

Promotor Prof. dr. Antoon Vrints
Copromotor Prof. dr. Nico Wouters

Decaan Prof. dr. Gita Deneckere
Rector Prof. dr. Rik Van de Walle

Cover: Fragment uit 'Gewonde stad, augustus 1914' (Johanna Spaey en Gerolf Van de Perre, De Bezige Bij, 2014, Antwerpen). De Leuvense dienstdoende burgemeester Alfred Nerinckx start na de brand van Leuven in de zomer van 1914 de onderhandelingen met de Duitse Stadskommandant majoor von Manteuffel.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Hoeders van de staat

Burgemeesters in bezet en bevrijd België en Noord-
Frankrijk (1914-1921)

Jan Naert

Proefschrift voorgedragen tot het behalen van de graad van
Doctor in de Geschiedenis

Academiejaar: 2019-2020

Woord vooraf

Nu het werk er eindelijk ligt, is het gepast om enkele woorden van dank uit te spreken aan de mensen die mij de afgelopen jaren hebben bijgestaan. Allereerst wens ik Antoon Vrints en Nico Wouters, de promotoren van dit onderzoek, te bedanken. Toon en Nico, te lang heb ik jullie geduld op de proef gesteld. Het deed dan ook deugd te merken dat jullie altijd het vertrouwen zijn blijven behouden in een goede afloop. Ik kon me geen twee betere gidsen voorstellen. Pas nu, op het einde van de rit, besef ik ten volle hoezeer jullie deskundige begeleiding mijn visie op geschiedenis en geschiedschrijving heeft beïnvloed. Maar bovenal ben ik jullie het meest dankbaar voor de empathische, betrokken en zeer menselijke manier van begeleiden. Ik ervoer het als een voorrecht om met jullie samen te werken.

Goede raad kreeg ik de afgelopen jaren niet alleen van mijn promotoren. Vele anderen verstrekten advies of voorzagen eerste versies van artikels en hoofdstukken van kritische kanttekeningen. Benoît Majerus, Catherine Denys en Rudi Van Doorslaer dank ik omdat zij deel wilden uitmaken van de begeleidingscommissie. Ondanks dat we elkaar maar sporadisch zagen, werkten jullie commentaren steeds motiverend. Peter Romijn verdient een vermelding voor zijn enthousiasme en het meermaals onder de loep nemen van mijn initiële onderzoeksopzet. Van groot belang voor het welslagen van het Franse deel van dit onderzoek waren de gesprekken en het mailverkeer met Robert Vandenbussche, Philippe Salson en vooral Annie Deperchin. Dank ook aan de mensen van het 'Institut de Recherches Historiques du Septentrion' om mijn verblijf aan de Université Lille III tot een aangename ervaring te maken. Tot slot mag zeker ook het aandeel van de Antwerpse Stadsarchivaris, Inge Schoups, niet onvermeld blijven. Toen ik een klein jaar geleden aan de slag ging in het Felixarchief stelde ze meteen een flexibel werkschema voor dat het toeliet om dit proefschrift zo snel mogelijk af te werken. Inge, bedankt voor zowel het begrip, de flexibiliteit als de aanmoedigingen.

Tijdens de werkdagen op het Gentse UFO kon ik stevast rekenen op de immer wijze woorden van onder meer Davy Verbeke, Martin Schoups, Koen Aerts, Barbara Deruytter, Rose Spijckerman, Fien Dannaïu, Carmen Van Praet, Kristof Dombrecht, Hans Blomme, Eva Willems, Robrecht Declercq, Bart Cosyns, Torsten Feys, Tom De

Paepe, Gillian Mathys, Bas De Roo, Alexander Jocqué, Ramses Delafontaine, Gertjan Leenders, Margo De Koster, Tobit Vandamme, Dominique De Groen, Babette Weyns, Giselle Nath, Laura Nys en Fabian Van Wesemael. Een speciaal woord van dank verdient ook collega Sven Vrielinck, omdat hij 'toevallig' nog ergens een dataset staan had met daarin, per gemeente, alle Belgische burgemeesters die in functie waren tussen 1900 en 1913. Het vormde een welgekomen basis voor mijn eigen databank. Tot slot bedank ik Dieter Bruneel. Dieter, dat jij er vandaag niet meer bij bent is onwezenlijk. Jouw onwaarschijnlijke eruditie en aanstekelijke passie voor historisch onderzoek draag ik voor altijd mee.

Dat het aangenaam vertoeven is op de Gentse Vakgroep Geschiedenis is de verdienste van velen. Maar de inspanningen die Bruno De Wever en Gita Deneckere leveren als voorzitters van de 'Onderzoeksgroep Sociale Geschiedenis na 1750' dienen in het bijzonder vermeld. Bedankt om er samen met alle andere leden mee op toe te zien dat de Onderzoeksgroep niet alleen een vrijplaats is voor kritisch historisch onderzoek, maar terzelfdertijd ook een ideale werkomgeving waar collegialiteit, samenwerking en een fijne werksfeer centraal staan. De winterse weekendjes in de Ardennen met stevige wandelingen en nog stevigere maaltijden, bewijzen in die zin absoluut hun waarde.

Het vinden van de juiste bronnen of archieven was niet altijd een sinecure. Gelukkig kon ik in de bezochte archieven en bibliotheken altijd rekenen op de hulp van archivariissen en collega-historici. Niettegenstaande de moeilijke omstandigheden waarin zij soms moeten functioneren, werkte hun enthousiasme steeds aanstekelijk. Michaël Amara (Algemeen Rijksarchief) was altijd bereid te helpen en tipte mij het archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken met de omvangrijke reeks benoemingsdossiers. Luc Vandeweyer (Algemeen Rijksarchief) beantwoordde mijn vragen met geduld en grote deskundigheid. De leeszaalmedewerkers van de Boekentoren dank ik voor het immer vriendelijke onthaal en de stilzwijgende toelating om er dit proefschrift te mogen afwerken. Fijne gesprekken vonden er ook plaats op en rond het CEGESOMA dat fungeerde als de perfecte uitvalsbasis voor een groepje jonge oorlogshistorici. Hopelijk kan het diezelfde rol als ontmoetings- en kenniscentrum nog vele jaren en met meer werkingsmiddelen vervullen. In de Archives Départementales du Nord (ADN) in Rijsel ontving Hervé Passot mij met open armen. Niet alleen deed hij mij op korte tijd de werking van de Franse staat beter begrijpen, hij bracht ook op eigen initiatief bronnen aan uit nog niet-geïnterpreteerde fondsen. In de stadsarchieven van Antwerpen (Felixarchief), Aalst (Stadsarchief Aalst), Houdeng-Aimeries (Archives de la ville de La Louvière), Fourmies (Écomusée de l'Avesnois à Fourmies), Rijsel (Archives Municipales de Lille) en Solesmes (Archives Municipales de Solesmes) stootte ik op enkele uitstekende archivariissen. Zonder de wijze raad en het vakmanschap van Jeroen Meert (Aalst), Thierry Delplancq (La Louvière), Claudine Pardon (Solesmes) en Werner Pottier (Antwerpen) was ik vast en zeker het overzicht verloren. Hartelijk dank ook aan Gerolf Van de Perre voor zijn

toestemming tot het gebruik van een fragment uit zijn reeks 'Gewonde stad, augustus 1914' voor de omslag van dit proefschrift.

Het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (FWO) dank ik voor de financiering van zowel dit onderzoek als het langdurige verblijf in Noord-Frankrijk. Hulde breng ik ook aan het 'Centre International de Recherche de l'Historial de la Grande Guerre' in Peronne. Niet alleen omdat ze zo genereus waren om mij een Gerda Henkel beurs toe te kennen, maar ook voor het organiseren van de jaarlijkse Summer Schools over de Eerste Wereldoorlog en het samenbrengen van jonge WOI-onderzoekers uit alle hoeken van de wereld.

Tot slot wil ik mij nog richten tot mijn vrienden en familie. Eerst en vooral vermeld ik mijn collega-holbewoners en dichtste vrienden voor hun onvoorwaardelijke vriendschap en omdat ze als geen ander kunnen motiveren en vooral relativeren: Dreetje, Flos, Jelly, Adams, Toinie, Ceetje, Steven, Dessel, Maestro en Manje. Van even groot belang waren in die optiek de CLS-bende en mijn collega-sportievelingen van Rode Ster, Flamingo en Buffalo. Omdat ze elk weekend opnieuw helpen om hoofd- van bijzaak te scheiden. Vader, moeder, broer en de rest van de familie dank ik voor de betrokkenheid, het warme nest, de genoten opvoeding en de best denkbare thuissituatie. Tessa, ook jij verdient hier een plaats. Niettegenstaande we ons onderzoekswerk als historici elk fundamenteel anders invulden, waren we wel jarenlang elkaars trouwste supporters. Heel veel dank voor het telkens opnieuw vinden van de juiste woorden, de genegenheid, het vertrouwen, en nog zo veel meer. Mijn allerlaatste woorden van dank tot slot, bewaar ik voor Laura. Voor het liefhebben, het brengen van rust en het vele geduld. Dat het werk er eindelijk ligt, is mede dankzij jou.

Lijst gebruikte afkortingen

ADHS	Archives Départementales de Haute-Savoie
ADN	Archives Départementales du Nord
AMF	Archives Municipales de Fourmies
AML	Archives Municipales de Lille
AMS	Archives Municipales de Solesmes
AMSAB-ISG	Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging - Instituut voor Sociale Geschiedenis
ARA	Algemeen Rijksarchief
AVLL	Archives de la Ville de La Louvière
BS	Belgisch Staatsblad
CANF	Comité d'Alimentation du Nord de la France
CEGESOMA	Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij
CLLR	Consortium de La Louvière-Le Roeulx pour le Ravitaillement
CRB	Commission for Relief in Belgium
GG	Generalgouvernement
IC	Intercommunale Commissie
H-A	Houdeng-Aimeries
HP	Historische Praktijk
IRHIS	Instituut de Recherches Historiques du Septentrion
JO	Journal Officiel
KB	Koninklijk Besluit
KVS	Kartoffelversorgungsstelle
MB	Moniteur Belge
NCHV	Nationaal Comité voor Hulp en Voeding
PB	Presidentieel Besluit
PAA	Provinciaal Archief Antwerpen
PALI	Provinciaal Archief Limburg
PALU	Provinciaal Archief Luik
PAWVL	Provinciaal Archief West-Vlaanderen
PCHV	Provinciaal Comité voor Hulp en Voeding
PHK	Parlementaire Handelingen Kamer
POVL	Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen
RAA	Rijksarchief Aarlen
RAA-PAL	Provinciaal Archief Luxemburg
RABW	Rijksarchief Beveren-Waas
RAG	Rijksarchief Gent
SAA	Stadsarchief Aalst

SA	Stadsarchief Antwerpen (Felixarchief)
SAG	Stadsarchief Gent
SCMIC	Société Coopérative des Magasins Intercommunaux du Centre
UB	Universiteitsbibliotheek Gent

Inhoudstafel

Woord vooraf	v
Lijst gebruikte afkortingen	ix
Inhoudstafel	xi
Inleiding	1
1. Burgemeesters in bezet België en Noord-Frankrijk tijdens de Eerste Wereldoorlog....	3
2. Van een nationale en culturele naar een transnationale en sociaal-politieke geschiedenis van bezet België en Frankrijk	10
Van nationaal naar lokaal en transnationaal	10
De terugkeer van de staat: de Belgische en Noord-Franse burgemeesters	13
Een sociale en politieke geschiedenis	16
3. Een transnationale benadering van lokale politiek.....	19
4. Bronnen	24
5. Belgische en Noord-Franse burgemeesters aan de vooravond van de oorlog.....	27
Een woelige aanloop: de politieke situatie in België en Frankrijk (1870-1914).....	28
Burgemeesters: tussen centraal gezag en lokaal belang	29
Machtsverhoudingen op het terrein in België en het Noorderdepartement	33
6. België en Frankrijk bezet: enkele krachtlijnen.....	38
Hoofdstuk 1: Lokale politiek in de vuurlinie: burgemeesters tijdens de invasie	45
1. Inleiding.....	45
2. Handelingmogelijkheden	48
3. Burgemeesters als slachtoffers: gewelddadige interacties.....	51

Vergeldingsmaatregelen: franc tireurs	53
Intimidatie	55
Een veilige doortocht	57
4. Burgemeesters als beschermheren van de bevolking.....	59
Naar het voorbeeld van Brussel	59
Spanningen tussen militair en burgerlijk gezag	60
De formele overgave: een grootstedelijk prerogatief.....	62
Een Belgische en Duitse tactiek	64
Als reactie om geweld tegen burgers in te dammen	67
Discussiëren, onderhandelen en overtuigen	68
5. Duidelijke machtsverhoudingen en politieke spanningen in de vestingen	70
Hoekstenen van de landsverdediging: Luik, Namen en Maubeuge	70
Louis Franck: ‘le marquisat d’Anvers’ en het Verdrag van Kontich.....	72
‘Lille place forte – Lille ville ouverte’: het bombardement op Rijsel	74
6. Rituele overgave en formele machtsoverdracht als transitie-moment.....	78
7. Conclusie	81

Hoofdstuk 2: De desintegratie van het centrale staatsgezag en de herlokalisering van de macht: naar een nieuwe lokale politieke ruimte in de bezette gebieden..... 85

1. Inleiding.....	85
2. Desintegratie en verbrokkeling van het centrale staatsgezag	87
3. Desintegratie op het lokale niveau: postverlating en nieuwe ‘oude’ bestuursvormen	94
Postverlating in België en Noord-Frankrijk	94
De omstandigheden	102
‘Le temps des notables’: nieuwe mannen en oude bestuursvormen	106
De politieke impact van de invasie: een kantelmoment op het lokale niveau.....	111
4. Conclusie	114

Hoofdstuk 3. Een voedselcrisis nipt afgewend: lokale besturen aan zet (augustus 1914 – april 1915) 117

1. Inleiding.....	117
2. Een tijdelijke terugkeer van de ‘maire nourricier’	120
Een nationale politiek van decentralisering	122
De Duitse bezettingsmacht versterkt dit proces.....	124
Onderhandelingen met de lokale bevolking	129
3. De ‘maire nourricier’: een lokale politieke realiteit	131

Financiële middelen vrijmaken.....	132
Voedselhulp uitbouwen	133
Intercommunale samenwerking.....	135
De eerste spanningen.....	139
Machtsverschuiving	141
4. Conclusie	143

Hoofdstuk 4. De lokale verankering van de internationale voedselhulp en de Duitse voedselpolitiek: een uitholling van de lokale macht..... 147

1. Inleiding.....	147
2. Internationale voedselhulp voor de bezette gebieden	149
Ontstaan en ontplooiing	149
Een transnationale transfer met belangrijke nationale verschillen	152
Conflicterende belangen: het lot van voedselproductie	155
De houding van de bezetter: tussen internationale afspraken, ‘militaire noodzaak’ en totale exploitatie	160
3. De lokale organisatie van de internationale voedselhulp: macht en strijd binnen én met het comiteit.....	162
Lokale besturen en lokale comiteiten: de theorie.....	163
Lokale besturen en lokale comiteiten: de praktijk.....	167
4. Van ‘maire nourricier’ naar ‘maire exécutif’: uitvoerders van beleid	174
Voedselhulp ten koste van lokale autonomie	174
De Duitse voedselpolitiek beperkt de lokale autonomie nog	180
5. Consumenten in de stad en producenten op het platteland: verschillende doelstellingen en belangenconflicten	188
6. Conclusie	194

Hoofdstuk 5. Burgemeesters interveniëren in de voedselpolitiek: een beleid op twee sporen 197

1. Inleiding.....	197
2. Een eerste pijler: ter aanvulling van de internationale noodhulp.....	200
Aankopen van wat rest op de vrije markt	200
Bedelingsinitiatieven in handen nemen	206
Producers: landbouw in de stad	209
3. Een tweede pijler: regulering van de voedselmarkt en de strijd tegen misbruiken... 210	
Prijzenpolitiek	211
Strijd tegen woeker: regulering en alternatieve mogelijkheden	219

4. Conclusie	231
--------------------	-----

Hoofdstuk 6: ‘Hongerige buik heeft geen oren’: de voedselschaarste leidt tot een gespannen relatie tussen burgemeesters en de lokale bevolking 235

1. Inleiding.....	235
2. Onderhandelingen: actie, reactie en interactie	238
Actie: vormen van communicatie	239
Het kanteljaar 1916	241
Niet enkel lagere klassen in steden	244
3. Reactie: Noodmaatregelen en communicatie	249
Noodmaatregelen.....	249
Communicatiestrategieën: meedelen en uitleggen van maatregelen.....	254
4. Wantrouwen en de-legitimering vanaf 1917-1918.....	257
La spécificité du Nord?	259
Bezetting België: stad, platteland en boerenburgemeesters	264
5. Conclusie	270

Hoofdstuk 7: Orde en veiligheid onder de bezetting: tussen ‘crise d’autorité’ en nieuwe prioriteiten voor burgemeesters 275

1. Inleiding.....	275
2. 1914: mobilisatie, desintegratie en ‘entrée en guerre’	278
3. Institutioneel kader, modus vivendi en herstel: een lokale aangelegenheid	285
Het organisatorisch stelsel: tussen bezettingsmacht, gerecht en lokale overheid	286
Afspraken, improvisatie en herstel	293
Impact	296
4. Ordehandhaving naargelang de prioriteiten van de bezetter	298
Controle en toezicht over de bevolking	299
Rust en orde in de publieke ruimte.....	303
Interventies onder hoogspanning: patriottische manifestaties en nationale feestdagen	306
Gedeelde belangen en samenwerking: het beteugelen van prostitutie	310
Grenzen aan de samenwerking.....	318
De dagelijkse politiepraktijk verstoord.....	323
5. Lokaal bestuurlijke prioriteiten: improvisatie, nieuwe taken en veranderende functies.	326
Voedselpolitiek en ordehandhaving: opnieuw één en ondeelbaar	327
Toezichthouders	328

Beschermers en bewakers: voedsel fraude, -smokkel en -diefstal.....	331
De arm der wet in dienst van het comitee en de bezetter	352
‘Problematic policing’: ook naar aanleiding van het voedselvraagstuk	358
6. Stijgende onvrede en gebrekkige legitimiteit	361
7. 1918: desintegratie en ‘sortie de guerre’	365
Desintegratie vanaf de tweede helft van 1918	365
Voorbij de feestvreugde: woelingen bij de bevrijding	368
8. Conclusie	374

Hoofdstuk 8: Uitvoerders van beleid en beschermheren van de lokale bevolking: onderhandelingen met de bezetter 381

1. Inleiding.....	381
2. De oorlogsbelastingen: tussen ‘financialisation du pouvoir’, protest en lokale politieke spanningen in Noord-Frankrijk	383
Een nationaal probleem in bezet België	384
‘Une financialisation du pouvoir’ in Noord-Frankrijk.....	385
3. Vrijwillig of verplicht: werken voor de bezetter	398
Werken voor de bezetter: een complex vraagstuk	399
Vrije wil, opeising en dwang: de verplichte tewerkstelling in de Etappengebieden	401
‘C’est l’esclavage qu’en réalité l’Allemagne a rétabli en France envahie et en Belgique’: de deportaties van 1916.....	415
Verdere radicalisering in de Etappengebieden.....	436
Burgemeesters onder vuur	438
4. ‘Flamenpolitiek’ en activisme: openlijke afkeuring en greep naar de stad	442
Reacties op ‘Flamenpolitische’ maatregelen en activistische demarches.....	443
Lokale overheden in bezet België: onontvankelijk voor een lokale greep naar de macht.....	448
5. Bewakers van het vaderland: patriottische consensus en legitimiteit	458
Een patriottische consensus in België en Noord-Frankrijk	458
Profileren als patriot.....	462
6. Conclusie	471

Hoofdstuk 9: Tussen transitie en herstel: de naoorlogse zuivering (1918-1921) 477

1. Inleiding.....	477
2. De herbevestiging en her-legitimering van het statelijke gezag.....	481

Intredes, nationale-politieke hervormingen en verkiezingen	481
Bestuurlijke continuïteit en administratief herstel in tijden van onvrede.....	484
3. Een sterk en performant lokaal bestuursniveau: één doel, verschillende middelen .	486
Re-legaliseren en re-legitimeren	488
Zuivering.....	490
4. De praktijk op het terrein in België en Noord-Frankrijk.....	493
Informatie uit verschillende hoeken en kanalen	494
België zuivert proactief, Frankrijk bestraft reactief.....	498
‘La crise des municipalités’: (her-) opleving van het aantal klachten in het aanschijn van de eerste lokale verkiezing	503
5. Resultaten	505
Het ontslag.....	506
Alternatieve sancties.....	511
6. Conflicterende opvattingen en verwachtingen van boven- en onderuit	517
Van bovenaf: begrip.....	517
Van onderuit: een veelvoud aan klachten.....	522
7. Tussen heroïseren en culpabiliseren.....	528
8. Conclusie	532
Algemeen besluit	535
1. De staat in bezet België en Noord-Frankrijk.....	535
2. Burgemeesters en bezetters.....	540
3. De legitimiteit van het lokale bestuursniveau blijft overeind.....	546
4. Het belang van het lokale bestuursniveau voor de naoorlogse periode	551
Bibliografie.....	555
Uitgegeven werken	555
Onuitgegeven werken.....	582
Bronnen	585
Uitgegeven bronnen	585
België.....	585
Frankrijk.....	589
Onuitgegeven bronnen.....	591
België.....	591
Frankrijk.....	598

Samenvatting	601
Summary	605

Inleiding

Op 21 oktober 1918 haalde het kleine aantal overgebleven inwoners van het Noord-Franse Solesmes opgelucht adem. Voor het eerst sinds lang zag het er naar uit dat er een einde aan de oorlog zou komen. Na wekenlange beschietingen door het Britse leger had de Duitse bezetter de gemeente, gelegen tussen Caudry en Cambrai, eindelijk verlaten. Ondanks de bevrijding viel er in die eerste dagen nog niet veel te vieren. Grote delen van Noord-Frankrijk waren nog bezet en de Duitse soldaten hadden tijdens hun aftocht vernielingen aangericht en lokalen van de voedselhulp geplunderd. De gemeente was er erg aan toe. Het grootste deel van de bevolking had op bevel van het Duitse leger Solesmes verlaten, weg van het oorlogsgeweld, vluchtend voor de Duits-Britse confrontatie. Van de ongeveer 6000 inwoners voor de oorlog, waren er nog maar een paar honderd aanwezig. Intussen mengden Duitse soldaten zich onder de vluchtelingen in de hoop zo te kunnen ontsnappen aan de geallieerde bommen. Eén van die gevluchte inwoners was Jules Cartegnie, de dienstdoende burgemeester. Als eerste burger van de gemeente had hij vier jaar lang naar goed vermogen zijn inwoners door de bezetting proberen loodsen. Nu vluchtte hij met hen mee, op zoek naar veiliger oorden¹. Vanuit zijn functie als tweede ‘adjoïnt’ had hij bij het begin van de oorlog de sjerp van de verkozen burgemeester Gustave Labbez overgenomen. Duitse officieren hadden Labbez immers tijdens de invasie van Solesmes gedwongen om als menselijk schild voor de troepen uit te lopen bij de inname van Caudry. Wanneer het daar tot een confrontatie kwam, slaagde Labbez er maar ternauwernood in om aan de kogels te ontsnappen. Daarna besloot hij om zich terug te trekken op zijn buitenverblijf in het nabijgelegen Neuville. Aldaar wachtte hij vier jaar lang het einde van de oorlog af.

Waarom Labbez vier jaar lang weg bleef uit zijn gemeente, blijft tot op vandaag voer voor discussie in Solesmes². Wilde hij met zijn afwezigheid de bevolking beschermen tegen Duitse repressie na de gebeurtenissen in Caudry, zoals hij zelf getuigde onmiddellijk na de

¹ Archives Municipales de Solesmes (AMS), Jules Cartegnie - Journal de l'évacuation, 19/10/1918.

² Claudine Pardon, *La Grande guerre au quotidien: l'exemple de Solesmes*, Solesmes, 2015, p. 225 e.v.

oorlog? Waren het de bij hem in Neuville ingekwartierde Duitse officieren die aan het hoofd stonden van de nabijgelegen Kommandantur die hem dit verhinderden? Volgde hij het advies op van andere lokale notabelen die hem aanraadden zich enkele weken kalm te houden tot de oorlog voorbij zou zijn? Of was het toch vooral – zoals hij ook zou doen in mei 1940 - om zijn eigen hachje te redden en uit schrik voor sancties dat Labbez vier jaar lang wegbleef uit Solesmes? Wat zijn exacte motieven ook waren, Labbez bleek een begenadigd en handig politicus, zelfs een tikkeltje meedogenloos. Vastberaden om zijn vooroorlogse rol terug op te nemen in Solesmes, trachtte hij al tijdens de oorlogsjaren om de positie van Cartegnie te ondermijnen, dit met behulp van enkele vertrouwelingen. Tijdens de twee laatste oorlogsjaren zwengelden zij de onvrede verder aan die er binnen de gemeenteraad en onder de lokale bevolking leefde over onder meer de organisatie van de voedselvoorziening. Ook op die bewuste 21 oktober liet Labbez geen enkele kans onbenut. Met veel egards keerde hij die dag terug naar Solesmes. Daar hing hij samen met enkele achtergebleven medestanders als eerste de Franse vlag aan het gemeentehuis uit. Gebruik makend van het machtsvacuüm wierp hij zich zo op als de enige rechtmatige burgemeester van de gemeente. Dat het nog weken duurde alvorens zijn vervanger kon terugkeren, hielp daar zeker bij. Labbez maakte maximaal gebruik van de situatie. Twee weken later riep hij de sterk uitgedunde gemeenteraad bijeen in een buitengewone zitting. Aan de 7 (van de 22) aanwezige raadsleden las hij een lange brief voor die hij naar de prefect stuurde. Daarin rechtvaardigde hij zijn afwezigheid door het Duitse geweld en de gebeurtenissen tijdens de invasie breed uit te smeren. Over de redenen waarom hij niet eerder terugkeerde dan 21 oktober was hij veel korter: ‘Des circonstances, sur lesquelles je ne puis m’étendre’³. Veel vragen stelde de prefect van het Noorden, Armand Naudin, zich niet. Hij was al lang blij dat er iemand met een uitstekende vooroorlog reputatie en bestuurlijke kwaliteiten de touwtjes weer in handen nam, en dit zonder openlijke contestatie van andere lokale verkozenen⁴. Een terugkeer naar de vooroorlogse politieke situatie zonder zelf te moeten interveniëren, was voor prefect Naudin een acceptabele situatie.

Naast zijn eigen verdiensten in de verf zetten, was het in die dagen voor Labbez ook zaak om potentiële tegenstanders in diskrediet te brengen. Tijdens diezelfde raadszitting begin november 1918 kwam een motie ter stemming die de afwezige Jules Cartegnie moest feliciteren voor zijn houding en grote verdiensten tijdens de bezetting. Maar die motie behaalde, mede door Labbez die zich onthield, geen meerderheid. Enkel een officieuze bedanking kon er nog net vanaf. Deze en andere pesterijen deden Cartegnie een

³ AMS, Gemeenteraadsverslagen, 03/11/1918.

⁴ Over Armand Naudin zijn voorganger, prefect Félix Trépont, en zijn wedervaren bij het begin van de oorlog en de jaren die erop volgden, zie: Jean Jacques Becker, “A Lille au début de la guerre”, *Revue Historique*, 1976, 256, p. 89-116 en Moritz Föllmer, “Der Feind im Salon: Eliten, Besatzung und nationale Identität in Nordfrankreich und Westdeutschland 1914–1930”, *Militärgeschichtliche Zeitschrift*, 2002, 1, 61, p. 1-24.

paar maanden later beslissen om gedegouteerd uit de lokale politiek te stappen. Hij zwoer nooit meer een voet binnen te zetten in het gemeentehuis. De aanpak van Labbez loonde. Op 16 april 1920, enkele maanden na zijn herverkiezing als burgemeester van Solesmes, roemde het Journal Officiel hem voor zijn moedige houding tijdens de invasie⁵. Voor Labbez was de cirkel rond. Het zou uiteindelijk nog eens twintig jaar duren alvorens Labbez, in mei 1940, na negentwintig jaar aan het roer van de gemeente te hebben gestaan, zijn burgemeesterssjerp voorgoed verloor⁶.

1. Burgemeesters in bezet België en Noord-Frankrijk tijdens de Eerste Wereldoorlog

Centraal in dit proefschrift staat het optreden van de ongeveer vier à vijfduizend mannen (en een sporadische vrouw) die dienstdeden als burgemeesters onder de Duitse bezetting van België en Noord-Frankrijk tijdens de Eerste Wereldoorlog⁷. Dat deze inleiding aanvangt met een bitse machtsstrijd om de burgemeesterssjerp in een kleine Noord-Franse plattelandsgemeente is geen toeval. De demarches van Gustave Labbez staan namelijk haaks op de lange tijd dominante beeldvorming over het functioneren van de Belgische en Noord-Franse burgemeesters onder de bezetting. Deze discrepantie vindt zijn oorsprong in de onmiddellijke naoorlogse periode. De eerste ‘officiële’ publicaties van zowel ooggetuigen als professionele historici lieten over het optreden van de burgemeesters immers geen twijfel bestaan. Als bakens van passief verzet en beschermheren van de lokale bevolking hadden zij vier jaar lang alles aan de dag gelegd om de lokale bevolking erger leed te besparen. Dit deden zij door ter plaatse te blijven, de administratieve winkel draaiende te houden, protest aan te tekenen wanneer nodig en een patriottisch vertoog uit

⁵ ‘Monsieur Labbez, maire de Solesmes (Nord): au début de l’occupation a été l’objet de sévices de la part d’officiers qui le rendaient responsables des coups de feu tirés par les civils sur les soldats allemands. Arrêté comme otage et emmené à la suite d’un régiment aux prises avec des mitrailleurs anglais, réussit à s’évader malgré les sommations et à échapper aux perquisitions de l’ennemi’ (Journal Officiel, 16/04/1920). Zoals geciteerd in Claudine Pardon, *La Grande Guerre...*, p. 227.

⁶ In mei 1940 ontluchtte Labbez de gemeente tijdens de Duitse invasie van Frankrijk.

⁷ Ik sta in dit proefschrift niet stil bij de discussie over wat er exact kan of moet verstaan worden onder de term ‘(militaire) bezetting’. Voor een omstandig overzicht van de bestaande definities en enkele conceptuele uitdiepingen verwijs ik naar: Peter Van Lidth de Jeude, *Bureaucratic Occupations: Career, Ambition and Ideology in Germany’s World War I Occupations*, ODV, Pennsylvania State University, 2017, p. 8 e.v. Zie ook de inleidende bemerkingsen ter zake in Sophie De Schaepdrijver, “Préface”, in James Connolly e.a. (Reds.), *En territoire ennemi. Expériences d’occupation, transferts, héritages*, Villeneuve d’Ascq, 2018, p. 9-14.

te dragen. De bekende historicus Henri Pirenne besloot eind 1929 in zijn monumentale ‘La Belgique et la Guerre Mondiale’:

‘En somme, la conduite des administrations communales déroutait et inquiétait les fonctionnaires allemands. Ils avaient cru qu’en se substituant à l’État belge, ils auraient eu raison de la population. Ils ne s’étaient pas avisés que, dans les circonstances présentes, le libéralisme de cet Etat garantissait sa durée. L’autonomie qu’il avait abandonnée aux communes leur permettait de continuer à diriger la nation. Sur tous les points du territoire si abondant en agglomérations urbaines, elles manifestèrent sa résistance. En l’absence du gouvernement elles assumèrent son rôle. L’esprit municipal qu’elles avaient déployé à toutes les périodes de l’histoire reprit au milieu de la catastrophe sa vigueur ancienne. Comme jadis, les hôtels de ville devinrent les refuges de la nationalité. De 1914 à 1918 l’existence collective de la Belgique ne cessa pas de s’affirmer par l’activité patriotique de toutes ses communes. L’esprit civique que sa Constitution avait respecté dans chacune d’elles lui permit plus facilement de traverser la crise. Conformément à la devise du pays, leur union fit sa force. Accablées par la même infortune, elles réagirent toutes de la même manière, et leurs résistances locales affirmèrent l’unanimité de la nation, parce que la nation n’avait pas fait de l’État le seul maître de sa destinée⁸.’

Met dit oordeel stond Pirenne zeker niet alleen⁹. Ook in het eerste Franse synthesewerk over de bezetting van Noord-Frankrijk dat enkele jaren eerder was verschenen, stonden gelijkaardige bewoordingen te lezen. Georges Gromaire concludeerde dat de lokale besturen onder de bezetting terug hun ‘echte’ rol hadden opgenomen:

‘Les municipalités, seules, eurent une importance réelle. La nécessité les fit rentrer dans leur véritable rôle. Depuis cent ans, les différents régimes qui ont existé en France se sont obstinés, parce qu’ils trouvaient cela plus commode, à tenir les communes en tutelle. Ils ne leur ont attribué qu’une besogne de proposition et de répartition; les décisions définitives sont prises en dehors d’elles. Subitement, les autorités de l’Etat, disparaissant ou étant réduites à l’impuissance, elles devinrent presque entièrement autonomes. Elles recevaient des ordres des Allemands, les exécutaient sans demander l’avis du préfet ou sous-préfet, engageaient des dépenses, se gouvernaient elles-mêmes. Le résultat a été en général excellent. La plupart des municipalités se sont fort bien comportées. De nombreux maires ont été des modèles; presque tous ont été suffisants. Très rares sont ceux qui sont restés au-dessous de leur tâche¹⁰.’

⁸ Henri Pirenne, *La Belgique et la Guerre Mondiale*, Parijs, 1929, p. 109-111.

⁹ Voor een gelijkaardige lezing, zie ook: Georges Rency, *La Belgique et la guerre Tome 1: La vie matérielle de la Belgique durant la Guerre Mondiale*, Brussel, 1920, p. 218-219.

¹⁰ Georges Gromaire, *L’occupation allemande en France*, Parijs, 1925, p. 58.

Dat Belgische en Noord-Franse auteurs kort na de oorlog dergelijke bewoordingen hanteerden, hoeft vandaag niet langer te verbazen¹¹. Wat wel opvalt, is dat het zo lang duurde eer dit beeld werd bijgesteld. De belangrijkste reden hiervoor is dat het na deze eerste golf van werken tot ver in de jaren negentig stil bleef over de geschiedenis van de bezetting in de Belgische en Franse professionele historische middens. Niet alleen bleven nieuwe syntheseswerken lange tijd uit, er boog zich ook amper iemand over de rol en houding van de lokale besturen. Tussen eind de jaren '20 en eind de jaren '90 verschenen er slechts drie artikels die aan de rol van het lokale bestuursniveau raakten. Deze analyseerden de politieke gebeurtenissen en machtsverhoudingen in Rijsel, Douai en Luik¹². De eerste twee waren gevalstudies die pasten binnen het bredere onderzoek over de Franse 'Entrée en Guerre' en de politieke evoluties in Nord-Pas-de-Calais¹³. Het derde artikel vloeide voort uit een licentiaatsverhandeling over Luik en schetste de strijd om de macht in de Luikse sectie van het Nationaal Comité voor Hulp en Voeding¹⁴. In geen van beide landen kregen de opgeworpen hypothesen navolging. Voor dit onderzoek bleken de drie bijdragen wel van betekenis.

Dat Wereldoorlog I-historici tot de jaren negentig maar een zeer beperkte interesse hadden voor de geschiedenis van de bezette gebieden, is zeker geen nieuwe vaststelling. Anderen schetsten reeds het hoe en waarom van het op gang komen van zowel het internationale als het Belgische en Franse bezettingsonderzoek¹⁵. Ook het verloop van de

¹¹ Voor het hoe en wat van deze onmiddellijke naoorlogse getuigenissen en het contrast met het discours dat de romanciers in de naoorlogse jaren aansloegen, zie o.m.: Antoon Vrints, "Eenheid in verdeeldheid. Spanningsvelden in België tijdens de Eerste Wereldoorlog", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 44, 2-3, p. 11 en Sophie De Schaepdrijver, "Vile Times: Belgian Interwar Literature and the German Occupation of 1914-1918", in Pierre-Alain Tallier & Patrick Nefors (Reds.), *When the Guns fall Silent. Proceedings of the International Colloquium, Brussels, November 2008*, Brussel, 2010, p. 535-554.

¹² Jean Jacques Becker, "A Lille au début...", p. 89-116; Robert Vandenbussche, "Le pouvoir municipal à Douai sous l'occupation (1914-1918)", *Revue du Nord*, 1979, 241, p. 445-474 en Georges Vanloubbeek, "L'activité politique à Liège pendant la guerre 1914 - 1918", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1970, 2, p. 113-131.

¹³ Jean-Jacques Becker, *1914: comment les Français sont entrés dans la guerre*, Parijs, 1977 en Robert Vandenbussche, *Opinion et vie politiques dans le département du Nord à la veille de la première guerre mondiale (1910-1914)*, ODV, Université Lille III, 1976.

¹⁴ Georges Vanloubbeek, *Liège 1914-1921: vie politique et syndicale*, OLV, Université de Liège, 1969, p. 134.

¹⁵ Voor grondige overzichten van de Belgische en Franse bezettingshistoriografie, zie: Bruno Benvindo, Benoît Majerus en Antoon Vrints, "La Grande Guerre des historiens belges, 1914-2014", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2014, 44, 2-3, p. 170-196; Nico Wouters, "Historiography 1918-today (Belgium)", in 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin, 2015; James Connolly, "The History of Occupied Northern France in the First World War", in Ludvine Broch e.a. (Reds.), *France in an era of Global War, 1914-1945. Occupation, Politics, Empire and Entanglements*, New York, 2014, p. 31-50; Philippe Salson, *1914-1918: les années grises. L'expérience des civils dans l'Aisne occupée*, ODV, Université de Montpellier III, 2013, p. 22-36 en Bernard Wilkin, "Occupants et occupés dans les territoires français occupés, 1914-1918: une historiographie contestée", in *Penser la guerre autrement? Nouvelles sources et méthodologies pour écrire l'histoire de la Première Guerre Mondiale*, 2016, p. 67-79.

historiografie in de decennia daarna, is intussen bekend¹⁶. Pas in 1997 en 1998 kwam er met de monografieën van Sophie De Schaepdrijver ('De Groote Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog') en Annette Becker ('Oubliés de la Grande Guerre: humanitaire et culture de guerre, 1914-1918: populations occupées, déportés civils, prisonniers de guerre') schot in het onderzoek¹⁷. Gezien het gelijktijdige verschijnen van beide werken is het dan ook niet overdreven te stellen dat beide historica's er persoonlijk voor zorgden dat de bezette gebieden en hun bevolking een plaats kregen in het canon van de geschiedschrijving over Wereldoorlog I¹⁸. Dat die 'herontdekking' van de bezette gebieden er net op dat moment kwam, was zeker niet toevallig en past in de bredere evoluties die de internationale Wereldoorlog I-historiografie onderging¹⁹. Steeds vaker ging men de beide wereldoorlogen als 'totale oorlogen' analyseren, met als essentieel kenmerk dat deze burgers niet spaarden. Deze focus op de burgerbevolking zou in de daaropvolgende decennia resulteren in heel wat nieuw onderzoek over België en Noord-Frankrijk²⁰. Aandacht ging onder meer naar de Duitse gruweldaden tijdens de invasie, de vluchtelingenproblematiek, de verplichte tewerkstelling, de Antwerpse haven en het verzet²¹. Ook in Frankrijk toonden historici en studenten steeds vaker interesse voor

¹⁶ Antoon Vrints, "Van niemandsland tot de 'grote klaprozenexplosie'. Twee decennia onderzoek over België in de Eerste Wereldoorlog, 1995-2014", *BMGN - Low Countries Historical Review*, 2016, 131, 3, p. 54-73. Voor Frankrijk: James Connolly, "The History of Occupied Northern France...", p. 31-50.

¹⁷ Sophie De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog: het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, 1997 en Annette Becker, *Oubliés de la Grande Guerre: humanitaire et culture de guerre, 1914-1918: populations occupées, déportés civils, prisonniers de guerre*, Parijs, 1998. Ongeveer terzelfdertijd verschenen maar minder invloedrijk: Helen McPhail, *The Long Silence: civilian life under the German Occupation of Northern France, 1914-1918*, Londen, 1999.

¹⁸ Annette Becker, "Les occupations", in Jean-Jacques Becker en Stéphane Audoin Rouzeau (Reds.), *Encyclopédie de la Grande Guerre: 1914-1918: histoire et culture*, Parijs, 2004, p. 787-799.

¹⁹ Bruno Benvindo, Benoît Majerus en Antoon Vrints, "La Grande Guerre des historiens...", p. 187 e.v. en Nico Wouters "Historiography...". Omstreeks die tijd deed er zich onder Wereldoorlog I-specialisten namelijk een paradigmawissel voor. Het beeld van Wereldoorlog I als enkel een 'Soldiers' War' werd verlaten, en onderzoek naar het lot van de burgerbevolking kreeg hoe langer hoe meer vorm. Voor het specifieke van de Belgische casus in dat opzicht, zie: Bruno Benvindo en Benoît Majerus, "Belgien zwischen 1914 und 1918: ein Labor für den totalen Krieg", in Arnd Bauerkämper en Elise Julien (Reds.), *Durchhalten! : Krieg und Gesellschaft im Vergleich 1914-1918*, Göttingen, 2010, p. 127-148.

²⁰ Serge Jaumain e.a. (Reds.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale: nouvelles tendances de la recherche historique*, Brussel, 2005 en Larry Zuckerman, *The Rape of Belgium: the Untold Story of World War I*, New York, 2004.

²¹ John Home en Alan Kramer, *German Atrocities, 1914: a History of Denial*, New Haven, 2001; Michaël Amara, *Des Belges à l'épreuve de l'exil: les réfugiés de la Première Guerre mondiale: France, Grande-Bretagne, Pays-Bas, 1914-1918*, Brussel, 2008; Jens Thiel, *Menschenbassin Belgien: Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg*, Essen, 2007; Christophe Schmidt-Supprian, *The Antwerp Question. The Significance of the Port City of Antwerp for Germany during the First World War*, ODV, Trinity College Dublin, 2006; Laurence van Ypersele en Emmanuel Debruyne, *De la guerre de l'ombre aux ombres de la guerre: l'espionnage en Belgique durant la guerre 1914-1918: histoire et mémoire*, Brussel, 2004; Emmanuel Debruyne en Jehanne Paternostre, *La résistance au quotidien. 1914-1918. Témoignages inédits*,

bepaalde aspecten van de bezetting, maar grondig uitgespitte studies over deelaspecten van de bezetting bleven er schaarser dan in België²². Tot op vandaag koesteren Franse historici nog altijd meer interesse voor militaire onderwerpen, met als gevolg dat er nauwelijks of geen aandacht is voor het bezette noorden in algemene syntheseswerken of reviewartikels²³. Dit laatste kan verbazen, gezien het in 2010 verschijnen van twee nieuwe overzichtswerken van Annette Becker en Philippe Nivet²⁴. Al dat nieuwe bezettingsonderzoek leidde er begin de jaren tweeduizend toe dat er ook over het functioneren van het lokale bestuursniveau nieuws te rapen viel. Terwijl De Schaepdrijver en Becker verder bouwden op wat in de naoorlogse publicaties te lezen stond, vormde vooral het doctoraatsonderzoek van Benoît Majerus over het Brusselse politiekorps een duidelijke trendbreuk²⁵. Als één van de eersten bestudeerde hij de bezetting van onderuit, op basis van lokaal bronnenmateriaal en met aandacht voor de politionele en lokale bestuurlijke praktijken op het terrein²⁶. In Frankrijk was het vooral Philippe Nivet die zich de laatste decennia bedrijvig toonde met heel wat artikels en bijdragen in bundels waarin deelaspecten van de bezetting aan bod kwamen²⁷. Eén van de thema's betrof de rol van

Brussel, 2009 en Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières : la police bruxelloise en 1914-1918 et 1940-1945*, Brussel, 2007.

²² Wel stimuleerde Annette Becker heel wat lokaal onderzoek aan de Universiteit Lille III, voor een staalkaart ervan zie het themanummer van de *Revue du Nord* dat zij coördineerde: "1914-1918, guerre et occupation", *Revue du Nord*, 80, 325, 1998. Philippe Nivet werkte het vluchtelingenvraagstuk uit (Philippe Nivet, *Les réfugiés français de la Grande Guerre (1914-1920): les "boches du nord"*, Parijs, 2004). Annie Deperchin had aandacht voor de werking van justitie: Annie Deperchin, "Les juridictions pénales illégales des Ardennes occupées pendant la grande guerre: la Commission judiciaire de Charleville et le Tribunal français de Givet", in Serge Dauchy en Véronique Demars-Sion (Reds.), *Juges et criminels. Études en hommage à Renée Martinage*, Rijsel, 2001, p. 425-439. Voor de problematiek van de werkloosheid onder de bezetting, zie: Marc Leleux, *Conditions et attitudes sociales et politiques des sans-travail et des travailleurs précaires dans le département du Nord de 1848-2002*, ODV, Université Lille III, 2006

²³ Leonard V. Smith, "Review article: World War I Centennial Series. France, the Great War, and the return to experience", *Journal of Modern History*, 2016, 88, 2, p. 380-415; idem, "France", in John Horne (Red.), *A Companion to World War One*, Chichester, 2012, p. 418-432 en Martha Hanna en John Horne, "France and the Great War on its Centenary", *French Historical Studies*, 2016, 39, 2, p. 238. De enige uitzondering is: Nicolas Beaupré, "France", in 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin, 2014 en in mindere mate: Leonard V Smith e.a., *France and the Great War, 1914-1918*, New York, 2002, p. 43-53.

²⁴ Philippe Nivet, *La France occupée*, Parijs, 2011 en Annette Becker, *Les cicatrices rouges, 14-18: France et Belgique occupées*, Parijs, 2010.

²⁵ Zowel Sophie De Schaepdrijver als Annette Becker bouwden in hun werken voornamelijk verder op het werk van Henri Pirenne, Georges Gromaire en enkele andere gezaghebbende naoorlogse publicaties.

²⁶ Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*

²⁷ Zie de bibliografie achteraan voor meer informatie aangaande Nivet zijn bijdragen over o.m.: "Vivre avec l'ennemi. Les relations entre occupants et occupés en Picardie (1914-1918)"; "Des civils dans la guerre qui dure. La France occupée (1915-1918)"; "Les réfugiés du Nord pendant la Première Guerre mondiale"; "Les violences allemandes dans la France occupée (1914-1918)"; Les femmes dans la France occupée, 1914-1918"; "Le clergé

burgemeesters en het lokale bestuursniveau²⁸. Hoewel vooral anekdotisch van aard en op basis van lokale overzichtswerken, ooggetuigenverslagen of privé-dagboeken, benadrukte Nivet het toegenomen takenpakket, de complexiteit van de burgemeestersfunctie en de politieke moeilijkheden die dit met zich meebracht. Bijzondere aandacht ging daarbij naar de tegengestelde verwachtingen van de bezetter en lokale bevolking en de impact van dit alles op de populariteit van de burgemeester. Veel meer dan Annette Becker plaatste Nivet zo wel, zij het impliciet, enkele kritische kanttekeningen bij het doorwerken van het onmiddellijke naoorlogse discours.

In het aanschijn van de honderdjarige herdenking kwam er in het bezettingsonderzoek een en ander in een stroomversnelling. Dat het hier evenwel niet ging om een explosieve groei van het aantal studies, bewijzen de bemerkingen van de vooraanstaande Amerikaanse historica Isabel Hull. In haar in 2014 verschenen werk over de rol van het internationale oorlogsrecht, omschreef zij de studie van de bezette gebieden nog steeds als ‘the stepchild of Great War historiography’. Tijdens haar zoektocht stelde zij vast dat: ‘No complete examination of the occupation of any place in World War I exists’²⁹. Dat die opmerkingen niet alleen voor, maar ook na de grootschalige herdenkingsoffensieven nog relevant zijn, bewijst het in 2019 verschenen overzichtsartikel van de Ierse historicus John Horne. Hij schreef: ‘Occupied Europe awaits its historians’³⁰. Wat deze twee toonaangevende Wereldoorlog I-historici hier vooral mee aangeven, is dat er nog steeds geen omvattend Engelstalig standaardwerk over bezet Europa bestaat³¹. Zeggen dat er helemaal geen onderzoek naar de bezette gebieden is gevoerd in de jaren kort voor en na de honderdjarige herdenking, klopt namelijk niet³². Zo lijken zij beiden voorbij te gaan

catholique en France occupée (1914-1918)” en “L'épuration en France au lendemain de la Première Guerre mondiale”.

²⁸ Philippe Nivet, “Administrer une commune occupée pendant la Première Guerre mondiale. Le cas des villes picardes”, in Olivia Carpi (Red.), *Guerre et politique en Picardie aux époques moderne et contemporaine. (Actes du Colloque d'Amiens du 19 mai 2006)*, Amiens, 2007, p. 73-95; idem, “Les municipalités en France occupée pendant la Première Guerre mondiale”, in Yann Delbrel e.a (Reds.), *France occupée, France occupante, le gouvernement du territoire en temps de crise de la guerre de Cent Ans au régime de Vichy. (Actes du colloque d'Orléans de Septembre 2006)*, Orléans, 2008, p. 244-266 en recenter nog: idem, “Les municipalités en temps de guerre (1814-1944)”, *Parlement[s], Revue d'histoire politique*, 2014, 20, p. 67-88.

²⁹ Isabel Hull, *A Scrap of Paper. Breaking and Making International Law during the Great- War*, Ithaca, 2014, p. 96.

³⁰ Tot een gelijkaardige vaststelling kwam ook zeer recent nog de Ierse historicus John Horne. In een overzichtsartikel merkte hij op dat: ‘Occupied Europe awaits its historians’. Zie: John Horne, “End of a Paradigm? The Cultural History of the Great War”, *Past & Present*, 242, 1, 2019, p. 183.

³¹ Voor de Tweede Wereldoorlog is dat uiteraard wel het geval. Zie: Mark Mazower, *Hitler's Empire: Nazi rule in Occupied Europe*, Harmondsworth, 2008.

³² Voor een overzicht van de meest recente bezettingsliteratuur, zie: Sophie De Schaepdrijver, “Populations under occupation”, in Jay Winter (Red.), *The Cambridge History of the First World War. Volume III, The State*, New York, 2014, p. 476-504 en idem, “L'Europe occupée en 1915. Entre violence et exploitation”, in John Horne (Red.), *Vers la guerre totale: le tournant de 1914-1915*, Parijs, 2010, p. 121-153. Ook verscheen er nog in 2015: Sophie De Schaepdrijver (Red.), *Military Occupations in First World War Europe*, Londen, 2015. Meer algemeen zie ook:

aan twee evoluties die zich de laatste jaren voltrokken in het onderzoek over bezet België en Noord-Frankrijk. Een eerste tendens bestond erin dat het onderzoek over bezet Frankrijk steeds vaker opteerde voor een aanpak van onderuit op het departementsniveau. In de jaren net voor de herdenking schreven Alex Dowdall, James Connolly en Philippe Salson elk een doorwrochte doctoraatsstudie over het lot van de burgerbevolking in de (gedeeltelijk) bezette departementen Pas-de-Calais, Nord en Aisne³³. Een tweede evolutie die zich doorzette was de meer sociaalhistorische weg die de nieuwe generatie van bezettingshistorici recent insloeg. Aandacht ging vooral naar de sociale spanningen en de impact van de voedselschaarste op het leven in bezet België en Noord-Frankrijk. Voor wat betreft de Belgische casus toonden vooral Antoon Vrints en Giselle Nath zich productief³⁴. In Frankrijk was het Philippe Salson die het belang van deze breuklijn in de verf zette en zo een manier vond om de traditionele tweespalt in de Franse oorlogshistoriografie ook in het bezettingsonderzoek binnen te brengen³⁵. Het was ook diezelfde nieuwe generatie van bezettingshistorici die de doorwerking van deze onmiddellijke naoorlogse publicaties expliciet in vraag ging stellen³⁶. Terecht maakten zij de kanttekening dat deze te lang te invloedrijk waren. Connolly sprak zelfs over ‘a partial re-appropriation of the tropes contained within that literature’³⁷. Met betrekking tot de Franse bezettingsliteratuur merkte Bernard Wilkin op dat dit soort werken ‘la rigueur morale des habitants des

Heather Jones, “As the Centenary Approaches: The Regeneration of First World War Historiography”, *Historical Journal*, 2013, 56, p. 857-878.

³³ James Connolly, *Encountering Germans: The Experience of Occupation in the Nord, 1914-1918*, ODV, King’s College London, 2012; Alex Dowdall, *Under Fire: Civilians at the Western Front, 1914-1918*, ODV, Trinity College Dublin, 2014 en Philippe Salson, *1914-1918: Les années grises...* Minder van belang voor dit onderzoek, maar ook recent over bezet Frankrijk: Bernard Wilkin, *Aerial Propaganda and the Wartime Occupation of France, 1914-1918*, Abdington, 2017.

³⁴ Zie voornamelijk: Antoon Vrints, “Beyond victimization: contentious food politics in Belgium during World War I”, *European History Quarterly*, 2015, 45, 1, p. 83-107; idem, “All the Butter belongs to us Belgians. Well being and lower Class National Identification”, in Marnix Beyen en Maarten Van Ginderachter (Reds.), *National Identification from below. Europe from the late 18th Century to the End of the First World War*, Basingstoke, 2012, p. 230-249 en Giselle Nath, *Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog in België*, Antwerpen, 2013. Vrints en Nath bouwden daarmee ten dele verder op enkele eerdere studies van o.m. de Brusselse historicus Peter Scholliers. Zie bijvoorbeeld: “The Policy of Survival: Food, the State and Social Relations in Belgium, 1914 – 1921”, in John Burnett e.a. (Reds.), *The Origins and Development of Food Policies in Europe*, Londen, 1994, p. 39-53.

³⁵ Over deze tweedeling in de Franse oorlogshistoriografie, (de ‘Ecole de la contrainte’ vs. ‘Ecole du consentement’): Pierre Purseigle, “A very French debate: The 1914-18 ‘war culture’”, *Journal of War and Culture Studies*, 2008, 1, 1, p. 9-14 en meer recent: Nicolas Beaupré, Heather Jones en Anne Rasmussen (Reds.), *Dans la guerre 1914-1918. Accepter, endurer, refuser*, Parijs, 2015. Voor de impact ervan op de bezettingshistoriografie: Bernard Wilkin, “Occupants et occupés...”, p. 71 e.v.

³⁶ Philippe Salson, *L’Aisne occupée. Les civils dans la Grande Guerre*, Rennes, 2015, p. 9-23.

³⁷ Ook was het volgens Connolly zo dat o.m. Annette Becker en Helen McPhail ‘painted a picture of suffering (...) but also of widespread patriotism and occasional resistance. In this sense, there were similarities with the interwar texts’. Zie: James Connolly, “The History of Occupied Northern France in the First World War...”, p. 34.

régions envahies' wilde beklemtonen. Net omdat de aandacht in de eerste naoorlogse jaren vooral ging naar het offer van de Franse soldaten aan het front, kropen burgers die onder de bezetting geleefd hadden zelf in de pen om hun slachtofferschap, occasioneel verzet en wijdverspreide patriottisme in de verf te zetten. Deze studie naar het optreden van de Belgische en Franse burgemeesters wil verder gaan op de door deze historici ingeslagen weg. Drie perspectieven zijn daarbij van belang.

2. Van een nationale en culturele naar een transnationale en sociaal-politieke geschiedenis van bezet België en Frankrijk

Van nationaal naar lokaal en transnationaal

Dit proefschrift benadert de bezetting van België en Noord-Frankrijk vanuit een gecombineerde transnationale en lokaal-historische invalshoek. Op die manier wil het een alternatief bieden voor het tot op vandaag nog al te dominante nationale perspectief in de bezettingshistoriografie. De betekenis van dit nationaal perspectief is dubbel en betreft zowel de schaal – historici bleven binnen de landsgrenzen werken – als de manier van kijken naar de bezetting³⁸. Aangaande de schaal valt vooral op dat de door het toonaangevende 'Historial de Peronne' (vaandel dragers van de cultuurhistorische strekking onder de oorlogshistorici) zo gepropageerde 'transnationale' aanpak nog maar weinig of geen navolging kreeg in bezettingsonderzoek³⁹. Enkel Annette Becker gaf een belangrijke eerste aanzet voor een transnationale geschiedenis van de bezette gebieden, dit evenwel in een essayistische stijl, vanuit een uitgesproken slachtofferperspectief en zonder

³⁸ Benoît Majerus, "Guerre et occupation dans la première moitié du xxe siècle", in Jean Jeanneney (Red.), *27 leçons d'histoire*, Parijs, 2009, p. 221-228.

³⁹ Jay Winter's bemerking uit 1997 over het feit dat de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog tot dan toe telkens opnieuw in nationale termen verteld werd, blijft dan ook tot op vandaag gelden voor de studie van de bezette gebieden (Jay Winter en Jean-Louis Robert, *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge, 1997, p. 527-529). Ook John Home kwam recent tot die vaststelling: John Home, "End of a paradigm...", p. 179. Enkele schaarste uitzonderingen hierop voor de bezette gebieden zijn: Emmanuel Debruyne, "Les 'femmes à Boches' en Belgique et en France occupée (1914-1918)", *Revue du Nord*, 2014, 96, 404-405, p. 157-185 en Christina Kott, *Préserver l'art de l'ennemi? Le patrimoine artistique en Belgique et en France occupées, 1914-1918*, Brussel, 2006.

een doorgedreven studie van de Belgische bronnen en literatuur⁴⁰. Die beperkte interesse om de bezette gebieden aan het Westfront als één transnationale ruimte te bestuderen, kan verbazen. De Duitse bezettingsmacht deelde immers niet alleen stukken Frans grondgebied tijdelijk in bij het ‘Belgische’ Generalgouvernement, hij deporteerde ook arbeiders van het ene land naar het andere en stelde burgemeesters overal voor gelijkaardige problemen. Daarnaast waren ook de internationale hulpacties die de bezette gebieden van voedsel voorzagen onlosmakelijk met elkaar verbonden, over de landsgrenzen heen.

De dominantie van die nationale schaal beïnvloedde ook de manier waarop historici keken naar bezet België en Frankrijk. Al in 2004 schreef Benoît Majerus hierover: ‘Trop souvent, la Belgique occupée est présentée comme une scène avec deux blocs monolithiques, occupant et occupé’⁴¹. Kort samengevat zag men de bezetting in beide landen lange tijd exclusief als een conflict tussen Belgen en Fransen aan de ene, en Duitsers aan de andere kant. Deze tendens werd nog in de hand gewerkt door de vanaf de jaren ’90 dominante cultureel-historische benadering in het internationale Wereldoorlog I-onderzoek⁴². De combinatie van deze zienswijzen bleek vruchtbaar en gaf een zeer belangrijke impuls aan het Belgische en Franse bezettingsonderzoek. Beide tendensen resulteerden evenwel in een al te consensuele lezing van de gebeurtenissen⁴³. Men beklemtoonde in de eerste plaats het slachtofferschap en het patriotisme van de burgerbevolking. Voor de diverse spanningsvelden die een wig dreven tussen de verschillende bevolkingsgroepen was er minder interesse. Eén gevolg hiervan was dat er bijvoorbeeld nog maar weinig aandacht ging naar de manier waarop burgemeesters omgingen met sociale en politieke conflicten⁴⁴. Maar ook vragen die peilden naar lokale machtsbalansen en krachtsverhoudingen of de legitimiteit en populariteit van de lokale autoriteiten, kwamen nog niet aan bod. Meer nog dan de Belgische was de Franse historiografie lange tijd in dit bedje ziek. Telkens weer benadrukten Annette Becker, Philippe Nivet en co. in hun boeken de brutaliteit van het Duitse bezettingsregime enerzijds, en het lijden, patriotisme, (passief) verzet en slachtofferschap van de

⁴⁰ Annette Becker, *Les cicatrices rouges...*

⁴¹ Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières. La police communale de Bruxelles pendant les Première et Deuxième Guerres mondiales (1914-1918 et 1940-1944)*, ODV, Université Libre de Bruxelles, 2004, p. 78.

⁴² Voor een (te) kritische lezing hiervan en de impact ervan op de Franse bezettings- en oorlogshistoriografie, zie: Philippe Salon, *L’Aisne occupée...*, p. 9-27.

⁴³ Antoon Vrints en Benoît Majerus, “De slagschaduw van de honger: hoe de Eerste wereldoorlog de Belgische democratie baarde en bijna weer vernietigde”, in Koen Aerts e.a. (Reds.), *Het land dat nooit was: een tegenfeitelijke geschiedenis van België*, Antwerpen, 2014, p. 264.

⁴⁴ Antoon Vrints, “Sociaal protest in een bezet land. Voedseloproer in de Eerste Wereldoorlog”, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 2011, 124, p. 30-47.

burgerbevolking anderzijds⁴⁵. Het was pas zeer recent dat een jongere generatie van historici met een meer kritische bril naar dit zogenaamde ‘unanimesme patriotique’ ging kijken⁴⁶. Zo schoof James Connolly, nochtans zelf ook sterk beïnvloed door die onder Franse historici dominante culturele benadering, exact om die reden de ‘culture de l’occupé’ naar voor. Met die afgeleide van de bekendere ‘culture de guerre’ ging hij op zoek naar wat de bezette bevolking als onacceptabel gedrag percipieerde onder de bezetting⁴⁷. Door net daarop te focussen, doorprikte de Britse historicus als één van de eersten de dominante consensuele blik.

Naast deze al te consensuele blik in het onderzoek stonden er ook lange tijd enkel nationale vraagstukken centraal. In het bijzonder in de Belgische oorlogshistoriografie kreeg deze nationale lezing een bijzonder krachtige vertaling met het invloedrijke werk van Sophie De Schaepdrijver. Dat blijkt niet alleen uit het feit dat het activisme en de Flamenpolitik – nationale kwesties par excellence – een zeer centrale positie bekleden in haar opus magnum, maar ook uit het dominante narratief dat vaak terugkeert in haar teksten. Volgens Antwerps historicus Marnix Beyen wordt De Schaepdrijver’s werk over België tijdens de Eerste Wereldoorlog getypeerd door een ‘christelijk-martyrologisch’ narratief⁴⁸. Met haar monografie streefde De Schaepdrijver er eind jaren ’90 namelijk naar om de ‘volledige verduistering van het Belgische perspectief tegen te gaan’. Zij verzette zich openlijk tegen de idee dat Wereldoorlog I een zinloze oorlog was waarin ook België zich had laten meeslepen. Dat het tegendeel eerder waar was, bewees zij door op krachtige wijze ‘de actieve en betekenisvolle rol van de Belgische overheid en bevolking als verdedigers van een rechtvaardige internationale orde’ in de verf te zetten⁴⁹. Onderzoeksvragen over het activisme, de rol van Koning Albert I of het hanteren van een zeer uitgesproken Belgisch perspectief zijn en blijven tot op vandaag legitiem, zeker gezien de complexe communautaire spanningen en de lange-termijn impact van Wereldoorlog I op de Belgische politieke geschiedenis. Dit onderzoek ontkent dus geenszins het belang en de blijvende relevantie van de nationale schaal voor de studie van de bezette gebieden. Wel streeft het er naar om de focus te verbreden zodat het nationale slechts één van de gehanteerde perspectieven is. Een exclusief nationale lezing kan immers verblindend werken, met als gevolg dat andere relevante spanningsvelden onderbelicht blijven⁵⁰. Dat

⁴⁵ Annette Becker, *Les cicatrices rouges, 14-18...* en Philippe Nivet, *La France occupée...* Hetzelfde kan – hoewel in veel mindere mate – gezegd worden van de Belgische historiografie. Zie: Antoon Vrints, “Beyond victimization...”, p. 83-84.

⁴⁶ Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 38.

⁴⁷ James Connolly, “Mauvaise conduite: complicity and respectability in the occupied Nord, 1914-1918”, *First World War Studies*, 2013, 4, 1, p. 7-2.

⁴⁸ Marnix Beyen, “Het verhaal van België tijdens de Eerste Wereldoorlog. Christelijke martyrologie, Griekse tragedie of moderne ontwikkelingsroman?”, *Nachbarsprache niederländisch*, 2014, 1-2, p. 5-22.

⁴⁹ *Idem*, p. 9.

⁵⁰ Antoon Vrints en Benoît Majerus, “De slagschaduw...”, p. 260.

het makkelijker gezegd dan gedaan is om zo'n nationale lezing van de feiten te overstijgen, bewijst het recente onderzoek van James Connolly. Hoewel zijn bevindingen een veel complexer beeld geven over de houding van de Franse bevolking onder de bezetting dan voorgaand onderzoek, blijft de kern van zijn betoog over de 'culture de l'occupé' in essentie een nationale interpretatie van het conflict. Toegegeven, er gaat heel wat aandacht naar de spanningen binnen de Noord-Franse bevolking (bijv. diefstal en smokkel). Maar de door hem uitgewerkte concepten als 'mauvaise conduite', 'respectable resistance' en 'notable protests' bestendigen eerder het nationale en al te dichotome 'goed-fout' perspectief dan dat hij het overstijgt⁵¹. Tekenend voor die zienswijze is het lemma dat hij in de gerenommeerde 'Online International Encyclopedia of the First World War' wijdde aan de Rijselse burgemeester Charles Delesalle⁵². Daarin haalt Connolly zeer kort de prominente rol van Delesalle aan in het voedselvraagstuk, om dan meteen alle aandacht te focussen op de protestbrieven die Delesalle schreef als reactie op de maatregelen van de bezetter. Over de kritieken die er op zijn beleid kwamen (ook na de oorlog), het sociaal oproer, de gespannen relatie met de lokale bevolking en zijn tanende legitimiteit als gevolg van de voedselschaarste en de organisatie van nood- en werkloosheidshulp, repte hij met geen woord.

De terugkeer van de staat: de Belgische en Noord-Franse burgemeesters

In combinatie met een transnationale en lokale aanpak, kiest dit onderzoek zeer bewust voor een burgemeestersperspectief. Net als het doctoraatsonderzoek van Benoît Majerus en Melanie Bost over de Brusselse politiek en de Belgische magistratuur, wordt er op die manier voor gekozen om de staat, en de lokale overheden in het bijzonder, binnen te brengen in een onderzoeksveld dat vaak vertrekt vanuit het bredere en soms vage perspectief van de burgerbevolking⁵³. Zo'n aanpak kenmerkt het doctoraatsonderzoek over bezet Noord-Frankrijk van zowel Philippe Salson, Alex Dowdall als James Connolly⁵⁴. Dat plaatst in de eerste plaats de burgerbevolking in haar geheel centraal. Hoewel zij daarin alle drie de belangrijke rol van lokale besturen erkennen, grijpen zij de houding van de Noord-Franse burgemeesters enkel maar aan als voorbeelden van hoe de

⁵¹ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 43-268.

⁵² James Connolly, "Delesalle, Charles", in 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, 2014, Berlin.

⁵³ Melanie Bost, *Traverser l'occupation 1914-1918: du modus vivendi à la grève, la magistrature belge face aux occupants allemands*, ODV, Louvain-la-Neuve, 2013.

⁵⁴ James Connolly, *Encountering Germans...*; Alex Dowdall, *Under fire...* en Philippe Salson, *1914-1918. Les années...*

burgerbevolking reageerde op de bezetting. Connolly bijvoorbeeld, hanteerde de Noord-Franse burgemeesters, en de naoorlogse onderzoeken die men opende naar hun al dan niet problematische gedrag, als voorbeelden van wat de burgerbevolking als ‘mauvaise conduite’ of ‘misconduct’ percipieerde onder de bezetting. Maar evenzeer maakt hij van de protestbrieven die burgemeesters naar de bezetter stuurden, gebruik om hen als toonbeelden van ‘respectable resistance’ te catalogeren. Het optreden van de burgemeesters zelf, en met name het dagelijkse bestuur onder de bezetting, de relatie met de inwoners, de motieven achter bepaalde beslissingen of de lokale politieke verhoudingen, bleven daarbij sterk onderbelicht. Op die manier kregen burgemeesters in hun studies een eerder passieve bijrol. Dit onderzoek wil daar verandering in brengen en plaats de burgemeester en zijn bestuur centraal, niet vanuit een klassieke top-down perspectief, maar ook met aandacht voor de agency van de burgerbevolking.

Door te kiezen voor een bepaalde vorm van statelijke geschiedschrijving, raakt dit onderzoek niet alleen aan de historiografie over lokale bestuur tijdens acute crisissituaties, maar ook aan het bredere historische debat over staatsvorming in West-Europa. Alom bekend in dit verband is de frase van Charles Tilly: *War made the State, and the State made War*⁵⁵. In zijn spoor onderstrepen veel WOI-historici het belang van het staatsapparaat voor de totale mobilisatie van de oorlogvoerende landen⁵⁶. Algemeen nemen zij aan dat de toegenomen vervlechting van overheid en samenleving geleid heeft tot een grotere identificatie van de bevolking met de statelijke organisatie⁵⁷. Casussen als bezet België en Noord-Frankrijk laten zich maar moeilijk in zo’n lineair model passen. Terwijl de verschillende Europese overheden hun bevolking net probeerden te mobiliseren voor een totale oorlog, gebeurde in de bezette gebieden het tegenovergestelde. Daar verzwakte paradoxaal genoeg de centrale greep op lokale besturen en burgemeesters. De Duitse invasie en bezetting veroorzaakten in België en Noord-Frankrijk net een uitholling van het centrale staatsgezag. Historici uit beide landen zijn het erover eens dat de respectieve regeringen en de bevoegde centrale administraties van de bezette gebieden afgesneden raakten. Verder verstoorde de bezetting de werking van de nationale markt en holde zij het geweldsmonopolie uit. Sommigen spraken tegen die achtergrond zelfs over ‘statelijke disintegratie’ en stelden dat er ‘in België tijdens de oorlog geen staat als dusdanig was’⁵⁸. Er lijkt met andere woorden consensus te heersen dat er in België en Noord-

⁵⁵ Charles Tilly, “Reflections on the history of European state-making”, in Idem (red.), *The formation of national states in Western Europe*, Princeton, 1975, p. 3-83.

⁵⁶ John Horne, “Introduction”, in Idem (red.), *State, society and mobilization in Europe during the First World War*, Cambridge, 2002, p. 1-17.

⁵⁷ Pierre Purseigle, “The First World War and the transformations of the state”, *International Affairs*, 2014, 90, p. 249-264.

⁵⁸ Antoon Vrints, Xavier Rousseaux en Pieter Leloup, “Banditry in occupied and liberated Belgium, 1914-1921. Social practices and state reactions”, *Social History*, 2014, 39, 1, p. 91-92 en Martin Schoups, “Na de

Frankrijk nauwelijks nog een duidelijke statelijke autoriteit was die een gecentraliseerd bestuur mogelijk maakte. De idee dat gevestigde staten als België en Frankrijk gedeeltelijk desintegreerden tussen 1914 en 1918, staat dan ook haaks op de dominante benadering van staatsvorming in West-Europa als een lineair historisch proces. Ondanks de vele verschuivingen en paradigmawissels in het onderzoek naar staatsvormingsprocessen, besteedden historici nog maar weinig aandacht aan processen van desintegratie, decentralisering en her-lokalisering van de macht⁵⁹. Nochtans zijn de voorbeelden van Noord-Frankrijk en België tijdens de Eerste Wereldoorlog geen alleenstaande fenomenen in de bredere geschiedenis van de twintigste eeuw⁶⁰. Zo sprak de Britse historicus Martin Conway recent nog over ‘destatification’ in de context van België tijdens de Tweede Wereldoorlog, en ook in de sociale en politieke wetenschappen buigen onderzoekers zich al decennialang over thema’s als ‘state failure, state collapse and state reconstruction’⁶¹.

In diezelfde gedachtegang kwamen historici van bezet België en Noord-Frankrijk tot het besluit dat de Duitse invasie en bezettingspolitiek het dagelijkse en politieke leven deed ‘her-lokaliseren’. Veelgeciteerd zijn de bemerkingen van De Schaepdrijver dat de horizon van de Belgische en Noord-Franse inwoners vaak niet verder reikte dan de grenzen van de eigen gemeente of dat de Belgen levend ingemetseld werden in hun gemeenten⁶². Meteen is die her-lokalisering ook één van de belangrijkste voorwaarden voor de machtsuitbreiding van de burgemeesters. Franse historici spraken tegen die achtergrond

liefdadigheid, de staat: de bevoorrading van België 1918-1924”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2018, 48, 4, p. 86.

⁵⁹ In de dominante opvattingen over staatsvorming focuste men lange tijd enkel op factoren als bureaucratisering, centralisering, territorialisering, de impact van politiek-economische elites en de rol van oorlogen. Het was pas de laatste decennia dat historici dit beeld bijstelden en ook aandacht schonken aan andere belangrijke determinanten. Toonaangevend was in die optiek de verzamelbundel onder leiding van Wim Blockmans en André Holenstein over ‘Empowering interactions’. Daarin leverden zij scherpe kritieken op het al te dominante ‘rise of the state’-paradigma en pleitten zij ervoor om staatsvorming meer ‘van onderuit’ te bestuderen. Voor een veel grondigere bespreking van de literatuur ter zake en de evoluties die ze onderging: Griet Vermeesch, “De haas en de schildpad. Stad en staat in pre-industrieel Europa”, *Stadsgeschiedenis*, 2010, 5, p. 56-71; Wim Blockmans, André Holenstein, Jon Mathieu & Daniel Schläppi (reds.), *Empowering Interactions. Political cultures and the Emergence of the State in Europe (1300-1800)*, Farnham, 2009; Wayne te Brake, *Shaping History. Ordinary People in European politics, 1500-1700*, Berkeley, 1998 en André Holenstein, “Introduction. Empowering interactions: looking at statebuilding from below”, in Wim Blockmans, André Holenstein en Jon Mathieu (red.), *Empowering interactions...*, p. 1-31. Een eerste oproep om ook onderzoek in die richting te ondernemen werd gelanceerd in Wim Blockmans, “Beheersen en overtuigen. Reflecties bij nieuwe visies op staatsvorming”, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1990, 16, p. 18-30.

⁶⁰ Bruno De Wever, Herman Van Goethem en Nico Wouters (red.), *Local Government in Occupied Europe (1939-1945)*, Gent, 2006, p. 1-5.

⁶¹ Martin Conway, *The Sorrows of Belgium. Liberation and Political Reconstruction 1944-1947*, Oxford, 2012, p. 50-61. Voorbeelden uit de politieke wetenschappen zijn te vinden in Jennifer Milliken en Keith Krause, “State failure, state collapse, and state reconstruction. Concepts, lessons and strategies”, *Development and Change*, 2002, 33, p. 753-774.

⁶² Sophie De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 116.

over ‘municipalisation du pouvoir’⁶³. Zij namen taken van de centrale staat over en breidden hun bevoegdheden sterk uit om aan de lokale noden tegemoet te komen⁶⁴. Niettegenstaande historici deze ‘her-lokalisering’ dus veelal als een gevolg lijken te zien van de desintegratie van de centrale staat in België en Noord-Frankrijk, waren beide processen nog nooit voorwerp van gericht historisch onderzoek. Daar wil dit proefschrift verandering in brengen. Hoe moet die desintegratie van de centrale staat in bezet België en Noord-Frankrijk nu begrepen worden? Op welke manier voltrok dit zich? En wat waren de gevolgen van dit alles voor het lokale bestuursniveau? Met andere woorden, hoe gingen de burgemeesters daar op het terrein mee om? En met welke problemen werden zij geconfronteerd? Evenzeer van belang is de vraag of er een verschil merkbaar was in de beide landen die sterk uiteenlopende statelijke tradities kenden. Tegenover de Belgische casus, met een historische traditie van lokale autonomie, staat immers het Franse model dat als typevoorbeeld geldt van een centralistische en dirigistische staat. Is zo’n politiek culturele typering eveneens van belang wanneer er sprake is van desintegratie? En is de invloed daarvan merkbaar op het terrein of zelfs in de bestuurlijke praxis van de burgemeesters, of belette een autoritair bezettingsregime dat net?

Een sociale en politieke geschiedenis

Dit proefschrift is een politieke geschiedenis van de bezetting. Het kan verrassend in de oren klinken, maar honderd jaar na het einde van de oorlog staat de politieke geschiedenis van bezet België en Frankrijk nog steeds in de kinderschoenen. Historici leverden al belangrijk werk over specifieke deelthema’s, maar meer geïntegreerde analyses - zeker in combinatie met een lokale aanpak - bleven uit⁶⁵. In België bijvoorbeeld, bieden zowel het standaardwerk van Sophie De Schaepdrijver als de toonaangevende Nieuwe Geschiedenis van België enkel maar vanuit helikoptervlucht een inleidend beeld van de politieke situatie in het bezette land. Over sommige spanningsvelden, en in het bijzonder over de situatie op het lokale niveau, bleven zij nog zeer op de oppervlakte⁶⁶. Het feit dat politieke historici die werkten over de Eerste Wereldoorlog zich lange tijd exclusief over politiek met een grote ‘P’ bogen, zoals de dominante nationaal-politieke onderzoeksvragen over de

⁶³ Robert Vandebussche, “Le pouvoir municipal à Douai...”, p. 445-474.

⁶⁴ Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, p. 19-24; Sophie De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog...*, p. 127; Robert Vandebussche, “Le pouvoir municipal à Douai...”, p. 449-458; Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 42-52 en 236-244; Philippe Salson, *L’Aisne occupée...*, p. 125-140.

⁶⁵ Schoolvoorbeeld van zo’n omvangrijke deelstudie is het boek van Jens Thiel over de deportaties van arbeiders en de verplichte tewerkstelling: Jens Thiel, *Menschenbassin...*

⁶⁶ Sophie De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog...* en Michel Dumoulin e.a. (Reds.), *Nieuwe geschiedenis van België, 1905-1950 – deel II*, Tiel, 2005, p. 788-860.

Flamenpolitik en het activisme, verklaart dit⁶⁷. Maar ook de soorten bronnen die zij hanteerden – voornamelijk elitair van aard - werkte dit in de hand. Al te vaak bestudeerde men het politieke leven door de bril van de clandestiene en gecensureerde pers of door middel van dagboeken, memoires en andere onmiddellijke naoorlogse publicaties van protagonisten. De dagelijkse politieke praktijken op het terrein of de politiek met een kleine ‘p’) en de persoonlijke interacties tussen de lokale bevolking en politici, zoals die vooral terug te vinden zijn in bronnen die lokaal werden geproduceerd en bewaard, trokken veel minder de aandacht. Gelijkaardige bemerkingen gelden eveneens voor de Franse bezettingshistoriografie. Daar verzandde de politieke insteek van Robert Vandenbussche en Jean-Jacques Becker, dominant in de zeventiger jaren, al snel⁶⁸.

In deze politieke geschiedenis spelen de Belgische en Noord-Franse burgemeesters de hoofdrol. Net als in eerder onderzoek over de houding van lokale elites onder de bezetting, huldigt ook deze studie de idee dat de burgemeester in bezettingstijd een politieke middelaar is⁶⁹. Zo'n interpretatie van de burgemeester als iemand die zich permanent in een moeilijke positie bevindt door de uiteenlopende eisen, verwachtingen en belangen waarmee hij wordt geconfronteerd, is volgens WOII-historici Nico Wouters en Peter Romijn inherent aan een burgemeestersfunctie in bezettingstijd. Nog meer dan in vreedetijd zijn hun bewegingsruimte en keuzemogelijkheden sterk ingeperkt. Veelgehoord is de stelling dat burgemeesters zich tussen hamer en aambeel bevonden⁷⁰. Meestal doelen historici dan op de verticale machtsrelatie waarbij een burgemeester gekneld zit tussen de belangen van de bezettingsmacht en de lokale bevolking. Terwijl de bevolking lokale overheden zag als vertegenwoordigers en verdedigers van hun belangen, rekende de Duitse overheerser in de bezettingspraktijk vooral op de medewerking van burgemeesters. Voor de bevolking waren zij de laatst overgebleven publieke gezagsdragers in bezet gebied⁷¹. De bezetter dan weer beschouwde de burgemeester in de eerste plaats als communicator en uitvoerder van zijn bevelen. Over die samenwerking met de vreemde overheerser schreef de Nederlandse bezettingssocioloog Cornelis Lammers dat die niet per definitie als iets negatief hoeft gezien te worden. Het was namelijk de praktijk die beide actoren tot elkaar veroordeelde. Eén van Lammers' basisveronderstellingen is dat die samenwerking voor een vreemde overheerser net een vereiste is om zo zijn heerschappij over een bepaald gebied en bevolking te handhaven. Een bezetting zonder enig

⁶⁷ Voor de meest recente synthese: Lode Wils, *Onverfranst, Onverduist? Flamenpolitik, Activisme, Frontbeweging*, Kalmthout, 2014.

⁶⁸ Jean Jacques Becker, “A Lille au début...”, p. 89-116. Naast zijn artikel over Douai schreef Robert Vandenbussche heel wat kleinere stukjes over de politieke situatie tijdens de bezetting in lokale overzichtsgegevens van de belangrijkste steden van het Noorderdepartement.

⁶⁹ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*, Amsterdam, 2006, p. 17.

⁷⁰ *Idem*, p. 12.

⁷¹ Peter Romijn, *Boosaardig bestuur*, Universiteit van Amsterdam, 2002, p. 27.

‘samenwerken met de vijand’ is in zijn ogen ondenkbaar⁷². Hoewel Lammers’ inzichten essentieel zijn voor een goed begrip van wat hieronder volgt, heeft hij enkel aandacht voor de machtsrelatie lokale elite (burgemeester)-bezetter. Aan de meer ‘horizontale’ machtsrelaties, zoals met andere lokale (politieke) elites en machtsactoren, gaat hij voorbij. Nochtans was het politieke spanningsveld waarbinnen burgemeesters functioneerden heel wat complexer dan de traditionele hamer-en-aambeeld metafoor doet vermoeden. Zo moet ook in acht genomen worden dat de machtsbasis van burgemeester evolueerde doorheen de oorlog. In het gros van de steden en gemeenten raakte de vooroorlogse machtsbalans door het oorlogsgebeuren verstoord. Met als gevolg dat er op heel wat plaatsen vier jaar lang hevig politieke strijd geleverd werd. Nu eens nam de macht van andere lokale elites toe ten koste van het zetelende lokale bestuur, dan weer zag een burgemeester zijn persoonlijke machtsbasis sterk uitbreiden. Om de impact van dit alles in te schatten moet er ook aandacht zijn voor de interacties met andere lokale politieke, sociale, economische of religieuze elites en de bevolking in al haar gelaagdheid.

De burgemeester enkel als een politieke intermediair zien, heeft maar weinig verklarend potentieel. Essentieel voor een goed begrip van het optreden van de burgemeesters is daarom zijn politieke legitimiteit. Eerder onderzoek over de Tweede Wereldoorlog door Martin Conway, Nico Wouters en Peter Romijn bewees al het nut van zo’n aanpak⁷³. Eén van de rode draden doorheen dit werk is dat de burgemeesters in kwestie er vier jaar lang, en ondanks (of dankzij) de vele moeilijkheden, alles aan deden om hun politieke legitimiteit, en bij uitbreiding die van de Belgische en Franse staat, te bewaren. Zij waren zich zeer bewust van hun legitimiteit en deden al het mogelijke om burgers te overtuigen van hun goede bedoelingen. Dit deden ze door hun keuzes op velerlei manieren actief te legitimeren. Op welke manier zij dat deden, en hoe zij ‘legitimiteit’, en ‘legitiem’ of ‘goed’ bestuur invulden, kreeg vorm door interactie en onderhandelingen en verschilde sterk naargelang de specifieke context. Die bevinding sluit nauw aan bij wat de Britse sociaalwetenschapper David Beetham omschrijft als ‘legitimacy in context’⁷⁴. Hij benadrukte dat de legitimiteit van bestuurders niet alleen afhankelijk is van hoe men die van bovenaf verantwoordt en van onderuit aanvaardt. Legitiem bestuur verschilt ook naargelang de juridische, institutionele en historische context waarbinnen het wordt uitgeoefend en de manier waarop het aansluiting vindt bij bepaalde opvattingen, verwachtingen en verzuchtingen die leven binnen de lokale gemeenschap. De legitimiteit

⁷² Cornelis Lammers, *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief*, Amsterdam, 2005, p. 11-23.

⁷³ Specifiek voor het concept van legitimiteit en lokale besturen onder bezetting: Peter Romijn, ‘Boosaardig bestuur...’ en idem, *Burgemeesters in oorlogstijd...*, p. 665 en Nico Wouters, “New Order and Good Government: Municipal administration in Belgium, 1938-1946”, *Contemporary European History*, 2004, 13, 4, p. 389-407 en idem, *Oorlogsburgemeesters (1940-1945). Lokaal bestuur en nieuwe orde in België, Nederland en Noord-Frankrijk*, ODV, Universiteit Gent, 2004, p. 18 e.v.

⁷⁴ David Beetham, *The Legitimation of Power*, Basingstoke, 1991, p. 3-42.

van een burgemeester van een kleine plattelandsgemeenschap die al 20 jaar de sjerp draagt en tevens grootgrondbezitter is, krijgt een fundamenteel andere invulling dan die van een industriële grootstad als Roubaix. Zoals verder nog zal blijken, verschilde namelijk - naast de sociaaleconomische omstandigheden, lokale politieke cultuur en bevolkingssamenstellingen - ook het kiessysteem sterk in beide landen. In navolging van Beetham stellen Conway en Romijn dan ook terecht dat politieke legitimiteit iets dynamisch en veranderlijk is (eerder legitimering dan legitimiteit)⁷⁵. Het is hun ogen iets dat kan worden geclaimd, verloren of teruggewonnen. Enkel de interactie en mate van samenwerking tussen burgemeesters en bezetter analyseren, is dus lang niet voldoende. Dat is maar één deelaspect. Daarom zal hieronder een meer sociaalhistorische invulling van legitimiteit nagestreefd worden. De meer traditionele focus op de relatie bezetter-burgemeester wordt verbreed, met meer aandacht voor de interacties met andere politieke of statelijke actoren en de divers samengestelde bevolking. De burgemeester wordt met andere woorden dus bestudeerd als een spin in het politieke web.

3. Een transnationale benadering van lokale politiek

Dit onderzoek is een transnationale geschiedenis. De analyse vertrekt dus niet vanuit nationale casussen, maar wel vanuit specifieke thema's. De keuze voor die thema's is één manier om een enge comparatieve geschiedenis te vermijden die exclusief focust op nationale verschillen⁷⁶. Net als de bezetting zelf, overstijgen immers ook kwesties als de voedselschaarste, ordehandhaving of de onderhandelingen tussen burgemeesters en bezetters de nationale grenzen. Door die thema's centraal te plaatsen is het mogelijk om meer aandacht te hebben voor andere relevante breuklijnen dan enkel de nationale. Deze

⁷⁵ Martin Conway en Peter Romijn, "Political legitimacy in Mid-Twentieth Century Europe: an introduction", in Martin Conway en Peter Romijn (Reds.), *The War on Legitimacy in Politics and Culture: 1936-1946*, Oxford, 2008, p. 1-27.

⁷⁶ Benoît Majerus, Anne Duménil en Nicolas Beaupré, "Introduction. Pour une histoire croisée des expériences d'occupation européennes (1914-1949)", *Histoire et Sociétés. Revue Européenne d'Histoire Social*, 2006, 17, p. 6-7; Benoît Majerus, "Guerre et occupation...", p. 221-228; Pieter Lagrou, "Between Europe and the Nation: the inward turn of contemporary historical writing", in Thomas Lindenberger (Red.), *Conflicted memories: Europeanizing contemporary histories*, New York, 2007, p. 69-78 en Nico Wouters, "Municipal government during the occupation (1940-1945): A comparative model of Belgium, the Netherlands and France", *European History Quarterly*, 2006, 36, 2, p. 221-246.

thema's vallen grotendeels samen met de drie belangrijkste functies van de burgemeester. Zij vormen de rode draad doorheen de hoofdstukken.

Als *'maire nourricier'* is het in de eerste plaats de burgemeester zijn functie om toe te zien op de voedselvoorziening van zijn inwoners. Echt veel had die functie in vreedstijd niet meer om handen. Maar bij het begin van de oorlog werd al snel duidelijk het voedselvraagstuk vier jaar lang bovenaan de agenda zou komen te staan. *Hoofdstuk 3* zoomt in op de eerste maanden van de oorlog en de eerste initiatieven die de gemeentelijke overheden zelfstandig ontplooiden. *Hoofdstukken 4 en 5* analyseren de positie van de burgemeesters in het internationale krachtenveld waarbinnen zij opereerden. Gaandeweg werden er namelijk internationale hulpacties op touwen gezet (het Nationaal Comité voor Hulp en Voeding en het Comité d'Alimentation du Nord de la France) die samen met de bezetter de krachtlijnen van het voedselvraagstuk uiteenzetten. Dit beïnvloedde de macht van de burgemeesters sterk (*Hoofdstuk 4*) en zorgde ervoor dat er hun nog maar weinig speelruimte restte (*Hoofdstuk 5*). Het laatste voedselhoofdstuk gaat na hoe de voedselschaarste inwerkte op de relatie tussen de bevolking en de burgemeesters (*Hoofdstuk 6*).

Een tweede belangrijke functie is de burgemeester als *beschermheer* van zijn inwoners. Het belang van die functie bleek al onmiddellijk tijdens invasie. *Hoofdstukken 1 en 2* beslaan de eerste weken en maanden van de oorlog. Daarin wordt er nader ingegaan op hoe burgemeesters de invasie doorkwamen, welke initiatieven zij allemaal namen en hoe zij probeerden om hun inwoners te beschermen voor het oorlogsgeweld. In *Hoofdstuk 7* wordt onderzocht hoe burgemeesters functioneerden als hoofd van de lokale politiek. Als dusdanig waren zij medeverantwoordelijk voor het handhaven van de openbare orde en stonden zij garant voor de veiligheid van hun inwoners. Op welke manier verliep die samenwerking met de Duitse politiediensten? Wat gebeurde er met de organisatie van het lokale politiekorps? Hoe legitimeerde de burgemeester zijn keuzes en optreden? Wat werd van hem verwacht?

De derde functie tot slot is de burgemeester als *vertegenwoordiger van de bevolking en de Belgische of Franse staat*. Deze dubbele rol van 'vertegenwoordiger' was zeker niet nieuw, maar kwam als gevolg van oorlog en bezetting wel serieus op scherp te staan. De directe relatie en onderhandelingen tussen bezetters en burgemeesters staan centraal in *Hoofdstuk 8*. Waren burgemeesters simpele uitvoerders van beleid dat de Duitse overheerser hun oplegde, of waren zij toch vooral hoeders van de lokale bevolking? Wat kreeg er voorrang, het nationale of het lokale belang? En hoe definieerden zij die belangen? Op welke manier verliepen de dagelijkse onderhandelingen, wat bepaalde hun positie en welke argumenten haalde men aan? Hoe dit alles de legitimiteit, positie en beeldvorming na de oorlog beïnvloedde, staat centraal in *Hoofdstuk 9*.

Naast deze thematische invalshoek wordt er expliciet gekozen om naast ‘beyond’ ook ‘below the nation’ te gaan, dit middels een lokaalhistorische invalshoek⁷⁷. Eerder baanbrekend transnationaal Wereldoorlog I-onderzoek, zoals het ‘Capital Cities’-project, bewees al dat de combinatie van transnationale en lokaalhistorische perspectieven vruchtbare resultaten kan opleveren⁷⁸. Dat project kende dan ook heel wat navolging en leidde zelfs tot een nieuw onderzoeksveld, de zogenaamde ‘urban’ of ‘metropolitan histories of total war’⁷⁹. Niettegenstaande de meeste van dit soort studies veelal maar één stad behandelen (en dus geen transnationaal onderzoek zijn), vormden deze studies - zoals over Wenen, Berlijn, Freiburg en recent nog Praag – een belangrijke inspiratiebron voor dit onderzoek⁸⁰. Essentieel is dat deze historici van onderuit de legitimiteit van de staat in oorlogstijd bestudeerden. Dit deden zij o.m. door de interacties tussen de lokale autoriteiten en de bevolking - in al haar diversiteit – te analyseren. Bijzondere aandacht ging daarbij naar de impact van de voedselschaarste en andere spanningsvelden op de relatie tussen lokale overheden en de bevolking.

Net als in de meeste van die stadshistorische studies deelt dit onderzoek de opvatting dat politiek bestaat uit interacties en onderhandelingsprocessen, strijd en confrontatie. Dit alles krijgt vorm binnen een bepaalde lokale politieke ruimte. De betekenis van ‘lokale politieke ruimte’ in dit onderzoek is meervoudig. Samengevat is het terzelfdertijd een wettelijke, administratieve, politieke en territoriale omgeving waarbinnen de burgemeesters functioneren⁸¹. De Nederlands-Amerikaanse historicus Wayne te Brake vatte dit in zijn studie naar ‘popular politics’ in vroegmodern Europa het meest treffend samen: ‘A political space can be defined as an arena, bounded in terms of both authority and territory, within which political bargaining can occur’⁸². De lokale politieke ruimte krijgt dan wel in belangrijke mate vorm door politieke interactie en communicatie, die laatste vinden altijd plaats binnen een welbepaalde institutionele, legale, ruimtelijke en historische context. Voor een goed begrip van deze interacties moet dan ook de ruimte

⁷⁷ Pierre Purseigle, “Beyond and below the nations. Towards a comparative history of local communities at war”, in Pierre Purseigle en Jenny Macleod (Reds.), *Uncovered fields. Perspectives in First World War studies*, Leiden, 2004, p. 95-123.

⁷⁸ Pierre Purseigle, *Mobilisation, sacrifice, et citoyenneté. Angleterre – France, 1914-1918*, Parijs, 2013 en Jay Winter, “Paris, London, Berlin 1914-1919: capital cities at war”, in Jay Winter en Jean-Louis Robert, *Capital Cities...*, p. 3 e.v.

⁷⁹ Stefan Goebel, “Cities”, in Jay Winter (Red.), *The Cambridge History of the First World War. Volume III, The State*, New York, 2014, p. 358–381.

⁸⁰ Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge, 2004; Belinda Davies, *Home Fires burning: Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*, Chapel Hill, 2000; Roger Chickering, *The Great War and Urban Life in Germany: Freiburg, 1914-1918*, Cambridge, 2009 en Claire Morelon, *Street Fronts: War, State Legitimacy and Urban Space, Prague 1914-1920*, ODU, University of Birmingham, 2015.

⁸¹ Wayne Te Brake, *Shaping History...*, p. 1-21.

⁸² *Idem*, p. 18-19.

gedefinieerd worden waarbinnen ze plaatsvinden⁸³. Ontegensprekelijk speelden er andere dynamieken in grootsteden, kleinere gemeenten, industriële centra, plattelandsgemeenschappen of in de verschillende bezettingszones. En ook de legale context veranderde drastisch, dit door de impact van het vanaf dan geldende internationale oorlogsrecht (Conventies van Den Haag, 1907). Om al die redenen koos dit onderzoek om zes steden of gemeenten als casussen te selecteren. Zulk gelijkaardig, vergelijkend, lokaal historisch onderzoek voerde men nog niet voor de casus bezet België en Noord-Frankrijk. Bezettingshistorici die een stads- of microhistorische invalshoek prefereerden, werkten veelal met één casus⁸⁴. Door te opteren voor een gevarieerder palet aan lokale casussen moet een complexere analyse mogelijk zijn die de grootstedelijke specificiteit van Parijs, Berlijn, Londen, Wenen, Praag, Brussel, Rijsel-Roubaix-Tourcoing, Douai of Brugge overstijgt. Dit onderzoek bevindt zich dus ergens tussen de doorgedreven microstoria en het meer wijds opgevatte onderzoek van Tweede Wereldoorlog-historici over het functioneren van burgemeesters in bezet België, Nederland en Noord-Frankrijk. Zowel Wouters als Romijn vertrokken niet vanuit specifieke casussen, maar wel vanuit een meer ‘hybride’ aanpak en ‘brede basis’ met honderden verschillende voorbeelden⁸⁵. Die methodologische keuze sloot nauwer aan bij de vragen die zij stelden. Onder meer de focus op de collaboratie, de machtsgreep van de Nieuwe Orde en de manier waarop burgemeesters ingeschakeld werden in het bezettingsregime, vergden een meer geïntegreerde aanpak.

De selectie van de zes casussen gebeurde op basis van de volgende criteria: omvang, bezettingszone, ligging ten opzichte van het front, lokale archiefcontext en het landelijke dan wel industriële karakter van een stad of gemeente. Al deze en andere factoren beïnvloedden het functioneren van burgemeesters en lokale overheden sterk. Twee grootsteden werden bestudeerd: Rijsel (Frankrijk, Etappengebied) en Antwerpen (België,

⁸³ Stefan Couperus, Christianne Smit en Dirk Jan Wolfram, “Introduction. Local elites and urban politics. A conceptual framework”, in Dirk Jan Wolfram e.a. (Reds.), *In control of the city. Local elites and the dynamics of urban politics, 1800-1960*, Leuven, 2007, p. 4-19.

⁸⁴ Zie bijvoorbeeld ook de vele niet gepubliceerde licentiaatsverhandelingen die gaan over één stad of gemeente onder bezetting in 1914-1918. De academische interesse voor microhistorisch onderzoek was lange tijd mager, dit in tegenstelling tot de vele lokaal- en amateurhistorische werken die stilstaan bij de lokale oorlogservaring van één stad of gemeente. De herdenkingsinitiatieven hebben dit aantal lokaalhistorische studies nog doen toenemen. Zie bijvoorbeeld: Jean-Pierre Niebes (Red.), *Soignies et sa région dans la Grande Guerre*, Soignies, 2015; Catherine Lanneau e.a. (Reds.), *La Grande Guerre à Mons et dans sa région: 14-18*, Waterloo, 2015 en Christine Maréchal en Claudine Schloss (Reds.), *1914-1918: Vivre la guerre à Liège et en Wallonie*, Luik, 2015. Meer academische studies: Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*; Chantal Kesteloot, Laurence van Ypersele en Emmanuel Debruyne, *Bruxelles, la mémoire et la guerre (1914-2014)*, Brussel, 2014; Robert Vandenbussche, ‘Lille dans la main allemande’, *Cahiers Bruxellois*, 2014, 1, p. 109-123; Stéphane Lembré, *La guerre des bouches. Ravitaillement et alimentation à Lille (1914-1918)*, Rijsel, 2016 en Sophie De Schaepdrijver, *Bastion. Occupied Bruges in the First World War*, Brugge, 2014.

⁸⁵ Nico Wouters, *Mayoral collaboration...*, p. 6-8 en idem, *Oorlogsburgemeesters...*, ODV, p. 27-28.

Generalgouvernement). Daarnaast viel de keuze ook op twee kleinere steden: Fourmies (Frankrijk, Etappengebied) en Aalst (België). Aalst was een belangrijke stad in het Belgische Etappengebied en net als Fourmies had het een industrieel profiel (textielnijverheid). Wel lag het Franse stadje meer afgelegen en iets verder weg van het front. Wat betreft de selectie van de twee kleinere gemeenten, viel de keuze op de Henegouwse mijnwerkersgemeente Houdeng-Aimeries (bij La-Louvière, Generalgouvernement/Etappengebied) in België en de rurale gemeente Solesmes (nabij Cambrai, Etappengebied) in Noord-Frankrijk. Al de Noord-Franse casussen behoorden tot het departement *Nord*. Wanneer hieronder dus gesproken wordt over Noord-Frankrijk, is dit in hoofdzaak gebaseerd op bevindingen voor dit departement. Deze keuze was weloverwogen en kwam er om meerdere redenen. In de eerste plaats was ze pragmatisch. Doordat historici hier al eerder over werkten, kon hierop worden voortgebouwd. Bovendien bleek de bronnensituatie, met omstandige oorlogsreeksen in het departementsarchief, er beter dan elders. Voorts sloot de keuze ook nauw aan bij de vraagstelling van dit onderzoek. Wie de impact van de desintegratie van het centrale staatsgezag in Frankrijk wil bestuderen, kan namelijk niet heen om de belangrijke rol van de prefect. Het Noorden was het enige departement onder de bezetting waar er officieel nog een prefect, of één van zijn medewerkers in de arrondissementshoofdplaatsen, in functie was. Nadeel is wel dat die keuze voor het Noorden de al bestaande geografische *bias* in het bezettingsonderzoek over Noord-Frankrijk versterkt. Dat beperkt zich al te vaak tot het Noorden en dan voornamelijk de grootstedelijke regio Rijsel-Roubaix-Tourcoing⁸⁶. Een departement als de Ardennen, dat nochtans lange tijd het Duitse opperbevel huisvestte in Charleville, kreeg op die manier nog niet de aandacht die het verdiende. Om de specificiteit van *Nord* zo veel mogelijk te bevragen, werden ook de bevindingen betrokken uit een grote hoeveelheid lokale studies, oorlogskronieken en vooral de recent verdedigde doctoraatsstudies van Alex Dowdall en Philippe Salson over het Pas-de-Calais- en het Aisne-departement⁸⁷. Ook voor de Belgische casus wordt het specifieke van de casussen afgetoetst aan een breed scala van lokale studies⁸⁸.

⁸⁶ Voor het Noorden kon ik mijn eigen resultaten afoetsen aan het reeds vermelde werk van James Connolly die voornamelijk steunt op onderzoek naar de grootstedelijke agglomeratie Rijsel-Roubaix-Tourcoing.

⁸⁷ Alex Dowdall, *Under fire...* en Philippe Salson, *1914-1918: les années...*

⁸⁸ Een oplijsting hiervan zou te veel tijd en plaats in beslag nemen. Voor een selectie van lokale studies die in het kader van dit onderzoek geconsulteerd en/of verzameld werden, verwijs ik naar mijn Zotero pagina. Onder de secties 'Lokale studies België' en 'Lokale studies Frankrijk' kunnen er verschillende gevonden worden. (<https://www.zotero.org/jwnaert/items>).

4. Bronnen

Welke bronnen er het meest aangewezen zijn voor een studie over het optreden van de Belgische en Noord-Franse burgemeesters onder de bezetting hangt samen met de manier waarop naar de burgemeesters wordt gekeken⁸⁹. Waren zij politici die op dagelijkse basis het verschil maakten voor hun bevolking, of waren zij toch vooral slachtoffers van een brutaal bezettingsregime dat elke vorm van bewegingsruimte inperkte? Wat is er met andere woorden het meest doorslaggevend: de handelingsmogelijkheid van de burgemeester of de dwingende structuur van de bezettingscontext⁹⁰? Dit onderzoek gaat uit van beide gezichtspunten, en meer in het bijzonder dat zij varieerden naargelang de lokale context en de specifieke problemen die zich stelden. Daarom werd er bij de selectie van de bronnen zoveel mogelijk naar gestreefd om materiaal te gebruiken dat zowel de impact van de institutionele context als de individuele keuzemogelijkheden van burgemeesters in rekenschap brengt. Voorts steunt dit onderzoek op vrij klassieke bronnenreeksen die de burgemeesters en lokale administraties zelf produceerden⁹¹. Ook aan die keuze waren voor- en nadelen verbonden. De stadsarchieven van Rijsel en Antwerpen bijvoorbeeld, bevatten gigantische bronnencollecties voor de bewuste periode, terwijl het oorlogsarchief van een kleine gemeente als Solesmes gemakkelijk in één archiefkast past⁹². Zo'n discrepantie vertroebelt de blik van de onderzoeker die de gebeurtenissen in de grootsteden bijna automatisch als de norm gaat beschouwen, net omdat ze overvloediger zijn gedocumenteerd. Om hier het hoofd aan te bieden, heb ik zoveel mogelijk vergelijkbare bronnenreeksen proberen te gebruiken die elk lokaal bestuur produceerde. Dit wil zeggen gemeenteraadsverslagen, verslagen van het college van

⁸⁹ Voor een overzicht van de geconsulteerde bronnen verwijs ik naar de bijlagen achteraan. Voor meer algemene bronnenoverzichten m.b.t. bezet België en Noord-Frankrijk zie: Archives Departementales du Nord, *Guide des sources de la guerre 1914-1918*, Villeneuve – d'Ascq, 2009 en het meer algemene samengestelde werk door onder meer bezettingshistoricus Philippe Nivet: *Archives de la Grande Guerre. Des sources pour l'histoire*, Rennes, 2014. Voor België, zie: Pierre-Allain Tallier (Reds.), *Guide des sources de la Première Guerre Mondiale en Belgique*, Vol I and II, Brussel, 2010.

⁹⁰ Nico Wouters, *Mayoral collaboration...*, p. 1-31.

⁹¹ Duits archieven werden niet geconsulteerd. Ondanks dat historici de laatste jaren steeds beter zicht kregen op wat zich waar in de Duitse archieven bevond dat van nut kon zijn voor een studie over de bezette gebieden, werd besloten dit niet te doen. Een transnationale bezettingsgeschiedenis gebaseerd op bronnen uit zowel de Belgische, Franse als Duitse archieven, blijft dus nog te schrijven. Voor bezettingsonderzoek op basis van Duitse bronnen verwijs ik naar: Franck Viltart, "Le regard de l'occupant: la question des civils dans les archives de la 7e armée allemande (1914-1918)", in "Les civils de l'Aisne dans la guerre", *Bulletin de la Société Historique de l'Aisne*, 2014, p. 69-93; Christoph Schmidt-Supprian, *The Antwerp Question...*; Alex Dowdall, *Under fire...*, en Sophie De Schaepdrijver, *Bastion : occupied Bruges...*

⁹² Voor Rijsel: Pierrick Houziaux en Claire-Marie Glaude (red), *Guide des sources de la Première Guerre mondiale*, Rijsel, 2014.

burgemeesters en schepenen, stedelijke besluiten of correspondentie met de bezetter en andere actoren die deel uitmaakten van de lokale politieke ruimte⁹³. Daarnaast was het essentieel om relevante bronnen te vinden in de lokale archieven die iets meer vertellen over de organisatie van de voedselvoorziening of het functioneren van de lokale politie⁹⁴. Dat kon nogal eens variëren. Het gemeentearchief van Houdeng-Aimeries bijvoorbeeld, bleek bijzonder rijk voor wat de onderhandelingen met de bezetter en de organisatie van de voedselvoorziening betrof⁹⁵. Maar zo rijk als de politiearchieven van Antwerpen en Aalst bijvoorbeeld waren, zo onbestaand waren die van Solesmes of Fourmies. In het geval van die laatste twee diende er gewerkt te worden met verwijzingen in andere bronnen of ander fragmentarisch bewaard materiaal. Meer algemeen geldt voor Noord-Frankrijk dat het lokale archiefbeleid zeer schril contrasteert met de uitstekend georganiseerde departementsarchieven⁹⁶.

Een inschatting maken van de legitimiteit van burgemeesters enkel op basis van administratieve bronnenreeksen, beleidsdossiers of briefwisseling lukt maar moeilijk. Daarvoor bleken heel wat andere, vaak fragmentarischer bewaarde bronnenreeksen, noodzakelijk. Zo vormden de gedigitaliseerde en op kernwoorden doorzoekbare gecensureerde en clandestiene pers uit bezet België samen met andere verschillende andere periodieken, zoals de bezettingskrant het Bulletin de Lille, een belangrijke bron van informatie⁹⁷. Bijzonder dankbaar voor de context van het Noorden waren de vele interviews, bewaard in de Archives départementales du Haut-Savoie in Annecy. Franse agenten namen die af in Evian van de vluchtelingen die uit de bezette gebieden weggevoerd waren, de zogenaamde ‘bouches inutiles’⁹⁸. In andere gevallen waren de

⁹³ Enkel in Fourmies werden er tijdens de oorlog geen gemeenteraadsverslagen bijgehouden. Of ze werden niet opgesteld/bewaard, want in de briefwisseling van het stadsbestuur werden er wel uitnodigingen voor gemeenteraadszittingen teruggevonden.

⁹⁴ De archieven van het Nationaal Comité voor Hulp en Voeding en het Comité de l'alimentation du Nord de la France, zoals bewaard in het Algemeen Rijksarchief in Brussel, consulteerde ik niet. Archieven van de lokale afdelingen, tot zo ver bewaard, wel. Ook gerechtelijke archieven onderzocht ik niet systematisch.

⁹⁵ Thierry Delplancq en Véronique Drugmand, *Sources pour servir à l'histoire de la Première Guerre Mondiale, Série inventaires*, n° 3, Archives de la ville de La Louvière, 2001, p. 6-8.

⁹⁶ Zo was het enkel na een laat en onverhoopt antwoord van de stadsarchivaris van Valenciennes op mijn rondschrijven naar heel wat lokale overheden dat ik in Solesmes terecht kwam bij een medewerkster van de lokale ‘société savante’ die grote delen van het resterende oorlogsarchief bij haar thuis en in het leegstaande gemeenteschooltje bewaarde.

⁹⁷ Voor de gedigitaliseerde oorlogskranten, zie de website van Warpress van het CEGESOMA. In Aalst waren de lokale gecensureerde kranten De Volksstem en De Werkman digitaal raadpleegbaar via de website www.madeinaalst.be. Voor de voedsel- en hulppolitiek in Aalst en Antwerpen bleek de omvangrijke collectie krantenknipsels in het Archief Louis Varlez (ARA) bijzonder interessant. Specifiek voor de context Antwerpen bleek ook het *Syndicaal Mededelingenblad* (AMSAB) interessant voor een kritische noot van socialistische militanten over de voedselpolitiek.

⁹⁸ De Duitse overheerser liet tijdens de oorlog op regelmatige basis burgers uit de bezette gebieden naar vrij-Frankrijk brengen. Het ging vooral om ouderen, kinderen en zij die sterk verzwakt waren. Het transport verliep

restanten van lokale pers, privé-archieven en dagboeken van burgemeesters of egodocumenten van medewerkers, ambtenaren of raadsleden onontbeerlijk⁹⁹. Met die laatste bronnensoort werd geprobeerd om wanneer mogelijk ‘voorbij het ambt’ te gaan en zo ook aandacht te hebben voor de impact van persoonlijke opvattingen achter beslissingen. Naoorlogse bronnen stonden het dan weer toe om vergelijkingen te maken met andere burgemeesters en lokale overheden. Bronnen als de benoemingsdossiers van burgemeesters vertelden namelijk lang niet alleen iets over de naoorlogse periode. Ze boden ook een schat aan informatie over het wedervaren van heel wat andere burgemeesters onder de bezetting. Deze dossiers bewaart men in het archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken en bevatten onder meer verwijzingen naar of kopieën van tucht- en onderzoeksdossiers¹⁰⁰. Die opende men in de jaren na de bevrijding bij klachten over de houding van burgemeesters. De originele dossiers zijn terug te vinden in de respectieve provinciearchieven¹⁰¹. Deze bronnenreeks heeft geen Noord-Frans equivalent. Enkel de naoorlogse dossiers uit het oorlogsarchief (Série 9R) van de ‘Archives départementales du Nord’ komen enigszins in de buurt. Vooral in combinatie met het zogenaamde ‘politieke archief’ (Série M), de regionale pers en de omstandige maar nog niet geïnventariseerde archieven van de mobiele brigade van de gerechtelijke politie, bleken zij van grote waarde¹⁰². Net als de benoemingsdossiers bevatten zij heel wat klachten of beschuldigingen aan het adres van burgemeesters omwille van hun houding

via het neutrale Zwitserland en Annecy. Wanneer de vluchtelingen daar aankwamen, vertelden zij ‘vrijuit’ over de gebeurtenissen onder de bezetting, vaak met bijzondere aandacht voor de houding van het lokaal bestuur. Voor deze groep vluchtelingen en de redenen waarom men hen ‘les boches du Nord’ ging noemen, zie: Philippe Nivet, *Les réfugiés français de la Grande Guerre...*

⁹⁹ De dagboeken van de burgemeesters van Lubbeke, Loppem, Ghlin en de gemeentesecretaris van Avesnes (de zeer omstandige Cahiers de Landouzy/Gravez over de situatie in en rond Avesnes tijdens 1914-1918) kreeg ik te laat en/of maar fragmentarisch in mijn bezit of bleken niet van grote toegevoegde waarde voor de onderzoeksresultaten. Wel maakte ik o.m. gebruik van de dagboeken van Edmond Min (Bolinne-Harlue), Lodewijk Van Nueten (Meerle) en de zeer omstandige ‘Cahiers Desjardins’, geschreven door gemeenteraadslid Georges Desjardins uit Cambrai. Zie: ADN, J 1238/1-6, ‘Souvenirs de la guerre 1914-1918 à Cambrai par Georges Desjardins’.

¹⁰⁰ Arnaud Charon, *Inventaire des archives du ministère de l’Intérieur. Dossiers de nomination des bourgmestres 1919-1971 (1996)*, I 585, Brussel, 2015.

¹⁰¹ Voor Henegouwen en Brabant bestaan de originelen niet meer. De benoemingsdossiers voor de provincie Namen worden naar alle waarschijnlijkheid wel nog bewaard in het provinciegebouw. Maar deze waren, ondanks herhaaldelijk aandringen en bemiddeling door het Rijksarchief Namen, niet toegankelijk voor onderzoek. Voor al deze provincies werden de kopijen gebruikt die in het archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken worden bewaard.

¹⁰² Le Reveil du Nord (1918-1919-1920) en Le Progrès du Nord (1918-1919-1920).

tijdens de bezetting. In het bijzonder de dossiers over ‘Intelligences avec l’ennemi’ van de Brigade Mobile bleken bijzonder rijk¹⁰³.

In wat hieronder volgt zullen de termen burgemeester, lokale bestuurder, stads- en gemeentebesturen of lokale overheid door elkaar gebruikt worden. Dat is een bewuste keuze. Zo hoop ik niet alleen de leesbaarheid te bevorderen, maar wil ik ook benadrukken dat burgemeesters deel uitmaakten van een grotere bestuurlijke entiteit. Burgemeesters droegen dan wel de politieke eindverantwoordelijkheid voor keuzes en beleidslijnen, dit wil niet zeggen dat zij die allemaal zelf autonoom besloten, laat staan uitvoerden. Heel wat administratief werk voerden de gemeentesecretarissen (België) of de secretarissen-generaal (Frankrijk) uit. Zij vormden het hoofd van de lokale administratie. Verder delegeerden burgemeesters taken naar schepenen en adjuncten of steunden zij op lokale medewerkers en vertrouwelingen. In zekere zin waren zij dus ook managers die een administratie draaiende hielden. Door burgemeesters centraal te plaatsen ontstaat de neiging om alles aan hen toe te schrijven, met het risico om het belangrijke aandeel van die technocraten met hun eigen specialismen te onderschatten. Zeker in de grootste steden met de omvangrijkste administraties zoals Rijsel en Antwerpen ontpopten medewerkers zich tot belangrijke adviseurs door als expert in de voedsel- en werklozenkwesitie of de oorlogsbelastingen de eerste viool te spelen.

5. Belgische en Noord-Franse burgemeesters aan de vooravond van de oorlog

België was in 1914 een klein maar welvarend land dat zijn onafhankelijkheid aan de internationale grootmachten te danken had. Als bufferstaat tussen Nederland en Frankrijk kreeg het bij zijn ontstaan in 1830 een neutraal statuut toegewezen. Sterk verstedelijkt en dichtbevolkt telde het 7,5 miljoen inwoners. Ondanks die beperkte oppervlakte slaagde het er toch in om zich te ontwikkelen tot een industriële grootmacht. Buurland Frankrijk was een traditionele, continentale grootmacht. Als thuisland van de revolutie en zelfverklaard centrum van rationalisme en de Verlichting, oefende het onmiskenbaar een grote invloed uit op het Europese continent. Onder meer de heerschappij van Napoleon en de revolutionaire idealen en hervormingen die zijn legers mee uitdroegen hadden daartoe bijgedragen. Die hoogdagen van keizerlijke glorie en veroveringen mochten dan wel

¹⁰³ Een inventaris bestaat er nog niet. Zie wel: Thibault Pebayle, *Les débuts de la 2ème brigade mobile. L’activité de la 2ème brigade mobile de sa création à la fin de la première guerre mondiale (1908-1918)*, Onuitgegeven Masterscriptie, Université Lille III, 2017.

voorbij zijn aan de vooravond van de oorlog, het land en vooral zijn hoofdstad Parijs bleven tot de verbeelding spreken. Zo'n veertig miljoen inwoners leefden er samen over een zeer uitgestrekt gebied. Dat grondgebied kende wereldwijde vertakkingen die maakten dat het koloniale rijk de grootte van het moederland vele keren oversteeg. Ook in Frankrijk was er omstreeks de eeuwwende een periode van economische bloei aangebroken na eerdere crisisjaren. Toch kwam de industrialisering er minder snel op gang dan in België. De landbouw zou er veruit de belangrijkste economische sector blijven.

Een woelige aanloop: de politieke situatie in België en Frankrijk (1870-1914)

Ondanks die periode van voorspoed en hoogconjunctuur hadden beide landen er op het einde van de Belle Époque op politiek vlak enkele woelige decennia opzitten. Zo had het Frankrijk dertig jaar gekost om zich traag maar gestaag te herstellen van de traumatische gebeurtenissen tijdens de catastrofale periode 1870-1871, de jaren waarin de Parijse Commune bloedig werd neergedrukt en de Frans-Duitse oorlog op een vernederende nederlaag uitdraaide. Met de keizerlijke avonturen van de beide Bonapartes nog in het achterhoofd opteerden de Fransen begin jaren zeventig voor een parlementaire- (en dus geen presidentiële) republiek¹⁰⁴. Een al te sterk centraal bestuur met veel macht in de handen van één persoon diende absoluut vermeden. Enkel de senatoren en volksvertegenwoordigers zouden vanaf dan nog de president aanduiden, en niet langer het volk. De president mocht de eerste minister aanwijzen en kreeg een serieuze zeg in de buitenlandse politiek. Leden van de Kamer van Volksvertegenwoordigers werden verkozen op basis van het algemeen stemrecht voor mannen, en dit voor een termijn van vier jaar. Een senator werd verkozen voor negen jaar, en elke drie jaar vernieuwde men een derde van de senaat. Een kwart van de Senaat was benoemd voor het leven. Het was vooral die laatste die tussen 1898 en 1914 dienstdeed als kweekvijver voor toekomstige presidenten en eerste ministers. Tussen 1870 en 1914 waren er in totaal maar liefst 56 regeringen, met telkens een gemiddelde levensduur van nog geen acht maanden¹⁰⁵. Voornamelijk de eerste jaren van de Derde Republiek verliepen moeizaam. Maar ook in de jaren erna bewezen verschillende opeenvolgende crisissen (o.m. het Boulangisme en de Dreyfus-affaire) de broosheid van het systeem. Al deze en andere breuklijnen doorkruisten de Derde Republiek in die vooroorlogse jaren. Zo flakkerden vanaf 1905 ook de eeuwige

¹⁰⁴ Robert Gildea, *France 1870-1914*, Londen, 1996, p. 10.

¹⁰⁵ Historici hebben deze instabiliteit de laatste jaren gerelativeerd en wezen ook op aspecten van continuïteit en zelfs stabiliteit. Zie: Karen Lauwers, *Negotiating the Republic. Direct interactions between unorganized citizens and MPs in France, ca.1900-1930s*, ODV, Universiteit Antwerpen, 2019, p. 314-316.

spanningen tussen klerikalen en antiklerikalen opnieuw op als gevolg van een wet die de scheiding van kerk en staat bekrachtigde. Tot slot zorgde ook de sociaaleconomische breuklijn voor spanningen, tussen links en rechts. In heel wat gevallen entten deze breuklijnen zich op elkaar, zo de houding van politieke fracties en partijen mee bepalend. Eén zo'n belangrijke politieke groep ten tijde van de Derde Republiek waren de zogenaamde Radicaalen, een bonte verzameling van politici – vaak van eerder linkse signatuur - die elkaar bovenal vonden in hun antiklerikalisme.

Minder turbulent dan in Frankrijk lijkt de nationale politieke situatie in België sinds 1870. Bij een blik op het aantal vooroorlogse regeringen, springt immers in de eerste plaats de continuïteit in het oog. Tussen 1870 en 1914 waren er maar twaalf verschillende nationale regeringen, waarvan er nog eens elf homogeen katholiek waren. Enkel tussen 1878 en 1884 vond er een liberaal interregnum plaats¹⁰⁶. Toch wil dit alles niet zeggen dat België een periode van politieke rust doormaakte. Het tegendeel lijkt eerder waar. Het land werd met enkele politieke crisissen geconfronteerd die de Belgische politieke geschiedenis voorgoed zouden beïnvloeden, zoals bijvoorbeeld de Schoolstrijd (1878-1884). Maar ook de verruiming van de burgerlijke democratie en dan in het bijzonder de strijd voor het algemeen stemrecht, ging met heel wat politieke spanningen gepaard¹⁰⁷. Eén en ander leidde in april 1893 tot de invoering van het Algemeen Meervoudig Stemrecht¹⁰⁸. Voor het eerst trad nu ook de jonge BWP toe tot de Kamer in Brussel, en samen met haar de 'massa'.

Burgemeesters: tussen centraal gezag en lokaal belang

Burgemeesters en lokale besturen speelden in de decennia voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog een belangrijke rol in het politieke leven van beide landen. Terwijl het belang van het lokale bestuur in België al sinds jaar en dag verkankering kende door de historische traditie van lokale soevereiniteit, was dit in Frankrijk heel wat minder het geval. Daar won de rol van lokale overheden pas vanaf 1884 sterk aan belang, dit als gevolg van een nieuwe gemeentewet die na lang aanslepende debatten, in dat jaar werd gestemd¹⁰⁹. Voor het eerst verankerde die zeer expliciet het principe van decentralisering,

¹⁰⁶ Els Witte, Jan Craeybeckx en Alain Meynen, *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, Antwerpen, 2007, p. 534.

¹⁰⁷ Gita Deneckere, *1900: België op het breukvlak van twee eeuwen*, Tielt, 2006, p. 107.

¹⁰⁸ Jean Stengers, "Histoire de la législation électorale en Belgique", in Serge Noiret (red.), *Political strategies and electoral reforms. Origins of Voting systems in Europe in the 19th and 20th centuries. Stratégies politiques et réformes électorales. Aux origines des modes de scrutin en Europe aux XIXe et XXe siècles*, Baden-Baden, 1990, p. 76-107.

¹⁰⁹ Jean-François Tanguy, "Le débat sur le gouvernement des communes et sa solution républicaine. Autour de la loi municipale de 1884", *Les Cahiers du CRHQ (Centre de Recherche d'Histoire Quantitative)*, 2009, 1, p. 5 e.v.

dit terwijl de jaren ervoor net getypeerd werden door centraliserende tendensen¹¹⁰. Met de wet van 5 april 1884, 'la grand loi municipale' kwam een eind aan de lange discussies¹¹¹. Vanaf dan werden burgemeesters door de gemeenteraad aangeduid voor een periode van vier jaar¹¹². Die verkoos men op hun beurt op basis van het algemeen stemrecht. De centrale staat besloot dus niet langer wie burgemeester werd. Volgens historici gaf deze wet aanleiding tot een heuse 'révolution des maires'¹¹³. De machtsbasis van burgemeesters breidde uit en het ambt werd opengezet voor andere sociale groepen dan enkel traditionele notabelen, zoals kleinere boeren en middenstanders¹¹⁴. Terwijl burgemeesters tijdens de tweede helft van de 19e eeuw nog veelal deel uitmaakten van de traditionele notabelen en oude elites (grootgrondbezitters, liberale beroepen...) zou dat in 1912 slechts nog in één op vier gevallen zo geweest zijn¹¹⁵. Net omdat burgemeesters hun voorname positie aan de Derde Republiek te danken hadden, gingen zij die laatste als geen ander uitdragen¹¹⁶. Maurice Agulhon besloot dat 'Le maire de 1890-1900 (...) est devenu indissolublement un pivot de la société civile et un rouage majeur de l'Etat républicain'¹¹⁷. Zowel lokale politiek als lokale identiteiten bleven dus belangrijk onder de Derde Republiek¹¹⁸. Dit alles stond niet in tegenstelling tot de sterke Franse centrale staat. Elk 'petite patrie' was een bouwsteen van de diverse maar eengemaakte Franse natie, zo ging de redenering.

Dat burgemeesters door de wet van 1884 meer lokale autonomie genoten dan ooit, sloot niet uit dat de centrale staat nog steeds heel wat controle over hen uitoefende. 'Le contrôle de l'activité municipale reste pesant sous la IIIe République', merkte historicus Emmanuel Bellanger op¹¹⁹. Vooral de prefect, benoemd door de regering in Parijs, bleef een belangrijke toezichthouder. Van uitgesproken politieke actoren evolueerden zij hoe langer hoe meer naar meer neutrale bestuurders, zeker in vergelijking met het begin van

¹¹⁰ Voor de politieke motieven die zo'n shift ingaven en de hevige discussies en vele wetswijzigingen en voorstellen tijdens de eerste jaren van de Derde Republiek: Vivien Schmidt, *Democratizing France. The Political and Administrative history of Decentralization*, Cambridge, 1990, p. 41 e.v.

¹¹¹ Enkel voor Parijs kwam er een aparte regeling.

¹¹² Maurice Agulhon, "Introduction", in Maurice Agulhon, Jean-Louis Robert e.a. (Reds.), *Les Maires en France du Consulat à nos jours*, Parijs, 1986, p. 14. Vanaf 1929 werden dit termijnen van 6 jaar.

¹¹³ Jocelyne George, *Histoire des Maires, 1789-1939*, Alençon, 1989, p. 175-205.

¹¹⁴ Vivien Schmidt, *Democratizing France...*, p. 42.

¹¹⁵ Robert Gildea, *France 1870...*, p. 14-15.

¹¹⁶ Maurice Agulhon, "La mairie", in Pierre Nora (red.), *Les Lieux de mémoire, Tome 1: la république*, Parijs, 1984, p. 168.

¹¹⁷ Vivien Schmidt, *Democratizing France...*, p. 42 en Maurice Agulhon, "Introduction...", p. 15. Voor meer kritische perspectieven op deze evolutie, zie: Bruno Dumons, Gilles Pollet, "Espaces politiques et gouvernements municipaux dans la France de la IIIe République. Eclairage sur la sociogenèse de l'Etat contemporain", *Politix*, 2001, 14, 53, p. 15-32.

¹¹⁸ Alex Dowdall, *Under fire...*, p. 24 e.v.

¹¹⁹ Emmanuel Bellanger, "Le maire au XXe siècle, ou l'ascension d'une figure 'sympathique' et 'intouchable' de la république", *Pouvoirs*, 2014, 148, p. 18.

de 19e eeuw. Toch speelden zij wel degelijk een belangrijke rol. Onder meer voor beslissingen van financiële aard was hun goedkeuring nog steeds nodig. Zeker in kleinere en meer afgelegen gemeenten was het moeilijk om daar onderuit te komen. In belangrijkere stedelijke centra speelde daarentegen een andere politieke dynamiek¹²⁰. De machtsbasis van deze burgemeesters stelde hun in de mogelijkheid om meer tegengewicht te bieden aan prefectorale bemoeienissen. Franse burgemeesters bekleedden dus een duale functie. Zij vertegenwoordigden de staat en traden wanneer nodig op in zijn naam. Zo dienden zij wetten af te kondigen, door te voeren en te laten naleven. Maar terzelfdertijd beschikten zij ook over een eigen machtsbasis¹²¹. De belangrijkste persoonlijke bevoegdheden waren politoneel. Burgemeesters stonden namelijk aan het hoofd van de lokale politie. Enkel in de grootste steden dienden zij inmenging van het centrale gezag te dulden. Als dusdanig zag men vanuit Parijs burgemeesters in theorie als ‘gardiens de l’ordre républicain’¹²². Voorts benoemde en ontsloeg hij gemeentelijke ambtenaren en zorgde hij er mee voor dat gemeenteraadsbesluiten uitgevoerd en de financiën opgevolgd werden. Samen met die toegenomen autonomie en groeiende machtsbasis van burgemeesters en lokale bestuurders deed er zich ook een proces van professionalisering voor, zowel wat het verkozen politiek personeel als de bestuurlijke praktijken betreft¹²³.

Zo eenvoudig en gedemocratiseerd de lokale kieswetgeving in Frankrijk was, zo complex was de situatie in België. Dit alles was het resultaat van de machtsverschuiving die de invoering van het Algemeen Meervoudig Stemrecht met zich had meegebracht in 1894. Wilde de toenmalig homogeen katholieke regering vermijden dat socialisten ook op lokaal bestuurlijk niveau mee de macht grepen, dan was het zaak om afremmingsmechanismen in de nieuwe gemeentelijke kieswet in te bouwen. Die stond een jaar later, in 1895, op stapel. Door de invoering van het AMS moest immers ook het lokale kiesproces worden aangepast¹²⁴. Het resultaat van deze conservatieve afweerpolitiek was een nieuwe en bijzonder complexe gemeentelijke kieswet die uiteindelijk tot 1920 in voege zou blijven¹²⁵. Terecht sprak de Gentse historicus Romain van Eenoo over ‘een wangedrocht waarin residu’s van tegenstrijdige stelsels werden samengeperst’¹²⁶. Dat die nieuwe wet tot op vandaag beter bekend is onder de titel ‘La loi des quatre infamies’ (de

¹²⁰ Robert Vandebussche, “La fonction municipale sous la troisième république: l’exemple du département du Nord”, *Revue du Nord*, 1994, 76, 35, p. 321.

¹²¹ Vivien Schmidt, *Democratizing France...*, p. 59.

¹²² Emmanuel Bellanger, “Le maire au XXe siècle...”, p. 20.

¹²³ Philippe Salson, *Les années grises...*, p. 277-278.

¹²⁴ Els Witte, “Tussen experiment en correctief. De Belgische gemeentelijke kieswetgeving in relatie tot het nationale kiesstelsel”, in *De gemeenteraadsverkiezingen en hun impact op de Belgische politiek. Handelingen van het 16e internationaal colloquium van het Gemeentekrediet*, Brussel, 1994, p. 38 e.v.

¹²⁵ Gita Deneckere, *1900...*, p. 103.

¹²⁶ Romain Van Eenoo, “De evolutie van de kieswetgeving in België van 1830 tot 1919”, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1979, 92, p. 346.

wet van de vier schanden, een term van Edward Anseele) toont aan dat hij van bij het begin zeer omstreden was. Terwijl de nieuwe voorwaarden vooral de cijnsbetalers en eigenaars ten goede kwamen, bleken ze nadelig voor jongeren, minder gegoeden en arbeiders¹²⁷. Voor bepaalde kiezers was het zelfs mogelijk om vier stemmen te cumuleren. Het resultaat van dit alles was een bijzonder complexe regeling die erin voorzag dat er telkens om de vier jaar gedeeltelijke gemeenteraadsverkiezingen gehouden werden. Eens de kiesprocedure afgelopen, dan volgde de benoeming van een burgemeester. Het was de meerderheid binnen de gemeenteraad die een kandidaat-burgemeester naar voor schoof. Die werd dan goedgekeurd door de provinciegouverneur, waarna de Koning, in realiteit de minister van Binnenlandse Zaken, de burgemeester in kwestie benoemde per Koninklijk Besluit.

Hoewel het aandeel van het lokale bestuurlijke niveau in beide landen belangrijk was, genoten Franse burgemeesters algemeen beschouwd minder autonomie dan hun Belgische collega's¹²⁸. Eén reden daarvoor was dat de greep vanuit de centrale staat in België kleiner was. De Belgische provinciegouverneurs en arrondissementscommissarissen beschikten niet over dezelfde bevoegdheden of autoriteit als hun Franse tegenhangers. Een andere reden was de bestuurlijke cultuur zoals die in de decennia voor 1914 bestond in België. Daarin stond de idee van lokale en gemeentelijke autonomie zeer centraal, zelfs in die mate dat sommige historici deze opvattingen van 'intense localism' en 'anti-statism' toeschrijven aan de belangrijkste 19^e-eeuwse liberale en katholieke partij¹²⁹. Volgens historicus Maarten Van Ginderachter had die idee van lokale autonomie een dubbele betekenis¹³⁰. Zij vertaalde zich niet alleen in de bestuurlijke praktijk op het terrein met een onafhankelijke positie, veel eigen bevoegdheden en een zwak centraal gezag. Ze kreeg ook een meer symbolische betekenis. Omstreeks die tijd plaatsten gezaghebbende historici gemeentelijke en stedelijke autonomie immers ook centraal in het narratief dat zij ontwikkelden in hun Belgische nationale geschiedenis. Vooral in Henri Pirenne's vijfdelige 'Histoire de Belgique: des origines à nos jours' kwam dit het duidelijkst naar voren. De mediëvist legde het verband met de historische traditie van verstedelijking en lokale vrijheden die de regio al sinds de Middeleeuwen kenmerkte.

Desondanks was de persoonlijke macht van burgemeesters in België verhoudingsgewijs kleiner dan in Frankrijk. Daar ging de macht van een burgemeester sneller

¹²⁷ Chantal Kesteloot, Ann Mares en Claudine Marissal, *Gemeenteraadsverkiezingen, 1890-1970. Databestand*, Brussel, 1996, p. 21.

¹²⁸ In wat hieronder volgt steun ik sterk op zowel het onuitgegeven als het uitgegeven doctoraatsonderzoek van: Nico Wouters, *Mayoral collaboration...*, p. 11-15 en idem, *Oorlogsburgemeesters (1940-1945)...*, p. 61-70.

¹²⁹ Carl Strikwerda, *A House Divided: Catholics, Socialists, and Flemish Nationalists in Nineteenth-Century Belgium*, Lanham, 1997, p. 29.

¹³⁰ Maarten Van Ginderachter, "An urban civilization. The case of municipal autonomy in Belgian history (1830 - 1914)", in William Whyte (Red.), *Nationalism and the reshaping of urban communities in Europe, 1848-1914*, Basingstoke, 2011, p. 111-112.

presidentialiseren¹³¹. In tegenstelling tot de Belgische burgemeesters hoefden zij beslissingen niet collegiaal te nemen¹³². Het Franse lokale bestuur kende ook geen schepenen. Franse burgemeesters dienden in theorie nauwelijks of geen verantwoording af te leggen aan de zogenaamde adjuncten ('adjoints aux maires'). Het waren de burgemeesters zelf die hen benoemden of aan de kant schoven. Ook beschikten adjuncten niet over formele bevoegdheden zoals schepenen in België, enkel in de grotere steden waar de taken op grotere schaal werden uitgevoerd en meer technische kennis vroegen, verdeelde men officieus de beleidsdomeinen onder elkaar. De enige uitzondering op dit collegiale bestuur in België was de leiding over de lokale politie. Zo kon een burgemeester autonoom de burgerwacht samenroepen en om versterking vragen bij de Rijkswacht en zelfs het leger wanneer hij dat nodig achtte. Volgens de Leuvense hoogleraar en bestuurskundige Leon Dupriez was dit gebrek aan collegiaal bestuur in Frankrijk de belangrijkste reden waarom Belgische stads- en gemeentebesturen meer lokale autonomie genoten¹³³. Een college kon zich als groep namelijk makkelijker verzetten tegen inmenging van bovenaf dan een burgemeester alleen, zoals in Frankrijk het geval was.

Machtsverhoudingen op het terrein in België en het Noorderdepartement

Op welke manier veruitwendigde dit alles zich nu op het terrein in België en het Noorderdepartement in de jaren voor 1914? Hoe lagen de machtsverhoudingen op het lokale bestuurlijke niveau? Wie stond er waar aan het roer, en hoe passen de in dit onderzoek bestudeerde casussen in dit verhaal?

Gezien hun greep op de vernieuwde kieswetgeving kan het niet verbazen dat de katholieken ook op het lokale bestuurlijke niveau het overwicht hadden. Met een straatlengte voorsprong telde de Katholieke Partij het grootste aantal burgemeesters in haar rangen. In Vlaanderen zou tussen 1890 en 1911 maar liefst 75% van de verkozen raadsleden katholiek geweest zijn¹³⁴. Het gebeurde ook niet zelden dat burgemeesters voor langere tijd deze functie uitoefenden. Zeker op het platteland waar grondbezit de belangrijkste bron van macht was, gebeurde dit het vaakst. Op heel wat plaatsen bestonden er dan ook heuse politieke dynastieën van burgemeesters¹³⁵. Typevoorbeeld van

¹³¹ Robert Vandenbussche, "La fonction municipale...", p. 305.

¹³² Met uitzondering van politiebevoegdheden, die kon een Belgische burgemeester wel individueel uitoefenen zonder overleg.

¹³³ Léon Dupriez, "Local Government in Belgium", *The American Political Science Review*, 1920, 14, 3, p. 408-422.

¹³⁴ Chantal Kesteloot e.a. (Reds.), *Gemeenteraadsverkiezingen...*, p. 206.

¹³⁵ Zie de vele licentiaatsverhandelingen over dit fenomeen, gemaakt aan de Universiteit Gent onder leiding van Helmut Gaus, Herwig Reynaert en Romain Van Eenoo.

zo'n traditioneel katholiek bolwerk was het Oost-Vlaamse geïndustrialiseerde textielstadje Aalst. In de stad met zo'n 35.000 inwoners leverde de katholieke partij al sinds 1871 onafgebroken de burgemeester. Pas vanaf 1904 kreeg de absolute katholieke meerderheid voor het eerst te maken met liberale en later ook Daensistische oppositie. Gezien de machtsverhoudingen slaagde de Aalsterse oppositie er niet in om een reëel tegengewicht te bieden. De Aalsterse katholieke afdeling bezat een zeer comfortabele meerderheid en domineerde het lokale verenigingsleven.

Helemaal absoluut was de katholieke dominantie op het lokale bestuurlijke niveau zeker niet. Er bestonden hier en daar ook liberale bolwerken, zoals enkele van de belangrijkste grootsteden: Brussel, Luik, Charleroi, Oostende, Leuven of Gent. Ook de stad Antwerpen past in dit rijtje van liberale bastions. De stad huisde één van de grootste havens van West-Europa en telde zo'n 300.000 inwoners. In Antwerpen stad was de liberaal Jan De Vos sinds 1909 burgemeester, dit in coalitie met de socialisten die één schepensepost hadden. Ondanks zijn aanblijven en bedrijvigheid tijdens de oorlog ging De Vos toch de geschiedenis in als een oude en zwakke figuur. Die beeldvorming had hij vooral te danken aan de manier waarop hij benoemd raakte, zijn beperkte politieke talent en het feit dat hij tijdens zijn regeerperiode permanent overvleugeld werd door lokale zwaargewichten als schepenen Victor Desguin (de gedoodverfde kandidaat die nooit burgemeester werd), Louis Strauss en tijdens de oorlog Louis Franck¹³⁶. Na Alfons Hertogs was hij de tweede weinig charismatische conservatieve burgemeester op rij die benoemd werd na de populaire, eigengereide en volksere Jan Van Rijswijck¹³⁷. Naast de oorlog wordt De Vos' burgemeesterschap het vaakst in verband gebracht met de Olympische Spelen van 1920 die de stad organiseerde, en vooral de dood van de Vlaams-nationale militant Herman van den Reek tijdens de Guldensporenslagviering datzelfde jaar¹³⁸. Deze gebeurtenissen deden de dan al sterk gedaalde populariteit van het uitgeleefde en conservatieve stadsbestuur nog verder dalen en baanden mee de weg voor het mystieke huwelijk tussen socialisten en katholieken. Met Jan De Vos kwam er een einde aan de jarenlange liberale heerschappij in Antwerpen¹³⁹.

Net als in de belangrijkste stedelijke agglomeraties moesten katholieken ook in de geïndustrialiseerde gebieden steeds vaker liberalen laten voorgaan. Daar besloten

¹³⁶ Voor zijn moeilijke benoeming tegen de achtergrond van de zogenaamde Grote Doorsteek en de manier waarop dit binnen de liberale gelederingen in Antwerpen werd onthaald: Lode Hancké, *Antwerpen boven! Leopold II, de Antwerpse Kwestie sinds 1863 en de Grote Doorsteek, 1894-1914*, ODV, VUB, 2009.

¹³⁷ Janine Beyers-Bell, "Rijswijck, Jan van", in Reginald De Schryver e.a. (reds.), *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tiel, 1998, p. 2615-2617.

¹³⁸ Antoon Vrints, "14 augustus 1920: Olympische vlag wappert boven Beerschot. 1918-1930. Werken aan een krachtig herstel", in *De 25 dagen van Antwerpen*, Antwerpen, 2007, p. 491-511 en Guy Leemans, "Reeck, Herman van den", in Reginald De Schryver e.a. (Reds.), *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tiel, 1998, p. 2568-2571.

¹³⁹ Lode Hancké, *De Antwerpse burgemeesters van 1831 tot 2000*, Antwerpen, 2000, p. 146-191.

progressieve liberalen om in kartel op te komen met de socialisten. De in 1895 veranderde kieswetgeving kon de socialistische doorbraak op lokaal bestuurlijk niveau dus niet volledig verhinderen. Wel bleef de omvang van dit soort coalities nog zeer beperkt. Slechts op zo'n 60 plaatsen kwamen ze tot stand, en dan voornamelijk in Waalse industriële centra. Het waren telkens de liberalen die de sjerp droegen en samen in kartel met enkele socialisten bestuurden¹⁴⁰. Dat enkel de progressieve liberalen tot burgemeesters werden benoemd, was geen toeval. Tot voor 1921 weigerden de ministers van Binnenlandse Zaken om socialistische burgemeesters te benoemen. Eén zo'n plaats waar een gelijkaardige coalitie tot stand kwam, was de casusgemeente Houdeng-Aimeries. Deze lag als voorgemeente van La Louvière in de zwaar geïndustrialiseerde Centrumregio en huisde één van de oudste Belgische mijnsites, Bois-du-Luc¹⁴¹. De socialistische organisaties stonden er sterk onder invloed van de coöperatieve Le Progrès, in Jolimont. Net als op andere plaatsen slaagde de lokale socialistische afdeling er bij de verkiezingen eind 1911 ook hier in om een samenwerkingsakkoord te sluiten met enkele progressieve liberalen¹⁴². Het radicale kartel behaalde een absolute meerderheid, met twee zetels voor de liberalen en vier voor de socialisten. Dat het een woelige regeerperiode beloofde te worden, bleek uit het politieke gemanoeuvreer dat ermee gepaard ging. De regering weigerde de voordracht van de socialistische kopman Arthur Focan, waardoor hij enkel maar als dienstdoend burgemeester zou optreden. Maar ook daar stak de eigengereide liberaal Charles Pardaens eigenhandig een stokje voor. De regering benoemde hem in augustus 1912 tot burgemeester. Hij wrikte zich los van zijn eigen medestanders, brak woord, zocht als liberaal gedoogsteun bij de katholieken, om vervolgens een college te vormen met zijn politieke rivaal, de socialistische sterke man Arthur Focan. Het feit dat alles moest wijken voor de sjerp, ondermijnende de positie van burgemeester Pardaens voorgoed. In de lokale pers stond hij geboekstaafd als 'maieur d'opérette' en 'Chal' II, Maieur d'Houdé'. Zoals al snel zou blijken onder de bezetting, lag de reële macht bij de socialistische en liberale partij- en zuilorganisaties.

In het Noorderdepartement volgden de lokale politieke ontwikkelingen tijdens de eerste vijftig jaar van de Derde Republiek een enigszins andere evolutie¹⁴³. Dit valt toe te schrijven aan het verschil in kieswetgeving en het zeer uitgesproken sociaaleconomische profiel van de regio. Als één van de sterkst verstedelijkte en geïndustrialiseerde gebieden

¹⁴⁰ Gita Deneckere, 1900. *België...*, p. 103.

¹⁴¹ Voor de soms woelige vooroorlogse jaren: Yves Quairiaux, "Les grèves à Bois-du-Luc de 1865 à 1912", in Jacqueline Dulière, *Bois-du-Luc, 1685-1985*, La Louvière, 1985, p. 105-125 en Jacques Liébin, "Bois-du-Luc, un charbonnage dans la guerre", in *Le Centre 1914-1918*, La Louvière, 1998, p. 59-97.

¹⁴² Voor de gemarginaliseerde positie van burgemeester Charles Pardaens en de bredere lokale politieke context: Yves Quairiaux, "Le mouvement libéral du pouvoir à l'opposition (19e S. – 1940)", in Thierry Delplanq, *La Louvière... aux urnes! Vies et combats politiques dans l'entité Louviéroise du 19e siècle à l'an 2000*, La-Louvière, 2007, p. 19.

¹⁴³ Tenzij anders vermeld, put ik uit: Yves-Marie Hilaire, *Histoire du Nord Pas-de-Calais de 1900 à nos jours*, Toulouse, 1982, p. 158-266.

van Frankrijk kende het Noorderdepartement een zeer hoge bevolkingsdichtheid. Historici schatten dat 71% van de *Nordistes* voor de oorlog in de stedelijke centra leefden. Van de ongeveer 2 miljoen mensen die omstreeks 1911 in het departement leefden, zouden er alleen al zo'n 600.000 in en rond steden als Roubaix, Rijsel en Tourcoing gewoond hebben. Die industriële agglomeratie trok voornamelijk arbeiders aan. Daar waren ook veel Belgische arbeiders bij, op sommige momenten wel 230.000. Zij staken vanuit Henegouwen en vooral West-Vlaanderen de grens over om daar in de fabrieken te gaan werken. Naast heel wat zware industrie zoals de metaal- en steenkoolbakkens, was de textielindustrie de belangrijkste werkgever. Volgens schattingen produceerde men daar ca. 40% van alle katoen en wol en 85 tot 90% van alle linnen in Frankrijk. Dit industriële karakter beïnvloedde onmiskenbaar de politieke machtsverhouding op het einde van de 19e eeuw. Zo deden in tegenstelling tot België de eerste twee socialistische burgemeesters al vanaf 1892 hun intrede, namelijk in Caudry (Eugène Fievet) en Roubaix (Henri Carette 1892-1900). Niet veel later veroverden socialisten ook de sjerp in Rijsel (Gustave Delory, 1896-1904), Denain (1886 tot 1914 met Auguste Selle en François Lefebvre) en heel wat mijnwerkers- en andere kleinere gemeenten in de metaalbekkens rond Valenciennes. Omstreeks 1905 was de Noord-Franse fractie één van de belangrijkste stemmen binnen het Franse socialisme. Typerend voor het socialisme in Noord-Frankrijk waren de pragmatiek en het zoeken naar concrete antwoorden voor de sociale wantoestanden, eerder dan het huldigen van doctrines en grote politieke theorieën. Die houding sloot aan bij de tactiek van het 'socialisme municipal'. Door eerst op het lokale niveau de macht te grijpen, konden de eerste maatregelen tot lotsverbetering van de arbeidersbevolking het snelst doorgevoerd worden. Al deze factoren verklaren waarom de socialist Ephrem Coppaux in 1908 in Fourmies aan de macht kwam, één van de burgemeesters die in dit onderzoek centraal staan. Hij zou tot 1931 burgemeester blijven van dit socialistische bolwerk. Hoewel eerder afgelegen en omgeven door bossen, groeide Fourmies, een stadje met zo'n 14.000 inwoners, in de periode voor de Eerste Wereldoorlog uit tot één van de belangrijkste textielcentra in het Noorden. Begin 20e eeuw telde Fourmies minstens 23 textiel fabrieken en was de helft van de bevolking er als arbeider in tewerkgesteld. De weinige landbouw die er was, beperkte zich voornamelijk tot het houden van vee. Voor andere activiteiten was de grond te arm¹⁴⁴. Op 1 mei 1891 werd het stadje wereldberoemd in Frankrijk met de zogenaamde 'Fusillade de Fourmies'. Het neerschieten van negen stakende arbeiders, waarvan er acht jonger dan eenentwintig waren, leverde de gemeente een plaats op in de annalen van de Franse arbeidersbeweging¹⁴⁵. Hoewel in eerste instantie nog in coalitie met enkele radicalen, beschikte Coppeaux vanaf 1912 over een absolute meerderheid in de gemeenteraad. Dit stelde hem en het gemeentebestuur in staat

¹⁴⁴ Sébastien Debarge, *Fourmies, ville occupée pendant la grande guerre*, OLV, Université Lille III, 1997, p. 4-5.

¹⁴⁵ Yves Le Maner, "Coppeaux Manassé, Ephraïm", in Jean Maitron (Red.), *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier Français, Tome 4: 1914-1939. De la première à la seconde guerre mondiale*, Tome 23, Parijs, 1984, p. 157.

om een politiek van ‘socialisme municipal’ te voeren met onder meer coöperatieve bakkerijen, enz.

Hoe sterk de invloed van de socialisten in de belangrijkste industriële centra en grootstedelijke agglomeraties ook steeg, het bleek geen sinecure om de macht ook in handen te houden. In Roubaix en Rijsel verloren ze na acht jaar de sjerp aan rechts liberale kandidaten. Belangrijke industriëlen als Eugène Motte (1902-1912) en Charles Delesalle (1904-1921), twee zogenaamde progressisten, grepen er de macht¹⁴⁶. Die laatste won in 1904 de lokale verkiezingen, nadat de tweede regeerperiode van de radicaal-socialistische coalitie onder leiding van Gustave Delory ten onder was gegaan aan interne strubbelingen en confrontaties met de prefectuur over de stadsuitgaven¹⁴⁷. Delesalle verzamelde enkele grote namen uit de lokale industriële- en ondernemerswereld rond zich. In de sterk geïndustrialiseerde officieuze hoofdstad van Noord-Frankrijk woonden zo’n 217.000 inwoners. Onder meer Charles Remy, René Baudon en Lucien Crépy Saint-Leger duidde Delesalle aan als ‘adjoints’. Andere adjuncten waren vooraanstaande leden van de Rijselse bourgeoisie. Onder meer de bekende advocaat René Brackers d’Hugo maakte Delesalle verantwoordelijk voor onderwijs. Dit nieuwe stadsbestuur maakten komaf met enkele socialistische maatregelen en probeerde voornamelijk om de stadsfinanciën opnieuw in evenwicht te krijgen. In de legislaturen die erop volgden probeerden zij voorts ook om enkele stadsvernieuwingsprojecten op poten te zetten. Telkens er verkiezingen waren, zowel lokaal als nationaal, liepen de spanningen tussen dit rechtse en het linkse blok sterk op. Tegen die achtergrond waren de vanaf begin 1914 steeds opnieuw terugkerende geruchten over verkiezingsfraude van belang. Met vervalste kiesbiljetten zou Delesalle heel wat extra stemmen achter zijn naam gekregen hebben tijdens de laatste wetgevende verkiezingen voor de oorlog. De prefectuur startte een onderzoek hiernaar, en Charles Delesalle zag zich zelfs gedwongen om zijn ontslag aan te bieden¹⁴⁸. Een beslissing die hij na drie dagen herriep. De zaak sleepte aan tot in de zomer van 1914, maar raakte niet opgelost voor het begin van de oorlog.

Nog moeilijker hadden de socialisten het buiten de industriële centra en stedelijke agglomeraties. Daar ging het burgemeestersambt veelal naar de andere eerder vermelde politieke strekkingen die in het Noorden om de macht streden. Eén van de belangrijkste groeperingen die op heel wat plaatsen sterk stonden waren de radicalen, met als één van de kopmannen de invloedrijke dokter-senator, Gustave Dron. Hij droeg lange tijd de sjerp

¹⁴⁶ De toenmalige Progressisten mogen niet verward worden met progressieven. Charles Delesalle en Eugène Motte waren ‘progressistes’. Die term werd gebruikt voor ‘républicains modérés’: Robert Vandebussche, “Aspects de l’histoire politique du radicalisme dans le département du Nord (1870-1905)”, *Revue du Nord*, 1965, 47, 185, p. 252.

¹⁴⁷ Bernard Ménager, “Les affrontements politiques et sociaux (1851-1914)”, in Louis Trenard en Yves-Marie Hilaire (Reds.), *Histoire de Lille du XIXe siècle au seuil du XXIe siècle*, Rijsel, 1999, p. 79.

¹⁴⁸ Archives Departementales du Nord (ADN), M89/272, F/G, 4, 2, Brieven van prefect Félix Trépont aan burgemeester Charles Delesalle, 12/05/1914 en 10/06/1914.

in Tourcoing (1899-1919 en 1925-1930). En ook in Valenciennes stonden zij aan het roer van de stad met de oude burgemeester Charles Tauchon (1912-1919). In de andere grootsteden van het departement zoals Douai en Cambrai waren het dan weer ‘républicains de gauche’ als Charles Bertin en Nestor Copin die de functie van burgemeester uitoefenden¹⁴⁹. Gezien de sterke politieke versnippering en de beperkte partijvorming is het moeilijk om burgemeesters onder te brengen in duidelijk afgebakende formaties of groeperingen. Het (lokale-) politieke landschap tijdens de eerste helft van de Derde Republiek was een zeer complex kluwen van groeperingen en coalities. Het enige wat de meesten onder hen gemeenschappelijk hadden op het einde van de 19^e eeuw, en zeker in de stedelijke kernen, was dat zij zo goed als allemaal de republiek aanvaardden. Maar afgezien daarvan verschilde hun profiel sterk naargelang de lokale machtsbasis, de links-rechts opvattingen en hun houding ten aanzien van religie. Zo stond de grote invloed van de socialistische en radicale politici niet in de weg dat het katholicisme nog steeds invloedrijk was in het Noorden, zeker in en rond Rijsel¹⁵⁰.

Minder uitgesproken ideologisch waren de politieke verhoudingen en debatten in de meer rurale gebieden van het Noorden. Afgezien van de sterke industriële inplanting bleef ook de landbouw een belangrijke economische activiteit in het departement¹⁵¹. In en rond Cambrai bijvoorbeeld, lag de landbouwproductiviteit hoog. In het totaal voorzag het Noorden in respectievelijk 8, 12 en 30% van de totale Franse graan-, aardappel- en suikerproductie¹⁵². Wat betreft de samenstelling van het lokale politieke personeel is het moeilijk om een duidelijk etikette op burgemeesters te plakken. Zij incarneerden voornamelijk lokale belangen en waren vaker conservatieve notabelen en centrumfiguren. Zo’n rurale gemeente was Solesmes. Deze gemeente lag op zo’n 20 km van Cambrai en was omgeven door uitgestrekte landbouwgronden. Gustave Labbez droeg er de sjerp. Hij kwam in 1911 aan de macht en bleef officieel burgemeester tot 1945.

6. België en Frankrijk bezet: enkele krachtlijnen

Wanneer in de herfst van 1914, na de Slag om de Marne en de Race naar de Zee, het front definitief vastliep, werd duidelijk dat het Schlieffen-Plan had gefaald. Aan de periode van de bewegingsoorlog was een einde gekomen. De idee dat men thuis zou zijn voor

¹⁴⁹ Robert Vandenbussche, “Le pouvoir municipal...”, p. 446.

¹⁵⁰ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 26.

¹⁵¹ Albert Lauterbach, “Economic demobilization in France After the First World War”, *The Journal of Politics*, 1943, 5, 3, p. 241.

¹⁵² James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 24.

Kerstmis, bleek ijdele hoop. De op dat moment bezette gebieden zouden uiteindelijk vier jaar lang in Duitse handen blijven. In tegenstelling tot een kwarteeuw later waren de bezettingen van Wereldoorlog I aan het Westfront dus zeker niet op voorhand overdacht of gepland. Zoals al vaker benadrukt door historici dienen ze in de eerste plaats te worden gezien als een bijproduct van de oorlog¹⁵³. Blauwdrukken waren niet voorhanden. Het was een zaak van improvisatie waarbij men vooral gebruik maakte van de laatste oorlogservaringen, opgedaan tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 en in de kolonies¹⁵⁴. Zeker tijdens de eerste weken en maanden van de oorlog was dit zo en gebeurde alles ad hoc. Pas wanneer het front vastliep, ging men hier op een meer structurele manier over nadenken.

Omstreeks november 1914 was enkel het gebied achter de IJzer nog in Belgische handen. Op een totaal van 2636 gemeenten waren er 2598 bezet¹⁵⁵. Verder bevonden er zich van de zeven en half miljoen inwoners ongeveer anderhalf miljoen in het buitenland, gevlucht voor het oorlogsgeweld. Bezet België werd opgedeeld in verschillende bezettingszones. Eén derde van het land, de gebieden het dichtst bij het front, kwamen onder strikt militair bestuur. Het ‘Etappengebied’ strekte zich uit over West-Vlaanderen en grote delen van Oost-Vlaanderen en Henegouwen. Een laatste stukje dat tot het Etappengebied behoorde, was het zuidelijke deel van de provincie Luxemburg. Een specifiek (en bijzonder zwaar) bezettingsregime zetten de Duitsers op in en rond Brugge en de kuststreek, het Marinegebied. Daar zwaaide het Marinekorps onder leiding van Ludwig von Schröder de plak¹⁵⁶. De regio het dichtst bij het front zelf, maakte deel uit van het ‘Operationsgebied’. Over het algemeen gold de regel: hoe dichterbij het front, hoe groter het tijdelijke en mobiele karakter van de bezettingsorganisatie. Daar primeerden de belangen van de militaire legerleiding. Naast deze sterkst gemilitariseerde zones, bracht de bezetter het grootste deel van het land onder in een Generalgouvernement. Dit had hij ook al eerder gedaan in bezet Frankrijk tussen 1870 en 1871. Het Gouvernement werd in het leven geroepen per Keizerlijk decreet van 23 augustus 1914 en stond onder de leiding van een Generalgouverneur die benoemd werd door en enkel verantwoording verschuldigd was aan de Duitse Keizer, en dus niet aan regering of Parlement¹⁵⁷. Volgens

¹⁵³ Sophie De Schaepdrijver, “Populations under occupation...”, p. 242.

¹⁵⁴ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, p. 31 en Annie Deperchin en Laurence van Ypersele, “Droit et occupation: les cas de la France et de la Belgique”, in John Horne (Red.), *Vers la guerre totale. Le tournant de 1914-1915*, Parijs, 2010, p. 159-160.

¹⁵⁵ Sophie De Schaepdrijver, “Belgium”, in John Horne (Red.), *A Companion to World War One*, Chichester, 2012, p. 386-402.

¹⁵⁶ Sophie De Schaepdrijver, “Bezetting Brugge en het Marinegebied, 1914-1918”, *Brusselse Cahiers*, 2014, 46, p. 97-98.

¹⁵⁷ Voor het Generalgouvernement: Christoph Roelf, “Generalgouvernement Belgien”, in 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin.

het internationale oorlogsrecht was hij het hoogste gezag in het Gouvernement, dit in vervanging van de Koning. Tussen 1914 en 1918 kende het Gouvernement in België drie Generalgouverneurs: Colmar von der Goltz (augustus-november 1914), Moritz Freiherr von Bissing¹⁵⁸ (tot april 1917) en Ludwig Freiherr von Falkenhausen. Het Generalgouvernement en het Etappengebied werden van elkaar gescheiden door een grens die militair werd bewaakt en niet zonder toestemming kon worden overgestoken. Ze scheidde twee afzonderlijk bestuurlijke en juridische entiteiten van elkaar. Daar stopten de autoriteit en het gezag van de Generalgouverneur en begon die van de legerleiding van het daar gelegen Duitse Vierde Leger. Het Generalgouvernement kende een hybride bestuursstructuur bestaande uit zowel burgers als militairen. Daar was de administratieve organisatie verder uitgebouwd en koos de bezettingsadministratie er veel meer voor om een deel van de bestaande Belgische bestuursstructuren overeind te houden. Daarnaast was de aandacht voor de langere termijn doelstellingen van de Duitse bezettingspolitiek er groter dan in de Etappen. Voor het beheer over burgerzaken stond een ‘Zivilverwaltung’ de Gouverneur bij. Die stond onder leiding van ‘Verwaltungschef’, Maximilian von Sandt¹⁵⁹. Hij regelde zaken van binnenlands bestuur, zoals de relaties met de ministeries in Brussel die nog verder bleven functioneren. In tegenstelling tot de Generalgouverneur legde hij wel verantwoording af aan de Kanselier (Theobald von Bethmann-Hollweg) en het ministerie van Binnenlandse Zaken. Die duale structuur van het Duitse bestuur met telkens een militaire en een civiele component typeerde het bestuur in het Generalgouvernement. Ook op de bestuurlijke tussenniveaus was dit telkens het geval. Aan het hoofd van de provincies stonden de ‘Militärgouverneur’ enerzijds en de ‘Präsident der Zivilverwaltung’ anderzijds. Daar nog onder op arrondissementeel niveau bevonden zich de ‘Kreischef’ en de ‘Zivilkommissar’. Terecht omschreef Benoît Majerus het Duitse bestuur in België als ‘polycratique’. Er bestonden immers nog ‘Abteilungen’ die zich met specifieke beleidsdomeinen bezighielden, zoals de ‘Bankabteilung’, ‘politische Abteilung’¹⁶⁰,... Die richtte von Bissing doorheen het eerste bezettingsjaar zelf op, met als gevolg dat de invloed van Berlijn en de Zivilverwaltung achteruitging. Dat er zich tussen dit veelvoud aan instellingen, raden, bestuurders en medewerkers frequent conflicten voordeden, kan dus niet verbazen¹⁶¹.

¹⁵⁸ Van de drie Gouverneurs slaagde hij er het meest in zijn stempel te drukken op het beleid, al was ook zijn macht finaal ondergeschikt aan het militaire opperbevel. Voor een kritische lezing van zijn macht en de grenzen eraan: Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, p. 31.

¹⁵⁹ Christoph Roolf, “Generalgouvernement...”.

¹⁶⁰ Voor deze Abteilungen en een grondiger overzicht van de Duitse organisatie in het Generalgouvernement, zie: Ludwig von Köhler, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete: 1. Bd. Belgien*, Stuttgart, 1927, p. 15-51; zie ook Michaël Amara and Hubert Roland, *Gouverner en Belgique occupée. Oscar Von Der Lancken Wakenitz. Rapports d'activité (1915-1918)*, Brussel, 2004.

¹⁶¹ Christoph Roolf, “Generalgouvernement...”.

Op datzelfde moment, na de stabilisering van het front, leefden er naar schatting iets meer dan twee miljoen Fransen onder Duitse bezetting, ongeveer 8,2% van de toenmalige Franse bevolking. Acht departementen waren gedeeltelijk bezet: Pas-de-Calais (25%), Somme (16%), Aisne (55%), Marne (12%), Meuse (30%), Meurthe-et-Moselle (25%), Vosges (4,8%). Het Noorden, centraal in deze studie, was – in geografische percentages – voor 70% bezet. Enkel de arrondissementen Hazebroek en Duinkerke bleven de hele oorlog in Franse handen. In totaal leefden er in het bezette Noorden plus minus 1.176.000 mensen, dus iets meer dan de helft van de bezette bevolking¹⁶². Het enige departement dat wel volledig onder bezetting kwam, was het Ardennendepartement met als hoofdstad Charleville. Samen maakten deze bezette gebieden zo'n 3,7% uit van het totale Franse grondgebied. In tegenstelling tot België dat verschillende types bezettingsbestuur kende, was bezet Frankrijk zo goed als volledig Etappengebied, dit met uitzondering van enkele stukjes grensgebied. De kantons Maubeuge, Solre-le-Château, Givet en Fumay bracht de Duitse overheerser lange tijd onder bij het Generalgouvernement. Pas tijdens de tweede helft van de oorlog werd de regio rond Maubeuge Etappengebied. In het Etappengebied lag de macht volledig in handen van militairen. Van een tweeledige bestuursstructuur zoals in het Generalgouvernement was geen sprake. De militaire structuur kende een strikt hiërarchisch karakter. De hoogste macht lag er in handen van de verschillende legers en, finaal, het opperbevel aan het Westfront¹⁶³. De verschillende legers daar gelegen genoten heel wat autonomie en stuurden de Etappen aan. Een belangrijke rol was voorzien voor de Etappeninspektion die in de praktijk het beheer van de bezette gebieden overzag. Op logistiek vlak stonden voornamelijk de 'Intendanturen' hen bij. De Etappeninspektion overzag de vele Etappenkommandanturen, het bestuursniveau net daaronder. Aan het hoofd hiervan stond een Kommandant. Naargelang de omvang het grondgebied of de grootte van een stad die zij bestuurden, waren dit hooggeplaatste Duitse officieren die één of meerdere steden en gemeenten onder hun bevel hadden. Zij gaven vorm aan het dagelijks bestuur vanuit de Kommandantur en haar verschillende aanverwante administratieve diensten. Het was vooral met deze Kommandanten dat burgemeesters in contact stonden voor het dagelijkse bestuur.

Hoewel Duitsland maar met weinig concreet afgebakende doelstellingen de oorlog in trok, bestond er onder politieke, militaire en economische elites wel een brede consensus over het feit dat Duitsland een leidende rol te spelen had in het naoorlogse Europa. Over hoe die continentale en regionale dominantie er exact moest uitzien, liepen de meningen uiteen. Hetzelfde kan gezegd worden van de Duitse visie op bezet België en Noord-

¹⁶² Cijfers afkomstig uit: Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 9. Voor meer, andere, en sterk gelijkaardige cijfers over bezet Frankrijk : Pierre Boulin, *L'organisation du travail dans la région envahie de la France pendant l'occupation*, Parijs, 1927, p. 13.

¹⁶³ Louis Pauly, *Occupation allemande et Guerre totale. Etude de l'évolution du Régime des Personnes et des Biens d'après les expériences de la dernière guerre*, Nancy, 1930, p. 19 e.v.

Frankrijk. Van een uitgewerkte toekomstvisie op de bezette gebieden was er initieel geen sprake. Maar eens ze waren veroverd, duurde het niet lang alvorens verkozen politici, militairen, de keizerlijke entourage, industriëlen en andere drukkingsgroepen in Berlijn, Brussel en Charleville meer lange-termijnscenario's begonnen uit te tekenen¹⁶⁴. Opvallend was vooral de centrale positie die België al snel toebedeeld kreeg. Die bijzondere interesse voor België, zeker in vergelijking met Frankrijk, toont aan dat de Duitse politiek ten aanzien van de beide landen niet identiek was, wat op zijn beurt de blijvende relevantie van de nationale schaal voor dit onderzoek bewijst.

Op de korte termijn waren twee zaken essentieel in de ogen van het Duitse opperbevel¹⁶⁵. Eerst en vooral was het zaak om de orde te handhaven in de gebieden achter het front. Die stabiliteit was van groot militair belang, zodat alle aandacht naar het front kon gaan. Men kon zich namelijk geen oproer permitteren in het hinterland. Met zo weinig mogelijk middelen en mensen moest de burgerbevolking tot gehoorzaamheid en kalmte worden gedwongen. Het is tegen die achtergrond dat de bezetter er voor koos om zelf geen (Duitse of Duitsgezinde) burgemeesters te benoemen. Het aanblijven van de zittende Belgische en Franse burgemeesters was de beste garantie op orde in het bezette land. Naast dit streven naar rust en orde raakte men het in Duitsland al snel eens over het feit dat men de bezette gebieden volledig diende in te schakelen voor de eigen oorlogsinspanningen. Het economische potentieel van de sterk geïndustrialiseerde bezette gebieden moest zo maximaal mogelijk worden benut. Zowel voor de bevoorrading van de daar gestationeerde legers, het militaire verloop als de uitputtingsslag aan het front was dat cruciaal. Maar even essentieel was dit ook voor het opdrijven van de eigen oorlogseconomie. De negatieve gevolgen van de blokkade voor het thuisfront moesten gecompenseerd worden. In die optiek waren de bezette gebieden bovenal wingewesten die op zo'n efficiënt mogelijke manier ingeschakeld moesten worden. Nergens was dat duidelijker dan in de Franse Etappengebieden vlakbij het front. Daar zorgde de militaire almacht ervoor dat alle beschikbare middelen voor de Duitse oorlogsinspanningen ingeschakeld werden. Algemeen wordt door historici aangenomen dat het bestuur daar forser te werk ging dan in de Belgische Etappen¹⁶⁶. Die exploitatiepolitiek radicaliseerde en 'totaliseerde' gaandeweg de oorlog, in de beide landen.

Terwijl de doelstellingen op de korte termijn nog sterk gelijkaardig waren, liepen vooral de toekomstplannen op de langere termijn uiteen. Hoewel in het begin nog onduidelijk, kregen die naarmate de oorlog langer duurde een concretere invulling. Zo bestond er in Duitse middens een zekere eensgezindheid over het feit dat België zowel op politiek als economisch vlak op zijn minst een vazal- of satellietstaat moest worden van Duitsland.

¹⁶⁴ Sophie De Schaepdrijver, "Populations under...", p. 249-253.

¹⁶⁵ Larissa Wegner, "Besatzung", in Markus Pohlmann e.a. (Reds.), *Der erste Weltkrieg 1914-1918. Der Deutsche aufmars in ein kriegerisches jahrhundert*, Munchen, 2014, p. 1-18.

¹⁶⁶ Sophie De Schaepdrijver, "L'Europe occupée en 1915...", p. 129.

Enkel over de totstandkoming en hoe dit er concreet moest uitzien, verschilden de meningen naargelang de belangengroep¹⁶⁷. Terwijl men aan het uiteinde van de rechterzijde in ‘Aldeutsche’ milieus regelrechte annexaties bepleitte van bepaalde stukken van Vlaanderen en/of België, dacht men in andere milieus aan vormen van ‘indirect rule’. In economische en industriële middens streefde men vooral een blijvende economische invloed na met een soort van douane-unie onder Duitse dominantie¹⁶⁸. Steeds vaker redeneerde men dat de gebrachte offers compensatie verdienden. Een ander duidelijk voorbeeld van zo’n langetermijnstrategie was de Flamenpolitiek. De doelstellingen daarvan waren meervoudig. Enerzijds streefden zij een bepaalde mate van legitimiteit bij de bevolking na. Anderzijds wilden zij met deze verdeel en heers politiek blijvende pro-Duitse gevoelens aanwakkeren bij een deel van de bevolking. Dit deden zij door samen te werken met enkele van de meest radicale Vlaams-nationalisten. Het lot van bezet Frankrijk genereerde in Berlijn en Duitse bestuurskringen minder omstandige discussies¹⁶⁹. Langetermijnplannen bleven er ook heel wat vager. Zo benadrukte de Duitse historica Larissa Wegner recent nog dat enkel maar de meest radicale Pan-Germanen pleitten voor een annexatie van grotere stukken bezet Frans grondgebied tot aan de Somme¹⁷⁰. Veel meer wijdverspreid was de idee dat de ijzerbekkens van Longwy en Briey, in het noordoosten van Frankrijk, aan Duitsland toebehoorden. Dit vertaalde zich ook in de specifieke bezettingsstructuur die men daar opzette. Er werd een burgerlijk bestuur ingericht onder de auspiciën van de Gouverneur van Metz¹⁷¹. Afgezien hiervan bleef doelstelling nummer één dat Frankrijk militair verslagen en verzwakt moest worden, zodat Duitsland een sterkere positie bekam na de oorlog¹⁷². Recent onderzoek vanuit Duits perspectief naar de bezettingspolitiek benadrukte terecht het contradictoire karakter van deze verschillende lange- en kortermijndoelstellingen¹⁷³. Zo ondermijnde de dominantie van die radicale exploitatiepolitiek, zeker vanaf 1916, de lange termijnperspectieven volledig. Maar dat was niet het enige. Er was ook een tweede zaak die een grote invloed zou hebben op het succes van de langere termijn doelstellingen van de Duitse bezettingspolitiek: de invasie van het Duitse leger in de zomer van 1914, en dan in het bijzonder het zeer brutale karakter ervan.

¹⁶⁷ Voor een grondigere uiteenzetting, zie: Sophie De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog...*, p. 136 e.v.

¹⁶⁸ Annie Deperchin en Laurence van Ypersele, “Droit et occupation...”, p. 160.

¹⁶⁹ Sophie De Schaepdrijver, “L’Europe occupée...”, p. 132.

¹⁷⁰ Larissa Wegner, “Occupation during the War (Belgium and France)”, in 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin

¹⁷¹ Louis Pauly, *Occupation allemande et Guerre totale...*, p. 17 e.v.

¹⁷² Annie Deperchin en Laurence van Ypersele, “Droit et occupation...”, p. 161-162.

¹⁷³ Larissa Wegner, “Occupation during the war...”.

Hoofdstuk 1: Lokale politiek in de vuurlinie: burgemeesters tijdens de invasie

1. Inleiding

In 1917 publiceerde de Gentse literator en Nobelprijswinnaar Maurice Maeterlinck in Parijs het propagandistische theaterstuk *Le bourgmestre de Stilmonde*¹. De opvoering vertelt het fictieve verhaal van de 60-jarige Vlaamse burgemeester van Stilmonde, Cyrille Van Belle, die in de zomer van 1914 wordt geëxecuteerd door Duitse troepen. In de tekst fictionaliseert Maeterlinck de gebeurtenissen zoals die in de martelaarsstad Aarschot plaatsvonden op 19 augustus 1914. Daar was burgemeester Jozef Tielemans, samen met diens zoon en een 150-tal burgers, ter dood veroordeeld nadat een Duitse officier in onduidelijke omstandigheden was neergeschoten. Voor de patriotische propagandist Maeterlinck is de figuur van burgemeester Van Belle de personificatie van België als een weerloos slachtoffer van de Duitse agressor die het internationale recht op brutale wijze naast zich neerlegt en het lot van de burgerbevolking niet spaart. De keuze van Maeterlinck om een burgemeester als centraal hoofdpersonage te kiezen in zijn propagandastuk komt niet uit de lucht vallen. De executie van burgemeester Thielemans in Aarschot was namelijk geen alleenstaand geval. Dat blijkt uit heel wat onderzoek over het militaire geweld tegen de Belgische en Noord-Franse burgerbevolking tijdens de invasie². Historici als Larry Zuckerman, John Horne, Alan Kramer en Jeff Lipkes geven vele tientallen voorbeelden van geweld tegen lokale notabelen. Zij verklaren dat vanuit

¹ Maurice Maeterlinck, *Le Bourgmestre de Stilmonde. Pièce en 3 Actes*, Paris, 1917; zie ook: Sophie De Schaepdrijver, “Death is elsewhere: the Shifting Locus of Tragedy in Belgian Great-War Literature”, *Yale French Studies*, 2002, 102, p. 100-101 en idem, “Verzonken herinnering: een nawoord”, in Axel Tixhon en Mark Derez (Reds.), *Visé, Aarschot, Andenne, Tamines, Dinant, Leuven, Dendermonde. Martelaarssteden. België. Augustus-september 1914*, Namen, 2014, p. 443.

² Het standaardwerk ter zake blijft: John Horne en Alan Kramer, *German Atrocities 1914...*

hun functie als vertegenwoordigers van de lokale gemeenschap die vaak de eerste contacten hadden met de Duitse legers³. Toch blijft de rol waarin historici hen beschreven vooral passief en anekdotisch. Een onderzoeksobject op zich waren zij nog nooit.

De ‘German atrocities’ eisen een prominente plaats op in de belangrijkste overzichtswerken over de bezetting van België en Noord-Frankrijk. Zij vormen steeds opnieuw de kern van de hoofdstukken over de invasie⁴. Twee factoren verklaren dit. Eerst en vooral biedt de gewelddadige confrontatie tussen militairen en burgers een eerste belangrijke voorbeeld van Wereldoorlog I als een ‘totale oorlog’, waarbij de burgerbevolking niet langer gevrijwaard bleef van massaal oorlogsgeweld⁵. Ten tweede baseren de respectieve auteurs zich in hoofdzaak op het bestaande en omvangrijke onderzoek naar deze gruweldaden, net omdat het de sterkst uitgediepte bijdragen zijn over burgers tijdens de bewuste periode⁶. De centrale plaats van het excessieve geweld leidde tot een specifiek narratief dat de Belgische en Noord-Franse lokale elites vooral een slachtofferrol aanmeet. Een dergelijke beeldvorming komt uiteraard niet uit de lucht vallen en sluit ook aan bij de reële gebeurtenissen. Toch is het van belang op te merken dat de invasie zich op verschillende plaatsen wél voltrok zonder buitensporig geweld⁷. Vanuit die vaststelling dichtte Philippe Salson de lokale besturen ook een belangrijke rol toe in het inperken van het geweld ten aanzien van de burgerbevolking⁸. Bovendien peilde het omvangrijke onderzoek over de gruweldaden vooral naar de Duitse motieven voor dit geweld. De niet gewelddadige interacties tussen lokale elites en Duitse militairen bleven ondertussen sterk onderbelicht.

De dominante plaats van de Duitse gruweldaden vertroebelt dus een meer divers beeld van de invasieperiode. Het riskeert bepaalde praktijken, reacties, patronen en handelingsmogelijkheden te overzien. Ander onderzoek naar de rol van lokale elites in oorlogstijd suggereert dit ook. Naargelang de specifieke lokale omstandigheden kunnen

³ John Horne en Alan Kramer, *German Atrocities...*, p. 7-87; Jeff Lipkess, *Rehearsals: The German Army in Belgium, August 1914*, Leuven, 2007 en Larry Zuckerman, *Het lijden van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, 2014.

⁴ Dit samen met het vluchtelingenvraagstuk. Zie: Sophie De Schaepdrijver, *De Grote Oorlog...*, p. 67-92; Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 186-207; Annette Becker, *Les Cicatrices Rouges...*, p. 21-51; Larry Zuckerman, *Het lijden van België...*, p. 33-76 en Helen McPhail, *The long silence...*, p. 13-37.

⁵ John Horne en Alan Kramer, “War between soldiers and enemy civilians, 1914-1915”, in: Stig Förster en Roger Chickering (Reds.), *Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918*, New-York, 2000, p. 153-168.

⁶ Uitzonderingen zijn de meer overschouwende werken: Jean-Jacques Becker, *1914, comment les Français...* en Jean Stengers, “L’entrée en guerre de la Belgique”, *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, 1995, 179, p. 13-33.

⁷ Philippe Salson, *1914-1918. Les années grises...*, p. 66-67; Philippe Salson en Guillaume Parisot, “L’occupation de 1914 en rupture par rapport à celle de 1870-1871? Le cas de l’Aisne”, in Jean-François Chanet e.a. (Reds.), *D’une guerre à l’autre: Que reste-t-il de 1870-1871 en 1914*, Marseille, 2016, p. 201-203 en Sophie De Schaepdrijver, *De Grote Oorlog...*, p. 85.

⁸ Philippe Salson, *1914-1918. Les années grises...*, p. 66-67.

reacties en interacties op lokaal niveau sterk verschillen⁹. In die optiek zijn de recente bevindingen van verschillende, vooral vroegmoderne, historici inspirerend. Zij gingen nader in op de verschillende soorten ‘marges de manoeuvre’, ‘pratiques de sauvegardes’ en onderhandelingsmogelijkheden van lokale autoriteiten bij confrontaties met militairen¹⁰. Hoe ongelijk de machtsrelatie initieel ook was, lokale besturen waren nooit volledig machteloos tegenover de militaire machine. Soms slaagden zij erin om de impact van de oorlogsvoering op de lokale bevolking te beperken. Volledig in lijn hiermee trachtte de Franse historicus Guillaume Parrisot het dominante beeld over het functioneren van lokale besturen tijdens de Duitse invasie van Frankrijk in 1870 te nuanceren¹¹. Zijn aandacht ging daarbij naar de positie van stadsbesturen in de versterkte vestingen en de conflictueuze relatie met de militaire autoriteiten die er het bevel uitoefenden als gevolg van de staat van beleg. De belangrijkste doelstelling van de lokale overheden bestond erin om hun steden en inwoners te vrijwaren van militair geweld. Daarnaast wilden ze ook de belangen van de stad veiligstellen en de sociale en publieke orde handhaven. Dit deden ze door te pleiten voor een overgave aan de bezetter zonder gewapend verzet. Zo’n houding van lokale overheden was hoegenaamd geen exclusief premodern of 19^e-eeuws fenomeen¹². De uiteenzetting van Robert Gildea over de handelingen van enkele burgemeesters uit de Rhônevallei in mei 1940 maakt dat duidelijk. De conflicten tussen het lokale burgerlijke en militair gezag liepen er hoog op: ‘For mayors and magistrates the overriding concern in June 1940 was not resistance but avoiding military confrontation that could inflict terrible damage on the civilian population.’ (...) ‘Loyalties shrank very sharply from the ‘patrie’ to one’s own town or village. The duty of a mayor in these circumstances was to show personal bravery by staying at his post but, as father of his community, not to expose his charges to unnecessary dangers’¹³.

⁹ Karma Nabulsi, *Traditions of War. Occupation, Resistance and the Law*, Oxford, 1999, p. 63.

¹⁰ Zie hiervoor de bijdragen van Christian Windler (“Introduction”) en Catherine Denys (“Quelques réflexions sur la régulation de la violence de guerre dans les Pays-Bas méridionaux aux XVIIe et XVIIIe siècles”) in de bundel: Jean-François Chanet en Christian Windler (Reds.), *Les ressources des faibles neutralités, sauvegardes, accommodements en temps de guerre, XVIe-XVIIIe siècle*, Rennes, 2009, p. 9-16 en p. 205-219 en Guillaume Parisot, “De la négociation comme instrument d’occupation pacifiée et d’exploitation économique efficace pendant la guerre de 1870-1871”, in Jean-François Chanet e.a. (Reds.), *Le temps des hommes doubles. Les arrangements face à l’occupation, de la révolution française à la guerre de 1870*, Rennes, 2013, p. 279-280.

¹¹ Guillaume Parisot, “La capitulation est dans la rue? Retour sur la volonté de résistance ou de reddition des villes face à l’ennemi au cours de la guerre de 1870”, in Pierre Bergel e.a. (Reds.), *La ville en ébullition, les sociétés urbaines à l’épreuve*, Rennes, 2014, p. 145-180.

¹² Voor de onderhandelde overgave in vroegmodern perspectief, zie: Catherine Denys, “L’occupation hollandaise à Lille de 1708 à 1713”, in Markus Neumann e.a. (Reds.), *Die besetzte res publica. Zum Verhältnis von ziviler Obrigkeit und militärischer Herrschaft in besetzten Gebieten vom Spätmittelalter bis zum 18. Jahrhundert*, Berlijn, 2006, p. 315-336.

¹³ Robert Gildea, *Marianne in Chains. Daily Life in the Heart of France during the German Occupation*, Londen, 2002, p. 25-26.

In dit hoofdstuk staat de rol centraal die burgemeesters en lokale besturen speelden tijdens de Duitse invasie van België en Noord-Frankrijk (augustus - oktober 1914). Eerst en vooral wordt nagegaan welke factoren de handelingsmogelijkheden van de burgemeesters bepaalden tijdens de invasie. Ten tweede wordt er geargumenteed dat de ‘entrée en guerre’ van lokale verkozenen sterk kon verschillen naargelang de specifieke lokale en/of nationale context. Op de ene plaats kwam het tot bijzonder gewelddadige confrontaties. Maar terzelfdertijd bood de verzwakking van het centrale en militaire gezag, als gevolg van de acute crisissituatie, andere burgemeesters de ruimte om zich te bedienen van specifieke strategieën om de burgerbevolking te vrijwaren van militair geweld. Daarbij kwamen zij niet zelden lijnrecht tegenover militaire autoriteiten en vertegenwoordigers van het centrale gezag te staan. Tot slot zal het belang worden aangetoond van de invasie als een moment van transitie, waarbij de formele overgave van de stad of gemeente uitgroeide tot een sterk geritualiseerde daad. De belangrijkste antwoorden komen uit twee soorten historisch bronnenmateriaal. Eerst en vooral zijn er de gepubliceerde bronnen die tot stand kwamen in de vele onderzoeken naar de Duitse gruweldaden¹⁴. Daarnaast zal er gebruik gemaakt worden van lokale getuigenissen, administratieve bronnen uit stads- en gemeentearchieven, gepubliceerde oorlogskronieken en vooral lokaalhistorische bijdragen.

2. Handelingsmogelijkheden

Nog op de eerste dag van de Duitse invasie, 4 augustus, stemden de verenigde kamers in Brussel een pakket oorlogswetten. De boodschap aan de lokale besturen was beknopt en conform aan de geest van het internationale oorlogsrecht, de Conventies van Den Haag (1907)¹⁵. In snel tempo zond men de officiële instructies via de provinciegouverneurs naar de lokale besturen. Paul Berryer, katholiek minister van Binnenlandse Zaken, maakte in een bijhorende omzendbrief duidelijk dat lokale bestuurders geacht waren op hun post te blijven. Administratieve en bestuurlijke continuïteit was primordiaal: ‘Dans les circonstances actuelles, la tâche des autorités communales sera parfois difficile, toujours

¹⁴ Voor de context van de officiële enquêtes naar het Duitse oorlogsgeweld verwijs ik naar het hier eerder vermelde werk van Horne en Kramer.

¹⁵ Voor de voorbereidingen van de oorlogswetten van 4 augustus 1914: Melanie Bost, “La première occupation allemande (1914-1918) et la consécration du principe de continuité de l’Etat”, *Journal des Tribunaux*, 2014, 6577, p. 632-635 en Henri Haag, “Le mémoire de Léon Arendt et les Conseils des ministres d’Août 1914”, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 2008, 174, p. 167-255.

importante¹⁶. Kernwoorden waren ordehandhaving, ondergeschiktheid aan het militaire gezag en een adequate bevoorrading. In Frankrijk was de situatie gelijkaardig. Ook in Parijs ging men ervan uit dat burgemeesters ter plaatse te bleven, tenzij hun mobilisatie dat verhinderde¹⁷. Het devies was dat zij verdere instructies van hogerhand afwachtten. Naar goede bestuurlijke gewoonte was een belangrijke rol weggelegd voor de prefecten in zowel het communiceren van beslissingen uit Parijs als in het coördineren van de ordehandhaving. De omzendbrieven en instructies van hogerhand bewijzen dat men op de Belgische en Franse burgemeesters rekende als legitieme vertegenwoordigers van de lokale gemeenschappen en de staat. Die opvatting lag in het verlengde van de gebeurtenissen tijdens de Frans-Pruisische oorlog van 1870¹⁸. Bovendien was er ook op de conferenties van Brussel (1874) en Den Haag (1899 en 1907) waar het internationale oorlogsrecht tot stand kwam, unanimitieit over die zienswijze. Uit de voorbereidende discussies in Brussel blijkt dat alle deelnemers, ook de Duitse, het eens waren dat burgemeesters en andere lokale autoriteiten beter op post bleven. Zowel de lokale bevolking als de vreemde bezetter had daar belang bij¹⁹.

Niettegenstaande de verschillende nationale politieke instructies een belangrijke rol toedichtten aan de lokale besturen, waren die laatsten ondergeschikt aan het geldende militaire gezag eens het land op voet van oorlog kwam. Van groot belang was het onderscheid dat het internationale oorlogsrecht maakt tussen militaire vestingen en open steden. De Conventies waren zeer formeel. Het belegeren van open verklaarde steden was verboden²⁰. Het cruciale verschil tussen open steden en versterkte vestingen vormde de basis van de Belgische en Franse militaire doctrine. In de versterkte vestingen was het burgerlijke gezag tout court volledig ondergeschikt tijdens de staat van beleg. De forten

¹⁶ “Instructions pour les administrations communales, au cas où le territoire serait envahi (04/08/1914)”, in *Bulletin de Ministère de l’Intérieur:1914*, Brussel, 1921, p. 98.

¹⁷ Annie Deperchin, “Justice et front pendant la première guerre mondiale: le cas de la Somme”, *Revue du Nord*, 2014, 96, 404-405, p. 187 en Annie Deperchin en Laurence van Ypersele, “Droit et occupation...”, p. 161-168.

¹⁸ Karma Nabulsi, *Traditions of War...*, p. 39.

¹⁹ Strikt gezien vonden de belangrijkste debatten hierover plaats in Brussel in 1874. Het leek de vertegenwoordigers van de toen aanwezige landen evenwel niet logisch om al op voorhand bij wet te eisen dat hun eigen lokale besturen zich zouden onderwerpen aan de overwinnaar. Zeker niet omdat deze in eerste instantie trouw aan hun vaderland gezworen hadden. De Belgische onderhandelaar Auguste Beernaert sprak dan ook over ‘cette loi tacite’. Voor de discussies hierover en de rechtshistorische interpretatie in 1914, zie: ADN, 9R-205: ‘Consultations et études de M. Jacquy, professeur à la faculté de droit de Lille’. Die laatste beriep zich op de uiteenzettingen van de Gentse jurist Rolin Jacquemyns. Zie verder ook de oorlogsnota’s van ULB-jurist/professor Ernest Nys. Hij adviseerde dezelfde zaken aan het Brusselse stadsbestuur in de dagen na de deportatie van Adolphe Max. Voor het optreden van Nys: Ernest Nys, *L’occupation de guerre. Avis, études, exposés juridiques*, Brussel, 1919, p. 28-29 en Frederik Dhondt, “Inter ruinas publicas scriptum: Ernest Nys, a legal historian in defence of Belgian tax payers during the Great War”, *Comparative Legal History*, 2015, 3, 1, p. 131-151.

²⁰ Voor het belang van dit onderscheid, zie: John Horne, “Les civils et la violence de guerre”, in: Stéphane Audoin Rouzeau e.a. (Reds.), *La violence de guerre 1914-1945. Approches comparées des deux conflits mondiaux*, 2002, Parijs, p. 137-139.

vervulden immers een sleutelrol in de militaire verdediging. België kende drie fortcomplexen: Luik, Namen en Antwerpen. In Frankrijk was de situatie minder duidelijk. Maubeuge was samen met Duinkerke zonder twijfel het belangrijkste militaire bolwerk in het Noorden, maar over de situatie in Rijsel raakte men het maar moeilijk eens²¹. In de overige steden en gemeenten hing het af van de militaire aanwezigheid of zij als ‘open steden’ geboekstaafd stonden. Burgemeesters en lokale notabelen mochten pas het heft in handen nemen vanaf het ogenblik dat er geen eigen troepen meer op hun grondgebied waren.

De vele omzendbrieven bezorgden de lokale besturen heel wat werk begin augustus 1914. De eerste prioriteit was de mobilisatie in goede banen leiden en dus het handhaven van de orde. Ten aanzien van het oprukkende vijandelijke leger was het zaak om aan de lokale bevolking duidelijk te maken dat enkel soldaten en legers oorlogen voerden. Burgers werd het verboden om wapens op te nemen. Deelname aan de krijgsverrichtingen kon enkel als zij deel uitmaakten van het leger²². Een duidelijke richtlijn over wat te doen eens de stad of gemeente was ingenomen, ontbrak. Men was het wel eens dat doortrekkende troepen opeisingen mochten doen. Lokale besturen vormden daarbij het centrale aanspreekpunt. In het geval van langdurige bezetting benadrukten de omzendbrieven vooral dat zij steeds op post moesten blijven. Zij waren geacht om dagelijkse contacten te onderhouden met de inwoners en de bezetter. Naarmate de invasie vorderde, kreeg de bevolking via stads- of gemeenteomroepers, pers en aanplakbrieven, steeds vaker waarschuwingen om bij aankomst van de Duitse troepen binnen te blijven, de ramen te sluiten, enz. De vele geruchten en getuigenissen van vluchtelingen over extreem geweld spoorden burgervaders aan om extra aankondigingen te doen. Burgemeester Leo Gheeraerds in Aalst waarschuwde eind augustus dat er heel wat steden ‘gebombardeerd’ waren. Duitse militairen waren daartoe overgegaan omdat ‘zekere inwoners op de Duitse troepen hadden geschoten’²³. Elke vorm van geweld ten aanzien van de Duitse agressor kon zware represailles veroorzaken. Tot elke prijs moest dit worden vermeden. De nog aanwezige vuurwapens bij de burgerbevolking werden overal ingezameld, burgerwachten werden ontwapend. Wanneer Duitse eenheden naderden, was de spanning te snijden op en rond de stadhuizen. Charles Bertin riep in Douai vanaf midden augustus wel minstens vijf keer op aan de bevolking om de kalmte te bewaren²⁴.

²¹ Philippe Diest, “Les places de Dunkerque, Lille et Maubeuge, et l’invasion de 1914: impréparations, improvisations et conséquences”, *Guerres Mondiales et conflits contemporains*, 2014, 254, p. 95-108.

²² Piet Veldeman, “Garde Civique”, in 1914-1918 online: International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin, 2016.

²³ Proclamatie burgemeester Leo Gheeraerds (20/08/1914), uit: Petrus Van Nuffel, *De Duitsers in Aalst*, Aalst, 1921, p. 9-10.

²⁴ Rolland Allender, *Douai 1914-1918: Une ville du Nord à l'heure Allemande*, Saint-Cyr-sur-Loire, 2008, p. 8-22.

De relativiteit van al deze de instructies bleek al snel wanneer de Duitse legers opmarcheerden door België en Noord-Frankrijk. De eerste oorlogsmaanden waren voor veel lokale overheden in de eerste plaats een chaotische en onvoorspelbare periode. Telkens weer was de Duitse inname van een stad of gemeente een complexe en netelige kwestie. Niet elke burgemeester of lokale notabele ging daar even goed mee om. Bijzonder pertinent is in dat opzicht De Schaepdrijver's bemerking: 'Het kan niet genoeg benadrukt worden dat zij [burgemeesters en lokale notabelen] hun plaats innamen onder een explosie van geweld – geweld dat soms notabelen als eersten viseerde'²⁵. Het effect van de geweldpleging was meerzijdig. Sommige burgemeester stimuleerde het net om het heft in handen te nemen. Anderen sloegen in paniek op de vlucht, al dan niet samen met een groot deel van de gemeente. Wanneer het geweld van de invasie vervolgens ging liggen, overstelpte de bezetter de burgemeesters met de meest uiteenlopende en soms zeer verregaande eisen. Na de oorlog gaf de oude dokter-burgemeester van Linselles (Noorderdepartement), Bonenfant, toe dat hij na de invasie noodgedwongen drie maanden lang zijn functies had moeten neerleggen²⁶. Oververmoeid en kampend met hartproblemen, eiste de stresserende periode zijn tol. Een gelijkaardig lot was ook Turnhouts burgemeester, Victor Van Hal, beschoren. Duitse soldaten hadden er mee bedreigd de zieke en oude Van Hal, dan al 19 jaar lang aan het roer van de stad, te executeren nadat enkele achtergebleven rijkswachters op Duitse troepen hadden geschoten in Turnhout. Meegenomen naar een buitenwijk van de stad, ontsnapte hij maar op het nippertje aan het doodsvonnis. In onderling overleg met het schepencollege en de gemeenteraad besloot de sterk verzwakte Van Hal om zich terug te trekken in het Nederlandse Breda. Daar overleed hij nog voor het einde van de oorlog²⁷.

3. Burgemeesters als slachtoffers: gewelddadige interacties

Volgens het baanbrekende werk van John Horne en Alan Kramer vielen er in de eerste oorlogsmaanden minstens 6150 burgerslachtoffers aan het Westfront als gevolg van de

²⁵ Sophie De Schaepdrijver, "Gij bloem van Vlaanderens tuinen: over gewapend geweld, goede wil en gemeentes in oorlogstijd", in idem, *Erfzonde van de twintigste eeuw: notities bij '14 - '18*, Antwerpen, 2013, p. 85.

²⁶ ADN, J 474, Papiers de Henri-Constant Groussau, 108, "Linselles, Rapports du maire, 1918". Dank aan Karen Lauwers voor het bezorgen van dit dossier.

²⁷ Sam Van Clemen, *Turnhout tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Turnhout, 2004, p. 39 en Eugene Waterschoot, *De Duitschers in de Kempen: memorandum van den oorlog, 1914-1918*, Turnhout, 1920, p. 39-43.

Duitse gruweldaden²⁸. Zij geven verschillende verklaring. Er heerste onder de Duitse militaire legerleiding een (ongegrond) geloof dat sommige soldaten het slachtoffer werden van Belgische vrijeschutters (de zgn. *franc tireurs*)²⁹. Volgens deze mythe namen dus niet alleen de Belgische en Franse soldaten, maar ook de burgerbevolking de wapens op. Dit geloof kwam voort uit de oorlogservaring van de Frans-Duitse oorlog (1870) waar burgers de wapens wél hadden opgenomen³⁰. De collectieve angstpsychose die ontstond onder de soldaten, werd nog versterkt door de enorme druk die er van het Schlieffenplan uitging en het onverwachte militaire weerwerk van het Belgische veldleger³¹. Dat laatste verklaart waarom er verhoudingsgewijs heel wat meer burgerslachtoffers vielen op plaatsen waar het Duitse leger op tegenkanting stootte, in hoofdzaak langs de grote strategische routes³². In die specifieke context van excessief geweld speelden burgemeesters en andere lokale elites een zeer zichtbare rol. De officiële Belgische en Franse enquêtes die men nog tijdens en kort na de oorlog publiceerde over de Duitse misdaden, tonen dat duidelijk aan. Bijzonder talrijk zijn de voorbeelden van burgemeesters die als eerste de Duitse Uhlanen ontmoetten. Dit alles was niet zonder risico. Minstens 37 Belgische en Noord-Franse burgemeesters werden gedood door Duitse troepen, in België 18 en in Noord-Frankrijk 19³³. In tegenstelling tot de burgerslachtoffers, waarvan er in België verhoudingsgewijs veel meer vielen dan in Noord-Frankrijk (5521 vs. 906), was het aantal burgemeesters dat slachtoffer werd van geweld door de Duitse troepen opvallend gelijk opgaand³⁴. E

²⁸ John Horne en Alan Kramer, *German Atrocities...*, p. 419.

²⁹ John Horne en Alan Kramer, *German Atrocities...*, p. 100. Zie ook: Aurore François en Frédéric Vessentini, “Essai sur l’origine des massacres du mois d’août 1914 à Tamines et à Dinant”, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2000, 7, p. 82.

³⁰ Mark Stoneman, “The Bavarian Army and French Civilians in the War of 1870-1871: a cultural interpretation”, in *War and History*, 2001, 8, 3, p. 271-293.

³¹ Voor argumenten van ‘military necessity’ en de context van het Duitse leger en het Schlieffenplan, zie de bijdragen van Isabel Hull: *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*, Ithaca, 2004, p. 207-215 en idem, *A Scrap of Paper...*, p. 57.

³² Sophie De Schaepdrijver, *De Grote Oorlog...*, p. 80. De bemerkingen van Jeff Lipkess dat het van bovenaf opgelegde instructies door de Duitse legerleiding betrof, overtuigt niet. Zie Jeff Lipkes, *Rehearsals: The German Army...* Voor enkele kritische kanttekeningen bij dit werk, zie de review van Dominiek Dendooven in: *Journal for Belgian History*, 2015, 45, 4, p. 132-135.

³³ Eén van hen, Hervé Jamer, de burgemeester van Mélin stierf als gevolg van een verdwaalde kogel. (ARA, Archief ministerie van binnenlandse Zaken, Benoemingsdossier, 1265, Rapport van de Provinciegouverneur, 1921). Burgemeesters die gedood werden tijdens de invasie: België: Blegny-Trambleur, Berneau, Cornesse, (Luik); Andenne, Spontin, Falisolle, (Namen); Grammene (Oost-Vlaanderen); Handzame (West-Vlaanderen); Aarschot, Mélin, (Brabant); Tintigny, Hachy-Fouches, Jemeppe - Hargimont Anloy, Ochamps, Erezée Briscol (Luxemburg); Thisselt (Antwerpen); Péronne-les-Binche (Henegouwen). Frankrijk: Nanteuil-Sacy, Anguilcourt, Joppécourt, Senlis, Flaignes, Lagny, Anguilcourt-et-le-Sart, Allarmont, Vexancourt, Chamant, Logny, Quércinaing en Boussignies. In tegenstelling tot wat Horne en Kramer beweerden werd de burgemeester van Herve, T. Iserentant, niet vermoord.

³⁴ John Horne en Alan Kramer, *German Atrocities...*, p. 95-97 en p. 118.

Vergeldingsmaatregelen: franc tireurs

De belangrijkste verklaring voor het grote aantal burgemeesters dat in de vuurlinie belandde, brachten Horne en Kramer aan. Zij betoogden dat Duitse troepen de burgemeesters vaak zagen als aanstokers van burgeracties tegen soldaten³⁵. De intussen alom bekende voorbeelden van burgemeesters Jozef Thielemans en Jules Camus uit de martelaarssteden Aarschot en Andenne illustreren dat³⁶. In de Naamse gemeente beschuldigde de Duitse legerleiding Camus ervan dat inwoners de brug over de Maas hadden opgeblazen. Op 19 augustus trok een groep Uhlanen de stad binnen op zoek naar de burgemeester. Zij maakten hem duidelijk dat de stad ingenomen was en onder hun bevel stond. Zoals op heel wat andere plaatsen stelden zij als burgemeester Camus verantwoordelijk voor de daden van de inwonende bevolking. Eén schot en de stad zou in de as worden gelegd. Ook de burgemeester zelf zou het met zijn leven bekopen. Een dag later waren in de vooravond schoten te horen aan de rand van de stad³⁷. De Duitsers hielden woord. Camus bekocht het met zijn leven. Een Duitse patrouille doodde de burgemeester in zijn huis. Zijn lichaam sleepten zij naar buiten en stelden zij ten toon op het trottoir voor zijn huis. Het huis zelf schoten ze aan flarden. Gelijkaardige feiten deden zich een dag later voor in die andere bekende martelaarsstad, Aarschot. Een Duitse officier werd er, zeer waarschijnlijk door friendly-fire, neergeschoten op het balkon van Thielemans' huis. Na een kort onderzoek wees de legerleiding de zoon van de burgemeester aan als dader³⁸. Soldaten verzamelden een groot deel van de mannelijke bevolking en brachten hen naar een naburig veld. De volgende dag volgde een tweede executieronde. Deze keer doodde men ook burgemeester Thielemans. In totaal vielen er in Aarschot 150 burgerslachtoffers. Een groot deel van de gemeente ging in de vlammen op.

Het argument dat inwoners op de binnentreckende Duitse troepen hadden geschoten was alomtegenwoordig ('mann hat geschossen'). Zo ook in het Franse Senlis (Oise departement) en Quérénaing (Noorderdepartement) waar Duitse soldaten de burgemeesters Eugène Odent en Georges Bricout om het leven brachten³⁹. Tijdens de intocht in Senlis waren Duitse troepen onder vuur genomen door een zich terugtrekkende groep Franse soldaten. De reactie was zeer hevig. De binnentreckende troepen waren er namelijk van overtuigd dat de lokale burgerbevolking het vuur had geopend. Het was onder die beschuldiging dat zij de burgemeester aan het gemeentehuis tegen hielden. Hij

³⁵ Zij schreven: 'Mayors were frequent targets for German anger because they were assumed to have directed the actions of their citizens'.

³⁶ *Idem*, p. 103.

³⁷ John Horne en Alan Kramer, *German Atrocities...*, p. 32 en Jeff Lipkes, *Rehearsals...*, p. 173-176.

³⁸ Horne en Kramer weerlegden die beschuldiging.

³⁹ Georges Gromaire, *L'occupation allemande...*, p. 27.

werd urenlang ondervraagd, geslagen en uiteindelijk gefusilleerd⁴⁰. Net als in Senlis vielen er te Quérénaing, nabij Valenciennes, 21 burgerslachtoffers. Eén van hen was burgemeester Bricout. Ook hij kwam voor het executiepeloton. De exacte motieven bleven lange tijd onduidelijk⁴¹. Recent onderzoek op basis van lokale bronnen erkent dat de strijdkrachten vergeldend optraden als reactie op enkele achtergebleven Franse douaniers die een Duits paard hadden doodgeschoten⁴². In één uitzonderlijk geval uitte men de beschuldiging dat een burgemeester zelf Duitse soldaten had vermoord. Dat was het geval in de Henegouwse gemeente, Péronne-les-Binche⁴³. Oud volksvertegenwoordiger Alphonse Gravis werd er omstreeks 22 augustus, tijdens de slag om de Samber, van beticht eigenhandig een Duitse officier te hebben omgebracht. Het lichaam was voor zijn deur gevonden, maar in werkelijkheid was die laatste neergeschoten door een Brits bataljon. Hij werd onmiddellijk geëxecuteerd op het marktplein voor het gemeentehuis.

De verklaring van Horne en Kramer dat burgemeesters vaak in een lastig parket kwamen omdat de Duitse soldaten ervan overtuigd waren dat zij vrijeschutters aanvoerden of organiseerden, doorstaat niet altijd de toetsing aan de feiten op het terrein. Er was in sommige gevallen een subtiel verschil. Men verweet het burgemeesters namelijk ook dat zij het schieten door burgers niet hadden verhinderd⁴⁴. Dat is wel degelijk een verschil met het argument dat de Duitsers ervan overtuigd waren dat er een massale volksopstand zou plaatsvinden, georganiseerd op het lokale niveau door de burgemeesters en andere lokale notabelen⁴⁵. De executie van burgemeester Hubert Halet in het Luikse plaatsje Cornesse toont het belang aan van die nuance. Het dorp was al op 11 augustus ingenomen. Zoals op vele andere plaatsen, gijzelde men de burgemeester samen met een lokale geestelijke om op die manier de veiligheid van de Duitse troepen te garanderen. De volgende dag

⁴⁰ *Rapports et procès-verbaux d'enquête de la commission instituée en vue de constater les actes commis par l'ennemi en violation du droit des gens*, Tome 1, Parijs, 1915, p. 38 en Philippe Nivet, "Administrer une commune pendant la guerre...", p. 81. Volgens die laatste was de mogelijkheid zeer reëel dat de burgemeester aan de Duitse troepen had verteld dat er geen Franse troepen meer in de gemeente aanwezig waren. Georges Gromaire, *L'occupation allemande...*, p. 27 en Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 331-332.

⁴¹ John Horne en Alan Kramer, *The German Atrocities...*, p. 67 en Georges Gromaire, *L'occupation allemande...*, p. 30-31.

⁴² Francis Rémy, *Août 1914: le choc de l'invasion dans le Nord*, Lille, 2014, p. 44.

⁴³ Archives départementales de Haute-Savoie (ADHS), 4 M 519: Commissariat spécial d'Evian. Rapports et notices individuelles des rapatriés, 1917, 23/11/1917 en *Rapports et documents d'enquête. Rapports sur les attentats commis par les troupes allemandes pendant l'invasion et l'occupation de la Belgique, Premier volume*, Tome 1, Brussel, 1922, p. 197.

⁴⁴ Philippe Nivet, "Administrer une commune pendant la guerre...", p. 81.

⁴⁵ Zo schreef Annette Becker letterlijk dat de Duitsers: 'se persuadèrent très vite qu'ils avaient affaire à une résistance massive des civils face à l'invasion, résistance "légalisée" en quelque sorte par certains des débats des congrès de la Haye, "décidée" par les gouvernements belge puis français et organisée localement par les bourgmestres, les maires, les élites locales en général et religieuses en particulier'. Annette Becker, *Les cicatrices rouges...*, p. 30.

betichtten de Duitse troepen het dorp ervan dat een inwoner 's nachts een soldaat op wacht in het been had geschoten. Het verdict was opnieuw zeer zwaar. Zonder onderzoek of proces arresteerden en fusilleerden ze burgemeester Hubert Halet⁴⁶. Ook in het Brabantse Melsbroek gijzelden en bedreigden Duitse troepen de burgemeester met executie omdat de inwoners zouden hebben geschoten. Maar deze bedreiging voerden ze uiteindelijk niet uit⁴⁷. Het in gedrang komen van de Duitse veiligheid verklaart ook de executie van burgemeester Picart in het Franse Lagny (Oisedepartement). Nadat de Duitsers enkele inwoners ervan beschuldigden dat zij hun kanonnen hadden proberen te beschadigen, riepen zij al de jonge mannen uit de gemeente samen. De bezetter drong alle huizen binnen om te controleren of er nog wapens bij de burgerbevolking aanwezig waren. Eén oud geweer kwam nog boven water. Ze achtten burgemeester Picart verantwoordelijk voor het slecht uitvoeren van orders. Men blinddoekte de burgemeester en 6 andere inwoners, waarna zij die executeerden⁴⁸.

Intimidatie

Niet alleen de (vaak ingebeelde) aanwezigheid van *franc tireurs*, maar ook vermoedens van spionage konden tijdens de eerste invasieweken leiden tot de arrestatie, mishandeling of executie van een burgemeester. Dat ondervond de dan 74-jarige katholieke burgemeester van het Antwerpse Tisselt, Jozef De Block⁴⁹. De aanwezigheid van telefoondraden aan zijn molen, achtergelaten door het terugtrekkende Belgische leger, kostte hem op 1 oktober 1914 het leven. Opnieuw was de Duitse reactie bijzonder heftig. Nadat hij een volle nacht naast zijn zelf gedolven graf moest doorbrengen, executeerde een peloton van twaalf soldaten hem⁵⁰. Het geval De Block levert voer voor de stelling dat het buitensporige geweld tegen lokale verkozenen niet altijd toeval was. De Schaepdrijver bemerkte al dat het mishandelen en doden van burgemeesters in sommige gevallen bewust in scène gezet werd en gebruikt om de macht van het Duitse leger te onderstrepen⁵¹. Ook de executies van de burgemeesters van de Luxemburgse Ardennen-gehuchten Hachy en Anloy waren

⁴⁶ *Rapports et documents d'enquête...*, Tome I, Brussel, 1922, p. 64-65 en 392-395.

⁴⁷ *Idem*, Tome II, Brussel, 1922, p. 133.

⁴⁸ *Rapports et procès-verbaux d'enquête de la commission instituée en vue de constater les actes commis par l'ennemi en violation du droit des gens*, Tome VI, VII, VIII en IX, Parijs, 1915, p. 148. En Philippe Nivet, "Administrer une commune pendant la guerre...", p. 81.

⁴⁹ Provinciaal Archief Antwerpen – Rijksarchief Beveren-Waas (RABW-PAA), "Burgemeesters, 1798-1970", 126, Brief van de arrondissementscommissaris van Mechelen aan de Provinciegouverneur, 19/08/1919.

⁵⁰ J.H. Troch, *Geschiedenis van Tisselt*, Antwerpen, 1938.

⁵¹ Jelle Haemers en Antoon Vrints, "Honderd jaar '14-'18 in de stad. Interview met Sophie De Schaepdrijver en Jo Tollebeek", in: *Stadsgeschiedenis* 2014, 9, p. 104 en Sophie De Schaepdrijver, "Gij bloem van Vlaanderens tuinen...", p. 85.

dat soort gewelddadige, publieke vernederingen⁵². De burgemeester van Hachy, Nicolas Schnock, hing men op aan een lantaarnpaal langs de openbare weg⁵³. Enkele dagen later schoot een Duitse soldaat zo'n vijftig kilometer verderop in Anloy in koelen bloede burgemeester Louis Gillet neer. Dit gebeurde nadat ze hem eerst knevelde en uit zijn huis sleurde. Datzelfde huis ging erna in de vlammen op⁵⁴.

Publieke vernederingen aan het adres van burgemeesters hoefden niet altijd een fatale afloop te kennen om schrik in te boezemen of de bevolking te intimideren. Hetgeen burgemeester Felix Vrebos van het Brabantse Kortenberg overkwam, toont dat zeer duidelijk aan. Hij was één van de 18 gijzelaars die Duitse soldaten op 20 augustus in de gemeente verzamelden. Een week later, wanneer nieuwe troepen door de gemeente trokken, bonden ze de burgemeester vast aan de rand van de weg. Met de kepie van de stationschef op het hoofd zetten ze hem te kijk. Ze hingen ook een strop rond zijn nek en dreigden er verschillende keren publiekelijk mee om hem op te hangen. Het theatrale schouwspel diende niet alleen ter intimidatie van de lokale bevolking, maar waarschuwde ook de verder voorbijtrekkende troepen voor de burgerbevolking die eerder op soldaten zou hebben geschoten⁵⁵. Dergelijke schijnexecuties waren een veelvoorkomende tactiek. Bedoeling was om zowel burgemeesters en de lokale bevolking af te schrikken als gehoorzaamheid af te dwingen⁵⁶. Talloos zijn de voorbeelden die lijken op wat o.m. Gérardin, burgemeester van Nompatalize (Vosges), overkwam. Hij werd gevangengezet in de kelder van het stadhuis en een aantal keer bedreigd met executie⁵⁷.

Het Duitse invasieleger hanteerde verschillende tactieken als preventief afschrikmiddel of om non-conform gedrag te sanctioneren. Een ander middel dat ook later tijdens de bezetting vaak ingezet zou worden, was het deporteren van lokale verkozenen naar Duitsland. Enkele gemeentebesturen in het Vosges departement viel dit te beurt, onder

⁵² John Horne en Alan Kramer, *German Atrocities...*, p. 56.

⁵³ Jean Schmitz en Norbert Nieuwland, *Documents pour servir à l'histoire de l'invasion allemande dans les provinces de Namur et de Luxembourg*, Volume 7, Brussel, 191-1925, p. 209-210 en 217. Ze verdachten er Schnock van dat hij de ingezamelde wapens van de bevolking wilde inzetten tegen de bezettingsmacht. Hij en een andere lokale notabele werden meegenomen naar het nabijgelegen hoofdkwartier in Etalle. Daar verschenen ze voor een geïmproviseerde oorlogsrechtbank en kreeg Schnock de doodstraf.

⁵⁴ *Rapports et documents d'enquête...*, Tome I, Brussel, p. 217. John Horne en Alan Kramer, *German Atrocities...*, p. 56. En Rijksarchief Aarlen, Provinciaal Archief Luxemburg, (RAA-PAL), Kabinetsarchief provinciegouverneur, Benoemingsdossiers, nr. 4, brief van dd. burgemeester Jean Baptiste Poncelet aan de arrondissementscommissaris, s.d.

⁵⁵ *Rapports et documents d'enquête...*, Tome II, Brussel, 1923, p. 104. Ook in het West-Vlaamse plattelandsdorpje Koolskamp bonden Duitse soldaten de burgemeester en andere lokale notabelen vast aan bomen langs de toegangswegen naar het dorp.

⁵⁶ Voor een ander voorbeeld: Bert Cornelis, *Burgemeester in De Grootte Oorlog. De dagboeken van Gaëtan de Wouters d'Opflinter en Maria Theresia Goethals (Rotselaar, 1914)*, Leuven, 2014.

⁵⁷ Dominique Michel, "La crise des institutions communales dans le département des Vosges durant la Grande Guerre", in Isabelle Chave (Red.), *La Grande Guerre dans les Vosges (Actes de colloque, Epinal, 4 au 6 septembre 2008)*, Epinal, 2009, p. 208.

meer in Nossoncourt en Entre-deux-Eaux was dit het geval⁵⁸. Jean-Nicolas Ferry, de burgemeester van die laatste gemeente, verdacht men begin september van spionage voor het Franse leger⁵⁹. In het West-Vlaamse Torhout lag de tumultueuze inname aan de oorsprong van de deportatie. Na de gemeente overgegeven te hebben aan de Duitse troepen met de garantie dat er geen Belgische soldaten meer aanwezig waren, stootten Duitse soldaten bij het uitrijden van de gemeente toch nog op gewapend verzet van Belgische troepen. Enkele dagen later namen Duitse soldaten de dienstdoende burgemeester Meersseman gevangen op verdenking van spionage, waarna hij door een Duitse oorlogsrechtbank voor een jaar naar Duitsland werd gezonden⁶⁰.

Een veilige doortocht

Net als tijdens de militaire bezettingen van de 19^e eeuw en de Tweede Wereldoorlog, maakten de Duitse troepen in de zomer en herfst van 1914 veelvuldig gebruik van gijzelaars⁶¹. Burgemeesters en lokale notabelen personifieerden de lokale gemeenschap en stonden zo garant voor de veiligheid van de Duitse troepen bij hun aankomst⁶². Het nemen van gijzelaars onder de lokale autoriteiten en notabelen was voor het Duitse bezettingsleger een standaardpraktijk⁶³. Zo goed als overal waar zij aankwamen eisten zij dat. Grote groepen notabelen die het stadsbestuur overstegen verzamelden zij in de stadhuizen van de grootste steden. Duitse troepen in Roubaix eisten niet alleen de aanwezigheid van de populaire socialistische burgemeester Jean Lebas, maar ook van industriëlen, geestelijken en andere gezagsdragers⁶⁴. Het vurige karakter van de socialistische industriestad dwong hen daartoe. Voor de inname van kleine gemeenten of dorpen volstond het de burgemeester en/of de lokale geestelijke als gijzelaars vast te houden. Zo geschiedde het in Heer-sur-Meuse⁶⁵. Ter voorbereiding van de inname van het nabijgelegen Givet, sloten Duitse troepen er op 29 augustus de burgemeester en de lokale geestelijke op. Zij kwamen tot een akkoord met de Duitse legerleiding. Hun gevangenschap stond het toe aan de lokale bevolking om het gebied te ontvluchten.

⁵⁸ *Rapports et procès-verbaux d'enquête de la commission instituée...*, Tome V, p. 158.

⁵⁹ Dominique Michel, "La crise des institutions communales..." p. 209.

⁶⁰ *Rapports et documents d'enquête...*, Tome II, Brussel, 1923, p. 309.

⁶¹ Karma Nabulsi, *Traditions of War...*, p. 27-36 en Robert Gildea, Olivier Wieviorka en Anette Warring (reds), *Surviving Hitler and Mussolini. Daily life in occupied Europe*, Oxford, 2006, p. 17.

⁶² Philippe Salon, *1914-1918: les années grises...*, p. 66-67.

⁶³ Isabel Hull, *Absolute destruction...*, p. 119.

⁶⁴ Jean Piat, *Jean Lebas. De la Belle Époque à la Résistance*, Roubaix, 1994, p. 99-107. Ook in Rijsel en Tourcoing opteerde men voor een brede 'selectie' van notabelen als gijzelaars. Voor Tourcoing: Jean Mauclère, *L'orage sur la ville. Tourcoing pendant l'occupation allemande 1914-1918*, Parijs, 1933, p. 18-19.

⁶⁵ *Rapports et documents d'enquête...*, Tome I, p. 194.

Duits geweld tegen burgemeesters of andere lokale notabelen kon een duidelijke functie dienen. Dat was zonder meer het geval wanneer officieren eisten van lokale burgervaders om de oprukkende troepen voor te gaan bij de inname van een stad of gemeente⁶⁶. Burgemeesters werden gebruikt als menselijk schild om de Duitse doortocht te vergemakkelijken⁶⁷. De gepubliceerde rapporten over de Duitse misdaden in de zomer en herfst van 1914 tonen aan dat zulke ‘boucliers humaines’ veelvuldig plaatsvonden⁶⁸. Steeds opnieuw bleek het voorgaan bij de inname van een stad of gemeente een hachelijke onderneming. Zeker wanneer het grotere gemeenten of steden betrof. De moeizame innames van zowel Le Cateau als de Henegouwse provinciehoofdstad Bergen getuigen daarvan⁶⁹. Op 23 augustus 1914, maakten Duitse troepen gebruik van de burgerbevolking uit het vlak bij Bergen gelegen Nimy om zich te verzekeren van een veilige doortocht in de Henegouwse hoofdplaats⁷⁰. Verscholen achter de burgerbevolking probeerden zij het stadhuis op de grote markt te bereiken. De Duitse soldaten dwongen inwoners van Bergen om zich bij de burgers van Nimy te voegen. De tactiek bleek succesvol. De Britse soldaten die nog aanwezig waren trokken zich steeds verder in de stad terug. Met behulp van ongeveer 100 gijzelaars bereikten de eerste Duitse troepen de Grote Markt. De liberale burgemeester Jean Lescarts dwongen zij om uit het stadhuis te komen en om zich bij het menselijke schild te voegen. De tocht trok verder door de straten van de stad. Een paar uur later kwam het dan toch tot een treffen met de achtergebleven Engelse soldaten. Verschillende burgers kwamen daarbij om het leven. Burgemeester Lescarts en zijn Duitse vertaler konden maar nipt ontkomen aan de kogels⁷¹.

⁶⁶ Jean-Pierre Lensen, “La situation des bourgmestres de notre région en 1914-1918”, in “*Actes du Colloque du 9 mai 2015 à Visé: L’occupation allemande*”, gepubliceerd in *Les Nouvelles Notices Visétoises*, 2015, nr. 133-134-135, p. 76-77.

⁶⁷ Bijvoorbeeld in Virton gebeurde dit: RAA-PAL, Kabinetsarchief van de gouverneur, Benoemingsdossiers, nr. 223., Virton, Gemeenteraadsverslag, 04/12/1919.

⁶⁸ *Rapports et documents d’enquête...*, Tome I, p. 278.

⁶⁹ ADN, 9R 829, Brief van burgemeester Gustave Labbez (Solesmes) aan de prefect, 03/11/1918; AMS, Gemeenteraadsverslagen, 03/11/1918.

⁷⁰ Coërentin Rousman, “La Bataille de Mons d’Août 1914, un bref aperçu”, in: Jean-Pierre Niebes, *14-18. La Grande Guerre à Mons et dans sa région*, Waterloo, 2015, p. 20-26.

⁷¹ Joseph Cuvelier, *L’invasion allemande en Belgique*, Vol. II van *La Belgique et la guerre*, Brussel, 1924, p. 340-342.

4. Burgemeesters als beschermheren van de bevolking

Burgemeesters waren tijdens deze specifieke periode veel meer dan enkel slachtoffers van het Duitse oorlogsgeweld. De oorlogsomstandigheden gaven lokale verkozenen op sommige plaatsen een zekere onderhandelingsmarge⁷². Dit was in het bijzonder het geval in de open steden, waar sommige burgemeesters erin slaagden om de stad zonder of met zeer beperkt geweld over te geven. Onder de militaire heerschappij in de versterkte vestingen bleek dat heel wat moeilijker.

Naar het voorbeeld van Brussel

Op 20 augustus noteerde de Lebbeekse burgemeester Armand Dubois in zijn dagboek: ‘De Duitschers trekken Brussel binnen. Bij het naderen van den vijand wordt de stad overgegeven. De burgerwacht vlucht; de bevolking is teneer geslagen. Dank de wijze voorzorg de stad, die door haere ligging onverdedigbaar is vrijelijk te laten bezetten wordt zij voor eene beschieting gespaard⁷³. Opgelucht dat de stad aan een bombardement ontsnapte, beschreef hij hoe de Belgische hoofdstad zonder slag of stoot overgegeven was aan de Duitse bezettingsmacht. De Brusselse burgemeester Adolphe Max was er samen met twee schepenen en stadssecretaris Maurice Vauthier ingegaan op de vraag van het Duitse bevel onder leiding van von Bulow om zich ’s morgens om 10 uur met een witte vlag te presenteren aan de stadspoorten. Op zo’n honderd meter van de Duitse linies spraken de beide delegaties af de onderhandelingen verder te zetten in een nabijgelegen kazerne. De gemeenschappelijke proclamatie die men verspreidde was pragmatisch. Ze toonde duidelijk aan dat Max geijverd had om de stad van geweld te vrijwaren, terwijl de Duitse onderhandelaar Kriegsheim vooral opeisingen voor de troepen en de openbare orde verzekerd wilde. Max beloofde in te staan voor de veiligheid van de troepen, Kriegsheim erkende dan weer op zijn beurt het belang van Max’ functie en garandeerde dat het stadsbestuur zonder problemen verder kon functioneren⁷⁴. Intussen trokken de

⁷² Antoon Vrints en Jelle Haemers, “Honderd jaar ’14-’18...”, p. 101 en Dominique Michel, “La crise des institutions communales...”, p. 208.

⁷³ Armand Du Bois, *1914-1918, Lebbeke onder het Duitse schrikbewind, mijn dagboek geschreven tijdens den Oorlog, door Armand Dubois, burgemeester van Lebbeke. Plundering-brand-moederijen, geweldddaden door de Duitsers gepleegd te Lebbeke van 1914-1918*, Lebbeke, 1918, p. 10.

⁷⁴ Louis Gille, Alphonse Ooms en Paul Delandsheere, *Cinquante mois d’occupation allemande. Vol. 1914-1915*, Brussel, 1919, p. 8-10 en Auguste Vierset, *Mes souvenirs sur l’occupation allemande en Belgique*, Brussel, 1932, p. 58-61.

Duitse legers door de binnenstad⁷⁵. Brussel, de grootste stedelijke agglomeratie onder Duitse bezetting aan het Westfront, was zonder noemenswaardig geweld ingenomen. Voor de toenmalige Belgische rijksarchivaris en historicus Joseph Cuvelier leverde Max dan ook het bewijs dat de doortastendheid van grote figuren een belangrijke impact kon hebben op de loop van de geschiedenis: 'Jamais les événements ne se sont chargés d'infliger un démenti aussi catégoriaux aux historiens qui ont nié le rôle de l'individu dans l'histoire. Sans la diplomatie, le courage civique et la fermeté du grand bourgmestre Max, il est impossible de savoir ce qu'il serait advenu de la capitale et de mainte autre ville belge en 1914'⁷⁶. Het symbolische belang van de geweldloze en sterk geritualiseerde overgave van Brussel was bijzonder groot. Burgemeester Max maakte indruk met zijn ferme en uitgesproken patriottische houding. Het inspireerde heel wat andere burgemeesters.

Het vreedzame verloop in de hoofdstad stond in schril contrast met wat Armand Dubois enkele weken later overkwam in zijn eigen gemeente. De Belgische legerleiding beschouwde Lebbeke, in tegenstelling tot Brussel, als een belangrijke plaats in de strijd om het strategisch gelegen Dendermonde. Dubois verzette zich tegen die visie: 'Ik heb hun [de legerleiding] wel doen opmerken dat wij eene opene, onverdedigbare plaats bewonen: dat hunne handelwijze ons ongelukken ging berokkenen. 't Was vruchteloos; zij hielden geen rekening met mijnen gezegden en dreven er den spotte mede'⁷⁷. Het Belgische militaire weerwerk leidde tot represailles tegen de burgerbevolking en niet in het minst tegen persoon van Dubois zelf⁷⁸. Hijzelf werd ter dood veroordeeld, maar kon er ternauwernood aan ontsnappen. 29 inwoners hadden minder geluk en overleefden het Duitse oorlogsgeweld niet. In de hoop om zijn gemeente zonder kleerscheuren over te dragen aan de vreemde bezetter, stond de Oost-Vlaamse burgervader allesbehalve alleen. Spanningen tussen het militaire en het burgerlijke gezag waren daarbij vaak onvermijdelijk.

Spanningen tussen militair en burgerlijk gezag

Het streven naar een vreedzame en onderhandelde overgave van de stad was geen geïsoleerd fenomeen aan het Westelijke front. Maar de factoren die mee het succes ervan determineerden varieerden sterk. De voorbeelden van Brussel en Lebbeke toonden alvast het belang aan van de militaire aanwezigheid in de gemeente en het besluit om tot

⁷⁵ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, p. 50 en Idem, "Controlling urban society in Brussels during World War I. Cooperation between Belgian authorities and the forces of military occupation", in: Roger Chickering en Marcus Funck (Reds.), *Endangered Cities: Military Power and Urban Society in the Era of World Wars*, Leiden, 2004, p. 65-79.

⁷⁶ Joseph Cuvelier, *L'invasion allemande...*, p. 306.

⁷⁷ Armand Du Bois, *1914-1918, Lebbeke onder het Duitse...*, p. 18.

⁷⁸ Armand Dubois, *1914-1918: Lebbeke onder het Duitse...*, p. 19-57; *Rapports et documents d'enquête, Premier Volume – Tome II...*, Brussel, 1923, p. 239-241 en John Horne en Alan Kramer, *German Atrocities...*, p. 94.

verdediging over te gaan. De beslissing om een stad ‘open’ te verklaren en niet te verdedigen konden enkel zij nemen. Om die reden probeerden burgemeesters in een zeldzaam geval, langs de rug van het militaire gezag om, zelf het heft in handen te nemen. Dit wekte de woede op van de Belgische en Franse militaire bevelhebbers. Burgemeester Gabriel Bailly van Rambervillers (Vosges) liet overal in de gemeente aanplakken dat ‘le maire déclare sa commune ville ouverte’. De Franse legerleiding was razend. Zij eiste onmiddellijk sancties bij de prefect⁷⁹.

Burgemeesters konden pas echt het heft in handen nemen vanaf het ogenblik dat er geen eigen Belgische of Franse troepen meer op hun grondgebied waren. Op het terrein was de situatie echter maar zelden duidelijk afgelijnd⁸⁰. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de spanningen die het tussen burgerlijke en militaire autoriteiten genereerde in Gent. De Duitse generaal von Böhn liet op 8 september 1914 een brief bezorgen aan de Gentse burgemeester Emile Braun⁸¹. Nadat de Belgische troepen zich tijdelijk hadden teruggetrokken uit de directe omgeving van de stad, nodigde de Duitse veldheer burgemeester Braun uit om in zijn hoofdkwartier de overgave, naar Duitse voorwaarden, te negotiëren. Dit initiatief stootte de Belgische generaal en militaire bevelhebber Clooten tegen de borst. Hij vond het niet de taak van een burgemeester om over dergelijke militaire zaken te onderhandelen⁸². Braun daarentegen wilde kost wat kost zijn stad en bevolking van een bombardement of vernietiging redden. Hij voelde zich in die opinie gesterkt door een eerdere brief van minister van Binnenlandse Zaken Paul Berryer waarin expliciet stond dat hij zich moest laten inspireren door de gebeurtenissen in Brussel. Actief de onderhandelingen aangaan was het devies. Braun stuurde alvast schepen De Weerdts naar de bezette hoofdstad om inlichtingen te winnen bij zijn Brusselse collega’s⁸³. Braun kon de bevelen van Clooten niet zomaar naast zich neerleggen. Het was uiteindelijk pas na bemiddeling door de Oost-Vlaamse provinciegouverneur dat Braun besloot om ook daadwerkelijk in te gaan op het Duitse aanbod. De Duitse brief dreigde er mee om met

⁷⁹ Dominique Michel, “La crise des institutions communales...”, p. 207-208.

⁸⁰ De gebeurtenissen in Cambrai tonen dat duidelijk aan. Ondanks de beslissing van de Franse Etat-Major om de stad ‘open’ te verklaren, kwam het toch tot gevechten met het Duitse leger. Een klein garnizoen dat er gestationeerd was had de verdediging op zich genomen, dit tot ontsteltenis van enkele lokale notabelen. Zie hiervoor: Jean-François Cardon, *La gestion municipale de Cambrai pendant la Première Guerre Mondiale*, OLV, Universiteit Lille III, 1994, p. 3.

⁸¹ André Capiteyn, *Gent en de Eerste Wereldoorlog. Het stadsleven in de jaren 1914-1918*, Gent, 1991, p. 1-24.

⁸² Patrick Goossens en Lieve Meiresonne, *Vlaanderen Niemandland 1914. Van gendarmen, vrijwilligers en burgerwachten tijdens de Eerste Oorlogsmaanden*, Leuven, 2009, p. 152-184.

⁸³ Zo had minister van Binnenlandse Zaken Paul Berryer eind augustus nog geopperd om het voorbeeld van Brussel en Adolphe Max te volgen en om actief de onderhandelingen aan te gaan met de Duitse legerleiding. Charles de Brocqueville zelf liet op 4 september dan weer weten via Luitenant-Generaal Clooten: ‘Faites savoir administration communales territoire sous votre commandements qu’aucune convention avec l’ennemi n’est valable quand elle a pour effet de favoriser l’adversaire ou de défavoriser ces alliés. Doit être considéré comme trahison et poursuivie comme telle’. (Stadsarchief Gent (SAG), M33/1, M33/5).

hevig militair geschut de stad te vernietigen indien er nog weerwerk zou geboden worden in en rond Gent. De volgende dag reed Braun samen met de Duitse koerier richting Oordegem met een witte vlag⁸⁴. Braun vroeg er aan de Duitse troepen om de stad niet in te trekken. Von Böhn eiste op zijn beurt de volledig ontwapening van de Gentse burgerwachten en een grote hoeveelheid goederen. Braun slaagde in zijn opzet, de stad werd voorlopig niet bezet. Later die week ontmoetten beide elkaar nog twee keer, telkens opnieuw zette Braun de eerste stap om na kleine conflicten tussen Belgische en Duitse troepen de situatie opnieuw te ontmijnen. Zo slaagde hij erin om de stad en burgerbevolking van represailles te sparen. De Belgische legerleiding en minister van Oorlog Charles de Brocqueville waren razend. Er waren namelijk grote hoeveelheden proviand aan het Duitse leger overgemaakt en dat terwijl von Böhn niet eens officieel het bevel had gekregen om de stad te bezetten en intussen op weg was naar Frankrijk⁸⁵. De Gentenaren waren hun burgemeester, bijgenaamd Miele Zoetekoek, wel dankbaar. Vol trots schreef Virginie Loveling over briefjes in de stad waarop stond ‘Leve onze burgemeester’⁸⁶. Kritischer was de Vlaamsgezinde journalist Alfons Sevens in ‘zijn’ Witte Kaproen. Hij schreef schamper dat het stadsbestuur zelf briefjes had laten uitdelen onder de bevolking⁸⁷.

De formele overgave: een grootstedelijk prerogatief

Samen met de Brusselse en Gentse casus bewijzen de gebeurtenissen in Brugge en Oostende dat ook de omvang van het grondgebied en de aanwezige burgerpopulatie duidelijke incentives waren om de stad over te geven. Niet alleen de zetelende lokale besturen, maar ook de Duitse generaals hadden hier belang bij tijdens de opmars. Na lange belegeringen aan de versterkte vestingen van Luik en Maubeuge en moeilijke, gewelddadige passages in Namen, Doornik en Charleroi bleek een geweldloze inname van open verklaarde steden een win-win situatie voor beide kampen. Al speelden bij de Brugse en Oostendse casussen evenzeer de geografische ligging en de militaire chronologie van de invasie een cruciale rol. Het waren de laatste steden die ten prooi vielen aan de bezetter.

⁸⁴ Joseph Cuvelier, *L'invasion allemande...*, p. 371.

⁸⁵ Het zou nog een maand duren eer de stad effectief bezet werd. Het was von Beseler die op 12 oktober de stad bezette. Ook toen deed burgemeester Emile Braun er opnieuw alles aan om het lot van de stad te vrijwaren. Hij stuurde op 9 oktober 1914 nog een brief naar de Belgische legerleiding in Gent waarin hij hen smeekte om geen nodeloos militair verzet te organiseren.

⁸⁶ Sylvia Van Peteghem e.a. (Reds.), *In Oorlogsnood: Virginie Lovelings dagboek 1914-1918*, Gent, 1999, p. 72 en Sophie De Schaepdrijver, “Gij bloem van Vlaanderens tuinen...”, p. 84.

⁸⁷ “Franck en Braun”, in Universiteitsbibliotheek Gent (UB), *De Witte Kaproen*, 02/02/1919. Voor Sevens, zie: Reginald De Schryver, “Sevens Alfons”, in Reginald De Schryver (Red.), *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, 1998, p. 2737-2738.

De innames voltrokken zich in de periode onmiddellijk na de overgave van Gent en de val van de Antwerpse vesting⁸⁸. In Brugge had de Belgische militaire leiding al snel besloten om terug te plooiën op Oostende en zo de stad onverdedigd te laten. Toch was de vrijwaring van geweld niet gegarandeerd. Een incident aan één van de stadspoorten waarbij een Duitse soldaat om het leven kwam, hypothekeerde bijna de vreedzame overgave. Een snelle interventie door de katholieke burgemeester Amedée Visart de Bocarmée - opnieuw met witte vlag - enkele schepenen en een Duitssprekende dokter die toegesneld kwamen uit het stadhuis, waren broodnodig om de explosieve situatie te ontmijnen. Al snel bleek dat de Duitse generaal zeer verontwaardigd was omdat de bestuurders van de stad zich niet aan de stadspoorten presenteerden om de stad formeel over te dragen. Burgemeester Visart had er de grootste moeite mee om aan de bevelhebber duidelijk te maken dat de schietpartij een gevolg was van het feit dat enkele Belgische soldaten door hun geïsoleerde positie niet op de hoogte waren van het feit dat de stad open verklaard was. Bijgevolg wisten zij niet dat ze onverdedigd zou blijven. De discussies over de houding van de burgerbevolking en het verdere praktische verloop van de inname gingen door in een plechtstatige villa in een naburige gemeente. Op die manier slaagden de stedelijke autoriteiten erin om de conflictueuze situatie snel te neutraliseren: ‘And that is exactly what happened during that conversation, held in German amidst the lavish appointments of a bourgeois salon, in a courteous ambience that averted the danger of an explosion of violence’⁸⁹. Zeer gelijkaardig en zonder veel problemen verliep ook de inname van kuststad Oostende⁹⁰. Op 15 oktober, een dag na de overgave van Brugge, trokken verschillende groepjes Uhlanen hiernaartoe. Eens in de stad aangekomen, ontmoetten zij op verschillende momenten de burgemeester in het stadhuis. Die verzekerde hun ervan dat er geen Belgische troepen meer in of rond Oostende waren. Na een kort onderhoud met von der Goltz over de vraag of de Duitse soldaten zonder problemen de stad konden intrekken, reden burgemeester August Liebaert en de gemeentesecretaris met enkele andere Duitse officieren mee naar Brugge. Ze hadden er een onderhoud met von Beseler, dezelfde generaal die eerder al Brugge, Gent en Antwerpen had ingenomen. Zij bespraken er hoe en wanneer men de stad zou innemen. Een paar uur later stond de dijk vol soldaten.

⁸⁸ Sophie De Schaepdrijver, *Bastion...*, p. 41-45; Patrick Verbeke, “De inname van Brugge op woensdag 14 oktober 1914”, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 2014, 51, 1, p. 157-194 en Valentin De Grande, *Assebroek 1914-1918. Het leven zoals het was tijdens vier jaar Duitse bezetting*, 2014, Assebroek, p. 23-50.

⁸⁹ Sophie De Schaepdrijver, *Bastion...*, p. 45.

⁹⁰ A. Elleboudt en G. Lefevre, *Oostende onder de Duitse bezetting*, Oostende, 1919, p. 40-45; Joseph Cuvelier, *L'invasion allemande...*, p. 379-381.

Een Belgische en Duitse tactiek

Na enig overleg - een grotere stad innemen is altijd een hachelijke onderneming - besloot ik toch Wetteren binnen te trekken om op die manier te verhinderen dat de Engelsen de stad als steunpunt zouden kunnen gebruiken (...) Met de wielrijders in de spits namen we bezit van het stationsplein. Al vlug kwam een grote menigte toegestroomd. Aan een politieman gaf ik opdracht om de volkstoeloop uiteen te drijven en alle vensters die uitgaven op het plein te laten sluiten (...) Intussen was de burgemeester, uitgedost in zijn zondagspak, aangekomen en vroeg om instructies. Ik maakte hem duidelijk dat de burgerbevolking geen kwaad zou geschieden en dat ik hen met rust zou laten wanneer deze zich ook zou gedragen. Indien er echter ook maar één schot zou vallen, dan zou de hele stad voor de gevolgen moeten instaan. In dat geval dreigde ik ermee dat de stad de represailles zou moeten ondergaan van het Korps dat in aantocht was. Ik stelde de burgemeester met zijn leven verantwoordelijk. Deze garandeerde mij dat alles rustig zou blijven⁹¹.

Aan het woord is 'Rittmeister von Wedel'. Hij getuigde in zijn regimentsgeschiedenis over de inname van de gemeente Wetteren en de belangrijke rol die burgervader Florimond Leirens speelde⁹². Uit de Duitse verklaringen komt zeer duidelijk naar voor dat de onderhandelde overgave een bewuste tactiek was van zowel de Duitse troepen als de lokale besturen. Het Wetterse voorbeeld was geen uitzondering. Talrijke voorbeelden getuigen van burgemeesters die de Duitse verkenners proactief tegemoet trokken wanneer geruchten hun aankomst aankondigden. Zo besloten de dag na de inname van Brussel ook de Nederbrakelse en Geraardsbergse burgemeesters om de Duitse Uhlanen tegemoet te treden⁹³. In beide gevallen probeerde men de Duitse verkenners te verzekeren dat de civiele bevolking zeer goed wist dat zij niet tussen te komen had in krijgssaken. Omgekeerd gebeurde hetzelfde, Duitse verkenners en Uhlanen zwierven ver voor de troepen uit en zochten de vele stads- en gemeentehuizen op wanneer zij niet onmiddellijk op militair weerwerk botsten. Ze informeerden er naar een onderhoud met de lokale vertegenwoordigers en verwachtten dat die zich snel ter beschikking stelden. Bij de eerste contacten trachtten zij de verzekering te bekomen dat de stad verlaten was door Belgische of Franse soldaten. Waarna zij zelf veelal verklaarden dat er de komende dagen Duitse

⁹¹ Overgenomen uit: Patrick Goossens en Lieve Meiresonne, *Vlaanderen niemandsland...*, p. 65-66. Oorspronkelijk citaat uit het Duits in: Ernst Zipfel, *Geschichte des Ulanen-Regiments Kaiser Alexander II von Russland (1 Brandenb.) Nr. 3*, Thüringen, 1933, p. 36.

⁹² Bjarne Van Lierde, *Florimond Leirens, rechtvaardige rechter? Burgemeester van Wetteren tijdens de Duitse bezetting*, Ongepubliceerde oefening, Historische Praktijk II, Universiteit Gent, 2015-2016.

⁹³ Theo Brakels, *Geschiedenis van Nederbrakel, Opbrakel en omstreken*, Kortrijk, 1952, p. 112-113 en Marcel Van Kerckhoven, *Geraardsbergen tijdens Wereldoorlog 1914-18*, Geraardsbergen, 1980, p. 14-15.

troepen in de stad zouden aankomen. De casus Lokeren toont dit zeer duidelijk aan⁹⁴. Terzelfdertijd blijkt uit die gebeurtenissen ook de onduidelijke en complexe context waarbinnen die onderhandelingen verliepen. De burgemeester-volksvertegenwoordiger August Raemdonck ontving op 6 september het bezoek van een Duitse onderhandelaar⁹⁵. In het stadhuis kwamen zij overeen dat het stadsbestuur er alles aan zou doen dat de burgers zich niet in het conflict mengden. Raemdonck garandeerde dat de Belgische militairen de stad hadden verlaten. De onderhandelaar kon veilig terug naar de eigen linies trekken. De gemaakte belofte verviel al snel. Bij het verlaten van het stadhuis stootte de Duitser namelijk op nog twee achtergebleven Belgische soldaten. Raemdonck vreesde Duitse represailles. Om die reden probeerde hij te vluchten naar Nederland, iets wat uiteindelijk pas een maand later lukte⁹⁶.

Ook wanneer er nog nauwelijks of geen contacten waren geweest tussen Duitse verkenners en lokale vertegenwoordigers, gingen de aankomende troepen bij hun aankomst stevast op zoek naar de burgemeesters. Het belang dat zij hechtten aan de ontvangst op het stadhuis, komt zeer duidelijk naar voor in de woede die het ontketende wanneer de lokale vertegenwoordigers niet aanwezig waren⁹⁷. In Fourmies bijvoorbeeld hadden de burgemeester en hetgeen over bleef van het lokaal bestuur, de stad verlaten na de evacuatie door het Franse leger. Een lokale getuige schreef er dat Duitse soldaten op 28 augustus furieus waren toen ze voor een gesloten stadhuis stonden. Zij dreigden ermee om het gebouw in brand te steken indien er niet snel een notabele kwam die hen kon binnen laten⁹⁸.

Duitse legeraanvoerders beschouwden burgemeesters als het eerste aanspreekpunt van de gemeente of stad die zij innamen. Die laatsten beseften dat maar al te goed, zeker in

⁹⁴ De casus Lokeren is gebaseerd op: Bram Dieleman, "August Raemdonck. Burgemeester tussen twee vuren", Ongepubliceerde oefening Historische Praktijk II, Universiteit Gent, Vakgroep Geschiedenis, 2015, p. 6-11; Steven Van Driessche, *Lokeren bezet tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1999, Cyriel Vlaminck, *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918*, Brussel, 1922, p. 10-11 en ARA2, *Archief van de Krijgsauditeurs en Krijgsraden te velde tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1919)*, nr. 23, doos 14, Dossier 61, Zaak Auguste Raemdonck (dank aan Rose Spijkerman om mij dit dossier te laten inkijken).

⁹⁵ Eind augustus al was Raemdonck samen met twee agenten naar Overmere getrokken omdat er Duitse soldaten gesignaleerd waren. Iets wat niet klopte. Het levert bewijs voor de stelling dat de Lokerse burgemeesters erop gebrand was om zijn stad zonder militaire acties over te geven.

⁹⁶ Ook in Aalst liep het na eerdere goede contacten tussen schepenen en het Duitse invasieleger fout. Het Aalsterse schepencollege o.l.v. burgemeester Leo Gheeraerdt had er verschillende keren Duitse troepen ontmoet en met hen onderhandeld. Drie keer was dat zonder problemen verlopen (21/08/1914; 31/08/1914; 25/09/1914). Vanaf 26 en 27/09/1914 vond er schermutselingen plaats in Aalst tussen Duitse en Belgische troepen. In totaal vielen er tussen de 20 en 30 burgerslachtoffers: Patrick Goossens en Lieve Meiresonne, *Vlaanderen niemandsland...*, p. 253-282.

⁹⁷ Annie Deperchin (Red.), *Le journal de guerre de Pierre Malicet. Un magistrat des territoires occupés pendant la Première Guerre Mondiale*, Rijsel, 2016, p. 25-26.

⁹⁸ Camille Fauchart, *Fourmies pendant l'occupation ou quatre années d'invasion Allemande (1914-1918)*, Fourmies, 1923, p. 13 en Abbé Giloteaux, *Histoire de Fourmies. Des origines à nos jours*, Fourmies, 1950, p. 249 e.v.

Noord-Frankrijk lagen de gebeurtenissen van 1870 nog vers in het geheugen⁹⁹. Onmiddellijke naoorlogse getuigenissen illustreren dat besef¹⁰⁰. In Valenciennes beschreef Renée Delame na de oorlog treffend de zenuwachtige spanning die er heerste onder de raadsleden die allemaal samen de Duitse troepen afwachten in het kabinet van de burgemeester op het stadhuis. Charles Tauchon omgorde speciaal voor de gelegenheid zijn sjerp, dit om alle mogelijke misverstanden te vermijden¹⁰¹. Dezelfde houding hield ook de Franse senator Ernest Noël aan, de burgemeester van Noyon. Hij getuigde over de bewuste periode: ‘Je ne voulus pourtant pas quitter l’hôtel de ville, désirant avant tout que les Allemands me trouvent à mon poste (...) Moment terrible pour un maire: il se trouve vis-à-vis d’événements dont il cherche à devenir l’étendue et la portée; toute imprudence de sa part, tout emportement, tout manque d’autorité ou de sang froid peut compromettre la vie de ses concitoyens; il a pour devoir de paraître confiant de conseiller la modération à ceux qui, par caractère se montrent trop ardent et la fermeté à ceux dont le moral lui semble défaillant’¹⁰².

De proactieve houding van Ernest Noël in Noyon leverde hem een voorname rol op in de overgave van de stad. Om zeker te zijn dat er geen Franse/Britse troepen in de stad meer rondliepen, eiste de Duitse legerleiding dat de oude burgemeester en één adjunct als gijzelaars mee rondgingen in de stad. Het belang van zulke initiatieven in het ontminnen van potentiële confrontaties, bleek ook uit de gebeurtenissen in het Antwerpse grensgehucht Meerle¹⁰³. Burgemeester Lodewijk Van Nueten kon er maar nipt een conflict tussen de terugtrekkende Belgische troepen en Duitse soldaten vermijden. In de nasleep van de val van de Antwerpse vesting achtervolgden Duitse contingenten de terugtrekkende Belgische troepen. Zij bezetten de grensgemeenten in het noorden van de provincie Antwerpen aan de grens met het neutrale Nederland. Wanneer de troepen op 15 oktober aankwamen in het dorp was hun eerste bezorgdheid dan ook de locatie van de Belgische troepen te achterhalen. Van Nueten bevestigde aan de Duitse luitenant dat er de afgelopen dagen Belgische troepen gelegerd waren. Hij wist evenwel niet waar zij zich op dat moment exact bevonden. De Duitse luitenant eiste dat de burgemeester hem vergezelde bij de intocht door het dorp. Al snel bleek dat het bewuste Belgische regiment

⁹⁹ François Roth, *La guerre de 1870*, Parijs, 1990, p. 327 e.v. en Philippe Nivet, “Administrer une commune...”, p. 81.

¹⁰⁰ Jonathan Demolon, *On vous demande à la commandanture! Heures vécues à la Mairie de Cambrai pendant l’occupation allemande (1914-1918)*, Parijs, 1922, p. 6-7.

¹⁰¹ Renée Delame, *Valenciennes. Occupation allemande, 1914-1918*, Tome I, Valenciennes, 1933, p. 21.

¹⁰² Ernest Noël, “Noyon pendant l’occupation Allemande”, in *La France et ses alliés en guerre. Parole de témoins*: gepubliceerd in: *La Revue Hebdomadaire*, 16/02/1918, p. 286 en Jean-Yves Bonnard, “Ernest Noël (1847-1930) sénateur-maire de Noyon, un symbole national dans la Grande Guerre”, *Annales Historiques Compiègnaises*, 2002, 85-86, p. 39-41.

¹⁰³ Dagboek burgemeester Lodewijk Van Nueten, online gepubliceerd: www.meerle14-18.be : Fragmenten over de Duitse inval in Meerle, zie: 15/10/1914 en 16/10/1914 (laats geconsulteerd op 16/06/2017).

zich buiten het dorp verschanst had vlakbij de Nederlandse grens. Nadat burgemeester Van Nueten te kennen had gegeven de Belgische kapitein de vorige dag nog te hebben ontmoet, droeg de Duitse luitenant hem op ze tegemoet te stappen als onderhandelaar. Het was de bedoeling hen tot overgave te dwingen, zo niet zouden alle soldaten onmiddellijk gefusilleerd worden en het dorp platgebrand. Twee zakdoeken aan zijn wandelstok deden dienst als witte vlag. Bij de Belgische soldaten aangekomen maakte hij het opzet duidelijk: ‘Mon capitaine, les Almands sont là, avec 25 hommes et ils en arrivont 2000 autres et le Lieutenant Allemand me vous envoie en parlementaire pour vous rendre, autrement vous serez fusilé et le Elsaker brûlé’. Met de boodschap dat de Belgische soldaten dra de grens met Nederland zouden oversteken, keerde Van Nueten terug naar de Duitse bevelhebber.

Als reactie om geweld tegen burgers in te dammen

In sommige gevallen waren het de militaire gevechten en wandaden van het Duitse leger tegen de burgerbevolking die lokale notabelen dwongen om een meer actieve rol op te nemen. Exemplarisch zijn in dat geval de gebeurtenissen in Charleroi. Op 22 augustus tijdens de slag om Charleroi hadden Duitse troepen er onder leiding van generaal Max von Bahrfeldt burgers gegijzeld, gedood en brandgesticht op verschillende plaatsen. De bevolking werd ervan beschuldigd Duitse soldaten onder vuur te hebben genomen¹⁰⁴. Terwijl het in werkelijkheid ging om Franse soldaten die de inname van de bruggen over de Samber, een belangrijk strategisch punt, hadden proberen vermijden. Om de situatie niet nog verder te laten escaleren, trok een delegatie van lokale notabelen onder leiding van burgemeester Emile Devreux en schepen Emile Buisset de volgende morgen naar de Duitse linies buiten de stad. Gewapend met een attest verkregen bij een Duits consul uit de stad waarin stond dat zij er alles aan gedaan hadden om de bevolking kalm te houden, vroegen zij om een onderhoud met de generaal. Dat ging door op kasteel Parentville in het nabijgelegen Couillet. Ze slaagden er niet in om aan de Duitse generaal duidelijk te maken dat de burgerbevolking niet had geschoten. De eindbalans was zwaar. De stad en zijn agglomeratie kregen niet alleen een boete van 2 miljoen frank opgelegd, ze moesten ook voorzien in heel wat goederen in natura. De overeenkomst kreeg een officieel karakter in het ‘Traité de Couillet’. Daarna trokken de burgemeester en schepen terug naar de stad met in hun zog ongeveer 200 burgergevangenen. Zij liepen met de armen in de lucht en dienden als bescherming voor de Duitse troepen achter hen die zo de stad innamen¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Damien Baldin en Emmanuel Saint-Fuscien, *Charleroi 21-23 août 1914*, Parijs, 2012, p. 125-132.

¹⁰⁵ Alfred Lemaire en Philippe Nonclercq, *Charleroi – Août 1914. Crimes – incendies – pillages – bombardements. L’invasion Allemande au pays de Charleroi*, Luik, 2013. De brand hield nog enkele dagen aan, want op 25/08/1914

De penibele situatie van de burgerbevolking dwong ook de lokale autoriteiten in Molenstede, Diest en Sint-Truiden om de onderhandelingen met de Duitse belegeraars aan te gaan¹⁰⁶. Het gemeentebestuur van Diest zag op 18 augustus zijn kans vanaf het moment dat de Belgische troepen besloten, na schermutselingen met de Duitsers, om zich terug te trekken. Middels een Duitse gevangene die zij over de linies stuurden, brachten zij de boodschap over dat de gemeente vrij van soldaten was en zich overgaf. Op gevaar van eigen leven was ook hier de burgemeester vervolgens gedwongen om de Duitse troepen voor te gaan tijdens hun intocht in de gemeente¹⁰⁷. Minstens even complex was het treffen tussen de lokale burgerwacht en de Belgische soldaten met groepjes uhlanen in en rond Sint-Truiden. De gevechten tussen de kranige burgerwacht en Duitse soldaten hielden twee dagen aan¹⁰⁸. Wanneer de Duitse overmacht een te groot gevaar bleek voor de inwoners van de stad, besloten de actieve burgerwacht en het schepencollege om het verzet te staken. Er waren dan al om en bij de 21 burgerslachtoffers gevallen. De stad hees de witte vlag¹⁰⁹. Het waren schepen Jan Quintens en de politiecommissaris die de onderhandelingen voerden aan de poorten van de stad. De gezondheidstoestand van burgemeester Cartuyvels was te penibel om zo'n taak op zich te nemen. De burgerbevolking bleef gespaard van nieuw geweld, maar de nieuwe meesters stuurden de ontwapende burgerwacht naar Duitsland¹¹⁰. Daar bleven ze tot in het najaar van 1915.

Discussiëren, onderhandelen en overtuigen

Zoals hierboven al uitvoerig werd aangehaald, bracht de Duitse obsessie met vrijsschutters meer dan één burgemeester in een hachelijke situatie. Wanneer bevelhebbers beschuldigingen uitten over burgers die zouden geschoten hebben op Duitse soldaten, was het in het merendeel van de gevallen schier onmogelijk voor burgemeesters om het tegendeel te bewijzen. Schaars zijn dan ook de voorbeelden van burgemeesters die daar

waren Devreux en Buisset naar Brussel getrokken om het lot van de stad te bepleiten: Auguste Vierset, *Mes souvenirs sur l'occupation allemande en Belgique...*, p. 76.

¹⁰⁶ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, 894, Molenstede, Rapport van de provinciegouverneur, 1921.

¹⁰⁷ *Rapports et documents d'enquête...*, Tome II, Brussel, 1923, p. 7.

¹⁰⁸ Piet Veldeman, "Garde Civique..."

¹⁰⁹ Auguste Swennen, *De inval der Duitschers te Sint-Truiden. Uit de tragische dagen van 5 tot 10 augustus 1914*, Sint-Truiden, 1920. Zie ook het rapport van Majoor Paul Cartuyvels, hoofd van de lokale burgerwacht. Gepubliceerd in: Kamiel Mertens (red.), *Sint-Truiden in de Eerste Wereldoorlog. Bronnenboek*, Balen, 2012, p. 12 en 420-432 (online geraadpleegd); zie ook: Kamiel Mertens (Red.), *Jan Paquay, De Duitse inval in Limburg (Augustus – oktober 1914)*, Balen, 2007, p. 42; 56-57; 59-64; 106-107.

¹¹⁰ Een lokale getuige stelde dat het akkoord met de Duitse soldaten nochtans garandeerde dat zij niet gevangen zouden genomen worden: Auguste Swennen, *De inval der Duitschers te Sint-Truiden...*, p. 47.

wel in slaagden. Het overkwam Benoît De Smedt, burgemeester van Opwijk¹¹¹. Bij de Duitse aankomst in het dorp raakte een soldaat gewond in een vuurgevecht met een Belgische patrouille. Al snel verweten de Duitse soldaten dat het burgers waren die hadden geschoten. Onmiddellijk gijzelde men 60 inwoners. Het Duitse bevel maakte duidelijk aan De Smedt dat ‘si le moindre acte d’hostilité était commis par les habitants à l’égard des soldats allemands, lui-même serait fusillé et la commune complètement rasée’. Intussen probeerde De Smedt samen met een collega dokter aan te tonen dat de kogel die de soldaat had getroffen uit een Duits wapen kwam. Het feit dat zij beide arts waren, maakte het mogelijk om het vertrouwen te winnen van een Duitse collega die actief was in de daar gestationeerde patrouille. Dankzij zijn bemiddeling bij de Duitse Kommandant werd erger kwaad voorkomen. Van de elf burgers die zij dreigden te fusilleren, stierf er uiteindelijk maar één.

Naast het sociale profiel (‘dokters onder elkaar’), hielp het ook de Duitse taal machtig te zijn. Bekend zijn de voorbeelden van Adolphe Max, Emile Braun, Louis Franck en Visart de Bocarmé die een aardig mondje Duits spraken¹¹². In het Luikse schoven verschillende lokale historici dit naar voor als de belangrijkste reden waarom de burgemeesters van de grensgemeenten Argenteau en Dalhem erin slaagden om de lokale bevolking in grote mate te vrijwaren van militair geweld¹¹³. Bij die laatste, de katholiek Edouard Van Zuylen, speelde er echter meer dan alleen Duitstaligheid. ‘Ses origines aristocratiques’, de familie Van Zuylen was een oud adellijk geslacht, zouden van minstens even doorslaggevend belang geweest zijn. Het stond hem toe om 600 gewonde Duitse soldaten op te vangen in zijn kasteel¹¹⁴. Om dezelfde reden lijkt ook Ferdinand Flechet ontkomen te zijn aan een executie. De oud-senator was burgemeester van het grensgehucht Warsage. Flechet was gedwongen om de Duitse troepen voor te gaan naar de volgende gemeente, ‘s-Gravenvoeren. Op de weg daarheen liep het fout en vielen er schoten. Flechet was één van de getuigen die de Duitse soldaten verantwoordelijk achtten. Hem werd toegestaan om zijn zaak te bepleiten voor een snel ingerichte krijgsraad¹¹⁵. Daar verklaart hij dat: ‘J’ai été l’ami personnel du comte de Schaumbourg et j’ai été invité à chasser avec lui et le Kronprinz d’alors, actuel Guillaume II’. Om die reden werd hij, in tegenstelling tot andere burgers, niet gefusilleerd. De rest van de oorlog bracht hij in Nederland door.

¹¹¹ *Rapports et documents d’enquête...*, Tome II, Brussel, 1923, p. 125-126 en 543-544.

¹¹² Al zou Adolphe Max volgens de overleveringen pertinent geweigerd hebben om Duits te spreken.

¹¹³ Jean-Pierre Lensen, “La situation des bourgmestres de notre région en 1914-1918...”, p. 82. Volledig vrijwaren van geweld bleek niet mogelijk. In Argenteau vielen er 3 burgerslachtoffers, in Dalhem 1.

¹¹⁴ *Idem*, p. 82.

¹¹⁵ Voor het geval Flechet: Sophie De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog...*, p. 69; Jules de Thier en Olympe Gibart, *Liège pendant La Grande Guerre, Tome II. Liège Martyre. La barbarie germanique dans la province de Liège*, Luik, 1929, p. 260; John Home en Alan Kramer, *German Atrocities...*, p. 181 en 203 Jean Pierre Lensen, “La situation des bourgmestres de notre région...”, p. 80.

5. Duidelijke machtsverhoudingen en politieke spanningen in de vestingen

Hoekstenen van de landsverdediging: Luik, Namen en Maubeuge

Hierboven bleek al dat een overgave door lokale overheden in theorie enkele mogelijk was in de open steden of gemeenten waar geen Belgische of Franse legereenheden meer aanwezig waren. In alle andere gevallen was het de militaire legerleiding die het laatste woord had over het al dan niet verdedigen van de stad. Nergens gold deze militaire doctrine meer dan in de versterkte vestingen, hoekstenen in de Belgische en Franse militaire verdedigingsplannen. De staat van beleg die men begin augustus afkondigde, maakte het burgerlijke gezag daar volledig ondergeschikt aan het militaire bevel. Louis Franck vatte de relatie met het vesting leger in Antwerpen in de maanden voor de val als volgt samen: ‘Ma ligne de conduite était donc bien arrêtée: tant que l’armée serait là et résisterait, nous taire et l’appuyer’¹¹⁶. Vanaf dan hadden lokale verkozenen geen zeggenschap meer over zaken die de handhaving van de openbare orde, voedselvoorziening of landsverdediging aanbelangden¹¹⁷. Burgemeesters als Jules Walrand en Gustave Kleyer waren zich terdege bewust van die ondergeschikte positie in de forten van respectievelijk Maubeuge en Luik¹¹⁸. Die ondergeschiktheid verklaart waarom de Luikse burgervader tot twee keer toe aan Duitse onderhandelaars duidelijk maakte onbevoegd te zijn, wanneer zij tijdens de zware bombardementen op de stad en de forten de overgave vroegen¹¹⁹. Wel trok hij samen met de Duitse onderhandelaars naar het fort van Loncin waar generaal Lemman zich ophield. Tweemaal weigerde Lemman officieel de overgave. De eendrachtige houding van Kleyer ten opzichte van de Belgische legerleiding, was echter niet zo vanzelfsprekend als op het eerste zicht lijkt. Het zenden van onderhandelaars om de liberale burgemeester te overtuigen was immers een doelbewuste tactiek van het Duitse opperbevel. Zij hoopten op die manier sneller de forten te kunnen innemen. Door Kleyer onder druk te zetten, confronteerden zij hem met zijn positie als

¹¹⁶ Luitenant-generaal Deguise, *La défense de la Position fortifiée d’Anvers en 1914 (20 août – 10 octobre)*, Brussel, 1921, p. 225.

¹¹⁷ Maarten Van Alstein, *Belegerde stad. Het Antwerpse stadsbestuur 4 augustus – 10 oktober 1914*, OLV, UGent, 1999, p. 21.

¹¹⁸ Voor het beperkte aandeel van Jules Walrand in de slag om Maubeuge, zijn communicatie naar de inwoners en de evacuatie van de burgerbevolking, zie: Jean Heuclin en Christophe Robinne, *Maubeuge. Bastion de la résistance 1914-1918*, Arras, 2014, p. 62-84.

¹¹⁹ Françoise Jeurise, “Les autorités communales liégeoises face à l’invasion”, in Christine Maréchal en Claudine Schloss, *1914-1918. Vivre la guerre à Liège et en Wallonie*, Luik, 2015, p. 190.

beschermheer van ‘la petite patrie’ en speelden zij in op de belangen van de lokale burgerbevolking. Ondanks het uiteindelijke falen van die Duitse tactiek, leek ze niet bij voorbaat kansloos. Dat bleek op 6 augustus 1914. Die dag liet een Belgische kolonel, Eckstein, op de Luikse citadel een witte vlag aanbrenge¹²⁰. Dit manoeuvre vond plaats zonder overleg met het opperbevel en Generaal Leman. Eckstein wilde zo het Duitse bombardement laten stoppen en de stad en citadel redden van een totale vernietiging¹²¹. De Luikse journalisten De Thier en Gilbert bemerkten in hun omstandige studie dat ‘Combien de Liégeois s’en seraient contentés à ce moment’¹²². De witte vlag en de Duitse onderhandelaars vormden voor een groep Luikse notabelen het signaal om naar het stadhuis te trekken. Zij steunden de acties van de kolonel. Het was zaak om een totale vernietiging van de stad te vermijden. Hun eigen belangen vielen samen met het lot van de stad. Om die reden smeekten zij het lokale burgerlijke gezag om niet verder te strijden en de vesting over te geven. Hoe breed gedragen die beweging was, is niet geweten. Wel weten we dankzij de Luikse journalisten dat zij op tegenkanting stootten van anderen die de verdediging van de vesting onvoorwaardelijk wilden verderzetten. Een lijn die ook Gustave Kleyer aanhield.

De houding en handelingsmogelijkheden van de burgemeesters in de versterkte vestingen van Luik en Maubeuge tijdens de eerste oorlogsweken, stonden in schril contrast met de handelwijze van hun collega-vestingburgemeesters in Antwerpen en Rijsel. Hier week de praktijk wel duidelijk af van de theorie. Lokale autoriteiten slaagden erin om een sleutelrol te spelen¹²³. Twee factoren verklaren dit. Eerst en vooral was er de militaire chronologie van de invasie. Beide grootsteden kwamen pas een tweetal maanden later onder Duits bevel, na de Slag bij de Marne die het einde van het Schlieffenplan had ingeluid¹²⁴. Het was dan al duidelijk dat het principe van de ‘vesting’ als kernelement van een defensieve doctrine een hopeloos verouderde opvatting was. Ten tweede speelde ook de veranderde politieke context een belangrijke rol. Begin oktober weken de lokale politieke machtsverhoudingen in de twee grootsteden sterk af van de vooroorlogse situatie.

¹²⁰ Jules De Thier en Olympe Gilbert, *Liège pendant la Grande Guerre. Tome 1...*, p. 108 en Renée Dumoulin, “Gustave Kleyer”, in *Biographie Nationale*, Brussel, 1886-1986, XXXI, 1961-1962, p. 507-515.

¹²¹ Dominique Nahoé, “La population Liégeoise face aux soldats allemands en août 1914”, in Christine Maréchal en Claudine Schloss (Reds.), *1914-1918. Vivre la guerre à Liège et en Wallonie*, Luik, 2014, p. 174-175.

¹²² Jules De Thier en Olympe Gilbert, *Liège pendant la Grande Guerre. Tome 1...*, p. 108 e.v.

¹²³ Namen wordt hier niet specifiek behandeld, maar ook daar speelde het stadsbestuur geen onbelangrijke rol. Hiervoor verwijs ik naar de na de oorlog gepubliceerde aantekeningen van eerste schepen en latere dd. burgemeester Fernand Golenvaux: Fernand Golenvaux, *Les premiers jours de la guerre à Namur: Souvenirs de Fernand Golenvaux, sénateur et bourgmestre de Namur*, Namen, 1935. Zie ook: Etienne Delmotte, “Une reddition honorable, fin août 1914. Un épisode méconnu de la retraite de Namur”, *Cahiers de Sambre et Meuse*, 2014, 3, p. 190-211 en Georges Côme, *Les bourgmestres de Namur (1830-1931)*, Namur, 1937, p. 55-56.

¹²⁴ Christoph Schmidt-Supprian, *The Antwerp Question...*, p. 38-48

Louis Franck: ‘le marquisat d’Anvers’ en het Verdrag van Kontich

Eind september, begin oktober 1914 sloeg de politieke context om in het Antwerpse ‘réduit national’¹²⁵. Het zware Duitse geschut op de buitenste fortengordel en het nakende vertrek van de Belgische regering uit de Scheldestad brachten schepenen Louis Strauss ertoe een voorstel te lanceren om een extra commissie in te richten die intergemeentelijk overleg mogelijk maakte. Het bevel over de vesting bleef dan wel in handen van generaal Deguise, voorbereidingen op een mogelijke inval in en rond de Antwerpse binnenstad bleken geen overbodige luxe. De oorlogscontext zou onvermijdelijk problemen met zich meebrengen die de gemeentegrenzen overstegen¹²⁶. Doel was om gezaghebbende stemmen uit het hele arrondissement samen te brengen en na te denken over de positie van het stadsbestuur ten aanzien van een mogelijke Duitse inname¹²⁷. Strauss en katholiek Senator Adolphe Ryckmans, medeauteur van het voorstel, voorzagen dat de commissie een zuiver raadgevend karakter zou hebben. Burgemeester Jan De Vos en de voltallige gemeenteraad stemden hier in de ochtend van 4 oktober mee in¹²⁸. De Intercommunale Commissie was een feit. Enkele uren later toetsten Louis Franck en De Vos het voorstel af bij minister van Binnenlandse Zaken, Paul Berryer. Die laatste ging niet alleen akkoord met de inrichting van de IC, maar gaf ook zijn fiat aan een tweede voorstel van De Vos, namelijk dat Franck hem zou bijstaan in zijn functioneren als burgemeester. De steile opgang en dominante positie van Franck stootten op tegenkanting van schepenen Strauss. Hij zag er een aantasting in van het gemeentelijke gezag. In het bijzonder de demarche om Franck tot schaduwburgemeester te bombarderen kon op weinig begrip rekenen van de schepenen. Ze stelde het college voor een voldongen feit. Dat Franck met de drie andere kernleden van de IC – senator Ryckmans; koopman Edouard Bunge en beheerder van de Nationale Bank Ferdinand Carlier – aanwezig zou zijn tijdens samenkomsten van het schepencollege, vond Strauss al helemaal onbegrijpelijk. De donkerblauwe schepenen stond alleen in zijn verzet en Franck haalde zijn slag thuis. In geen tijd groeide hij uit tot een sleutelspeler in het Antwerpse. Franck’s machtsgreep was enkel mogelijk omdat de Belgische regering, aanwezig in Antwerpen tot 6 oktober, dit nadrukkelijk verlangde. De

¹²⁵ Over de val van Antwerpen in oktober 1914 en de nasleep ervan vloeide al veel inkt, ik baseer mij op de verschillende bijdragen van: Maarten Van Alstein, *Belegerde stad...*; Jozef Mertens, “Louis Franck in het verzet tijdens de Eerste Wereldoorlog (Deel 1 en 2)”, *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, 1977-1978, 22, nrs. 3 en 5, pp. 331-346 en 399-418. Voor een meer Duits perspectief, zie: Christophe Schmidt-Supprian, *The Antwerp Question...*, p. 38-48. De uitspraak Marquisat d’Anvers is een uitspraak van Charles Woeste, geciteerd in Maarten Van Alstein, *Belegerde stad...*, p. 196.

¹²⁶ Stadsarchief Antwerpen (SA), Gemeentebld, 28 november 1914, p. 177-178.

¹²⁷ Maarten Van Alstein, *Belegerde stad...*, p. 190.

¹²⁸ Voor de inrichting van de IC, parafraseer ik: Maarten Van Alstein, *Belegerde stad...*, p. 190-204.

oude Jan De Vos was in hun ogen een te zwakke figuur¹²⁹. Franck daarentegen lag goed in regeringskringen. Zij zagen in hem een ideaal vertrouwenspersoon.

Op datzelfde moment waren de forten van Walem, Lier, Waver, Kessel en Sint-Katelijne-Waver al gevallen. De regering verliet op 6 oktober de vesting, de Koning en Eerste Minister De Brocqueville volgden een dag later¹³⁰. Tijdens een laatste ontmoeting prentte Koning Albert bevelhebber Deguise nog in om de stad tot het uiterste verdedigen. Aan Franck en De Vos gaf hij de boodschap mee om het beste te doen in het belang van Antwerpen. Het Duitse bombardement op de stad hield één dag en twee nachten aan en stopte pas in de ochtend van 9 oktober. De situatie was al snel hopeloos, de chaos totaal. Het opperbevel van de vesting, krijgsgouverneur Deguise, besloot in de namiddag van 8 oktober om zich terug te trekken op Linkeroever¹³¹. Op 9 oktober, 's morgensvroeg, kwamen het schepencollege en de kernleden van de IC samen op het stadhuis. Deze keer waren ook de provinciegouverneur, Baron de Werve de Schilde, en de Consul-generaal van Spanje aanwezig. Intussen kwam ook het bericht binnen dat de Belgische troepen de stad hadden verlaten. Iets wat Deguise nagelaten te vertellen had¹³². Op het stadhuis was men ervan overtuigd dat er geen Belgische troepen meer waren in Antwerpen¹³³. De lokale autoriteiten discussieerden nu volop over wat de volgende stap was. De consensus groeide om een afvaardiging te sturen naar von Beseler met de vraag om het bombardement te staken¹³⁴. Opnieuw lag enkel Strauss dwars. Volgens hem was het lang niet zeker dat alle troepen de stad verlaten hadden. Bovendien waren dit strikt militaire zaken, de burgerlijke overheid had hier geen rol in te spelen¹³⁵. Voor zo'n argument viel volgens de meesten wel iets zeggen. Maar ze dienden pragmatisch te zijn en een verder bombardement te voorkomen. Met vier besloten ze om met een witte vlag door de vijandige linies te trekken naar het Duitse kamp. Ongeveer terzelfdertijd kwam ook Deguise op linkeroever tot de conclusie dat verder strijden maar weinig zin had¹³⁶. De eerste onderhandelingen met von Beseler in Tildonk verliepen moeizaam. De Pruisische generaal wilde niet met de burgerlijke overheden onderhandelen als zij daar geen

¹²⁹ Lode Hancké, *De Antwerpse burgemeesters van 1831 tot 2000: van Le Grelle tot Detiège*, Antwerpen, 2000, p. 147-161.

¹³⁰ Maarten Van Alstein, *Belegerde stad...*, p. 204.

¹³¹ Christophe Schmidt-Supprian, *The Antwerp Question...*, p. 43 en Maarten Van Alstein, *Belegerde stad...*, p. 210.

¹³² Deguise betwistte dat tijdens de onderzoekscommissie na de oorlog, voor zijn versie van de feiten: Luitenant-generaal Deguise, *La défense de la Position fortifiée d'Anvers...*, p. 218-220.

¹³³ Maarten Van Alstein, *Belegerde stad...*, p. 210.

¹³⁴ SA, Gemeentebld, 28 november 1914, p. 179-180.

¹³⁵ Het merendeel van de auteurs baseert zich op de verklaringen die de belangrijkste protagonisten aflegden voor de militaire onderzoekscommissie na de oorlog. Zij werden gepubliceerd in het lijvige verslag van Deguise. De context van de naoorlog is niet onbelangrijk. In de nasleep van de val liepen de debatten over de houding van het stadsbestuur immers bijzonder hoog op. Die polemieken en debatten kunnen de verklaringen over de gebeurtenissen 5 à 6 jaar eerder, 'op scherp' hebben gesteld. Voor die polemieken, zie o.m.: Lode Wils, *Onverfranst, onverduist?...*, p. 59-74.

¹³⁶ Maarten Van Alstein, *Belegerde stad...*, p. 211-212.

expliciete toestemming voor hadden van de Antwerpse krijgsgouverneur. Het kostte moeite om de oude generaal te overtuigen dat zij de laatst overgebleven autoriteiten waren in de stad. Pas in de namiddag, nadat Duitse soldaten de stad introkken, bleek dat de boodschap van de vertegenwoordigers aan von Beseler klopte. In de plechtstatige villa Roelofs in Kontich eisten Duitse onderhandelaars van Franck en co dat ze niet alleen de stad, maar ook de volledige vesting overgaven. Franck weigerde dit, over het militaire had hij geen enkele zeggenschap. Na korte onderhandelingen kwam men tot een vergelijk over de laatste heikele kwesties. Voor alle beslissingen die een burgerlijke overheid niet mocht nemen, kwamen ze tot een vergelijk. De afspraken formaliseerde men in de Conventie van Kontich. Later die dag bekrachtigde de Belgische generaal Werbrouck ze¹³⁷. De vesting was gevallen. Weldra was de hele stad bezet.

‘Lille place forte – Lille ville ouverte’: het bombardement op Rijsel

‘Sans le préfet, (...) j’aurais préservé ma ville’¹³⁸. Het verwijt van Charles Delesalle, opgetekend door prefect Trépont zelf, typeert de bijzonder gespannen verhouding tussen de prefectuur en het stadhuis in Rijsel na de definitieve bezetting van de stad op 13 oktober¹³⁹. De machteloosheid die doorschemert in de woorden van de Rijselse burgervader contrasteert met de talrijke en verwoede pogingen die het stadsbestuur in de voorgaande drie maanden ondernam om de stad van Duits militair geweld te vrijwaren. Die inspanningen waren enkel mogelijk omdat het militair rechterlijke statuut van Rijsel lange tijd onduidelijk was¹⁴⁰. Historisch gezien was Rijsel een versterkte vesting met een citadel en omwallingen. In 1914 echter, waren zij hopeloos verouderd¹⁴¹. In de jaren voor de Eerste Wereldoorlog bestond er al lang geen consensus meer over het militaire statuut van de stad, in politieke noch in militaire middens¹⁴². Die onduidelijkheid trok zich door in de eerste weken van de oorlog. De Franse Etat-Major bleef er immers lange tijd van overtuigd dat de belangrijkste militaire confrontaties plaats zouden vinden in Elzas en Lotharingen, en niet in het Noorden¹⁴³. Om die reden besloot de regering in Parijs op 1

¹³⁷ Luitenant-generaal Deguise, *La défense de la Position fortifiée...*, p. 207-208.

¹³⁸ ADN, J207/Musée 349, Mémoires de Félix Trépont, Tome I, p. 49.

¹³⁹ Titel overgenomen uit het onuitgegeven dagboek van Charles Remy over de periode tijdens de invasie. Hij was adjunct burgemeester in Rijsel. (ADN, Archives de la famille Rémy, 124 J 3-4, Journal de Charles-Louis Rémy sur l’invasion et le bombardement de Lille, août-octobre 1914).

¹⁴⁰ Robert Vandenbussche, “Lille dans la main...”, p. 109.

¹⁴¹ Bernard Ménager, “Une longue bataille: le démantèlement des remparts de Lille (1899-1923)”, *Revue du Nord*, 1984, 66, 261-262, p. 629-630.

¹⁴² Robert Vandenbussche, “Lille dans la main allemande...”, p. 99.

¹⁴³ Jean-Jacques Becker, “A Lille au début...”, p. 99.

augustus 1914 om de stad te declasseren. Rijsel zou niet worden verdedigd. Ter plaatse bestond maar weinig draagvlak voor die beslissing. Prefect Felix Trépont en de militaire legerleiding in Rijsel, onder leiding van Generaal Percin, gingen hier niet mee akkoord. In tegenstelling tot het opperbevel onderschatten zij de dreiging niet. Voor hen was het klaar en duidelijk dat het Duitse leger ook door Noord-Frankrijk zou optrekken, gezien de inval in België. Twee weken later, op 17 augustus, volgde ook de regering in Parijs die redenering. Rijsel werd opnieuw opgenomen in de *zone des armées*. Tot grote onvrede van Delesalle, beval Generaal Percin onmiddellijk de organisatie van de verdedigingswerken. Die eerste, geacht om mee te helpen, werkte tegen. Hij wilde niet dat de stad werd verdedigd. Op 24 augustus wijzigde de situatie nogmaals. Weerom werd de stad ‘open’ verklaard. Vanuit Parijs werd aan generaal Herment, de onpopulaire Percin was inmiddels aan de kant geschoven, bevolen om de stad zo snel mogelijk te evacueren. Het vertrek verliep chaotisch en was slecht voorbereid. Eten, wapens, paarden, munitie én geclassificeerde documenten bleven achter in de stad. Deze zogenaamde ‘abandon de Lille’ schaadde zonder meer de reputatie van de legerleiding en de prefect¹⁴⁴. Ook Trépont was in allerijl naar Duinkerke gevlucht. Op het stadhuis, waar men wel ter plaatse was gebleven, reageerde het stadsbestuur gepikeerd. Zij klopten zich op de borst en maakten van de gebeurtenissen gebruik om de legerleiding en de prefect te discreditieren¹⁴⁵. Dat het bevel ter evacuatie uit Parijs kwam, wisten zij niet of werd bewust niet vermeld. Nochtans was Rijsel ‘ville ouverte’, de aanwezige militairen hadden het laatste woord.

Vanaf eind augustus, begin september brak een onduidelijke periode aan met veel troepenbeweging en sporadische ontmoetingen met Franse, Britse en Duitse delegaties¹⁴⁶. Tussen 2 en 5 september 1914 kwam de stad een eerste keer onder Duitse bezetting. Zonder slag of stoot ontving Delesalle een Duitse delegatie op het stadhuis. De vreemde heerschappij was maar van korte duur. Drie dagen later verliet de groep soldaten al terug de stad. Voor zo’n scenario tekende het gros van de lokale verkozenen. Voor hen primeerde het strategische belang van de stad. Het stadsbestuur gooide al haar gewicht in de schaal. Tot twee keer toe zonden zij een delegatie uit, eerst naar het militaire

¹⁴⁴ Voor de prefect was dit enkel in die eerste dagen, erna werd dit hersteld. Zijn houding tijdens de eerste bezetting van Rijsel en zijn aandeel in de evacuatie van een paar duizend mobiliseerbare mannen die zo niet krijgsgevangen werden, leverde hem zelfs felicitaties van de regering in Parijs op in het *Journal Officiel*. (James Connolly, “Prefect Félix Trépont”, in 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2016).

¹⁴⁵ ADN, Archives de la famille Rémy, 124 J 3-4, Journal de Charles-Louis Rémy sur l’invasion et le bombardement de Lille, août-octobre 1914, 27-28-29/08/1914.

¹⁴⁶ Voor een overzicht van al die ontmoetingen doorheen september voor en na de ‘eerste bezetting’: ADN, Archives de la famille Rémy, 124 J 3-4, Journal de Charles-Louis Rémy sur l’invasion..., p. 11).

hoofdkwartier in Arras, later naar het ministerie van Oorlog in Parijs¹⁴⁷. De stad kon en mocht niet worden verdedigd, zo argumenteerden zij. Trépont was razend¹⁴⁸. De prefect verweet hen een gebrek aan patriottisme¹⁴⁹. Ze streefden enkel hun eigenbelangen na. Het was ondenkbaar om in zo'n situatie 'la petite patrie' voorop te plaatsen. De prefect op zijn beurt, bestookte de Franse legerleiding met de eis om de stad te verdedigen.

De militaire context eind september, begin oktober gaf uiteindelijk de doorslag. Na het Duitse verlies aan de Slag om de Marne kwamen de zaken in een stroomversnelling met de Race naar de Zee. Nu was er geen discussie meer mogelijk, het Franse opperbevel besloot de stad te verdedigen. Rijsel had een rol te spelen als buffer in de Duitse opmars naar de Franse havens. Een laatste poging van het stadsbestuur om via de Amerikaanse consul onderhandelingen aan te knopen over een geweldloze overgave, werden verhinderd¹⁵⁰. Ongeveer 1500 soldaten onder leiding van Generaal Depardieu namen de verdediging op zich. Na twee dagen van schermutselingen, was het voor de Duitse leiding duidelijk dat de stad allesbehalve 'ville ouverte' was. Een laatste vraag tot overgave werd door Depardieu afgewezen op 10 oktober. Diezelfde dag nog begon het Duitse bombardement. Drie dagen lang hield het aan, met 200 burgerslachtoffers als gevolg¹⁵¹. Op 12 oktober om 17u hees men de witte vlag. De volgende dag was de stad overgegeven. De opmars werd danig vertraagd. De havens bleven in Franse handen.

¹⁴⁷ ADN, J 74-241, Papiers Dumont, 'Mr. Brackers d'Hugo, premier adjoint, et Wauquier, en auraient été chargés' schreef een Duitse vertaler die werkte op het stadhuis omstreeks 23/08/1914.

¹⁴⁸ Ook universiteitsrector Georges Lyon – nochtans het stadsbestuur goedgezind -, vond dit onbegrijpelijk: Jean-François Condette (Reds.), *Souvenirs de guerre du recteur Georges Lyon (1914-1918)*, Villeneuve-d'Ascq, 2016, p. 124.

¹⁴⁹ Prefect Trépont haalde in zijn dagboek op zeer regelmatige basis hard uit naar verschillende burgemeesters, en in het bijzonder het Rijselse stadsbestuur. Over Charles Delesalle schreef hij: 'M. Delesalle ne possédait ni l'activité, ni la fermeté, ni la robuste confiance qu'exigeaient les circonstances exceptionnelles au milieu desquelles il était jeté. Sa faiblesse de caractère le prédisposait aux défaillances. C'était une sorte de dilettante de la politique, nonchalant et courtois' (...) 'Il possédait assez d'aménité dans le caractère pour gagner la sympathie et assez d'ouverture dans l'esprit pour paraître dégagé des préjugés de ces patrons de droit divin, qui prétendaient constituer l'aristocratie lilloise, aristocratie de l'argent, dont la morgue savait cependant à l'occasion se plier aux façons obséquieuses pour se rapprocher du gouvernement et de ses agents quand ses intérêts étaient en jeu. Les affaires c'est les affaires.' (...) 'Et puis ne fallait-il pas ménager le gendarme gouvernemental, gardien de la richesse et de l'ordre dans les usines?' (...) 'Il fut un Maire plus décoratif qu'administrateur'. (ADN, J207/Musée 349, Mémoires de Félix Trépont Tome 1, p. 49).

¹⁵⁰ Dagboeken van betrokkenen maken ook nog gewag van een briefje dat aan Delesalle zou bezorgd zijn, de dag van de eerste schermutselingen in Fives, met het bericht dat de stad zich moest overgeven of er zou een bombardement volgen.

¹⁵¹ Burgemeester Delesalle werd bij het begin van de inname van de stad gegijzeld door enkele Duitse troepen. Zij stapten met hem samen door de stad richting de citadel tot ze op Franse troepen botsten. Voor die gebeurtenissen en het lot van Charles Delesalle en enkele adjunct burgemeesters ten tijde van het bombardement, verwijst ik naar het dagboek van Pierre Dumont, een vertaler op het stadhuis: ADN, 74 J, 241, Papiers de Pierre Dumont interprète à la mairie de Lille, notes personnelles, souvenirs. Verschillende getuigenissen maken gewag van het feit dat zij een korte tijd als menselijk schild werden gebruikt. Onmiddellijk erna zou Delesalle de periode van het bombardement doorbrengen in de kelder van zijn broer.

De gebeurtenissen in Rijsel tonen duidelijk aan dat het stadsbestuur zich geenszins ondergeschikt opstelde. Het onduidelijke statuut van de stad en de bijzonder ambigue houding van de Franse legerleiding, boden Delesalle en lokale notabele medestanders de mogelijkheid om druk uit te oefenen. Hun visie botste met de zienswijze van prefect Trépont en de lokale Franse legerleiding. Het misprijzen tussen de verschillende actoren was wederzijds. Die spanningen tussen burgerlijke en militaire autoriteiten waren geenszins specifiek voor de casus Rijsel. Jean-Jacques Becker merkte al in 1976 op dat: ‘Il ne faut pas s'étonner excessivement de ces mauvais rapports entre civils et militaires: c'est assez courant dans des circonstances semblables, normal, presque!’¹⁵². De hoogoplopende discussies tussen prefectuur en stadhuis analyseerden historici dan weer vooral als een extreem voorbeeld van de ‘klassieke’ spanningen tussen het centrale en lokale gezag¹⁵³. De prefect verdedigde de belangen van de Franse centrale staat, het stadsbestuur en de industriële notabelen bepleitten de lokale zaak¹⁵⁴. Die verklaring volstaat niet. De schade die het vooroorlogse onderzoek naar eventuele verkiezingsfraude toegebracht had aan de burgemeester, was van minstens even doorslaggevend belang¹⁵⁵. Het stadsbestuur, en Delesalle in het bijzonder, hadden er dus alle belang bij om haar verzwakte positie om te buigen. Een meer eigengereide koers ten aanzien van de prefectuur maakte duidelijk deel uit van die strategie¹⁵⁶. Tot nog lang na de oorlog zou het lot van de stad en de discussies tussen de belangrijkste actoren de gemoederen verhitten¹⁵⁷.

¹⁵² Jean Jacques Becker, “A Lille au début...”, p. 104.

¹⁵³ Moritz Föllmer, “Der Feind im Salon...”, p. 4-13

¹⁵⁴ Ook in Roubaix en Tourcoing bepleitten lokale notabelen en belangrijke industriëlen om de stad te sparen van militair geweld: Jean Piat, *Jean Lebas: de la Belle Epoque...*

¹⁵⁵ Bernard Ménager, “Les affrontements politiques et sociaux (1851-1914)”, in Yves-Marie Hilaire en Louis Trenard, *Histoire de Lille. Du XIXe siècle au seuil du XXIe siècle*, Rijsel, 1990, p. 78-89.

¹⁵⁶ Inspirerend waren de lezing over het lot van de stad in oktober 1914 door de Noord-Franse historici Jean-Marc Guislain en Mathieu de Oliveira op een studiedag over de bezetting van Rijsel, georganiseerd door de Archives Municipales de Lille. Zij zijn beide online te herbekijken: <http://archives.lille.fr/Archives-de-Lille/p277/1914-mobilisee-bombardee-occupee-Lille-entre-dans-la-guerre> (Laatst geconsulteerd: 04/10/2018).

¹⁵⁷ Kenschetsend hiervoor zijn de hevige artikels van de socialistische journalist Marchel Deschamps in de socialistische krant voor het Noorderdepartement: *Le Reveil du Nord* (09/10/1919; 21/10/1919; 25/10/1919) en de publicatie die erop volgde: Marcel Deschamps, *L'abandon de Lille en 1914 et le Général Percin*, Parijs, 1920. Ook Félix Trépont en Generaal Percin beschreven deze gebeurtenissen uitgebreid in hun memoires. Ook nog op 01/10/1933 verschenen er artikels en polemieken over de overgave van Rijsel en Maubeuge, zie: ‘La reddition de Lille et de Maubeuge. Réponse au ‘Figaro’, in *La Dépêche* (01/10/1933), later ingeplakt in: ADN, 74 J, 241, Papiers Dumont..., 20/10/1914.

6. Rituele overgave en formele machtsoverdracht als transitie-moment

De onderhandelde overgave van de stad was een sterk geritualiseerde daad. De gebeurtenissen in Gent, Brugge, Brussel en Antwerpen leken vroegmoderne taferelen op te roepen. Lokale autoriteiten onderhandelden en beslisten er autonoom over het lot van 'hun' stadstaten. Vooral het beeld van de burgemeester als pater civitatis die op bijna symbolische wijze de sleutels van de stad overhandigde aan de vreemde overheerser, springt in het oog¹⁵⁸. De acties van Braun, Visart, Max en De Vos waren doorspekt met symboliek. Samen met heel wat van hun collega's traden zij zeer zichtbaar naar voor als burgervaders. Aan de poorten van de stad wachtte men de Duitse troepen op. Zij trokken zondagspakken aan, droegen hoge hoeden ('en redingote et chapeau haut de forme') en maakten dat hun burgemeesterssjerp duidelijk zichtbaar was. Vervolgens voorzagen zij geïmproviseerde witte vlaggen en iemand die de Duitse taal sprak om hen bij te staan. Tot slot onderhandelden zij akkoorden – niet zelden in landelijke villa's weg van het oorlogsgeweld - die in Antwerpen en Charleroi zelfs in een verdrag vastgelegd werden. Hoewel het ritueel van de overgave welbekend was, kon er wel kritiek rijzen over de manier waarop het tot uitvoering werd gebracht. Niet gespeend van enig cynisme schreef de West-Vlaamse literator Stijn Streuvels dat Braun vooral zijn Brusselse collega wilde nadoen. 'Gent die Coene' stelde hem teleur. De overgave was vernederend in zijn ogen: 'Ik ken de toestanden niet genoeg om over de 'voetval' van de burgemeester te oordelen, maar me dunkt, dat hij als eerste magistraat van een stad als Gent niet hoefde naar Oordegem te gaan om een Duitse generaal te gaan smeken. Zijn plaats was op't perron van 't stadhuis of hoogstens aan een der stadspoorten'¹⁵⁹. Na de oorlog trad (opnieuw) Witte Kaproen Alfons Sevens Streuvels bij. Een vergelijking tussen de overgave van Antwerpen en Gent leerde hem dat:

'Het Verdrag van Contich, waar de heer Franck op levensgevaar de stad Antwerpen voor een gewissen ondergang heeft gered, is dus geenszins te vergelijken met het gebeurde te Oordegem, waar burgemeester Braun aan den Duitschen generaal honderdduizend cigaren wat haver en eenige velos ging geven opdat het leger een beetje links zou afslaan. Evenmin is er een vergelijking te trekken tussen Liège la cité héroïque, die vier dagen weerstand bood, en tusschen Antwerpen, la cité félonne, die weken lang werd belegerd en zich ten slotte overgaf na pas een paar dagen

¹⁵⁸ Catherine Denys, "Quelques réflexions...", p. 216-218.

¹⁵⁹ Luc Schepens (Red.), *Stijn Streuvels. In oorlogstijd. Het volledige dagboek van de Eerste Wereldoorlog*, Brugge, 1979, p. 153-154.

regelmatig te zijn gebombardeerd. Mijn vriend de historicus zal u dat desnoods wel bewijzen¹⁶⁰.

De sterk geritualiseerde en onderhandelde overgaven zoals in Brussel, Gent, Brugge of Antwerpen waren zeker geen wijdverspreid fenomeen. Uiteraard was het in hoofdzaak een stedelijk privilege, maar bovenal betrof het een Belgisch verschijnsel. In de belangrijkste Noord-Franse steden leek het veeleer de praktijk om de Duitse troepen op te wachten in of aan het stadhuis. Een combinatie van verschillende factoren lijkt dit onderscheid te verklaren. Eén daarvan was politiek cultureel van aard. Veel meer dan zijn Noord-Franse collega incarneerde de Belgische burgemeester het lokale gezag en de belangen van de stad of gemeente. De aanwezigheid van de Franse prefect die de lokale speelruimte sterk inperkte, versterkte dit nog. Eveneens van belang waren de nationaal politieke en militaire context die fundamenteel verschilden. België verdedigde in de eerste plaats zijn neutraliteit. Het veldleger was veel meer doordrongen van een defensieve doctrine, waarbij zij wachtten op de militaire steun van de garanten. Dit terwijl de Franse republiek het sinds 1870-1871 opnam tegen de Duitse erfvijand. België werd vrij snel onder de voet gelopen. Het Franse leger daarentegen zag slechts een tiende van haar grondgebied bezet. Samengevat was de ruimte voor proactieve burgemeesters om de onderhandelde overgave van hun steden te bekomen, er dus heel wat kleiner dan in België. Van minstens even doorslaggevend belang was de voorname, en in die dagen breed uitgesmeerde, rol van Brusselaar Adolphe Max. Hij schiep een belangrijk precedent. Gelijkaardige voorbeelden bleven uit in Noord-Frankrijk.

Eens de Duitse soldaten zich verzekerd hadden van de inname van een Belgische en Noord-Franse stad of gemeente, ving de formele machtsoverdracht aan. Het was een duidelijk transitie-moment tussen de periode van de bewegingsoorlog met het geweld van de invasie, en de feitelijke militaire bezetting¹⁶¹. Overal ging dit gepaard met de nodige symboliek en rituelen¹⁶². Vooral in de belangrijkste stedelijke centra vielen enkele steeds terugkerende fenomenen waar te nemen. Deze dienden de macht van de Duitse bezetter te onderstrepen. De doelstelling was dubbel. In de eerste plaats werkten ze zelfbevestigend voor de Duitse soldaten die de steden innamen. Maar terzelfdertijd maakten ze de aanwezige lokale bevolking duidelijk wie vanaf dan de macht in handen had. Om dit nog extra in de verf te zetten, stelden Duitse troepen enkele zeer symbolische daden die de machtsoverdracht ritualiseerden. Alles begon met de lange militaire parades die door de stad trokken¹⁶³. Bij belangrijke overwinningen, zoals de inname van vestingsteden, besloot de Duitse legerleiding om deze te orkestreren. Na de val van Maubeuge bijvoorbeeld,

¹⁶⁰ UB, *De Witte Kaproen*, 16/02/1919.

¹⁶¹ Sophie De Schaepdrijver, "L'Europe occupée...", p. 128 e.v.

¹⁶² Moritz Föllmer, "Der Feind im Salon...", p. 5.

¹⁶³ Voor Brussel: Sophie De Schaepdrijver, *De Groote oorlog...*, p. 77.

waren de soldaten gedwongen het officiële bevel af te wachten vooraleer ze stad binnentrokken. Dit gebeurde onder begeleiding van ‘des fifres et des tambours’. De stoet was goed georganiseerd en werd bijgewoond door vertegenwoordigers van de keizer en de volledige Duitse generale staf onder leiding van von Zwehl. Terzelfdertijd verzamelden zij de Franse en enkele Britse krijgsgevangenen die men onder zware bewaking de stad uitleidde¹⁶⁴. Zulke optochten maakten indruk, zeker als er boven het dreunende geluid van de laarzen ook nog eens luidkeels Duitse liederen gezongen werden als ‘Heil Dir im Siegeskranz’, ‘Deutschland über Alles’ en ‘Des Deutschen Vaterland’¹⁶⁵. Een Duitse soldaat in Rijsel stelde over de bewuste periode:

„Und in Schritt und Tritt, unter schallendem Gesang – ‘Es braust ein Ruf wie Donnerhall’ und ‘Ich bin ein Preusse’ – marschieren wir ueber den leergefegten Platz vor dem Bahnhof. Ich habe den Saebel gezogen und reite der gut auf Vordermann marschierenden, wohlausgerichteten Gruppenkolonne voran, durch die breite Rue Faidherbe auf die Grande Place und weiter durch die eleganten Grosstadtstrassen. Auf der Rue Nationale, auf dem Boulevard de la Liberté draengt sic hein nach Tausenden zaehendes Grosstadtpublikum”¹⁶⁶.

Sterk onder de indruk van de Duitse inname noteerde ook de adjunct burgemeester van Valenciennes eind augustus dat de Duitse troepen zonder stoppen bleven defileren en patriottische liederen zingen zoals ‘Gloria Victoria’ of ‘Wacht am Rhein’. Het was een luguber zicht volgens hem, te meer omdat de Franse vlag nog aan het stadhuis wapperde¹⁶⁷. Een tweede sterk geritualiseerde daad was het afhalen van de Belgische vlaggen aan de stads- en gemeentehuizen¹⁶⁸. Lokale Kommandanten vroegen aan de Belgische en Noord-Franse mandatarissen om hun eigen vlaggen te vervangen door die van het keizerrijk. In de kleine vestinggemeente Kapellen bijvoorbeeld, getuigde een vrouw dat de overgave zonder slag of stoot werd geregeld, waarna onmiddellijk de zwart-wit-rode vlag op het gemeentehuis werd gehesen¹⁶⁹. Ongeveer gelijktijdig, begon ook de toe-eigening van de publieke ruimte door de Duitse bezetter. De rector van de Rijkselse universiteit schreef ‘Oui tout était fini. C’était vraiment la prise de possession de notre ville. L’ennemi s’emparait de nos établissements publics’¹⁷⁰. De Duitse legerleiding nam

¹⁶⁴ Jean Heuclin, *Maubeuge...*, p. 88.

¹⁶⁵ Sophie De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog...*, p. 77 en Jean-François Condette (red.), *Souvenirs de guerre du recteur...*, p. 129. Dat laatste noemden de Belgen doorgaans ‘Uns Vaterland muss grosser sein’.

¹⁶⁶ Liller Kriegszeitung, *Lille in Deutscher hand*, Rijsel, 1915, p. 51-52.

¹⁶⁷ Renée Delames, *Valenciennes...*, p. 23.

¹⁶⁸ Edward Eyre Hunt, *War bread. A personal narrative of the war and relief in Belgium*, New York, 1916 p. 114.

¹⁶⁹ Jan Kerremans (red.), *Cappellen in den Grooten Oorlog. Een relaas van het leven van elke dag in Cappellen 1914-1918*, Kapellen, 2014, p. 71.

¹⁷⁰ Jean-François Condette (red.), *Souvenirs de guerre du recteur...*, p. 144.

intrek in de belangrijkste publieke gebouwen¹⁷¹. Sporadisch gebeurde het dat ook het gemeentehuis werd ingepalmd. Dit alles gebeurde met veel bombast en onder het toezicht van de inwonende bevolking.

Ook burgemeesters en lokale vertegenwoordigers konden een rol toebedeeld krijgen in zulke overgangsrituelen. Vaak werden zij gedwongen om aanwezig te zijn of zelfs te assisteren. Zo verplichtten zij burgemeester Jules Walrand in Maubeuge om na de zware belegering en inname van de vesting deel te nemen aan wat de Franse historicus Jean Heuclin omschreef als ‘La parade des vainqueurs’¹⁷². Von Zwehl nam Walrand en de Franse generaal-gouverneur Fournier mee om een toer te maken door de stad. Het diende twee doelen. Enerzijds verzekerde het de Duitse legerleiding ervan dat er geen Franse troepen meer aanwezig waren. Anderzijds gaf het duidelijk weer dat de laatste Franse publieke vertegenwoordiger, ondergeschikt was aan de militaire overheerser. Dat burgemeesters toekeken of in sommige gevallen mee in de formele machtsoverdracht betrokken waren, is geen toeval. In de overgang van de ‘militaire invasie’ naar de formele bezettingscontext was het namelijk van belang om ook de vreedzame, doch ondergeschikte, co-existentie te symboliseren. De machtspositie van de burgemeester werd er ook door bevestigd. Net omdat hij de belangrijkste overgebleven en nog actieve statelijke actor was. Een belangrijke principekwestie voor de Duitse bezetter was tegen die achtergrond het aanplakken van de eerste affiches in het straatbeeld. Hij eiste van het gros van de burgemeesters dat zij die mee of alleen ondertekenden. Dit vormde voor velen een heikel punt. Het betekende voor de lokale gezagsdragers immers een publieke bevestiging en formele onderwerping aan de Duitse bezettingsmacht.

7. Conclusie

Dit hoofdstuk stelde zich tot doel om de houding en het functioneren van burgemeesters tijdens de Duitse invasie te analyseren. Aan de vooravond van augustus 1914 heerste er consensus over de belangrijke rol die lokale overheden te spelen hadden. Die opvatting was conform de geest van het internationale oorlogsrecht en de daaraan voorafgaande discussies. Zowel het Duitse leger als de Belgische en Franse autoriteiten verwachtten dat lokale vertegenwoordigers op post bleven. De idee was wijdverspreid dat zij naar voor traden en de eerste contacten tussen het binnentrekkende leger en de bezette bevolking

¹⁷¹ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 26.

¹⁷² Jean Heuclin, *Maubeuge. Bastion...*, p. 87-88.

zoveel mogelijk in goede banen probeerden te leiden. Zij symboliseerden bestuurlijke en administratieve continuïteit. De praktijk week nauwelijks af van de theorie. Ook op het terrein speelden zij een sleutelrol door bij de inname naar voor te treden als cruciale tussenpersonen. Duitse militaire legerleiders en lokale notabelen waren bij aankomst tot elkaar veroordeeld. Die eerste eiste dat het militaire verzet zou worden gestaakt. De tweede wilde vooral bekomen dat de burgerbevolking in veiligheid was.

Een belangrijk gevolg van hun voorhoedefunctie was dat zij vaak als eerste gevisieerd werden door het oorlogsgeweld van de oprukkende Duitse legers. De impact van de Duitse gruweldaden was zeer groot op de burgemeesters. Minstens 37 burgervaders werden gedood tijdens de periode van de invasie. Vele anderen waren het slachtoffer van verregaand geweld, publieke vernederingen en collectieve sancties. Zoals De Schaepdrijver reeds bemerkte was het militaire geweld in sommige gevallen doelmatig. Op enkele plaatsen viseerde, sanctioneerde en intimideerde het Duitse leger de voltallige lokale bevolking in de persoon van de burgemeester. Toch was er van een algehele doelbewuste campagne of Duitse militaire strategie tegen burgemeesters en andere lokale notabelen, geen sprake. Maar daar waar deze gebeurtenissen zich voordeden, kwam het in sommige gevallen wel voor dat het geweld tegen burgemeesters een zeker ritueel karakter had, met de bedoeling om de lokale bevolking te intimideren. Overal in België en Noord-Frankrijk gingen vanaf midden augustus geruchten de ronde over het brutale geweld tegen de burgerbevolking. Op korte termijn boezemde het lokale bestuurders schrik in. Maar terzelfdertijd stimuleerde het velen onder hen om hun inwoners te proberen vrijwaren van militair geweld bij de Duitse aankomst. Van minstens even groot belang was de lange termijn impact van de gewelddadige invasie¹⁷³. De schending van de neutraliteit en de brutale invasie ontzegden de bezetter elke vorm van politieke legitimiteit in het bezette land, niet in het minst bij de burgemeesters waar ze vier jaar lang samen het dagelijks bestuur mee vorm zouden geven.

Door niet enkel te focussen op de Duitse wreedheden tegen lokale verkozenen, maar ook op de niet gewelddadige interacties, kwam een meer divers beeld naar voor van de invasieperiode. Op heel wat plaatsen voltrok de Duitse intocht zich wel zonder noemenswaardig geweld. Ook in dergelijke gevallen kon de voorhoedefunctie van lokale verkozenen de doorslag geven. Niet elke burgemeester had dezelfde handelingsmogelijkheden op het moment dat de Duitse troepen aankwamen. De situatie kon sterk verschillen van de ene stad tot de andere gemeente, maar ook van land tot land. Algemeen beschouwd waren burgemeesters in België pro-actiever in het tegemoet treden van de bezetter dan in Noord-Frankrijk. Daar hadden burgemeesters een meer afwachtende houding. Op diverse andere plaatsen leken de militaire confrontaties of zelfs toeval dan weer een rol te spelen. Wel van kapitaal belang was het onderscheid, verankerd

¹⁷³ Sophie De Schaepdrijver, "L'Europe occupée en 1915...", p. 124.

in het internationale oorlogsrecht, tussen versterkte vestingen en open verklaarde steden. In theorie was de manoeuvreerruimte voor lokale overheden nergens meer beperkt dan in de versterkte vestingen van Luik, Namen, Antwerpen, Maubeuge en Rijsel. Toch slaagden de stadsbesturen van Antwerpen en Rijsel erin een vermeldenswaardige rol te spelen. In die eerste was dat mogelijk omdat er geen ander Belgisch gezag meer aanwezig was nadat de militaire leiding van de vesting zich terug had getrokken onder druk van de vijandelijke belegeringen. In Rijsel was het net het onduidelijke militaire statuut van de stad en de ambigue houding van de Franse Etat-Major die het stadsbestuur de mogelijkheid bood om boven haar gewicht te boksen.

De periode van de invasie had tot slot ook lokale politieke gevolgen. Enerzijds was er het excessief geweld van de Duitse bezetter tegen de burgerbevolking. Een geweldloze overgave kon de positie van de burgemeester zonder meer versterken. Het verhaal van Adolphe Max en Emile Braun toont dat zeer duidelijk aan. In de versterkte vestingen lag dat anders. Het Antwerpse stadsbestuur en de Intercommunale Commissie hadden het heel wat moeilijker om hun daden en beslissingen te communiceren en te rechtvaardigen. De discussies hierover hielden, net als in Rijsel, nog zeer lang aan.

Hoofdstuk 2: De desintegratie van het centrale staatsgezag en de her-lokalisering van de macht: naar een nieuwe lokale politieke ruimte in de bezette gebieden

1. Inleiding

Op 3 december 1914 kondigde von Bissing de 18e Duitse verordening af voor het Generalgouvernement. In het Gesetz-und-Verordnungsblatt stond te lezen dat de Belgische instructies van 4 augustus 1914 aan de lokale overheden definitief verleden tijd waren¹. Die laatste zagen hun ‘nieuwe’ oorlogsbevoegdheden terug tenietgedaan. Tot zo ver zij hun functies zelf nog niet hadden neergelegd, ontzette het Duitse bezettingsbestuur vanaf dan ook de Belgische provinciegouverneurs uit hun ambt. De beslissing van von Bissing wees de supervisie over de lokale overheden, provincieraden en bestendige deputaties toe aan de Duitse militaire en burgerlijke gouverneurs in de provinciehoofdsteden. Zij stonden vanaf dan aan het hoofd van het provinciaal bestuur. Het belang van deze beslissing, dag op dag vier maanden na het begin van de Duitse invasie, was groot. Het Generalgouvernement in Brussel bekrachtigde hiermee formeel dat het in de dagelijkse organisatie van de bezetting vooral zou steunen op de stads- en gemeentebesturen en zo een vorm van *direct rule* wilde invoeren². Een gelijkaardig

¹ ‘Verordening nopens opheffing der wet van 4 augusti 1914 betreffende de overdraging van ambtsbevoegdheden in geval van vijandelijke inval en nopens de waarneming volgens de wetten over het provinciaal- en over het gemeentebestuur aan de gouverneurs der provinciën en aan den Koning der Belgen toekomende bevoegdheden’, (Charles Henry Huberich en Alexander Nicol-Speyer (Reds.), *Législation allemande pour le territoire belge occupé (textes officiels)*, Vol 1, La Haye, 1915, p. 62-63).

² Dat diezelfde verordening de nieuwe bevoegdheden van de lokale besturen waarin het KB van 4 augustus had voorzien, terugschroefde, veranderde daar ten gronde niets aan. Zij bleven als enige functioneren.

denkbeeld leefde ook bij de Duitse legerleiding in de Belgische en Noord-Franse Etappen- en Marinegebieden³.

De aanwezigheidspolitiek van de Belgische en Noord-Franse lokale overheden en het steunen hierop van de Duitse bezettingsmacht vormden samen de bouwstenen van wat de Franse historicus Robert Vandebussche benoemde als 'la municipalisation du pouvoir'⁴. Onder historici heerst consensus over het feit dat de politieke macht her-lokalisering onder de Duitse bezetting. Het leidde tot een bevoegdheidsuitbreiding en een omvangrijker takenpakket voor burgemeesters⁵. Waar de historiografie ter zake minder oog voor heeft, is dat de omstandigheden en de manier waarop dit proces zich voltrok zeer sterk uiteenliepen. Dit hoofdstuk wil daar verandering in brengen en maakt deze her-lokalisering van de macht (of 'municipalisation du pouvoir') tot voorwerp van onderzoek. Daarbij zal worden geargumenteed dat de machtsverschuiving van het nationale naar het lokale niveau niet zo'n eenduidig proces was. In realiteit ging er een grotere diversiteit achter schuil. De politieke gevolgen ervan verschilden sterk naargelang de lokale context. De militaire invasie en de desintegratie van het centrale gezag in 1914 hertekenden de machtsverhoudingen en schudden de lokaal-bestuurlijke en administratieve organisatie grondig doorheen. De politieke impact hiervan kan maar moeilijk overschat worden. De continuïteit met de vooroorlogse periode was dikwijls ver te zoeken.

Burgemeesters en lokale besturen vulden dus niet gewoon een vacuüm op dat ontstond als gevolg van het wegvallen van het centrale gezag. Voor een goed begrip van die machtsverschuiving, is het van belang om na te gaan hoe de desintegratie van het centrale staatsgezag zich voltrok in België en Noord-Frankrijk in de nazomer van 1914. Verschilde de situatie sterk in de beide landen? En waren de consequenties, zoals verwacht kan worden, in Noord-Frankrijk ingrijpender dan in België als gevolg van de verder doorgedreven centralisering voor de oorlog? In het tweede deel worden vervolgens de politieke gevolgen van dat lokaliseringsproces ontleed, en in het bijzonder de ontwrichting van de lokale bestuurlijke organisatie. Hoe manifesteerde zich dat, en wat voor gevolgen had het?

³ Philippe Salson, *L'Aisne occupée...*, p. 147; Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 42-52 en Sophie De Schaepdrijver, *Bastion...*, p. 76.

⁴ Robert Vandebussche, "Le pouvoir municipal à Douai...", p. 450.

⁵ Sophie De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog...*, p. 118-19 en Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 42-52.

2. Desintegratie en verbrokkeling van het centrale staatsgezag

Midden oktober 1914 kwam de Belgische regering onder leiding van Charles de Brocqueville aan in het Franse badplaatsje Saint-Adresse nabij Le Havre⁶. Vier jaar lang bleef de wettelijke regering daarmee afgesneden van het Belgische grondgebied. Koning Albert besloot als hoofd van de strijdkrachten om het land niet te verlaten. Vanuit De Panne nam hij het opperbevel waar en onderhandelde hij met de regering en de geallieerde legerleiders. Over de bezette gebieden hadden hij en de regering geen zeggenschap⁷. Het gezag kwam er conform de Conventies van Den Haag (1907) volledig in Duitse handen. Hetzelfde gold voor de bezette Franse departementen. De ligging van het front had het land opgedeeld in een vrij en een bezet gedeelte. Communicatie tussen de beide landsdelen, en dus met de regering in Parijs, was onmogelijk, enkele sporadische diplomatieke bezoeken in het kader van de internationale hulpacties niet te na gesproken.

Intussen had een keizerlijk decreet al op 23 augustus, drie dagen na de inname van Brussel, een Generalgouvernement in het leven geroepen voor de reeds bezette gebieden in België. Vanaf die dag nam de bezetter onder leiding van Baron von der Goltz het dagelijkse bestuur in handen. Een meer grondige organisatie en sterkere greep op de bezetting volgde, als gevolg van de militaire gebeurtenissen, in oktober 1914⁸. Pas dan viel de bestuurlijke organisatie in een definitieve plooi. Veel meer dan in de Belgische Etappengebieden waar het Vierde Leger de plak zwaaide, opteerde de Duitse bezettingsmacht van het Generalgouvernement voor samenwerking met de top van de Belgische administratie die ter plaatse was gebleven⁹. De instructies die de ambtenaren van hogerhand kregen, beoogden, in de geest van een korte oorlog, bestuurlijke en administratieve continuïteit¹⁰. Op de ministeries van Justitie, Financiën en in de

⁶ Henri Haag, *Le Comte Charles de Brocqueville, Ministre d'Etat, et les luttes pour le pouvoir (1910-1940)*, Tome I, 1990, Louvain-la-Neuve, p. 275-293.

⁷ Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, p. 15.

⁸ Jos De Smet, "L'organisation de l'administration allemande en Belgique occupée pendant la guerre (1914-1918)", in *Revue Belge des livres, documents et archives de la guerre 1914-1918*, 1926-1927, 3, 1, p. 1.

⁹ Jean Levie, *Michel Levie et le mouvement chrétien social de son temps, 1851-1939*, Leuven, 1962, p. 437-438. Michel Levie gaf aan dat hij als vertegenwoordiger van de regering in Le Havre op regelmatige basis vergaderingen had in Brussel met de secretarissen-generaal van de ministeries die hun functies nog uitoefenden onder de bezetting. Onderzoek naar de houding van de secretarissen-generaal tijdens '14-'18 ontbreekt. Zie hiervoor ook: Melanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 139-140 en Luis Angel Bernardo Y Garcia, *Le Ventre des Belges. Une histoire alimentaire des temps d'occupation et de sortie de guerre (1914-1921 et 1939-1948)*, Brussel, 2017, p. 50.

¹⁰ Michaël Amara, "L'exode...de 14. La fuite des populations civiles face au tourbillon de l'invasion", *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2005, 15, p. 52.

magistratuur had men expliciet de boodschap gegeven om op post te blijven¹¹. Ondanks die betrachting, bleek de verderzetting van de administratie allerm minst een sinecure in die eerste chaotische weken en maanden van de oorlog¹². De mobilisatie en de vlucht van heel wat medewerkers stokten de werking van de ambtenarij in de centrale administratie, net als andere openbare diensten zoals de post, telegrafie en het openbaar vervoer¹³. Pas na enkele maanden stabiliseerde zij min of meer.

Anders was de situatie in de Franse bezette gebieden. De vraag naar bestuurlijke continuïteit in de ambtenarij stelde er zich op een veel kleinere schaal. Van een centrale administratie in het Brusselse, zoals die in het Generalgouvernement overeind bleef, was geen sprake. De belangrijkste ministeries lagen in het administratieve hart van Parijs en dus in onbezet Frankrijk. Prefecturen en aanverwante diensten raakten gaandeweg de invasie volledig afgesneden van de hoofdstad. Dit leidde ertoe dat zij in de bezette departementen vier jaar lang gedwongen hun werking staakten¹⁴. Enkel in het Noorden liet de bezetter de prefectuur en sous-prefecturen in zeer beperkte mate overeind¹⁵. Toch functioneerden ook daar de administratie en de belangrijkste diensten geenszins zoals in de vooroorlogse periode. Heel wat ambtenaren hadden ofwel dienst genomen in het leger, waren gevlucht of trokken zich nog tijdens de invasie terug als functionarissen van de centrale staat¹⁶. Hetzelfde gold voor de werking van het gerecht. Op verschillende plaatsen waren er nog amper magistraten aanwezig¹⁷. Maar daar bleef het niet bij. Opnieuw in tegenstelling tot de situatie in België, ontbrak in Noord-Frankrijk een belangrijk deel van de volksvertegenwoordigers en senatoren¹⁸. Zij verbleven of trokken tijdens de invasie massaal naar Parijs, slechts enkelen bleven ter plaatse¹⁹.

De verbrokkeling en desintegratie van het centrale gezag manifesteerden zich in de zomer en herfst van 1914 het duidelijkst op de belangrijkste bestuurlijke tussenniveaus. Overall in België legden provinciegouverneurs en arrondissementscommissarissen de functies neer vanaf het moment dat hun grondgebied bezet was. De hier al eerder

¹¹ *Idem*, p. 52-53 en Mélanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 106.

¹² Ludwig von Kohler, *Die Staatsverwaltung...*, p. 13-14.

¹³ Luc Vandeweyer, "Activisten op veroveringstocht in de administratie. Machtsverwerving in het ministerie van Financiën tijdens de Eerste Wereldoorlog", *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1996, 55, 1, p. 32-33.

¹⁴ ADN 9R 215, 'Rapport de M. Régnier, conseiller de Préfecture, préfet du Nord par intérim, sur son administration', 1918, p. 88. Ter plaatse gebleven medewerkers van de prefecturale administratie gingen niet zelden voor het CANF werken. Voor de diensten die wel nog werkten: AML, 4H64, Réunions Kommandantur, 06/11/1914.

¹⁵ Philippe Nivet, "Les municipalités...", p. 246 en Georges Gromaire, *L'occupation allemande...*, p. 56-57.

¹⁶ Comité Historique de la Cour des Comptes (reds.), *La Cour des Comptes dans la guerre de 14-18*, Parijs, 2015, p. 11 e.v.

¹⁷ Zoals in hoofdstuk 7 nog uitgebreid aan bod zal komen, verhinderden een gebrek aan personeel en het strikte militaire bezettingsregime de werking er veel meer dan in België.

¹⁸ Michaël Amara, "L'exode...", p. 53.

¹⁹ Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 279 en Robert Vandenbussche, "Le pouvoir municipal...", p. 449.

vermelde wet van 4 augustus 1914 en de bijhorende omzendbrief instrueerden dat aan de politieke vertegenwoordigers van het centrale gezag²⁰. Het vooroorlogse toezicht op de lokale overheden viel vanaf dan systematisch weg. In tussentijd traden de eerste *députés* op als dienstdoende voorzitters van het provinciale bestuur²¹. Die overgangspositie hielden zij aan totdat de bezetter burgerlijke en militaire gouverneurs aanstelde in de provinciehoofdsteden. Vanaf dan verloor hun functie steeds meer aan belang. Het terugtrekken van provinciegouverneurs en arrondissementscommissarissen betekende niet dat zij het land verlieten. Verschillenden onder hen, zoals Maurice Damoiseaux in Henegouwen, resideerden vier jaar lang in de bezette gebieden en namen zelfs een bescheiden rol op in één van de vele liefdadigheidswerken van het Nationaal Comité voor Hulp en Voeding (NCHV)²². Ook Baron de Werve de Schilde (Antwerpen) en Emile Béco (Brabant) bleven aanwezig in bezet België. Terwijl die eerste sporadisch het Antwerpse stadsbestuur adviseerde, onderhield ook Béco contacten met prominente leden van het NCHV. Afgezien hiervan was de politieke rol van de gouverneur uitgespeeld. Enkel de bestendige deputaties en provincieraden kwamen nu en dan nog samen, veelal op vraag van de bezetter. Zij speelden een rol van betekenis in financiële kwesties als de Duitse oorlogsbelastingen of het toekennen van gemeenteleningen²³.

Ook in bezet Frankrijk belemmerden de oorlogs- en bezettingscontext de werking van het belangrijkste politieke tussenniveau. Het departementale bestuursniveau holde uit en verloor aan politiek belang. De Conseil Général kwam nergens nog wettelijk samen²⁴. Van nog groter belang was de eerder vermelde afwezigheid van het merendeel van de prefecten. Dit betekende een serieuze adering voor het lokale bestuurlijke niveau. Als belangrijkste politieke vertegenwoordiger van het centrale staatsgezag oefende de prefect traditioneel heel wat invloed uit over de lokale overheden. Voor het merendeel van de beslissingen had een burgemeester nog steeds de toestemming van de prefect nodig.

²⁰ “Loi du 4 août 1914 relative aux délégations en cas d’invasion du territoire”, in: *Bulletin de Ministère de l’intérieur...*, p. 97-98.

²¹ Henri Pirenne, *La Belgique...*, p. 49.

²² Marie Arnould, *Le Hainaut au coeur de la Grande Guerre. Radioscopie de l’administration provinciale durant le conflit*, Bergen, 2014, p. 21-22 en Alain Jouret, “L’affaire des gouverneurs de province”. Le cas de Maurice Damoiseaux, gouverneur du Hainaut”, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1982, 60, 4, p. 871.

²³ André Hardewyn, “Een ‘vergeten’ generale repetitie. De Duitse oorlogsbelastingen in België tijdens de Eerste Wereldoorlog”, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1999, 6, p. 183-210; Charles Gheude, *L’administration provinciale du Brabant sous l’occupation allemande (19 août 1914 - novembre 1918)*, Brussel, s.d. en Dimitri Yernault, *L’état et la propriété: le droit public économique par son histoire (1830-2012)*, Brussel, 2013, p. 426. Zo bleef ook het gemeentekrediet nog functioneren tijdens de oorlog; Jacques Moden, “La restructuration du crédit communal”, *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 1996, 34, 1539, p. 7.

²⁴ De Conseil Général du Nord kwam enkel nog sporadisch en officieus samen. Uit de verslagen die erover opge maakt zijn, en die pas uitgegeven werden in 1919, bleek de weinige activiteit die zij aan de dag konden leggen. Er waren veel afwezigen en er vond enkel informeel overleg plaats over financiële kwesties. (ADN, Série N, 1N161, 1914-1915-1916-1917).

Gezien hun vooroorlogse politieke belang kan het verbazen dat de prefecten geen, of pas zeer laat, specifieke richtlijnen kregen²⁵. Eenduidige omzendbrieven die uitweidden over wat te doen in geval van bezetting, stuurde men vanuit Parijs niet eerder dan eind augustus²⁶. In regeringskringen rekende men in de eerste plaats op het pragmatisme van de prefecten ter plaatse. Maar evenzeer was het zo dat, zoals al aangehaald, het militaire bevel en de regering in Parijs zich schromelijk miskeken op het Duitse aanvalsplan. Zij verwachtten niet dat de Duitse legers via het Noorden zouden binnenvallen. Het militaire bevel zag de prefecten als rechtstreekse vertegenwoordigers van Parijs, en in die hoedanigheid spoorden zij de prefecten vooral aan om werk te maken van de ravitaillering van de burgerbevolking, Carnet B, de mobilisatie, de censuur, enz²⁷. Het uitblijven van directieven over hun houding onder bezetting leidde tot verwarring. Het duurde dan ook niet lang alvorens er discussies ontstonden over hun houding tijdens de invasie.

Volgens verschillende historici beseften prefecten dat zij geacht waren ter plaatse te blijven, tenzij de legerleiding het bevel gaf om te evacueren²⁸. In dat geval namen zij hun functie opnieuw op vanuit het deel van het departement dat nog niet bezet was. De opvatting dat prefecten en sous-prefecten op post hoorden te blijven, was niet overal even wijdverspreid. Discussies begin december 1914 tussen enkele gemeenteraadsleden uit Valenciennes en de vooroorlogse sous-prefect bewijzen dat. Die laatste werd verweten dat hij halsoverkop zijn post had verlaten zonder duidelijke instructies achter te laten. Het meningsverschil hierover typeert zowel de onduidelijkheid die er heerste als de politieke geladenheid van postverlating door een hooggeplaatste functionaris. De bewuste sous-prefect beet van zich af. Volgens hem was de situatie aan het begin van de oorlog als volgt: ‘La règle de droit public est que les fonctionnaires d’autorité qui représentent directement le gouvernement, se replient en cas d’invasion, alors que les autres fonctionnaires demeurent en principe à leurs postes. A la veille de l’invasion, les instructions, non écrites, étaient identiques. C’est ainsi que M. Trépont, préfet du Nord, a reçu et exécuté l’ordre de se rendre à Dunkerque, lors de la première occupation de Lille’²⁹. Hetzelfde gebeurde in de Pas-de-Calais en Aisne departementen die maar gedeeltelijk onder bezetting kwamen,

²⁵ ADN, J207/Musée 349, Mémoires de Félix Trépont, Tome I, p. 23.

²⁶ Pierre Aubert, *Le corps préfectoral face à l’occupation allemande: 1914-1918, 1940-1944*, Ivry-sur-Seine, 2001, p. 31. Voor de context van 1914-1918 is het werk van oud-prefect Aubert onvolledig. Het is voornamelijk een publicatie van de beperkte collectie rapporten in het ministerie van Binnenlandse Zaken in Parijs.

²⁷ Voor het Carnet B en de toepassing ervan in en rond Rijsel: Jean-Jacques Becker, “A Lille au début...”, p. 96 e.v.

²⁸ Annie Deperchin, “Justice et front...”, p. 191.

²⁹ Renée Delame, *Valenciennes. Occupation allemande...*, Vol II, p. 11-12 Die piste volgt ook: Robert Vandebussche, “Le pouvoir municipal...”, p. 450.

daar trokken de prefecten zich terug in het onbezette deel van waaruit zij hun functies bleven uitoefenen³⁰.

De uiteenlopende opvattingen en het gebrek aan duidelijke richtlijnen lieten zich voelen op het terrein, niet in het minst in het Noorderdepartement. De eerder vermelde politieke spanningen in en om Rijsel werkten dit nog verder in de hand. De relaties waren niet alleen sterk bekoeld tussen het militaire en het burgerlijke gezag, zoals al bleek konden ook de prefectuur en het stadhuis nog moeilijk door één deur³¹. Wat er ook van al die verwijten aan was, het duurde tot begin september 1914 eer de situatie een definitieve wending kreeg. In tussentijd had Trépont de laatste week van augustus vanuit het kabinet Malvy wél instructies gekregen om ter plaatse te blijven³². Op 2 september werd Rijsel een eerste keer bezet door een handvol Duitse soldaten. Teleurgesteld in de houding van het Franse opperbevel dat de eerdere berichten uit Rijsel over de naderende Duitse troepen negeerde, had de prefect eigenhandig het bevel gegeven om tienduizenden mannen van mobiliseerbare leeftijd te evacueren³³. Dit leverde hem een hardhandige ondervraging op door enkele Duitse officieren die de prefectuur binnen drongen en ermee dreigden hem te executeren³⁴. Na het terugtrekken van diezelfde Duitse troepen een dag later, werd de regering in Parijs op de hoogte gebracht van de heroïsche houding van de prefect. Op 6 september kreeg Trépont een eervolle vermelding in het *Journal Officiel*³⁵.

Vanaf dan werd zijn houding de standaard voor alle prefecten. De regering gooide het roer om en riep vanaf dan officieel en openlijk alle prefecten op om ter plaatse te blijven en de grootschalig exodus van de bevolking zo veel mogelijk in te tomen, dan wel in goede banen te leiden. Dat argument haalde ook sous-prefect Cauwès uit Valenciennes aan in de eerder aangehaalde discussie met de raadsleden. Ook hij benadrukte dat er pas begin september een verandering in het beleid kwam van de regering, en dit 'sur la demande des élus'. Verkozenen uit de meest noordelijke departementen van Frankrijk hadden daar bij de regering in Parijs op aangedrongen³⁶. Andere factoren die deze beslissing mee bepaalden, waren het militaire verloop en de gebeurtenissen in de Somme en de Ardennen departementen eind augustus. Daar hadden de prefecten hun post verlaten bij

³⁰ Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 288 e.v. en Yves Le Maner, *La Grande Guerre dans le Nord et le Pas-de-Calais*, Rijsel, 2014, p. 214. In het bezette deel van Pas-de-Calais benoemde men de burgemeester van Bapaume tot dd. sous-prefect.

³¹ Alexandra Richard, *Le préfet Félix Trépont, ou la difficile affirmation de l'autorité préfectorale dans le Nord, pendant la Première Guerre Mondiale*, Onuitgegeven Masterscriptie, Université Lille III, 2003, p. 43.

³² Enkel in het dagboek van de vertaler op het Rijselse stadhuis wordt hier melding van gemaakt, hij plakte een stukje uit de krant *La Dépêche* van na de oorlog. Die vermeldt de datum 28/08/1914 (ADN, J 74-241-242-243), *Papiers de Pierre Dumont...*, 28/08/1914).

³³ ADN, Le Reveil du Nord, 25/10/1918 en 28/10/1918 en James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 29-30.

³⁴ ADN, J207/Musée 349, *Mémoires de Felix Trépont*, Tome I, p. 103.

³⁵ Voor deze huldigingen van hoogwaardigheidsbekleders, zie: Alex Dowdall, *Under fire: civilians...*, p. 87.

³⁶ Renée Delame, *Valenciennes. Occupation allemande...*, Vol II, p. 13.

aankomst van de Duitse soldaten, tot grote onvrede van de inwoners. Maurice Gervais, de prefect van het Ardennendepartement, kostte het zelfs zijn job. Op 26 augustus 1914 kreeg hij van de Franse regering zijn ontslag wegens postverlating, nog voor de Duitsers waren aangekomen in Charleville³⁷.

De onduidelijke situatie beïnvloedde niet alleen de positie van de prefect maar ook die van zijn vertegenwoordigers in de belangrijkste steden van het departement, de sous-prefecten. Exacte informatie over hun houding tijdens de invasie ontbreekt, maar meer dan vermoedelijk trokken zij zich eind augustus, begin september in Rijsel of Duinkerke terug tijdens de innames van Avesnes, Cambrai en Valenciennes – al die steden werden weken voor Rijsel ingenomen - om er zich bij prefect Trépont te voegen³⁸. Geen van hen slaagde erin om in de weken erna zijn post terug op te nemen, ondanks dat verschillende pogingen daartoe ondernomen werden³⁹. Enkel de sous-prefect in Douai, Gustave Droz, bleef vier jaar lang aanwezig in de stad. Ook hij kon zijn functies niet uitoefenen⁴⁰. Eerder dan de oude opnieuw aan te stellen, opteerde de Duitse legerleiding er eind september voor om zelf sous-prefecten aan te duiden. In Avesnes en Valenciennes drong de bezetter aan bij de burgemeesters van de gelijknamige steden om die functie op te nemen⁴¹. Voor Cambrai stemden zij in met de ondernemende Kamer van Koophandel-voorzitter, Jules Hélot⁴². Dergelijke keuzes waren ingegeven door pragmatisme en moeten vooral gezien worden in een logica van centralisering. De invloed die sous-prefecten uitoefenden op de Duitse bezettingspolitiek was gering. Net als in 1870-1871 kozen de Duitsers ervoor om de vertegenwoordigers van het centrale gezag elke legitimiteit te ontfemen⁴³. Wel niet

³⁷ Annie Deperchin, “Les juridictions pénales illégales...”, p. 425-426. Maurice Edouard Gervais was prefect tot 26/08/1914. Gervais kreeg later eeerherstel en werd terug prefect vanaf 13 juni 1918. Op 16 november 1918 benoemde men Paul Mathivet als zijn opvolger.

³⁸ De sous-prefecten van het latere bezette Noorden bij het begin van de oorlog waren: Cauwez (Valenciennes), Alliez (Cambrai), Anjubault (Avesnes), Droz (Douai). Die eerste twee verbleven in vrij Frankrijk nadat zij zich met Trépont in Duinkerke hadden gevestigd. In Douai bleef Droz aan, maar zijn macht was zeer beperkt onder de bezetting. Zie: ADN, J207/Musée 349, Mémoires de Félix Trépont, Tome II, p. 290.

³⁹ ADN 9R 208, ‘Rapport de M. Anjubault, sous-préfet d’Avesnes, faisant fonctions de préfet du Nord, sur son administration’, 1918, p. 4.

⁴⁰ Robert Vandebussche, “Le pouvoir municipal à Douai...”, p. 449 en 457.

⁴¹ In Valenciennes was dat burgemeester Tauchon. Op zijn beurt delegerde die laatste die taak aan een zekere Fernand Dugardin. Zie: Hervé Passot, “La Sous-préfecture de Valenciennes durant la Première guerre mondiale. Bref aperçu au travers des fonds conservés aux Archives départementales du Nord”, Ongepubliceerde paper.

⁴² In Cambrai werd Jules Hélot dd. sous prefect door een Duitse benoeming. Dat leverde Hélot heel wat kritiek op. Niet alleen in en rond Cambrai zelf (o.m. het stadsbestuur), maar ook in Rijsel. Trépont had hem uitdrukkelijk verboden om die functie op te nemen. Na de oorlog waren de meningen over zijn optreden sterk verdeeld. O.m. zijn hulde in het Journal Officiel wekte deining op. (ADN, J207/Musée 349, Mémoires de Félix Trépont, Tome II, p. 290 en Jules Hélot, *Cinquante mois sous le joug allemand. L’Occupation allemande à Cambrai et dans le Cambrésis*, Parijs, 1921, p. 60 e.v.).

⁴³ Philippe Nivet, “Les municipalités en temps de guerre...”, p. 84-85.

onbelangrijk waren de overlegmomenten die zij nu en dan organiseerden met lokale overheden over hoe die Duitse maatregelen uitvoerden. Op sommige plaatsen, zoals in en rond Cambrai, stroomlijnden zij, naargelang de kwestie, de uitvoering en interpretatie van Duitse bevelen op burgemeestersconferenties⁴⁴.

Als gevolg van de desintegratie van het centrale staatsgezag en het verminderde belang van het tussenniveau nam al vanaf eind 1914 de lokale autonomie van burgemeesters toe. Dit was in de beide landen het geval, maar had minder verregaande gevolgen in België waar de lokale autonomie van oudsher groter was. Vooral het Rijselse stadhuis zag zijn kans schoon om al zeer snel een meer eigengereide koers te varen die afweek van de prefectuur. Prefect Trépont en zijn twee opvolgers zagen hun machtsbasis fors inkrimpen. Zelf bemerkte hij dat 'L'occupation allemande va réduire sinon supprimer mon activité administrative. Je ne pourrai plus compter sur l'autorité morale, qui me donne ma qualité de représentant du Gouvernement de la République'⁴⁵. Het Duitse bezettingsbestuur in Rijsel was in eerste instantie wel geïnteresseerd om de invloed van de prefect aan te wenden voor zijn bezettingspolitiek. Vooral in de beginperiode ondernam generaal von Heinrich enkele demarches in die richting. Hij verlangde van de prefect dat hij de lokale overheden bijstond in delicate kwesties als de voedselvoorziening. Trépont was bereid hier mee in te stemmen. Zo'n kwestie diende enkel het algemene belang van de bevolking. Daar kon in zijn ogen over worden gepraat. Maar wanneer het Duitse bevel ook medewerking verlangde bij zaken van gemeenschappelijk belang was Trépont categorieker⁴⁶. Als prefect was het onmogelijk om rechtstreekse orders van de bezetter te aanvaarden. Enkel en alleen in het belang van de bevolking wilde hij onderhandelen. De invloed van Trépont en diens opvolger Maurice Anjubault kromp ook geografisch, tot de agglomeratie Rijsel-Roubaix-Tourcoing en haar directe omgeving⁴⁷. Het enige wat telde voor de bezetter was de eigen militaire structuur die hij oplegde in Noord-Frankrijk, en die bestond uit Etappen en Kommandanturen. Van de Franse staatsstructuur trok hij zich niets aan. Contacten tussen de prefect en andere stads- en gemeentebesturen hoefden dan ook niet⁴⁸. Vanaf de lente van 1915 zette die evolutie naar meer lokale autonomie zich nog scherper door. Omstreeks die tijd nam de Duitse generaal von Heinrich als militaire gouverneur van Rijsel het besluit om prefect Trépont naar Duitsland te deporteren, samen met zijn secretaris-generaal Borromée⁴⁹. Het clandestien blijven aansporen tot verzet van gemeentebesturen uit de Rijselse omgeving deed hen de das om. De opvolger van Trépont, Anjubault, gooide heel wat minder gewicht in de schaal. Zijn invloed was niet te

⁴⁴ Jules Hélot, *Cinquante mois sous le joug...*, p. 96, 203, 424-425, e.v.

⁴⁵ ADN, J207/Musée 349, Mémoires de Félix Trépont, Tome II, p. 249.

⁴⁶ AML, 4H 64, Réunions Kommandantur, 06/11/1914.

⁴⁷ ADN, J207/Musée 349, Mémoires de Félix Trépont, Tome II, p. 249.

⁴⁸ ADN 9R 208, Rapport de Anjubault sur son administration..., p. 3.

⁴⁹ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 171.

vergelijken met die van zijn voorganger. Onder zijn bewind holde de functie nog verder uit. Dit stond het aan de genoemde stadsbesturen toe om een steeds meer autonome koers te varen, los van de prefectuur.

3. Desintegratie op het lokale niveau: postverlating en nieuwe ‘oude’ bestuursvormen

Wanneer burgemeesters tijdens de eerste dagen en weken van de oorlog naar voor traden bij Duitse aankomst werd duidelijk dat zij er in veel gevallen alleen voor stonden. Gezien het oorlogsgeweld en de militaire gebeurtenissen was dat allerminst een evidente positie. Op diverse plaatsen kwam het dan ook voor dat de invasie de lokale bestuurlijke organisatie ontwrichtte⁵⁰.

Postverlating in België en Noord-Frankrijk

Het meest zichtbare gevolg van de invasie op de lokale bestuurlijke organisatie was zonder twijfel wanneer een burgemeester verdween van het politieke toneel. Zoals al bleek, kwam het voor dat burgemeesters omkwamen of gedeporteerd werden. Zulke gebeurtenissen waren uitzonderlijk. Vaker vluchtten burgemeesters, schepenen of raadsleden weg of verlieten zij om allerlei andere redenen hun post. Dit ging in tegen de Belgische en Franse instructies die verwachtten dat burgemeesters en lokale verkozenen ter plaatse bleven. Voor de Belgische burgemeesters was de situatie klaar en duidelijk. Ter plaatse blijven was het devies. Dat wist elke burgemeester vanaf 4 augustus 1914. Hetzelfde principe gold in Noord-Frankrijk, tenzij zij gemobiliseerd werden en dienst namen in het leger⁵¹. In tegenstelling tot de houding van de prefecten, was er over de positie van lokale overheden geen discussie of koerswijziging. Toch was de communicatie hierover minder stringent dan in België. Dat verklaart waarom de regering naar aanleiding van ‘l'exode spontané des autorités locales’ gedwongen was om de instructies verschillende keren in herinnering te brengen⁵².

⁵⁰ Philippe Nivet, “Les municipalités...”, p. 247.

⁵¹ Philippe Nivet, *Les réfugiés français de la Grande guerre...*, p. 25.

⁵² Annie Deperchin, “Justice et front...”, p. 189-190.

Hoewel postverlating door burgemeesters tot op vandaag vooral bestudeerd werd in de context van mei 1940, kwam het zeker en vast ook voor in de zomer en herfst van 1914⁵³. De bevindingen van historici uit beide landen lopen hierover uiteen. Zo onderstrepen Franse onderzoekers in navolging van Georges Gromaire steeds opnieuw de grote impact van de postverlating en dan vooral de mobilisatie van lokale verkozenen op het functioneren van de stads- en gemeentebesturen⁵⁴. Een verklaring die zij naar voor schuiven voor de postverlating is ‘la grande peur’⁵⁵. Talrijke voorbeelden uit verschillende departementen wezen daar op⁵⁶. Het contrast met de Belgische historiografie is groot. Zo besloot Michaël Amara dat de exodus in de zomer van 1914 op geen enkele manier te vergelijken was met ‘la réorganisation totale des pouvoirs publics que connaît le pays en 1940’. De wil om ter plaatse te blijven en het bestuur in handen te houden haalde het van de schrik en de neerslachtigheid. Als belangrijkste verklaring hiervoor vermeldt Amara de bewuste omzendbrief van 4 augustus 1914, samen met verschillende regeringsverklaringen die parlementairen opriepen om ter plaatse te blijven⁵⁷. Zij waren succesvol. De grote meerderheid van de verkozenen, en dus ook burgemeesters, bleef ter plaatse. Zelfs daar waar het geweld hoog oplaaide. Groot was dan ook het contrast met de vluchtelingenstromen die uit het land wegtrokken.

Niettegenstaande dat de historiografie zich in beide landen eenduidig uitspreekt, valt het op dat geen van de vermelde auteurs zich uitlaat over de omvang van het fenomeen⁵⁸. Concreet onderzoek naar het aantal burgervaders dat zijn post verliet in 1914, voerde men nog niet⁵⁹. Dat verklaart meteen ook de gehanteerde fraseologie. Terwijl Nivet het heeft over ‘een zeker aantal’, schrijft De Schaepdrijver op haar beurt dat het gemeentelijke gezag ‘min of meer’ op post bleef⁶⁰. Die vage bewoordingen zijn een direct (en logisch) gevolg van een breder methodologisch probleem. Systematische bronnenreeksen die informatie over de postverlating van burgemeesters bevatten, bestaan niet. Doordat de werking van de bestuurlijke tussenniveaus werd bemoeilijkt, verloren zij ook de grip op het

⁵³ Voor de context van 1940 in België en Noord-Frankrijk, zie: Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters...*, ODV, p. 131, 145 e.v.

⁵⁴ Georges Gromaire, *L'occupation allemande...*, p. 58; Philippe Nivet, “Les municipalités en temps de guerre...”, p. 59 en Helen McPhail, *The long silence...*, p. 32.

⁵⁵ Philippe Nivet, *Les réfugiés français...*, p. 25-28.

⁵⁶ Archives Départementales des Ardennes (red.), *Les Ardennes durant la Grande Guerre (1914-1918)*, Charleville-Mézières, 1994, p. 69 en Charles Calippe, *La Somme sous l'occupation allemande: 27 août 1914- 19 mars 1917*, Parijs, 1918 p. 7.

⁵⁷ Michaël Amara, “L'exode...de 14...”, p. 51-53.

⁵⁸ Enkel CRB-directeur Herbert Hoover gaf cijfermateriaal. Hij schreef dat er in bezet Frankrijk 500 burgemeesters dienst hadden genomen in het leger tijdens de invasie. Waarop dit cijfer gebaseerd is en hoe accuraat het is, kon niet worden achterhaald. Zie: Herbert Hoover, *An American Epic. Volume 1, The relief of Belgium and Northern France, 1914-1930*, Chicago, 1950, p. 19.

⁵⁹ Enkel voor de magistratuur bekeek men dit: Melanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 109.

⁶⁰ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 43 en Sophie De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 131.

lokale politieke personeel. Toch wil het ontbreken van bronnenreeksen niet zeggen dat overheden postverlating niet als een reëel probleem ervoeren. Voor prefect Félix Trépont stelde het probleem zich wel degelijk. Begin september 1914 klaagden enkele inwoners uit Longpret over het feit dat ‘depuis huit jours, nous ne voyons plus le maire’⁶¹. Over de afwezige burgemeesters van Vieux-Condé en Fresnes lichtte de sous-prefect van Valenciennes hem in⁶². Ongeveer terzelfdertijd keurde het ministerie van Binnenlandse Zaken vanuit Bordeaux op voorstel van Trépont de schorsing van één maand goed van burgemeester Chaveau van Avesnes-sur-Helpe. Hij had de massale uittocht van de bevolking eind augustus 1914 niet verhinderd, iets wat hem nochtans was bevolen door het Franse opperbevel⁶³. Chaveau zelf was naar Parijs getrokken samen met de eerste adjunct⁶⁴. Omwille van dergelijke voorvallen zag Trépont zich opnieuw gedwongen om de burgemeesters in zijn arrondissement aan te schrijven. Hij herinnerde hen eraan dat ‘fonctionnaires et tous ceux qui assurent un service public restent à leur poste’⁶⁵. De situatie in het Noorderdepartement was geenszins uitzonderlijk. Het leek het er zelfs nog mee te vallen in vergelijking met andere departementen. Maatregelen als in het meer oostelijke gelegen Vogezen-departement bleven er uit. Daar had het ministerie van Binnenlandse Zaken op 22 september 1914 naar de prefect een telegram gezonden waarin het onmiddellijk een lijst eiste van de lokale verkozenen die hun instructies niet nageleefd hadden tijdens de invasie en de eerste dagen van de bezetting⁶⁶.

Gelijkaardige gebeurtenissen deden zich ook voor in bezet België. Zo zijn er indicaties dat de postverlating van burgemeesters toch niet zo’n marginaal gegeven was als Amara beweerde. Stukken die de activistische pers midden 1915 publiceerde bijvoorbeeld, laakten de houding van ‘vele burgemeesters die naar een ander land vertrokken’⁶⁷. Het feit dat activisten net postverlating als argument gebruikten om traditionele Belgische elites te discreditieren, bewijst dat de onvrede hierover niet volledig onbestaande was. Tekenend vooral was de omzendbrief van Herman De Baets, de dd. gouverneur van Oost-Vlaanderen⁶⁸. Nog op 25 oktober 1914 richtte hij zich tot de ‘déserteurs civils’⁶⁹. De naar

⁶¹ ADN, 9R 144, Brief aan prefect Trépont, 07/09/1914.

⁶² ADN, 9R 21, Rapport van de sous-prefect van Valenciennes, 07/09/1914.

⁶³ ADN, 9R 129, Brief van GQG aan prefect, 28/08/1914.

⁶⁴ ADN, 9R 129, besluit van de prefect, 30/09/1914.

⁶⁵ ADN, 9R 11, Omzendbrief 09/10/1914. Eerder had Trépont eind augustus al een omzendbrief gestuurd naar alle burgemeesters met de vraag om de vlucht van de lokale bevolking in te perken, geciteerd in: Michaël Amara, *Des Belges à l'épreuve de l'Exil...*, p. 29.

⁶⁶ Dominique Michel, “La crise des institutions communales...”, p. 207.

⁶⁷ *Gazet van Brussel*, 25/11/1915.

⁶⁸ Nico Wouters, “Herman De Baets”, in Tony Valcke e.a. (Reds.), *Fontein van de oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de Provincie Oost-Vlaanderen van 1830 tot nu. Deel 4. Biografieën van twintigste-eeuwse beleidsmakers*, Gent, 1993, p. 613-617.

⁶⁹ ARA, ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 611, Sint-Martens-Latem, Rapport, 1921. Gouverneur Maurice Lippens citeerde na de oorlog een deel van de omzendbrief om de vlucht en terugkeer uit

Nederland gevluchte burgemeesters kregen tot 5 november de tijd om terug te keren en hun post op nemen. Vaak betrof het burgemeesters van kleinere gemeenten zoals Sint-Martens-Latem, Beveren-Waas of Buggenhout⁷⁰. Maar even vaak bleken het burgemeesters van meer belangrijke provinciesteden. Zowel in Lokeren, Eeklo als Aalst had de zetelende burgemeester in uiteenlopende omstandigheden de stad verlaten nog voor ze definitief bezet was⁷¹. En ook in en rond Antwerpen zag de Intercommunale Commissie zich gedwongen om inlichtingen te verzamelen over het aanblijven van het lokale politieke personeel uit de buitengemeenten. Voor het schepencollege merkte Louis Franck op dat heel wat burgemeesters hun post verlaten hadden⁷². Rond Antwerpen was het lokale bestuursniveau volledig ontregeld als gevolg van het beleg op de stad. Heel wat burgemeesters waren samen met een groot deel van de bevolking weggetrokken, vaak naar Antwerpen-stad. Onder impuls van Louis Franck, en met toestemming van de bezetter, organiseerde men in die eerste weken na de val van de vesting het bestuurlijke herstel⁷³. Op twee weken tijd werden 26 tijdelijke dienstdoende burgemeesters benoemd⁷⁴. Met hen werd afgesproken dat hun ambt verviel op het moment dat de zetelende burgemeester terugkeerde. Tot in december 1914 en januari 1915 hield de IC de vinger aan de pols en verzamelde zij informatie over de gemeentebesturen en de burgemeesters die tijdelijk het ambt waarnamen⁷⁵.

Ondanks die aanwijzingen is het aantal Belgische en Franse burgemeesters dat in de zomer van 1914 zijn post verliet nauwelijks exact te becijferen. Zoals vermeld laten bronnen van tijdens de oorlogsperiode dit niet toe. Philippe Salson bijvoorbeeld, kon in

Nederland van de burgemeester van Sint-Martens-Latem te kaderen. De omzendbrief zelf werd niet bewaard in het oorlogsarchief van Herman De Baets (POVL, Archief Kabinet Herman De Baets, 016/722/5 en 016/853/1). Voor meer informatie over de vlucht van het lokaal bestuur in Sint-Martens-Latem: Hugo Vanden Abeele, *Oorlogsdagboek van eenen gemeentesecretaris of oorlogskronijk der gemeente Sint-Martens-Laathem aan Bosch en Leie, 1914-1919*, Gent, 1924, p. 9-14.

⁷⁰ Voor Beveren-Waas: POVL, 2/9902/4, Dossier Richard Fidèle Pypers en ook: Melanie Bost, “Un exercice discret de purification. L’autoépuration de la magistrature belge après la première guerre mondiale”, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2011, 24, p. 77. Voor Buggenhout: POVL, 333/16, 1914, Brief van de politiecommissaris aan de provinciegouverneur, 15/09/1914.

⁷¹ Dirk Meert, *Aalst 1914-1918, Het leven in een Duitse stad onder Duitse bezetting*, Aalst, 2013 en Paul Van De Woestijne, “Victor Roegiers, oorlogsburgemeester van Eeklo 1914-1918”, *Heemkundige Bijdragen uit het Meetjesland*, 2013, 27, 1, p. 1-24.

⁷² SA, Archief Intercommunale Commissie (IC), “aanduiding van dd. burgemeesters” en ook *Antwerpsche Tijdingen*, 02, 03 en 06/11/1914.

⁷³ Leon Van Herwegen, *Het oorlogsgebeuren in Mortsel tijdens de Eerste Wereldoorlog en het Mortsels Komitee voor Hulp en Voeding*, Mortselse Heemkundige Kring, Jaarboek 1993, p. 98-99.

⁷⁴ Aartselaar, Berchem, Boom, Borsbeek, Boechout, Brasschaat, Broechem, Kalmthout, Kapellen, Kontich, Niel, Rumst, Deurne, Doel, Duffel, Edegem, Ekeren, Hoboken, Kessel, Lier, Lint, Merkssem, Temse, Wilrijk, Waarloos, Wuustwezel.

⁷⁵ RABW-PAA, Burgemeesters..., 603/121, brief van griffier provincie Antwerpen aan lokale overheden, 22/12/1914 en brief van de Präsident der Kaiserl. Zivilverwaltung aan de gemeentebesturen, 18/01/1915.

zijn onderzoek over de postverlating in het Aisne-departement enkel maar steunen op een omvangrijke collectie dagboeken en lokale getuigenissen⁷⁶. Enkel onderzoek op basis van naoorlogse bronnen maakt dus voorzichtige schattingen mogelijk, en dan vooral voor de Belgische casus. Voor Noord-Frankrijk bestaan immers niet dezelfde omvangrijke bronnenreeksen als voor naoorlogs België. Dit komt omdat de Franse overheid na de oorlog, om uiteenlopende redenen, op een fundamenteel andere manier omging met de houding van burgemeesters tijdens de bezetting en invasie (zie hoofdstuk 10). Veel meer dan in Noord-Frankrijk waar men de houding van burgemeesters nauwelijks of niet proactief natrok, was postverlating in België een politiek thema in de evaluatie van burgemeesters na de bevrijding. In het Noorderdepartement maakte men er na de oorlog amper melding van. Zeldzaam waren dossiers zoals over Lesquin en Cantin, waar postverlating deel uitmaakte van klachten van onderuit over de houding van de burgemeester⁷⁷. Bij de weinige gevallen dat het wel voorkwam, was postverlating amper een bezwarend element. Dat bleek zeer duidelijk uit een rapport dat de politiecommissaris van Denain aan de prefectuur bezorgde eind december 1918⁷⁸. Hierin beschreef hij haarfijn de vlucht van burgemeester Lefebvre naar Parijs bij het begin van de oorlog, maar na de bevrijding maakte men hier geen enkele opmerking over. Dat dit in België anders lag, bewijzen de uitlatingen van de Oostendse arrondissementscommissaris begin februari 1919. Hij liet er tijdens een onderzoek naar de postverlating van Louis Van Mullen, burgemeester van het dorpje Ettelgem, geen misverstanden over bestaan. Hij schreef naar de provinciegouverneur dat ‘de burgemeester meer dan wie ook verplicht was op zijn post te blijven om de belangen der inwoners zijner gemeente te verdedigen tegenover den vijand (...) Mijns inziens zou Van Mullem moeten afgesteld worden van zijn ambt. Hij heeft het vertrouwen der bevolking verloren door zijn laf gedrag⁷⁹. In theorie kon een burgemeester die zijn post had verlaten na de eerste lokale verkiezingen dan ook niet herbenoemd worden in België. Terzelfdertijd was het wel zelden of nooit een directe aanleiding voor ontslag⁸⁰. In de praktijk bepaalde de naoorlogse lokale politieke context of de postverlating van een burgemeester als problematisch of onderzoekswaardig werd beschouwd. Enkel wanneer ze een performant lokaal bestuur na de oorlog bemoedijkte, of de positie van een burgemeester onmogelijk had gemaakt, dan greep men in of opende

⁷⁶ Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 278.

⁷⁷ ADN, 1874 W, “Service Régional de Police Judiciaire de Lille”, nr. 31/497 en ADN, M89/272 B, 4, Cantin, brief van een groep inwoners aan de Prefect, 15/04/1919.

⁷⁸ ADN, 9R 513, Rapport van de politiecommissaris van Denain aan de sous prefect van Valenciennes, 28/12/1918.

⁷⁹ PAWVL, Archief Kabinet Gouverneur, 2001/7, nr. 725, Dossier Ettelgem, Burgemeester Louis Van Mullem, brief van de Gouverneur aan de arrondissementscommissaris, 18/02/1919.

⁸⁰ In tegenstelling tot 26 jaar later was het tijdens de eerste wereldoorlog niet strafbaar. De wet Bovesse had dit in 1935 gewijzigd. (Nico Wouters, *Oorlogsborgemeesters 40/44...*, p. 40-43 en 64-78). Enkel burgemeester Pieter D’Hoe uit Liedekerke ontsloeg men omwille van postverlating. (KB van 09/06/1919, BS 23-24/06/1919).

men een onderzoek. Bestuurlijke en lokale politieke stabiliteit was doelstelling nummer één in de onmiddellijke naoorlogse periode. Wanneer een burgemeester zijn post had verlaten en nog tijdens de oorlog overleed in Frankrijk, zoals Jean Monsen de burgemeester van het Henegouwse Gozée, dan was er na de oorlog vanuit bestuurlijk oogpunt geen enkel probleem en hoefde de overleden burgemeester zijn vlucht ook nergens vermeld te worden⁸¹. Een gelijkaardige logica speelde wanneer burgemeesters zelf besloten om nog voor de lokale verkiezingen hun ontslag te geven. De rapporten over het vroegtijdige ontslag van de katholieke burgemeesters van Eeklo en Aalst bijvoorbeeld, reppen met geen woord over de vlucht van Emiel Dauwe en Leo Gheeraerds naar respectievelijk Nederland en Engeland bij het begin van de oorlog⁸². In geval van vroegtijdig ontslag was het probleem voor de hogere autoriteiten van de baan als een burgemeester zijn ontslag aanvaard en zijn opvolger aangeduid was.

Wanneer was postverlating dan wel relevant voor de hogere Belgische autoriteiten onmiddellijk na de oorlog? Eerst en vooral als er klachten binnen kwamen over de houding van een bepaalde burgemeester⁸³. Alvorens de minister van Binnenlandse Zaken een sanctie overwoog, trachtte men een grondig beeld te krijgen van zijn functioneren onder de bezetting. Postverlating kon dan één aspect zijn in een bredere aanklacht over het ‘onwaardige’ gedrag. Dat bleek het geval in het omvangrijke dossier over Gaston Hunin, burgemeester van het Luxemburgse stadje Bouillon⁸⁴. Twee keer opende minister van Binnenlandse Zaken Charles de Brocqueville een onderzoek naar het gedrag van Hunin over zijn houding ten overstaan van de bezetter. Een bijkomend element dat zwaar woog in het dossier was de vlucht van Hunin naar Frankrijk net voor de Duitse aankomst, en dan in het bijzonder het feit dat hij pas in 1915 terugkeerde, net vanaf het moment dat hij gemobiliseerd kon worden in het Belgische leger⁸⁵. Het staaft de algemene bevindingen en het bredere oordeel van de provinciegouverneur. Eind 1920 dwong hij Hunin om zelf ontslag te nemen. De vraag of een burgemeester moedig op post was gebleven tijdens de invasie, laaide na de oorlog een tweede keer op in de context van de

⁸¹ ARA, ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 1622, Gozée, Rapport van de gouverneur, 1919.

⁸² ARA, ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 534 (Eeklo) en 422 (Aalst).

⁸³ Slechts zeer sporadisch gebeurde het dat klachten exclusief de postverlating van een burgemeester behandelden. Eén uitzondering hierop was de zaak Emile Masy. Masy was titelvoerend burgemeester van Sars-la-Bruyère (Henegouwen) maar had bij het begin van de oorlog zijn post verlaten. In de weken onmiddellijk na de bevrijding liet het schepencollege weten aan het kabinet van de provinciegouverneur dat burgemeester Emile Masy al sinds 1914 naar Frankrijk was gevlucht. Zij wilden de dd. burgemeester die de hele bezetting lang de functies had waargenomen officieel aan het hoofd van de gemeente benoemd zien. Masy zelf had te kennen gegeven dat hij bereid was vrijwillig afstand te doen van de functie. (ARA, ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 1525, Rapport van de Gouverneur, 1921.

⁸⁴ RAA, Provinciaal Archief Luxemburg, Kabinetsarchief van de Provinciegouverneur, Benoemingsdossiers, nr. 32, Bouillon.

⁸⁵ *Idem*, Brief van provinciegouverneur aan Minister van Binnenlandse Zaken, 12/08/1919.

lokale verkiezingen. Het gebeurde namelijk dat burgemeesters die hun post verlaten hadden, zich opnieuw verkiesbaar stelden en probeerden om opnieuw benoemd te worden. In theorie weigerde toenmalig minister Henri Carton de Wiart dit steevast: ‘En règle général et à moins de circonstances tout à fait spéciales, le gouvernement n’est pas disposé à renommer des bourgmestres qui ont abandonné leurs fonctions pendant la guerre’⁸⁶. Op het terrein bleek dat er heel wat verzachtende omstandigheden waren (‘circonstances tout à fait spéciales’). Het gebrek aan andere gekwalificeerde kandidaten, bijdragen aan de oorlogsinspanningen in het buitenland, het behouden van een meerderheid of gegronde redenen die de vlucht rechtvaardigden golden allemaal. Carton de Wiart benoemde in totaal 20 burgemeesters opnieuw die hun post verlaten hadden. Partijgenoten hadden duidelijk een streepje voor, slechts één daarvan was niet katholiek⁸⁷.

Het meest recente onderzoek naar postverlating in bezet Frankrijk zette zich af tegen de meer gangbare these over de desintegratie van lokale overheden als gevolg van ‘la grande peur’. Zo benadrukte Salson vooral de mate van stabiliteit. Hij becijferde dat ongeveer twee op drie burgemeesters in het bezette deel van het Aisne departement ter plaatse bleef tijdens de invasie⁸⁸. Die cijfers contrasteren met schattingen over de postverlating in België. Lokale studies en benoemingsdossiers van burgemeesters maken immers gewag van minstens 80 gevallen van postverlating over heel België (1/33)⁸⁹. Salson’s idee van stabiliteit krijgt op die manier een hele andere betekenis. Het contrast tussen deze schattingen sluit aan bij het beeld dat ook al in de historiografie naar voor kwam, namelijk dat postverlating een heel wat omvangrijker probleem was in Noord-

⁸⁶ Dit schreef Carton de Wiart in een brief naar de Antwerpse provinciegouverneur. Zie: RABW-PAA, Burgemeesters..., nr. 2704, Oelegem, Brief van Minister van Binnenlandse Zaken aan de Provinciegouverneur, 08/10/1921.

⁸⁷ Landskouter, Elst, Kruishoutem, Lokeren, Mortsel, Oelegem, Blaasveld, Ranst, Walem, Wuustwezel, Munsterbilzen, Bree, Genk, Zelem, Rekem, Sint-Jorist-Weert, Faulx-les-Tombes, Sars-la-Buissière, Fouron-le-Comte. Enkel in Roisin (Henegouwen) benoemde Carton de Wiart een liberaal opnieuw na postverlating.

⁸⁸ Philippe Salson, *1914-1918. Les années...*, p. 282 e.v.

⁸⁹ 79/2598. Dat is ongeveer 1 op de 33. Geografische spreiding: Oost-Vlaanderen: Sint-Martens-Latem, Buggenhout, Overmere, Ecklo, Middelburg, Heusden, Landskouter, Beerlegem, Elst, Kruishoutem, Beveren, Dendermonde, Lokeren, Aalst; Antwerpen: Aartselaar, Boom, Capellen, Edegem, Hemiksem, Hove, Koningshooik, Mol, Mortsel, Oelegem, Blaasveld, Geel, Merksem, Ranst, Walem, Heist-op-den-Berg, Wuustwezel, Zandhoven, Zwijndrecht; Limburg: Munsterbilzen, Bree, Genk, Zelem, Rekem, Neerpelt; West-Vlaanderen: Outrijve, Eernegem, Ettelgem, Assebroek; Luxemburg: Bouillon; Brabant: Bellingen, Berg, Borchlombeek, Eppgem, L’Ecluse, Liedekerke, Malderen, Muizen, Roosbroeck, Sint-Joris-Weert, Wespelaar, Kortenberg, Bièrges, Folx-les-Caves, Mont-Saint-Gibert, Orbais; Namen: Hastière-par-Delà, Lisogne, Montgauthier, Onhay, Balâtre, Belgrade, Faulx-les-Tombois, Tamines, Fontenelle, Romerée; Henegouwen: Fourbechies, Frasnès-lez-Buissin, Pommereuc, Cambron-Casteau, Roisin, Sars-la-Bruyère, Barbençon, Gozée, Sars-la-Bruissière; Luik: Fourlon-le-Comté, Moulant, Moxhe en Wezet. De fragmentarische bewaring, de provinciale verschillen in inhoud en vooral de initiële doelstelling van de naoorlogse bronnen verhinderen een meer exacte telling. Uit de soms zeer beknopte informatie in de benoemingsdossiers kon niet steeds afgeleid worden of het om postverlating ging of een andere gebeurtenis betrof.

Frankrijk dan in België⁹⁰. Ondanks het duidelijke verschil tussen de beide landen kan er niet genoeg benadrukt worden dat de schattingen zeer onvolledig zijn. Diverse aanwijzingen doen vermoeden dat de reële aantallen hoger lagen in beide landen. Jules Hélot, de nieuwbakken dd. sous prefect van Cambrai (Noorden) bijvoorbeeld, vermeldde in zijn oorlogsmemoires het hoge aantal burgemeesters die hun post verlaten hadden in zijn arrondissement⁹¹. Op 7 november 1914 rapporteerde Hélot: ‘En dehors des maires appelés sous les drapeaux, un trop grand nombre ont abandonné le poste qui leur avait été confié, de telle sorte que beaucoup de municipalités sont désorganisés à un moment extrêmement difficile’⁹². Andere bronnen hierover zijn er nauwelijks of niet bewaard in de prefectorale administratie. Enkel de vlucht van Nestor Coppin in Cambrai en Devillers in Marcoing bleef na de oorlog niet onbesproken, evenals de weigering van burgemeester Labbez in Solesmes om zijn functies terug op te nemen na de gebeurtenissen tijdens de invasie⁹³. Ook in België leefde de indruk dat postverlating een wijdverspreid gegeven was, zonder dat er noodzakelijk bronnen over bewaard bleven. Edgard Fontaine de Ghelin werd na de verkiezingen in 1921 opnieuw voorgedragen als burgemeester van het Condroz-dorpje Solre-Saint-Géry, nabij Beaumont. Om de kandidatuur kracht bij te zetten, complimenteerde de gouverneur Fontaine de Ghelin met zijn houding tijdens de invasie: ‘Lors de l’invasion il fut le seul bourgmestre de tous les environs que resta au poste!’⁹⁴. Merkwaardig genoeg keerde dit aspect nauwelijks of niet terug in de bewuste dossiers over de omliggende gemeenten. Slechts in twee gevallen, Grandrieu en Beaumont, bleef de postverlating van de burgemeesters niet onvermeld⁹⁵.

Een deel van de verklaring voor deze nationale verschillen is gelijkaardig aan de factoren die al eerder de meer proactieve houding van de Belgische burgemeesters bij de Duitse aankomst duiden. Zo speelde zonder twijfel de herinnering aan de Frans-Pruisische oorlog van 1870-1871 een belangrijke rol⁹⁶. Die ontbrak in België en veroorzaakte mee ‘La grande peur’ in Noord-Frankrijk. Maar even goed lijkt ook in deze

⁹⁰ Voor het Noorderdepartement kon er door de bronnenarmoede geen verantwoorde schatting gemaakt worden. In totaal vond ik zo’n 13 gevallen, maar alles wijst erop dat dit er in realiteit heel wat meer waren. De 13 gemeenten zijn Cambrai, Lesquin, Lompret, Hantay, Cantin, Avesnes-le-Sec, Marcoing, Solesmes, Vimy, Orchies, Englos, Emmerin, Salome.

⁹¹ Jules Hélot, *Cinquante mois sous le joug...*, p. 8, 126 en 311.

⁹² ADN, 9R 222, Rapports généraux sur l’administration, 07/11/1914.

⁹³ Voor Marcoing: Jules Hélot, *Cinquante mois sous le joug...*, p. 11 en voor Solesmes: ADN, 9R 829, Brief van G. Labbez aan de prefect, 03/11/1918.

⁹⁴ ARA, ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 1665, Solre-Saint-Géry, Rapport van de gouverneur, 1921.

⁹⁵ ARA, ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 1624, Grandrieu en nr. 1597, Beaumont.

⁹⁶ Deborah Bufftona, *The Ritual of Surrender: Northern France under Two Occupations, 1914-1918, 1940-1944*, ODV, University of Wisconsin, 1987, p. 137.

kwestie het neutrale statuut van België een rol te hebben gespeeld⁹⁷. Vooral in combinatie met de idee van een korte oorlog bood het de Belgische burgemeesters, meer dan in Frankrijk, in de eerste oorlogsweken een overtuigend argument om ter plaatse te blijven. Het feit dat postverlating als politiek probleem aan belang won naarmate de invasie verder ging in provincies als Oost-Vlaanderen en Antwerpen, doet vermoeden dat het wel aan kracht inboette als gevolg van de geruchten en getuigenissen over de gruweldaden. Andere factoren van niet te onderschatten belang waren de meer uitgesproken instructies in België en de diepgaandere en meer chaotische desintegratie van het centrale gezag in Frankrijk⁹⁸. Maar ook de veel omvangrijkere mobilisatie in Frankrijk speelde zeker een rol⁹⁹. Hoewel die laatste uiteraard niet als ‘postverlating’ kan gezien worden, leidde het er wel toe dat daar heel wat meer burgemeesters en raadsleden afwezig waren bij het begin van de oorlog dan in België.

De omstandigheden

De manier waarop en de redenen waarom burgemeesters vluchtten, konden variëren. Exacte motieven zijn vaak amper te achterhalen. Lang niet elke burgemeester vluchtte zo maar uit schrik. Al kwam dat uiteraard wel voor. De geruchten over wreedheden op andere plaatsen of de gebeurtenissen in naburige gemeenten volstonden voor sommigen om het hazenpad te kiezen nog voor er één Duitse voet op lokale bodem was gezet. Dat was het geval in Cambrai waar Nestor Coppin, na eerder aangedrongen te hebben bij zijn collega raadsleden om ter plaatse te blijven, de stad ontvluchtte in de nacht van 26 augustus¹⁰⁰. Gelijkaardige motieven brachten ook Joseph Muller en zijn eerste adjunct in Saint-Quentin (Aisne) ertoe om de stad te verlaten. Beiden waren oorspronkelijk afkomstig uit Elzas-Lotharingen en vreesden dat zij in het bijzonder gevisieerd zouden worden door de Duitse troepen¹⁰¹. Veel vaker dan enkel schrik was het een complexe wisselwerking van lokale gebeurtenissen en militaire factoren die een burgemeester ertoe bracht om zijn post definitief of voor een kortere periode te verlaten. Sommigen pleegden overleg met

⁹⁷ Guillaume Parisot en Philippe Salson, “L’occupation de 1914 en rupture par rapport à celle de 1870...”, p. 195-197.

⁹⁸ Net als de militaire gebeurtenissen kan ook de houding van de prefecten een verklaring zijn voor de regionale verschillen. Zo lijkt postverlating een significanter probleem te zijn geweest in het Ardennendepartement dan in het Noorden. Het is mogelijk dat de vlucht van de prefect en enkele belangrijke burgemeesters (Sedan, Charleville-Mézières...) daar een rol in heeft gespeeld.

⁹⁹ Sophie De Schaepdrijver, “Belgium...”, p. 395. Frankrijk kende een mobilisatiegraad van 89%, tegen 20% voor België.

¹⁰⁰ Gerard Nortier, “La vie de la population civile de Cambrai, de 1914 à 1917”, in *Mémoires de la Société d’Emulation de Cambrai*, 2010, Tome 111, p. 41.

¹⁰¹ Philippe Salson, *1914-1918...*, p. 279 en p. 612-613.

collega's alvorens zich naar het buitenland te begeven. Anderen werden gedwongen om de gemeente te verlaten¹⁰². Van doorslaggevend belang bij zo goed als elke burgemeester die de wijk nam, was het bijzonder gewelddadige karakter van de invasie. Zoals al bleek kon het geweld burgemeesters in hun persoon treffen. In Kortenberg vluchtte burgemeester Felix Vrebos nadat hij mishandeld was door Duitse soldaten tijdens hun intocht. Via Antwerpen slaagde hij erin om Engeland te bereiken waar hij de hele oorlog zou doorbrengen. Op andere plaatsen vluchtte de burgemeester samen met een groot deel van de bevolking weg wanneer zware gevechten de gemeente teisterden, zoals in Orchies (Noorden) en Dendermonde¹⁰³. Hoewel de versies over de gebeurtenissen uiteenlopen, zijn verschillende lokale historici het erover eens dat de Dendermondse burgemeester Leo Bruyninx samen met zijn vrouw en een grote groep vluchtelingen uit de stad wegvluchtte op 4 september, de dag waarop de beschieting van de stad begon. Aangekomen in Zelzate hoorde hij daar over het lot van de stad, waarna hij prompt een inzinking kreeg. Volgens de Leuvense historicus Yves Segers verweet hij zichzelf zijn afwezigheid, waardoor hij niet met de Duitse soldaten had kunnen onderhandelen¹⁰⁴. Andere lokale historici gingen nog een stap verder en omschreven de vlucht van Bruyninx als een 'fatale beslissing'. Zij maken gewag van verscheidene bronnen die melden dat de Duitsers het ultimatum aan de kant wilden schuiven indien de burgemeester zich kwam melden. Omdat dit niet gebeurde, werd de stad verwoest¹⁰⁵.

Het brutale oorlogsgeweld tegen hun persoon, en tegen burgemeesters meer algemeen, was na de oorlog het meest voorkomende argument ter verantwoording van een vlucht¹⁰⁶.

¹⁰² In het Henegouwse Havay bijvoorbeeld, verbleef burgemeester Henri Ewbank vier jaar lang in Frankrijk. Samen met de voltallige bevolking verliet hij de gemeente op bevel van Britse militairen. Vanuit zijn gemeente ving het beleg op de forten van Maubeuge aan. Volgens de arrondissementcommissaris van Bergen kon en mocht hem dit niet kwalijk genomen worden. (ARA, ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 1490, Havay, Rapport van de gouverneur, 1921). Hetzelfde gebeurde in sommige gemeenten in en rond Antwerpen als gevolg van het beleg. (RABW-PAA, Burgemeesters..., nr. 3398-3399, Schilde, Brief van de burgemeester aan de gouverneur, 15/03/1919).

¹⁰³ Voor de casus Orchies: John Horne en Kramer, *German Atrocities...*, p. 135-136.

¹⁰⁴ Yves Segers, "Een biografie van Leo Bruyninx (1866-1929), volksvertegenwoordiger en burgemeester van Dendermonde", in *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, 1996, 15, 4, p. 146-148.

¹⁰⁵ Dat was volgens Lies Buysse de reden van de inzinking: Lies Buysse, *Vertrapt door 's vijands wreedten lust? Dendermonde in de Eerste Wereldoorlog en de impact van deze strijd op de stad (1870-1939)*, OLV, Universiteit Gent, 2005, p. 97. Recent werd geopperd dat het ultimatum vooral een Duits argument was voor het geweld, ook werd er benadrukt dat Bruyninx wel degelijk probeerde terug te keren, wat gezien de militaire gebeurtenissen niet mogelijk was. Zie: Paul Putteman, "Bange septembertagen. De militaire activiteiten en wandaden van het Duitse leger tegen de burgerbevolking in Dendermonde in de periode van 4 september tot 8 oktober 1914", in *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*", 2013, 31, 4, 228 e.v.

¹⁰⁶ Zo ook in Wezet waar burgemeester Léon Meurice na een lang gevangenschap tijdens de invasie gevlucht was naar Nederland om zich daar in veiligheid te brengen. Daar kwam tijdens en na de oorlog heel wat kritiek op: Claude Fuchard, "La gestion communale à Visé de 1914 à 1920", in *Les Nouvelles Notices Visétoises*, 2015, nr. 133-135, p. 95-112.

Raymond Van Delft, de burgemeester van de gemeente Muizen, klaagde na de bevrijding bij het ministerie van Binnenlandse Zaken over het onbegrip dat hem te beurt viel: ‘Au ministère on m’assimile aux nombreux bourgmestres, qui lors de l’invasion, ont lâchement abandonnées leur poste et leurs administrés, ce qui n’est absolument pas mon cas, puisque de toutes les habitants de Muysen, je suis resté le dernier jusqu’au moment où les boches me firent prisonnier’¹⁰⁷. Van Delft argumenteerde dat er was geschoten op zijn kasteel. Hij was in eerste instantie wel degelijk op post gebleven. Pas later was hij gedwongen te vertrekken om zijn leven in veiligheid te brengen. Tot één van de allerlaatsten bleef hij in de gemeente. Dat was een groot verschil met heel wat andere burgemeesters uit het Leuvense, zo argumenteerde hij opnieuw. Meer nog, stelde Van Delft, had zelfs burgemeester Charles Dessain – naorlogs patriottisch boegbeeld in Mechelen - zijn stad niet verlaten tijdens het bombardement? Ook hij was een tijd lang weggebleven en had pas op 1 januari 1915 zijn post terug opgenomen¹⁰⁸. Het vele weerwerk van de Muizense burgemeester baatte niet, de provinciegouverneur drong aan op zijn ontslag. Doorslaggevend voor die beslissing was het feit dat Van Delft zijn post niet onmiddellijk had terug proberen opnemen eens de situatie ‘gekalmereerd’ was¹⁰⁹.

Het merendeel van de gevluchte burgemeesters bleef weg, of nam zijn post niet opnieuw op eens teruggekeerd. Slechts enkelen slaagden er wel in om terug aan het hoofd te komen van de gemeente, zoals Jean Van Steenwinckel in Epepegem¹¹⁰. Burgervaders beseften veelal dat hun legitimiteit door de vlucht was aangetast. De sjerp teruggeisen bleek in zo’n geval allesbehalve vanzelfsprekend. De bevolking nam het haar lokale verkozenen kwalijk dat zij hun ingezetenen achterlieten¹¹¹. Zo haalde Philippe Nivet al aan hoe de lokale bevolking zich keerde tegen de gevluchte stadsbesturen in Fumay en Sedan¹¹². Dat was ook de boodschap van Stijn Streuvels in zijn oorlogsdagboek. Hij schreef over de gevluchte burgemeesters: ‘Alwie gevlucht is en bijzonderlijk de burgemeesters, maken nu een droef figuur (...) Een hooggeplaatst persoon die zich maar ooit met een verschrikt gelaat vertoond heeft, is daardoor voor altijd zijn prestige kwijt (...) dat die burgemeesters kalmpjes terugkeren als het schijngevaar voorbij is en doen alsof er niets gebeurd was en hun ambt weer opnemen, dat is hier alleen mogelijk’¹¹³. Gelijkaardige opvattingen waren te horen in Berg. Daar sprak men over de gevluchte burgemeester: ‘Hij liep weg als hij

¹⁰⁷ ARA, ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 773, Muizen, Onderzoeksrapport van de arrondissementscommissaris, 27/03/1919 en verslag burgemeester Van Delft, s.d.

¹⁰⁸ Over het (gerechtvaardigde) verblijf van Karel Dessain in Groot-Brittannië en zijn afwezigheid in de stad, zie: Geert Clerbout, *Oorlog aan de Dijle. Mechelen tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Kessel-Lo, 2012, p. 47-53 en p. 96.

¹⁰⁹ Na zijn postverlating verbleef hij tot april 1916 in het Antwerpse Hoevenen alvorens hij terugkeerde.

¹¹⁰ ARA, ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 737, Epepegem, Rapport van de gouverneur, 1921.

¹¹¹ Michaël Amara, “L’exode...”, p. 57.

¹¹² Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 43.

¹¹³ Luc Schepens (Red.), *In oorlogstijd...*, p. 134.

moest MAN zijn, en kwam terug als hij kon JAN zijn!¹¹⁴. Inwoners lieten het in zo'n geval niet na om hun onvrede te uiten. Ook in Heist-op-den-Berg pikte de burgerbevolking de vlucht van hun burgemeester niet. Al snel circuleerde er een pamflet in de gemeente: 'Zij die aan het hoofd staan aller besturen, zij die aansprakelijkheid moesten kennen en zich naarmate moesten gedragen.... zijn gevlucht op't ogenblik dat ze poeder in de lucht dochten te ontwaren. Zij die opgeklommen zijn en leven door 't vertrouwen hen door de bevolking verleend, zijn laag genoeg gezonken om aan al hunne plichten te verzaken, ze zijn gevlucht! Schande dus aan al onze ambtenaren die laf en laaghartig onze gemeente verlieten; hunne plicht was kalmte en vrede in te boezemen en niet het heldenpad der hazenvlucht te kiezen'¹¹⁵.

Net als bij de onderhandelingen om een geweldloze overgave waren de eerste interacties tussen Duitse patrouilles en burgemeesters cruciaal om verschillende gevallen van postverlating beter te begrijpen. Niet elk van die onderhandeling draaide immers uit op een succes. Precaire afspraken konden snel omslaan als gevolg van een gewijzigde militaire context. Het feit dat burgemeesters veelal met hun leven verantwoordelijk waren gesteld voor het gedrag van hun inwoners, was een belangrijke *trigger* om te vluchten. Zij vreesden, niet steeds onterecht, wraak en represailles tegen hun persoon. Het eerder aangehaalde voorbeeld van de Lokerse volksvertegenwoordiger-burgemeester Auguste Raemdonck bewees dat afdoende. Gelijkaardig waren de gebeurtenissen die het politieke lot bezegelden van de populaire katholieke dokter-burgemeester van Geel, Louis De Coninck¹¹⁶. Net als veel van zijn collega's had ook hij ernaar gestreefd om de gemeente van bloedvergieten te sparen. Al op 17 augustus had hij een eerste onderhoud gehad met Duitse verkenners, waarna Geel een maand lang gevrijwaard bleef van vreemde soldaten. Pas eind september, begin oktober kreeg de Duitse aanwezigheid een meer permanent karakter. Op 3 oktober 1914 kwam het tot schermutselingen. Na een tweede dode soldaat, een officier, gingen de Duitse troepen over tot represailles tegen de burgerbevolking. Verschillende huizen werden in brand gestoken. De Coninck vreesde voor zijn leven en besloot onder te duiken. Ook hij was bij de eerste ontmoetingen met zijn leven verantwoordelijk gesteld voor de gebeurtenissen. Net als Raemdonck in Lokeren had ook hij ongetwijfeld gehoord wat Jozef Thielemans, in het niet zo heel ver afgelegen Aarschot, was overkomen. Op vier oktober stond de Duitse bevelhebber voor een gesloten deur aan het gemeentehuis. De Coninck bleek met de fiets de Nederlandse grens te hebben overgestoken.

¹¹⁴ ARA, ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 724, Brecht, verkiezingsbrochure, 1921.

¹¹⁵ Jos Cuyvers, "Hoe de Duitse inval in 1914 het politieke einde van burgemeester De Coninck bezegelde", in *Jaarboek van de Vrijheid en het Land van Geel*, 2008, 43, p. 92, noot 24.

¹¹⁶ Voor de casus Geel steun ik op het omstandige: Jos Cuyvers, "Hoe de Duitse inval in 1914...", p. 31-93 en RABW-PAA, Burgemeesters..., nr. 1210, 1211 en 1212. Louis De Coninck diende nog tijdens de oorlog om 'medische' redenen vroegtijdig zijn ontslag in.

‘Le temps des notables’: nieuwe mannen en oude bestuursvormen

Overall was de werking van het lokale bestuur op één of andere manier aangetast in die eerste weken en maanden. In Antwerpen alleen al bijvoorbeeld, waren ongeveer 1300 gemeentelijke bedienden gemobiliseerd¹¹⁷. Gemeenteraden slaagden er zelden in om in vooroorlogse volledigheid samen te komen. Meer nog dan in de steden waren de gevolgen vooral voelbaar in kleinere dorpen en dunbevolkte gemeenten op het platteland¹¹⁸. Het vertrek van een gemeentesecretaris of gemeenteontvanger was soms voldoende om een administratie te ontregelen. Stads- en gemeentebesturen zagen zich gedwongen om inwoners en bedienden op te roepen om terug te keren en hun post terug op te nemen¹¹⁹. Opnieuw kende dit een grotere impact in Noord-Frankrijk dan in België waar de mobilisatie veel minder mannen onder de wapens riep. Deze omstandigheden en de desintegratie van het lokale politieke niveau leidden in de beide landen tot ‘le temps des notables’¹²⁰. ‘Traditionele’ notabelen namen op sommige plaatsen burgemeestersposten in zonder dat ze daar een gekozen mandaat voor hadden¹²¹.

Wanneer een burgemeester dienst nam of zijn post verliet, was het in regel de eerste schepen (België) of eerste adjunct (Frankrijk) die de functie waarnam als dienstdoend burgemeester. De gemeentewetten in beide landen bepaalden dat. In het merendeel van de steden en gemeenten waar een burgemeester ontbrak volgde men die wettelijke bepaling ook daadwerkelijk. Toch kwam het voor dat leden van buiten de raad voor een langere tijd de sjerp omgorden¹²². Vaak ging het dan om notabelen met een hoog aanzien en bepaalde gewenste kwaliteiten, zoals juridische kennis of het machtig zijn van de Duitse taal. Dat verklaart waarom de Gentse universiteitsprofessor en intellectuele duizendpoot Georges Hullin de Loo, zonder lid te zijn van de gemeenteraad en er zelfs feitelijk te wonen, vier jaar lang als burgemeester optrad in de Oost-Vlaamse gemeente Lotenhulle¹²³. Ook in grotere steden kwam dit voor. In Mechelen slaagde Charles Dessain

¹¹⁷ *Verslag over de oorlogsgebeurtenissen in de Stad Antwerpen: 1914-1918*, s.d., s.l., s.n., p. 65.

¹¹⁸ Ludwig von Kohler, *Die Staatsverwaltung...*, p. 13.

¹¹⁹ SA, Verslagen CBS, 08/10/1914 en Daniël Vanacker, *Van activist tot antifascist...*, p. 446.

¹²⁰ Naar het gelijknamige hoofdstuk in: Jules Gerard-Libois en José Gotovitch, *L'An 40. La Belgique occupée*, Brussel, 1971, p. 167-199.

¹²¹ Salson merkte dit al eerder op voor het Aisne departement. Hij verwees naar: Daniël Halevy, *La fin des notables*, Parijs, 1930. Zie: Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 291 e.v.

¹²² Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 292.

¹²³ Hij had er enkel een buitenverblijf. Ook in Lotenhulle trof het Duitse oorlogsgeweld de burgerbevolking. Onder meer de gemeentesecretaris werd er doodgeschoten. De verkozen burgemeester, Charles Boeckert, was net voor het begin van de oorlog overleden. Hullin de Loo was zowel professor in de psychologie en de logica, en een belangrijke kunstenaar. Daarnaast was hij ook jurist met een doctoraat in de rechten. ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 582, Rapport provinciegouverneur, 1919. Guido

er tijdens zijn vertrek uit de stad nog in om, na overleg met andere lokale verkozenen, zijn taken te delegeren aan diens broer François. Die maakte geen deel uit van de gemeenteraad maar bleef wel aan tot de terugkeer van zijn broer op nieuwjaarsdag 1915¹²⁴. Notabelen probeerden om de achtergebleven burgerbevolking van de meest noodzakelijke basisbehoeften te voorzien. Luc Vandeweyer's schets van de situatie in Leuven illustreert dit zeer treffend¹²⁵. Hij beklemtoonde terecht het belangrijke aandeel van jurist en hoogleraar Alfred Nerinckx¹²⁶. Nerinckx was een (niet verkozen) lokale notabele die, op vraag van de laatst achtergebleven schepen, nog tijdens de brand van de stad naar voor trad om de belangen van de burgerbevolking te bepleiten bij de Duitse Kommandant. Onder zijn leiding delegeerden een achtergebleven schepen en de stadssecretaris officieel het bestuur van de stad aan een 'comité van notabelen'. Zij vormden nu tijdelijk de lokale overheid. Het comité bestond uit enkele ingenieurs, universiteitsprofessoren en een architect. Zij zouden in afwachting van een terugkeer van de andere schepenen en de in Nederland verblijvende burgemeester Leo Colins, het bestuur waarnemen. Werk was er alleszins genoeg: onderhandelen met de bezetter, puin (en lijken) ruimen, gevluchte inwoners terug ontvangen en de bevoorrading draaiende houden. Het Comité bleef twee maanden lang het noodbestuur van de stad. Pas eind oktober kon de gemeenteraad opnieuw wettelijk samenkomen na de terugkeer van de meeste raadsleden, Nerinckx bleef wel dd. burgemeester. Daar kwam pas officieel verandering in eind januari 1915 wanneer Colins terugkeerde. Officieus bleef Nerinckx verder functioneren als schaduwburgemeester. De bezetter eiste dat Nerinckx met hen de onderhandelingen voerde.

Een reguliere machtsoverdracht was enkel mogelijk wanneer de gemeenteraad nog in de mogelijkheid was om wettelijk samen te komen. Dat was lang niet overal het geval. Op verschillende plaatsen hadden de oorlogsvoering en de invasie een stad of gemeente (gedeeltelijk) tot ruïnes herleid. In Andenne of Aarschot bijvoorbeeld, was de burgemeester omgekomen tijdens de invasie. Daar benoemde de Duitse bezetter zelf een nieuwe burgemeester¹²⁷. De bezetter wilde in de eerste plaats iemand met de nodige administratieve kwaliteiten en een lokaal draagvlak die de doorstart van het dagelijkse bestuur mogelijk maakte. Was dat iemand 'legaal' uit de gemeenteraad, des te beter. Was dit niet het geval, dan opteerden zij voor een andere lokale gezagsdrager met de vereiste

Provoost, "Hulin De Loo, Georges", in Reginald De Schryver e.a. (reds.), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tiel, 1998, p. 1479.

¹²⁴ Geert Clerbout, *Oorlog aan de Dijle...*, p. 47-53 en p. 96.

¹²⁵ Tenzij anders vermeld steun ik op: Luc Vandeweyer, "De Duitse bezetter marcheert Leuven binnen" en "De stad moet verder leven", in Piet Veldeman en Marika Ceunen (Reds.), *Aan onze helden en martelaren...: beelden van de brand van Leuven (augustus 1914)*, Leuven, 2004, p. 41-61 en 61-85.

¹²⁶ Alfred Nerinckx was jurist en hoogleraar aan de KULeuven. Omwille van zijn uitstekende kennis van het Duits trad hij naar voor om te onderhandelen met de lokale Duitse commandant.

¹²⁷ In Andenne benoemden ze de griffier van het vredegerecht.

kwaliteiten¹²⁸. De casus Aalst bewijst dat de bezetter verkozenen prefereerde. Zowel de bevolking als het stadsbestuur besloten om massaal weg te trekken als gevolg van het oorlogsgeweld in de stad. De dan al 80-jarige burgemeester Leo Gheeraerds bevond zich in Engeland en ook het voltallige schepencollege had de stad verlaten tijdens de gevechten¹²⁹. Van een gemeenteraad of schepencollege was er nauwelijks nog sprake bij de definitieve inname van de stad eind september. Gezien de vele afwezigen zag de Duitse bezetter zich gedwongen om het enige raadslid dat ter plaatse was gebleven tot tijdelijke burgemeester te benoemen. Zij wezen het katholieke raadslid Jaak Van den Bergh aan. Een lokale smid zonder bestuurservaring kwam zo aan het hoofd te staan van een stad met meer dan 35.000 inwoners en bij momenten meer dan 3000 ingekwartierde Duitse soldaten¹³⁰. Doordat de gemeenteraad niet reglementair kon samenkomen, hield men in de eerste weken officieuze besprekingen met verschillende andere ‘raadgevende burgers’¹³¹. Van den Berghe deed wat hij kon, en bleef uiteindelijk – op vraag van zowel de bezetter als de later teruggekeerde lokale katholieke coryfeeën – vier jaar aan.

Om toch aan de onmiddellijke noden van bevolking en bezetter te voldoen, zette men in zwaar getroffen plaatsen tijdelijke bestuursvormen op. Ter plaatse gebleven notabelen met organisatorische bekwaamheden waren willens nillens gedwongen het voortouw te nemen in een dergelijk noodbestuur¹³². In enkele uitzonderlijke gevallen, zoals in Soissons (Aisne), nam zelfs tijdelijk een vrouw het ambt waar - iets wat voor de oorlog ondenkbaar was geweest¹³³. Ook Hoover maakte een gelijkaardige bemerking in zijn memoires. Hij schreef dat: ‘Under authorization from the French Government, we made appointments to vacancies [van *maires*] on the recommendation of the Comité du Nord. Most of these appointive positions were filled by women, who proved to be both devoted and efficient’¹³⁴.

¹²⁸ Voor enkele voorbeelden van Franse burgemeesters die de bezetter van buiten de gemeenteraad benoemde: Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 297.

¹²⁹ Enkel raadslid en volksvertegenwoordiger Baron Lodewijk de Bethune was ter plaatse gebleven. Hij woonde in het familiekaasteel buiten de stad. Samen met de dd. burgemeester speelde hij een belangrijke rol in die eerste weken. Na de oorlog liet een Aalsterse ZAB'er zich negatief uit over de afwezigheid van het stadsbestuur bij het begin van de oorlog: ‘het stadsbestuur was nog niet teruggekeerd, zij lieten de bevolking aan hun lot over’. Zie: Alfons Callebaut, *Tot wederziens. Verhalen en dagboek over mijn oorlog en opeising. 1914-1918*, Aalst, 2001, p. 14.

¹³⁰ Sophie De Schaepe-drijver (e.a.), *Tussen gemeenschap en geweld. Aalst in de Grote Oorlog (1914-1918)*, Aalst, 2014, p. 72.

¹³¹ Alfons Van Der Heyden, *Vier jaren lief en leed in de stad van Dirk Martens (1914-1918) toen de Duitsers ons land binnenvielen voor de eerste maal*, Aalst, 1984, p. 48.

¹³² Luc Vandeweyer, “De stad moet verder...”, p. 61.

¹³³ Philippe Nivet, “Administrer une commune occupée...”, p. 76.

¹³⁴ Herbert Hoover, *An American Epic...*, p. 18. Ook Georges Gromaire merkte dit op: ‘Des commissions municipales furent alors instituées. Dans les petits villages, où tous les hommes capables avaient disparu, ce fut parfois l’institutrice ou tout autre femme de tête qui fit fonction de mairesse’. Georges Gromaire, *L’occupation allemande...*, p. 58

Wanneer de verkozen raadsleden niet terugkeerden namen deze notabelencomités of andere vervangers het bestuur van de stad waar voor de duur van de oorlog. Verschillende Noord-Franse steden en gemeenten werden vier jaar lang door zo'n notabelencomité of stedelijke commissie bestuurd. Zij leveren opnieuw bewijs dat de desintegratie van de centrale en lokale statelijke autoriteit er op sommige plaatsen heel wat diepgaander was dan in bezet België. Daar kwam dit soort 'ad-hoc' bestuursvorm voor een lange periode niet voor. Alleen bij het begin van de oorlog kon het als een noodzakelijke tijdelijke overgangsmaatregel dienen (zoals in Leuven bijvoorbeeld). In Noord-Frankrijk bleek vooral op verschillende plaatsen in het Ardennendepartement de situatie volledig ontregeld¹³⁵. Er waren bijzonder verre gaande maatregelen nodig om het dagelijks bestuur opnieuw te garanderen in Charleville. Na de val van Charleroi sloegen samen met de prefect ook de burgemeester en het merendeel van de raadsleden op de vlucht in de nacht van 25 augustus. De volgende dag, nog tijdens diezelfde vlucht naar Rethel, delegerde de burgemeester aan drie notabelen het bestuur over de stad. Pogingen om de burgemeester te overhalen terug te keren, faalden. Prefect Maurice Gervais die bij hen was, onderschreef en legitimeerde de machtsoverdracht. Eén dag later al zetelde voor de eerste keer de 'Commission Municipale de Charleville' onder leiding van een journalist en een lid van de Kamer van Koophandel. Een jaar later waren diezelfde ook gedwongen om zelf rechtspraak te organiseren middels een op Duitse vraag ingerichte 'Commission Judiciaire de Charleville'. Hetzelfde gebeurde in de nabijgelegen gemeente, Nouzon. Ondanks het ter plaatse blijven van de burgemeester, zag men zich ook hier gedwongen om zo'n stedelijke commissie in te richten¹³⁶. Een volksraadpleging bepaalde mee wie erin zetelde. Dergelijke bestuursvormen kwamen vooral op plaatsen tot ontwikkeling waar er nauwelijks of geen sprake meer was van een prefectoraal gezag. Talrijke voorbeelden uit zowel het Aisne- als het Sommedepartement tonen dat aan¹³⁷. Zo loodste een groep notabelen na de eerder vermelde vlucht van de burgemeester en 1^e adjunct, Saint-Quentin door vier jaren bezetting¹³⁸. Vanuit Amiens had de prefect van het Somme-departement zich al vrij snel teruggetrokken in het onbezette deel rond Abbeville¹³⁹. Er was geen contact meer mogelijk met lokale overheden in het bezette deel. De gebeurtenissen in en rond Peronne getuigen daarvan. De burgemeester, sous-prefect en verschillende raadsleden waren weggetrokken uit Peronne net voor de Duitse soldaten aankwamen¹⁴⁰. Woedend zouden soldaten om die reden brandstichten aan de sous-prefectuur en in de

¹³⁵ Annie Deperchin, "Les juridictions pénales illégales...", p. 425-439 en Archives Départementales des Ardennes (red.), *Les Ardennes durant...*, p. 69-70.

¹³⁶ Archives Départementales des Ardennes (red.), *Les Ardennes durant...*, p. 69-77.

¹³⁷ Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 293 e.v.

¹³⁸ *Idem*, p. 293-296.

¹³⁹ Jean Picavet, *Les Allemands à Amiens: août-septembre 1914*, Amiens, 1914, p. 10 en Philippe Nivet, "Administrer une commune occupée...", p. 73.

¹⁴⁰ Charles Calippe, *La Somme sous l'occupation Allemande...*, p. 7.

buurt van het stadhuis. Ook hier was het antwoord, eens de rust was teruggekeerd, een stedelijke commissie onder leiding van drie lokale notabelen die wel in de stad waren gebleven¹⁴¹.

Waar de prefect wel nog functioneerde en invloed of contacten had op het lokale niveau, kon het in enkele gevallen wel mogelijk zijn om het bestuur van bovenaf te regulariseren wanneer een gemeenteraad verhinderd was om wettelijk samen te komen. Zowel Félix Trépont als diens opvolger Maurice Anjubault, slaagden er nog in om vanaf februari 1915 hier en daar een ‘délégation spécial’ in te richten die lokale onbestuurbaarheid moest verhinderen¹⁴². Zij stelden, in overleg met de bezetter, notabelen met bestuurservaring en enkele medewerkers aan om het bestuur te garanderen. Vòòr 1915 was dat enkel het geval in het bijzonder zwaar getroffen Orchies, waar prefect Trépont twee dagen voor de Duitse bezetting van Rijsel, nog een lokale industrieel, Leroux, aan het hoofd stelde van een ‘délégation spécial’¹⁴³. Vanaf februari kwam het af en toe voor dat lokale overheden uit de Rijselse regio de prefect aanschreven over de organisatorische moeilijkheden waarmee zij geconfronteerd werden. Eind februari 1915 benoemde Trépont een tijdelijke burgemeester in Fretin¹⁴⁴. Enkele maanden later deed hij hetzelfde in Roubaix na de deportatie van Jean Lebas naar Duitsland¹⁴⁵. Als tijdelijke burgemeester trad de eerste adjunct op.

De invloed van Trépont en Anjubault was echter gelimiteerd. Ze beperkte zich hoofdzakelijk tot de onmiddellijke regio rond Rijsel. Dit verklaart waarom er elders in het Noorderdepartement zoals in Douai en Cambrai wel notabelencomités en commissies tot stand kwamen. In tegenstelling tot Douai, waar de ‘commission municipale’ effectief optrad als gemeenteraad, vroeg het stadsbestuur van Cambrai aan een grote groep notabelen om een adviserende rol op te nemen en hen bij te staan in de moeilijke kwesties die de bezetting met zich mee bracht¹⁴⁶. Zij consulteerden hen enkel wanneer zij het nodig achtten. Enerzijds was er een ‘Assemblée plénière des notables’, en anderzijds een ‘Commission des notables’¹⁴⁷. Zij bestond uit notabelen van divers plumeau, zowel geestelijken, leden van de Kamer van Koophandel als juristen. Bij moeilijke kwestie won het stadsbestuur bij hen raad in, toetsten zij beslissingen af, of vroegen zij medewerking wanneer fondsen ingezameld werden. Het verstrekken van hulp of de deelname van niet-verkozen notabelen aan het bestuur kreeg niet altijd een formele organisatie. Ook het

¹⁴¹ Annie Deperchin (Red.), *Le journal de guerre de Pierre Malicet...*, p. 31.

¹⁴² ADN 9R 208-209 en ADN, 9R 218 en 9R 505.

¹⁴³ ADN, M89/272 H, Doos 5, nr. 6, Orchies.

¹⁴⁴ ADN, 9R 505, Map 9, Dossier Fretin, 18/02/1915.

¹⁴⁵ ADN, 9R 218, ‘Nomination d’une délégation spéciale à Roubaix’, 08/07/1915

¹⁴⁶ Robert Vandenbussche, “Le pouvoir municipal...”, p. 450-451 en Jean-François Cardon, *La gestion municipale à Cambrai pendant la Première Guerre Mondiale*, OLV, Universiteit Lille III, 1994, p.33.

¹⁴⁷ ADN, J 1238/1-6, ‘Souvenirs de la guerre 1914-1918 à Cambrai par Georges Desjardins’. I, 26/09/1914 en Jules Hélot, *Cinquante mois sous le joug...*, p. 25.

meer officieus inwinnen van informatie bij notabelen kwam op veel plaatsen voor. Ephrem Coppeaux in Fourmies deed vier jaar lang frequent beroep op de weinige industriëlen die niet naar Parijs waren getrokken. De belangrijkste onder hen, Eugène Droulers, nam zelfs tweemaal het burgemeesterschap waar en stond de socialistische burgemeester vaak bij in voornamelijk financiële kwesties¹⁴⁸. Die voornaamste positie had hij te danken aan de gebeurtenissen bij de invasie. Doordat Droulers als een van de enige industriëlen weigerde om zijn textiel fabriek te verlaten, had hij de eerste contacten met de bezetter verzorgd tijdens de overgave van de stad¹⁴⁹.

De politieke impact van de invasie: een kantelmoment op het lokale niveau

De periode van de militaire invasie vormde een eerste duidelijk politiek kantelmoment op het lokale niveau. Er was de desintegratie van het centrale staatsgezag die de lokale autonomie van stads- en gemeentebesturen sterk deed toenemen. Maar terzelfdertijd kon diezelfde militaire invasie ook de lokale bestuurlijke organisatie ontwrichten. Beide processen grepen op elkaar in en creëerden op het lokale niveau een situatie waarin politieke verandering gedijde. De vooroorlogse machtsbalansen gingen in heel wat steden en gemeenten aan het schuiven, ook daar waar er geen sprake was van postverlating of verregaande desintegratie. Zeker in België bleken dergelijke gevallen immers nog altijd eerder de uitzondering dan de regel. De politieke impact van de invasie was ruimer en manifesteerde zich ook op andere manieren. Dat was ook Ludwig von Kohler in het Brusselse niet ontgaan wanneer hij in 1927 terugblikte op ‘Schwierigkeiten der Verwaltung’ tijdens de eerste bezettingsmaanden in het Generalgouvernement. Hij bemerkte dat:

,die ganze Staatsverwaltung Belgiens stand nicht nur still, sondern war völlig funktionsunfähig geworden. In den Städten ging die Verwaltung allerdings zum größten Teil weiter, aber vielfach nicht mehr in der alten Form. Die Not der Zeit hatte da und dort neue Männer an die ausschlachgebenden Stellen der gemeindlichen Verwaltung gebracht, ohne daß man sich dabei viel darum bekümmerte, ob sie gerade in den gehörigen Formen berufen waren. Auch neue Erscheinungsformen traten im gemeindlichen Leben auf: die bisher streng getrennten Gemeinden Brüssels hatten sich zu dem Verband von Groß-Brüssel zusammengeschlossen, und Antwerpen und seine

¹⁴⁸ ADHS, 4M 342: Personnes signalées: rapports et notices individuelles, 1915-1916, nr. 316, adjunct burgemeester Leleux – Fourmies, 13/12/1916, p. 7-8.

¹⁴⁹ Camille Fauchart, *Fourmies pendant l'occupation...*, p. 12-14 en Abbé Paulin Giloteaux, *Histoire de Fourmies...*, p. 246-249.

Nachbargemeinden hatten sich in der Commission intercommunale ein neues Organ zur Befriedigung ihrer Bedürfnisse geschaffen¹⁵⁰.

De door von Kohler aangehaalde Brusselse en Antwerpse voorbeelden tonen hoe de invasie de persoonlijke machtsbasis van een burgemeester kon versterken¹⁵¹. De functie van Adolphe Max en Louis Franck ‘presidentialiseerde’. Hun politieke macht oversteeg de stadsgrenzen en stelde hen in de mogelijkheid om andere burgemeesters aan te sturen. Franck en Max traden op als een geprivilegieerde intermediair¹⁵². De bezetter voorstond doorgedreven centralisatie en opteerde ervoor om rechtstreeks met de burgemeester te onderhandelen en te corresponderen. Die pleegden dan op hun beurt overleg met de schepenen en andere gemeentebesturen die een zijte hadden in de respectieve Groot-Brusselse burgemeestersconferentie en Antwerpse Intercommunale Commissie¹⁵³. Deze sterk geformaliseerde intercommunale initiatieven, met een geschiedenis in de vooroorlog, vormden de eerste uitingen van een breder fenomeen¹⁵⁴. Terzelfdertijd vonden immers ook elders in het bezette land hoe langer hoe meer initiatieven plaats om een antwoord te bieden op de meest urgente problemen, en dan in het bijzonder het voedselvraagstuk. Minder formeel, maar ook intergemeentelijk, was de organisatie van het Gouvernement-Rijsel. Voor bepaalde zaken bestuurde de Duitse legerleiding de ‘oude’ versterkte vesting Rijsel met een dertigtal gemeenten als één groot geheel. Van een geformaliseerd intergemeentelijk overlegorgaan zoals in Brussel en Antwerpen waar de verschillende Rijselse gemeentebesturen beslissingen namen, was geen sprake. Afgaande op de verslagen die bewaard zijn, kwam het namelijk maar sporadisch voor dat men ook daadwerkelijk supra-communale thema’s besprak¹⁵⁵. Als er dan toch dergelijke zaken besproken dienden, dan verliep dit via de prefectuur of op bilaterale wijze met het Rijselse stadhuis. Een dichte medewerker van Charles Delesalle merkte op dat de Duitse autoriteiten in de organisatie van de administratie een hiërarchie aanbracht tussen de burgemeester van Rijsel en zijn collega’s uit de 33 omliggende gemeenten. Zo’n autoriteit behoorde normaliter toe aan de prefect, zo merkte de medewerker op, maar nu was het aan de burgemeester om de communicatie van de Gouverneur aan de omliggende gemeenten te bezorgen¹⁵⁶. Net als

¹⁵⁰ Ludwig Von Kohler, *Die Staatsverwaltung...*, p. 13.

¹⁵¹ Robert Vandenbussche, “La fonction municipale...”, p. 334.

¹⁵² Vanaf september 1914 was dat in Brussel Maurice Lemonnier.

¹⁵³ Voor de Brusselse burgemeesters: Chantal Kesteloot en Bénédicte Rochet, “Du patriotisme à l’accommodation: autorités locales et occupations à Bruxelles”, in James Connolly e.a. (Reds.), *En territoire ennemi 1914-1949. Expériences d’occupation, transferts, héritages*, Villeneuve d’Ascq, 2018, p. 165-170.

¹⁵⁴ Zie hiervoor: Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters...*, p. 290-291 en de link met de debatten uit de 19e eeuw in Antwerpen en Brussel: Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters...*, ODV, 2004, p. 72 e.v.

¹⁵⁵ Aan deze vergaderingen op de Kommandantur namen burgemeester Delesalle, prefect Trépont en bisschop Alexis-Armand Charost deel. Voor de rol van de bisschop en zijn politieke belang: Carine Cnudde-Lecointre, “Monseigneur Charost, l’évêque de Lille durant la Grande Guerre”, in: *Revue du Nord*, 1998, 80, 325, p. 355-366.

¹⁵⁶ ADN, Série 74 J 241, Papiers Dumont..., 05/11/1914.

elders gebeurde in de belangrijkste steden van het Noorden, nam de invloed van de Rijksse burgemeester toe op de direct omliggende gemeenten. Tegen die achtergrond sprak Vandenbussche over ‘une hiérarchie municipale’¹⁵⁷. Samen met hun stedelijke administraties toonden de burgemeesters van Cambrai, Douai en Tourcoing het voorbeeld¹⁵⁸. Zij stonden burgemeesters uit de randgemeenten bij die hier niet of veel minder over beschikten. Het waren zij die onderhandelden en regelingen troffen over praktische kwesties als de opeisingen, inkwartiering en bevoorrading van Duitse soldaten. Zulke directe en duurzame onderhandelingen bevestigden het schema dat De Schaepdrijver schetste. Zij argumenteerde dat de Duitse invasieloga eind 1914 – bij het vastlopen van de bewegingsoorlog aan de Marne en de IJzer - gaandeweg plaats maakte voor een bezettingslogica¹⁵⁹. De Duitse bezetter beseftte hoe langer hoe meer dat een bepaalde *modus vivendi* noodzakelijk was in de bezette gebieden¹⁶⁰. Doelbewust koos hij, conform de geest van het internationale oorlogsrecht en de respectieve nationale instructies bij het begin van de oorlog, om te rekenen op lokale vertegenwoordigers. Dit was noodzakelijk wilden ze de controle behouden en zo de gewenste ‘Ruhe und Ordnung’ bewerkstelligen achter het front.

De machtsverschuivingen en de gebeurtenissen tijdens de invasie konden een blijvende impact hebben. Burgemeesters of andere lokale notabelen die tijdens de bewuste periode naar voor waren getreden zagen hun functie in die dagen en weken bestendig door de Duitse bezetter. Die laatste richtte zich stevast tot de burgemeesters wanneer er zich problemen voordeden in de organisatie van de bezetting.

Niettegenstaande de persoonlijke machtsbasis van de burgemeester eind 1914 aangroeide en de macht dus zo in zekere zin centraliseerde, sloot dit niet uit dat er zich binnen het bredere lokale bestuur terzelfdertijd tendensen van decentralisering doorzetten. Zeker in de grootste steden besloten of organiseerden burgemeesters lang niet alles zelf. Daar kon men niet anders dan taken delegeren naar gespecialiseerde commissies en medewerkers met kennis van zake. Onder meer in Fourmies gebeurde dit¹⁶¹. Samen met enkele getrouwen trok vooral Coppeaux er de macht naar zich toe, dit ten koste van de fel uitgedunde gemeenteraad die vier jaar lang nauwelijks nog een rol van betekenis speelde¹⁶². Bevoegdheden verdeelde hij onder enkele persoonlijke medewerkers die de

¹⁵⁷ Philippe Nivet, “Administrer une commune...”, p. 258.

¹⁵⁸ Robert Vandenbussche, “Le fonction municipale...”, p. 334.

¹⁵⁹ Sophie De Schaepdrijver, “L’Europe occupée...”, p. 132 e.v.

¹⁶⁰ Sophie De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 106-107.

¹⁶¹ Voor een gelijkaardig argument, zie: Sébastien Debarge, “Fourmies, ville occupée...”, p. 14-18.

¹⁶² Uit de bronnen kon niet exact afgeleid worden waarom de gemeenteraad maar twee keer meer samenkwam (of waarom er geen enkel spoor is bewaard van eventuele andere zittingen). Wel zijn er zeer fragmentarische bronnen die ook melding maken van zowel een Commission Municipale als een Comité des Notables. Meer als vermoedelijk kwam geen van de drie frequent samen en deed Coppeaux met enkele van zijn naaste medewerkers slechts nu en dan sporadisch beroep op hen voor advies.

gespecialiseerde commissies aanstuurden. Enkel bij de meest essentiële en complexe zaken, zoals de oorlogsbelastingen of de oprichting van de gemeentesyndicaten, toetsten zij de uitgestippelde koers af en wonden zij ook elders advies in. Hiervoor riepen zij ad hoc een ‘commission municipale’ of een ‘comité des notables’ samen.

4. Conclusie

In het najaar van 1914 was de desintegratie van het centrale gezag een feit, zowel in bezet België als in Noord-Frankrijk. De politieke impact van de militaire invasie en de bezetting op het centrale staatsgezag was reëel. In België was de bestuurlijke malaise wezenlijk, al trad er een zeker herstel in vanaf oktober-november 1914. Maar de situatie verbleekte in vergelijking met wat in bezet Frankrijk gebeurde. Daar was de ontredde op heel wat plaatsen groot en de desorganisatie totaal. Het zo goed als overal wegvallen van het prefecturale gezag lag hier aan de basis van. Enkel in het Noorden oefende er nog een prefect zijn functies uit. Zijn machtsbasis holde sterk uit en was in niets te vergelijken met de vooroorlog. Niet alleen kromp het grondgebied waarover hij zeggenschap had, ook zijn bevoegdheden en taken namen sterk af. Contacten met de lokale overheden in en rond Douai, Cambrai, Avesnes en Valenciennes waren zo goed als onbestaande. Zijn invloed beperkte zich tot Rijsel, Roubaix, Tourcoing en omstreken. Toch mag, ondanks die gekrompen machtsbasis en de sterk gemarginaliseerde positie, het belang van zijn aanblijven niet worden onderschat. Hij bleef een symbool van het centrale gezag, en speelde wel degelijk nog een rol, zij het een zeer beperkte. Enkel en alleen het feit dat hij ter plaatse bleef maakte al een verschil. Zoals verder nog zal blijken gaf de prefect, of één van zijn twee opvolgers, naargelang de kwestie advies of organiseerde hij officiële overlegmomenten.

Het wegvallen van het centrale staatsgezag leidde ertoe dat de lokale autonomie van stads- en gemeentebesturen toenam. Vanaf dan won het aandeel van de lokale overheden overal aan belang. De belangrijkste politieke macht verschoof stelselmatig naar het lokale niveau. Dat was een rechtstreeks gevolg van de militaire invasie en beantwoordde aan de geest van het internationale oorlogsrecht dat in een prominente rol voorzag voor lokale vertegenwoordigers. De instructies van de regeringen in Parijs en Brussel die een aanwezigheidspolitiek vooropstelden, bewijzen dat. Die machtsverschuiving naar het lokale niveau voltrok zich nergens op exact dezelfde manier. Het is dan ook van groot belang om de her-lokalisering van de macht (cfr. *Municipalisation du pouvoir*) niet als een uniform proces te beschouwen. De lokale bestuurlijke en politieke gevolgen liepen sterk uiteen. Terwijl de Duitse invasie in de ene lokale gemeenschap de bestuurlijke organisatie ontwrichtte of het politieke lot van een burgemeester bezegelde, kon het in een naburige

gemeente daar niet ver vandaan voor bepaalde lokale machtshebbers een machtsuitbreiding voor gevolg hebben. Veel meer dan in België betekende de toegenomen lokale autonomie vooral voor de Noord-Franse burgemeesters een duidelijke cesuur met de vooroorlogse periode. Terzelfdertijd was ook de lokale bestuurlijke desintegratie, door de band genomen, prominenter in Noord-Frankrijk. Verhoudingsgewijs verlieten er om uiteenlopende redenen meer Franse burgemeesters en raadsleden hun post. Dit was het gevolg van de verder doorgedreven mobilisatie, de meer chaotische desintegratie van het centrale gezag, de minder dwingende instructies van bovenaf en, tot slot, de herinnering aan de gebeurtenissen in 1870-1871.

De militaire invasie hertekende de contouren van de vooroorlogse lokale politieke ruimtes. Overal gingen de lokale machtsverhoudingen aan het schuiven. Eens de bezetting een feit, heersten er nieuwe meesters en golden er andere wetten. Meer dan ooit viel de lokale politieke ruimte letterlijk samen met de lokale gemeentegrenzen. Hetzelfde gold voor het merendeel van de lokale overheden. Enkel de centraliseringstendensen in en om de stedelijke centra vormden daar een uitzondering op. Een logisch gevolg van de veranderende lokale politieke ruimtes, was dat hiermee ook de definitie van wat legitiem bestuur inhield veranderde. Niet alleen de bezetter en de lokale bevolking koesterden nieuwe verwachtingen, ook de oorlogscontext meer algemeen bracht specifieke problemen met zich mee. Het meest dringende daarvan was zonder twijfel de ravitaillering van de burgerbevolking. Al snel dreigde er in de belangrijkste stedelijke centra hongersnood.

Hoofdstuk 3. Een voedselcrisis nipt afgewend: lokale besturen aan zet (augustus 1914 – april 1915)

1. Inleiding

‘Ce ne sera pas une des pages les moins émouvantes de l'histoire de ces années terribles en Belgique, celle qui dira la vie des petites communes, des villages, au commencement de la guerre, avant l'unification des efforts réalisés par le Comité National, et montrera l'immédiate action - souvent simpliste, imparfaite, mais toujours méritoire - de la solidarité’¹. Niettegenstaande de gezwollen taal onderscheidten tijdgenoten en historici al kort na de oorlog een eerste cruciale fase in de ravitailleringpolitiek van burgemeesters en lokale besturen. Terwijl die periode in bezet België liep van begin augustus tot eind november 1914, duurde die in Noord-Frankrijk tot april 1915². Met dit onderscheid erkennen auteurs het belang van de vroegste hulpinitiatieven die de stads- en gemeentebesturen uitbouwden. Henri Pirenne verwoordde het als volgt: ‘les Belges l'étaient à mourir de faim. Pourtant les administrations communales déployaient toute leur énergie à parer au péril qui menaçait les agglomérations industrielles et la population des grandes villes d'une disette imminente’³. Dergelijke taalgebruik typeert het merendeel van de naoorlogse publicaties die de geschiedenis van de voedselhulp in bezet België behandelen⁴. In een hagiografische stijl omschrijven zij hoe het Nationaal Comité de eerste lokaal georganiseerde initiatieven centraliseerde. De auteurs roemden in het

¹ Georges Rency, *La vie matérielle de la Belgique...*, p. 220.

² Stéphane Lembré, *La guerre des bouches...*, p. 24-26.

³ Henri Pirenne, *La Belgique et la guerre...*, p. 133-134.

⁴ In Frankrijk is dat minder het geval. De officiële geschiedenis van het CANF maakt er geen melding van. Paul Collinet en Paul Stahl, *Le ravitaillement de la France occupée*, Parijs, 1928. Enkel Gromaire raakt aan de bewuste periode: Georges Gromaire, *L'occupation allemande...*, p. 189-191.

bijzonder de lokale autonomie. Voor hen was dit namelijk verklaring nummer één waarom stads- en gemeentebesturen de eerste oorlogsmaanden doorkwamen en erin slaagden om de bevolking te vrijwaren van hongersnood. Met behulp van een sterk Belgisch patriottisch narratief - waarin lokale autonomie beschouwd wordt als één van de belangrijkste constituenten van de Belgische staat en politieke cultuur – wilden zij zo in de naoorlogse periode hulde brengen aan de inspanningen van de lokale administraties in de zomer en herfst van 1914. Na deze lofrede volgt dan stevast het succesverhaal van het Nationaal Comité voor Hulp en Voeding⁵.

Deze heroïserende bewoordingen verhullen meer dan ze verklaren. De moeilijke zoektocht, spanningen en mislukkingen die dit soms genereerde, laten zij onvermeld. Vandaag de dag is de analyse van historici over de voedselpolitiek in die eerste maanden gelukkig al meer genuanceerd. Afgezien van het feit dat de machtsbasis van burgemeesters overal exponentieel toenam, beklemtonen zij ook dat de specifieke periode heel wat moeilijkheden met zich meebracht en vaak improvisatie vereiste⁶. Desalniettemin blijft het merendeel van de auteurs, toen en vandaag, de bewuste tijdspanne nog altijd in de eerste plaats zien als een aanloop naar het moment waarop de internationale hulpacties zich ontwikkelden. De specifieke periode zelf was nog geen voorwerp van onderzoek⁷. Nochtans kon de situatie op het terrein sterk verschillen. De machts- en bevoegdheidsuitbreiding van burgemeesters veruitwendigde zich nergens op identieke wijze. Een essentieel kenmerk van de bewuste periode was net de nationale, regionale en lokale diversiteit van de eerste initiatieven die een antwoord boden op een steeds complexer wordend voedselvraagstuk. Die diversiteit was een direct gevolg van de oorlogscontext.

Samengevat bepaalden twee factoren de handelingsmogelijkheden van de burgemeesters op het terrein. Eerst en vooral was er de impact van de militaire invasie. Sommige steden hadden zwaar te lijden gehad onder het militaire treffen, anderen minder. Provincies als Luxemburg en Namen bijvoorbeeld, werden proportioneel zwaarder getroffen dan Henegouwen en Limburg. Terzelfdertijd speelde ook de chronologie van het oorlogsgebeuren een belangrijke rol. Tussen de eerste Duitse militairen op Belgisch grondgebied en het vastlopen van het front na de Race naar de Zee

⁵ Bijvoorbeeld: 'quand le comité, en novembre 1914, étendit et organisa son action philanthropique, il eut tout d'abord à tenir compte de ce qui avait déjà fait de-ci de-là dans le pays, soit à l'initiative des communes, soit à celle des particuliers (...) On le sait: c'est dans notre pays que les traditions communales étaient le plus fermement ancrées (...) Mais cet excès presque préjudiciable en temps ordinaire, fut, dans cette période de crise, notre sauvegarde'. Georges Rency, *La vie matérielle...*, p. 218-219.

⁶ Stéphane Lembré, *La guerre des bouches...*, p. 29-53 en Sophie De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog...*, p. 107.

⁷ Lokale studies behandelen wel vaker gedetailleerd de eerste stedelijke hulpinitiatieven. Bijvoorbeeld: Sam Van Clemen, *Een provincie stad tijdens het eerste jaar van de Grote Oorlog. Turnhout 1914-1915*, OLV, KULeuven, 1994, p. 89 e.v. en Sebastiaan Vandenbogaerde, *En boven het gebulder der kanonnen...: het dagelijkse leven in een plattelandsgemeente in het Duitse Etappengebied. Tiegem 1914-1918*, OLV, Universiteit Gent, 2006, p. 91 e.v.

(november – december 1914) gaapte namelijk een periode van vier maanden. Belangrijke stedelijke centra als Antwerpen, Rijsel, Brugge en Gent vielen pas weken of maanden na Luik, Brussel en Amiens in Duitse handen. Dit bood bepaalde stads- en gemeentebesturen meer tijd om te anticiperen op de stokkende bevoorrading⁸. Die ruimte om te anticiperen was zeker niet onbepaald. Voorafgaand stonden lokale overheden en burgemeesters namelijk onder het toezicht van de militaire bevelhebbers of het hogere burgerlijke gezag van de prefecten en provinciegouverneurs. Tot slot determineerden ook het specifieke sociaaleconomische profiel en de geografische ligging van de stad of gemeente de handelingsmogelijkheden van de burgemeesters⁹. In rurale streken waren de noden minder acuut dan in de sterkst verstedelijkte gebieden¹⁰. Daar hing men ook in de vooroorlogse periode al sterk af van voedselimport¹¹.

In wat hieronder volgt, staat de periode centraal van augustus 1914 tot aan de lente van 1915. De vraag die voorligt, peilt naar welke invloed ze had op de rol en het aandeel van burgemeesters in het voedselvraagstuk. Het antwoord is tweeledig. In een eerste deel wordt geadviseerd dat de specifieke tijdspanne leidde tot het opnieuw aan belang winnen van de figuur van de ‘maire nourricier’, een term van de Franse historicus Nicolas Bourguinat¹². Daarnaast zal blijken dat de bewuste periode cruciaal is voor een beter begrip van de positie van burgemeesters binnen de lokale politieke ruimte. Op heel wat plaatsen ging de machtsbalans namelijk aan het schuiven als gevolg van het voedselvraagstuk.

⁸ Tracy Kittredge, *The History of the Commission for Relief in Belgium, 1914-1917*, 1918, p. 22: Dit is het werk van een Amerikaanse CRB-medewerker. Nog tijdens- en onmiddellijk na de oorlog schreef Kittredge de officiële CRB-geschiedenis op vraag van Herbert Hoover. Hoewel de publicatie nooit toegelaten werd door die laatste, is ze wel online verspreid. De Amerikaanse onderzoeker en CRB-specialist Branden Little die Kittredge zijn archieven bestudeerde, noemt het één van de meest nauwkeurige en terzelfdertijd kritische analyses van de werking van de CRB. Zie: Branden Little, *Band of Crusaders: American Humanitarians, the Great War, and the Remaking of the World*, ODV, Universiteit U.C. Berkeley, 2009.

⁹ Philippe Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium in het nationaal en internationaal spanningsveld*, OLV, Universiteit Gent, 1981, p. 29.

¹⁰ Sophie De Schaepdrijver, *De Grote Oorlog...*, p. 107 en Stephane Lembré, *La Guerre des bouches...*, p. 30.

¹¹ Giselle Nath en Maarten Van Alstein, *14-18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog*, Leuven, 2012 p. 37.

¹² Nicolas Bourguinat, “Le maire nourricier: renouvellements et déclin d'une figure tutélaire dans la France du xixe siècle”, *Le Mouvement Social*, 2008, 3, 224, p. 89-104.

2. Een tijdelijke terugkeer van de ‘maire nourricier’

Verscheidende Franse historici benadrukten dat samen met de afname van voedseloproer tijdens de tweede helft van de 19de eeuw, ook de ‘fonction nourricière’ van burgemeesters en lokale bestuurders steeds meer aan belang inboette¹³. Aan het begin van de 20e eeuw was de voedselvoorziening nauwelijks nog een belangrijk thema op de lokale politieke agenda. Bourguinat wijt dit aan drie zaken: het stijgende belang van de nationale voedselmarkt; groeiende politieke participatie (‘civilisation électorale’) en de uitbouw van de centrale staat¹⁴. Toch was deze evolutie volgens hem geen onomkeerbare wetmatigheid. De hongercrisissen en het sociaal protest tegen de hoge voedselprijzen net voor, tijdens en na de Eerste Wereldoorlog bewezen dat lokale overheden tijdens crisismomenten nog een bepaalde functie te spelen hadden¹⁵. Eerder dan volledig verdwijnen, vervelde de functie dus. Bourguinat’s analyse beschrijft op adequate wijze hoe het politieke en economische moderniseringsproces doorheen de 19de en 20ste eeuw de belangrijke rol van de Franse burgemeesters in de voedselpolitiek op lokaal niveau gaandeweg uitholde en herdefinieerde. Hoewel gelijkaardig onderzoek naar de rol van lokale overheden ontbreekt, lijken deze conclusies ook in zekere zin te gelden voor de Belgische casus¹⁶. Diepgravend onderzoek naar de nationale landbouwpolitiek, collectieve acties en de vraag waarom voedseloproer uitbleef in het België van de tweede helft van de 19^e eeuw lijkt dat te suggereren¹⁷.

Aan de structurele en langdurige voedselcrisis zoals die zich voordeed in bezet België en Noord-Frankrijk, besteedden historici als Bourguinat nog geen aandacht. Nochtans kwam de voedselbevoorrading al snel terug bovenaan de lokale politieke agenda te staan¹⁸. In het

¹³ Nicolas Bourguinat, “Le maire nourricier...”, p. 89-104.

¹⁴ Nicolas Bourguinat, “Le maire nourricier...”, p. 104.

¹⁵ Nicolas Bourguinat, “Le maire nourricier...”, p. 102. Voor het oproer begin 20e eeuw in Noord-Frankrijk: Alain Chatriot en Marion Fontaine, “Contre la vie chère”, in *Cahiers Jaurès*, 2008, 1, 187-188, p. 97-116; Paul Hanson, “The “Vie Chère” Riots of 1911: Traditional Protests in Modern Garb”, *Journal of Social History*, 1988, 21, 3, p. 463-481 en John Barzman, “Entre l’émeute, la manifestation et la concertation: la “crise de la vie chère” de l’été 1919 au Havre”, *Le Mouvement Social*, 1995, 170, p. 61-84.

¹⁶ Voor het protest tegen de hoge voedselprijzen in België omstreeks 1911, zie: Gita Deneckere, *Sire het volk mort. Collectieve actie in de sociale geschiedenis van de Belgische staat, 1831-1940*, ODV, Universiteit Gent, 1994, p 449 e.v.

¹⁷ Maarten Van Dijk, *De wetenschap van de wetgever: de klassieke politieke economie en het Belgisch landbouwbeleid 1830 – 1884*, Leuven, 2008, p. 336-339; Wouter Ronsijn, “De ‘laatste’ voedselrellen. Voedseloproer in de jaren 1850 in Vlaanderen: een casestudie van Sint-Niklaas”, in *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 2009, 6, 1, p. 81 en in het bijzonder het hierboven vermelde doctoraatsonderzoek van Gita Deneckere.

¹⁸ Philippe Salson, *1914-1918. Les années grises...*, p. 430 en Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 153.

bijzonder de internationale handelsblokkade, opgelegd door de geallieerden en uitgevoerd door de Britse vloot, had al gauw desastreuze gevolgen. Maar ook de impact van de militaire gebeurtenissen op de voedselproductie was niet te overzien. Boeren trokken naar het front of sloegen op de vlucht. Gewassen die niet waren vernietigd tijdens gevechten, eisten de Belgische, Franse en later Duitse legers massaal op. De vooroorlogse afhankelijkheid van voedselimport, graan in het bijzonder, en de vernietiging van de landbouwproducten die klaar waren om geoogst te worden, versterkten dit proces enkel maar¹⁹. Zowel in België als in Noord-Frankrijk kon de situatie sterk verschillen naargelang de regio. In het noordoosten van Frankrijk bijvoorbeeld waar de vooroorlogse landbouwproductie zeer hoog lag, slonken de graanvoorraden pas vanaf het moment dat de Duitse bezetter meer systematisch opeisingen doorvoerde²⁰. Het contrast met de situatie in de sterk verstedelijkte en geïndustrialiseerde departementen van het Noorden en Pas-de-Calais was groot. Daar groeide de onrust over gebrekkige voedselvoorziening in de belangrijkste stedelijke centra al vanaf de eerste dagen.

Het aandeel van burgemeesters in de bevoorrading van de bevolking nam dus opnieuw exponentieel toe. De controle over de voedselpolitiek groeide opnieuw uit tot een belangrijke preoccupatie. Die evolutie zette zich vooral in de eerste tien oorlogsmaanden door. De Amerikaanse CRB-historiograaf Tracy Kittredge beschreef dit het meest treffend: ‘With all the other governmental institutions swept away, or replaced by German Authorities, the communal administrations were alone able to meet the emergency. In many localities the burgomasters and the communal councils acted promptly and effectively’²¹. Ook uit memoires van burgemeesters blijkt dat zij zich zeer bewust waren van hun nieuwe rol als gevolg van de oorlogscontext. Eind oktober 1914 schreef de Lebbeekse burgemeester Armand Dubois: ‘Elk uur zie ik mijne bedieningen van burgemeester vermeerderen met de meest tegenstrijdige ambten. Ik ben koopman in meel... en vee; bestuurder der bakkerij en slachterij’²². Drie factoren werkten het herwonnen belang van de ‘nourricier’ functie van de burgervaders nog verder in de hand tijdens deze eerste maanden van de oorlog.

¹⁹ Voor de Belgische vooroorlogse afhankelijkheid van voedselimport verwijs ik naar: Peter Scholliers, “Oorlog en voeding: de invloed van de Eerste Wereldoorlog op het Belgische voedingspatroon, 1890-1914”, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 198, 11, 1, p. 30-31 en voor de Franse vooroorlogse landbouwproductie en importafhankelijkheid: Michel Augé-Laribe en Pierre Pinot, *Agriculture and food supply in France during the War*, New-Haven/Parijs, 1927, p. 1-31.

²⁰ Paul Collinet en Paul Stahl, *Le ravitaillement de la France...*, p. 2.

²¹ Tracy Kittredge, *The History of the...*, p. 10.

²² Armand Dubois, *1914-1918, Lebbeke onder het Duitse schrikbewind...*, p. 143.

Een nationale politiek van decentralisering

Eerst en vooral voerden de nationale overheden bij het uitbreken van de oorlog in allerijl een politiek van institutionele decentralisering door²³. De ravitaillering van de burgerbevolking was daar een belangrijk onderdeel van. Nadat er al op 2 augustus voor het hele land een exportverbod van brood, aardappelen en granen afgekondigd was, proclameerde de Belgische regering op 4 augustus de oorlogswet 'betreffende de spoedeisende maatregelen door de oorlogsverwickelingen noodig gemaakt'²⁴. Die maakte het voor verschillende bestuursniveaus mogelijk om een actief bevoorradingsbeleid te voeren en om 'warenwoeker' te beteugelen. De Koning kon de prijs van de meest noodzakelijke levensmiddelen vaststellen en de provinciale en gemeentelijke overheden toestaan om voedselproducten op te vorderen. Op die manier kon voedsel aan vaste prijzen aan de bevolking verkocht worden. De omzendbrief van 4 augustus 1914 waarin de minister van Binnenlandse Zaken zich rechtstreeks richtte tot de lokale overheden, repte met geen woord over de bevoorrading. Minister Berryer beklemtoonde vooral dat burgemeesters nauwkeurig de bevelen van de legerleiding hoorden op te volgen. Pas met het Koninklijk Besluit (KB) van 14 augustus richtte de Belgische regering zich voor het eerst rechtstreeks tot de stads- en gemeentebesturen voor wat de ravitaillering betrof²⁵. Het KB kondigde maximumprijzen af voor verschillende basisproducten en maakte - met uitzondering van de vestingsteden onder militair bevel - burgemeesters medeverantwoordelijk voor de bevoorrading van het volk en de strijd tegen woeker en fraude. Artikel 2 van het besluit stelde dat burgemeesters in hun gemeente aan vastgelegde prijzen aardappelen, zout, suiker en rijst konden opeisen. Daarnaast was het ook mogelijk om tussenkomsten van de provinciegouverneur te bekomen voor opeisingen van meel en haver. Van kapitaal belang was vooral artikel 4. Daarin stond dat indien de provinciegouverneurs en arrondissementscommissarissen zich terugtrokken als gevolg van de bezetting, de aan hen toegekende bevoegdheden inzake bevoorrading verschoven naar de stads- en gemeentebesturen. Tot slot besloot het KB de inrichting van een centrale commissie in Brussel waar vertegenwoordigers uit de verschillende provincies en ministeries wekelijks zouden overleggen²⁶. De commissie slaagde er nog net in om een nationaal broodrantsoen af te kondigen van 400 gram per hoofd en per dag. Op 20 augustus 1914 stopte de commissie te bestaan. Brussel was dan al bezet door Duitse troepen.

²³ Henri Pirenne, *La Belgique et la guerre...*, p. 132-133.

²⁴ Albert Henry, *L'Oeuvre du Comité National de Secours et d'Alimentation pendant la guerre*, Brussel, 1920, p. 9.

²⁵ Overgenomen in: Georges Rency, *La vie matérielle...*, p. 120.

²⁶ Albert Henry, *L'Oeuvre du Comité National...*, p. 10-11.

Hoewel de officiële bevoegdheidsoverdracht, en vooral de communicatie hierover, minder duidelijk was, voltrok er zich een gelijkaardig proces in Noord-Frankrijk. Een centrale rol in de ravitaillering was naar alle bestuurlijke logica weggelegd voor de prefecten²⁷. Zij hadden gaandeweg de tweede helft van de 19e eeuw stelselmatig enkele van belangrijkste ‘fonctions nourricières’ van de lokale besturen overgenomen²⁸. De Franse historicus Pierre Aubert schreef over hun rol in het voedselvraagstuk ‘Le préfet est investi d’une pleine autorité et d’une pleine responsabilité’²⁹. Naast het regelen van voedseltransporten voor de militairen, was de voedselvoorziening van de burgerbevolking één van de centrale aandachtspunten. Al op 3 augustus ging prefect Trépont in het Noorden over tot de oprichting van een departementale voedingscommissie³⁰. Die werd geacht de bevoorrading van de bevolking in goede banen leiden. De commissie voorzag prijszettingen voor enkele basisproducten en trachtte te anticiperen op de sluitingen van bakkerijen en voedingswinkels als gevolg van de mobilisatie. Dit resulteerde al snel in de eerste maximumprijzen voor brood en meel. Daarnaast voerde de prefect opeisingen uit en trad hij op tegen wie de werking van de bevoorrading verhinderde. Het was zaak de aanvoer van voedsel voor het leger en de sterkst verstedelijkte gebieden te verzekeren. Voorts rekenden de ministeries van Oorlog en Binnenlandse zaken ook op de prefecten om de oogst- en landbouwwerken mee in goede banen te leiden (de zgn. ‘mobilisation agricole’)³¹. De militaire invasie dreigde immers de aan de gang zijnde oogstwerken in de war te sturen³². Prioritair voor Trépont was het vinden van werkkrachten om de gemobiliseerde boeren te vervangen.

Prefecten namen niet alleen zelf taken op. Van even groot belang was het delegeren van beleid naar het lokale niveau. Zij vormden het belangrijkste doorgeefluik en communiceerden zowel beslissingen vanuit Parijs als van de militaire autoriteiten naar de sous-prefecten en burgemeesters³³. Al op 3 augustus 1914 waarschuwde Leon Briens, prefect van Pas-de-Calais, vanuit Arras de burgemeesters voor de moeilijke taak die hen te wachten stond³⁴. Hij onderstreepte het centrale belang van de voedselvoorziening in hun takenpakket. Hij verwachtte dat ze speculatie en prijsstijgingen tegengingen en een stabiele voedselvoorziening verzekerden. Hij bracht de wetten van 5 april 1884 (gemeentewet) en 19-22 juli 1791 (revolutionaire wet) ter herinnering. Die maakten het

²⁷ Louis Rolland, “L’administration locale et la guerre: le ravitaillement de la population civile”, in *Revue de droit public et de la science politique en France et à l’étranger*, 1916, p. 248-294.

²⁸ Stéphane Lembré, *La guerre des bouches...*, p. 36.

²⁹ Pierre Aubert, *Le corps préfectoral...*, p. 24.

³⁰ ADN, J207/Musée 349, Mémoires de Félix Trépont, Tome I, p. 33.

³¹ Pierre Aubert, *Le corps préfectoral...*, p. 24-35.

³² Stéphane Lembré, *La guerre des bouches...*, p. 35.

³³ Alexandra Richard, *Le préfet Félix Trépont...*, p. 36.

³⁴ Alex Dowdall, *Under fire...*, p. 211.

mogelijk om prijzen te zetten op brood en vlees³⁵. Voorts suggereerde hij om stedelijke voedselstapels aan te leggen die handelaars vervolgens aan vaste prijzen zouden kunnen verkopen³⁶. De boodschap van Briens bewijst dat de keuzes, gemaakt in Parijs en Brussel, om te steunen op regionale vertegenwoordigers en lokale besturen, door pragmatische overwegingen ingegeven waren. In de realiteit kwam het er immers op neer dat men de problemen diende aan te pakken waar ze zich het duidelijkst stelden, namelijk op het lokale niveau van de steden en gemeenten.

De Duitse bezettingsmacht versterkt dit proces

Eens de bezetting een feit versterkte het Duitse bestuur de lokale bevoegdheidsuitbreiding inzake voedselpolitiek nog. Op die manier holde de 'fonction nourricière' van andere relevante politieke actoren uit. De prefect van het Noorderdepartement bleef dan wel officieel in functie, bij de dagelijkse onderhandelingen over de voedselvoorziening boette hij al gauw aan invloed in. Een doorslaggevende rol speelde hij niet meer³⁷. Hetzelfde kan gezegd van de provinciale verkozenen in België.

Wanneer Duitse soldaten tijdens de invasie nog 'leefden van het land', kregen opeisingen van voedsel gaandeweg een steeds meer systematisch karakter³⁸. Als dusdanig consolideerde de lokale machtspositie van de burgemeesters. De dagelijks uitgehangen verordeningen die de bezetter afkondigde, vormen daar het bewijs van. Of het nu graan, paarden, werk- en voertuigen of mensen waren die zij opvorderden, overal wezen zij de burgemeesters aan als de verantwoordelijken om dit samen met het gemeentepersoneel tot een goed einde te brengen³⁹. Met omstandige regelgeving verstrakte de bezettingsadministratie stelselmatig zijn greep op de voedselmarkt. Terzelfdertijd kon de bezetter de impact van de stokkende voedselvoorziening op het welzijn van de lokale bevolking niet langer negeren⁴⁰. Die complexe verhouding leidde ertoe dat onderhandelingen op het lokale niveau noodzakelijk waren vanaf de herfst van 1914. Lokale overheden en Duitse bestuurders waren tot elkaar veroordeeld om zo adequaat

³⁵ Dowdall vermeldt hier de wetten van 5 april 1884 en 19 juli 1884, meer als vermoedelijk bedoelt hij de wet van 19-22 juli 1791. Beide worden steevast vermeld wanneer het gaat over de wettelijke basis van de lokale besturen t.a.v. de ravitaillering.

³⁶ *Idem*, p. 211-212.

³⁷ AML, 4H64 Réunions Kommandantur, 06/11/1914 en Stéphane Lembré, *La guerre des bouches...*, p. 24 en 49. Trépont slaagde er wel nog in om enkele kleinere gemeentebesturen uit het Rijkselbe advies te geven over hoe te anticiperen op de stokkende bevoorrading.

³⁸ Isabelle Cuignet, *1914-1918: réquisitions et ravitaillement alimentaire dans le district de Lille*, OLV, Université Lille III, 1996, p. 23 en Philippe Salson, *L'Aisne occupée...*, p. 63.

³⁹ Yves Le Maner, *La Grande Guerre dans...*, p. 214 e.v.

⁴⁰ Philippe Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 27

mogelijk het hoofd te bieden aan een in essentie gemeenschappelijk probleem, de voedselschaarste.

Die wederzijdse afhankelijkheid dwong de bezettingsadministratie al in de nazomer van 1914 om tegemoet te komen aan de penibele situatie waarin de lokale besturen uit de sterkst geïndustrialiseerde gebieden zich bevonden. Op sommige plaatsen konden zij niet anders dan de eerder afgekondigde of uitgevoerde opeisingen afzwakken. De situatie eind september, begin oktober in de regio rond Bergen in Henegouwen illustreert dat goed. De lokale Duitse leiding beloofde er op 23 september dat de al eerder gecentraliseerde en door de Henegouwse bestendige deputatie opgeëiste graanvoorraden gevrijwaard zouden blijven van confiscatie. Ook elders in Henegouwen legde de bezetter de verontrustende berichten van stedelijke overheden niet zomaar naast zich neer. Al enkele weken voordien hadden de burgemeester van Charleroi Emile Devreux en schepen van financiën Emile Buisset op een burgemeestersconferentie de alarmklok geluid over de gebrekkige voedselvoorziening van de bevolking. De oproep vond gehoor bij de plaatselijke bevelhebber, want enkele dagen later ontving Generalgouverneur von der Goltz een delegatie in Brussel. De bezetter zou 250 ton bloem uit de dan nog goed gevulde Leuvense molens naar Charleroi overbrengen om de eerste noden te ledigen. Verder beloofde von der Goltz om de opeisingen stop te zetten in de nog bestaande graanstocks van de regio. Een decreet op 30 september 1914 bekrachtigde de overeenkomst: alle graanvoorraden in een straal van 15 kilometer rond de stad zouden exclusief dienen voor de inwoners van Charleroi⁴¹. Hiermee was de precaire situatie nog niet afgewend. Een maand later was von der Goltz opnieuw gedwongen een drastische beslissing te nemen na diverse smeekbeden van het stadsbestuur. Deze keer besloot hij om de aanwezige voedselvoorraden in de provincie die in het buitenland waren aangekocht, te vrijwaren van opeising.

Een andere maatregel van de bezetter stond het aan lokale overheden uit dichtbevolkte regio's toe dat zij elders voedselvoorraden aankochten⁴². In velerlei gevallen bemiddelden ze of kwamen ze zelfs tussen om dit te faciliteren. Zo gebeurde het eind september ook in de door de invasie zwaar getroffen stad Aalst. De Duitse Kommandant maakte aan het tijdelijk ingestelde stadsbestuur duidelijk dat al het beschikbare meel in de stad moest worden aangeslagen om brood te bakken. Supplementaire aanvragen van grote partijen graan en meel richtten ze best tot von der Goltz in Brussel⁴³. In tussentijd moesten

⁴¹ Tracy Kittredge, *The History of the Commission...*, p. 22. De demarches van Devreux en Buisset bij von der Goltz om iets te doen aan de dramatische voedselsituatie leidden later nog tot enkele hevige debatten m.b.t. het activisme, zie: Bruno Yammine, "Honderden keren probeerden de Walen ons ervan te overtuigen dat er geen Vlamingen meer waren..." De zaak Buisset en de Duitse oorlogspropaganda (1914-1915)", in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 2012, 71, 3, p. 233-256 en Lode Wils, *Onverfranst onverduist...*, p. 54-55.

⁴² Georges Gromaire, *L'occupation allemande...*, p. 189 en Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 439.

⁴³ Petrus Van Nuffel, *De Duitschers...*, p. 89.

voedselaankopen in Brussel en Gent de ergste noden ledigen voor de lokale bevolking. Ook in het afgelegen en sterk industriële Fourmies bleek de samenwerking tussen stadsbestuur en bezetter om regionale voedseltransporten ten behoeve van de bevolking te regelen, wijdverbreid. Aankopen van partijen graan, meel of aardappelen door het stadsbestuur vonden plaats in het hele Noorden- en Aisnedepartement⁴⁴. Wanneer toegelaten staken lokale overheden zelfs de nationale grenzen over⁴⁵. Zo gaf de bezetter in september 1914 toestemming aan verschillende Luikse, Antwerpse en Limburgse burgemeesters om contacten te leggen met handelaars in Nederland en om zo te proberen voedsel te exporteren naar bezet België⁴⁶. Hetzelfde gold voor de Luxemburgse en Noord-Franse burgemeesters die uit het naburige Groothertogdom en België voedsel trachtten te importeren.

Naarmate de bezetting in de herfst van 1914 in een meer definitieve plooi viel en de bewegingsoorlog ten einde kwam, maakten de steeds omvangrijker wordende opeisingspolitiek van de Duitse bezetter en de strikte bevoegdheidsverdelingen tussen de verschillende legers in Noord-Frankrijk de aanvoer van grote voorraden des te complexer. Aanvoerroutes veranderden vaak of vielen zelfs gewoon weg⁴⁷. Logistieke beslommingen bemoeilijkten dikwijls het transport. Steeds vaker bleek de civiele bevoorrading ondergeschikt aan de aanvoer van voedsel naar het front⁴⁸. De Duitse bezetter schakelde het spoorwegennet volledig in voor de toevoer naar het front, iets wat vooral in het geïsoleerde Fourmies problematisch was gezien het cruciale belang van treinverkeer voor voedselleveringen⁴⁹. Verder belemmerde de strikt militaire indeling ook de vlotte doorgang van voedselkonvoeien en marktkramers⁵⁰. Net als elders in bezet Frankrijk verbood het militaire bestuur in Fourmies omstreeks januari 1915 stedelijke koopmannen om elders nog levensmiddelen aan te kopen. Zo was het niet langer niet mogelijk om bestellingen te plaatsen bij leveranciers uit Cambrai, voor de oorlog de belangrijkste lokale handelspartner⁵¹. En ook in Valenciennes stootte het stadsbestuur op een 'njet' toen het eind december 1914 nog probeerde om grote aardappelvoorraden te gaan kopen op de markten in en rond Kortrijk en Oudenaarde. Het Duitse bezettingsbestuur van het Vierde leger stond het niet langer toe dat grote voedselvoorraden hun grondgebied verlieten⁵². Dit alles was een reactie op de aankondiging van de blokkade en de langer durende

⁴⁴ ADHS, 4 M 342: Personnes signalées: rapports et notices individuelles, 316, 13/12/1916 en AMF, Copie des lettres du mairie, 476, Brieven van burgemeester Coppeaux aan de Kommandant, 06/01/1915 en 11/01/1915.

⁴⁵ Renée Delame, *Occupation Valenciennes...*, vol II, p. 76-77.

⁴⁶ Tracy Kittredge, *The History of the CRB...*, p. 23.

⁴⁷ Sebastien Debarge, *Fourmies...*, p. 45-47.

⁴⁸ Helen McPhail, *The long silence...*, p. 56-57.

⁴⁹ Camille Fauchart, *Fourmies pendant l'occupation...*, p. 16.

⁵⁰ Philippe Salson, *1914-1918...*, p. 132.

⁵¹ AMF, Copies des lettres du mairie, 95, Brief van Coppeaux aan de Kommandant, 13/02/1915.

⁵² Renée Delame, *Occupation Valenciennes...*, vol II, p. 75.

oorlog. Die brachten een strenger bezettingsregime met zich mee⁵³. Tegen die achtergrond bemerkte Gromaire dat ‘chaque étape était devenue une circonscription fermée’⁵⁴. Franse steden in het Etappengebied vielen hoe langer hoe meer volledig terug op hun ommeland, wat dan weer regionale marktforming in de hand werkte. Vanaf dan rekende het stadsbestuur op lokale notabelen en stedelijke handelaren om dicht bij huis rond te trekken met paard en kar. Voorzien van een Duitse vrijgeleide (die niet zelden genegeerd werd door andere legereenheden of Kommandanturen wanneer zij voorraden in beslag namen) reden zij naar meer nabij gelegen landelijke gebieden om daar op kleinere schaal voedselproducten aan te kopen.

Naarmate de nood groeide in Noord-Frankrijk begin 1915, restten er burgemeesters geen andere optie dan zich telkens weer te richten tot de bezettende autoriteiten. Om het ergste leed te verzachten en de kalmte te bewaren zo dicht bij het front toonde die laatste zich bereid om mee oplossingen te zoeken⁵⁵. Zo voerden bevelhebbers nu en dan opreisingen uit in naburige gemeenten die deel uitmaakten van dezelfde Kommandantur. Een andere oplossing die vaak terugkeerde, was het opnieuw aankopen van voedsel (aan hogere prijzen) dat eerder was opgeëist door de bezetter. Gemeenteraadslid en medeverantwoordelijke van het bevoorradingscomitee in Cambrai, Georges Desjardins, schreef begin 1915 in zijn dagboek dat: ‘Il n’y avait plus à Cambrai de café, ni de sel. Ces denrées ne manquèrent pas cependant, car la ville les acheta à l’autorité allemande qui les faisait revenir d’Allemagne... La marchandise rachetée était cédée aux épiciers, à la condition qu’ils ne puissent la revendre à un prix supérieur’⁵⁶. Nog een mogelijkheid bestond eruit om producten uit de Duitse legervoorraden in de Etappenmagazijnen aan te kopen⁵⁷. In Fourmies kocht burgemeester Coppeaux tussen december 1914 en februari 1915 ongeveer 18.000 kg meel en 2.000 kg zout van de bezetter⁵⁸. Volgens Gromaire was het zo dat de Duitse legerleiding op verschillende plaatsen rogge afkomstig uit Duitsland aan de meest noodlijdende stads- en gemeentebesturen in Noord-Frankrijk verkocht. In Valenciennes bijvoorbeeld leverde de bezetter van februari tot mei 1915 meel van rogge⁵⁹. Gelijkaardige regelingen met de bezetter trof men op heel wat plaatsen in Noord-

⁵³ Monique Métayer, *La vie dans les territoires occupés de la France pendant la Première Guerre Mondiale*, OLV, Universiteit van Parijs, 1968, p. 54-58.

⁵⁴ Georges Gromaire, *L’occupation allemande...*, p. 189.

⁵⁵ AMF, Copie des lettres du maire, 485, Brief van Coppeaux aan de Kommandant, 10/01/1915.

⁵⁶ ADN, J 1238/1-6, ‘Souvenirs de la guerre...’, 1, januari 1915.

⁵⁷ Georges Gromaire, *L’occupation allemande...*, p. 189-190.

⁵⁸ ADHS, 4M 342: Personnes signalées: rapports et notices individuelles, 1915-1916, nr. 316, adjunct burgemeester Leleux – Fourmies, 13/12/1916.

⁵⁹ Renée Delame, *Occupation Valenciennes...*, vol II, p. 72.

Frankrijk⁶⁰. Dat de machtsrelatie bij dergelijke onderhandelingen absoluut niet gelijk was, bewezen de situaties in Cambrai en het Aisne-departement eind januari 1915⁶¹. De Duitse bezetter kondigde af alle bloemvoorraden op te eisen die nog voor handen waren⁶². Zij sloegen de voorraden op in de Etappenmagazijnen, trokken de brood- en graanvoorzieningen naar zich toe en kondigden een broodrantsoen af. De bezetter legde op die manier het regime van het oorlogsbrood op. Vanaf dan instrueerde de bezetter aan de bakkers hoe zij hun brood hoorden te bakken. Stadsbesturen becijferden de aankopen van granen bij de bezetter op basis van de bevolkingsaantallen, organiseerden mee de leveringen aan de bakkers en oefenden het toezicht uit opdat die laatste de strikte prijs- en productiereglementeringen respecteerden. Volgens Salson dwong de bezetter via dit broodrantsoen lokale autoriteiten om steeds forser in te grijpen in de stedelijke economie. Zij stonden voor een voldongen feit. De bezetter drong hen zo als het ware een centrale positie in de broodeconomie op. Later zouden er nog vele andere producten volgen⁶³.

Hoewel er vaak weinig andere keuzemogelijkheden waren, probeerden lokale autoriteiten om de aankoop van voedsel bij de Duitse Intendanturen zo veel mogelijk te vermijden. Vooral de financiële repercussies waren zwaar om dragen. Betalingen konden enkel in Frans geld en aan hoge prijzen. Gemeentebonnen of zelf gedrukt geld nam de bezetter niet aan. Bovendien ondermijnde het aankopen van voedsel bij de bezetter de eigen onderhandelingspositie van de lokale besturen over de oorlogsbelastingen die zij opgelegd kregen⁶⁴. De bezetter onttok via de lokale besturen enorme hoeveelheden Frans geld aan de bezette gebieden. Dit leidde tot een duidelijk spreidstand bij heel wat burgemeesters. Argumenteren dat er nauwelijks nog geld voor handen was om de steeds hoger oplopende oorlogsbelastingen te betalen, bleek moeilijk vol te houden wanneer zij terzelfdertijd hoeveelheden voedsel probeerden aan te kopen in de Duitse Etappenmagazijnen. In Rijsel koppelde de Duitse bevelhebber von Graevenitz het betalen van de oorlogsbelastingen zelfs expliciet aan de broodvoorziening voor de lokale bevolking. Prefet Trépont schreef hierover dat: ‘Le général von Graevenitz déclare que si la ville ne verse pas un acompte de 300.000 frs. il ne lèvera pas l’embargo sur le farine⁶⁵’.

⁶⁰ Eugène Descambres, “L’administration municipale de la Ville de Chauny pendant la guerre (2 août 1914 – 22 février 1917)”, Exposé fait par M. Descambres, Maire au Conseil municipal lors de la première séance tenue dans les ruines de la Ville le 26 avril 1919, (www.memchau.free.fr laatst geconsulteerd op 14 december 2016).

⁶¹ Gérard Leducq, “Le conseil municipal sous l’occupation 1914-1918 d’après les cahiers de Georges Desjardins”, *Mémoires de la Société d’Emulation de Cambrai*, Tome 111, 2010, p. 149.

⁶² Philippe Salson, *1914-1918. Les années grises...*, p. 132 en Ernest Noel, “Noyon pendant l’occupation allemande”, in *La Revue Hebdomadaire*, 1918, nr. 7, p. 303.

⁶³ Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 430-431.

⁶⁴ Voor de afwikkeling hiervan, zie hoofdstuk 8.

⁶⁵ ADN, J207/Musée 349, Mémoires de Félix Trépont, Tome II, p. 258.

Onderhandelingen met de lokale bevolking

Naast de nationale overheden en de Duitse bezetter maakte ook de lokale bevolking al snel duidelijk dat zij van stads- en gemeentebesturen een actieve rol verwachtten in het voedselvraagstuk. Dit deden ze zowel in directe als indirecte bewoordingen. Twee fases kunnen worden onderscheiden. Eerst en vooral waren er de dagen van de 'Entrée en guerre'. In de belangrijkste stedelijke en industriële centra van België en Noord-Frankrijk werden die volgens Majerus veelal gekenmerkt door 'une panique alimentaire'⁶⁶. Eind juli, begin augustus trokken inwoners massaal naar de winkels om er voedselvoorraden in te slaan. Op verschillende plaatsen leidde dit tot hevige discussies en kleine voedselrelletjes ten aanzien van winkeliers en bakkers. Die maakten er tijdens die eerste dagen gebruik van om hun prijzen gevoelig op te drijven⁶⁷. Dergelijke opstootjes waren een duidelijk signaal van de bevolking en stimuleerden de stadsbesturen om in te grijpen⁶⁸. Zo richtte het Brusselse schepencollege op 3 augustus 1914 een bevoorradingscommissie in. Het was een directe reactie op de plunderingen en het geweld tegen de handelaars die prijzen opdreven. Bedoeling van de bevoorradingscommissie was om voedsel in bulk aan te kopen en ter beschikking te stellen aan de bevolking via stedelijke voedselmagazijnen⁶⁹. In de regio rond Rijsel brachten soortgelijke gebeurtenissen enkele burgemeesters ertoe om de prefect aan te sporen tot een fermere houding tegen deze vormen van woeker. Burgemeesters zagen zich immers geconfronteerd met niet mis te verstane signalen vanuit de burgerbevolking. Inwoners schreven in de eerste oorlogsdagen kwade brieven naar het Rijselse stadhuis waarin zij klaagden over handelaars die de prijzen kunstmatig opdreven⁷⁰. De eerste spanningen vestigden al snel de aandacht van de stadsbesturen op het delicate karakter van de voedselpolitiek. Eind november 1914 was Charles Delesalle genoodzaakt om de bevolking gerust te stellen in het veelgelezen Bulletin de Lille: 'M. le Maire de Lille n'a cessé de préoccuper des moyens d'assurer la vie des habitants et a eu à ce sujet de fréquentes conférences, soit par lui-même, soit par les personnes dévouées qui suivent avec lui cette question de ravitaillement avec les autorités allemandes'⁷¹.

⁶⁶ Benoît Majerus, "L'âme de résistance sort des pavés mêmes?" Quelques réflexions sur la manière dont les Bruxellois sont entrés en guerre (fin juillet 1914-mi-août 1914)", in Benoît Majerus, Antoon Vrints en Michaël Amara (reds.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique*, Brussel, 2005, p. 35.

⁶⁷ Voor Rijsel en Tourcoing: Paul Trochon, *Lille avant et pendant l'occupation allemande*, Tourcoing, 1922, p. 1-5 en Alain Lottin, *Histoire de Tourcoing*, Duinkerke, 1986, p. 214.

⁶⁸ Annette Becker, *Les cicatrices rouges...*, p. 134-135.

⁶⁹ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, p. 36.

⁷⁰ Stéphane Lembré, *La guerre des bouches...*, p. 39.

⁷¹ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 29/11/1914.

Collectieve acties in de straten en publiek geweld tegen woekerende of frauderende handelaars beperkten zich tot de eerste dagen voor en tijdens de mobilisatie⁷². Toch uitten vormen van ongenoegen en onvrede zich nog op andere manieren in de weken en maanden erna. Het ingrijpen in de voedsleconomie door de lokale autoriteiten leidde namelijk tot spanningen met, en tussen, zowel de handelaars, de producenten als consumenten. Het waren in die dagen vooral die laatsten die hun eisen en ongenoegen zeer zichtbaar ventileerden. Acties richtten zich direct tot de lokale autoriteiten en voltrokken zich veelal op het centrale plein of vlak voor het stadhuis. Philippe Nivet haalde al de gebeurtenissen in Fumay (Ardennendepartement) aan waar eind januari 1915 een groep vrouwen naar het stadhuis optrok om er de brood- en aardappelbedelingen in eigen handen te nemen⁷³. Zulke gebeurtenissen waren niet zo uitzonderlijk in industriële centra en deden zich ook voor in Fourmies, Lens en Aalst⁷⁴. Dat deze drie steden ook alle drie in de Etappengebieden lagen, was vermoedelijk geen toeval. In Lens, één van de belangrijkste industriële centra in Pas-de-Calais, trokken groepen mijnwerkersvrouwen naar de socialistisch burgemeester Emile Basly. De situatie escaleerde niet, maar de boodschap was wel duidelijk zo noteerde hij in zijn memoires⁷⁵. Explosiever was de situatie op de Grote Markt in Aalst. Daar leidde de moeilijke zoektocht naar voedsel en geld tot openlijk protest. Zo had het tijdelijke stadsbestuur er de grootste moeite mee om het openbare leven in de zwaar getroffen stad terug op te starten⁷⁶. Een lokaal agent noteerde: ‘Er was geen zaad in’t bakje, buiten de karige opbrengst van aangeslagen en verkocht meel en bloem. En de noodlijdenden werden ongeduldig: de gemoederen kwamen in gisting: een opstand dreigde los te breken, en zelfs had, op de Groote Markt, eene betooging plaats van vrouwen, die het soldatengeld kwamen eischen. M. Van den Bergh [de dd. Burgemeester] sprak, van in een der vensters van het Landhuis, de woelige menigte aanradende een paar dagen geduld te hebben, en belovende alles te doen wat in zijn macht was⁷⁷.

Weliswaar minder frequent en niet zo openlijk, maar ook in minder sterk verstedelijkte streken bracht de bevolking haar grieven over. In het Luikse Aywaille merkte de dienstdoende burgemeester Joseph Thiry op dat de broodrantsoeneringen en de sterk dalende kwaliteit van sommige etenswaren aanleiding had gegeven tot klachten en woordenwisselingen. De onderhandelingen met de bakkers over de aankooprijzen van het graan, de maximumrijzen van het brood en de nieuwe bedelingsstructuur verliepen

⁷² Paul Trochon, *Lille avant et pendant...*, p. 3-5.

⁷³ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 151.

⁷⁴ Voor spanningen rond het stadhuis in Fourmies: Camille Fauchar, *Fourmies pendant l'occupation...*, p. 22.

⁷⁵ Emile Basly, *Le Martyre de Lens, trois années de captivité*, Parijs, 1918, p. 42-43.

⁷⁶ UB, Comité National de Secours et d’Alimentation: Province de la Flandre Orientale. Rapport du Comité Provincial du 01/04/1915 au 30/06/1915, Gent, 1915, p. 21-22.

⁷⁷ Petrus Van Nuffel, *De Duitschers...*, p. 89.

moeizaam. Het bleek geen sinecure om de nieuwe maatregelen te doen naleven. Aldus kwam hij op ramkoers met enkele producenten. Sommige bakkers weigerden de broodbonnen van het weldadigheidsbureau te aanvaarden⁷⁸.

3. De ‘maire nourricier’: een lokale politieke realiteit

Het opnieuw aan belang winnen van de ‘fonction nourricier’ als gevolg van de oorlogs- en crisissituatie was een duidelijke lokale politieke realiteit in de eerste negen maanden van de oorlog. Het appelleren hieraan van zowel de centrale overheden, de bezetter als de lokale bevolking, bewijst dat. Ondanks dat dit zich op de meeste plaatsen zeer zichtbaar manifesteerde, was het zeker geen eenduidig fenomeen. Belangrijke nationale, regionale en lokale verschillen lagen hier aan de basis van.

De lokale verankering van de internationale noodhulp in beide landen was de eerste en meest belangrijke determinant. In België was het Nationaal Comité voor Hulp en Voeding (NCHV) al actief vanaf november - december 1914. Terwijl het in Noord-Frankrijk duurde tot eind april, begin mei 1915 eer de CRB voedsel importeerde en het Comité d’Alimentation du Nord de la France de bedelingen organiseerde. Deze chronologische verschillen leidden ertoe dat de versterking van de ‘nourricier’ functie diepgaander was in Noord-Frankrijk dan in België. De periode waarin stads- en gemeentebesturen op zichzelf of de bezetter aangewezen waren voor voedsel- en noodhulp duurde er vier maanden langer. Een tweede belangrijk nationaal verschil was meer institutioneel van aard en viel samen met het moment waarop de Duitse bezetting een feit was. Zoals al vermeld viel in Noord-Frankrijk de coördinerende rol van de prefect weg en met hem ook het belangrijkste centrale aanspreekpunt. Terwijl de voedselpolitiek er in Noord-Frankrijk toe bijdroeg dat de macht verder ‘municipaliseerde’, voltrok zich in België vanaf de herfst van 1914 een omgekeerd proces. Daar zou ging men vanuit Brussel en de provinciehoofdsteden gaandeweg de initiatieven van lokale overheden coördineren en aansturen. Dit alles gebeurde in eerste instantie via meer informele contacten. Pas later zou de getrapte en sterk hiërarchische structuur van het Nationaal Comité deze lokale initiatieven grotendeels incorporeren. In bezet België nam de toegenomen machtsbasis van burgemeesters dus al vrij snel opnieuw af.

Niettegenstaande deze belangrijke nationale en chronologische verschillen, waren de Belgische en Noord-Franse burgemeesters in beide landen vanaf augustus 1914 tot aan de

⁷⁸ Joseph Thiry, *Un bourgmestre sous l'occupation allemande. Mémoires laissés par le Dr. Joseph Thiry, ff. Bourgmestre d'Aywaille (août 1914-janvier 1916)*, Remouchamps, 1923, p. 27-28.

verankering van de internationale voedselhulp genoodzaakt om op het terrein het hoofd te bieden aan de eerste problemen⁷⁹. Vijf zaken waren daarbij van belang.

Financiële middelen vrijmaken

Vele gezinnen zagen kostwinnaars naar de kazernes en het front vertrekken. Stads- en gemeentebesturen droegen de verantwoordelijkheid om de uitkeringen aan de vrouwen en kinderen van de gemobiliseerde soldaten te betalen⁸⁰. Zij schoten het geld voor dat de centrale overheden na de oorlog beloofden terug te storten. Om hieraan tegemoet te komen en om de eerste voedselbedelingen in te richten, was men gedwongen om geld vrij te maken. Enkel zo kon men elders grote partijen voedsel aankopen. In eerste instantie, en geheel volgens de logica van een korte oorlog, riep men gegoede burgers op om giften te doen, financieel of in natura. De namen van de weldoeners publiceerde men in lokale en regionale dagbladen. De doelstelling was dubbel. Enerzijds erkende men zo de goedhartigheid en generositeit van lokale notabelen. Anderzijds probeerden stadsbesturen ook competitie te genereren en extra giften te stimuleren. Op veel plaatsen, en zeker in de grootste steden, volstonden giften niet en maakte men extra geld vrij (zgn. oorlogskredieten) of ging men leningen aan⁸¹. Om de eerste noden te kunnen ledigen, spoorden burgemeesters in gemeenten met een sterk industriële inplanting ook fabrieksbazen aan om mee te voorzien in de ondersteuning van arbeiders. Dit gebeurde niet alleen in Aalst waar er nauwe banden bestonden tussen het stadsbestuur en de industriële patroons, ook in Rijsel mobiliseerde burgemeester Charles Delesalle – zelf afkomstig uit een geslacht van rijke industriëlen – zijn contacten⁸². Bijzonder was ook de vaak nauwe band tussen grote mijnbedrijven en lokale besturen in de industriële mijnbassins. Onder meer in Houdeng-Aimeries spoorde het schepencollege het bestuur van de nabijgelegen mijnsite Bois-du-Luc aan om de reeds bestaande hulp- en voedingsvoorzieningen te versterken⁸³.

⁷⁹ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 151.

⁸⁰ Belgisch Staatsblad (BS), 06/08/1914, “Brief van minister van Binnenlandse Zaken aan provinciegouverneurs, arrondissementscommissarissen en burgemeesters van al de gemeenten des Rijks: vergelding voor de mobilisatie”, 05/08/1914 en AML, 4H 240, “Note relative à l’application dans l’arrondissement de Lille de la Législation sur les allocations et majorations, dues aux familles nécessiteuses dont le soutien est mobilisé ou évacué”, 31/12/1917.

⁸¹ Auguste Vierset, *Mes souvenirs sur l’occupation...*, p. 8 en AML, Verslagen van de gemeenteraad, 31/07/1914, 11/08/1914 en 11/09/1914.

⁸² UB, Comité National de Secours et d’Alimentation: Province de la Flandre Orientale. Rapport du Comité Provincial du 01/04/1915 au 30/06/1915, Gent, 1915, p. 21-22; AML, 4H6 Nôtes journalières, 04/08/1914 en Edmond Faucheur, *Lille et la Chambre de Commerce pendant la guerre 1914-1918*, Lille, 1922, p. 21.

⁸³ Jacques Liébin, “Bois-du-Luc, un charbonnage dans la guerre”, in *Le Centre 1914-1918*, La Louvière, 1998, p. 59-97.

Voedselhulp uitbouwen

Het vrijgemaakte of opgehaalde geld diende in eerste instantie om initiatieven te financieren die in voedselhulp voorzagen. Dit gebeurde op verschillende manieren en verliep naargelang de specifieke lokale noden. Zo organiseerde men in industriële en grootstedelijke centra al gauw soepbedelingen. Exemplarisch waren de door Adolph Max ingerichte Brusselse soepkeukens⁸⁴. Gelijksortige initiatieven zagen overal in de grote steden en dichtbevolkte gebieden het licht⁸⁵. Het Antwerpse stadsbestuur riep onder impuls van een speciaal ingericht hulpcomiteit openbare eetzalen in het leven voor de vrouwen en familie van gemobiliseerde soldaten. Midden oktober waren er al een 20-tal geopend⁸⁶. Terzelfdertijd besloten de stedelijke overheden van Rijsel en Cambrai om opnieuw gaarkeukens te openen in verschillende wijken in de stad⁸⁷.

Het geld diende daarnaast ook om voedselvoorraden op te bouwen die men dan aan vastgelegde prijzen aan de bevolking verkocht. Die maatregel bewees vooral in de eerste weken voor de aankomst van de Duitse soldaten zijn nut. Toonaangevend waren de stedelijke bevoorraderscommissies van Rijsel en Antwerpen. In Rijsel overlegden vertegenwoordigers van het stedelijke bestuur met particulieren en andere vertegenwoordigers die in naam van de stad voedselvoorraden aanschafden⁸⁸. De commissie stelde zich tot doel om de aankopen te coördineren en om vaste aankooprijzen af te spreken. Ook kocht de stad bij verschillende handelaren in de stad groenten voor de maaltijden en soep in de gaarkeukens. In Antwerpen functioneerde de bevoorraderscommissie tot de val van de militaire vesting in samenspraak met de Belgische legerleiding. Een speciale subcommissie onder leiding van schepenen Louis Strauss en Alfred Cools voorzag er mee in de bevoorrading van de lokale bevolking door belangrijke aankopen van voedsel⁸⁹. Minder formeel georganiseerd waren ook de acties van de burgemeesters Charles Pardaens in Houdeng-Aimeries en Ephrem Coppaux in Fourmies⁹⁰. Beiden kochten zelf voor hun gemeenten belangrijke hoeveelheden voedsel aan dat zij in hun stedelijke magazijnen verkochten aan de bevolking. Op 30 oktober verantwoordde Pardaens in het schepencollege de aankoop van ongeveer 9000 kg aardappelen⁹¹. Een maand later op 20 november was hij gedwongen om aan het

⁸⁴ Albert Henry, *L'Oeuvre du comité...*, p. 20.

⁸⁵ Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 95 en Stéphanie Manfroid en Jean-François Fueg, "Scènes de la vie communale. La vie quotidienne à Houdeng-Aimeries durant l'occupation", in: *1914-1918. Nos communes sous l'occupation*, La-Louvière, 1998, p. 14.

⁸⁶ SA, Archief Antwerps Komiteit voor Hulp, Verslag stichtingsvergadering, 15/03/1915.

⁸⁷ AML, Verslagen van de gemeenteraad, 25/09/1914.

⁸⁸ AML, 4H 6 Nôtes journalières, 07/08/1914.

⁸⁹ SA, Archief oorlogszaken, Commission de ravitaillement, 31/07/1914 – 30/09/1914.

⁹⁰ AMF, H 29, Ravitaillement municipal, Brief van Coppeaux aan enkele graanhandelaren, 03/01/1915.

⁹¹ AVLL, H-A, 1914-1918, Verslagen CBS, 30/10/1914.

schepencollege mee te delen niet aanwezig te kunnen zijn. Hij was ‘en voyage pour achat de pommes de terre, haricots, nécessaires au ravitaillement de la population’⁹². In rurale gemeenten en steden met een agrarisch hinterland stelde dit soort problemen zich minder scherp. Dat merkte ook Aalsters dd. schepen de Bethune op. In zijn eerste rapporten voor het Provinciaal Comité voor Hulp en Voeding schreef hij dat: ‘Le ravitaillement (...) était plus facile à cette époque de l’année à la campagne qu’en ville’⁹³. Daar waar granen en meel toch steeds schaarser werden, eisten burgemeesters aan vastgelegde prijzen voorraden en net binnengehaalde oogsten op. Die stelden ze dan vervolgens ter beschikking aan de lokale bevolking in de gemeente magazijnen⁹⁴.

De hierboven vermeldde commissies geven aan dat onder veel stads- en gemeentebesturen de opvatting leefde dat men de belangrijkste noden maar moeilijk kon ledigen binnen de bestaande vooroorlogse lokale hulpstructuren. De middelen van de weldadigheidsburelen en burgerlijke godshuizen werden onvoldoende bevonden om de groepen noodlijdenden van hulp te voorzien⁹⁵. Een belangrijke uitzondering vormde het Antwerpse stadsbestuur. Het besloot om de bestaande instellingen, met het weldadigheidsbureau op kop, in eerste instantie net te versterken en verzorgde deze van meer financiële armslag⁹⁶. In het merendeel van de gevallen organiseerden lokale elites zich in nieuwe speciaal daarvoor opgerichte comités en gemeentemagazijnen. Een schoolvoorbeeld hiervan was het onpartijdige comité dat in Aalst al op 2 augustus tot stand kwam op aandringen van het schepencollege. Onder leiding van het katholieke raadslid Joseph De Naeyer besloot het om eerst en vooral werk te maken van graan- en meelaankopen. Dit maakte het mogelijk om op grote schaal brood te voorzien⁹⁷. Later breidde het zijn werking uit en regelde het ook de bedeling van aardappelen, soep en melk.

⁹² *Idem*, 20/11/1914.

⁹³ Comité National de Secours et d’Alimentation: Province de la Flandre Orientale. Rapport du Comité Provincial du 01/04/1915 au 30/06/1915, Gent, 1915, p. 22

⁹⁴ Florence Matteazzi, “Souvenirs des années les plus tristes de ma vie. Aperçu du ravitaillement à Soignies durant la Grande Guerre”, in Jean Pierre Niebes, *Soignies et sa région dans la Grande Guerre*, Soignies, 2014, p. 92.

⁹⁵ Burelen van weldadigheid en burgerlijke godshuizen staakten hun werking niet altijd tijdens de oorlog. In sommige gevallen concentreerden zij zich op de noodlijdenden die al voor de oorlog steun kregen. De nieuwe categorieën van hulpbehoevenden als gevolg van de oorlogscontext ving men dan veelal in de nieuwe comiteiten op. Dit onderscheid vervaagde steeds meer doorheen de oorlog.

⁹⁶ Het Antwerpse stadsbestuur organiseerde zich terzelfdertijd ook in een Antwerps Hulpcomité, maar strikt gezien verzorgde dit in het begin enkel hulp voor zij die getroffen waren door een lid van de familie dat gemobiliseerd was. Anderen dienden zich te wenden tot de weldadigheidsburelen. Het is pas later dat het AHC zijn werking uitbreidde en evolueerde naar het Antwerpse PCHV, zie: SA, Archief van het Antwerps Comité voor Hulp, Rapport van het Antwerps Provinciaal Comité voor Hulp en Voeding vanaf de oprichting tot 31 maart 1915, p. 4.

⁹⁷ *De Volksstem*, 14/08/1914 en *De Werkman*, 07/08/1914 en 14/08/1914.

Intercommunale samenwerking

In zijn naoorlogse publicaties over de voedsel- en hulpvoorziening, benadrukte NCHV-secretaris en later geschiedschrijver Albert Henry het belang van de intercommunale tendensen tijdens de eerste oorlogsmaanden⁹⁸. Hiermee raakt hij onbewust aan een essentieel verschil tussen de beide landen. Intergemeentelijke samenwerking kwam wel voor in Noord-Frankrijk, maar veel minder geformaliseerd of geïnstitutionaliseerd dan in België. In België kristalliseerde de intergemeentelijke samenwerking zich in de eerste oorlogsmaanden duidelijk uit rond de grootste steden, net omdat zich daar in eerste instantie de belangrijkste problemen voordeden⁹⁹. De Brusselse casus is veruit het bekendste voorbeeld. Enerzijds omdat hij de kiem vormde van het latere NCHV¹⁰⁰. Anderzijds omdat de evoluties in Brussel een belangrijk voorbeeld en aanspreekpunt bleken voor gelijkaardige initiatieven op andere plaatsen¹⁰¹. Nog voor de algemene mobilisatie zag burgemeester Max de noodzaak in van intergemeentelijk overleg onder de 16 gemeenten van Groot-Brussel over het ravitaillingsvraagstuk. De eerste maatregelen besloten het centraliseren van grote voorraden bloem. Niet veel later volgden maximumprijzen op brood voor de hele Brusselse agglomeratie. Later, na de bezetting van de stad op 20 augustus en de eerste Duitse opeisingen, kwamen de hulpinitiatieven in een stroomversnelling. Zoals verder nog aan bod zal komen, leidden deze initiatieven tot de oprichting van een Comité Centrale de Secours et d'Alimentation onder leiding van Ernest Solvay¹⁰². Korte tijd later stuurde dit comité instructies rond naar de verschillende gemeentebesturen van de Brusselse agglomeratie. Elke gemeente die steun wilde, opende een lokaal comiteit waarvan één medewerker de gemeente zou vertegenwoordigen op gemeenschappelijk overleg. Het comiteit zette in op dagelijkse brood- en soeprantsoenen aan lage prijzen.

Ook in de industriële bassins van de provincie Henegouwen staken burgemeesters, nog voor de Duitse soldaten aankwamen, de koppen samen. Op voorstel van de proactieve en welvarende ondernemer Raoul Warrocqué, zelf burgemeester van Morlanwelz, tekenden zich overal in de provincie op het niveau van de arrondissementen of regio's intercommunale initiatieven af¹⁰³. Onder het leiderschap van de belangrijkste stad die zo haar politieke invloed uitbreidde, centraliseerden zij zowel de productie als de distributie van onder meer de graan- en broodvoorziening. Verregaand stedelijk interventionisme

⁹⁸ Albert Henry, *L'Oeuvre du comité national...*, p. 20.

⁹⁹ Marcel Cortenbosch, "De intercommunales tot 1940", in *L'initiative publique des communes en Belgique (1795-1940)*, Vol 1, Brussel, 1986, p. 118-125.

¹⁰⁰ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, p. 47-49 en Tracy Kittredge, *The History of the Commission...*, p. 11-13.

¹⁰¹ Georges Rency, *La vie matérielle...*, p. 218-221.

¹⁰² Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 38-39.

¹⁰³ Irena d'Aloisio, *La Louvière et la Grande Guerre. Le ravitaillement et le secours aux populations des dix communes de l'actuelle entité*, OLV, ULB, 2004-2005, p. 40-64.

was in het industriële Henegouwen ingegeven door de sociaaleconomische omstandigheden (zware industrie en veel arbeiders) en de sterke socialistische inplanting in de gemeenteraden. In de Centrumregio was het onder impuls van de krachtdadige liberale burgemeester van La Louvière, Sylvain Guyaux, dat al op 24 augustus ‘Le Consortium de La Louvière Le Roeulx pour le Ravitaillement’ (CLLR) opgericht werd¹⁰⁴. Het bestond uit 26 gemeenten (waaronder Houdeng-Aimeries) en probeerde de bevoorrading op een grotere schaal te coördineren door onder meer maximumprijzen af te kondigen. Het vehikel van de consortia streefde er in hoofdzaak naar om zowel de aanvoer als de regulering van de verkoop te stroomlijnen. Net als op heel wat andere plaatsen spitsten de belangrijkste initiatieven zich toe op het voorzien van brood, dat was prioriteit nummer één tijdens de eerste weken en maanden van de oorlog¹⁰⁵. Vanuit La-Louvière bepaalden Guyaux en zijn medewerkers de maximumprijzen. Dat was immers als vanouds één van de belangrijkste hefboomen voor een krachtdadige voedselpolitiek in crisistijd. Centraal stond de idee dat voedsel (en graan in het bijzonder) zou worden opgevorderd en opgekocht bij landbouwers in de meer rurale gebieden van de Centrumregio. Daarna herverdeelde zij dat in de industriële centra via de gemeentemagazijnen¹⁰⁶. Eén molen (le Moulin de Dambot) verwierf een monopoliepositie en bedeelde het meel onder de bakkers naargelang het aantal klanten¹⁰⁷. Bakkers bakten vooraf afgesproken hoeveelheden brood die men dan in de gemeentemagazijnen aan vaste prijzen aan de macht bracht. Zo waren de prijzen stabiel en kleine winsten gegarandeerd voor de bakkers. Dit was volgens de initiatiefnemers noodzakelijk, prijzen zouden anders in landbouwarmer regio al snel de pan uit swingen. De 26 burgemeesters vergaderden om de zoveel tijd op het stadhuis van La Louvière en zagen in tussentijd in hun gemeenten toe op de opeisingen van voedselvoorraden¹⁰⁸.

De groeiende politieke invloed van de stad Antwerpen op haar agglomeratie in de weken voor de bezetting, toont aan dat intergemeentelijke samenwerking er niet altijd kwam op initiatief van lokale elites alleen. Een cruciaal verschil met de situatie in en rond La-Louvière of Brussel was het militaire bestuur van de versterkte vesting onder leiding van de krijgsgouverneurs Dufour en Deguise. Het militaire opperbevel was in eerste instantie de hoofdverantwoordelijke voor de intercommunale organisatie van de bevoorrading, en dit voor de 73 gemeenten die deel uitmaakten van de versterkte

¹⁰⁴ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.1: Instructions et organismes spéciaux, organisation, fonctionnement, relations, I, Consortium de LL-Roeux (1914-1915), Briefwisseling met gemeentebestuur H-A, augustus 1914-midden januari 1915.

¹⁰⁵ Thierry Bonzon, “Consumption and total warfare in Paris, 1914-1918”, in Frank Trentman e.a. (Reds.), *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars*, Basingstoke, 2006, p. 51.

¹⁰⁶ Irena D’Aloisio, *La Louvière et la Grande Guerre. Ravitaillement...*, p. 44 e.v.

¹⁰⁷ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.1., 1, Brief van CLLR aan Charles Pardaens, 19/11/1914.

¹⁰⁸ *Idem*, 0.9.1., 1, brief van CLLR aan Charles Pardaens, 02/12/1914.

vesting¹⁰⁹. Gezien de relatief lange voorbereidingsperiode (augustus tot aan de val van de vestiging op 10 oktober 1914), de sterke vooroorlogse economische positie van de havenstad en de uitgebreide aandacht hiervoor in de fase voor het beleg, was de bevoorrading van de stad en regio Antwerpen uitstekend geregeld. De intergemeentelijke samenwerking stond in eerste instantie vooral in functie van de noden van het leger. Beslissingen hieromtrent nam men in de bevoegde bevoorraderscommissie. Toch debatteerden de verschillende vertegenwoordigers er ook over de bevoorrading van burgerbevolking. Vooral de militaire staf en het Antwerpse stadsbestuur voerden er het hoogste woord. De andere vestigingsgemeenten waren slechts vertegenwoordigd bij monde van de arrondissementscommissaris (die zich overigens nauwelijks roerde). Rechtstreeks stedelijk interventionisme was er minder verregaand dan bij de consortia in Henegouwen. Volgens Van Alstein bestond het bevoorradersbeleid in eerste instantie uit het zetten van officiële prijzen en de strijd tegen speculatie op voedselproducten¹¹⁰. Aanvullend kocht men levensmiddelen aan of vorderde men waren op om aan de bevolking te verdelen tegen goedkopere prijzen. Geheel in lijn met de vooroorlogse liberale politieke cultuur van de haven- en koopmansstad, rekende het schepencollege in eerste instantie op zijn vele economische contacten met handelaren en Kamers van Koophandel om voedselvoorraden aan te leggen¹¹¹. Na de val van de stad kwam dit proces in een stroomversnelling met de creatie van de reeds vermelde Intercommunale Commissie van Notabelen. Veel meer dan in de Henegouwse consortia die vooral, niet exclusief, uit lokale verkozenen en burgemeesters waren samengesteld, koos Franck samen met burgemeester Jan De Vos voor een meer diverse samenstelling van de Intercommunale Commissie. In haar eerste gedaante bestond de commissie uit zeven politici, vier bankdirecteurs, enkele zakenlui en een geestelijke¹¹². Hoewel de Intercommunale Commissie in essentie een consultatieve functieomschrijving had en bijgevolg enkel advies en bijstand kon en mocht verlenen (bovendien enkel in kwesties die een direct gevolg waren van de oorlogssituatie), slaagde ze er toch in om heel wat macht naar zich toe te trekken. De bevoorrading maakte hier rechtstreeks deel van uit. Vanaf 28 oktober besloten het Antwerpse schepencollege en de Intercommunale Commissie om een vaste broodprijs in te stellen voor zowel Antwerpen stad als de gemeenten binnen de vesting, en later volgden ook vaste steenkoolprijzen¹¹³. Aanvullend leverde de IC ook directe materiële hulp. Een belangrijke rol was daarbij weggelegd voor de speciaal ingerichte ‘Dienst voor Uitvoer van Levensmiddelen van de Stad Antwerpen naar de Buitengemeenten’. De Antwerpse historicus Lode Hancké besloot dat het Antwerpse

¹⁰⁹ SA, Archief oorlogszaken, Commission de ravitaillement, 31/07/1914 – 30/09/1914.

¹¹⁰ Maarten Van Alstein, *Belegerde stad...*, p. 161-162.

¹¹¹ *Idem*, p. 162-163.

¹¹² *Idem*, p. 259.

¹¹³ SA, Verslagen van het CBS, 26/10/1914 en 28/10/1914.

stadsbestuur en de IC tussen 11 oktober en Kerstmis 1914 in totaal 27.000 zakken graan en 130.000 fr. steun vrijmaakten voor de verschillende gemeenten¹¹⁴. Aanvullend openden zij ook waar nodig openbare eetzaal (Borgerhout) of organiseerden ze soepbedelingen in de zwaarst getroffen gemeenten (Boom).

Zoals reeds vermeld, was intergemeentelijke samenwerking in Noord-Frankrijk geen wezenlijk kenmerk van de eerste stedelijke initiatieven om het hoofd te bieden aan de bevoorrading. Intercommunale tendensen kwamen er volgens verschillende Franse historici pas later. Terwijl Salson vooral het belang van het CANF als motor van intergemeentelijke samenwerking benadrukte, keek Vandenbussche vooral naar de financiële politiek van de bezetter en de gedwongen inrichting van intergemeentelijke syndicaten¹¹⁵. Ondanks die bemerkingen, kwamen meer officieuze vormen van overleg of samenwerking op sommige plaatsen wel voor bij het begin van de oorlog. Het meest in het oog springend was de 'Société d'Alimentation de la Ville de Valenciennes et des communes de son arrondissement'¹¹⁶. Eind december 1914 maakten verschillende burgemeesters, industriëlen en bankiers uit het arrondissement hier deel van uit. De organisatie stond onder leiding van burgemeester en dd. sous-prefect Charles Tauchon en de voorzitter van de Kamer van Koophandel, Jules Turbot. Deze groep liet zich inspireren door protagonisten van de Henegouwse afdeling van het NCHV met wie zij regelmatig contact hadden. Het opzet was om een 'Commission d'Etudes' te vormen. Zij wilden geld verzamelen om de bevoorrading van het arrondissement door het neutrale Zwitserland financieel rond te krijgen. Het uitblijven van de steun, verklaart de inactiviteit van de commissie die in totaal maar zo'n zes à zeven keer samenkwam en als dusdanig vooral een informeel overlegplatform was waar ideeën en hulp werden uitgewisseld. In en rond Rijsel lijkt de aanwezigheid van Prefect Félix Trépont dan weer verder doorgedreven intercommunale organisatievormen verhinderd te hebben. Trépont probeerde in de maanden voor zijn deportatie (februari 1915) op verschillende momenten aspecten van de bevoorrading in zijn arrondissement te coördineren. Hij belegde op regelmatige tijdstippen vergaderingen met de Duitse Intendantur¹¹⁷. Zijn verzwakte machtsbasis en moeizame relatie met het Rijselse stadsbestuur verhinderden echter meer formele samenwerking tussen steden en gemeenten¹¹⁸. Veel verder dan enkele occasionele vergaderingen met burgemeesters van Rijsel, Roubaix en Tourcoing of kleinere randgemeenten ging het niet. Dergelijke samenkomsten beoogden vooral de slinkende

¹¹⁴ *Antwerpse Tijdingen*, 04/11/1914 en Lode Hancké, "De fusie van de stad Antwerpen met haar zeven randgemeenten, 1893-1982", (ongepubliceerde paper, dank aan de auteur om deze met mij te willen delen).

¹¹⁵ Philippe Salson, *1914-1918 les années grises...*, p. 298; Robert Vandenbussche, "Le pouvoir municipal à Douai...", p. 454 e.v. en Philippe Nivet, "Les municipalités...", p. 258.

¹¹⁶ Renée Delame, *Valenciennes. Occupation...*, Tome II, p. 98 e.v.

¹¹⁷ AML, 4H 64 Réunions à la Kommandantur, 24/11/1914.

¹¹⁸ AML, Gemeenteraadsverslagen, 26/12/1914.

voorraden in kaart brengen¹¹⁹. Behoudens deze vormen van overleg, lijkt in Noord-Frankrijk zelfs een tegenovergestelde evolutie plaatsgevonden te hebben. Eerder dan hun greep te versterken op het ommeland, raakten stadscentra er hoe langer hoe meer van afgesneden voor de bevoorrading. De stad Rijsel en haar randgemeenten bijvoorbeeld, raakten meer en meer geïsoleerd, niet zozeer van elkaar maar vooral van het meer agrarische hinterland. Dat bleek duidelijk wanneer leden van het stadsbestuur in hun wekelijks overleg met het Duitse bezettingsbestuur klaagden over aangekochte voedselvoorraden die onderweg door andere Kommandanturen in beslag werden genomen. Zonder voedselimport was een crisis onafwendbaar in de Rijselse agglomeratie, zo stelde de adjunct Hugo Brackers¹²⁰.

De eerste spanningen

Hoewel lokale diversiteit de vele hulpinitiatieven typeerde, waren de belangrijkste doelstellingen in essentie gelijkaardig, namelijk het voorzien van levensmiddelen en het aan banden leggen van prijsstijgingen als gevolg van speculatie en woeker. Het vaak forse stedelijke interventionisme dat hier mee gepaard ging, verliep gezien de conflicterende belangen maar zelden zonder slag of stoot. Op sommige plaatsen leidde het tot verhitte discussies. Debatten over de nieuwe regelgeving kwamen er in eerste instantie tussen producenten, handelaars en consumenten aan de ene kant, en lokale besturen of pas ingerichte comités aan de andere kant. De Rijselse burgemeester Charles Delesalle bijvoorbeeld zag zich al gauw gedwongen om bakkers op hun plichten te wijzen. Niet alleen dwong hij hen om enkel nog brood van ‘pur froment’ te bakken, hij bracht ook in herinnering dat zij wel degelijk verplicht waren om de bedeelde broodbronnen van de noodlijdende bevolking te aanvaarden¹²¹. In Houdeng-Aimeries leidde de verregaande regulering van de broodproductie en consumptie al in oktober 1914 tot een heuse ‘affaire des boulangers’¹²². Enkele bakkers dienden er bij de arrondissementscommissaris gezamenlijk klacht in tegen het gemeentebestuur. Ze protesteerden zo tegen de beslissing van het gemeentebestuur om hen uit het broodproductieproces te schrappen. Het gemeentebestuur had besloten dat de grote socialistische coöperatieve bakkerij ‘Le Progrès’ in Jolimont hun aandeel zou overnemen. Die beslissing kwam er nadat de respectieve bakkers alle meel dat hun was toegewezen door het consortium in één keer hadden verbakken tot brood. Hiermee overtraden de bakkers niet alleen de regelgeving

¹¹⁹ ADN, J207/Musée 349, Mémoires de Félix Trépont, Tome III, p. 325-331.

¹²⁰ AML, 4H 64 Réunions à la Kommandantur, 22/12/1914.

¹²¹ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 24/12/1914.

¹²² Stéphane Manfroid en Jean-François Fuëg, “Scènes de la vie communale...”, p. 12-13 en Irena D’Aloisio, *La-Louvière et la Grande Guerre...* p. 46-47.

(o.m. gewicht en hoeveelheid), ze haalden ook de woede van de enkele inwoners op de hals. Een ‘commencement d’émeute’ bewees dat die de tekorten niet pikte¹²³. Wat de exacte uitkomst van het conflict was, vertellen de bronnen niet. Wel bleek dat zowel de bakkers als het gemeentebestuur op de vingers getikt werden. De eerste door de tweede, en de tweede door het consortium waar ze zelf deel van uitmaakte.

Afgezien van de discussies tussen producenten en stads- en gemeentebesturen, eiste ook de lokale bevolking een plaats op in het onderhandelingsproces in die eerste maanden. Zoals al vermeld was het in Aalst verschillende keren onrustig op de Grote Markt. De gebrekkige bevoorrading in steenkool, en in het bijzonder de manier waarop de bedelingen verliepen, wekten onvrede op en leidden zelfs tot het ontslag van het eerste Aalsterse hulpcomité¹²⁴. Ook in en rond Houdeng-Aimeries liepen de spanningen met de lokale bevolking op. In het vlak daarbij gelegen Haine-Saint-Pierre (Consortium de Thuin) getuigde een lokale bakker hierover. Die schreef in december 1914 een kwade brief naar het gemeentehuis. Hij uitte zijn ongenoegen ten aanzien van het gemeentebestuur omdat die een groep van ongeveer 40 woedende huisvrouwen naar zijn zaak had doorgestuurd. De groep vrouwen was schreeuwend en nog met de broden in de hand bij het gemeentehuis komen klagen over de kwaliteit ervan. De bakker schreef:

J’ai été victime d’une manifestation séditieuse, hier. Une quarantaine de ménagères du quartier des Verreries ayant à leur tête un étrange énergumène et brandissant chacune un pain, ont fait le siège de mon habitation, menaçant de tout briser et se promettant de me pourchasser quand je me présenterai à nouveau devant les écoles de la Verrerie. Alors qu’elles se plaignaient de la mauvaise qualité de mon pain, je leur ai expliqué qu’avec une matière première défectueuse, je ne sais pas faire de miracles. Or, il y a quarante ans que j’exerce et jamais je n’ai eu de mécontentement de ma clientèle. J’ai voulu continuer à fabriquer du pain dans ces tristes moments, malgré les conditions déplorable, par humanité. Mais suite à ces événements, j’ai pris la décision irrévocable de fermer boutique. Je vous fais remarquer que cette bande déchaînée m’a été envoyée de l’Hôtel de Ville où elle s’était d’abord présentée. Je vous en remercie¹²⁵.

Ook in Rijsel trok begin 1915 een groep vrouwen naar het stadhuis om er te klagen over de kwaliteit van het brood. Hun klacht vond gehoor en haalde zelfs de agenda van een vergadering op de Kommandantur tussen de Duitse legerleiding en de vertegenwoordigers van de stad¹²⁶. Delesalle kaartte er opnieuw de kwaliteit van het brood aan. Generaal von Graevenitz was niet onder de indruk en verweet de Rijselse bakkers onkunde. In de bakkerijen van de Duitse Intendantur slaagde men er wel in om smakelijk brood te maken

¹²³ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.0. I, 2, ‘Affaire des boulangers’, Gemeenteraadsverslag, 12/10/1914.

¹²⁴ *De Werkman*, 01/11/1914.

¹²⁵ Irena D’Aloisio, *La-Louvière et la Grande Guerre...*, p. 46.

¹²⁶ AML, 4H 64 Réunions à la Kommandantur, 30/03/1915.

met de nieuwe graanmengelingen. Waarna hij prompt voorstelde om lessenreeksen te organiseren.

Machtsverschuiving

Het stijgende aandeel van de ‘nourricier’ functie in het takenpakket van burgemeesters werkte in op de reeds aan verandering onderhevige lokale machtsverhoudingen. Zeker daar waar de intercommunale tendensen zich het sterkst uitten, won de functie van de belangrijkste gangmakers sterk aan belang. In de Henegouwse consortia en de regio rond Antwerpen was zo’n evolutie duidelijk waarneembaar. De burgemeester van La Louvière Sylvain Guyaux en de Intercommunale Commissie voorzitter Louis Franck zagen er beiden hun machtsbasis fors uitbreiden. De ondergeschikte positie van Houdeng-Aimeries’ burgemeester Charles Pardaens toont dit aan. Bij monde van Guyaux tikte het consortium het gemeentebestuur verschillende keren op de vingers. Wie zich niet aan de regels hield, liep het risico gesanctioneerd te worden. Zo dwongen ze burgemeester Pardaens en zijn politiekorps om een forsere houding aan te nemen ten aanzien van opeisingen bij landbouwers¹²⁷. In en rond Antwerpen had dit dan weer voor resultaat dat de oude burgemeester Jan De Vos verder aan macht inboette. Verslagen van de raad en het college bewijzen dat hij zich nauwelijks moeide wanneer het over de bevoorrading ging. Hij liet de organisatie ervan aan Louis Franck en Edouard Bunge, de verantwoordelijken voor de bevoorrading binnen de IC enerzijds, en aan de stedelijke bevoorradingdienst onder leiding van schepenen Strauss en Cools anderzijds. Ondanks de structurele verschillen met de Belgische situatie, traden ook de belangrijkste Noord-Franse burgemeesters naar voor als ‘primus inter pares’ in de voedselkwestie. Hoewel er van formele structuren geen sprake was, oefenden zij wel invloed uit en bekleedden zij een voorbeeldfunctie voor andere rondom liggende gemeenten. Dat was zeker zo in de sterkst verstedelijkte gebieden¹²⁸. Maar ook in Fourmies deed zich een gelijkaardige evolutie voor. Burgemeester Coppeaux pleegde er overleg met de omliggende gemeentebesturen en breidde zijn invloed uit over het gebied dat deel uitmaakte van de Kommandantur. De stedelijke bevoorradingdienst centraliseerde er onder meer de aankoop van voedsel via konvoeien.

Machtsbalansen gingen niet alleen aan het schuiven tussen gemeenten onderling. Ook binnen lokale besturen waren de gevolgen voelbaar. Dit was het geval omdat de voedselvoorziening als bevoegdheid doorgaans van de gemeenteraden naar andere speciaal daarvoor ingerichte comiteiten verschoof. De inrichting van de eerste comiteiten werkte verschillende zaken in de hand. Eerst en vooral stond het toe dat andere, niet

¹²⁷ H-A, 1914-1918, 0.9.1, 1, Brief van Sylvain Guyaux aan Charles Pardaens, 04/11/1914.

¹²⁸ Robert Vandenbussche, “La fonction municipale...”, p. 334.

verkozen, actoren een vooraanstaande rol speelden. In de grootste Noord-Franse steden viel de samenwerking en overlap in personeel op met de Kamers van Koophandel of andere belangrijke economische actoren. Niet alleen in Rijsel, waar het stadsbestuur sterk onder invloed stond van de belangrijkste industriëlen, maar ook in Valenciennes speelden soortgelijke vertegenwoordigers een cruciale rol in de bevoorrading¹²⁹. Ten tweede vergemakkelijkte het de beslissings- en daadkracht. Het was als dusdanig een handig vehikel om sneller beslissingen te kunnen nemen. Op die manier waren lokale autoriteiten niet steeds gedwongen om de gemeenteraden samen te roepen (en de oppositie mee in de kijck te geven of de raadsverslagen openbaar te maken). Praktische beslommeringen werden bediscussieerd in de daarvoor bevoegde comiteiten, geld maakte men vrij in de gemeenteraden. Tot slot bood het aan stads- en gemeentebesturen de mogelijkheid om hun meerderheid te bestendigen in officieuze organen die voorzagen in de voedselvoorziening van de lokale bevolking.

Ondanks de wildgroei aan lokale comiteiten en de macht die zij naar zich toe trokken, zag de uitvoerende macht binnen gemeentebesturen zijn positie veelal versterkt. Zelfs in Houdeng-Aimeries waar het lokaal bestuur sterk ondergeschikt was aan wat het Consortium in La-Louvière besloot, bleek dat het geval. Tekenend was dat burgemeester Pardaens in Houdeng-Aimeries er lange tijd in slaagde om met de hulp van één of twee medewerkers quasi alleen het gemeentemagazijn uit te baten¹³⁰. Dit was een evolutie die zich het sterkst doorzette in kleinere gemeenten. In de stedelijke agglomeraties was dit een zo goed als onbegonnen zaak. Daar rekenden burgemeesters op de hulp van de sterker uitgebouwde administraties. Binnen die administraties en stadsbesturen ontpopten medewerkers met kennis van zaken zich tot technocraten. In Noord-Frankrijk kregen ‘adjoints’ of speciaal aangeduide raadsleden een dergelijke taak toegewezen. Nog in de herfst van 1914 besloot de gemeenteraad van Valenciennes om raadslid Renée Delame als ‘Président du Commission de Ravitaillement’ aan te duiden. Zodus was hij – in nauwe samenwerking met de voorzitter van de Kamer van Koophandel Turbot - verantwoordelijke voor de bevoorrading van de stad¹³¹.

¹²⁹ Renée Delame, *Valenciennes. L'occupation...*, vol II, p. 80 e.v.

¹³⁰ AMLL, 1914-1918, Houdeng-Aimeries, Gemeenteraadsverslagen, 10/04/1915.

¹³¹ Renée Delame, *Valenciennes. Occupation...*, p. 75 en 88 e.v. en Salome Sévérine, *Valenciennes sous l'occupation allemande (1914-1918)*, OLV, Université Lille III, 1998, p. 150-151.

4. Conclusie

In de bestaande literatuur dient de behandelde periode veelal als een prelude voor het onvermijdelijke moment waarop de internationale noodhulp zich ontplooidde in bezet België en Noord-Frankrijk. Door de bewuste periode zelf tot voorwerp van onderzoek te maken, kwam een ander en meer divers beeld naar voor. Al tijdens de invasieperiode namen burgemeesters, lokale verkozenen en andere lokale gangmakers een voorname rol op in het voedselvraagstuk. De desintegratie van het centrale gezag, de oorlogscontext en de dreigende voedselschaarste dwongen hen daar, net als in vroeger tijden, toe. Die rol kreeg bevestiging van zowel bovenaf als onderuit. Niet alleen de respectieve nationale regeringen maar ook de latere Duitse bezetter rekenden op de burgemeesters dat zij instonden voor de voedselvoorziening. Dat er hierover gaandeweg een breed gedragen consensus groeide, bewees de lokale bevolking. Die roerde zich al tijdens die eerste oorlogsmaanden op de meest diverse manieren. Zij eisten een plaats op in het onderhandelingsproces en dwongen zo stads- en gemeentebesturen om in te grijpen.

De manier waarop burgemeesters omgingen met de dreigende voedselschaarste is van groot belang voor een goed begrip van hoe het lokale bestuursniveau de eerste oorlogsmaanden doorkwam en wat de politieke gevolgen ervan waren. Dit alles manifesteerde zich nergens op dezelfde wijze. Naargelang de lokale, regionale of nationale context liep het optreden van de burgemeesters uiteen. De chronologie van de internationale noodhulp was daarbij van groot belang. Stads- en gemeentebesturen waren in Noord-Frankrijk vier à vijf maanden langer op zichzelf aangewezen dan in bezet België. Daar trok het NCHV eind 1914 het laken naar zich toe. Vanaf dan voerden zij de belangrijkste onderhandelingen met de bezetter. In Noord-Frankrijk gebeurde er pas in de lente van 1915 iets gelijkaardigs. De Franse burgemeesters bleven daardoor tot die tijd het centrale aanspreekpunt. Veel meer dan in bezet België leidde dit tot complexe samenwerkingsvormen op het lokale niveau. Burgemeesters hoopten de onvrede onder controle te houden en de bevolking van voldoende voedsel te voorzien. De bezettingsmacht wilde oproer vermijden achter de oprukkende legers en het front. Dit noopte de Duitse Kommandanten tot bepaalde toegevingen of een meer pragmatische houding. Sommige burgemeesters slaagden er zo in om tijdens onderhandelingen hun slag thuis te halen. Een tweede gevolg van het feit dat de bewuste periode zonder noodhulp in bezet Frankrijk langer duurde, was dat de machtsbasis van de burgemeesters er – verhoudingsgewijs – sterker aangroeide. In zekere zin was de terugkeer van de ‘maire nourricier’ dus veel meer een Frans dan een Belgisch verschijnsel.

Naast dit nationaal onderscheid, bepaalden in deze bewuste periode ook regionale factoren mee de handelingsmogelijkheden van burgemeesters. Die diepten de verschillen, veroorzaakt door het militaire verloop, nog verder uit. Zo bleken de bezettingsstructuur en de ligging ten opzichte van het front van minstens even groot belang. In de

Etappengebieden hadden lokale overheden het hoe langer hoe moeilijker om te onderhandelen en zo voedsel uit de omliggende of verder verwijderde rurale gemeenten naar de stedelijke centra te importeren. De bereidheid tot toegevingen van het bezettingsbestuur bleek in de Etappengebieden beperkter dan in het Generalgouvernement, een evolutie die zich nog verder doorzette naarmate het front tot stilstand kwam. Eens het voor de legerleiders in Noord-Frankrijk duidelijk was dat de oorlog geen zaak van weken of maanden zou zijn, ging die steeds actiever ingrijpen. Regels en verordeningen werden afgekondigd, de bewegingsvrijheid en onderhandelingsruimte van burgemeesters ingeperkt. Ook op het lokale niveau was de overgang van een invasie- naar een bezettingslogica dus een duidelijk waarneembare realiteit¹³².

Hoewel de gebrekkige voedselvoorziening en de zoektocht naar oplossingen van heel wat factoren afhing, manifesteerde het zich in de eerste plaats lokaal specifiek. Het gevolg was dat ook de impact ervan op de lokale politieke constellaties sterk kon verschillen. Overal zagen lokale of regionale voedselcomiteeën het licht, debatteerde men over het nut van vaste voedselprijzen en probeerde men om de greep te verstevigen op de voedselmarkt. Hoe ver dit ingrijpen ging, werd bepaald door een combinatie van ideologische voorkeuren, machtsverhoudingen, organisatorische haalbaarheid en (lokale) politieke cultuur. Zo verklaren het minder strikte bezettingsregime en de grotere vooroorlogse traditie van lokale autonomie waarom er in bezet België wel intercommunale initiatieven tot ontwikkeling kwamen rond de belangrijkste Belgische stedelijke en industriële centra en nauwelijks of niet in bezet Frankrijk. Daar oefenden de burgemeesters van de belangrijkste steden een voorbeeldfunctie uit voor de omliggende gemeenten, maar de contacten waren er veel minder geformaliseerd. Het uitbouwen van de eerste hulp en voedingsinitiatieven ging gepaard met heel wat gemanoevreer, gediscussieer en politieke strijd, dit zowel intern onder lokale verkozenen als met andere niet verkozen actoren. Al te fors ingrijpen in de lokale voedselvoorziening stootte vaak op tegenkanting. Maar wie het naliet om doortastende maatregelen te nemen, riskeerde de woede van inwoners. Op heel wat plaatsen liepen de spanningen op. En hier en daar gaf het zelfs aanleiding tot openlijke conflicten tussen producenten, handelaars, consumenten en de lokale besturen. Ook binnen de lokale meerderheden kon dit alles tot fricties leiden. Al snel groeide het besef dat er politiek garen viel te spinnen met een prominente rol in de organisatie van de ravitaillering. Als dusdanig werkte de uitbouw van deze initiatieven ook in op de lokale machtsbalansen die al sinds de invasie aan verandering onderhevig waren.

Hoe kort de bestudeerde periode ook was, ze bleek van groot belang voor een beter begrip van de lokale machtsverhoudingen en hoe die zich verder ontwikkelden onder de bezetting. Per slot van rekening zou de nijpende voedselkwestie vier jaar lang de lokale

¹³² Sophie De Schaepdrijver, "L'Europe occupée en 1915...", p. 121-153.

politieke agenda domineren. In de weken en maanden die op deze periode volgden, verloren de besproken lokale bestuurlijke initiatieven aan belang. Vanaf dan trokken de internationale voedselhulp en de Duitse bezetter het laken naar zich toe. Al snel kreeg de rol van de Belgische en Franse burgemeesters een andere invulling.

Hoofdstuk 4. De lokale verankering van de internationale voedselhulp en de Duitse voedselpolitiek: een uitholling van de lokale macht

1. Inleiding

Ondanks de eerste inspanningen van burgemeesters en lokale besturen in België en Noord-Frankrijk, stabiliseerde de situatie pas met de internationale noodhulp door de Commission for Relief in Belgium (CRB). Vanaf november 1914 importeerde zij in België voedselhulp die het Nationaal Comité voor Hulp en Voeding (NCHV) onder de lokale bevolking bedeelde. Een zestal maanden later, eind april 1915, voorzag ook het Comité d'Alimentation du Nord de la France (CANF) de Noord-Franse bevolking van CRB-rantsoenen. De organisatie van de internationale voedselhulp was, net als de bezetting meer algemeen, lange tijd nauwelijks voorwerp van onderzoek¹. De onmiddellijke naoorlogse werken van enkele belangrijke medewerkers bleven tot voor kort de belangrijkste bron van informatie². Pas het laatste decennium kwam hier verandering in. Het onderwerp kon in beide landen op steeds meer interesse van historici rekenen. En hoewel de belangrijkste overzichtswerken over bezet België en Noord-Frankrijk van De Schaepdrijver, Becker, Nivet en anderen nog steunden op een kritische lezing van die

¹ Met uitzondering van: Philippe Martin, *De betekenissen van de Commission for Relief...* en de diverse bijdragen van Peter Scholliers, gepubliceerd tussen voornamelijk 1978 en 1998. Zie in het bijzonder: Peter Scholliers, "The Policy of Survival: Food, the State and Social Relations in Belgium, 1914 – 1921", in: John Burnett e.a. (Reds.), *The Origins and Development of Food Policies in Europe*, Londen, 1994, p. 39-53.

² Enkele van de belangrijkste: George Gay e.a., *Public relations of the Commission for Relief in Belgium. Documents*, Stanford, 1929; Albert Henry, *L'oeuvre du Comité National...*; Georges Rency, *La vie matérielle...*; en Paul Collinet en Paul Stahl, *Le ravitaillement de la France...*

naoorlogse publicaties, was het toch hun verdienste dat er steeds meer aandacht groeide voor de voedselproblematiek in al zijn gelaagdheid³. Dit alles mondde recent uit in belangrijke publicaties die dominante denkbeelden bijstelden en eerdere bevindingen verder uitdiepten⁴. Twee tendensen tekenden zich daarbij af. Enerzijds benaderde men de CRB en de georganiseerde voedselhulp vanuit een internationaal-diplomatieke of humanitaire invalshoek⁵. Anderzijds groeide de aandacht voor zowel de nationale en lokale implementatie als de sociale en politieke conflicten die ze genereerde of net vermeed⁶. Een geïntegreerde wetenschappelijke studie naar de geschiedenis van de CRB, het NCHV en het CANF waarbij comparatieve, transnationale en lokale onderzoeksperspectieven centraal staan, bestaat tot op vandaag niet. Nochtans waren de internationale hulpacties en nationale organisaties die de bezette gebieden van voedsel voorzagen, onlosmakelijk met elkaar verbonden, ook over de landsgrenzen heen. Dit hoofdstuk wil hier een eerste aanzet toe bieden. Twee invalshoeken staan daarbij centraal. In het eerste deel wordt een institutionele analyse gemaakt van het internationale spanningsveld waarbinnen burgemeesters en lokale besturen opereerden. Een goed begrip van de relatie tussen de internationale hulpacties, de diverse nationale hulporganisaties en de Duitse bezettingpolitiek is namelijk onontbeerlijk om de handelingsmogelijkheden en houding van de lokale overheden te bestuderen. Welke actoren speelden een doorslaggevende rol? Hoe lagen de onderlinge verhoudingen? En wat waren de belangrijkste nationale en regionale verschillen? Vervolgens wordt nagegaan wat de gevolgen van dit alles waren op het lokale terrein. Hoe verhieldden burgemeesters zich tot de comiteiten en hun lokale afdelingen? Ontstond er een nieuwe machtsactor op het lokale niveau, of vielen comiteiten en lokale besturen samen? Wat waren de politieke gevolgen voor de bevoorradingspolitiek van stads- en gemeentebesturen? En in welke mate beïnvloedde een en ander de positie van burgemeesters?

³ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 154 e.v.; Sophie De Schaepdrijver, *De Grote Oorlog...*, p. 107 e.v.; Annette Becker, *Les cicatrices rouges...*, p. 131-159.

⁴ Alan Kramer's recente bemerking over het gebrek aan onderzoek hiernaar moet dus genuanceerd worden: Alan Kramer "Recent historiography of the First World War: part I", *Journal of Modern European History*, 2014, 12, 1, p. 17-18.

⁵ Branden Little, *Band of crusaders...*, p. 290-379; Johan Den Hertog, "The Commission for Relief in Belgium and the Political Diplomatic History of the First World War", in *Diplomacy and Statecraft*, 2010, 21, 4, p. 593-613; Sébastien Farré, "La Commission for Relief in Belgium: neutralité, action humanitaire et mobilisations civiles durant la Première Guerre mondiale", in *Relations Internationales*, 2014, 159, p. 69-82 en Tammy Proctor, *Civilians in a world at war, 1914-1918*, New York, 2010, p. 189 e.v.

⁶ Voor een oproep tot meer onderzoek naar de situatie op het lokale niveau: Branden Little, "An explosion of new endeavours: global humanitarian responses to industrialized warfare in the First World War era", *First World War Studies*, 2014, 5, 1, p. 1-16. Voorbeelden van meer lokaal geïnspireerd onderzoek zijn: Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*; Alex Dowdall, *Under fire: civilians...*; Stéphane Lembré, *La guerre des bouches...*; Philippe Salson, *1914-1918. Les années grises...* en Antoon Vrints, "Beyond victimization..."

2. Internationale voedselhulp voor de bezette gebieden

Ontstaan en ontplooiing

Als gevolg van de voedselschaarste in die eerste oorlogsmaanden bevonden heel wat Belgische en Noord-Franse burgemeesters zich al snel in een penibele situatie. Zoals al eerder bleek, motiveerde dit burgemeesters en andere lokale notabelen om al snel, over de stadsgrenzen heen, de koppen bijeen te steken. Het meest ambitieus waren de plannen van een groep ondernemers die in het Brusselse onder leiding van industrieel Ernest Solvay en SOFINA-ingenieur Dannie Heinemann het Comité Central de Secours et d'Alimentation inrichtten. Al tijdens de eerste oorlogsdagen hadden zij nauw samengewerkt met burgemeester Adolphe Max om nood- en voedselhulp te voorzien⁷. Door toedoen van Solvay raakte ook de Brusselse directeur van de Société Générale, Emile Franqui, betrokken. Al snel nam die laatste het voortouw. Onder zijn impuls werd besloten om de hulpacties uit te breiden over het hele Belgische grondgebied⁸. Franqui beseftte dat er gecoördineerde actie op nationale schaal nodig zou zijn om een voedselcatastrofe, met alle sociale en politieke risico's van dien, te vermijden⁹. In tussentijd knoopte men vanuit de verschillende provinciehoofdsteden contacten aan met de Brusselse initiatiefnemers. Zo ontstonden er vanaf oktober overal in het land embryonale vormen van de latere Provinciale Hulp- en Voedingscomiteiten (PCHV). Zij coördineerden de uitbouw van lokale afdelingen en centraliseerden de vragen om hulp.

Terzeldertijd voerde ingenieur Heinemann de eerste onderhandelingen met de Duitse bezetter. Gebruik makend van hun internationale netwerk ondernamen hij en de Brusselse protagonisten pogingen om voedselvoorraden vanuit Groot-Brittannië naar neutraal België te importeren. Hier stond de Britse overheid eerst weigerachtig tegenover. Onomwonden stelde het ministerie van Oorlog dat elke poging om de Belgische bevolking te helpen, terzeldertijd ook directe hulp impliceerde aan de bezetter¹⁰. Pas na heel wat diplomatiek getouwtrek kwam er een oplossing uit de bus. Stelselmatig slaagden de Brusselse voortrekkers, die inmiddels ook garanties genoten van de Amerikaanse en Spaanse diplomaten Brand Whitlock en de Markies van Vilalobar, er steeds meer in om de bevoorrading voor het hele land te coördineren. Op 15 oktober resulteerde dit in de officiële oprichting van het NCHV. Een dag later gaf de Duitse bezetter de formele garantie het ingevoerde voedsel niet op te eisen, een cruciale voorwaarde voor het Britse

⁷ Voor het stichtingsverhaal van het NCHV steun ik op: Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p.45 e.v. en Albert Henry, *L'Oeuvre du comité...*, p. 64-98.

⁸ Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 53.

⁹ Antoon Vrints en Benoît Majerus, "De slagschaduw van de honger...", p. 238.

¹⁰ Isabel Hull, *A scrap of paper...*, p. 118.

Foreign Office om met de operatie in te stemmen. Een week later waren vertegenwoordigers van datzelfde Nationaal Comité in Londen aanwezig bij de oprichting van de Amerikaanse CRB. Zij stond onder leiding van de Amerikaanse zakenman en latere president Herbert Hoover. Via de haven van Rotterdam importeerde de organisatie onder neutrale vlag voedsel in België binnen. Het NCHV stond in voor de bedeling aan de bevolking. Nog eens een week later, op 1 november, voeren de eerste schepen voorzien van 2500 ton voedsel België binnen richting Luik, Bergen, Brussel en Charleroi¹¹. Het duurde uiteindelijk nog weken alvorens de voedselvoorziening ook in het Belgische Etappengebied kon bedeed worden¹². De reden dat dit langer duurde, dient gezocht in de moeilijke verhouding tussen het Generalgouvernement en de legerleiding van het Vierde Leger. Volledig van de baan waren de discussiepunten nog niet met deze eerste overeenkomst. Begin 1915 bleek het noodzakelijk om de samenwerking tussen de CRB, het NCHV en het Vierde Leger te herschrijven. Vanaf dan vormden de Franse 13-aprilakkoorden de basis voor alle Etappengebieden¹³.

Gelijkaardige initiatieven bleven langer uit in bezet Frankrijk. Formeel duurde het tot eind april 1915 vooraleer er Amerikaans voedsel binnen kwam¹⁴. Dit verschil kende meerdere oorzaken. Ten eerste had de Duitse bezetter de suggestie gedaan aan de Franse lokale besturen om eerst voedselhulp te vragen aan het neutrale Zwitserland¹⁵. Dat plan ging niet door. Zwitserland, een land zonder zeehavens, produceerde amper genoeg voedsel voor haar eigen bevolking. Het lange uitblijven van een duidelijk antwoord leidde ertoe dat pas eind januari, begin februari officieel contact gezocht werd met het NCHV en de CRB in Brussel. Verschillende stedelijke agglomeraties ondernamen intussen pogingen om grote partijen voedsel aan te kopen in Nederland en zelfs Duitsland. Een tweede reden dient gezocht in de stroeve communicatie tussen de hoofdzetels van de CRB (Brussel en Londen) en de Franse regering in Parijs. De verschillende Duitse legers stemden er ook maar met mondjesmaat mee in dat Noord-Franse vertegenwoordigers uit de belangrijkste steden voor prospectie of overleg met het NCHV en de CRB naar Brussel afreisden. Een eerste afvaardiging trok pas in december 1914 naar Brussel vanuit Valenciennes. Later in januari 1915 volgden er nog meer delegaties vanuit Roubaix, Tourcoing en Rijsel die om voedselhulp vroegen¹⁶. Contact met de regering in Parijs kwam er officieel pas omstreeks februari-maart 1915 na het bezoek van Louis Guerin, een belangrijk lid van de Rijselse

¹¹ Sophie De Schaepdrijver, *De Grote Oorlog...*, p. 109.

¹² Von Bissing en het opperbevel van het vierde leger in Gent kwamen pas in december tot een akkoord over de uitbreiding van de werking van het NCHV.

¹³ Tracy Kittredge, *The history of the CRB...*, p. 134-159. Toch was de situatie in de Belgische en Franse Etappen niet volledig gelijk, kleine verschillen bleven bestaan. Zo bestonden er bijvoorbeeld verschillen in rantsoenering.

¹⁴ Annette Becker, *Les cicatrices rouges...*, p. 131-139.

¹⁵ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 150-154 en Georges Gromaire, *L'occupation allemande...*, p. 190.

¹⁶ Tracy Kittredge, *The history...*, p. 139-141.

kamer van koophandel¹⁷. Hij verzorgde ook al eerder de contacten met Emile Franqui, Brand Whitlock en Vilalobar in Brussel¹⁸.

Om tot een meer structurele oplossing te komen medieerden de CRB en de Amerikaanse diplomatieke contacten in Berlijn, Brussel en Londen. De neutrale CRB toonde zich bereid om haar werking uit te breiden, maar ook nu moest er aan bepaalde voorwaarden voldaan worden. Eén daarvan was geld uit Parijs. Eind februari 1915 slaagde Herbert Hoover er als voorzitter van de CRB in om de Franse president Raymond Poincaré te overtuigen om financiële steun te leveren aan de CRB¹⁹. Dit was meteen ook de derde reden waarom voedselhulp langer op zich liet wachten in Noord-Frankrijk, namelijk de complexe diplomatieke situatie waarin de Franse regering zich bevond²⁰. Een rechtstreekse financiering van de CRB, en dus een financiering van de voedselvoorziening in de door de vijand bezet gebied, was voor president Poincaré en de Franse Etat-Major onbespreekbaar²¹. Dat betekende zwichten voor de Duitse chantage en instemmen met het ondergraven van het internationaal oorlogsrecht. Daarin stond volgens de geallieerden dat de bezetter de plicht had om de burgerbevolking te voeden²². De Duitse legerleiding betwistte dit, net omdat de continentale blokkade dit verhinderde. Bovendien vreesde men in Parijs dat het geld in verkeerde handen zou vallen en zo de Duitse oorlogsinspanningen zou ondersteunen²³. De Franse regering en de CRB richtten zich daarom tot de Belgische regering in Le Havre die het Franse geld doorstortte. Gezamenlijk met het NCHV zetten zij een financiële constructie op poten die verhulde dat de Franse regering middelen vrij maakte ter financiering van de burgerbevolking in het bezette deel, en terzelfdertijd de strikte neutraliteit van de CRB bleef garanderen. Daarnaast eiste de Franse regering ook de absolute garantie dat de bezetter op geen enkele manier zou raken aan het voedsel dat de CRB importeerde.

Uiteindelijk ondertekenden zowel de CRB, het CANF als de Duitse legertop pas op 13 april het finale akkoord. Vanaf begin mei verdeelden lokale afdelingen van het CANF geïmporteerd voedsel onder de bevolking. Aan de grondslag van de akkoorden raakte men vier jaar lang nauwelijks of niet. Wel leidde de oorlogsverklaring van de Verenigde Staten

¹⁷ Voor het bredere belang van dit 'veelbesproken' bezoek, zie hoofdstuk 8 en het deel over de zogenaamde 'affaire des sacs'.

¹⁸ Raphaël Levy, "Le ravitaillement du Nord de la France et de la Belgique", in *Revue des deux mondes*, 1917, 42, p. 419.

¹⁹ Annette Becker, *Les cicatrices rouges...*, p. 150 en Tracy Kittredge, *A history of the CRB...*, p. 143.

²⁰ Philippe Salson, *Les années grises...*, p. 140 en Clotilde Druelle-Korn, "From an Alice in Wonderland idea? Financer le ravitaillement de la France occupée pendant la Grande Guerre", in Florence Descamps en Laure-Quennouëlle-Corre (reds.), *Finances publiques en temps de guerre. Déstabilisation et recomposition des pouvoirs*, Parijs, 2016, p. 207-232.

²¹ Annette Becker, *Les cicatrices rouges...*, p. 143 en Stéphane Lembré, *La guerre des bouches...*, p. 57.

²² Voor discussies hierover, zie: Isabel Hull, *A Scrap of paper...*, p. 116-124.

²³ Stéphane Lembré, *La guerre des bouches...*, p. 57.

aan Duitsland in februari 1917 tot een laatste belangrijke wijziging in de organisatie van de voedselhulp. Zo'n drie maanden later, na aanslepende onderhandelingen, nam het 'Comité Hispano Néerlandais' de werking van de CRB in België over. Het was vanaf dan niet langer onder leiding van de Amerikanen, maar wel van de Spanjaarden en Nederlanders dat voedsel bezet België en Frankrijk binnenkwam²⁴.

Een transnationale transfer met belangrijke nationale verschillen

Niettegenstaande de twee 'nationale' organisaties elk afzonderlijk instonden voor de bedeling van het geïmporteerde voedsel, waren ze terzelfdertijd onlosmakelijk verbonden met elkaar over de landsgrenzen heen. Dit was vooral dankzij de CRB die de beide organisaties in belangrijke mate van voedsel voorzag en de werking ervan mee coördineerde. De voedselhulp voor de burgerbevolking was dan ook een bij uitstek transnationaal fenomeen in de meest traditionele betekenis van het woord. Zo zou de eerste generatie van transnationale historici de organisatie van het CANF terecht interpreteren als een transfer van bezet België naar bezet Frankrijk²⁵. In realiteit manifesteerde het transnationale karakter van de voedsel- en noodhulp zich al in de maanden voor de oprichting van het CANF. Dit was een direct gevolg van het feit dat ook de Duitse militaire bezettingsstructuur niet exclusief de nationale grenzen volgde.

In de herfst van 1914 had de Duitse legerleiding besloten om bepaalde stukken Frans grondgebied, in totaal goed voor ongeveer 130.000 inwoners, in te delen bij het 'Belgische' Generalgouvernement²⁶. Ondanks de formele beslissing van het NCHV dat de import door de CRB exclusief de noden van de Belgische bevolking diende, besloot het Comité in Brussel om een eenmalige uitzondering te maken. Het breidde de voedselvoorziening uit tot de sterk geïndustrialiseerde gebieden rond Maubeuge. De militaire vesting van Maubeuge en de rondom liggende gemeenten maakten zo al vanaf eind november 1914 de facto onderdeel uit van het PCHV van Henegouwen, sectie Bergen²⁷. De beslissing om niet veel later ook het district Givet-Fumay van NCHV-voedsel te voorzien lag een stuk moeilijker. De CRB wilde niet afwijken van haar eenmalige uitzondering en wees de vragen in eerste instantie af. Pas eind december kwam er toch een akkoord over de uitbreiding. Rapporten over de dramatische toestanden, het grote aantal Belgische inwoners en de ligging van het district in het Generalgouvernement overtuigden hen. De

²⁴ Truus Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 110-111.

²⁵ Peter Van Dam, "Vervlochten geschiedenis. Hoe histoire croisée de natiestaat bedwingt", in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 2012, 125, 1, p. 97-109.

²⁶ Tracy Kittredge, *The history of the CRB...*, p. 136-137.

²⁷ Jean Heuclin en Christophe Robinne, *Maubeuge...*, p. 103.

regio rond Givet en Fumay ressorteerde vanaf dan onder het PCHV van Namen²⁸. Volgens de Amerikaanse CRB-medewerker Kittredge waren er nog enkele geïsoleerde initiatieven in het grensgebied. Die vonden plaats op het moment van de onderhandelingen over een potentiële uitbreiding van het CRB-werk naar Noord-Frankrijk. De Amerikaanse auteur benadrukte in zijn relaas dat de situatie ten zuiden van Fumay – en dus in het Franse Etappengebied – zo desastreus was dat zelfs de Duitse legerleiding verschillende keren had aangedrongen bij het PCHV van Namen en het NCHV in Brussel. Zij vroegen om voedsel te voorzien voor de steden en gemeenten in en rond de Maasvallei²⁹. Hier stemde CRB-directeur Hoover, na aandringen van de burgemeesters van Sedan en Charleville, uiteindelijk zelfs meer dan één keer mee in³⁰.

Hoewel beide Comités met elkaar verbonden waren, verschilde de werking per land. Het belangrijkste onderscheid was de organisatiestructuur. In België slaagde het NCHV erin om zijn werking te enten op de vooroorlogse bestuurlijke en administratieve structuren. Het centrum van de uitvoerende macht van het Nationaal Comité bevond zich in Brussel en kende van daaruit vertakkingen op provinciaal niveau, zowel in het Generalgouvernement als het Belgische Etappengebied. De Provinciale comités (PCHV) zagen op hun beurt toe op de werking van de regionale en vooral lokale afdelingen van het Comité³¹. Dit was geenszins het geval in bezet Frankrijk, al bestond ook hier een getrapte structuur. Het Franse comité, met de belangrijkste hoofdzetels in Rijsel en Brussel, was, gezien zijn ligging in het Etappengebied, gedwongen om zich aan te passen aan de Duitse militaire bezettingsstructuur. In plaats van de vooroorlogse departementale of arrondissementele structuren kristalliseerde de voedselvoorziening zich uit over zes districten. De grenzen van de districten volgden in belangrijke mate de gebiedsomschrijvingen van de verschillende Duitse legers die Noord-Frankrijk bezetten: (1) Rijsel (Nord); (2) Valenciennes (Nord); (3) Vervins (Aisne); (4) Charleville (Ardennes); (5) Longwy (Meurthe et Moselle) en (6) Saint-Quentin (Aisne)³². De districten waren op hun beurt onderverdeeld in regio's, waaronder de verschillende lokale afdelingen ressorteerden. Belangrijk in de werking van de beide Nationale comités, was de rol van intermediaire niveaus, namelijk de Provinciale en Districtscomités. Dit vertaalde zich ook in de zekere mate van autonomie die zij genoten. Provincies en districten waren ook het niveau waar de Amerikaanse CRB-vertegenwoordigers toezicht hielden op het correcte

²⁸ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 157.

²⁹ Tenzij anders vermeld put ik uit: Tracy Kittredge, *The History of the CRB...*, p. 141-142.

³⁰ Paul Collinet en Paul Stahl, *Le ravitaillement de la France...*, p. 15.

³¹ Er waren in België 11 provinciale comités voor Hulp en Voeding. Elke provincie telde er één. Daarnaast waren er twee Provinciaal Comités in Brabant, één voor de stedelijke agglomeratie Brussel en de andere voor het resterende deel van Brabant.

³² AML, 4H/100 bis: 'Rapport sur l'organisation générale du comité d'alimentation du Nord de la France'. Deze was de structuur bij het begin, maar deze werd verschillende keren aangepast als gevolg van de verschuivingen van het front.

naleven van de internationale akkoorden en de werkzaamheden van het NCHV en het CANF³³. Het regionale niveau was vooral van logistiek belang. Behoudens deze organisatorische en administratieve verschillen was de kerntaak van de beide organisaties – het verdelen van geïmporteerd voedsel – sterk gelijkaardig. De CRB leverde voedsel aan, en de nationale comités bedeedden het via een hiërarchische en getrapte structuur in de bezette gebieden.

De dagelijkse werking van de beide comités verschilde grondig. Een eerste onderscheid zat vervat in de naam van beide comités. Daar het Nationaal Comité in België er niet alleen één was van voeding maar ook van hulp, beperkte de Franse zusterorganisatie zich strikt gezien enkel tot ‘alimentation’³⁴. In bezet België structureerde deze tweedeling de werking van de comités tot op elk niveau van de organisatie. Samengevat verkocht het Nationaal Comité het door de CRB geïmporteerde voedsel aan de bevolking en financierde het met de winsten die het daarop maakte, de onderstand en steun aan de hulpbehoevenden³⁵. Van een dergelijke tweedeling in het systeem was in Frankrijk nauwelijks sprake, al trachtten de districten en lokale afdelingen wel om extraatjes te voorzien. Een tweede belangrijk verschil was het rantsoen dat in Frankrijk verhoudingsgewijs omvangrijker was dan in het Belgische Etappengebied en Generalgouvernement. Beperkte eigen productie of landbouw mogelijkheden en vooral een veel hardere Duitse opeisingspolitiek maakten dit noodzakelijk³⁶. Tot slot verliep ook de dagelijkse leiding van de organisatie op een andere manier. Emile Francqui en enkele medewerkers leidden het NCHV vanuit Brussel met de ijzeren hand. Zij vergaderden op regelmatige basis met vertegenwoordigers uit de provincies en trachtten zo om beleid over heel België te coördineren. Maar terzelfdertijd onderhandelden zij ook met het burgerlijke bestuur van het Generalgouvernement. Opnieuw was het contrast met Frankrijk groot. De machtsbasis van de centrale organen die het CANF aanstuurden, namelijk het ‘Comité Exécutif’ en het ‘Bureau de Bruxelles’, was veel beperkter dan die van het NCHV. Tekenend was dat het Comité Exécutif met zetel in Rijsel vier jaar lang niet één keer samen kwam. Het Duitse militaire opperbevel stond dit niet toe³⁷. De administratieve zetel van het CANF in Brussel functioneerde dan ook zo goed als afgesloten van zijn werkterrein in Frankrijk en hing vooral af van rapporten afkomstig uit de districten en informatie uit de sporadische ontmoetingen met medewerkers uit (vooral) Rijsel. Al deze factoren verklaren waarom het NCHV zich, veel meer dan zijn Franse tegenhanger, kon

³³ Voor het onderscheid in functioneren van de CRB-vertegenwoordigers in België en Frankrijk: Tracy Kittredge, *The history of the CRB...*, p. 152.

³⁴ AML 4H 104: ‘Rapport présenté par le bureau de Bruxelles du CANF sur les opérations effectuées depuis le début de l’organisation jusqu’au 31 décembre 1915’, 1916, p. 39.

³⁵ Guy Vanthemsche, *De werkloosheid in België, 1929-1940*, Brussel, 1989, p. 19-23 en Ernest Mahaim, *Le secours en chômage en Belgique pendant l’occupation allemande*, Parijs, 1926, p. 69-71.

³⁶ Tracy Kittredge, *The history of the CRB...*, p. 157.

³⁷ Paul Stahl en Paul Collinet, *Le ravitaillement...*, p. 20-21.

ontpoppen tot een officieuze ‘Government on its own, wielding powerful jurisdiction all over Belgium’, veelal ook omschreven als een ‘shadow government’ of zelfs ‘staat in de staat’³⁸. Volgens CANF-medewerkers Paul Collinet en Paul Stahl lag het zwaartepunt van het CANF vooral op het districtsniveau. Zij genoten heel wat administratieve en financiële autonomie en bepaalden mee de rantsoenen³⁹. Meer nog dan de Provinciale Comiteiten in bezet België bekleedden zij als hoekstenen van het CANF een aanzienlijke machtspositie.

Conflicterende belangen: het lot van voedselproductie

De dreigende hongersnood in de bezette gebieden werd dus afgewend door het op poten zetten van grootschalige internationale voedselhulp onder leiding van de CRB. Als die laatste geen toestemming had gekregen van de Britse en Franse geallieerden om voedsel te importeren, zou de bezetter eind 1914 - begin 1915 vermoedelijk de voedselvoorziening van de burgerbevolking zelf in handen hebben genomen. Die hypothese schuift de Amerikaanse historica Isabel Hull naar voor in haar recentste werk op basis van Duits bronnenmateriaal. Niet zozeer internationaal rechterlijke overwegingen lagen hier aan de basis van, maar wel strikt politieke en militaire argumenten⁴⁰. Te allen prijze wilde de Duitse legerleiding hongeroproer en epidemieën vermijden zo dicht bij het front⁴¹. De CRB, het NCHV en het CANF volbrachten vanaf dan die taak. Eens de akkoorden over de import van buitenlands voedsel in de bezette gebieden rond waren, ving ‘die dritte Periode in der Entwicklung des Ernährungswesens im besetzten Belgien’ aan⁴². Halfweg 1915 stelde zich namelijk de vraag wat er met de autochtone voedselproductie en oogsten stond te gebeuren. Niet alleen voor lokale bevolking was dit een delicate kwestie, maar ook voor de Britse regering. Londen verbond er het lot van de CRB aan. Het eiste sluitende Amerikaanse controles en garanties van Duitsland dat het geen in België geproduceerd voedsel opeiste. Anders zou de CRB eenvoudigweg functioneren als een ‘method of replacement instead of one of relief’⁴³. Een nieuwe ronde van diplomatieke onderhandelingen mondde uit in bijzonder complexe akkoorden⁴⁴. Zij hadden sterk

³⁸ Sophie De Schaepdrijver, “A civilian war effort: the Comité National de Secours et d’Alimentation in Occupied Belgium, 1914-1918”, in *Remembering Herbert Hoover and the Commission for Relief in Belgium*, Brussel, 2007, p. 27; Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 78 en Peter Scholliers, “The policy of survival...”, p. 39.

³⁹ Tracy Kittredge, *The history of the CRB...*, p. 152 Stéphane Lembré besloot dat het vooral de hoofdplaatsen waren in de districten die een cruciale rol speelden. Stéphane Lembré, *La guerre des bouches...*, p. 68 en 73.

⁴⁰ Isabel Hull, *A scrap of paper...*, p. 95-140.

⁴¹ Sophie De Schaepdrijver, “Belgium...”, p. 390.

⁴² Ludwig von Kohler, *Die Staatsverwaltung...*, p. 73.

⁴³ Isabel Hull, *A scrap of paper...*, p. 118 en Tracy Kittredge, *A history of the CRB...*, p. 106

⁴⁴ Michaël Amara, *Inventaire des archives du Comité national de Secours et d’Alimentation (CNSA)*, Brussel, 2009, p. 12-13.

uiteenlopende gevolgen en gaven elk oogstjaar opnieuw aanleiding tot spanningen en discussies. Na de oorlog merkte een Henegouwse PCH- medewerker in een brochure zeer terecht op dat: ‘Le public ne s’est pas toujours rendu un compte exact de l’importance des produits indigènes dans l’organisation du ravitaillement de la population’⁴⁵. Die bemerking uit 1919 geldt vandaag nog steeds. Het belang van die bewuste akkoorden over het lot van het nog in bezet België en Noord-Frankrijk geproduceerde voedsel bleef lange tijd onder de radar van historici. Nochtans was hun impact groot. Deze akkoorden vormden de krijtlijnen waarbinnen het NCHV en het CANF opereerden en bepaalden mee de speelruimte van lokale overheden. Van groot belang is dat zij sterk verschilden naargelang de bezettingszone. Een Amerikaans statisticus in dienst van de CRB vatte het uitstekend samen: ‘The Germans, however, ignored the national distinction in their administrative system, cutting off East and West Flanders from Belgium and including the provinces in the zone of the armies along with the French regions under their control (...) This division had an important bearing on the problem of native produce’⁴⁶.

Het Generalgouvernement: de eerste stappen naar een planeconomie

De akkoorden over de autochtone voedselproductie verdiepten de tegenstellingen tussen de voedselpolitiek in de verschillende bezettingszones. Voor het grondgebied van het Generalgouvernement kwam een belangrijk vergelijk tot stand omstreeks maart 1915. Nadat von Bissing in eerste instantie weigerde te aanvaarden dat de oogsten in het Generalgouvernement volledig aan de lokale bevolking zouden worden gelaten, liet de Britse regering aan Hoover weten dat ze in dat geval niet van plan was om haar financiële steun aan de CRB te vernieuwen. Zowel von Bissing als het Foreign Office zetten de hakken in het zand. Pas na persoonlijke bemiddeling van Hoover kwam er een compromis⁴⁷. Dat bestond uit een complexe regeling die een blijvende impact zou kennen op de Duitse ravitaillingspolitiek en het voedselvraagstuk meer algemeen. In de overeenkomst van juli 1915 die daaruit voortvloeide, garandeerde de bezettingsmacht de bescherming van de producten gelijkaardig aan diegene die de CRB importeerde. Belangrijker echter was het tweede luik van het akkoord, specifiek over de graanoogst. Alle granen bedoeld om brood te maken voor de burgerbevolking, zouden ook voor haar bestemd blijven⁴⁸. Wel eiste de Duitse administratie van het Generalgouvernement ze

⁴⁵ Abbé Berger, *L’agriculture belge pendant la guerre et après la guerre. Ire partie: Le procès des agriculteurs. Le procès d’agriculture*, Enghien, 1919, p. 13.

⁴⁶ George Gay (e.a.) (reds.), *Public relations...*, p. 510 en 561.

⁴⁷ De discussies over de inlandse oogst leidden in België ook tot hevige discussies tussen het NCHV en de CRB, zie hiervoor: Liane Ranieri, “Herbert Hoover et Emile Francqui. Nuages et beaux jours (1914-1917)”, in *Cahiers Bruxellois*, 1980, p. 76 e.v.

⁴⁸ Albert Henry, *L’oeuvre du Comité...*, p. 185.

allemaal op, om ze erna terug ter beschikking te stellen aan de bevolking via een nieuw speciaal daarvoor ingericht orgaan, de Centrale Oogstcommissie ('Zentralernte Kommission'). Zij regelde in samenwerking met het Nationaal Comité zowel het binnenhalen, het verzamelen als de bedeling ervan onder de bevolking. Die rantsoenen vulden de geïmporteerde CRB-rantsoenen aan. Boeren konden dus nog steeds oogsten, maar hoorden instructies af te wachten over wanneer en hoe ze dienden te leveren aan de bevoegde commissie. Het inrichten van de nieuwe comités en de min of meer paritaire samenstelling (onder leiding van het Generalgouvernement en het NCHV), vereiste heel wat extra administratieve organisatie. Voor de Duitse bezetter was het een manier om controle te verwerven over de inlandse graanproductie: 'Das konnte nur durch entsprechende Maßnahmen der besetzenden Macht geschehen, und so sehen wir nunmehr auf dem Gebiet des Ernährungswesens zu den Organisationen der Neutralen (CRB) und der Belgier (NCHV) die Anordnungen und Einrichtungen der deutschen Verwaltung hinzutreten'⁴⁹.

Wanneer de Centrale Oogstcommissie eind juli 1915 het licht zag, organiseerde men verspreid over het Generalgouvernement provinciale afdelingen, Provinzialernte Kommissionen⁵⁰. Vertegenwoordigers van het NCHV nam men op verschillende niveaus in de werking op⁵¹. Zij coördineerden mee de praktische uitvoering van het werk maar hadden geen beslissende stem. Wel had het NCHV vanaf dan het exclusieve recht om de nieuwe graanoogsten op te kopen met zijn speciaal daarvoor opgerichte oogstburelen in de vorm van Samenwerkende Maatschappijen⁵². Binnen de graanoogst die zo mee onder Duitse controle kwam, maakte het akkoord nog eens een onderscheid tussen granen bedoeld voor menselijke (tarwe, rogge en gerst) en dierlijke consumptie (haver en hooi). De overeenkomst waar alle partijen in het Generalgouvernement zich konden in vinden, resulteerde in een organisatorisch kluwen. Die evolutie sluit aan bij wat De Schaepdrijver omschreef als een essentieel kenmerk van de bezettingspolitiek in het Generalgouvernement, namelijk de wet van de 'bureaucratische dynamiek'. Steeds meer nieuwe organen, raden en 'Zentralen' zouden in de jaren erna het licht zien⁵³. Het invoeren van de Centrale Oogstcommissie vormde het

⁴⁹ Ludwig Von Kohler, *Die Staatsverwaltung...*, p. 74.

⁵⁰ *Gesetz und Verordnungsblatt*, verordening van 30/06/1915, gepubliceerd op 05/07/1915. Voor meer informatie over de samenstelling en werking: Albert Henry, *L'oeuvre du comité...*, p. 185-187.

⁵¹ Albert Henry, *L'oeuvre du comité...*, p. 186 merkte hierover op dat de Belgische organismes vooral de mogelijkheid hadden om te protesteren bij misbruiken. Voorts was Henry eerder sceptisch en merkte hij op dat bij de oprichting van latere gelijkaardige organisaties minder toezicht of macht aan Belgische vertegenwoordigers gegeven werd.

⁵² Albert Henry, *L'oeuvre du comité...*, p. 185.

⁵³ Sophie De Schaepdrijver, *De Groot Oorlog...*, p. 132.

officieuze startschot van de Duitse ‘Zentralenpolitik’⁵⁴. Soortgelijke regelingen kwamen er later voor een breed gamma aan levensmiddelen in het Generalgouvernement⁵⁵. De Amerikaanse CRB-medewerker Kittredge merkte op dat: ‘It seemed to be a habit of the Germans, whenever a shortage of any article was threatened, to centralise all the existing stocks and put them under the control of a special commission’⁵⁶.

In realiteit streefde de Duitse bezetter in het Generalgouvernement drie doelstellingen na. Eerst en vooral trachtte hij de bezette gebieden zo zelfvoorzienend mogelijk te maken (in combinatie met de CRB-rantsoenen en de aanvullende initiatieven van NCHV en CANF). Daarnaast streefde hij er, zeker vanaf 1916, naar om de machtige positie van het NCHV, en in het bijzonder de sterke greep op de Belgische voedselproductie, af te zwakken. Tot slot probeerde hij ook om in de mate van het mogelijke levensmiddelen naar Duitsland te draineren. In het nastreven van deze drie doelstellingen was het centraliseren van zowel de productie, de controle als de distributie van de belangrijkste producten essentieel. Met deze doelen voor ogen bouwde de bezetter vanaf 1916 stelselmatig de Zentralenpolitik uit. Die bestond uit verregaande regulering, doorgedreven bureaucratisering en vooral product-specifiek beleid. Al deze initiatieven leidden tot een sterk gedirigeerde economie die zich uitstrekte over het grondgebied van het Generalgouvernement. Een cruciale stap in dit proces waren de nieuwe akkoorden van april 1916, en dan vooral de volgens Albert Henry bijzonder ruime Duitse interpretatie ervan⁵⁷. Opnieuw huldigde het akkoord het principe dat in het Generalgouvernement geproduceerd voedsel aan de Belgische burgerbevolking gelaten zou worden. Daarnaast beloofde de bezetter op geen enkele manier nog inlandse producten uit het Generalgouvernement te exporteren: ‘hormis certains produits, dont les disponibilités dépasseraient les besoins de la population du territoire occupé’⁵⁸. Dat was de enige uitzondering die zij op die regel bedongen (een cruciaal achterpoortje zou later blijken). Verder stelde het akkoord dat individuele aankopen door Duitse ambtenaren of soldaten wel nog toegestaan waren, maar enkel op voorwaarde dat dit niet systematisch of door de Intendanturen gebeurde⁵⁸. Essentieel voor de bezetter in dit akkoord, was om het NCHV zo veel mogelijk te weren uit het beheer en toezicht op de voedselproductie (iets wat eerder met de oogstcommissies en graanproductie niet gelukt was)⁵⁹. Deze keer haalde de bezetter zijn slag wel thuis. Hij ondergroef de monopoliepositie van het NCHV. De

⁵⁴ Jos De Smet, “L’organisation de l’administration allemande en Belgique occupée pendant la guerre 1914-1918”, in *Revue Belge des Livres Documents et Archives de la Guerre 1914-1918*, Brussel, III, 1, december 1916 - februari 1927, p. 4.

⁵⁵ Ludwig Von Kohler, *Die Staatsverwaltung...*, p. 80-103.

⁵⁶ Tracy Kittredge, *A history of the CRB...*, p. 168.

⁵⁷ Albert Henry, *L’oeuvre du comité...*, p. 191 e.v.

⁵⁸ SA, Oorlogsarchief 2de bureel, Verordening 22/04/1916.

⁵⁹ Truus Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 63.

voedselproductie in het Generalgouvernement bleef in theorie enkel voor de Belgische burgers bestemd, maar de controle en (her-)verdeling ervan kwam in Duitse handen.

Net als de algehele bezettingspolitiek, verhardde ook de Duitse houding in het voedselvraagstuk vanaf midden 1916⁶⁰. Nog meer dan voorheen dienden de bezette gebieden mee te voorzien in de Duitse oorlogspanningen. Steeds meer voedselproducten kwamen in het vizier van de alsmaar omvangrijker wordende bezettingsadministratie (boter, aardappelen, suiker...). De Duitse product-specifieke decreten volgden elkaar nu in snel tempo op. De Duitse Zentralen centraliseerden grote hoeveelheden voedsel op de ene plaats, onder het mom dat zij herverdeeld werden in andere regio's waar tekorten heersten. Intussen stonden het achterpoortje en de vrije interpretatie door von Bissing het toe om op grote schaal producten aan te kopen aan de door het Generalgouvernement zelf bepaalde maximumprijzen. Nog een andere tactiek die het beleid van de bezettingsadministratie ondersteunde, was het toewijzen van monopolieposities aan bepaalde tussenhandelaars zoals de Nationale Bond der Boterhandelaars en Botervoortbrengers of specifieke consortia van aardappelhandelaars. Zij bleken essentiële schakels om de productie, het verhandelen en de consumptie van een welbepaald product te controleren⁶¹.

Op al deze manieren slaagde de bezetter erin om zijn eigen positie te versterken en belangrijke hoeveelheden voedsel te centraliseren en aan de Belgische en vooral de eigen bevolking of soldaten te herverdelen. Terecht merkte Albert Henry, secretaris van het NCHV in Brussel, op dat de bezetter de organisatie en werking van de Zentralen bewust schimmig hield⁶². Zo wilde hij de controle verhinderen en mist spuien over waar het verzamelde voedsel naartoe ging. Een neveneffect was dat het woeker en illegale voedselhandel in de hand werkte. De weinige Belgische vertegenwoordigers of toezichthouders die de bezetter duldde, beschikten volgens Henry maar over weinig concrete macht of handelingsmogelijkheden. Zij zetelden bijvoorbeeld niet in de werking van de Zentralen zelf, maar wel in speciaal daartoe opgerichte taneloze toezichtsorganen.

De Etappengebieden: versnippering en militaire almacht

Sterk was het contrast met de situatie in de Belgische en Franse Etappengebieden waar dergelijke complexe regelingen niet voorkwamen⁶³. Toch onderhandelde ook hier de Duitse legerleiding over de oogstopbrengsten en de nog beschikbare voedselvoorraden. Het opperbevel ging akkoord om CRB-producten ongemoeid te laten. Maar van het

⁶⁰ Roger Chickering, *Imperial Germany and the Great War, 1914-1918*, Cambridge, 2004, p. 84-85

⁶¹ Albert Henry, *L'oeuvre du comité...*, p. 200 e.v.

⁶² De gevolgen zijn tot op vandaag voelbaar. Er is nauwelijks literatuur of informatie beschikbaar over de concrete werking.

⁶³ Adolf Solansky, *German administration in Belgium*, New York, 1928 p. 73.

reserveren van de binnenlandse voedselproductie voor de burgerbevolking kon geen sprake zijn. Omstreeks maart/april 1915 waren de meeste voedselvoorraden overal in de Etappengebieden al zo goed als volledig opgeëist⁶⁴. Hoover trad de Duitse legertop bij wanneer die argumenteerde dat zij zelf veel tijd, moeite en geld in het heropstarten van de oogstwerken hadden geïnvesteerd⁶⁵. In bezet Frankrijk bijvoorbeeld, organiseerden de verschillende Duitse legers autonoom en op uiteenlopende manieren de oogstwerken op hun grondgebied. Soms lieten zij die door soldaten zelf uitvoeren, terwijl ze op andere plaatsen Franse arbeiders inschakelden. Nog elders hadden ze in samenwerking met de Franse boeren regelingen getroffen⁶⁶. Er kon, aldus Hoover, niet zomaar verwacht worden dat de oogst volledig aan de Franse bevolking werd gelaten.

Eind augustus 1915 kwam er voor de Franse Etappengebieden na lang overleg een akkoord uit de bus. Nog een paar maanden later kwam men ook voor het Belgische Etappengebied tot een vergelijk⁶⁷. Over Zentralen of oogstcommissies repten de overeenkomsten met geen woord. Beiden stelden dat de volledige oogst in handen kwam van de Duitse legers. Wel ging de militaire bezetter akkoord om overal een vast bepaalde hoeveelheid graan/brood (100 gr/dag/hoofd) en aardappelen (200gr/dag/hoofd) zonder winst terug te verkopen aan de bevolking via de Provinciale Comiteiten en districtsafdelingen van het CANF⁶⁸. Vanaf 1916 golden de Franse Etappen-akkoorden ook voor de Belgisch Etappen⁶⁹. De grote lijnen van de overeenkomsten vormden de basis voor het verdere verloop van de bezetting in zowel de Belgische als de Franse Etappengebieden.

De houding van de bezetter: tussen internationale afspraken, ‘militaire noodzaak’ en totale exploitatie

Uit de Duitse rekkelijke interpretatie van de afspraken over de opeisingen van oogsten en voedselvoorraden in het Generalgouvernement mocht dan wel duidelijk de discrepantie tussen woord en daad naar voor komen, dat wilde niet zeggen dat de bezettingsmacht de

⁶⁴ Helen McPhail, *The long silence...*, p. 56.

⁶⁵ Tracy Kittredge, *The history of the Commission...*, p. 133.

⁶⁶ George Gay e.a. (Reds.), *Public relations of...*, p. 510; Philippe Salson, *1914-1918. Les années...*, p. 141 en Georges Gromaire, *L'occupation...*, p. 129-130.

⁶⁷ Adolf Solansky, *German...*, p. 74-75

⁶⁸ Philippe Salson, *1914-1918...*, p. 143 en Alex Dowdall, *Under fire...*, p. 231.

⁶⁹ George Gay e.a. (reds.), *Public relations of...*, p. 594. Eind augustus 1916 volgde een nieuw akkoord dat stelde dat het rantsoen van graan en aardappelen voor de burgerbevolking in de Belgische en Franse Etappen steeg van 200 gr meel en 400 gr aardappelen per persoon per dag. Wat een verdubbeling betekende met 1915. Elk jaar opnieuw onderhandelde men over gelijkaardige schikkingen, een logisch gevolg van het feit dat de lokale oogstproductie elk jaar verschilde.

belangrijkste internationale akkoorden over de oogst en voedselvoorraden *a priori* naast zich neerlegde. Meer nog, hij hield er tot op een bepaald niveau zeker rekening mee. Toch stopten opeisingen van voedselvoorraden nooit volledig en probeerden zij de overeenkomsten steeds zo vrij en ‘creatief’ mogelijk te interpreteren of te omzeilen. Producten waarover geen, nauwelijks of onduidelijke akkoorden bestonden, vorderde de bezetter massaal op⁷⁰. Gelijkaardige pogingen hielden de hele bezettingsperiode aan, maar slechts in die mate dat de werking van de internationale noodhulp door de CRB nooit écht in gevaar kwam. De voedselhulp vormde immers een essentieel element in het Duitse streven naar rust en orde zo dicht bij het front. De Schaepdrijver vatte die ambiguïteit voor de Belgische casus en het Generalgouvernement als volgt samen: ‘domestic foods and coal were not requisitioned wholesale so as not to jeopardize international relief; but they were produced and sold under tight German control’⁷¹.

Wat de Etappengebieden betreft, zijn de inzichten van de Amerikaanse historica Isabel Hull revelerend. Zij besloot dat één van de centrale doelstellingen van de Duitse politiek in de bezette gebieden er net uit bestond om ‘overcoming Germany’s inferiority in materials, food, and manpower’⁷². Burgers waren daarbij ‘objects of military necessity’. Dit vertaalde zich volgens haar ook in de Duitse voedselpolitiek in de Etappengebieden. Ondanks dat een klein deel van de opgeëiste oogsten terugvloede naar de bevolking als gevolg van de internationale akkoorden, gingen opeisingen van voedsel de hele oorlog onverwijld door. Omwille van de gebrekkige voedselproductie in de Franse Etappengebieden was een significant deel van de bevolking in de stedelijke centra dan ook zo goed als volledig aangewezen op de officiële rantsoenen van het CANF. Om die reden lieten de hongersnood en voedselproblematiek zich verhoudingsgewijs harder voelen in de Franse Etappengebieden dan in het Generalgouvernement of de Belgische Etappen. Franse historici treden dit beeld gretig bij wanneer zij telkens opnieuw het absolute en totale karakter van de exploitatie van voedselvoorraden – ‘l’exhaustion’ of ‘la confiscation absolue’ - door de Duitse bezetter benadrukken⁷³. De schaarse onderzoekers die gebruik maken van Duitse bronnen schetsen een genuanceerder beeld. Ook zij erkennen de verregaande exploitatie van de Etappengebieden, maar beklemtonen dat er van een overkoepelend, eengemaakt of centraal aangestuurd voedselbeleid geen sprake was. Elk leger vormde een eigen machtscentrum. De houding van de Duitse legerleiding was niet steeds uniform of eenduidig en kon variëren naargelang de lokale omstandigheden. Militaire noodzaak of het absolute primaat van de militaire belangen, biedt immers een verklaring voor zowel de absolute exploitatie en massale opeisingen in de Etappengebieden, als voor de belangrijkste redenen waarom de militaire legerleiding in

⁷⁰ Voor enkele voorbeelden, zie: Isabel Hull, *A scrap of paper...*, p. 118.

⁷¹ Sophie De Schaepdrijver, “Belgium”..., p. 391.

⁷² Isabel Hull, *Absolute destruction...*, p. 228.

⁷³ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 85.

sommige gevallen op lokaal niveau wel toegevingen deed aan de burgerbevolking of lokale elites⁷⁴. Net zoals tijdens de maanden voor de organisatie van de voedselhulp gebeurde, bleven lokale overheden en burgemeesters immers ook in de jaren erna onderhandelen met de bezettende instanties. Om aan die complexiteit en de impact van de verschillende bezettingszones tegemoet te komen moet naar de impact van de voedselcrisis op het lokale niveau gekeken worden⁷⁵.

3. De lokale organisatie van de internationale voedselhulp: macht en strijd binnen én met het comiteit

Eind 1914, midden 1915 haalden heel wat stads- en gemeentebesturen opgelucht adem. De dreiging van een acute hongersnood leek afgewend dankzij de verankering van de hulpinitiatieven onder impuls van de CRB. Stelselmatig organiseerde de voedselhulp zich overal in de bezette gebieden op de verschillende bestuurlijke niveaus. Elke stad, gemeente of dorp kreeg haar eigen lokale NCHV of CANF-comité. De impact van deze organisaties op het functioneren van de burgemeesters en lokale verkozenen was niet gering. Illustratief zijn de gepubliceerde oorlogsnota's van de Lebbeekse burgemeester Armand Du Bois. Daarin beklemtoonde hij dat de voedselkwestie zeer veel tijd en moeite gekost had. Hij klaagde dat Duitse bezetter hem vier jaar lang nauwelijks rust gegund. Niet alleen dwongen zij hem om aanwezig te zijn bij de monsterring van paarden en de vele opeisingen van vee, kippen, enz. Hij had ook voedsel moeten aanleveren van bij de boeren uit zijn gemeente, oogstwerken coördineren, smokkel verhinderen... En alsof dat alles nog niet genoeg was: 'kwamen de komiteiten de burgemeesters nieuwe plagerijen opleggen. Deze begonnen met de burgemeesters en besturen buiten hun werking te sluiten, hun gemeenten worden bedreigd van alle voedselverzorging af te schaffen indien het smokkelen niet belet werd, (...) de gemeenten moesten borgsommen storten om ze van voedsel te voorzien en hadden niet de minste controle over verhandelingen hunner borgsommen. Had het komiteit moeilijkheden met de ondersteunden, dan wordt het leed

⁷⁴ Thomas Weber, *Hitler's First War. Adolf Hitler, the men of the list regiment, and the First World War*, Oxford, 2010, p. 131-132.

⁷⁵ Sophie De Schaepdrijver, "Belgium"..., p. 389.

op den hals van den burgemeester geschoven⁷⁶. Du Bois' scherpe uitlatingen bewijzen dat de lokale implementatie van de comiteiten niet zonder slag of stoot verliep. De woorden zijn tekenend voor de machtsstrijd die ze kon ontketenen of terug aanwakkeren. Deze uithaal geeft dan ook duidelijk het politieke belang aan van de voedselpolitiek voor lokale elites. Du Bois zag zijn eigen rol als 'maire nourricier' ondergraven door het NCHV, en dat wekte wrevel op. In die zin is de getuigenis bijzonder representatief voor enkele bredere evoluties die de organisatie van de beide Nationale Comiteiten in de hand werkte. Het aandeel van de burgemeesters, stads- en gemeentebesturen in de voedselpolitiek erodeerde en kreeg in relatie tot zowel de comiteiten als de Duitse bezetter een veeleer uitvoerend karakter. Die laatsten onttrokken bevoegdheden aan de lokale besturen, beperkten hun lokale autonomie en kenden hen een andere rol toe.

Lokale besturen en lokale comiteiten: de theorie

Recent onderzoek bracht aan het licht dat de lokale verankering van de internationale noodhulp aanleiding gaf tot politieke spanningen in en rond de Belgische stads- en gemeentehuizen⁷⁷. Frans onderzoek dat vanuit een gelijkaardige vraagstelling vertrekt, is minder ver gevorderd. Zo onderlijnen Dowdall en Lembré dan wel het uitgesproken politieke karakter van de voedselhulp, de verschillende politieke en sociale spanningen die het genereerde werkten zij niet uit. Enkel Salson heeft hier in zijn omstandig doctoraatsonderzoek over het Aisne-departement aandacht voor. In de relaties tussen stadsbesturen en het CANF ziet hij evenwel geen bron van conflict⁷⁸. Helemaal onlogisch is dit niet. Alles wijst er immers op dat de lokale implementatie van de voedselhulp in Frankrijk geen wezenlijke bron van politiek conflict was, althans toch niet in vergelijking met de Belgische casus waar politieke spanningen en strijd ingebakken waren in de structuur van het NCHV.

De belangrijkste reden hiervoor zit vervat in de woorden van de Lebbeekse burgemeester. Die loog niet wanneer hij stelde dat men burgemeesters en lokale besturen in theorie buiten de werking van het comiteit hield⁷⁹. In tegenstelling tot het CANF, streefde het NCHV vanuit Brussel een beleid van onafhankelijkheid na. Van bij zijn

⁷⁶ Armand Du Bois, *Lebbeke onder het Duitse schrikbewind. Mijn dagboek geschreven tijdens den oorlog door Armand Du Bois. Burgemeester van Lebbeke. Plunderingen, brand, moorderijen, geweldddaden gepleegd door de Duitschers te Lebbeke van 1914 tot 1918*, Lebbeke, 1919, p. 142.

⁷⁷ Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 150-186. Op het spanningsveld dat er bestond tussen de Amerikaanse CRB en het Belgische NCHV, grondig geanalyseerd door Giselle Nath, ga ik hier niet verder in. Hiervoor verwijs ik naar: Giselle Nath, *Shaping consumer interests...*, p. 124 e.v.

⁷⁸ Philippe Salson, *Les années grises...*, p. 548 e.v.

⁷⁹ Elders in zijn nota's trok burgemeester Armand Du Bois nog verder van leer: Armand Du Bois, *1914-1918...*, p. 139.

oprichting was het NCHV een private organisatie die nooit haar informele karakter verloor⁸⁰. Geen enkel wettelijk kader reglementeerde haar functioneren⁸¹. Dit beïnvloedde de relaties met de nog aanwezige publieke en verkozen actoren. Officieel luidde de doctrine dat senatoren, gedeputeerden, provincieraadsleden, burgemeesters of schepenen vanuit hun publieke functie geen deel mochten uitmaken van het NCHV⁸². Er dienden dus schotten opgetrokken te worden tussen lokale besturen en de lokale afdelingen van het NCHV. Nath beaamt dit. Volgens haar klopte het dat burgemeesters officieel weinig zaken hadden met het lokale comité. Maar de realiteit op het terrein was anders. Het idee van een strikt onderscheid tussen beide was ‘complete fictie’ zo stelt zij. Lokale comités stonden haast altijd op de hand van de heersende politici. Meer nog, bestaande conflicten tussen oppositie en bestuur vocht men uit in de lokale NCHV-afdelingen⁸³.

Het streven naar een zo neutraal en privaat mogelijk karakter veruitwendigde zich in bezet België op nog een andere manier. In Francqui’s technocratische visie op sociale politiek en voedselhulp was het absoluut noodzakelijk om ‘de politiek’ uit de werking van het Comité te houden⁸⁴. In vele landen zou zo’n beslissing niet expliciet vermeld moeten worden maar in België wel, zo schreef hij zelf in 1919. Daarom huldigde hij de idee dat de lokale afdelingen van het NCHV in theorie samengesteld moesten zijn in de geest van de godsvrede, en dus met vertegenwoordiging uit alle relevante politieke partijen. Een omzendbrief van 6 mei 1915 verankerde dit principe⁸⁵. Wel liet de circulaire terzelfdertijd ruimte voor speling. Er was te lezen dat ‘Cette condition ne suffit cependant pas à elle seule pour assurer, dans l’application des mesures qui découlent de notre organisation, toute l’impartialité exigée par le Comité National’. Francqui rekende op de goodwill van de leidinggevende fracties in de PCHV om toe te zien op de lokale samenstelling. Het was absoluut te vermijden dat er één of meerdere partijen dominantie zou uitoefenen over andere. Het resultaat was dat de PCHV’s over een bepaalde mate van autonomie bleven beschikken, met enkele verschillen in de toepassing van deze ‘Godsvrede’ voor gevolg⁸⁶.

Van omzendbrieven of een strikt onderscheid was bij de organisatie van het CANF in bezet Frankrijk geen sprake. Daar gebeurde de lokale ordening op een andere manier. De situatie was er veel minder duidelijk afgebakend. Dat blijkt ook uit het werk van Lembré over Rijsel. Typerend voor de ambigue relatie tussen beide actoren zijn diens onduidelijke bemerkingen als ‘les municipalités OU les comités locaux distribuent l’aide...’ of ‘les

⁸⁰ Sophie De Schaepdrijver, “A civilian war effort...”, p. 27-28.

⁸¹ Dimitri Yernault, *L'état et la propriété. Le droit public économique par son histoire (1830-2012)*, Brussel, 2013, p. 423.

⁸² Georges Rency, *La vie matérielle...*, p. 140.

⁸³ Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 91.

⁸⁴ Emile Francqui, *Rapport Général sur le Fonctionnement et les opérations du Comité National de Secours et d’Alimentation – Première Partie*, Brussel, 1919, p. 32 e.v.

⁸⁵ Emile Francqui, *Rapport général sur le fonctionnement...*, p. 160.

⁸⁶ Sophie De Schaepdrijver, “A civilian war effort...”, p. 27-29 en Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 90.

municipalités OU les comités locaux doivent payer...⁸⁷. Ze symboliseren de sterk samenvallende machtsbasis van de twee actoren. Illustratief voor die complexe verhouding is ook het activiteitenrapport dat de dienstdoende prefect Regnier in oktober 1918 onmiddellijk na de bevrijding voorstelde⁸⁸. Daarin kloeg hij over de onduidelijke relatie tussen de lokale besturen en het CANF, en in het bijzonder ‘la réglementation des rapports financiers des communes avec le comité d’alimentation du Nord de la France’. Verschillende lokale afdelingen maakten volgens hem onreglementair gebruik van publieke middelen. Pas begin 1918 zo stelde Regnier, had CANF-districtsvoorzitter Gustave Dron (tevens de burgemeester van Tourcoing) duidelijkheid geschapen door nogmaals de bevoegdheden af te bakenen. Ze mochten personeel benoemen; toezicht houden op de voedselvoorziening; de bedeling van de geïmporteerde goederen mee helpen regelen; en op het einde van de dag de opbrengst naar de stadsontvanger brengen. Dron liet er geen twijfel over bestaan: ‘La partie financière du service est ainsi devenue ou restée tout entière communale’⁸⁹. Het was in Noord-Frankrijk dan ook absoluut geen probleem dat burgemeesters een functie opnamen of de lokale afdeling voorzaten. Integendeel, hun aandeel was essentieel voor de werking. Terecht besloot Salson dat de lokale CANF-afdelingen in het Aisne departement ‘sous la coupe des maires’ stonden⁹⁰.

Een ander argument voor de stelling dat de organisatie van de voedselhulp in Noord-Frankrijk minder kiemen voor politiek conflict in zich droeg, vloeit voort uit eerder onderzoek door Nath. Zij ontwaarde een spanning binnen de organisatie van het NCHV die zij benoemde als ‘andere bestuursniveaus, andere elites’⁹¹. Terwijl de top van het NCHV en de CRB bestond uit progressieve politici en technocaten, bevolkten de traditionele lokale elites de organisatie op het terrein. Niet zelden waren dit priesters, notarissen, de lokale baron of industriëlen. Veel meer dan de top in Brussel koesterden zij vaak nog patriarchale opvatting over weldadigheid en armenhulp⁹². Binnen het NCHV leefden er dus duidelijk verschillende visies op sociale politiek. Nath’s analyse wint nog aan belang wanneer ze wordt getoetst aan de situatie in bezet Frankrijk. Het feit dat bezet Frankrijk maar tekende voor 1/10de van het nationale grondgebied, had een belangrijke invloed op de samenstelling van de politieke elites daar nog aanwezig. Het gros van de nationale verkozenen uit de bezette departementen verbleef tijdens de invasie in Parijs of

⁸⁷ Stéphane Lembré, *La guerre des bouches...*, p. 61.

⁸⁸ Regnier had eind 1917 de taken van dd. prefect Maurice Anjubault (sous-prefect van Avesnes) overgenomen. Die was na een conflict met de Duitse bezetter gedeporteerd naar een kleine gemeente in de buurt van Doornik. Regnier verving hem tot het einde van de bezetting.

⁸⁹ ADN, 9R 215, ‘Rapport de M. Regnier, conseiller de préfecture, préfet du Nord par intérim, sur son administration’, p. 51-53.

⁹⁰ Philippe Salson, *1914-1918. Les années grises...*, p. 453 en Philippe Nivet, “Les municipalités en France occupée pendant...”, p. 257.

⁹¹ Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 87 e.v.

⁹² Giselle Nath, *Shaping consumers...*, p. 115.

was daar in allerijl naartoe getrokken. Het gevolg was dat de belangrijkste aanwezige politieke elites er slechts een regionaal of lokaal bereik hadden. Zij kregen in de dagelijkse werking van het CANF steun van voornamelijk lokale notabelen die een gelijkaardig sociaal profiel hadden. Dit zorgde voor minder interne discussies, andere interpretaties, spanningen met het lokale niveau of uiteenlopende opvattingen zoals die in bezet België wel veelvuldig voorkwamen. De scherpe Amerikaanse observator Tracy Kittredge zag er een belangrijke verklaring in waarom de voedselbedeling in Frankrijk aan minder discussies onderhevig was: ‘The fact that in France the distribution was made officially by the communes made a more effective control of the operations possible than was the case in Belgium, and the American delegates met with few complaints in their journeys about their districts as to manner of food distribution. The success of the work in France was to a very large extent due to these French Committees⁹³’.

Dit alles was veel minder het geval in bezet België waar niet alleen de desintegratie van het centrale gezag beperkter was, maar waar ook meer politici en andere elites met een nationaal bereik ter plaatse gebleven waren⁹⁴. Samen met de minder ingeperkte mobiliteit en een netwerk dat het hele grondgebied omspande, stond dit aan het sterk hiërarchische en gecentraliseerde NCHV toe om zich op te werpen als een provisoire regering mét steun uit Le Havre⁹⁵. Haar gedecentraliseerde Franse evenknie lukte er niet om zo’n greep naar de macht te doen. Het CANF kende nooit de machtsbasis die het NCHV wel naar zich toe trok, en zou die ook nooit op zo’n schaal kunnen verwerven in een gebied zo dicht bij het front waar verschillende legerleidingen de plak zwaaiden. In tegenstelling tot hun Noord-Franse collega’s zagen de heren van het NCHV zichzelf ook zo. Typerend voor die zelfperceptie was de dedain waarmee algemeen secretaris Henry schreef over de contacten tussen lokale overheden en de Duitse bezetter⁹⁶. Die moesten tot een strikt minimum beperkt blijven. Onderhandelingen met de bezetter over voedsel gerelateerde zaken verliepen best via Brussel of de bevoegde PCHV. Een eengemaakt standpunt ten aanzien van de bezetter was cruciaal. Enkel zij definieerden de officiële positie. Gemeentebesturen hoorden die te volgen. Een wirwar aan onafhankelijke en autonome lokale organisaties, initiatieven en akkoorden ondergroef dat. Burgemeesters en lokale overheden hadden volgens Henry ook gewoon de complexiteit van de internationale akkoorden niet in de vingers⁹⁷.

⁹³ Tracy Kittredge, *The history of the...*, p. 156 en 207.

⁹⁴ Jean-Marie Yante, “L’administration belge pendant les deux conflits mondiaux”, in *Cahiers d’Histoire de l’Administration: L’administration et la gestion de crise: le cas de la guerre*, Bruxelles, 2000, p. 53-55.

⁹⁵ Jean Levie, *Michel Levie (1851-1939...*, p. 430-455. Michel Levie was de contactpersoon tussen Le Havre en het NCHV, vanaf 1916 werd hij bijgestaan door Joseph Wauters: Niels Matheve, *Une république des camerades. Elite en Elitenetwerken in de Belgische tussenoorlogse politiek (1918-1940)*, ODV, KU-Leuven, 2015, p. 286.

⁹⁶ Henry had het hier over de belangrijkste lokale vertegenwoordigers van de Intercommunale Cooperatieven die men vanaf 1916 inrichtte in bezet België om tegemoet te komen aan de voedselvoorziening van de bevolking.

⁹⁷ Albert Henry, *L’oeuvre du comité...*, p. 208.

Lokale besturen en lokale comiteiten: de praktijk

De verschillen tussen het NCHV en het CANF verklaren in belangrijke mate waarom de lokale organisatie van de comités in Noord-Frankrijk tot minder politieke spanningen leidde. Ze verklaren evenwel niet waarom de introductie van het NCHV op de ene plaats tot hevigere politieke strijd leidde dan elders.

Als we Henri Pirenne mogen geloven trad men tot het comiteit toe zoals men eertijds aan gemeentepolitiek deed: uit lust tot handelen, een hang naar populariteit, uit de wens zich te onderscheiden. De vele comiteiten waren immers de enige organisaties ‘waarin ambitieuze burgers iets konden doen’⁹⁸. Hoewel Pirenne met deze bemerking terecht suggereert dat er competitie bestond om plaatsjes in de voedselcomiteiten, lijkt hij voorbij te gaan aan de bredere machtsstrijd die dit overal met zich meebracht. Conflicten, discussies en spanningen waren immers veeleer de regel dan de uitzondering. De lokale hulp- en voedingscomiteiten vormden de politieke arena’s bij uitstek waar men vetes uitvocht en vooroorlogse rivaliteiten beslechtte. De idee van een Godsvrede die alle binnenlandse twisten voor de duur van de oorlog aan de kant schoof, was op het lokale terrein meer wens dan werkelijkheid⁹⁹. De *treuga dei* gold vooral wanneer men standpunten bepaalde ten opzichte van de bezetter. Wanneer het over de voedselkwestie ging, bood het de meerderheidspartijen vooral een retorische truc om de oppositie de mond te snoeren. Groot was dan ook de discrepantie met de vergadering van het Uitvoerend Comité van het NCHV in Brussel waar men (schijnbaar) in eendracht samenwerkte over de ideologische grenzen heen. De situatie in Antwerpen, Aalst en Houdeng-Aimeries toont dat duidelijk aan. In geen van die drie casussen verliep het tot stand komen van de lokale NCHV-afdelingen zonder discussie.

Volledig verdwijnen deden debatten aangaande de lokale samenstelling en het functioneren van de voedsel- en hulpcomiteiten nooit. Wel weerklonken ze overwegend tijdens het eerste oorlogsjaar en in het bijzonder eind 1914 – begin 1915. Afnemen deden ze doorgaans in de zomer van 1915, enkele maanden na de omzendbrief waarin Francqui (nogmaals) aanstuurde op een strikte scheiding tussen stads- of gemeentebesturen en lokale hulp- en voedingscomiteiten. Die vraag om een strikte scheiding verklaart niet alle spanningen. Om te begrijpen waarom de omvang van de discussies sterk verschilde naargelang de lokale context, moeten ook andere factoren in ogenschouw genomen worden: de vooroorlogse lokale machtsverhoudingen, de gebeurtenissen tijdens de invasie en de manier waarop men de eerste noodhulp organiseerde in de periode voor de internationale noodhulp. Al die factoren leidden ertoe dat de lokale machtsverhoudingen op heel wat plaatsen aan het schuiven gingen. Samengevat kwam het er dan ook op neer

⁹⁸ Zoals geciteerd in: Sophie De Schaedrijver, *De Grootte Oorlog...*, p. 112.

⁹⁹ Georges Vanloubbeeck, “L’activité politique à Liège pendant la guerre 1914-1918”, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1970, 2, p. 139.

dat politiek conflicten omtrent de samenstelling van de lokale comiteiten vooral daar opklaarden waar de lokale machtsconstellaties niet duidelijk vastlagen.

De vooroorlogse strijd werkt door in het lokale comité

De situatie in de Henegouwse mijnwerkersgemeente Houdeng-Aimeries levert voer voor de stelling dat de vooroorlogse politieke spanningen doorwerkten en zelfs verder uitgevochten werden in de lokale hulp- en voedingscomités. Net als voor augustus 1914, bleven gemeenteraad en schepencollege ook onder Duitse bezetting vier jaar lang hopeloos verdeeld¹⁰⁰. De tweespalt in het gemeentebestuur, met aan de ene kant de eigengereide en politiek geïsoleerde burgemeester Charles Pardaens en aan de andere kant de socialistische voorman Arthur Focan, leidde ertoe dat ook de totstandkoming van de lokale voedsel- en hulpcomités tot openlijke conflicten leidde.

Na bij het begin van de oorlog mee aan de wieg gestaan te hebben van de twee belangrijkste hulp- en voedingsinitiatieven die men in de gemeente organiseerde, kwam er al snel uit diverse hoeken kritiek op Pardaens' optreden. Vooral het beheer van het lokale gemeentemagazijn wekte wrevel op. Tegenstanders verweten hem een slechte organisatie en een gebrek aan transparantie¹⁰¹. Het kon niet zijn dat de burgemeester op kosten van de gemeente grote partijen voedsel aankocht zonder verantwoording af te leggen¹⁰². Discussies hierover hielden aan tot begin maart 1915, het moment waarop de lokale afdelingen van het NCHV – bijzonder laat - officieel hun werking aanvingen in de mijnwerkersgemeente. Dit vormde het moment voor de machtige liberale en socialistische fracties om burgemeester Pardaens met enkele schalkse manoeuvres te wippen uit de lokale comiteitsafdelingen. In eerste instantie grepen zij Franqui's instructies aan om een comité te stemmen waarin alle partijen gelijk vertegenwoordigd waren. De vooroorlogse beslissing van Pardaens om zich los te scheuren van de dominante liberale fractie, brak hem nu zuur op. Later buiten zij ook de discussies uit over zijn schimmige beheer van het voedselmagazijn en zijn onmogelijke houding tijdens gemeenteraadszittingen. Op een raadszitting waar Pardaens zelf niet aanwezig was, besloten verschillende raadsleden om een intern rapport over het wanbeheer in het gemeentemagazijn af te drukken en op affiche aan de bevolking kenbaar te maken¹⁰³.

Een principieel bezwaar tegen de samenstelling van de nieuwe lokale afdelingen had Pardaens niet. Wel verweet hij zijn tegenstanders dat hij niet langer betrokken was bij de nieuwe dagelijkse leiding van het Comité. Dat waren ze volgens hem verplicht: 'parce que le bourgmestre fait partie de droit du comité et qu'il n'a pas été convoqué au même titre

¹⁰⁰ Voor de gemarginaliseerde positie van burgemeester Pardaens en de lokale politieke context, zie: Yves Quairiaux, "Le mouvement libéral du pouvoir..." p. 19.

¹⁰¹ AVLL, H-A, Gemeenteraadsverslagen, 17/01/1915.

¹⁰² *Idem*, 09/07/1915 en 30/06/1915.

¹⁰³ *Idem*, 20/12/1915.

que les nouveaux membres aux nouvelles réunions'¹⁰⁴. De socialistische schepen Arthur Focan wuifde die bemerkingen weg. Er was geen sprake van dat 'recht' voor burgemeesters. In de meest recente instructies stond daar niets over te lezen. Pardaens hield het been stijf: 'En l'excluant du comité de secours, ce comité a pris une mesure draconienne, le bourgmestre lui répondra par des mesures draconiennes'¹⁰⁵. Lang liet Pardaens niet op zich wachten. Hij blokkeerde wekenlang een raadsstemming die geld aan het lokale comité moest voorzien. Pas in december 1915, na het bezoek van het Duitse burgerlijke provinciale bestuur aan een raadszitting, ging de burgemeester overstag¹⁰⁶. De burgemeester verloor het pleit van de socialistische schepen Focan. De dagelijkse leiding kwam in handen van een niet-verkozen liberale medewerker, maar Focan was de grote morele winnaar. Als belangrijkste schepen vormde hij de brug tussen het comité en de lokale verkozenen. In zo goed als elk lokaal comité dat men inrichtte nam hij zitting.

Het lokale comiteit als factor van stabiliteit

Wanneer de lokale machtsverhoudingen duidelijker afgebakend waren, liepen de politieke spanningen minder hoog op tijdens de organisatie van de lokale comiteiten. Dat suggereert de situatie in Aalst en Antwerpen. In geen van de twee casussen was de politieke strijd te vergelijken met die in de Henegouwse mijnwerkersgemeente. De machtsconstellaties waren er veel scherper afgebakend. Een evidentie was dat allerminst, niet in Antwerpen en zeker niet in Aalst. Hierboven bleek al dat de politieke situatie in beide steden eind 1914 sterk verschilde van de onmiddellijke vooroorlogse periode. Toch slaagden de heersende politieke elites erin om in beide steden de werking en samenstelling van de lokale NCHV-afdelingen volledig naar hun hand te zetten.

De val van Antwerpen en de voorname rol van Louis Franck maakten dat die laatste erin slaagde om zijn dominante positie ook in de organisatie van de lokale en provinciale NCHV-afdelingen te bestendigen. De leiding kwam in handen van 'Franckianen' uit het stadsbestuur en medewerkers uit de IC¹⁰⁷. Zij waren zo alomtegenwoordig in die eerste oorlogsweken en maanden dat er nauwelijks ruimte bleek voor politieke contestatie. Schepenen Victor Desguin (lib.) en Alfred Cools (soc.), beiden ook lid van de IC, namen belangrijke mandaten op, dit zowel op provinciaal, arrondissementeel als lokaal niveau. Andere belangrijke posten in de vele Antwerpse Comiteitsafdelingen kwamen in handen van Franck zelf, of van dichte medewerkers, gemeenteraadsleden, topambtenaren uit de stedelijke administratie en zelfs familie. Tekenend was dat leidinggevende functies naar belangrijke leden van de IC gingen, zoals de katholieke senator Rijckmans, de Antwerpse

¹⁰⁴ *Idem*, 29/10/1915.

¹⁰⁵ *Idem*, 29/10/1915.

¹⁰⁶ *Idem*, 16/12/1915.

¹⁰⁷ SA, Archief Intercommunale commissie, activiteitenverslag s.d. (vermoedelijk zomer 1915). En Maarten Van Alstein, *Belegerde stad...*, p. 259.

koopman Bunge, bankier Carlier, de advocaat Kreglinger en Bunge's naaste medewerker, Willy Friling¹⁰⁸. Zij verdiepten de verstrengeling tussen de politieke en financiële milieus nog, zo kenmerkend voor de IC. Eenzelfde evolutie voltrok zich op stedelijk niveau. De organisatie van de lokale NCHV-afdelingen entte zich op de eerste *ad hoc* initiatieven, en met name het Antwerpse Hulpcomiteit (AHC). Terzelfdertijd sloot de Provinciale en arrondissementele machtsgreep van Franck en co. niet uit dat het betrekkelijk lang duurde eer de vele stedelijke hulpinitiatieven opgingen in de werking van het Comité. De gunstige economische toestand van de stad maakte dat er pas in november 1915 officieel een lokaal Antwerps voedingscomité tot stand kwam¹⁰⁹. Franck's machtsgreep riep ook weerstand op. Niet het minst van zijn partijgenoot en schepen Louis Strauss¹¹⁰. Die trad nooit toe tot de IC en bleef ook vier jaar lang, ondanks zijn medewerking vanaf eind november 1915, wantrouwig ten opzichte van het Comité.

Terwijl dit in Antwerpen mogelijk was *dankzij* de invasie, voltrok zich in de Denderstad een gelijkaardig proces *ondanks* de invasie. Hier speelden de voedselpolitiek en de totstandkoming van de lokale NCHV-afdeling een cruciale rol in het herbevestigen van de katholieke macht. De opname van enkele kopstukken in de lokale NCHV-afdeling begin 1915 herstelde de geleden imagoschade en her-legitimeerde hun machtsbasis. Dat was absoluut noodzakelijk. Het vertrek van de burgemeester en schepenen had er immers in de herfst van 1914 toe geleid dat de absolute conservatieve katholieke dominantie voor het eerst sinds mensenheugenis doorbroken was¹¹¹. Het herstel begin 1915 was mogelijk omdat de lokale katholieke belangen tijdens het twee maanden durende interregnum behartigd werden door Jaak Van den Bergh en Lodewijk de Béthune, de respectieve dd. burgemeester en waarnemend schepen. Het waren ook zij die eind november 1914 in naam van het Aalsterse stadsbestuur officieel contacten aangingen met het Oost-Vlaamse PCHV. Ondanks dat de lokale socialistische leider Alfred Nichels een plaats verwierf in het PCHV, slaagden zijn partijgenoten er niet in om ook een rol van betekenis te spelen in de lokale afdeling¹¹². De katholieke coryfeeën keerden net op tijd terug¹¹³. De moeilijke heropstart van het dagelijkse bestuur en de onvrede over onder meer de kolenkwestie, bood Moyersoens, De Hert, De Wolf en co. de mogelijkheid om zich opnieuw op te

¹⁰⁸ Ook al eerder opgemerkt door Antoon Vrints, "De 'Klippen des Nationalismus': de Eerste Wereldoorlog en de ondergang van de Duitse kolonie in Antwerpen", in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2002, 10, p. 17.

¹⁰⁹ SA, Archief van het Antwerps Komiteit voor Hulp, Plaatselijk voedingscomiteit voor Antwerpen, Verslag 15/11/1915 – 31/05/1919.

¹¹⁰ Jozef Mertens, "Louis Franck in het verzet...", p. 338 e.v.

¹¹¹ Ludovic Moyersoens, *Baron Romain Moyersoens en politieke problemen van zijn tijd. 1870-1967*, Aalst, 1986, p. 118-122.

¹¹² UB, Comité National de Secours et d'Alimentation. Province de la Flandre Orientale, Rapport du Comité Provincial depuis sa constitution jusqu'au 28/01/1915.

¹¹³ Ludovic Moyersoens, *Baron Romain Moyersoens ...*, p. 119-120-123 en SA.A, Gemeenteraadsverslagen, 22/06/1915 .

werpen als de verantwoordelijke bestuurders waar de stad nood aan had. Zelfs de immer polemische Daensistische oppositiekraant die schepen Moyersoer maar zelden spaarde, kopte hoopvol: ‘Nu schepene en volksv. Moyersoer thuis is, zal er wel geld gevonden worden voor voldoende uitdeelingen gelijk in andere steden’. Schepen De Wolf zijn broer, Karel De Wolf, kreeg de dagelijkse leiding over het 28-koppige comité. De katholieke dominantie was absoluut, dat bleek ook uit de vele lokale katholieke mandatarissen die voorzittersposten bekleedden in de verschillende afdelingen en werken die hiervan afhingen¹¹⁴.

Net als op vele andere plaatsen verliep de greep naar de macht in de Aalsterse en Antwerpse lokale NCHV-afdelingen niet zonder de nodige discussies. Debatten behelsden vooral de samenstelling van de comités¹¹⁵. Net als voor de oorlog stonden oppositie en meerderheid lijnrecht tegenover elkaar. Een blik op de lokale gecensureerde pers toont dit zeer duidelijk aan. Van oudsher trokken de socialistische Vooruit en de Daensistische Werkman van leer tegen de katholieke dominantie in Aalst¹¹⁶. Toch deden ze dat niet in dezelfde mate of eensgezind. Veelzeggend was de reactie van Daens op een artikel uit Vooruit over de evenredige vertegenwoordiging in de vele onderafdelingen van het NCHV:

‘De socialisten roepen als mosselmans en klagen putten in d’eerde, zo diep als ’t Belfort van Gent, omdat er geen Evenredigheid is in de Provinciale en Gewestelijke Comiteiten. In ’t Provinciaal Comiteit van Oost-Vlaanderen: op 31 leden enkel 3 socialisten; in’t Comiteit van Aalst, op 10 leden maar 1 socialist; in’t Comiteit van Geeraardsbergen op 16 Leden 1 socialist. Dat is zekerlijk ongepast en onrechtveerdig. Doch hebben wij niet gezien dat de socialisten van Aalst samenspannden met de Katholieken, om de Kristene Democraten gansch uit te sluiten? In’t Stad Aalst hebben de Democraten één Volksvertegenwoordiger en 3 Raadsheren; in ’t Arrondissement hebben ze talrijke Raadsheeren; hun Volksvertegenwoordiger had meer dan 20 duizend stemmen (...) En als te Gent gevraagd werd: Waarom is Peër Daens er niet bij? Dan zwegen de Socialisten als Karpels in’t water. Ze willen dus de Evenredigheid voor hun zelve, maar niet voor d’ander’¹¹⁷.

¹¹⁴ Comité National de Secours et d’Alimentation. Province de la Flandre Orientale, Rapport du Comité Provincial du 25/02/1915 au 31/03/1915, p. 69.

¹¹⁵ Notulen of verslagen van vergaderingen van de lokale comités zijn nauwelijks of niet bewaard, en ook in de gemeenteraads- of collegeverslagen zijn nauwelijks sporen te vinden van discussies over de werking van de comités. De belangrijkste bron voor de partijpolitieke twisten zijn lokale of regionale kranten die onder Duitse censuur bleven verschijnen. Voor enkele (vernietigende) controlerapporten over de werking van enkele comiteitsactiviteiten: Rijksarchief Gent (RAG), Archief Provinciaal Comiteit voor Hulp en Voeding - Oost-Vlaanderen, “Briefwisseling gewestelijke comités: Aalst”, 54, Rapport voor het provinciaal comité, 28/04/1917.

¹¹⁶ Voor een (niet exhaustieve) doch handige bundeling van allerlei artikels uit verschillende Gentse kranten over de sociale politiek in Aalst, zie: ARA, Archief van Louis Varlez betreffende de Eerste Wereldoorlog, 1885-1919, nr. 42: Krantenknipsels inzake de hulpverlening aan behoeftige werklozen (uit de Vooruit) in Aalst: 1915-1917.

¹¹⁷ *De Werkman*, 02/04/1915.

Sterk gelijkaardig waren stukken van de Antwerpse socialisten en katholieken¹¹⁸. Ook zij grepen het argument aan van de evenredige politieke vertegenwoordiging. Dergelijke artikels die de politieke toe-eigening van hulpinitiatieven bekritiseerden, bewijzen dat de verschillende politieke partijen hierin een strategie zagen om hun invloed te behouden om zo na de oorlog politiek sterk te kunnen staan¹¹⁹.

Over de interne keuken van de lokale NCHV-afdelingen, discussieerde men minder vaak openlijk. Dergelijke uitingen lagen gevoeliger dan stukken over de samenstelling van de comités die veel meer voorkwamen. Toch kwamen sporen hiervan nu en dan bovendrijven. Onder meer enkele Antwerpse socialisten spaarden hun kritiek niet. Zij richtten hun peilen op de liberale dominantie en tekenden in het bijzonder verzet aan tegen de complexe onderstandsbedelingen¹²⁰. Zij bepleitten een ‘Eenvormige werkeloozensteun’, meer centralisering en één overkoepelend en ‘neutraal’ steuncomité¹²¹. Dat zou in hun ogen het bijzonder complexe systeem voor iedereen duidelijker maken: ‘Terwijl in andere gemeenten een komiteit alles regelt, telt Antwerpen er verschilligen die moeilijk kunnen samenwerken’¹²² en ‘Het zal voor menige onzer lezers zeer moeilijk vallen, uit die enkele regelen wijs te worden, steun A, steun B, steun C enz. enz. De algemeene steunregeling is wel zoodanig ingewikkeld te Antwerpen, dat niet ieder welke er zich niet dagelijks mede bezig houdt, er noch den echten draad in vinden kan’¹²³. Openlijke kritiek uit het socialistische kamp lag echter moeilijk omdat zij met Alfred Cools de schepen van financiën leverden. Het was zaak om de socialistische schepen, met bevoegdheden over de ravitaillering én verschillende posten in het NCHV, niet te besmeuren. Dit leverde een complexe spreidstand op: ‘Nog eens, wij kunnen niet anders dan met lof spreken over de onafgebroken pogingen, door ons stedelijk bestuur aangewend, om de bevolking van het noodige te voorzien. MAAR even min zal met het

¹¹⁸ Voor de socialistische stem in Antwerpen, zie: AMSAB, Syndicaal Mededelingenblad van de Algemene Federatie der Vakbonden van Antwerpen (1915-1918), 29/01/1916. Dit blad verscheen van maart 1915 tot 1918, zie: Mieke Claeys Van Haegendoren, “De Antwerpse socialistische federatie van 1914 tot 1921, de evolutie van haar positie in en verhouding tot de Belgische Werkliedenpartij”, in *Res Publica*, 1967, 1, p. 42. Volgens Daniël Vanacker haalde het blad een oplage van 10.000 exemplaren. Verder zijn er ook knipsels te vinden over Antwerpen in de *Vooruit*, zoals bewaard in: ARA, Archief Louis Varlez WOI..., *Vooruit*, 03/09/1915. De socialistische pers schreef consequent over de weinige socialisten in de vele Antwerpse comités. Veelzeggend was de titel van een vlammend stuk hierover ‘Godsvrede’. Gelijkaardige stukken waren ook te lezen in de kolommen over Antwerpen van het (Gentse) katholieke blad ‘Het Volk’. Te veel verschillende comités, te weinig onderlinge samenwerking en vooral een schrijnend gebrek aan katholieke medewerkers.

¹¹⁹ Daniël Vanacker, *Van Activist tot antifascist...*, p. 458 e.v.

¹²⁰ Een doorn in het oog was vooral het ‘blauwe’ Weldadigheidsbureau onder leiding van Isidoor Van Doosselaere en de belangrijke rol die het bleef spelen in Antwerpen, dit in tegenstelling tot op vele andere plaatsen waar Weldadigheidsburelen aan belang verloren als gevolg van de oorlogscontext. *Syndicaal Mededelingenblad...*, 06/11/1915. Zie ook ARA, Archief Louis Varlez..., *Vooruit*, 15/10/1915.

¹²¹ *Syndicaal Mededelingenblad...*, 15/03/1915.

¹²² *Idem*, 03/04/1915.

¹²³ *Idem*, 03/07/1915.

ons ten kwade duiden, wanneer wij beweren de organisatie van steun, als onpractisch ingericht te beschouwen'¹²⁴.

Welke aandeel voor burgemeesters?

Dat geen enkele van de burgemeesters uit de drie bestudeerde casussen als politiek individu een prominente rol speelde in de lokale NCHV-afdeling, hoeft – ondanks Nath's bemerkingen - niet te verbazen. Het kwam namelijk maar zelden voor dat burgemeesters van belangrijke stedelijke contexten een vooraanstaande rol opnamen, enkele uitzonderingen niet te na gesproken zoals Sylvain Guyaux in La-Louvière, Ferdinand Portmans in Hasselt of Ernest Reyaert in Kortrijk¹²⁵. Voor dit type burgemeesters was het niet alleen minder evident om de instructies over een strikte scheiding naast zich neer te leggen, het was voor hen ook heel wat makkelijker om taken uit te besteden aan schepenen, professionele bestuurders of medewerkers uit de beter uitgebouwde lokale administraties. Hoewel meer lokaal onderzoek nodig blijft, lijkt het dus dat burgemeesters van kleinere gemeenten of dorpen er vaker in slaagden om een belangrijke rol te spelen in of te wegen op werking van de lokale NCHV-afdelingen. Dit was zeker zo wanneer de burgemeester of gemeentesecretaris de enigen waren in het dorp die over de nodige administratieve en bestuurlijke kennis beschikken om zo'n werk te leiden. Bovendien lijkt het ook niet ondenkbaar dat burgemeesters zonder officieel voorzitter te zijn of deel uit te maken van een lokaal comité, toch via hun politieke meerderheid of zelfs stromannen achter de schermen de touwtjes in handen hielden.

Een burgemeester hoefde niet per definitie rechtstreeks deel uit te maken van de lokale NCHV-afdelingen om er toch vaak nauw mee verweven te zijn. Zeker in de ogen van heel wat inwoners was de zo druk bediscussieerde scheiding tussen comiteit en lokale overheid geen natuurlijk gegeven. Zij zagen hen vaak als één en ondeelbaar. Dichte medewerkers of collega lokale verkozenen droegen vaak verschillende petjes of waren door het lidmaatschap van een politieke strekking onderling verbonden. Ook het gezamenlijk naar voor treden kon deze 'officieuze' verbondenheid in de hand werken. Gebeurtenissen als in Aalst bijvoorbeeld, waar dd. burgemeester Jaak Van den Bergh enkel officieus mee vergaderde met het lokale comité, suggereren dat. Alvorens de Amerikaanse winkel midden 1915 definitief naar de Grote Markt verhuisde, bracht het Comité de winkel tijdelijk onder bij de dd. burgemeester thuis. Overal op de muren in Aalst stond te lezen dat: 'De Spaansch-Amerikaansche Winkel (...) wordt ingericht ten huize van M. den Burgemeester, Korte Zoutstraat, (die zijn ruimen winkel KOSTELOOS voor het werk ten

¹²⁴ *Idem*, 03/04/1915 en ARA, Archief Louis Varlez..., Vooruit, 03/09/1915.

¹²⁵ Niels Matheve, *Une république des camarades...*, p. 289.

dienste stelt)¹²⁶. Ondanks zijn afnemende rol, probeerde de burgervader zich op deze manier wel nog persoonlijk te profileren en te associëren met de voedselhulp.

4. Van ‘maire nourricier’ naar ‘maire exécutif’: uitvoerders van beleid

De organisatie van de internationale voedselhulp beïnvloedde het functioneren van burgemeesters en lokale besturen structureel. De bovenvermelde politieke spanningen waren een symptoom van een bredere machtsverschuiving. De verregaande lokale autonomie die burgemeesters als gevolg van de crisissituatie in de eerste oorlogsmaanden genoten, nam af. De ontplooiing van het NCHV en het CANF ondergroef de machtsbasis van burgemeesters en gemeentebesturen. De steeds omvangrijker wordende Duitse voedselpolitiek versterkte die evolutie nog. Zowel de bezetter als de internationale voedselhulp trokken bevoegdheden naar zich toe en legden centraal aangestuurd beleid op met een dwingend karakter. Hierdoor kreeg de rol van burgemeesters en lokale overheden in België en Noord-Frankrijk een steeds meer uitvoerend karakter. Hoe manifesteerde die bevoegdheids- en machtsverschuiving zich op het terrein? Genereerde dit spanningen? Op welke manier toonde dit sterker uitvoerende karakter zich? En wat betekende dit voor hun functioneren?

Voedselhulp ten koste van lokale autonomie

Institutionele machtsverschuiving

‘Aalst is zonder Gemeenteraad (...) Het is nu meer dan 2 maand (...) Volgaarne nemen wij aan, dat Voedings-Komiteit en Klachten-Komiteit het werk van den Gemeenteraad zeer verlichten en onschatbare Diensten bewijzen (...) Althans, aan den Gemeenteraad, gekozen en aangesteld door de Bevolking, blijft de macht van Bestuur en Toezicht’¹²⁷. Wanneer raadsleden, schepenen en adjunct burgemeesters bij het begin van de oorlog nog druk noodmaatregelen bediscussieerden tijdens gemeenteraadsvergaderingen, kwam dit steeds minder voor eens het NCHV en het CANF op volle toeren draaiden. Belangrijke beslissingen nam men hoe langer hoe meer in dit soort vergaderingen, iets waar vooral

¹²⁶ S.A.A, Verzameling Oorlogsaffiches, ‘Opening van den Spaansch-Amerikaanschen Winkel – Het Voedingscomiteit’, 06/04/1915.

¹²⁷ *De Werkman*, 13/05/1915.

raadsleden die daar geen deel van uitmaakten het moeilijk mee hadden. Vanaf dan debatteerde men in de gemeenteraad of het schepencollege nog maar zelden openlijk over de werking van de hulpinitiatieven. Gesprekken onder lokale verkozenen behelsden enkel nog de financiële kant van de zaak. Gemeenteraden en schepencolleges vervelden tot organen waar men financiële middelen zocht, stemde en goedkeurde voor de werking van de hulp- en voedingscomités. Strikt gezien hadden raadsleden niet de bevoegdheid om toe te zien op de werking van een privé-organisatie¹²⁸. Dit gaf lokale machtshebbers een argument om kritische vragen de kiem in te smoren. Zo erkende schepen Felix De Hert eind 1917 in Aalst dat de klachten vanuit de oppositie over de slechte kwaliteit van het brood legitiem waren. Maar het leek hem maar fair om de klachten te richten tot zij die er bevoegd voor waren. Het college en de raad hadden daar niets over te zeggen: ‘Met het verzorgen van brood is het voedingscomiteit gelast; voor de aardappelen is er eene bevoorradingscommissie’¹²⁹. Dat De Hert in deze commissies zetelde en de vraagsteller in geen van beide, deed er voor de schepen niet toe. Ook in Antwerpen wilde schepen Strauss discussies in de gemeenteraad over de bevoorrading en het functioneren van het comiteit vermijden¹³⁰. Het zou de bevolking enkel maar ontmoedigen. Het sterk publieke karakter van de raadszittingen en de verplichte publicatie van de verslagen maakten lokale overheden behoedzaam over wat men notuleerde al dan niet. Wanneer dergelijke thema’s uitzonderlijk wel eens de dagorde haalden, dan gebeurde het dat zij het resultaat van politieke één-tweetjes waren¹³¹. Partijgenoten interpelleerden met voorbereide vragenrondes om zo de bevolking te informeren en gerust te stellen¹³².

Dat ook de Franse gemeenteraden nog maar weinig debatteerden over het aandeel van de voedselhulp is, gezien de vaak nauwere verwantschap met het lokale CANF-comité, minder voor de hand liggend. Toch bekritiseerde men ook hier tijdens gemeenteraadszittingen nauwelijks of nooit openlijk de werking van de voedselcomités. In Fourmies bijvoorbeeld, regeerde de tandem Coppeaux (burgemeester) – Berteaux (districtsvoorzitter CANF en secretaris-generaal van het stadhuis) met ijzeren hand. Kritiek op de voedselhulp stond gelijk aan kritiek op het stadsbestuur, en dat was uit den boze. Wie dit toch probeerde, kreeg onmiddellijk een veeg uit de pan. Naar een raadslid schreef de burgemeester ‘il n’est pas de règle de transmettre de protestation à ceux qui vous témoignent leur bienveillance’ (...) ‘Les délégués municipaux, sont des gens dévoués et de bonne volonté, nous ne pouvons leur demander plus, ils sont convaincus que la

¹²⁸ SA, Gemeentebld, 22/01/1917. Louis Franck zei bijvoorbeeld eind januari 1917 in de gemeenteraad: ‘Mijne heeren, voor wat de voedingsmiddelen betreft die ingevoerd worden door het Nationaal Comiteit, zal ik mij bepalen bij enkele inlichtingen, want de werking van dit Comiteit behoort niet rechtstreeks tot onze bevoegdheid.’

¹²⁹ S.A.A, Gemeenteraadsverslag, 06/07/1917.

¹³⁰ SA, Gemeentebld, 17/04/1916.

¹³¹ *Idem*, 21/0/2/1916 en 22/01/1917.

¹³² *Idem*, 06/08/1917.

critique est beaucoup moins difficile que la besogne¹³³. Veelzeggend is dan ook dat de weinige openlijke fricties tussen burgemeesters en raadsleden er in Noord-Frankrijk net kwamen als gevolg van een al te voortvarende en eigengereide houding van die eerste. Onder meer in Rijsel en Anstaing waren daar klachten over te horen¹³⁴. Enkele raadsleden en één adjunct bekritiseerden Delesalle en zijn aandeel in de oprichting van het zogenaamde ‘Comité Hollandais’¹³⁵. De woordvoerder bekritiseerde niet het werk zelf – dat leverde grote diensten aan de bevolking – maar wel dat hij de gemeenteraad passeerde: ‘mais je me plains, en tant que Conseiller municipal, de ce qu’on ne nous ait pas tenus au courant des rapports de l’Administration avec ce comité. (...) J’insiste à nouveau, pour que l’Administration municipale tient le Conseil au courant de toutes les questions de cette sorte’¹³⁶.

Deze machtsverschuiving van de raad en het college naar het comiteit kon tegenkanting opwekken. De wrevel die ontstond bij sommige lokale besturen wanneer men hen dwong om beslissingen van bovenaf uit te voeren, maakt dit duidelijk¹³⁷. De eigenzinnige dd. sous-prefect van Cambrai, Jules Hélot, merkte op dat het CANF zeker nuttig werk verleende, ‘mais il n’y a ni demande, ni observation à faire, il faut prendre ce qu’il donne et ne rien dire’¹³⁸. In het bijzonder Belgische raadsleden die voor de oorlog prat gingen op hun lokale autonomie hadden het hier vaak moeilijk mee. Zo stemden zij de vooraf door het comiteit ingevulde kant-en-klare gemeenteraadsbesluiten niet steeds met volle goesting¹³⁹. Door maatregelen overal in de regio op exact dezelfde manier door te voeren, hoopte het comiteit de efficiëntie te verhogen¹⁴⁰. Het dwingende karakter van

¹³³ AMF, Copies des lettres du mairie, Brief van Coppeaux aan Monsieur Culot, conseiller municipal, 10/06/1915.

¹³⁴ ADN, Série M, M89/272a., Anstaing, Brief van de gemeenteraad aan de prefect, 11/06/1918.

¹³⁵ Stéphane Lembré, *La guerres des bouches...*, p. 97.

¹³⁶ AML, Gemeenteraadsverslagen, 03/12/1915.

¹³⁷ Bijvoorbeeld: Paul Jans, “Gelenaars en sinjoren in de Eerste Wereldoorlog: spanningen tussen lokale autonomie en Antwerpse bemoeizucht”, in *Jaarboek van de Vrijheid en het Land van Geel*, Geels Geschiedkundig Genootschap, 2015, 50, p. 139-159

¹³⁸ Jules Hélot, *Cinquante mois...*, p. 354.

¹³⁹ Het gemeentebestuur van Houdeng-Aimeries kreeg op regelmatige tijdstippen – vooral midden en eind 1915 – exemplaren toegestuurd uit Soignies en La Louvière. Enkel de naam van de gemeente en de handtekening ontbraken nog. Waarna men ze ter stemming voorlegde in de gemeenteraad.

¹⁴⁰ CANF-districtsmedewerkers stuurden in de lente van 1915 voorgekauwde gemeenteraadsbesluiten door naar de gemeenten in hun district. Daarin stond onder meer haarfijn uitgelegd hoe de gemeenten ‘une comptabilité particulière dédiée au ravitaillement’ hoorden te openen. De complexe akkoorden omtrent de financiering door de lokale besturen van het CANF dwongen hen hiertoe. Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 298: Voor een institutioneel overzicht van hoe de gemeentefinanciën tijdens en na de oorlog geregeld en geregulariseerd werden, zie: Christian Descheemaeker, “La cour des comptes pendant la première guerre mondiale”, in Florence Descamps en Laure Quennouelle-Corre (reds.), *Finances publiques en temps de guerre, 1914-1918. Déstabilisation et recomposition des pouvoirs*, Parijs, 2016, p. 159-187. Voor de specifieke situatie van de

sommige omzendbrieven uit Brussel of Rijsel kon lokale verkozenen tegen de borst stoten. Zo bleek het Aalsterse stadsbestuur begin 1915 niet onverdeeld gelukkig met de eis van bovenaf om een Spaans-Amerikaanse winkel te openen in de stad. Het Comité, volledig gedomineerd door het katholieke stadsbestuur, voelde dan ook de aandrang om dit te rechtvaardigen. Op een affiche stond te lezen: ‘Wij menen aan onze bevolking te mogen zeggen, dat het Stedelijk Onderstands- en Voedingscomiteit niet zot was van zulken winkel, uit vrees dat onze beproefde neringdoeners daardoor nog meer zouden getroffen worden. Doch er was geen uitstel meer mogelijk. Bijna door heel het bezette deel van België, werden die winkels op **UITDRUKKELIJKE EISCH DER ALGEMEENE VOEDINGSCOMMISSIE** ingericht en Aalst moest denzelfden weg op, wilden wij onze bevoorrading niet in gevaar brengen¹⁴¹. Deze affiche diende een duidelijke politieke strategie. Het voedingscomité wilde enerzijds haar sympathie betuigen met de lokale handelaren die het steeds moeilijker kregen. Anderzijds toonde het Voedingscomité zich ook ‘verantwoordelijk’ door de voedselvoorziening van de Aalstenaars krachtdadig in handen te nemen.

Wrevel ging in twee richtingen. Een te onafhankelijke positie van lokale autoriteiten stootte bij de comités op onbegrip. Vooral tijdens de eerste maanden van de voedselhulp vergde het enige aanpassing voor lokale overheden dat zij niet langer het monopolie hadden op de verkoop, rantsoenering e.d. Nu en dan dienden de comités dit bij burgemeesters in herinnering te brengen. Omstreeks oktober 1915 tikte CANF-kopman Edmond Labbé burgemeester Delesalle op de vingers. Nogal voortvarend had die laatste aangekondigd dat het stadhuis besloten had om de prijzen van verschillende CANF-producten te laten zakken¹⁴². Labbé benadrukte dat zo’n manier van functioneren absoluut niet kon, en zeker niet in dergelijke bewoordingen. Geagiteerd schreef hij aan Delesalle: ‘Tout ce qui concerne les denrées américaines est administré pour la ville de Lille par le Comité local¹⁴³. Enkel het CANF bezat de bevoegdheid om prijzen vast te leggen en hierover te communiceren. Labbé eiste onmiddellijk een rechtzetting.

De sterkere greep van de hulporganisaties op lokale besturen in België dan in Frankrijk

Stads- en gemeentebesturen boetten niet overal in gelijke mate aan macht en lokale autonomie in als gevolg van de georganiseerde voedselhulp. Het uitvoerende karakter van burgemeesters en lokale besturen manifesteerde zich op specifieke wijze en naargelang de lokale context. In het oog springt vooral de sterkere greep van de hulporganisaties op

gemeentefinanciën in Rijsel, zie: Comité d’Histoire de la Cour des Comptes, *La Cour des Comptes dans la guerre 14-18*, Parijs, 2015, p. 167-179.

¹⁴¹ S.A.A, Verzameling Oorlogsaffiches, “Opening van den Spaansch-Amerikaanschen Winkel – Het Voedingscomiteit”, 06/04/1915.

¹⁴² ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 14/10/1915.

¹⁴³ AML, 4H 99, Brief van Edmond Labbé aan Charles Delesalle, 15/10/1915.

lokale besturen in bezet België. Dit kwam omdat het NCHV een veel breder terrein bestreek dan haar Franse evenknie. Vanuit Brussel stimuleerde het NCHV vier jaar lang een zeer breed scala aan initiatieven. Talrijk zijn de voorbeelden als het Werk van de Schoolkoek, comiteiten die kinderen en zuigelingen beschermden, de restaurants van het Groene Kruis, de Volksoep... Dergelijke ondernemingen bestonden in Noord-Frankrijk amper. De sterkere greep van de Belgische hulp- en voedselinitiatieven kwam echter nergens duidelijker tot uiting dan in het werkloosheidsvraagstuk. Het NCHV organiseerde niet alleen de voedselvoorziening, maar coördineerde en nationaliseerde ook gaandeweg de onderstands- en hulppolitiek. Opnieuw bleek de ontplooiing van het NCHV eind 1914 een breukmoment. Naar analogie met de voedselpolitiek hadden stads- en gemeentebesturen tijdens de eerste maanden de vooroorlogse onderstandsinitiatieven en werklozenfondsen versterkt. Waar die nog niet bestonden, had men speciale hulpinitiatieven ingericht. Vanaf maart 1915 nam die lokale autonomie af en namen lokale hulpcomités deze taken over. Steeds minder konden Belgische lokale besturen zelf beslissen over hoe ze de grote groepen werklozen ondersteunden. Typerend voor de machtsontplooiing van het NCHV was de beslissing om in de lente van 1915 over te gaan tot het inrichten van het fonds voor 'Aide et Protection aux Chomeurs Involontaires'¹⁴⁴. Het Uitvoerend Comité in Brussel legde zo door middel van haar lokale hulpcomités een vaste structuur op over heel België. Historicus Guy Vanthemsche becijferde dat het NCHV ongeveer 90% van de uitgaven van de werklozensteun voor haar rekening nam, slecht 10% kwam nog van de steden en gemeenten. Nog later verdween het officiële aandeel van de steden en gemeenten helemaal¹⁴⁵. Volgens de Luikse socioloog en medewerker Ernest Mahaim wilde het comiteit op die manier Duitse bemoeienissen vermijden¹⁴⁶. De hulpstructuur bestond vanaf april 1915 uit drie 'types' steun: Secours A, B en C¹⁴⁷. Tot november 1917 determineerde deze driedeling de werklozenpolitiek. Vanaf dan beschouwde het NCHV iedereen, werkloze arbeider of niet, in gelijke mate als behoeftig¹⁴⁸. Van een dergelijke organisatie was in bezet Frankrijk hoegenaamd geen sprake¹⁴⁹.

¹⁴⁴ Ernest Mahaim, *Le chômage en Belgique pendant l'occupation allemande*, Parijs, 1926, p. 41.

¹⁴⁵ Guy Vanthemsche, *De werkloosheid in België...*, p. 19-22.

¹⁴⁶ Ernest Mahaim, *Le chômage en Belgique...*, p. 42.

¹⁴⁷ Met Secours A bedoelt men de hulp (steeds in natura) aan alle noodlijdenden. Secours B was de 'nieuwe' naam voor de ondersteuning van vrouwen en familie van soldaten en officieren aan het front (zgn. soldatengeld). Secours C was de hulp speciaal voor werkloze arbeiders die als gevolg van de oorlog hun werk verloren waren. (Guy Vanthemsche, *De Werkloosheid in België...*, p. 22).

¹⁴⁸ Vanaf november 1917 echter, kwamen Secours A (hulp voor alle noodlijdenden) en C samen in de 'Secours Alimentaire'. Voor een kritische bespreking van de ideologische en politieke motivaties verwijs ik naar het werk van Guy Vanthemsche, *De werkloosheid in België, 1929-1940*, Berchem, p. 19-22.

¹⁴⁹ Marc Leleux, "Les syndicats du Nord et la question du chômage...", p. 143-155 en Pierre Boulin, *L'Organisation du travail dans la région envahie de la France pendant l'occupation*, Parijs, 1927.

De respectieve voedselhulporganisaties onttrokken in beide landen specifieke bevoegdheden aan burgemeesters en lokale overheden. Van bij hun oprichting bepaalden bijvoorbeeld enkel zij nog de maximumprijzen en rantsoenen van de levensmiddelen die men in de Amerikaanse winkels en bedelingslokalen aan de man bracht¹⁵⁰. Eén zo'n typisch 'comiteit-product' was brood. Het voorzien van brood groeide uit tot dé kerntaak van het NCHV en CANF. Gezien het symbolische belang voor burgemeesters van de broodvoorziening, was de machtsgreep van de comités in deze cruciale kwestie zeer goed voelbaar eind 1914, midden 1915. De 30 punten lange instructielijst die het CANF in de lente van 1915 naar de lokale besturen rondstuurde deed er geen twijfel over bestaan: 'Le prix et le rationnement du pain sont décrétés par le Comité Central'¹⁵¹. Vanuit de provinciehoofdsteden, Brussel en de districtshoofdplaatsen in Frankrijk legde men prijzen en rantsoenen op aan de lokale besturen en lokale comités. Dit maakte het in theorie voor burgemeesters en medewerkers zo goed als onmogelijk om hier zelf nog invloed op te hebben. In de praktijk bleek er wel nog enige speelruimte, en zeker wanneer het ging over de praktische en logistieke organisatie van de broodvoorziening¹⁵². Steunde men op particuliere bakkers (Rijsel), grotere coöperatieve bakkerijen (Fourmies, Aalst en Houdeng-Aimeries), of liet men, zoals nog elders gebeurde, de lokale bevolking zelf bakken? Vooral de Noord-Franse lokale overheden beschikten nog meer dan hun Belgische collega's over een zekere bewegingsruimte. Lokaal onderzoek naar de broodbedelingen in Rijsel, Fourmies en Valenciennes suggereert dat¹⁵³. Opnieuw was dit zo omdat er een grotere overlap bestond tussen lokale besturen en CANF-afdelingen. Daarnaast beschikte de CANF-leiding ook niet over dezelfde centraal aangestuurde controleorganen. Er bestonden amper Inspectie- en Controlediensten of Oogstcommissies zoals die in het Generalgouvernement controles uitoefenden¹⁵⁴. Tekenend was dat de regioverantwoordelijke die vanuit Fourmies sporadisch toezicht uitoefende in de

¹⁵⁰ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, p. 80.

¹⁵¹ AML, 4H104, "Rapport présenté par le bureau de Bruxelles du CANF sur les opérations effectuées depuis le début de l'organisation jusqu'au 31 décembre 1915" en Idem, "Instructions aux municipalités en ce qui concerne la distribution de pain par locaux communaux", 1916, p. 32.

¹⁵² Uitzonderlijk was dan ook de omzendbrief van het CANF die aan de kaak stelde dat sommige lokale CANF-afdelingen hogere winsten boekten als anderen, omdat zij de prijzen van sommige producten iets hoger vastlegden. Het CANF ging hier niet mee akkoord, de voedselprijs moest zo laag mogelijk gehouden worden. AML, 4H104, Omzendbrief CANF 05/06/1916. Het centraal bureau van het CANF stelde de maximumprijzen vast, maar de district comités konden beslissen om daar onder te gaan. Voorwaarde was dan dat ze winsten genoeg maakten op andere producten omdat te compenseren.

¹⁵³ Stéphane Lembré, *La guerre des bouches...*, p. 89-116; Sébastien Débarges, *Fourmies...*, p. 52-79 en Salomé Sévérine, *Valenciennes...*, p. 162-180.

¹⁵⁴ In Rijsel waren er wel inspecteurs/controleurs actief voor het CANF. Maar was op geen enkele manier te vergelijken met de omvang en systematiek van de uitgebouwde diensten in het Generalgouvernement onder de vleugels van het NCHV. ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 192, 14/09/1916.

omliggende dorpen en gemeenten, burgemeester Coppeaux zelf was, en dus geen onafhankelijke controleur¹⁵⁵.

Alles wijst er dus op dat Franse burgemeesters, en zeker diegene uit de belangrijkste stedelijke agglomeraties, door informele contacten en hun politieke invloed veel meer konden wegen op de lokale organisatie van brood- en andere levensmiddelenbedelingen. Onder meer in Rijsel, Tourcoing, Douai, Fourmies en Valenciennes was het politieke gezag van burgemeesters Delesalle, Dron, Bertin, Coppeaux en Tauchon zeer groot. Zij bekleedden belangrijke posities in de organisatie van het CANF, stonden er mee aan de basis van en hadden er persoonlijke medewerkers afgevaardigd. Het duidelijkst was dit in Fourmies. Daar groeide het districtscomité vanaf 1916 hoe langer hoe meer uit tot een eenmanszaak onder leiding van Adolphe Berteaux. Hij verwierf een uitzonderlijke machtsbasis voor Fourmies en omstreken. Onrechtstreeks werkte de bezetter Coppeaux zijn persoonlijke macht nog verder in de hand door slechts sporadisch toe te staan dat districtsvergadering plaatsvonden. Daardoor diende Coppeaux vaker alleen beslissingen te nemen¹⁵⁶.

De Duitse voedselpolitiek beperkt de lokale autonomie nog

De Duitse bezetter zag al snel in dat een performante en efficiënte ravitailleringpolitiek uit meer bestond dan enkel het toestaan van internationale noodhulp of het zelf aanleveren van voedsel. Net als de voedselcomiteiten eigende de bezettingsmacht zich enkele cruciale bevoegdheden toe. Voorts legde hij burgemeesters en lokale administraties beleid op dat zij strikt dienden uit te voeren. De voedselpolitiek die hij in bezet België en Noord-Frankrijk uitbouwde, perkte de lokale autonomie in en versterkte de uitvoerende taak van burgemeesters nog.

Een 'nieuwe' Duitse bevoegdheid: de prijzenpolitiek

De belangrijkste bevoegdheid die de bezetter overal naar zich toe trok was het zetten van maximumprijzen voor een breed gamma aan producten. Voor burgemeesters betekende dit een serieuze adering. Maximumprijzen afkondigen was immers van

¹⁵⁵ AMF, Copies des lettres du maire, Rapport Coppeaux, s.d. (1916).

¹⁵⁶ ADN, 9R 1193. Na de oorlog opende men na een klacht vanuit de bevolking een dossier naar de houding van Berteaux. Daaruit bleek zijn grote bedrijvigheid en belangrijke positie. Ook Connolly maakt hier melding van: James Connolly, *Encountering...*, p. 90.

oudsher één van de belangrijkste drukkingsmiddelen om te reageren bij voedselcrisissen¹⁵⁷. Dit kwam nu in de handen van de bezetter. Hij bepaalde de prijzen voor het merendeel van de producten waar het NCHV en het CANF geen zeggenschap over hadden. In het Generalgouvernement gebeurde deze bevoegdheidsoverdracht formeel met de verordening van 1 januari 1915 waarin te lezen stond dat de aan de Belgische burgemeesters toegekende bevoegdheden door de KB's van 4 en 14 augustus 1914 vervielen¹⁵⁸. Von Bissing decreeteerde dat het vanaf dan aan de militaire gouverneurs in de provinciehoofdsteden of aan de Generalgouverneur zelf was om die vast te stellen. Van deze bevoegdheid maakte de bezettingmacht vier jaar lang, en zeker vanaf de tweede helft van 1916, gretig gebruik. Vooral vanaf het moment dat de Zentralenpolitik onder stoom kwam, ging de bezetter steeds veelvuldiger maximumprijzen afkondigen voor een breed gamma producten als aardappelen, suiker, boter, enz.

In tegenstelling tot het meer gecentraliseerde beleid in het Generalgouvernement, lijken regionale verschillen de regel te zijn geweest in de Belgische en Franse Etappengebieten. Zo maakte het Verordnungsblatt van het Vierde leger in het Belgische Etappengebied duidelijk dat de legerleiding vanaf 1914 op zeer regelmatige basis maximumprijzen vaststelde vanuit Gent en Tiel. In welke mate dit in Noord-Frankrijk op een even systematische manier gebeurde, is minder duidelijk. Van hen zijn geen Verordnungsblätter bewaard. Toch suggereren zowel de CANF-medewerkers Collinet en Stahl als enkele schaarse Duitse bronnen dat ook daar de bezettingstroepen maximumprijzen afkondigden¹⁵⁹. En ook een Duits onderzoek uit 1919 naar de voedselvoorziening in Rijsel stelde vast dat: 'Den Preistreibereien versuchte die Kommandantur wiederholt durch Festsetzung von Höchstpreisen'¹⁶⁰.

Centraliseren en hervredelen vs. centraliseren en exporteren: productspecifiek beleid in het Generalgouvernement en de Etappengebieten

De impact van de Duitse voedselpolitiek op het functioneren van de Belgische en Noord-Franse burgemeesters ging verder dan enkel het uit handen nemen van de prijzenpolitiek. Zowel in het Generalgouvernement als in de Etappengebieten holden zij de autonome positie van lokale overheden verder uit. Overall kreeg hun optreden een zeer sterk uitvoerend karakter¹⁶¹.

¹⁵⁷ Voor de Belgische casus: Nicolas Verschuere, "L'enjeu du pain à Bruxelles dans la première moitié du 19ième siècle", *Belgische Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2009, 49, 3-4, p. 329-367. Voor Frankrijk: Nicolas Bourguinat, "Le maire nouricier...".

¹⁵⁸ Gesetz und Verordnungsblatt, Verordening van 31/12/1914, nr. 28, S. 95.

¹⁵⁹ Paul Collinet en Paul Stahl, *Le ravitaillement...*, p. 118.

¹⁶⁰ Walter Jenkisch, *Die Lebensmittelversorgung der Stadt Lille während des krieges*, ODV, Universität München, 1919, p. 31.

¹⁶¹ Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 316.

Terwijl de militaire legerleiding in de Etappengebieden zo goed als alle voedsel opeiste dat er nog geproduceerd werd, golden er andere regels in het Generalgouvernement. Daar was de bezetter als gevolg van de genoemde internationale akkoorden gedwongen om het lokaal geproduceerde voedsel aan de bevolking te laten. Als gevolg hiervan opereerden burgemeesters en lokale besturen binnen een specifieke context waarin de bezetter in theorie een ‘herverdelend’ principe huldigde. Dat herverdelende aspect zat niet alleen ingebakken in de akkoorden over de graanogst, maar ook in de algemene werking van de Duitse Zentralen¹⁶². Door grote hoeveelheden voedsel systematisch te centraliseren - en de facto op te eisen – konden regio’s waar bepaalde levensmiddelen niet of minder voorhanden waren, rekenen op voorraden uit regio’s waar wel nog voorraden aanwezig waren. Hoewel informatie over het functioneren van deze Zentralen bijzonder schaars is, lijkt dit systeem ingegeven te zijn door de situatie in Duitsland omstreeks die tijd. Roger Chickering sprak in zijn studie over Freiburg van een ‘bureaucratic empire of food’ waarin men voor elk landbouwproduct een aparte regeling trof¹⁶³. Vanuit Berlijn organiseerde men de centrale instellingen voor de opeisingen en herverdelingen. De rantsoenering en bedelingen liet men in handen van de lokale actoren. Volgens Chickering gebeurde het zo dat die laatste overweldigd werd door de vele nieuwe taken en verantwoordelijkheden. Dit overgereguleerd systeem liet geen enkel product uit de voedselketen onaangeroerd¹⁶⁴.

De praktische uitwerking van dit Duitse beleid kwam eind 1915, begin 1916 onder stoom. Vanaf dan organiseerde de bezetter Zentralen voor producten als gerst, mout, haver, aardappelen, boter, koffie, suiker...¹⁶⁵. Die politiek kreeg vorm in Brussel, maar omspande het volledige Generalgouvernement. Vele verordeningen volgden elkaar in sneltempo op¹⁶⁶. Het resultaat van die politiek was een onoverzichtelijk kluwen. De Duitse organisatie volgde steeds een gelijkaardig stramien. Samengevat kwam het erop neer dat zij zichzelf met verordeningen een monopolie toekenden over een specifiek product (al dan niet met de hulp van door hen aangeduide tussenhandelaren)¹⁶⁷. Daarna centraliseerde men grote hoeveelheden, kondigde men een rantsoen af, bepaalde men

¹⁶² Met dat verschil dat het Nationaal Comité bij die laatste nauwelijks geen of veel minder toezicht had op de aankoop en herverdeling ervan.

¹⁶³ Roger Chickering, *The Great War and Urban Life...*, p. 166.

¹⁶⁴ Roger Chickering, *The Great War and Urban Life...*, p. 165-166. En Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, p. 86.

¹⁶⁵ Ludwig Von Kohler, *Die Staatsverwaltung...*, p. 65 e.v.

¹⁶⁶ Voor een Belgische visie, zie het werk van de Brusselse socialist Louis Bertrand die ook zetelde in het Brusselse nationale comité: Louis Bertrand, *L'occupation allemande en Belgique (1914-1918) – Volume II*, 1919, Brussel, p. 3-42.

¹⁶⁷ Over bijvoorbeeld het Syndicaat van boterhandelaars schreef Melanie Bost in haar doctoraat dat volgens de Duitse verordening boterproducenten gedwongen waren om boter te leveren aan de ‘Fédération Nationale des Unions professionnelles des marchands et producteurs de beurre’. Dit monopolie onttrok de boterverkoop aan de intergemeentelijke organisatievormen die er bestonden: ‘Le but officieux de l’opération est de saisir une partie des productions belges. Le beurre ainsi collecté par les soins de la Fédération nationale prend rapidement la direction de l’Allemagne, dans un train de trente et un wagons, caché sous un chargement de bois’ (zie: Melanie Bost, *Traverser l’occupation...*, p. 160).

maximumprijzen en bezorgde men een bepaalde hoeveelheid terug aan de bevolking. Dit laatst gebeurde veelal via de gemeentemagazijnen die men omstreeks die tijd overal oprichtte¹⁶⁸. In die bewuste verordeningen kwam duidelijk naar voor dat burgemeesters en lokale overheden een specifieke rol toebedeeld kregen. In de ogen van de bezetter waren zij schakels, intermediairen en lokale aanspreekpunten in de steeds verder uitdijende voedseladministratie. Het resultaat van dit alles was dat burgemeesters gedwongen waren om zich aan te passen en mee te gaan in dit 'product-specifiek' beleid. Lokale administraties konden niet veel anders dan per product gespecialiseerde diensten organiseren¹⁶⁹.

Illustratief voor dit soort beleid was de manier waarop de bezetter in het Generalgouvernement de oogst, productie en consumptie van aardappelen decreeteerde. Alles begon met de aankondiging van von Bissing waarin hij de vrijhandel in aardappelen aan banden legde¹⁷⁰. Zo ontstond er al snel een slecht functionerende planeconomie voor aardappelen¹⁷¹. Terzelfdertijd richtte het Generalgouvernement een Kartoffelversorgungsstelle (KVS) op. Zij verwierf het monopolie op de aankoop en transport van aardappelen¹⁷². Vanuit de gebieden waar voldoende aardappelen voorhanden waren, zou zij overschotten verdelen over de gebieden waar tekorten heersten. Zo was het dagelijks rantsoen gegarandeerd, luidde de redenering¹⁷³. Dit alles ging gepaard met de nodige administratie en verordeningen¹⁷⁴. De bevoegde Zivilkommisar coördineerde in zijn gebiedsomschrijving de communicatie en het transport¹⁷⁵. Ook voor burgemeesters was een specifieke taak weggelegd. De bezetter rekende erop dat zij nieuwe bepalingen communiceerden en nauwgezet toezagen op het aanplanten, oogsten en inzamelen. Eén van de Duitse proclamaties stelde letterlijk: 'Je rends les bourgmestres expressément responsables de l'exécution régulière et la plus

¹⁶⁸ De Duitse wil om het NCVH hierbuiten te houden, verklaart dit. Louis Bertrand, *Schaerbeek pendant la guerre 1914-1918*, Brussel, 1919, p. 65.

¹⁶⁹ De structuur van de oorlogsarchieven van heel wat steden en gemeenten getuigt daarvan. Stukken over de bevoorrading deelde men op per product.

¹⁷⁰ De handel in aardappelen, tot en met 1915 vrij gebleven voor handelaren die daar een Duitse toestemming voor hadden, was vanaf begin 1916 aan nog meer ingrijpende veranderingen onderhevig.

¹⁷¹ Ook in Duitsland (Freiburg) doet er zich omstreeks die periode een switch in het beleid voor met o.m. het functioneren van de Reichskartoffelstelle en gelijkaardig centraliserend beleid voor de aardappel, zie: Roger Chickering, *The Great War and urban life...*, p. 169-171

¹⁷² Gesetz und Verordnungsblatt (1914-1918), 21/01/1916. Vanaf 01/02/1916 trad de KVS officieel in functie.

¹⁷³ Albert Henry, *L'oeuvre du comité national...*, p. 198.

¹⁷⁴ Majerus becijferde dat er tussen januari en oktober 1916 niet minder dan vijf verschillende verordeningen verschenen voor aardappelen alleen Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, ODV, p. 135.

¹⁷⁵ Voor een bespreking van de werking van de KVS: Louis Bertrand, *L'occupation allemande...*, p. 11-19. En de samenvatting van de Duitse bezettingsambtenaar Ludwig Von Kohler, *Die staatsverwaltung...*, p. 83 e.v. Ook de omvangrijke briefwisseling die zich bevindt in de archieven van de vertaaldienst van het Antwerpse stadsbestuur geven de werking goed weer.

scrupuleuse du relevé, qui est de la plus grande importance¹⁷⁶. Het was geen toeval dat net lokale besturen een sterk uitvoerende en verantwoordelijke rol toebedeeld kregen¹⁷⁷. Gezien de bezetter kost wat kost het NCHV wilde omzeilen, hing hij van hen af voor betrouwbare lokale informatie¹⁷⁸.

Midden januari 1916 bracht de bezetter via burgemeestersconferenties lokale besturen op de hoogte van de werking van de KVS. Daar lichtte hij de Duitse verordening ter zake toe. De KVS bepaalde de hoeveelheid aardappelen die een gemeente of regio moest leveren. Hiervoor baseerde de Duitse Zivilkommisar zich op enquêtes die lokale besturen eerder onder Duits toezicht hadden uitgevoerd¹⁷⁹. De bezetter dwong burgemeesters niet alleen om toe te zien op het verzamelen en opeisen, maar maakte hen ook verantwoordelijk om de bevolking van aardappelen te voorzien¹⁸⁰. De Duitse verordening stelde letterlijk: 'Elles doivent surtout veiller à ce qu'il y ait des pommes de terre en quantités suffisantes pour nourrir la population'. Burgemeesters en lokale besturen brachten maandelijks de Duitse administratie op de hoogte van het aantal benodigde aardappelen, waarna zij de betalingen stortten bij de Deutsche Bank in Brussel¹⁸¹. Steeds opnieuw vormden de lokale administraties het centrale aanspreekpunt¹⁸². Zij bezaten de kennis van het terrein, oefenden controles uit en verzorgden de communicatie.

Om deze administratieve molen te laten draaien, gingen lokale overheden over tot intergemeentelijke samenwerking. Leidinggevend en uit de grootste steden verzamelden de aanvragen uit de omliggende gemeenten en regelden de betalingen. In de Centrumregio was het opnieuw de liberale burgemeester Sylvain Guyaux die dit naar zich toe trok. Net als bij het begin van de oorlog bleef hij de touwtjes strak in handen houden voor alles wat te maken had met het voedselvraagstuk. In en rond Antwerpen ontpopte schepen Louis Strauss zich tot de onbetwiste leider voor dit soort zaken¹⁸³. Onder zijn leiding nam het Antwerpse stadsbestuur de bevoorrading in handen van aardappelen en andere

¹⁷⁶ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.3. ravitaillement et secours 1, briefwisseling van Zivilkommisar Lenzmann en Charles Pardaens, 10/12/1915 en 12/12/1915.

¹⁷⁷ SA, Archief Vertalingsdienst, Dienst voor bevoorrading, Brief van Kaufmann en von Bissing aan CBS, 22/04/1916.

¹⁷⁸ Benoît Majerus, *occupations et logiques...*, p. 87; Uitgezonderd de productie, oogst en consumptie van allerlei graansoorten die ze samen met het NCHV in de oogstcommissies overzag, rekende de bezetter voor de werking van haar Zentralen in de eerste plaats op de lokale besturen. Dit verklaart ook de Duitse eis om producten van de Zentralen die terugvloeden naar de bevolking te verkopen via stedelijke magazijnen.

¹⁷⁹ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.3, 2, Briefwisseling met bezetter, 07/12/1915 en 11/12/1915.

¹⁸⁰ SA, Archief hoofdcommissariaat, Beleidsdossiers, 'Aardappelen', Instructies van Jan De Vos aan de Antwerpse politie.

¹⁸¹ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.3. 1, Brief van Lenzmann aan Pardaens. 31/01/1916 en SA, Archief van de Vertalingsdienst, Dienst voor bevoorrading, Brief van CBS/Verplegingsdienst aan KVS, 03/02/1916.

¹⁸² AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.3. 1, brief van Lenzmann aan Pardaens, 05/10/1916.

¹⁸³ SA, Verslagen CBS, 08/02/1916, 15/02/1916 en 26/01/1917.

Zentralenprodukten voor alle Groot-Antwerpse gemeenten¹⁸⁴. Strauss zelf was ook één van de twee Belgische lokale politici die zetelden in het tandeloze controleorgaan dat toezicht hield op de werking van de KVS¹⁸⁵.

Omwille van de idee dat het voedsel bestemd bleef voor de bevolking, zagen burgemeesters zich gedwongen om actief mee te werken met de praktische uitwerking van de Duitse voedselpolitiek. Burgemeesters waren echter niet naïef. Zij beseften maar al te goed dat de bijzonder complexe regelingen, schimmige structuren en het institutioneel kluwen niet opgezet waren door de bezetter om alleen aan de noden van de lokale bevolking tegemoet te komen¹⁸⁶. Burgemeester Edmond Min uit Bolinne-Harlue merkte hier begin 1916 over op: ‘Voilà le commerce des pommes de terre organisé et absorbé par les occupants qui en expédient en Allemagne en fouriront aux villes et centres industriels et revendront pour plantes aux cultivateurs... à leur gré et à leur profit. Gagner de l’argent et servir leur pays au détriment des Belges, voila le programme de nos maitres’¹⁸⁷. Voor de bezetter was het zaak om zonder de internationale afspraken openlijk te schenden, voedsel in Duitse handen te houden en oproer te vermijden. Ofschoon cijfers ontbreken, lijkt de bezetter hier ten dele in te zijn geslaagd. De productie in het Generalgouvernement daalde dan wel doorheen de bezetting, er bleven grote hoeveelheden voedsel in Duitse handen of op de zwarte markt achter. Precies dit klaagde het Antwerpse schepencollege frequent aan. Schepenen Strauss en Cools eisten nu en dan uitleg en strenger toezicht. Er heerste onduidelijkheid over waar het opgeëiste voedsel nu exact naartoe ging. Het daagde bij hen dat belangrijke hoeveelheden boter en aardappelen niet terug naar de bevolking vloeiden. Begin januari 1917 bijvoorbeeld, tekenden zij hier officieel protest tegen aan. Zij schreven dat: ‘belangrijke hoeveelheden niet ter beschikking gesteld worden van de bevolking, maar door het Zivilkommissariaat voor andere doeleinden worden gebruikt, zonder dat het gemeentebestuur weet voor wie deze waren bestemd zijn’¹⁸⁸.

¹⁸⁴ Groot-Antwerpen bestond uit: Berchem, Borgerhout, Deurne, Hoboken en Merksem. SA, Archieven van de Vertalingsdienst, Dienst voor bevoorrading: Brief van CBS aan KVS, 04/03/1916. Op 17/03/1917 stelde Straus in een brief dat het idee van de leveringen en de Zentralen voor Groot-Antwerpen geen idee van hem was. Hij was er zelfs niet helemaal voor gevonden: ‘vor die Feststellung von Unregelmäßigkeiten haben die Deutschen Behörden die Konzentration, die Zentralisation verlangt’. (Zie ook: SA, Verslagen CBS, 09/05/1916 en 23/05/1916).

¹⁸⁵ Strauss erkende echter de ineffectiviteit van het orgaan op in een brief aan de KVS: (14/047/1917): ‘Unter diesen Umständen ist die Kontrolle eine illusorische; jede ernste Stichprobe ist unmöglich und der unterzeichnete fragt sich zu welchem Zweck der Beirat diene’.

¹⁸⁶ ‘On disait, dans le public, que la K.V.S. n’avait été inventée que pour permettre de détourner vers l’Allemagne des quantités considérables de pommes de terre qui, d’après la promesse du Gouverneur-Général, devaient uniquement servir à la population belge’. Aldus Louis Bertrand, *L’occupation allemande...*, p. 14.

¹⁸⁷ ARA, WOI, Verzameling oorlogsdagboeken en -verslagen, 32, dagboek van dokter Edmond Min, burgemeester van Bolinne-Harlue: 1916, p. 44.

¹⁸⁸ SA, Verslagen CBS, 19/01/1917.

In de Etappengebieden speelde een andere logica. Van de achterliggend idee van herverdeling was daar amper sprake. Er primeerde vooral een militaire logica die de onmiddellijke belangen en noden van het leger voorop stelde. Veel meer dan in het Generalgouvernement bleven de Duitse legers er vier jaar lang van het land leven. Opeisingen van voedsel waren er omstandiger en gingen heel wat verder. De bezetter kon dat gemakkelijker doen omdat het NCHV en het CANF er lang niet over dezelfde machtsbasis beschikten. Bovendien stonden de internationale akkoorden over de inlandse voedselproductie hem dit ook min of meer toe. Die ontsloegen de bezetter van de verplichting om grote hoeveelheden daar geproduceerd voedsel aan de bevolking te laten. Zo lang de bezettingsmacht zich aan de afspraak hield om de vooropgestelde rantsoenen aardappelen en granen ter beschikking te stellen aan de burgerbevolking en de werking van het NCHV en CANF niet te verhinderen, was er geen probleem. Een direct gevolg was dat de greep van de bezetter op de oogsten en voedselproductie zeer sterk was.

Op het terrein vertaalde dit zich in omstandige product-specifieke instructies en bevelen. Om levensmiddelen massaal te kunnen opeisen, rekende de bezetter op de burgemeesters en lokale administraties. Historicus Sébastien Debarge omschreef de lokale overheden als ‘une auxiliaire forcée de l’autorité allemande’¹⁸⁹. Zij waren telkens weer de belangrijkste aanspreekpunten. Het was hun taak om de bezettingsmacht van zo correct mogelijke informatie te voorzien met betrekking tot de resterende voorraden en levensmiddelen. De werkwijze van de bezetter volgde overal hetzelfde patroon. Eerst vergaarde hij informatie. Vervolgens controleerde hij die om later de voorraden te centraliseren en op te eisen. Nog meer dan in het Generalgouvernement kregen burgemeesters een uitvoerende taak die op meer rechtstreekse wijze de belangen van de bezettingsmacht diende. De schaal waarop dit alles geschiedde verschilde danig van het Generalgouvernement. Van overkoepelende Zentralen voor een groot grondgebied of één centraal aangestuurd beleid, was in de Etappengebieden geen sprake. In de dagelijkse praktijk organiseerde de bezetter dit op het niveau van de Etappeninspektionen en vooral de Kommandanturen. Die voerden de instructies uit die van hogerhand kwamen (legertop en Intendanturen). Van daaruit bepaalden zij welke hoeveelheden voedsel er geleverd en/of gekweekt dienden te worden. Dit maakte regionale verschillen en specialisaties mogelijk. Met de regelmaat van de klok riep de bezetter burgemeesters bijeen om deel te nemen aan burgemeestersconferenties¹⁹⁰. Daar lichtten Kommandanten en hun medewerkers bevelen toe en maakten zij duidelijk hoe die opgevolgd dienden te worden. Instructies besloegen de voedselproductie, de oogstwerken en de manier waarop opeisingen geschiedden. Wanneer zij specifieke gewassen of levensmiddelen eisten, was het de taak van burgemeesters om de lasten zo billijk mogelijk te verdelen onder de

¹⁸⁹ Sébastien Debarge, “Fourmies occupée...”, p. 293.

¹⁹⁰ Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 316.

voedselproducenten. Zo kwam het bijvoorbeeld vaak voor dat Kommandanten om de paar weken een vast bepaalde hoeveelheid eieren, melk of boter vroeg¹⁹¹. Voor de aantallen en hoeveelheden baseerde de bezetter zich op tellingen die hij eerder zelf had laten uitvoeren door lokale autoriteiten. Vervolgens was het de verantwoordelijkheid van een burgemeester om dit uit te voeren en om toe te zien op de kwaliteit van de geleverde producten. Het waren die laatsten die bepaalden hoeveel een producent op een specifiek moment moest leveren. Hier paste de bezetter dus het systeem van de Zentralen toe op een veel kleinere schaal. Ook hier kon dit beperkte vormen van intergemeentelijke overleg in de hand werken. Veelal onder leiding van de burgemeester van een hoofdplaats, spraken burgemeesters met elkaar af hoeveel elke gemeente moest leveren.

Meer nog dan in de Belgische Etappengebieden was de Duitse bezetter in Noord-Frankrijk zeer nauw betrokken bij de landbouwproductie en oogstwerken¹⁹². Het feit dat er heel wat meer landbouwers gemobiliseerd waren dan in bezet België, dwong hen daartoe. Maar even goed hadden zij ook belang bij een intensievere productie om hun eigen (thuis-)front te voorzien van voorraden¹⁹³. Al in 1914 merkte Jules Hélot, de sous-prefect van de landbouwrijke Cambrai-regio, op dat: 'ils sont en arrêt sur nos récoltes, les visitent chaque jour, en attendant que nous ayons fourni le travail indispensable, avant qu'ils puissent les prendre'¹⁹⁴. Hélot overdreef niet. Zo had elke Etappenkommandantur een officier die optrad als 'chef de culture'. Zij rekenden op onderofficieren die de functie van landbouwinspecteur uitoefenden. Van burgemeesters verwachtte de bezetter dat die tijdens oogstvergaderingen rapporteerden over de beschikbare voorraden en gewassen. Dit alles kostte de lokale administraties heel wat tijd en moeite. Opnieuw was het Hélot die opmerkte: 'Décidément ils ont recommencé à s'occuper de toutes nos affaires de culture comme l'an passé, aucun détail ne leur échappe et leur cadre de surveillance se resserre toujours'¹⁹⁵. Het binnenhalen van de oogsten bleef een taak voor de Franse boeren, maar naarmate de bezetting vorderde gebeurde dit steeds meer onder nauw toezicht van de bezetter die er nu en dan ook stedelingen en Duitse soldaten voor inschakelde¹⁹⁶.

¹⁹¹ Georges Gromaire, *L'occupation allemande...*, p. 134 e.v.

¹⁹² Voor een grondiger institutioneel overzicht en de rol van de Comité Economiques en Wirtschaftskompaniën: Pierre Boulin, *L'organisation du travail dans la région envahie de la France pendant l'occupation*, Parijs, 1927, p. 32 e.v. De weerslag van die Duitse betrokkenheid laat zich volgens onderzoek ook zien in de Duitse militaire archieven. Zie: Franck Viltart, "Le regard de l'occupant...", p. 83-84.

¹⁹³ Een lokale historicus uit Cambrai schreef: 'Dans les 'directives pour l'exploitation de l'agriculture dans l'Etappen de la 6e armée' il est indiqué que: 'la décision formelle a été prise d'exporter les céréales vers l'Allemagne'. Zie Gérard Nortier, "La vie de la population civile de Cambrai de 1914 à 1917", *Mémoires de la Société d'Emulation de Cambrai*, nr. 111, 2010, p. 60.

¹⁹⁴ Jules Hélot, *Cinquante mois sous le joug...*, p. 284.

¹⁹⁵ Jules Hélot, *Cinquante mois...*, p. 393.

¹⁹⁶ Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 325.

5. Consumenten in de stad en producenten op het platteland: verschillende doelstellingen en belangenconflicten

De internationale afspraken over de productie en de voedselpolitiek van de bezetter, zadelden elke burgemeester in België en Noord-Frankrijk met heel wat extra werk op. Toch betekent dit niet automatisch dat burgemeesters daarom ook overal met dezelfde soort problemen en dilemma's geconfronteerd werden. Naargelang het bezettingsregime en de lokale sociaaleconomische omstandigheden verschilden die sterk. In de dichtstbevolkte en industriële centra van het Generalgouvernement bijvoorbeeld, hadden burgemeesters er alle belang bij dat voedsel via de Duitse Zentralen naar de steden vloeide om daar de grote tekorten aan te vullen. Maar om uiteenlopende redenen bleek dit geen sinecure. Meer dan eens bracht de werking van de Zentralen de lokale overheden in een lastig parket. De omstandige briefwisseling van Antwerps schepen Louis Strauss bewijst dat zeer goed. Over de werking van die Zentralen verklaarde hij dat: 'Dikwijls zijn de onderhandelingen ingewikkeld, onaangenaam. (...) De vertegenwoordigers van de bezettende macht antwoorden gemakkelijk dat we in 'kriegszeit' leven. De oorlog verschoont echter de willekeurige maatregelen niet, die het lijden der bevolking vergrootten'¹⁹⁷. In zijn talrijke brieven hierover aan de bezetter stelde Strauss, in zijn hoedanigheid van schepen en voorzitter van de Antwerpse bevoorradingdienst, vier zaken aan de kaak. Eerst en vooral hekelde hij de gebrekkige werking en het inconsistente beleid van de veelkoppige Duitse administratie¹⁹⁸. Frequent kwamen de bestelde voorraden te laat, slechts gedeeltelijk, of gewoon niet toe¹⁹⁹. Op nog andere momenten waren de leveringen voor de Antwerpse bevolking van zo'n lamentabele kwaliteit dat zij niet meer bedeed konden worden²⁰⁰. Een tweede probleem was dat de vele logistieke problemen de situatie zeer onvoorspelbaar maakten. Dit zorgde ervoor dat stedelijke overheden maar moeilijk konden anticiperen. Vooral tijdens crisismomenten (zoals de winters van '16-'17 en '17-'18) liet dit gebrek aan zeggenschap over basisproducten zich duidelijk voelen. In de herfst van 1916, niet toevallig enkele maanden na het oproer op de Grote Markt (waarover in hoofdstuk 6 meer), merkte Strauss hierover op dat indien er geen regelmaat in de leveringen zou komen, het slechts een kwestie van tijd was eer de

¹⁹⁷ SA, Gemeentebld, 24/07/1916.

¹⁹⁸ De vele onduidelijkheden stapelden zich op, niet het minst tussen de verschillende Duitse administratieve bestuursniveaus die elkaar te pas en te onpas tegenspraken of negeerden.

¹⁹⁹ SA, Archieven van de Vertalingsdienst, Dienst voor bevoorrading, Brief van CBS aan KVS, 01/04/1916 en 27/09/1916.

²⁰⁰ *Idem*, Brief van CBS aan KVS, 22/02/1916.

hongerende bevolking zich opnieuw zou roeren: ‘Ich hoffe dass Sie unverzüglich das Nötige zu einer regelmäßigen Versorgung mit Kartoffeln veranlasst haben, damit auf diese Weise alle Schwierigkeiten mit der Bevölkerung vermieden werden’²⁰¹. Nog dezelfde dag stuurde hij een gelijkaardige boodschap naar von Bissing zelf²⁰². Ook daarin benadrukte hij onomwonden dat de gecentraliseerde goederen voor de Belgische bevolking bestemd waren, iets wat in de praktijk helemaal niet het geval bleek te zijn. Onvermoeibaar argumenteerde Strauss telkens weer dat de bezetter de gemaakte afspraken met de voeten trad. Aan de ‘Staatskommissar für Butterverteilung’ liet hij, duidelijk geagiteerd, weten dat de voor Antwerpen bedoelde boter uit Meerle, Essen, Meer, Weelde, Poppel en Ravels rechtstreeks naar de bezetter ging en niet naar de Syndikaten die instonden voor de verdeling onder de Belgische bevolking²⁰³. Deze ambigue en en niet zelden frauduleuze rol van Belgische handelaren en tussenpersonen die dankzij de Duitse verordeningen monopolyposities verwierven, was voor de donkerblauwe liberaal een derde reden waarom voedsel niet terecht kwam bij wie er recht op had. Dit systeem van tussenhandelaars stimuleerde de woekerhandel en de zwarte markt, en stelde zo de bezetter in de mogelijkheid om op grote schaal voedsel aan te kopen of te verdonkeremanen²⁰⁴. Een vierde en laatste probleem was het gebrek aan onafhankelijke en gerichte controles. Dat liet de bezetter niet toe. Klachten hierover bij zowel het ‘Zivilkommissariat, bei der Zivilverwaltung und bei dem Vorstand der Kartoffelversorgungsstelle und in den Sitzungen des Beirats’ leverden helemaal niets op: ‘Es wurde im keine Befriedigung gewährt’.

De stads- en gemeentebesturen van dichter bevolkte gebieden beseften zeer goed dat zij in deze kwestie aan handen en voeten gebonden waren. Veel konden zij niet doen. Naast het aanklagen van misbruiken bij de bezetter en het afkondigen van politionele maatregelen, restte er hen maar één optie: collega gemeentebesturen uit meer rurale streken aansporen om strikter toe te zien bij de opeisingen van voedselvoorraden zodat er meer voedsel naar de steden zou vloeien. Het is tegen die achtergrond dat de demarches van Louis Strauss eind 1916 moeten begrepen worden. Vanaf dan verzamelde hij regelmatig de burgemeesters van vestinggemeenten bij zich ‘um ihnen zu eröffnen, dass es ihre Pflicht war’ om de gevraagde hoeveelheden aardappelen te leveren en om de smokkel ervan aan banden te leggen²⁰⁵. Hoe meer voedsel er binnen het officiële circuit bleef, hoe meer er bij de bevolking terecht kwam, zo luidde zijn redenering. De demarches van Strauss bij enkele van deze ‘weerspannige gemeenten’ bewijst dat de belangen van de ene burgemeester niet altijd gelijkliepen met die van een andere. Voor die laatste groep

²⁰¹ *Idem*, Brief van CBS aan KVS, 25/10/1916.

²⁰² *Idem*, Brief van CBS aan Generalgouverneur, 25/10/1916.

²⁰³ *Idem*, Brief van CBS aan Staatskommissar für Butterverteilung, 08/01/1917.

²⁰⁴ *Idem*, Brief van CBS aan Zivilkommissariat, 30/08/1916.

²⁰⁵ *Idem*, Brief van CBS aan Zivilkommissar, 03/03/1917. Zie ook: SA, Gemeentebblad 11/12/1916.

plattelandburgemeesters was het minder prioritair om grote voorraden ter plaatse te krijgen. De voedselschaarste stelde er zich minder acuut, en inwoners hadden er nog makkelijker toegang tot levensmiddelen omdat zij zelf vaker grond bezaten²⁰⁶. Deze plattelandburgemeesters wilden vermijden dat zij druk moesten uitoefenen op landbouwers om hun voorraden te laten opeisen aan lagere (officieel vastgestelde) prijzen dan die op de zwarte markt.

Dat dit spanningsveld tussen stad en platteland vooral in het Generalgouvernement tot ontwikkeling kwam, vindt zijn verklaring in de eerder vermelde internationale afspraken over het lot van de in de bezette gebieden geproduceerde gewassen. Eén van die akkoorden, afgesloten tussen het NCHV en het bestuur van het Generalgouvernement, regelde alles wat met graan (en dus de broodproductie) te maken had. Burgemeesters (en medewerkers van de oogstcommissies) hadden de taak om de productie ervan in kaart te brengen, te controleren en toe te zien op de opeisingen zodat deze voorraden elders bedeed konden worden. Landbouwers die te weinig produceerden, afstonden of voorraden achterhielden om later aan hogere prijzen te verkopen, dienden zij te bestrijden. Wanneer burgemeesters van landbouwrijke gemeenten en dorpen dit niet of onvoldoende deden, voerden de leden van de oogstcommissie, het comiteit of de burgemeesters de druk op zodat zij doortastender zouden optreden. Te lage leveringen door de boeren impliceerde immers lagere meelrantsoenen voor de bevolking. In de Kempen bijvoorbeeld zag het NCHV zich gedwongen een schrijven te richten aan alle burgemeesters met de vraag om iets te doen aan de ‘weerspannigheid van sommige landbouwers’. Het Comiteit eiste dat burgemeesters er alles aan deden opdat landbouwers de vooropgestelde hoeveelheden graan afstonden. Boeren die dat niet deden, riskeerden – net als de bevoegde gemeentebesturen - strenge straffen. Wanneer nodig dienden de burgemeesters de graanopkopers bij te staan. De omzendbrief liet er geen misverstanden over bestaan: ‘Desnoods moet de burgemeester, geholpen door de politie, het te leveren graan met geweld in bezit nemen’²⁰⁷. Ook de Duitse bezetter stuurde nu en dan directieven in die zin rond. Zo stuurde de Duitse voorzitter van de Antwerpse provinciale oogstcommissie in de zomer van 1916 een kwade brief naar de burgemeesters in de provincie waarin hij de gebrekkige ‘medewerking der burgemeesters tot uitvoering der verordeningen’ hekelde, die ‘was in de meeste gevallen slechts onvoldoende’²⁰⁸. Een gelijkaardig probleem deed zich ook voor wanneer het voedselproducten betrof waarover het NCHV in theorie nauwelijks of geen zeggenschap over had. Aardappelen, melk, boter en suiker bijvoorbeeld, waren in hoofdzaak onderworpen aan Duitse regelgeving en centralisatie, maar vloeiden (in theorie) via de gemeentemagazijnen en/of de Duitse

²⁰⁶ Antoon Vrints, “All the Butter belongs to us Belgians...”, p. 235.

²⁰⁷ Geciteerd in: Camille Delvaux, “De grote oorlog 14-18 in Mol”, *Molse Tijdingen*, 1997, nr. 5, p. 144.

²⁰⁸ SA, Archief van de Antwerpse politie, briefwisseling Provinciaal Oogstbureau (tarwe, rogge, bloem en meel), 30/08/1916.

bezetter wel in belangrijke mate terug naar de bevolking. Wanneer burgemeesters er niet in slaagden om de vooropgestelde quota op te eisen, dan gebeurde het dat de bezetter zelf optrad. Zo gebeurde frequent dat de bezetter zelf de boeren uit een bepaalde gemeente of dorp bij zich riep om hen de levieten te lezen en te dreigen met sancties²⁰⁹.

Of het nu ging om voedselvoorraden bestemd voor het NCHV of de Duitse bezetter, in beide gevallen bracht dit soort bevelen plattelandsburgemeesters in een netelige positie. Het dwong de burgemeesters in kwestie namelijk om te kiezen tussen centrale en lokale belangen²¹⁰. Van bovenaf verlangde men dat zij centraal aangestuurd beleid in de praktijk brachten, maar van onderuit verwachtten inwoners dat zij in de eerste plaats oog hadden voor de belangen van de eigen lokale bevolking. In feite verlangde men van burgemeesters dat zij bij hun eigen boerenbevolking én kiespubliek voorraden en oogsten opeisten of overdroegen aan een ‘nieuwe’ centrale actor. Deze gang van zaken stuitte op heel wat protest bij voedselproducenten die hun voorraden aan vastgelegde (lagere) prijzen afstonden en zo een aanvullende inkomstenbron misliepen. Achtergehouden voedsel konden zij namelijk versjacheren op de zwarte markt aan exuberante prijzen. Bovendien, zo argumenteerden sommige landbouwers vergoelijkend, kwamen grote delen van de opgeëiste goederen toch maar in de handen van de bezetter en niet de Belgische bevolking. Zo’n argument veegde de voorzitter van de Henegouwse Oogstbureel na de oorlog van tafel. Hij schreef dat dit een veelgehoorde uitvlucht was: ‘On rencontre trop souvent des agriculteurs et même des autorités belges, qui, de bonne foi, s’imaginent que les céréales achetées par les bureaux de récoltes ne sont pas entièrement destinées à la population belge’. Het was een leugen. Het onderscheid was volgens hem zeer duidelijk: ‘Il n’était pas bien difficile pour les cultivateurs de faire la distinction: quand ils trouvaient, comme dirigeants de la centralisation soit les magasins communaux soit des hommes connus pour leurs attaches avec le Comité National, il ne pouvait y avoir aucun doute’²¹¹. Burgemeesters van rurale gemeenten gebruikten een gelijkaardige argumentatie wanneer zij boeren aanspoorden om voldoende leveringen te doen. De katholieke burgemeester van het rurale grensgehucht Meerle, Lodewijk Van Nueten, klaagde in zijn dagboek vanaf 1916 steen en been over de moeizame opeisingen van de graanoogst en de conflicten met de boeren. In de lente van 1916 riep hij de ‘moetwillige boeren’ die niet of te weinig rogge leverden bijeen op het gemeentehuis: ‘om de redens op te geven van hunne weigeringen van rogge leveren (...) de zitting begon zeer onstuimig, allen te gelijk kwaad en bang (...) Ik heb hun nog al veel gezegd dat het voor de Belgische mensen was, waar van de jongens strijden voor hun. Dat zij op zes jaren zouden rijk zijn, maar dat wij burgers en werk lieden het zuur hadden. (...) Ik ben niet gaarn een burgemeester onder Duitsche

²⁰⁹ Sam Van Clemen, *Turnhout tijdens de Eerste Wereldoorlog...*, p. 112.

²¹⁰ Voor een gelijkaardige bemerking voor de periode van de Tweede Wereldoorlog, zie: Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44...*, p. 244-254 e.v.

²¹¹ Abbé Berger, *L’agriculture belge...*, p. 12.

bescherming. (...) Ik ben bijna ziek en vermoeid van de zitting gekomen. Ik ben altijd de woord voerder'. Voor opeisingen van producten die bedoeld waren voor de Zentralen boette dit argument vanzelfsprekend vermoedelijk wel aan kracht in. Daar was het immers al snel duidelijk dat dit soort producten niet noodzakelijk in hun totaliteit naar de bevolking terugvloeden.

Het rigoureuze toezien van plattelandsburgemeesters bij opeisingen, kon het gezag, de positie en de legitimiteit van een burgemeester ondergraven. Opnieuw merkte de burgemeester van Meerle op dat: 'Gisteren heb ik aan 32 onwillige boeren die geen koorn leverden moet spreken, dat is geen aangenaam werk, niet voor mij noch voor die boeren, die allen bedriegt zijn met straffen'²¹². Maar het omgekeerde was ook waar. Wanneer burgemeesters te weinig aandrongen of strategisch een oogje dichtknepen, dan riskeerden zij sancties. Burgemeester Pardaens uit Houdeng-Aimeries bijvoorbeeld, kreeg in de lente van 1917 te horen dat het regionale NCHV en de 'Magasins Communaux' besloten hadden om de gemeente voor een korte periode te schorsen van leveringen. De gemeente kreeg een tijdlang geen voedsel afkomstig uit de Duitse Zentralen omdat de (weinig) boeren uit de gemeente stelselmatig te weinig granen en ander voedsel aanbrachten²¹³. Nog complexer werd de zaak wanneer de plattelandsburgemeester in kwestie zelf een machtige landbouwer was. Deze zogenaamde boerenburgemeesters waren dan gedwongen om opeisingen en controles uit te voeren bij collega's, concurrenten, vrienden, zichzelf én hun belangrijkste electoraat²¹⁴. Een anoniem schotschrift van onmiddellijk na de oorlog, afkomstig uit het stedelijke arbeidersmilieu, kaartte specifiek die problematiek aan. De auteurs beschuldigden heel wat boerenburgemeesters ervan dat zij collega-landbouwers in hun gemeente de hand boven het hoofd hadden gehouden²¹⁵. In hun redenering vergrootte dit de hongersnood in de dichter bevolkte steden en gemeenten. Dat dit geen marginaal fenomeen betrof, blijkt uit het manuscript van de Amerikaanse CRB-historiograaf Kittredge. Hij zag in de eigengereidheid van deze boerenburgemeesters namelijk een van de voornaamste redenen voor de gebrekkige opvolging van NCHV-regelgeving en het moeizame verloop van strikte controles: 'They regarded such instructions (van bovenaf) as they received as unjust and unnecessary interferences in matters which concerned only the commune. In many cases, too, the pride of the Belgian peasant-administrator was deeply offended by these instructions, which he considered a reflection on the methods in use in his commune'²¹⁶.

²¹² Dagboek burgemeester Lodewijk Van Nueten (Meerle), 15 maart 1917 (Online raadpleegbaar: <http://www.meerle14-18.be/>).

²¹³ AVLL, H-A, Gemeenteraadsverslagen, 06/04/1917.

²¹⁴ JDX, *Les affameurs ou les vampires de la guerre. Les mauvais bourgmestres et les mauvais fermiers sur la sellette. Leurs méfaits: Leur patronismes*, Nil-Saint-Vincent, 1919.

²¹⁵ Antoon Vrints, "All the butter belongs to us...", p. 12-13.

²¹⁶ Tracy Kittredge, *The History of the CRB...*, p. 238.

Minder complex dan in het Generalgouvernement was de situatie in de Belgische en Franse Etappengebieden. Gezien het herverdelingsaspect daar heel wat minder speelde, stelde het belangenconflict voor rurale burgemeesters er zich ook niet zo scherp of op dezelfde wijze. Het achterhouden van voedsel door boeren of het trachten omzeilen van opëisingen had er niet dezelfde wijdverbreide politieke geladenheid. Tot die conclusie kwam ook (opnieuw) de voorzitter van het Henegouwse oogstbureau. Hij schreef: 'Il y a cependant une distinction à établir: dans le territoire de certaines étapes (notamment les Flandres et Tournay), les vivres indigènes n'étaient pas exclusivement destinés à la population civile belge; les réquisitions s'y faisaient par les soins de l'ennemi, presque toujours sans aucun contrôle. Dans ces conditions, on ne pourrait incriminer les cultivateurs d'avoir soustrait leurs produits alimentaires aux recherches et aux exigences Allemands'²¹⁷. Niettegenstaande deze bemerking, trad het Comité ook in de Etappengebieden regelmatig streng op tegen landbouwers die te weinig broodgranen leverden²¹⁸. Net als in het Generalgouvernement gebeurde, kwam het voor dat men gemeenten of overtreders voor een bepaalde periode uitsloot van bedelingen. Doordat de graan- en aardappelvoorraden in veel directere mate naar de bezetter gingen en er slechts een kleiner aandeel naar de bevolking terugging, was het vaker de bezettingsmacht die streng optrad met boetes voor landbouwers en gemeentelijke overheden. De burgemeester van het Oost-Vlaamse gehucht Oeter bijvoorbeeld, kreeg van de bezetter 3 maand gevangenis en een boete van 3000 mark omwille van 'zijn invloed bij de aflevering van het graan niet genoeg te hebben doen gelden'²¹⁹.

In welke mate er een verschil bestond tussen het Belgische en Noord-Franse Etappengebied heeft meer onderzoek. Het schaarse bronnenmateriaal dienaangaande suggereert dat dit belangenconflict in bezet Frankrijk minder scherp tot uiting kwam. Ook lijkt het dat de spanningen tussen stad en platteland minder hoog opliepen. Conflicten tussen consumenten en producenten speelden zich naar alle waarschijnlijkheid vooral binnen de lokale gemeenschappen af, iets wat historici al eerder opmerkten. Zo citeerde Bernard Wilkin de getuigenis van een naar vrij-Frankrijk gerepatrieerde vrouw: 'De nombreux paysans profitent également de la crise alimentaire pour vendre leurs biens aux allemands ou pratiquer des prix exorbitants. Cette attitude est source de divisions et de rancoeurs...'²²⁰. Meerdere factoren verklaren waarom de spanningen tussen stad en platteland minder hoog opliepen in bezet Frankrijk. Eerst en vooral bestond er geen solidariteitsmechanisme tussen stad en platteland zoals dat in het Generalgouvernement

²¹⁷ Abbé Berger, *L'agriculture belge...*, p. 12.

²¹⁸ In het West-Vlaamse dorpje Tiegem bijvoorbeeld: Sebastiaan Vandenbogaerde, *En boven het gebulder der kanonnen...*, p. 96. Maar ook door: Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 150-178 en Luc Schepen (Red.), *In oorlogstijd...*, p. 534.

²¹⁹ Petrus Van Nuffel, *De Duitsers in Aalst...*, p. 243.

²²⁰ Bernard Wilkin, "Occupants et occupés..." p. 74.

wel het geval was als gevolg van de internationale afspraken over de voedselproductie. Daardoor waren stad en platteland er *tout court* veel minder rechtstreeks met elkaar verbonden. Een tweede factor was de greep van de Duitse bezetter op de voedselproductie. Die was in Noord-Frankrijk veel sterker. Bovendien was de rol van het CANF op geen enkele manier te vergelijken met die van het NCHV. Tot slot, en misschien wel het meest belangrijk, lijkt er het gebrek te zijn geweest aan een even omvangrijke gecensureerde pers als in bezet België. In die kranten stonden er van tijd tot tijd artikels te lezen over lakse plattelandsburgemeesters, boeren die voedsel achterhielden, enz.

6. Conclusie

De lokale verankering van de internationale voedselhulp en de Duitse voedselpolitiek had voor gevolg dat het krachtenveld waarbinnen de lokale besturen functioneerden al eind 1914, begin 1915 in een definitieve plooi viel. De impact van dit alles op het functioneren van de burgemeesters was zeer groot. In beide landen verloren zij bevoegdheden en kreeg hun optreden een in hoofdzaak uitvoerend karakter. De autonome positie die zij tijdens de eerste maanden van de oorlog nog genoten, holde uit. Verhoudingsgewijs boetten de Belgische burgemeesters, en dan in het bijzonder die uit het Generalgouvernement, meer aan autonomie in dan hun Franse collega's. Het feit dat het NCHV een veel sterkere rol speelde dan haar Franse evenknie, het CANF, is daar de belangrijkste verklaring voor. Het NCHV slaagde erin om uit te groeien tot een heus alternatief centraal Belgische gezag, met vooral veel zeggenschap in het Generalgouvernement. Vanuit Brussel faciliteerden zij centraal overleg met de belangrijkste gangmakers uit de provinciehoofdsteden. Belangrijke bevoegdheden zoals de werkloosheidshulp trokken zij naar zich toe, en in onderhandelingen met de bezetter trachtten zij zoveel mogelijk om met één stem te spreken. Dit alles was heel wat minder mogelijk in bezet Frankrijk. Daar zwaaiden de Duitse legerleiding en het strikt militaire bezettingsregime de plak. Het CANF kon er nooit uitgroeien tot een belangrijke politieke actor, laat staan een alternatief centraal gezag. Meer nog, in realiteit hing het CANF voor zijn dagelijkse functioneren zelfs sterk af van het NCHV in Brussel. Het CANF kende een in hoofdzaak gedecentraliseerde organisatiestructuur zonder centraal overlegorgaan. De bezetter verbood het aan de belangrijkste lokale en regionale verantwoordelijken om regelmatig samen te komen. In tegenstelling tot haar Belgische evenknie, slaagde het CANF er ook niet in om bevoegdheden naar zich toe trekken. Afgezien van voedselbedelingen zelf, bleef zo goed als alles in handen van de stads- en gemeentebesturen. Terwijl Francqui in bezet België schotten liet optrekken tussen de lokale overheden en lokale NCHV-afdelingen, in de

hoop om zo ‘de politiek’ buiten de voedselhulp te houden, gebeurde in Noord-Frankrijk het tegenovergestelde. Veel meer dan hun Belgische collega’s waren de Franse burgemeesters nauw verbonden met de lokale CANF-afdelingen. Zij zwaaiden er veelal de plak en kenden verhoudingsgewijs meer manoeuvreerruimte dan hun Belgische collega’s. Een ander gevolg van Francqui’s demarches was dat de lokale voedselpolitiek in bezet België, paradoxaal genoeg, veel meer dan in Noord-Frankrijk onderhevig was aan strijd, discussies en gekrakeel.

Voor een goed begrip van de onderlinge verhoudingen tussen lokaal bestuur – internationale voedselhulp – en Duitse bezetter zijn de internationale akkoorden die de voedselproductie in de bezette gebieden regelden van groot belang. Burgemeesters zelf hadden geen enkele zeggenschap bij de totstandkoming ervan, maar de impact ervan op hun functioneren was wel zeer groot. Naargelang het bezettingsregime bestonden er verschillende afspraken. Dit zorgde ervoor dat het aandeel van burgemeesters in de voedselpolitiek anders was in de Etappengebieden dan in het Generalgouvernement. In het Generalgouvernement ontstond er gaandeweg een kluwen aan organisaties en kondigde de bezetter naargelang het specifieke product de ene maatregel na de andere af. De machtsstrijd die het NCHV en de bezetter uitvochten, maakte dit alles nog extra complex. In het Generalgouvernement zat er in de akkoorden een zekere herverdelingslogica vervat. Dichtbevolkte en sterk geïndustrialiseerde of verstedelijkte gebieden hingen daardoor af van de productie elders in meer landbouwrijke gebieden. Aangaande graanproductie en -bedeling kwamen het Comité en de Duitse bezetter tot een vergelijk. Voor het merendeel van de andere producten bouwde de bezetter zijn eigen Zentralenpolitik uit, zo hopen de invloed van het comité terug te dringen. De bezetter centraliseerde en eiste allerlei levensmiddelen op, om die vervolgens aan de Belgische bevolking tegen betaling terug te bezorgen. Deze constructies zette hij bewust weinig transparant op. Heel wat voorraden kwamen zo in Duitse handen terecht, dit zonder de internationale akkoorden al te openlijk met de voeten te treden.

In de Etappengebieden lag dit alles anders. Daar golden er andere akkoorden. De impact van het NCHV en CANF was er meer beperkt en de Duitse voedsel- en opeisingspolitiek minder dubbelzinnig. De idee dat voedsel daar geproduceerd integraal aan de lokale bevolking behoorde, gold in de Etappen niet. De Duitse legers eisten het gros van de voedselvoorraden op en bezorgden slechts een beperkte hoeveelheid voedsel terug aan de lokale bevolking. Meer nog dan in het Generalgouvernement steunde de bezetter daar op de burgemeesters in de organisatie van zijn landbouw- en voedselpolitiek. De belangrijkste verklaring hiervoor dient gezocht in het feit dat het CANF er nooit in slaagde om dezelfde machtsbasis te verwerven als het NCHV in België.

Ondanks dat de internationale hulpinitiatieven en de Duitse voedselpolitiek de machtsbasis van de Belgische en Noord-Franse burgemeesters deed krimpen, bleef hun rol in het voedselvraagstuk belangrijk. Andere actoren trokken cruciale bevoegdheden naar zich toe, maar het symbolische belang van de ‘maire nourricier’ figuur bleef vier jaar lang

overeind. Zowel de bezetter, de voedselcomiteiten als de lokale bevolking bleven rekenen op hun medewerking. In het bijzonder die laatste groep dwongen burgemeesters om nog een actieve rol op te nemen. Zij vonden het namelijk de verantwoordelijkheid van burgemeesters om toezicht te houden op een rechtvaardige voedselpolitiek. Wat dit exact inhield, hoe burgemeesters daar mee omgingen, welke mogelijkheden er hen nog restten en hoe dit alles hun eigen legitimiteit beïnvloedde, staat centraal in de twee volgende hoofdstukken.

Hoofdstuk 5. Burgemeesters interveniëren in de voedselpolitiek: een beleid op twee sporen

1. Inleiding

Eén week na de wapenstilstand, op 18 november 1918, sprak burgemeester Jan De Vos de Antwerpse gemeenteraad toe. De zitting stond in het teken van de terugkeer van Louis Franck en Louis Strauss uit Duitsland. De dan 75-jarige burgervader bracht hulde aan de werking van de gemeenteraad, het schepencollege, de Intercommunale Commissie en de inspanningen van het NCHV. Na deze lofredes sneed De Vos een heikeler thema aan: de houding van het stadsbestuur ten aanzien van de ‘schandelijken woeker in landbouw- en andere produkten die er gevoerd werd, en de werking der Duitse centralen, die des te minder aan de bevolking konden uitdeelen naarmate zij meer centraliseerden’¹. Tijdens de laatste oorlogsjaren had uit het gemor van de lokale bevolking steeds luider de vraag weerklonken waarom het stadsbestuur daar niet forser had tegen opgetreden, zo concludeerde De Vos. Nu was de tijd gekomen om uit te leggen hoe dat kwam. Het stadsbestuur had dit wel degelijk geprobeerd, dit ‘krachtens het noodrecht van den burgemeester’. Maar, zo benadrukte hij, de Duitse bezetter had al deze pogingen tenietgedaan. Om zijn punt kracht bij te zetten, somde de burgemeester een rits besluiten en reglementen op die de bezetter had gedwarsboomd. De Vos’ boodschap was simpel: het was geen kwestie van slechte wil, het was gewoon niet mogelijk geweest om in te gaan op de verzuchtingen vanuit de bevolking². Volgens de oude burgemeester kwam daar

¹ SA, Gemeenteraadsverslagen, 18/11/1918.

² Katholiek gemeenteraadslid Jozef Bongers stelde tijdens diezelfde zitting letterlijk: ‘Het ten uitvoer leggen van alle maatregelen in het belang der bevolking inzake voedselbedeeling genomen, werd eenvoudig geweigerd. Zelfs de bepalingen der gemeentewet konden vaak niet toegepast worden; het hooger Duitsch bestuur heeft niet verwaarloosd die zooveel mogelijk te krenken’.

bovendien nog bij dat gecensureerde en Duitsgezinde kranten het publiek misleidden door onophoudelijk de politiek van het stadsbestuur en het NCHV aan te vallen en verkeerde informatie te verspreiden.

Ook op andere plaatsen in bevrijd België en Frankrijk maakten lokale overheden de balans op na vier jaar bezetting³. Over één zaak was iedereen het eens. De voedselvoorziening had elk van hen kopzorgen bezorgd, maar dankzij het NCHV en het CANF was erger leed vermeden. Zo'n discours kwam ook al tijdens de oorlog tot ontwikkeling. Overal erkenden burgemeesters dat de internationale voedselhulp geen dag te laat was gekomen. Maar terzelfdertijd argumenteerden zij ook dat de comiteiten en de Duitse voedselpolitiek hun handelingsmogelijkheden drastisch hadden ingeperkt waardoor zij aan handen en voeten gebonden waren. In realiteit was de situatie op het terrein iets complexer. Het aandeel van burgemeesters kreeg zeker een veeleer uitvoerend karakter, dat bewees het vorige hoofdstuk al. Maar dit wil niet zeggen dat er hen geen enkele mogelijkheid meer restte om nog tussen te komen, initiatieven uit te bouwen of maatregelen af te kondigen. De Vos' toespraak levert het bewijs voor dit stedelijke interventionisme. Na een opsomming van al de door de bezetter gefnuikte maatregelen en klachten over de onmogelijke strijd tegen de woekerhandel, zette hij namelijk terzelfdertijd de zware financiële inspanningen van de stedelijke bevoorradingsdienst in de verf. Zodus hinkte zijn toespraak duidelijk op twee benen. Aan de ene kant was het zaak om aan te tonen dat het stadsbestuur kosten noch moeite gespaard had om de bevolking bij te staan. Maar aan de andere kant wilden De Vos en zijn collega's ook duidelijk maken dat de bezetter hen verhinderd had om een meer effectieve anti-woekerpolitiek uit te bouwen.

In dit hoofdstuk staat het interventionisme van de lokale overheden in het voedselvraagstuk centraal⁴. Die vraag naar het ingrijpen van de staat in het sociaaleconomische leven is al zo oud als de oorlog zelf⁵. Nu, honderd jaar na datum, lijken historici het er unaniem over eens dat de Eerste Wereldoorlog een breuk vormde

³ In Roubaix en Fourmies bijvoorbeeld: Charles De Brabander, *Sous l'occupation allemande. Quatre années de Secours et de Ravitaillement par la Municipalité de Roubaix*, Roubaix, 1919 en Ephrem Coppeaux, *Compte-Rendu administratif. Présenté au conseil municipal, le 6 novembre 1919*, 1919, p. 9. In de provincie Antwerpen gebeurde dit op meer systematische wijze. De Antwerpse provinciegouverneur vroeg in een omzendbrief van 27/12/1918 aan de stads- en gemeentebesturen om een omstandig verslag van de oorlogsgebeurtenissen op te stellen. Bijvoorbeeld: Stad Antwerpen, *Verslag over de oorlogsgebeurtenissen in de stad Antwerpen: 1914-1918*, s.l., s.d., p. 98 of Gemeente Duffel, *Oorlogsgebeurtenissen: Verslag opgemaakt in uitvoering van den omzendbrief van den heer Gouverneur der Provincie Antwerpen, de dato 27 december 1918*, Duffel, 1919.

⁴ Uiteraard manifesteerde het interventionisme van lokale overheden zich ook in kwesties die niet aan de voedselvoorziening gerelateerd waren. Hier sta ik verder niet bij stil in dit proefschrift. Een belangrijk product in die zin was bijvoorbeeld steenkool. Over de grote lijnen van de steenkoolpolitiek van de Duitse bezetter, het verder blijven functioneren van de mijnen, en de bijzondere positie van de mijnwerkers in België en Noord-Frankrijk, publiceerden historici al heel wat. Zie de bibliografie voor een overzicht van enkele van de belangrijkste bijdragen hierover.

⁵ Pierre Renouvin, *Les formes du gouvernement de guerre*, Parijs, 1927.

met de vooroorlogse periode. Het op ongeziene schaal interveniëren van nationale overheden omschreven sommigen zelfs als ‘l'exubérance de l'état’⁶. Voor de bezette gebieden staat zulks onderzoek nog in de kinderschoenen⁷. Wel concludeerden Sophie De Schaepdrijver, Benoît Majerus en Antoon Vrints dat de Belgische autoriteiten, en dan vooral het NCHV, resoluut kozen voor overheidsinterventie en zo braken met de dominante vooroorlogse doctrine van het economische liberalisme en de vrije markt⁸. Noord-Franse historici waren lange tijd minder stellig. Al benadrukten ook zij dat de stads- en gemeentebesturen ernaar streefden om extra initiatieven uit te bouwen in de marge van de officiële voedselhulp⁹. Op die manier kwamen zij tussen in de lokale economie. Dit alles gebeurde eerder schoorvoetend en zette zich pas goed door vanaf de tweede helft van de bezetting als gevolg van de slechter wordende levensomstandigheden¹⁰. Het was pas recent dat Marc Leleux in zijn proefschrift over de werkloosheid in het Noorderdepartement beklemtoonde hoezeer de oorlogs- en bezettingservaring hebben geleid tot ‘un tournant dans l'approche par l'Etat’ in sociale kwesties.

Behoudens dit soort inleidende bemerkingen, blijft de vraag naar de handelingsmogelijkheden die er burgemeesters - in de marge van de voedselhulp en de Duitse voedselpolitiek - nog restten, onbeantwoord. Dit hoofdstuk wil daar een eerste aanzet toe geven en hanteert daarbij een brede definitie van ‘stedelijk interventionisme’. De focus ligt niet enkel op de extra bedelingsinitiatieven die de lokale overheden uitbouwden, maar ook op de maatregelen die zij namen in de strijd tegen allerlei misbruiken. Hoe gebeurde dat? Met welke eisen werden zij geconfronteerd? Speelden ideologische overwegingen een rol? Het antwoord is tweeledig. Eerst wordt nagegaan hoe die aanvullende initiatieven er nu uitzagen en wat zij beoogden. Daarna volgt een analyse van hoe lokale autoriteiten probeerden om de toegang tot voedsel te reguleren en zo de strijd tegen de hoge voedselprijzen, woekerhandel en fraude aanbonden.

⁶ Fabienne Bock, “L'exubérance de l'état en France de 1914-1918”, *Vingtième Siècle, revue d'histoire*, 1984, 3, 1, p. 45-47. Voor een meer recente interpretatie over de rol van de staat tijdens Wereldoorlog I: Pierre Pursiegle, “The First World War and the Transformation of the State”, *International Affairs*, 2014, 90, 2, p. 249-265.

⁷ Philippe Nivet, “Les municipalités en temps de guerre 1814-1944...”, p. 80. Lokale studies over één stad of gemeente staan daar vaker bij stil. Bijvoorbeeld: Lies Buyse, *Vertrapt door 's vijands wreeden lust? Dendermonde in de Eerste Wereldoorlog en de impact van deze strijd op de stad (1870-1939)*, OLV, Universiteit Gent, 2005, p. 159 of Benedicte Van Haute, *Overleven in Sint-Niklaas. Onderstandsverlening voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog*, OLV, KULeuven, 2014, p. 119.

⁸ Benoît Majerus en Antoon Vrints, “De slagschaduw van de honger...”, p. 256 e.v.

⁹ Marc Leleux, “Les syndicats du Nord et la question...”, p. 143-155.

¹⁰ Philippe Salsou, *1914-1918: les...*, p. 428- 541 en Robert Vandebussche, “Le pouvoir municipal...”, p. 451.

2. Een eerste pijler: ter aanvulling van de internationale noodhulp

Aankopen van wat rest op de vrije markt

Al eind 1914, begin 1915 beseften de Belgische en Noord-Franse burgemeesters dat de hulp van het NCHV en het CANF alleen niet zou volstaan. Burgemeesters streefden er dan ook naar om die rantsoenen in de mate van het mogelijke aan te vullen met eigen publieke initiatieven¹¹. De manier waarop dit gebeurde en de mate waarin dit mogelijk was, hing af van meerdere factoren. Een eerste factor waren de sociaaleconomische omstandigheden. Zo bestonden er belangrijke verschillen tussen steden en gemeenten onderling. Stadsbesturen van grote agglomeraties of industriële centra hadden er, verhoudingsgewijs, meer nood aan dan lokale overheden uit de minder verstedelijkte en landbouwrijke gebieden. Bovendien beschikten enkel zij nog over de nodige contacten en financiële middelen om die publieke initiatieven ook daadwerkelijk uit te bouwen. De zware financiële inspanningen van het Antwerps stadsbestuur maken dat duidelijk. Net als in Gent, Brussel, Luik, Valenciennes en nog andere steden voorzag het Antwerpse schepencollege naast geld voor de werking van het comiteit ook middelen om eigen initiatieven uit te bouwen. Zo slaagden de bestuurders van de Scheldestad erin om een aanzienlijke stedelijke bevoorradingsdienst uit te bouwen. Een unicum was deze dienst niet, de omvang ervan meer dan vermoedelijk wel¹². Onmiddellijk na de oorlog schatte men dat er in totaal zo'n 71 miljoen frank in de werking gepompt was¹³. Deze dienst was opgericht bij het begin van de oorlog en coördineerde de bevoorrading van de versterkte vesting tot aan de val van de stad in oktober 1914. In die periode gebeurde dit in nauwe samenwerking met de militaire overheid die er de feitelijke leiding over had¹⁴. Eens de bezetting een feit kwam deze dienst onder leiding van de liberale en socialistische schepenen Strauss en Cools. De stedelijke bevoorrading kende twee belangrijke taken. Eerst en vooral behandelde zij alles wat met de bevoorrading van de bezetter te maken had (relaties met de Duitse verantwoordelijken voor logistiek en bevoorrading, inkwartiering, e.d.). Daarnaast hield de dienst zich ook bezig met de bevoorrading van de Antwerpse burgers. Vanuit die opdracht waren het ook zij die de contacten met het comiteit en de Zentralen verzorgden¹⁵.

¹¹ Albert Henry, *Le ravitaillement de la Belgique...*, p. 154.

¹² Hoewel meer onderzoek zeker nodig is, lijkt het erop dat het merendeel van de grotere steden aanvullende initiatieven aanstuurden. Geen van al deze raakte vermoedelijk aan de omvang van het Antwerpse initiatief.

¹³ SA, Gemeentebblad, 18/11/1918.

¹⁴ SA, Verslagen CBS, 29/02/1916 en Maarten Van Alstein, *Belegerde stad...*, p. 160-168.

¹⁵ SA, Verslagen CBS, 17/03/1916.

Naarmate de oorlog vorderde en de schaarste toenam, breidden dit soort stedelijke bevoorradingsdiensten hun werking gestaag uit. Om alles behapbaar te houden en terzelfdertijd de slagkracht te vergroten, kozen lokale verkozenen ervoor om taken uit te besteden aan professionals. Zo rekende het Antwerpse stadsbestuur voor de werking van de bevoorradingsdienst op enkele van de belangrijke economische spelers waar zij nauwe banden mee onderhield¹⁶. Op die manier slaagden zij erin om elders in het Generalgouvernement of zelfs Nederland nog beschikbare voedselvoorraden aan te kopen¹⁷. Het belangrijke aandeel van de handelaren en koopmannen in de organisatie dwong hen om de structuur van de bevoorradingsdienst aan te passen. De naamswijzigingen van een ‘Aankoopbureau’ naar een heuse ‘Samenwerkende Maatschappij tot het doen van aankopen voor de bevolking’ verraadt de zoektocht naar een manier om deze samenwerking met private partners te officialiseren¹⁸. Terwijl er stadsbesturen van grotere agglomeraties weinig andere opties restten dan samenwerken met professionele en ervaren groothandelaars, lag dit alles enigszins anders in kleinere gemeenten. Daar lijkt er minder sprake te zijn geweest van formele afspraken of samenwerkingsverbanden tussen lokale overheid en handelaren. Burgemeesters lijken er de zaken vaker zelf te hebben afgehandeld¹⁹.

Deze stedelijke bevoorradingsdiensten probeerden in de mate van het mogelijk om levensmiddelen en andere producten in bulk aan te kopen waar de bezettingsmacht geen absolute zeggenschap over had. In het Generalgouvernement bijvoorbeeld, probeerden heel wat burgemeesters om grote partijen vlees en groenten aan te schaffen. Op die producten was de Duitse regulering eerder beperkt. De verkoop van deze door de stadsbesturen aangekochte ‘denrées indigènes’ verliep via de stedelijke en gemeentelijke magazijnen en niet via de bedelingsmagazijnen van het Comité²⁰. Zoals nog zal blijken, kregen de stedelijke magazijnen, die hun belangrijke rol van bij het begin van de oorlog

¹⁶ Dit creëerde ook spanningen. De bevoegde schepen Louis Strauss zag in het soms eigengereide optreden van die handelaren zijn bevoorrechte onderhandelingspositie met de Duitse bezetter ondermijnd.

¹⁷ De financiële contacten van Edouard Bunge en Hector Carlier, beiden IC, zorgden ervoor dat de Banque de l'Union Anversoise geld kon vrijmaken in Nederland om er voedselaankopen te doen. (SA, Verslagen CBS, 10/03/1916; 14/04/1916; 28/04/1916). Zie ook: Patrick Pieters, *Het ontmoetingsnetwerk van de Antwerpse bankierselite aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog*, Masterproef, UAntwerpen, 2008. Een tweede manier om wit brood uit Nederland in Antwerpen te kopen was het Comité Fleskens. Voor meer informatie hierover zie: Michaël Amara en Hubert Roland, *Gouverner en Belgique occupée...*, p. 219.

¹⁸ Eerst sloten verschillende handelaren en gemeenteraadsleden zich bij de dienst aan. Later ging de stad een overeenkomst aan met een consortium van handelaren. Zij kochten voedsel voor rekening van de stad. SA, Verslagen CBS, 27/06/1916.

¹⁹ In Solesmes bijvoorbeeld, kocht dienstdoend burgemeester Jules Cartegnie begin maart 1915 eigenhandig en met publieke middelen een grote partij rijst aan. Met die voorraad wilde hij anticiperen op de verlaging van het broodrantsoen. Zie: AMS, Gemeenteraadsverslagen, 09/03/1915

²⁰ Albert Henry, *Le Ravitaillement...*, p. 154.

eerst nog ingeperkt zagen door de machtsgreep van het Comité, zo vanaf 1916 opnieuw een belangrijker aandeel.

Het zelf aan- en verkopen van levensmiddelen bood stadsbesturen de garantie dat maximumprijzen nageleefd werden. In Antwerpen paste dit binnen het bredere beleid van de stad dat 'zich tot taak heeft gesteld om zooveel als doenlijk zekere levensmiddelen in eigen beheer aan te schaffen, vee en andere inlandsche voortbrengselen die nog vrij zijn op groote schaal aan te koopen en zoo aan den woeker te onttrekken'²¹. De stad koos er liever voor om zelf te verkopen dan dat de bezetter maximumprijzen afkondigde waarvan de lokale politiediensten dan de naleving moesten controleren bij kruideniers en andere handelaars. Wanneer de bezetter in de lente van 1917 vroeg aan het Antwerpse schepencollege of het maximumprijzen verlangde op bloemkolen, was het antwoord dan ook zeer duidelijk. Het schepencollege achtte dit niet nodig en gaf aan dat het zelf in de mate van het mogelijke grote voorraden bloemkolen zou opkopen en ter beschikking zou stellen aan de bevolking.

Deze vormen van interventionisme leidden tot conflicten met de handelaren en winkeliers die werkzaam waren in de eigen stad. Die vonden het onfair dat de stad zelf levensmiddelen in bulk aankocht en aan de man bracht in de voedsellokalen van de stad. Hierdoor zagen zij hun eigen inkomsten sterk terugvallen. Gelijkaardige discussies hadden er zich ook al voorgedaan met het Comité over de levensmiddelen die zij aan de bevolking verkochten in de Amerikaanse winkels. Er was geen sprake van dat winkeliers die geïmporteerde producten aan de man mochten brengen. In een liberale handelsstad als Antwerpen, wekten deze en andere maatregelen wrevel op in middenstandskringen²². Terwijl het stadsbestuur er voor de aankoop van grote partijen levensmiddelen wel nog rekende op de medewerking van grote handelconcerns, kwamen er voor lokale middenstanders geen gelijkaardige gunstmaatregelen. Emblematisch hiervoor was de boodschap die het stadsbestuur midden 1915 liet verspreiden via de pers. Daarin stond nogmaals te lezen dat het leveren aan de winkeliers van etenswaren bedoeld voor de voedselhulp absoluut uitgesloten was: 'het is pijnlijk voor de winkeliers, maar iedereen lijdt in deze dagen en het algemeen belang gaat vooraan'²³. Ook in Houdeng-Aimeries bestond er eind 1916 consensus dat lokale kruidenierszaken geen rol te spelen hadden in de bedeling van door de gemeente aangekochte suikervoorraden aan de bevolking. De belofte van de kruideniers om zich aan de prijzen en afgekondigde rantsoenen te houden veegde het gemeentebestuur van tafel, net als het argument dat mensen op die manier de gewoonte zouden behouden om naar hun vaste winkel te gaan. In de ogen van het

²¹ SA, Verslagen CBS, 05/02/1918.

²² Voor dat spanningsveld, zie: Peter Heyrman, *Middenstandsbeweging en beleid in België: tussen vrijheid en regulering: 1918-1940*, Leuven, 1998, p. 76 e.v.

²³ SA, Archief Jan De Vos, Mededeling aan de dagbladen, Antwerpsche Tijdingen, 14/04/1915.

gemeentebestuur maakten dit soort maatregelen alles omslachtiger en zouden er meer controles nodig zijn.

Vanzelfsprekend beschikte niet elke gemeente of stad over dezelfde middelen als Antwerpen om grootschalige aankopen te doen aan min of meer stabiele prijzen. Om hier het hoofd aan te bieden, besloten lokale overheden, in nauw overleg met het NCHV, om de handen in elkaar te slagen naar het voorbeeld van de Brusselse ‘magasins intercommunaux’²⁴. Vanaf de lente van 1916 zagen er op heel wat plaatsen rond stedelijke centra ‘Société Coopératives des Magasins Intercommunaux’ het licht²⁵. De achterliggende idee was om de krachten te bundelen en zo belangrijke aankopen te doen bij producenten, waarna men ze dan aan lagere prijzen op de markt kon verkopen aan de lokale bevolking²⁶. In theorie functioneerden deze veelal regionaal georganiseerde ‘samenwerkende maatschappijen van intergemeentelijke magazijnen’ strikt onafhankelijk van het NCHV en onder leiding van stads- en gemeentebesturen²⁷. De bezetter eiste dit ook uitdrukkelijk en verplichtte lokale overheden om met deze vehikels het voedsel elders aangekocht of afkomstig van de Zentralen aan de bevolking te bedelen. Door enkel nog met de stedelijke initiatieven samen te werken, hoopte de bezetter om het Comité buiten te spel te zetten en strengere controles te vermijden. Volgens Albert Henry, tijdens de oorlog NCHV-secretaris, waren de resultaten van deze politiek niet spectaculair. Volgens Henry was de onderlinge solidariteit tussen de Samenwerkende Maatschappijen soms ver te zoeken. Lokale overheden probeerden vaak, onafhankelijk van elkaar, om meer gunstige deals te sluiten met de Duitse bezetter. Bovendien bleven de prijzen van de productie die men in deze gemeentemagazijnen aan de man bracht nauwelijks te betalen voor zij die het hardst getroffen waren door de oorlog, ondanks dat ze wel lager lagen dan op de vrije en zwarte markt²⁸. Concurrentie met Duitse en andere voedselopkopers lag daar volgens Henry aan de oorzaak van. Naar alle waarschijnlijkheid verklaarde deze prijzenslag mee waarom de intergemeentelijke magazijnen niet onmiddellijk een schot in de roos lijken geweest te zijn. Dat gevoel leefde althans in de Centrumregio. Enkele medewerkers van de gemeentemagazijnen uit La Louvière merkten in hun eindverslag na

²⁴ Dit wilde niet zeggen dat deze kapitaalsproblemen definitief overwonnen waren. In een naoorlogs rapport over deze initiatieven in de centrumregio stond te lezen dat: ‘leur action manquait d’efficacité, les capitaux dont elles disposaient étaient insuffisants pour leur permettre de se risquer dans des acquisitions importantes’, zie: AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.1., 1, Institutions et organismes spéciaux, organisation, fonctionnement, relations: “Société Coopérative: les magasins communaux du centre – Création, Organisation, Travaux”, 1919.

²⁵ Zo ook in Mechelen bijvoorbeeld waar er een ‘Samenwerkende Maatschappij van Gemeenten van het Kreisgebied Mechelen tot den aankoop van levensmiddelen’ het licht zag, zie: Geert Clerbout, “Het dagelijks leven in Mechelen tijdens de Eerste Wereldoorlog”, *Handelingen Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 2008, 112, p. 261.

²⁶ Albert Henry, *Le ravitaillement...*, p. 154 en Marcel Cortenbosch, “De intercommunales tot...”, p. 120-122.

²⁷ Amedée Lynen, *Histoire de la Commune de Saint-Josse-ten-Node pendant la guerre mondiale et l’occupation allemande, 1914-1918*, Brussel, 1919, p. 85.

²⁸ Albert Henry, *L’oeuvre du comité...*, p. 208 e.v.

de oorlog op: ‘Nous n’avons jamais très bien compris la résistance du public pour se rendre dans nos magasins’²⁹.

Op grote schaal en met publieke middelen voedselaankopen doen voor de lokale bevolking was zeker niet alleen een grootstedelijk prerogatief. Er bestonden ook belangrijke verschillen tussen de bezettingszones. Samengevat, lag dit alles voor stads- en gemeentebesturen uit de Etappengebieden heel wat moeilijker. Niet alleen eiste de bezetter er zelf zo goed als al de nog beschikbare voedselvoorraden op, ook de mobiliteit was er sterker ingeperkt³⁰. Zoals al naar voor kwam in het vorige hoofdstuk, raakten steden er meer dan in het Generalgouvernement afgesneden van hun rurale hinterland, dit onder meer als gevolg van de militaire versnippering. In Saint-Quentin merkte een lokale notabele die dicht bij het stadsbestuur stond op dat ‘les apports de la campagne sont définitivement interdits’³¹. Het gevolg was dan ook dat de stedelijke bevoorradingsdiensten, de ‘Commissions Municipales de Ravitaillement’ van steden als Rijsel en Cambrai nooit dezelfde rol konden spelen als in Antwerpen. Waren pogingen om elders voedsel aan te kopen dan bij voorbaat onsuccesvol? Niet per se, wel was de mate van succes nauwelijks te voorspellen. De omstandige discussies tussen het Rijselse stadsbestuur en de Duitse generaal von Graevenitz getuigen daarvan³². Meermaals probeerde burgemeester Charles Delesalle om de banden met het ommeland terug te versterken. Nu eens vroeg hij of de stad daar partijen groenten kon gaan aankopen om de werking van de ‘Fourneaux économiques’ te verzekeren, dan weer probeerde hij te regelen dat handelaren uit de rondom liggende gemeenten opnieuw naar de Rijselse markten zouden komen. Principieel hadden von Graevenitz en de bevoegde burgemeesters daar geen bezwaar tegen. Het waren voornamelijk de lokale militaire leiders in de Kommandanturen die telkens dwarslagen, en daar kon het bevel van het Rijselse Gouvernement niets aan doen³³. Door te verhinderen dat grote partijen groenten hun grondgebied verlieten, hoopten de Kommandanturen in kwestie de lokale onvrede en schaarste in te perken³⁴. Pas in de lente van 1918 kwam er na lange discussies een vergelijk. Vanaf dan konden de stadsbesturen van Roubaix, Tourcoing en Rijsel op regelmatige tijdstippen beperkte voorraden aankopen in Ascq, Annappes, Lesquin, Templeuve, Marcq-en-Baroeul enz.³⁵.

²⁹ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.1., 1, Institutions et organismes spéciaux, organisation, fonctionnement, relations: “Société Coopérative: les magasins communaux...”, 1919.

³⁰ Willem Dedobbeleer, *De Grootte Oorlog bekeken...*, p. 56-57.

³¹ Elie Fleury, *Sous la botte. Histoire de la ville de Saint-Quentin pendant l'occupation allemande. Aout 1914-février 1917*, Tome II, 1919, p. 71 en Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 439.

³² AML, 4H19, Nôtes journalières, 04/08/1917.

³³ AML, 4H 19, Nôtes journalières, 04/08/1917 en 23/08/1917.

³⁴ ADN, 74 J 74 J 241-242-243: Papiers de Pierre Dumont, Représentant de commerce employé comme interprète à la mairie de Lille de 1914 à 1919, Cahier III, 25/07/1917.

³⁵ AML, 4H21, Nôtes journalières, 24/08/1918.

In de Etappengebieden bleef het aankopen van aanvullende voedselvoorraden, net als tijdens de eerste weken en maanden van de oorlog, steeds een hachelijke onderneming. Stipt transport of de nodige toestemmingen en formulieren waren niet altijd voor handen, en prijzen varieerden van de ene regio tot de andere. De militaire almacht verhinderde meer structurele vormen van intergemeentelijke samenwerking. Van stads- en gemeentemagazijnen die binnen formele overlegstructuren afspraken maakten over de aankoop van grote partijen voedsel zoals in het Generalgouvernement gebeurde, was hoegenaamd geen sprake. De enige uitzondering op deze regel was het zogenaamde ‘Comité Hollandais’. Enkele van de belangrijkste stadsbesturen uit het Noorden, slaagden er al begin 1915 in om contacten op te zetten met enkele handelaren uit Nederland³⁶. Het doel was om daar voedsel aan te kopen voor de bevolking van de grootste steden in het Noorden³⁷. De organisatie was een uitloper van eerdere initiatieven om internationale voedselhulp naar bezet Frankrijk te krijgen³⁸. De werking en financiering van dit comité waren complex en in belangrijke mate gegarandeerd door opnieuw de Belgische Société Générale. De opvolging gebeurde door een speciaal daarvoor in Parijs ingericht comité, het ‘Comité de ravitaillement des villes du Nord envahies’. De Duitse bezetter op zijn beurt gaf de garantie dat hij het Nederlandse voedsel onaangeroerd zou laten. De werking leek op die van het CANF en de CRB, maar verliep op een veel kleinere schaal³⁹. De Nederlandse leveringen hadden een eerder aanvullend karakter. De verkoop in Rijsel vond plaats in de bedelingszalen van het CANF en bij verschillende kruidenierszaken⁴⁰. Nog meer dan het NCHV en het CANF had de werking te kampen met logistieke euvels als gevolg van internationale politieke verschuivingen⁴¹. Dit zorgde er mee voor dat het aan de man brengen van dit voedsel vaak moeizaam verliep. Bovendien lagen de prijzen van deze levensmiddelen ook hoger, wat het niet meteen toegankelijk maakte voor de mensen die er het meest nood aan hadden. Dat dit Comité Hollandais niet de meest geliefde hulporganisatie was, kan dan ook niet echt verbazen. Volgens een lokale journalist

³⁶ Voor de eerste contacten tussen de stadsbesturen van Roubaix, Tourcoing en Rijsel en enkele Nederlandse handelaren: 4H 100/bis, Rapport Van Gerdinge, 07/4/1915.

³⁷ AML, Gemeenteraadsverslagen, 03/12/1915.

³⁸ AML, 4H100/bis: Ravitaillement: “Rapport van Gerdinge...”.

³⁹ Voor een bredere uiteenzetting over de geschiedenis en het functioneren van het Comité Hollandais, zie: Paul Collinet en Paul Stahl, *Le Ravitaillement...*, p. 38 e.v. en Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 168-169. Het Comité Hollandais bewijst dat het aankopen van extra voedselvoorraden ook in de Franse Etappengebieden enkel voor de belangrijkste steden weggelegd was. In tegenstelling tot kleinere gemeenten, kregen enkel zij leningen toegestaan van de Nederlandse banken.

⁴⁰ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 11/11/1915 en 30/12/1915.

⁴¹ AML, 4H 99, Brief van Charles Delesalle aan Van Gerdinge, 29/06/1916 en brief van Van Gerdinge aan Paul Delesalle, 01/11/1916.

was dit ook buiten de grote steden het geval, maar dan net omdat het daar niet actief was⁴².

Bedelingsinitiatieven in handen nemen

Om tegemoet te komen aan de ingrijpende gevolgen van de voedselschaarste was er meer nodig dan enkel en alleen bedelingen door het NCHV, het CANF of de gemeentebesturen. Voor bepaalde groepen noodlijdenden volstond dit niet om er zich op regelmatige basis te bevoorraden. Voor hen dienden er meer specifieke initiatieven uitgewerkt. Eén zo'n mogelijkheid bestond erin om de volks- of gaarkeukens open te houden. In bezet Frankrijk gingen de belangrijkste stadsbesturen daar al vroeg toe over⁴³. Onder meer in Rijsel gaven Delesalle en de bevoegde adjunct Liégeois Six al in augustus 1914 het bevel tot de onmiddellijke heropening van deze 'Fourneaux économiques' of 'cuisines populaires'⁴⁴. Vier jaar lang bleven er elf functioneren verspreid over de stad⁴⁵. Zij bedeeden gemiddeld 11.000 porties soep per dag. Deze gaarkeukens vormden één van de hoekstenen waarop het lokale onderstandsbeleid gebouwd was. Groot was dan ook de schrik bij het stadsbestuur in de herfst van 1917 wanneer medewerkers hen aanschreven met de boodschap dat de werking maar voor acht dagen meer gegarandeerd was⁴⁶. Indien de stad niet snel groenten aankocht, zouden zij de deuren sluiten. Overal in bezet Frankrijk weerklonk die vrees vanaf dan steeds frequenter⁴⁷. Ook in bezet België hechtten lokale overheden veel belang aan gelijkaardige initiatieven als het werk van de Volkssoep of de Volkskeukens, en dan zeker bij het begin van de oorlog. In tegenstelling tot wat er in Noord-Frankrijk gebeurde en waar dit een strikt lokale bevoegdheid bleef, trok het NCHV de werking ervan hoe langer hoe meer naar zich toe. Vanaf eind 1916, begin 1917 stuurden zij dit zo goed als autonoom aan. Deze vorm van 'secours alimentaire' werd

⁴² Emile Ferré, *Croquis et notes d'occupation. Vie intime et anecdotique de Lille de 1914-1918*, Rijsel, 1920, p. 228-232.

⁴³ ADN, J 1238/1-6, 'Souvenirs de la guerre...', Vol 1, eind 1914. Daar waren er eind 1914 al 7 gaarkeukens die samen zo'n 7000 maaltijden per dag aan de man brachten. In Valenciennes stonden deze onder de leiding van de 'Commission de Ravitaillement' van de stad. Daar staakten de Fourneaux économiques hun werking in de lente van 1917 wegens voedseltekorten. Korte tijd erna opende de stad wel Volkssoep. Dit was, opnieuw, op vraag van de Duitse bezetter. Dit werk hield aan tot het einde van de bezetting. Schattingen van het stadsbestuur maken duidelijk dat zowat 1/3 van de bevolking op het einde van de oorlog hier gebruik van maakte. Zie: René Delame, *Valenciennes. Occupation allemande...*, vol. II, 1933, p. 4 en 193.

⁴⁴ ADN, 9R 204, 'Cuisines populaires', Circulaire de préfet Felix Trépont, 10/08/1914. En AML, 4H6, Nôtes journalières, 04/08/1914.

⁴⁵ Stephane Lembré, *La guerre des bouches...*, p. 47 e.v. en ADN, 9R 591, Naoorlogs rapport over de werking van de Fourneaux Economiques, s.d.

⁴⁶ ADN, 74 J 241-242-243: Papiers de Pierre Dumont, représentant de commerce employé comme interprète à la mairie de Lille de 1914-1919: Cahier III, 27/03/1917.

⁴⁷ AML, 4H 20, Nôtes journalières, 12/03/1918.

vanaf dan een essentieel onderdeel van de onderstandspolitiek die zij overal in bezet België homogeniseerden. Dit zorgde voor minder spanningen binnen lokale overheden dan in Noord-Frankrijk. Daar vormden deze soepbedelingen namelijk een essentieel onderdeel van het onderstandsbeleid dat er wel vier jaar lang een verantwoordelijkheid van het lokale bestuur bleef.

De meest zichtbare vorm van stedelijk interventionisme waren de pogingen van lokale overheden om zowel de productie, de verkoop als de consumptie van een specifiek product naar zich toe te trekken. Franse historici benoemen dit volledig in handen nemen door lokale overheden als ‘municipalisation’. Het meest in het oog springend waren de stedelijke bakkerijen of slagerijen die lokale overheden inrichtten⁴⁸. De redenen waarom lokale overheden daartoe overgingen waren meervoudig. Eerst en vooral gebeurde dit in sommige gevallen op uitdrukkelijke wens van een burgemeester of lokale meerderheid. Dergelijke beslissingen kwamen er nooit zonder slag of stoot en ontketenden steevast hevige debatten. Gezien de ideologische implicaties van zulke beslissingen, kan dit niet verbazen⁴⁹. Lokale politici waren zich daar ook zeer bewust van en beseften goed dat zij er eigenlijk ook op moesten toezien dat privé-initiatief kon floreren⁵⁰. Zeker bij liberale hardliners als Louis Strauss in Antwerpen lag dit alles bijzonder moeilijk. Hij nam de verwijten van de katholieke oppositie over het Antwerpse schepencollege als ‘collectivisten’ zeer serieus en pleitte consequent voor een beperkte inmenging⁵¹. Schril was het contrast met de situatie in socialistische bolwerken als Lens of Fourmies waar ideeën over het zogenaamde ‘socialisme municipal’ al voor de oorlog wortel hadden geschoten⁵². In die eerst droeg burgemeester en regionaal kopstuk Emile Basly de sjerp. Ietwat geromantiseerd schreef hij na de oorlog in zijn memoires dat het net dankzij de oorlog was dat hij eindelijk een stedelijke bevoorradingsdienst en bedelingsmagazijnen kon uitbouwen. Zo’n uitgesproken politisering en ideologische beschouwingen kwamen wel vaak voor, en dan zeker in socialistische middens. Maar in even veel gevallen volgden dit soort ideologische discussies de traditionele lokale partijpolitieke tegenstellingen. Het resultaat was dan ook dat lokale notabelen hun eigen belangengroepen en electoraat liever niet te veel voor het hoofd stootten. De eerder behoudsgezinde burgemeester van Saint-Quentin besloot: ‘On a peur de mécontenter les épiciers, les petits détaillants, les ravitailleurs et le reste’⁵³. Gezien de gebrekkige socialistische inplanting in het Aisne

⁴⁸ Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 448.

⁴⁹ Zie bijvoorbeeld: Robert Vandenbussche, “Le pouvoir municipal...”, p. 452-454 en Philippe Salson, *1914-1918. Les années grises...*, p. 428-544.

⁵⁰ Louis Rolland, “L’administration locale et la guerre. Le ravitaillement de la population civile”, *Revue du droit public et de la science politique en France et à l’étranger*, 1916, p. 248-29.

⁵¹ SA, Gemeentebled, 26/04/1915.

⁵² Bernard Ménager, “Le socialisme municipal dans le Nord de la France des origines à 1939”, in Jean-François Sirinelli en Jean Vavasseurs-Desperriers (Reds.), *Cent ans de socialisme septentrional*, Rijsel, 2018, p. 67-77.

⁵³ Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 448.

departement kwam Philippe Salson tot het besluit dat: 'la plupart (des édiles locaux) sont très réticents à intervenir dans le domaine économique'⁵⁴.

Een andere mogelijkheid was dat de bezetter, het Comité of een andere instantie de lokale overheid in kwestie geen keus liet. In de Etappengebieden bijvoorbeeld, gebeurde het nu en dan dat de bezetter eiste van stadsbesturen dat zij op de rekening van de stad winkels of magazijnen openden. Tijdens periode van schaarste en crisis dwong de bezetter burgemeesters om dergelijke initiatieven uit te bouwen. Zo gebeurde het in Valenciennes midden 1916. Daar had het stadsbestuur al eerder noodgedwongen de stedelijke gaarkeukens moeten sluiten. Nu gaf het lokale militaire bevel aan burgemeester Charles Tauchon en de bevoorradingscommissie de instructie om een stedelijke slagerij op poten te zetten. De weinige handel in vee die er dan nog mogelijk was, werd nu volledig verboden. De stad zou het resterende vlees aankopen, verwerken en gerantsoeneerd aan de bevolking verkopen. Die Duitse eis leidde tot verhitte discussies in de bevoorradingscommissie. Verschillende leden wilden de slagers uit de stad niet zomaar passeren. Maar de bezetter toonde zich onbuigzaam. Omstreeks juni 1916 openden drie stedelijke slagerijen en één 'triperie' hun deuren. Wegens een compleet gebrek aan vlees functioneerden deze nog geen drie maanden. Vanaf dan dwong de lokale Kommandant het stadsbestuur om 'soupes populaires' te organiseren ter vervanging van de eerder gesloten gaarkeukens⁵⁵. In het Henegouwse vormde het succes van de Brusselse 'Coopérative des Magasins Communaux', en niet een bevel van de bezetter, de rechtstreekse aanleiding voor het oprichten van 'Soupes Intercommunales' of 'Boucheries communales' in de zomer van 1917. Die Brusselse magazijnen hadden al eerder de lokale overheden van de randgemeenten aangespoord om ook gemeentelijke slagerijen te openen⁵⁶. In Houdeng-Aimeries was het de 'Société Coopérative des Magasins Intercommunaux du Centre' (SCMIC) die na overleg met de bevoegde Duitse diensten aanstuurde op zulke maatregelen. Op 23 augustus 1917 kondigde burgemeester Pardaens in samenspraak met Zivilkommissar Lenzmann aan dat er een rantsoen op het vlees zou komen en dat er zonder zijn toestemming geen vee meer mocht verhandeld of geslacht worden in de gemeente⁵⁷. Diezelfde week nog richtte het gemeentebestuur een gemeentelijke slagerij op. Optimaal functioneren deed ze nooit. De kosten ervan lagen hoog en interne politieke conflicten verlamden de werking⁵⁸. Een derde mogelijkheid tot slot was dat stads- en gemeentebesturen een stedelijke bakkerij of slagerij lieten uitbaten om pragmatische of zelfs sanctionaire redenen. Lokale overheden probeerden zo bakkers

⁵⁴ *Idem*, p. 453.

⁵⁵ René Delame, *Valenciennes...*, Tome II, p. 264 e.v.

⁵⁶ Amedee Lynen, *Histoire de la commune de Saint-Josse-Ten-Noode...*, p. 93

⁵⁷ Stéphanie Manfroid en Jean-François Füg, "Scènes de la vie communale...", p. 16-17.

⁵⁸ AVLL, 1914-1918, H-A, 0.9.3., III, Boucherie Intercommunale, Brief van 'Comité du Boucherie Communale' aan CBS, 14/07/1918.

en slagers in de pas te doen lopen en regels na te leven. Dat was onder meer in Cambrai, Saint-Quentin en Ninove het geval⁵⁹. Georges Desjardins, de secretaris van het bevoorradingscomité in Cambrai, waarschuwde de bakkers al in 1915 een eerste keer dat de kwaliteit van het brood, onder meer voor de hulpinitiatieven van de stad, beter moest. Gezien zijn dreigement maar weinig zoden aan de dijk bracht, besloot hij niet veel later om hen persoonlijk aan te schrijven: ‘Si, dès lundi, le pain livré aux dépôts et fourneaux n’est pas partout de qualité irréprochable, il sera établi une boulangerie municipale qui fournira une partie du pain nécessaire à la consommation, dans tous les dépôts et fourneaux’⁶⁰. Wanneer er een week later nog geen verbeteringen merkbaar waren, duidde hij één bakkerij aan die het monopolie kreeg om brood te bakken voor de stedelijke hulpinitiatieven. Die maatregel wekte heel wat wrevel op bij de overige bakkers: ‘La rage des boulangers est telle qu’ils essaient maintenant les procédés d’intimidation pour nous faire revenir sur notre décision’. Maar de maatregel miste haar doel niet, aldus Desjardins, dat moesten zelfs zijn meest fervente tegenstanders in de bevoorradingscommissie toegeven. Vanaf dan verbeterde de kwaliteit van het brood bij de andere bakkers ook significant. Een gelijkaardig proces voltrok zich in Ninove, vlakbij Aalst. Daar ging het stadsbestuur pas over tot de inrichting van een gemeentelijke beenhouwerij na eerst alle andere opties overwogen te hebben. Lange tijd was de weerstand groot, zowel van de liberale burgemeester Clément Behn als van de plaatselijke ‘Verenigde Vleeshouwers’. Maar in mei 1916, nadat er opnieuw misbruiken van vleeshandelaars aan het licht waren gekomen, kon burgemeester Behn niet anders dan zwichten voor de eis van de socialistische raadsleden⁶¹.

Producteren: landbouw in de stad

Naast het opkopen van elders bewaarde voedselvoorraden of het zelf opzetten van bedelingsinitiatieven, gingen burgemeesters er doorheen de oorlogsjaren ook hoe langer hoe meer aan denken om zelf voedsel te gaan produceren of daar mensen toe aan te sporen⁶². Dergelijke initiatieven kwamen vooral voor daar waar de tekorten zich het sterkst lieten voelen, namelijk in de steden. Daar greep men noodgedwongen, net zoals in vroeger dagen, terug naar een soort van subsistentielandbouw. Dit fenomeen waarbij er zich landbouwinitiatieven ontplooiën in stedelijke contexten beperkte zich niet alleen tot

⁵⁹ Voor Saint Quentin: Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 444.

⁶⁰ ADN, J 1238/1-6, ‘Souvenirs de la guerre...’, Vol II, Brief van bevoorradingscommissie aan bakkers, 03/12/1915.

⁶¹ *De Volksstem*, 06/05/1916 en vooral: Robbe Meerpoel, “Behn en de beenhouwerij”, in *Ninooftse Oorlogsgazet*, nr. 6, juni 2016, p. 3.

⁶² Zie ook: Luc Vandeweyer, “Tuintjes in oorlogstijd”, in: Yves Segers en Leen Van Molle (Reds.), *Volkstuinen. Een geschiedenis*, Leuven/Gent, 2007, p. 153-179.

de bezette gebieden. Zo kwam de Amerikaanse historicus Roger Chickering in zijn werk over Freiburg al eerder tot een gelijkaardige vaststelling. Hij benoemde dit als de ‘ruralization of daily life’⁶³. Ook in steden als Antwerpen en Rijsel vond een gelijkaardig proces plaats. Het Antwerpse stadsbestuur was daar al vrij vroeg, in 1915, mee begonnen. Op verschillende plaatsen binnen en buiten de stad liet het stadsbestuur stukken grond bewerken om er levensmiddelen te produceren. Dit gebeurde onder meer op plaatsen als het Nachtegalenpark en het Schoonselhof waar men grote lappen grond gebruikte om voornamelijk aardappelen aan te planten. Maar ook op elders gelegen eigendommen, zoals in Brecht en Rijkevorsel, ging het stadsbestuur daartoe over⁶⁴. In die gemeenten kwamen zo heuse stedelijke boerderijen tot ontwikkeling.

Het zelf aanleggen van tuintjes op gronden die eigendom waren van de stad, was maar één aspect van deze politiek. Burgemeesters motiveerden ook burgers om zelf stukjes privégrond te gaan bewerken. Van een leien dakje verliep dit allerminst. Stedelingen hadden hier namelijk maar weinig ervaring mee. Gespecialiseerde comiteiten, werkgroepen of landbouworganisaties zoals het ‘Werk van den Akker’ probeerden aan stedelingen uit te leggen hoe zij dit best deden, of organiseerden zelf volkstuinten waar zij mensen aan het werk zetten. Eén taak voor de lokale besturen en aanverwante organisaties was dan om bijvoorbeeld toe te zien dat burgers die dat wilden, voorzien werden van zaaigoed e.d. Hoe succesvol dit soort initiatieven was, is moeilijk in te schatten. Wel staat het buiten kijf dat het fenomeen van de volkstuintjes, of het bewerken van eigen stukjes grond, zeer sterk toenam tijdens de twee laatste oorlogsjaren. Keerzijde van de medaille was dan weer dat deze stukjes landbouwgrond niet zelden te kampen kregen met diefstal of zelfs vernielingen van nachtelijke stropers. Gezien de sterke versnippering van dit soort initiatieven was het voor burgemeesters en de lokale politiediensten moeilijk om hier efficiënt tegen op te treden.

3. Een tweede pijler: regulering van de voedselmarkt en de strijd tegen misbruiken

Op 10 december 1918 was het de beurt aan de liberale Molenbeekse burgemeester Louis Mettewie om de gemeenteraad voor het eerst na de bevrijding toe te spreken. Zijn woorden sloten nauw aan bij die van zijn 11 jaar oudere Antwerpse ambtsgeenoot

⁶³ Roger Chickering, *The Great War and Urban Life in Germany...*, p. 165-188.

⁶⁴ SA, Gemeentebblad, 01/10/1917.

waarmee dit hoofdstuk aanving⁶⁵. Ook hij benadrukte dat de gemeentelijke overheden ‘désarmé’ waren in de strijd tegen de woeker. Elke maatregel die hij dienaangaande had willen nemen, blokte de bezetter af. Telkens de gemeenten maximumprijzen wilden vastleggen, verhinderde hij hen dit. Niet alleen onttrok de bezetter die bevoegdheid aan de burgemeesters voor een resem producten. Ook later, in 1916, blokkeerde het Brusselse bezettingsbestuur pogingen van de Belgische autoriteiten om maximumprijzen vast te leggen voor producten waar nog geen Duitse verordeningen voor bestonden. Des te meer de prijzen stegen en het voedsel schaarser werd, des te minder ruimte lokale overheden hadden om maatregelen te nemen, zo stelde Mettewie. Ook hij was van zinnens omdat nu, op het moment dat de bezetter het land had verlaten, aan de bevolking duidelijk te maken. Want, zo eindigde hij zijn toespraak, de gecensureerde en Duitsgezinde pers had het oordeel van de Molenbekenaars in negatieve zin beïnvloed met krantenkoppen als: ‘ce sont les bourgmestres qui ne font pas leur devoir’⁶⁶.

In het onmiddellijke naoorlogse discours van de twee liberale burgervaders weerklinkt een en dezelfde boodschap: de lokale overheden hadden absoluut de intentie om iets aan het woekerprobleem te doen, ondernamen veel pogingen in die zin, maar de bezetter had dit verhinderd. Niettegenstaande deze boodschap duidelijk is, roepen de twee naoorlogse redevoeringen ook vragen op. Voelden de twee liberale protagonisten daadwerkelijk de nood om uit te leggen waarom de strijd tegen woeker zo moeizaam verliep? Of ging het in de eerste plaats toch vooral om een uitgekende legitimatiestrategie die de interne discussies of zelfs onenigheid van tijdens de bezetting moest maskeren? Klopt de assumptie dat het inderdaad enkel en alleen de schuld van de bezetter betrof? Of bleek de situatie toch iets complexer? En hoe zat de situatie in Noord-Frankrijk? Kwam daar na de oorlog een gelijkaardig discours tot ontwikkeling?

Prijzenpolitiek

Machteloze burgemeesters? Tussen theorie en praktijk

In het vorige hoofdstuk kwam al duidelijk aan bod dat de voedselcomiteiten en vooral de bezetter zowel in het Generalgouvernement als in de Etappengebieden de prijzenpolitiek en de bestraffing van inbreuken daartegen formeel naar zich toe trokken. Dit perkte de handelingsmogelijkheden en autonomie van burgemeesters zeer sterk in. Toch hoeft dit

⁶⁵ De liberale dd. burgemeester Louis Mettewie was in oktober 1914 de dan overleden burgemeester Julien Hanssens opgevolgd. Hij werd in 1921 opnieuw verkozen. ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers van burgemeesters, Sint-Jans-Molenbeek, nr. 48, Rapport van de Gouverneur, 1921.

⁶⁶ AMSAB, Gemeentebestuur Sint-Jans-Molenbeek, ‘L’activité Communal pendant l’occupation à Molenbeek-Saint-Jean. Extrait du compte rendu de la Séance du Conseil Communal du 10 décembre 1918’, Brussel, 1919, p. 98.

niet noodzakelijk tot de conclusie te leiden dat burgemeesters volstrekt machteloos stonden. Zo liet de bezettingsadministratie in de praktijk nog, en dan vooral doorheen 1915 en begin 1916, een zekere ruimte aan lokale overheden om hier hun zeg over te doen. Briefwisseling uit Houdeng-Aimeries vormt daar een indicatie van. In de zomer van 1915 herinnerde de Duitse Kreischef Lenzmann er verschillende burgemeesters uit de regio aan dat de maximumprijzen afgekondigd op 14, 15 mei en 5 juni 1915 beter nageleefd dienden. Hier bijgevoegd zat ook een enquête over de maximumprijzen voor verschillende andere producten⁶⁷. Bijvoorbeeld voor boter, eieren en vlees waren op dat moment nog geen prijzen van kracht. Hij polste bij de Henegouwse burgervaders of zij zoiets nodig achtten. Pardaens antwoordde dat hij maximumprijzen voor die producten ‘exagérés’ vond⁶⁸. Andere burgemeesters vonden dit dan weer wel wenselijk.

Hoewel dit naar alle waarschijnlijkheid minder vaak voorkwam, was het ook in de Etappengebieden niet helemaal ongebruikelijk dat stads- en gemeentebesturen, en dan vooral in de belangrijkste stedelijke centra, een zekere inspraak hadden in de Duitse prijzenpolitiek. Deze vormen van overleg lijken voornamelijk in de periode voor 1916 te zijn voorgekomen, iets wat ook Vandenbussche al eerder suggereerde in zijn studie over Douai⁶⁹. De Duitse militaire gouverneur van Rijsel en omstreken bijvoorbeeld, generaal von Heinrich, won nu en dan advies in bij het stadsbestuur over maximumprijzen of liet hen voorstellen doen⁷⁰. Een gelijkaardig scenario beschreef ook Georges Desjardins, gemeenteraadslid en secretaris van het stedelijke ravitailleringcomité in Cambrai⁷¹. Hij getuigde dat de bezetter, in samenspraak met het stadhuis, eind oktober 1915 vaste prijzen had opgelegd voor verschillende voedselproducten zoals vlees, zout, rijst en aardappelen⁷².

Sommige stadsbesturen wachtten niet tot het moment waarop de bezetter hen om advies vroeg en probeerden om proactief de Duitse maximumprijzen te beïnvloeden. In maart 1915 bijvoorbeeld, ondernam Jan De Vos een poging om zelf aardappelprijzen af te kondigen voor de Antwerpse binnenstad. Verschillende malen drong hij bij de bezettingsmacht aan om deze te bekrachtigen⁷³. Maar het Duitse bestuur scheen het

⁶⁷ AVLL, H-A, 1914-1918, 1918, 0.9.3., 1, Circulaire van Lenzmann, 03/07/1915.

⁶⁸ *Idem*, 0.9.3., 1, Brief van burgemeester Pardaens aan Lenzmann, 14/07/1915.

⁶⁹ In Douai lijkt het zo te zijn dat de meeste maximumprijzen er pas komen vanaf 1916, zie het artikel van Robert Vandenbussche, “Le pouvoir municipal...”, p 453-454. Een blik op het Bulletin de Lille suggereert hetzelfde voor Rijsel.

⁷⁰ AML, 4H 96, Briefwisseling Delesalle en von Heinrich, 23/02/1916 en 04/03/1916.

⁷¹ ADN, J 1238/1-6, ‘Souvenirs de la guerre...’, Vol II, 26/10/1915.

⁷² In welke mate dit ook voor kleinere gemeenten het geval was in Noord-Frankrijk is niet duidelijk. Voor Solesmes en Fourmies werden er geen sporen van teruggevonden.

⁷³ SA, Archief Stadsburelen oorlogsarchieven: 2de bureel: bevoorrading, “Aardappelen en prijszettingen”, 27/10/1915 en 30/10/1915.

voorstel niet te willen goedkeuren⁷⁴. Enkele maanden later was het stadsbestuur opnieuw verwickeld in hevige debatten met de bezetter. Deze keer dwong de acute aardappel schaarste hen om bij de bezetter opnieuw een verhoging van de maximumprijzen te bepleiten⁷⁵. Ook in de Etappenstad Gent ondernam de socialistische leider Anseele ongeveer terzelfdertijd gelijkaardige demarches. Hij voorstond niet alleen hogere aardappelprijzen, maar ook meer vrijhandel tussen de verschillende Kommandanturen in het Etappengebied⁷⁶. Net als zijn Antwerpse collega's wilde Anseele vermijden dat de handel in aardappelen definitief zou stilvallen, wat nog meer mensen afhankelijk zou maken van de stedelijke onderstand. Eind 1915 waren hogere aardappelprijzen in de ogen van De Vos en Anseele de enige mogelijkheid om aardappelverkopers en boeren terug naar de stad te halen. Te lage prijzen zorgden ervoor dat men aardappelen op de zwarte markt aan veel hogere prijzen aan de man bracht. Door de lagere prijzen, de vele klachten en ook de collectieve acties tegen zij die prijzen naast zich neerlegden, kwamen steeds minder landbouwers naar de stedelijke markten. In tegenstelling tot in Gent waar het stadsbestuur en de bezetter wel tot een vergelijk kwamen, vlotte het overleg in Antwerpen niet. In de ogen van de bezetter deed het stadsbestuur te weinig moeite om de bestaande voorschriften te doen naleven. In die logica had het volgens hem dan ook geen zin om nieuwe gelijkaardige maatregelen in te voeren. Volgens schepen Strauss trof de stad geen schuld⁷⁷. Hij viseerde de bezetter. Onomwonden stelde hij dat de bewuste verordening onduidelijk was en de boeren wegjoeg. Daarnaast klaagde hij ook over Duitse soldaten die naar het platteland trokken om daar boven de (te lage) vastgelegde prijzen te bieden. Dat verstoorde niet alleen de marktwerking grondig, het was ook de enige echte reden waarom landbouwers veel minder talrijk naar de steden kwamen.

Niettegenstaande burgemeesters maar een beperkte invloed hadden op het bepalen van deze maximumprijzen, werd er wel op hen gerekend om mee het toezicht op deze maximumprijzen te houden. Zij communiceerden deze via affiches en gaven instructies aan onder meer de lokale agenten om toe te zien op de naleving ervan. In de marge daarvan kondigden burgemeesters aanvullende maatregelen af. Zo dwongen lokale autoriteiten in het Generalgouvernement vanaf de herfst van 1916 winkeliers om de afgekondigde maximumprijzen aan de ramen uit te hangen of binnen in de winkel duidelijk kenbaar te maken, zodat het moeilijker was om daarvan af te wijken⁷⁸. Voorts

⁷⁴ *Idem*, 06/03/1915: Een interne nota van het college, vier dagen later, stelde 'Bij de Duitse overheid zal nogmaals aangedrongen worden opdat het besluit waarbij de heer burgemeester den verkoopprijs der aardappelen op ten hoogste 0,13 fr per kilogram, in 't klein geleverd, vastgestelde, goedgekeurd worde'.

⁷⁵ *Idem*, Anonieme brief aan CBS, 13/10/1915.

⁷⁶ Willem Dedobbeleer, *De Grootte Oorlog...*, p. 43-58.

⁷⁷ SA, Archief Stadsburelen oorlogsarchieven: 2de bureel: bevoorrading, "Aardappelen en prijszettingen", Verslag CBS, 27/10/1915 en Rapport Louis Strauss bij CBS, 30/10/1915.

⁷⁸ Jean Schaeger, *La Ville de Huy sous l'Occupation Allemande 1914 à 1918*, Hoei, 1922, p. 184.

vroegen zij met aandrang de landbouwers die wel nog naar de stedelijke markten kwamen om de afgekondigde prijzen te respecteren.

Een ideologische kwestie

Het afkondigen van maximumprijzen, of het ondernemen van pogingen daartoe, was een politiek beladen maatregel met een groot symbolisch belang. Als dusdanig kon het zetten van prijzen een sterk signaal zijn naar de lokale bevolking. Maar terzelfdertijd stootte zo rechtstreeks ingrijpen in de marktwerking even vaak op ideologisch verzet in lokale bestuurlijke middens. Die ideologische tegenstellingen passen niet in het plaatje dat burgemeesters Jan De Vos en Louis Mettwie ophingen na de bevrijding. In hun consensuele bewoordingen na de oorlog suggereerden zij dat daar tijdens de bezetting eensgezindheid over bestond. Maar echt conform de realiteit was dit niet. Men voerde hier namelijk hevige discussies over tijdens de bezetting. Zo bleek dit voor sommige liberale protagonisten binnen Antwerpse stadsbestuur, en met name de ‘donkerblauwe’ schepen Louis Strauss, allermindst een evidentie. Ook de studie van Vandenbussche over het stadsbestuur van Douai, kwam tot gelijkaardige bevindingen en legde de ideologische geladenheid van ‘prijzetting’ duidelijk bloot. Tijdens de twee eerste oorlogsjaren hielden Charles Bertin en zijn collega’s sterk vast aan de idee dat privé-initiatief en marktwerking de beste garantie op resultaten waren. Pas vanaf 1916 wijzigden zij hun politiek van non-interventie⁷⁹. Vanaf dat moment gingen ook de liberale en meer vrijhandelsgezinde stads- en gemeentebesturen die tot dan toe interventies zo lang mogelijk gemeden hadden, vaker en actiever ingrijpen op de lokale markt⁸⁰. Volgens Vandenbussche kwam die shift er in Douai onder druk van zowel de bezetter als de lokale bevolking. De situatie leek er namelijk uit de hand te lopen:

‘Dès l’automne 1915, la Kommandantur de la ville interdisait la vente des légumes dans les magasins pour la réserver aux marchés, plus faciles à surveiller ; en décembre 1915, elle exigeait l’affichage apparent des prix. Après qu’au printemps 1916 des tracts et pamphlets anonymes avaient critiqué le maire et les responsables du ravitaillement à Douai, et que des incidents avaient éclaté sur les marchés, la Kommandantur se décidait à fixer d’autorité le prix des produits frais puis de diverses denrées autres que le pain, taxé depuis les débuts de l’occupation.’⁸¹

De slechter wordende levensomstandigheden, de oplopende sociale spanningen en de uitzichtloze situatie dwongen het stadsbestuur en vooral de bezetter hiertoe. Wanneer de

⁷⁹ Robert Vandenbussche, “Le pouvoir municipal...”, p. 453-454.

⁸⁰ Het stadsbestuur in Douai o.l.v. Charles Bertin was volgens Robert Vandenbussche in de eerste plaats begaan met de belangen van de handelaars. Zij wilden zo lang mogelijk wachten met fors ingrijpen om die niet tegen de borst te stoten.

⁸¹ Robert Vandenbussche, “Le pouvoir municipal à Douai...”, p. 454.

openbare orde in het gedrang kwam, kon de bezetter niet anders dan optreden en lokale besturen aansturen om hetzelfde te doen. De houding van het Antwerpse stadsbestuur volgde een gelijkaardige evolutie, ook daar liepen de ideologische discussies hoog op⁸². De debatten over de ‘Verordening betreffende den prijs van het brood’ die Jan De Vos op 24 juli 1916 voorstelde, tonen dat duidelijk aan. Die verordening bepaalde:

‘In het gemelde besluit stelt de Gemeenteraad den prijs voor 1kg. wit of grijs brood op 43 centimes vast en kent aan den Burgemeester de bevoegdheid toe, in geval van oorlog, nood of andere dringende omstandigheden den prijs te verhoogen of te verminderen, onder voorwaarde dat hij den Gemeenteraad met de prijsverandering spoedig in kennis stelt. Buitendien wordt bepaald dat in alle brooden een merkteeken moet ingebakken zijn, dat hun gewicht aanduidt. ... Daarenboven moeten brooden, welke het vastgestelde gewicht niet hebben, kunnen in beslag genomen worden’.

Net als in de weken ervoor was het opnieuw schepen Louis Strauss die het woord nam⁸³. Strauss benadrukte dat hij zich tot dan toe steeds collegiaal opgesteld had. Maar nu kon hij niet langer toegevingen doen om de eendracht in het college te bewaren. Het betrof immers een grondbeginsel: ‘De Deutsche overheid weet, evenals gij, Mijne Heeren, dat ik een tegenstander ben van de willekeurige macht, van de achterdochtige tyrannie die al de daden van het leven wil regelen, van die buitensporige regelzucht die de kindsheid der volkeren kenschetst’⁸⁴. Maximumprijzen boden geen oplossing in de strijd tegen woeker. Integendeel, die werkten ze net nog verder in de hand. Dat hadden de (te lage) maximumprijzen op suiker, aardappelen en varkensvlees toch duidelijk aangetoond volgens hem: ‘Dat de bezettende macht tracht ons het Staats-socialisme op te dringen, dat kan ik begrijpen... dat een belgische administratie onze persoonlijke rechten prijs geeft zonder noodzakelijkheid, dat kan ik niet aannemen’⁸⁵. Strauss pleitte voor de ‘macht der wet van vraag en aanbod... Ik heb altijd de willekeurige tusschenkomst der overheid om het spel der economische wetten te regelen, veroordeeld’. De reacties in de raad bleven niet uit. Dat hij de maatregelen van de bezettende macht en het afkondigen van maximumprijzen als ‘socialistisch’ afschilderde, schoot bij het socialistische raadslid Goetschalck in het verkeerde keelgat. Stedelijke bakkerijen en het volledig in handen nemen van de broodvoorziening, daar pleitte hij voor. Dat was écht socialistisch beleid. Maximumprijzen afkondigen waren geen ‘socialistische principen’. Ook sterke man Louis

⁸² Al lijkt de bereidheid om ‘in te grijpen’ daar voor 1916 duidelijker aanwezig als in Douai, met uitzondering van Louis Strauss.

⁸³ SA, Verslagen CBS, 26/05/1916.

⁸⁴ SA, Gemeentebblad, 24/07/1916.

⁸⁵ SA, Gemeentebblad, 24/07/1916.

Franck mengde zich in de discussie. Hij had immers het overleg gevoerd met het PCHV-Antwerpen over de bewuste maatregel. Franck erkende en respecteerde de ideologische overtuigingen van Strauss: ‘Maar we leven thans in oorlogstijd; moest het recht zich nog kunnen stand houden, het zou geen oorlog zijn’. Nood brak dus wet voor Franck: ‘Wij staan geenszins voor eene keuze tusschen de grondbeginselen van den heer Strauss en de socialistische principen. De vraag is of men het bedrog wil in de hand werken ofwel het bedrog wil tegengaan; en wil men het bedrog bestrijden, dan moet men den burgemeester een wapen aan de hand doen tegen degenen die bloem verkoopen en koopen tegen 120 fr. en méér’⁸⁶. Voor Franck was het geen kwestie van ideologie. Er waren geen alternatieven volgens hem. Maar één ding was zeker: er moest ingegrepen worden.

Duits ambigue beleid

Het discours van de liberale burgemeesters uit Antwerpen en Molenbeek was hard voor het aandeel van de Duitse bezetter in de prijzenpolitiek en de strijd tegen de levensduurte. Beide heren waren het er roerend over eens: het was de bezetter die het onmogelijk maakte voor stadsbesturen om krachtdadig op te treden. De verschillende reglementen die de Duitsers annuleerden, leverden daar bewijs voor. Eén daarvan was het vermelde Gemeenteraadsbesluit van 24 juli 1916⁸⁷. Dat moest de Antwerpse burgemeester van extra middelen en slagkracht voorzien om tijdens specifieke crisisperiodes in te kunnen grijpen. De maatregel zelf bleef nog geen drie maanden in voege en werd meer als vermoedelijk zelfs nooit toegepast. In oktober 1916 schreef het hoofd van het Duitse burgerlijke bestuur in Antwerpen naar het stadsbestuur dat het besluit ongeldig was, en dus onmiddellijk ingetrokken diende⁸⁸. De Duitse senator Schramm benadrukte dat de gemeenteraad, als gevolg van verschillende Duitse verordeningen (o.m. die van 27 juli 1916) met betrekking tot de Provinciale Oogstcommissies, niet over de bevoegdheid beschikte om eigenmachtig maximumprijzen vast te stellen voor brood⁸⁹.

Schril was het contrast met wat er in de hoofdstad van het Noorderdepartement gebeurde. Daar nam net het stadsbestuur eind 1915 een eerder terughoudende positie in als het over maximumprijzen ging. Niet alleen waren de belangrijkste maximumprijzen tot dan toe unilateraal door de bezettingsmacht afgekondigd, die laatste bracht ook

⁸⁶ Uiteindelijk stemde geen enkel raadsleed tegen het voorstel van burgemeester Jan De Vos. Drie raadsleden onthielden zich wel. Waaronder Strauss (lib.), Van Peborgh (lib.) en Bongers (kath.). SA, Gemeentebld, 24/07/1916

⁸⁷ ‘Gemeenteraadsbesluit betreffende de maximumprijs van het brood, het beslissingsrecht van de burgemeester en het gedwongen merkteken’.

⁸⁸ Voor meer info over de ‘Hanseatic administration in occupied Antwerp’ onder leiding van de Hamburgse senatoren Justus Strandes (1914-1915); Friedrich Sthamer (1915-1916) en Max Schramm (1916-1918), zie: Christophe Schmidt – Suprian, *The Antwerp Question...*, p. 64 e.v.

⁸⁹ SA, Gemeentebld, 08/11/1916.

regelmatig in herinnering dat zij onvoldoende nageleefd werden⁹⁰. Typerend voor de houding van het stadsbestuur, en in lijn met wat Vandenbussche argumenteerde voor Douai, was dat Delesalle eind oktober 1915 bij het bezettende gezag zelfs de opschorting van maximumprijzen op boter en aardappelen ging bepleiten⁹¹. Dit kwam het stadsbestuur een vijftal maanden later duur te staan. Eind februari 1916 hield de bevoegde generaal von Heinrich Delesalle namelijk publiekelijk verantwoordelijk voor het feit dat: 'les négociants et commerçants vendent des denrées alimentaires (...) à des prix extraordinairement élevés. Non seulement, les prix maxima sont dépassés, mais des denrées pour lesquelles, selon le désir de la mairie, on n'avait pas fixé de prix maxima, sont vendues à des prix qui dépassent 3 ou 4 fois la valeur (...) comme par exemple, le beurre, les pommes de terre et le lait condensé, etc'. Uiteraard dient die uithaal gekaderd in de bredere machtsstrijd die stadsbestuur en bezettingsmacht uitvochten, en greep de bezetter dit voorval aan om die eerste publiekelijk in diskrediet brengen. Maar de feiten spraken voor zich. De mededeling die in het Bulletin de Lille stond te lezen - de bezetter eiste het publiekelijk kenbaar maken ervan - was snoeihard en blameerde het stadsbestuur⁹². Von Heinrich eiste dat elke vorm van tussenhandel in voedselwaren vanaf dan stopte. Enkel het CANF en het Comité Hollandais konden nog voedsel invoeren. Dat de problemen en het conflict hierover hiermee niet van de baan waren, bleek enkele maanden later. De bezetter deelde aan de bevolking mee dat het streng had opgetreden tegen enkele handelaars die de in de weken daarvoor door hem aangekondigde maximumprijzen negeerden. De burgemeester op zijn beurt, verdedigde (binnenskamers) de handelaars. Delesalle argumenteerde dat de meest recente maximumprijzen van de bezetter allesbehalve marktconform waren. Opnieuw vroeg hij om 'annuler ce tarif et décider que les commerçants de la ville pourront vendre leurs marchandises aux prix du jour. La concurrence devait s'exercer librement, la mesure que je vous propose n'entraînera certainement pas de nouvelles augmentations de prix'⁹³. Hiermee bekende Delesalle kleur. Vrije concurrentie zou tot lagere prijzen en minder misbruik leiden. Het door de bezetter aansporen van lokale overheden om forser te interveniëren, was geen Rijsels unicum. Zo merkte Salson op voor de kleinere stedelijke centra in het Aisne-departement dat de terughoudendheid om in te grijpen 'dans le domaine commercial' groot was. In gemeentebesturen onder leiding van de socialisten gold dit uiteraard minder, maar elders was dat duidelijk waarneembaar. Het stadsbestuur van Laon, onder leiding van burgemeester en politiek zwaargewicht Georges Ermant, is daar een goed voorbeeld van.

⁹⁰ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 66, 01/07/1915.

⁹¹ *Idem*, 62, 17/06/1915.

⁹² *Idem*, 27/02/1916.

⁹³AML, 4H 96, Brief van Charles Delesalle aan Von Heinrich, s.d. (maar juni 1916).

Ook daar was het de Kommandantur die de strijd opvoerde tegen de stijgende voedselprijzen⁹⁴.

Ondanks dit alles blijft het moeilijk om een duidelijke lijn te ontwaren in de Duitse houding en prijzenpolitiek. Het lijkt dat die, naargelang de context, verschillende doelstellingen diende. Nu eens dwong de bezetter, en dan vooral in de Etappengebieden, lokale overheden om forser in te grijpen, dit om de orde en rust te bewaren zo dicht bij het front. Het gemeentebestuur van Aalst bijvoorbeeld, kreeg eind 1916 het bericht van de Kommandantur waarin onder meer stond dat ‘de burgemeesters moeten zorgen dat de hoogste prijzen der Aardappels niet overschreden zouden zijn’⁹⁵. Op andere momenten lag de bezetter dan net wel weer dwars wanneer hun eigen belangen in gedrang kwamen door een al te proactieve houding van lokale autoriteiten⁹⁶. Zij die voor de Duitsers werkten en voedsel opkochten, hoefden veel minder tot niet te vrezen voor sancties. Voer voor die laatste stelling was de Duitse beslissing, eind mei 1918, om de ‘taxe du sucre’ van het Rijselse stadsbestuur te annuleren⁹⁷. Het was de stadsdiensten ter ore gekomen dat: ‘de grandes quantités de sucre sont entrées à Lille, ces temps derniers, pour le compte de divers particuliers et que, malgré l’importance de ces arrivages, la hausse des prix de vente n’a fait que s’accroître. Considérant qu’en l’espace de 48 heures, certains commerçants viennent sans motif valable, d’augmenter le prix de vente du sucre de près de 3 fr. le kilo’. Om dat tegen te gaan kondigde de stad een uitvoerverbod af en dwong het alle handelaren die nog suiker in voorraad hadden om hun voorraden te tonen en de maximumprijzen te afficheren. Wie daar niet op inging, liep het risico dat zijn voorraden werden opgeëist. Agenten en controleurs van het stedelijk octrooi kregen de opdracht om extra controles uit te voeren. Nog voor die effectief startten, trok de bezettingsmacht de maatregel in⁹⁸. Officieel gebeurde dit onder het mom dat hij geen toestemming gegeven had, maar in realiteit had de bezetter zelf zijn oog laten vallen op de grote voorraden gesmokkelde suiker. Hij dwong de bij deze operatie betrokken Procureur der Republiek Monier die het onderzoek leidde om stante pede het dossier stop te zetten en over te dragen aan de Duitse autoriteiten. Wie tegenpruttelde, riskeerde sancties⁹⁹.

⁹⁴ Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 441.

⁹⁵ *De Werkman*, 01/12/1916.

⁹⁶ Interessant is de stelling van Philippe Salson dat de Duitse bezetter er alle belang bij had om de illegale voedselhandel aan banden te leggen en het voedsel zoveel mogelijk op vooraf afgesproken marktplaatsen gecentraliseerd te verkopen. Op die manier konden de Duitse soldaten op rust makkelijker voedsel aankopen aan vaste prijzen zonder dat zij in de zak werden gezet (Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 442).

⁹⁷ AML, 4H 20, Nôtes journalières, 18/05/1918 en ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, nr. 366, 16/05/1918.

⁹⁸ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, nr. 368, 23/05/1918, Brief van Gouverneur Von Heinrich aan Charles Delesalle (17 mei 1918).

⁹⁹ ADN, 9R 328, Fraudes et escroqueries: “Accaprement du Sucre”, Brief van Procureur de la République aan von Graevenitz, 29/07/1918.

Strijd tegen woeker: regulering en alternatieve mogelijkheden

Geen eenduidige oplossingen

Om het hoofd te bieden aan de stijgende levensduurte en voedselschaarste, volstond het niet om enkel maximumprijzen af te kondigen en te doen naleven. Dat beseften lokale overheden zeer goed¹⁰⁰. Het was daarnaast ook zaak om toe te zien dat inwoners de regels volgden en geen misbruik maakten van de situatie. Wie dat wel deed, riskeerde sancties. In het bijzonder tegen woekeraars in levensmiddelen wilden burgemeesters streng optreden. Lokale overheden hoopten op die manier één van de onderliggende redenen van de prijsstijgingen en schaarste aan te pakken. Terzelfdertijd streefden zij er ook naar om de steeds hoger oplopende sociale spanningen te pacifiëren. Wilde men ‘maintenir le calme dans la population ouvrière’, dan was het zaak om deze misbruiken de wereld uit te krijgen¹⁰¹. De vraag hoe burgemeesters en lokale besturen dat nu exact probeerden, werkten historici nog niet uit¹⁰². De gebrekkige kennis hieromtrent lijkt dan ook in zekere zin haaks te staan op het belang dat de stads- en gemeentebesturen toekenden aan de strijd tegen allerlei vormen van woeker en fraude. Dit soort kwesties bood de stads- en gemeentebesturen heel wat kopzorgen, en dan voornamelijk tijdens de tweede helft van de bezetting. In de belangrijkste stedelijke centra groeide dit gaandeweg de oorlog uit tot een prioriteit. Woeker en andere misbruiken ondermijnden namelijk niet alleen de effectiviteit van de voedselpolitiek, het ondergroef eveneens de legitimiteit van het lokale bestuursniveau. Terwijl de elites uit het NCHV of lokale verkozenen tijdens de eerste oorlogsjaren nu en dan nog wel eens een oogje dichtknepen wanneer kleinschalige vormen van misbruik of fraude aan het licht kwamen, ging dat vanaf 1916-1917 steeds moeilijker.

Doortastend optreden tegen misbruiken bleek voor burgemeesters om velerlei redenen geen sinecure. Er bestond niet zoiets als één succesvol pakket maatregelen dat zij konden doorvoeren. Zo schoot doorgedreven regulering soms haar doel voorbij of werkte dit in het slechtste geval zelfs gewoon contraproductief. Te lage maximumprijzen bijvoorbeeld hielden boeren of handelaars weg van de markt of deden hen naar andere plaatsen trekken waar de controles minder scherp waren en waar zij hogere prijzen konden

¹⁰⁰ Zie volgend deel over openbare ordehandhaving. Dit gold natuurlijk niet alleen voor maximumprijzen maar ook voor alle andere maatregelen die burgemeesters namen om aan de woeker en stijgende levensduurte tegemoet te komen. Hoe zij dat probeerden komt uitgebreid aan bod in het volgende hoofdstuk over de ordehandhaving.

¹⁰¹ Citaat afkomstig uit: Antoon Vrints en Benoît Majerus, “De slagschaduw van de honger...”, p. 237 en Albert Henry, *L'oeuvre du Comité national...*, p. 20.

¹⁰² Antoon Vrints, “Morele code...”, p. Enkel voor de rol van de magistratuur had Bost recent aandacht, zie: Melanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 174-175

vragen¹⁰³. De maximumprijzen drastisch verhogen leidde dan weer tot onbegrip en zelfs onvrede bij de bevolking, zeker als dat niet gepaard ging met scherpere controles. Een tweede probleem waar burgemeesters mee kampten, was dat hun bevoegdheid niet verreikte. Dit gold zowel in de geografische zin van het woord als voor wat betreft bevoegdheden. Zo was woeker een probleem dat de stads- en gemeentegrenzen oversteepte. De macht van burgemeesters daarentegen, stopte aan de gemeentegrenzen. Zo hingen burgemeesters in de stedelijke centra in belangrijke mate af van samenwerking met hun collega's op het platteland¹⁰⁴. Dit was, gezien de vermelde belangenconflicten, allerm minst evident. Een derde moeilijkheid was dat burgemeesters maar over weinig middelen beschikten om de genomen maatregelen ook daadwerkelijk af te dwingen. Terwijl controles door lokale agenten en aanverwante diensten op officiële marktplaatsen en in de resterende winkels nog enigszins lukten, bleek dat bij boeren thuis, onder de toonbank of op de zwarte markt al heel wat moeilijker¹⁰⁵. Een laatste factor van belang tot slot, was de dubbelzinnige positie van de bezetter¹⁰⁶. Die wilde voornamelijk de meest zichtbare en kleinschalige vormen van woeker bestreden zien die niet rechtstreeks hun belangen schaadde, in de hoop zo sociale onrust te vermijden. Woekeraars die voor Duitse rekening werkten, konden dan wel weer op bescherming rekenen zodat zij hun activiteiten konden verderzetten. Onderzoek naar de (gerechtelijke vervolging van) economische collaboratie suggereert dat, evenals de opzienbarende familiegeschiedenis van de Portocarero's die als handelaars in vlees opereerden in het Antwerpse¹⁰⁷.

Juridisch kluwen: 'Salus populi suprema lex'?

In de strijd tegen woeker hingen lokale overheden mee af van het gerecht. Daarop doelde Louis Franck wanneer hij eind 1917 voor de Antwerpse gemeenteraad verklaarde dat: 'het beletten van den woekerhandel valt niet in de bevoegdheid van het Gemeentebestuur'¹⁰⁸. Franck argumenteerde dat enkel de procureur des Konings vervolging kon instellen. Het waren de rechtbanken die straffen uitspraken. Over dat laatste heerste enige tijd onduidelijkheid in bezet België. Met de verordening van 1 januari 1915 had de bezetter

¹⁰³ SA, Oorlogsarchief, 2e Stadsbureau, Bevoorrading, Anonieme brief van een inwoner van het kiel aan Jan De Vos, 28/06/1916.

¹⁰⁴ SA, Verslagen CBS, 30/07/1917.

¹⁰⁵ De Vlaamse schrijver René Vermandere beschreef dit bijzonder treffend in zijn oorlogsrelaas over Antwerpen, zie: 'Op patatenjacht' in: René Vermandere, *De Duitse Furie te Antwerpen. Indrukken, toestanden en voorvallen tijdens de bezetting*, Antwerpen, 1921, p. 39 e.v.

¹⁰⁶ Louis Bertrand, *L'occupation allemande en Belgique...*, p. 45.

¹⁰⁷ Voor een opzienbarende getuigenis over economische collaboratie en woeker in vlees, zie: Herman Portocarrero, *Collaboratie, fortuin en ondergang. Familiekroniek 1914-1945*, Leuven, Van Halewyck, 2015, p. 40-53. Zie ook het grondige: Jonas Campion, "La répression des trafics animaliers", in Xavier Rousseaux en Laurence Van Yperzele, *La Patrie crie vengeance...*, p. 293-310.

¹⁰⁸ SA, Gemeentebblad, 22/06/1917, p. 148-149.

immers enkele belangrijke bevoegdheden aan de lokale besturen, en bij uitbreiding de Belgische staat, onttrokken. Daardoor twijfelde men in judiciële middens lange tijd over welke houding aan te nemen. Bost merkte hierover in haar doctoraatsverhandeling op dat: ‘Les officiers du ministère public belge semblent donc abandonner, dès le début de l’occupation, tout le champ répressif de l’accaparement aux Allemands’¹⁰⁹. Pas in maart 1915 kwam men in diezelfde middens tot de consensus dat de Belgische magistratuur actief woeker zou bestraffen. Al zou dat, volgens Bost, dan weer niet direct zijn weerslag hebben gehad in de vervolgingspraktijk¹¹⁰. Dat de bezetter nog eens half jaar later, op 28 september 1915, een verordening proclameerde ‘concernant les peines applicables aux acheteurs et vendeurs qui dépassent les prix maxima’, was daar allicht niet vreemd aan. Deze machtsstrijd maakt dat het tot op vandaag niet helemaal duidelijk is wie er nu in het Generalgouvernement woeker vervolgde. Zo zat de Louis Franck vanaf 1916 nu en dan samen met de Antwerpse procureur des Konings. Tijdens die vergaderingen zou hij aangedrongen hebben op strengere straffen voor malafide handelaars die grote voorraden vlees en suiker achterhielden¹¹¹.

Het lijkt dat men er op het lokale bestuurlijke niveau vooral naar heeft gestreefd om de bestaande regelgeving aan te vullen met nieuwe reglementen. Evident scheen dit allerm minst want burgemeesters besteedden heel wat aandacht aan de juridische rechtvaardiging ervan. Blijkbaar was het niet altijd even duidelijk hoe ver zij konden en mochten gaan. Typerend voor de twijfel die er soms heerste over uitgewerkte voorstellen, was de vraag van de Rijselse burgemeester Charles Delesalle aan enkele Rijselse rechtsgeleerden om een rapport op te stellen ‘Sur la légalité des arrêtés municipaux ayant pour but d’assurer l’approvisionnement de la commune’¹¹². Het resultaat telde maar liefst 37 pagina’s. De conclusie was duidelijk: ‘le maire doit être investi de pouvoirs exceptionnels à l’effet d’assurer le Salus Populi’¹¹³. De vraag naar de rechtsgeldigheid kwam er in Rijsel vermoedelijk niet alleen omwille van het mogelijks ingrijpende karakter van enkele maatregelen. Ze moest ook de beslissing van de burgemeester, die bekend stond als iemand met een streng geloof in de vrije markt, legitimeren bij zijn collega’s en medestanders. De rechtsgrond waar deze reglementen en besluiten op steunden was de

¹⁰⁹ Melanie Bost, *Traverser l’occupation...*, p. 174-175.

¹¹⁰ *Idem*, p. 175.

¹¹¹ SA, Verslagen CBS, 30/07/1917 en 26/10/1917.

¹¹² Niet alleen Charles Delesalle deed dit. Al was hij wel één van de weinige die het zo frequent deed. Delesalle informeerde de hele bezetting lang verschillende keren bij Rijselse juristen. In het merendeel van de gevallen zocht hij juridische argumenten voor discussies met de Duitse bezetter over heikele thema’s zoals de oorlogsbelastingen e.d. Een deel van dat Rijsels juridisch advies werd na de oorlog gepubliceerd: Louis Selosse en Michel Jacquy, *Consultations données à la mairie de Lille: guerre de 1914-1918: occupation de Lille par les Allemands*, Lille, 1927; Voor de uitgebreide originele nota’s en commentaren, zie: ADN 9R 205 en 206.

¹¹³ AML, 4H 103, “Rapport sur la légalité des arrêtés municipaux ayant pour but d’assurer l’approvisionnement de la commune”, 24/07/1916.

gemeentewet, en meer specifiek het recht van de burgemeester om op te treden als hoofd van de lokale politie bij ‘ernstige verstoringen van de openbare ruste of andere onvoorziene omstandigheden’. Dit principe was verankerd in zowel de Belgische als de Franse gemeentewet (arts. 94 en 97)¹¹⁴. Verder beriepen burgemeesters zich ook op de Revolutionaire wet van 16-24 augustus 1790. Die stelde, veel explicieter dan in de vernoemde artikelen van de gemeentewetten, dat gemeentebesturen de verplichting hadden ‘om in de levensbehoeften van de gemeenschap en van de gemeente te voorzien’¹¹⁵. Ook de Franse jurist Louis Rolland, die in volle oorlogstijd reflecteerde over de bevoegdheden van lokale overheden dienaangaande, kwam tot een gelijkaardige conclusie. De burgemeester: ‘peut prendre des mesures pour assurer l’approvisionnement des marchés et protéger les petits consommateurs contre l’accaparement des revendeurs’¹¹⁶. Met andere woorden, tijdens crisissituaties diende het recht zo geïnterpreteerd dat de burgemeester er alles kon aan doen om tegemoet te komen aan het welzijn van de bevolking. Op zo’n interpretatie beriep ook de oprichtingsakte van de ‘Société Coopérative des Magasins Intercommunaux du Centre’ zich: ‘Salus Populi Suprema Lex’¹¹⁷.

Een complexe publiek-private samenwerking

Een zo’n maatregel waar elk lokaal bestuur (mee) toe overging, kwam er in relatie tot de georganiseerde voedselhulp van het NCHV en het CANF. Ook die laatste waren vragende partij om de controle te versterken op bepaalde misbruiken. Tegen die achtergrond merkte Connolly op dat ‘French authorities were obsessed with curbing fraud’¹¹⁸. Bijzonderlijk aan het verder verhandelen van bedeelde en verkochte rantsoenen wilden zij paal en perk gesteld zien. Dat was de eerste prioriteit. Inwoners die dat toch probeerden, liepen het risico om voor (on)bepaalde duur uitgesloten te worden van de voedselhulp. In de strijd tegen deze vorm van fraude kon het NCHV rekenen op de steun

¹¹⁴ Art. 94: *Gemeentewet van 30 maart 1836 met de aanvullende wetten (Officieele tekst)*, Brussel, 1938, p. 24, Voor de Franse gemeentewet stond er: ‘assurer le bon ordre, la sûreté et la salubrité publique’, naar: Albert Faivre, *Loi municipale du 5 avril 1884 avec commentaires*, 1886, Parijs, p. 43.

¹¹⁵ Voor de Franse rechtsgrond, de politionele bevoegdheden en de voedselvoorziening in vrij Frankrijk tijdens Wereldoorlog I, zie: Louis Rolland, “L’administration locale et la guerre: le ravitaillement...”, p. 255 - 261.

¹¹⁶ *Idem*, p. 255 De dd. prefect in het Noorden kwam tot een gelijkaardige vaststelling in zijn naoorlogs verslag. Hij maakte evenwel melding van het arrest en de rechtspraak van ‘La cour suprême’ van 13/05/1873: ‘En cas d’invasion du pays, des pouvoirs exceptionnels sont, en effet, reconnus aux Maires par la jurisprudence e la Cour Suprême pour accomplir les devoirs exceptionnels qu les circonstances leur imposent’. Verder wordt er ook melding gemaakt van de besluiten van 15 maart 1900 en 1 januari 1901 van de Franse Raad van State. Daarin stond te lezen dat burgemeesters in uitzonderlijke omstandigheden de voedselvoorziening konden regelen voor de bevolking.

¹¹⁷ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.1., 1, Institutions et organismes spéciaux, organisation, fonctionnement, relations: “Société Coopérative: les magasins communaux du centre – Création, Organisation, Travaux”, 1919.

¹¹⁸ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 140.

van de lokale overheden en politiediensten en later ook de Belgische magistratuur¹¹⁹. Zo zou de 'Brigade judiciaire' van de Antwerpse lokale politie zich niet onbetuigd hebben gelaten¹²⁰. Specifiek voor het grondgebied van het Generalgouvernement kon het parket vanaf 1916 ook beroep doen op de medewerking van de speciaal in de schoot van het NCHV ingerichte 'Inspectie en Controlediensten'. Die laatste wisselden veelvuldig informatie en diensten uit¹²¹. Maar de Inspectie en Controlediensten organiseerden ook eigen vormen van interne rechtspraak. Onder meer bakkers die voor het Comité bakten en zich niet aan de regels hadden gehouden, verschenen daar. Prentiss Gray, een Amerikaanse CRB-medewerker in Antwerpen, beschreef in zijn dagboek hoe de Antwerpse PCHV-medewerker en secretaris van Louis Franck, Willy Friling, deze 'zittingen' voorzat en straffen uitsprak: 'These trials are staged with all the impressiveness of a real court, but are carried on entirely outside the military or civil German law. In fact, they are frowned upon by the German authorities'¹²². Dat die samenwerking in Antwerpen tussen stadsbestuur, magistratuur en NCHV vrij gesmeerd verliep, suggereerde ook de Amerikaanse CRB-historiograaf Tracy Kittredge die dit Antwerpse model prees. En ook Louis Franck stak zo'n pluim op zijn hoed. Volgens hem was net die samenwerking tussen de lokale Antwerpse politiediensten, de magistratuur en het NCHV één van de speerpunten van de anti-woeker politiek van de stad. Eind september 1916 verklaarde hij daarover voor de gemeenteraad: 'De gemeentelijke politie, met toelating van den burgemeester, heeft bijvoorbeeld groote diensten bewezen aan het Nationaal Comité, bij het opsporen van kerels die levensmiddelen, waarover het Nationaal comité het beheer heeft, doen opkopen door 'doppers'. Het Nationaal Comité heeft zich bij de vervolging burgerlijke partij gesteld'¹²³. In de raaszitting die erop volgde getuigde hij van het feit dat er zware straffen waren uitgesproken door de rechtbank van Sint-Niklaas tegen zeker 68 'opkoozers', 'voortverkoopers', 'tussenpersonen' en 'zelfs de doppers die de waren afstonden' van acht tot negen maanden gevang. Het PCHV stelde zich in elk van deze gevallen burgerlijke partij¹²⁴. Hoe wijdverspreid dergelijke samenwerking elders was, blijft, net als de successen ervan, moeilijk in te schatten.

Ondanks het gebrek aan gelijkaardig onderzoek, lijkt de situatie in Noord-Frankrijk anders te zijn geweest. Daar was er, net als in de Belgische Etappengebieden, van Inspectie- en Controlediensten geen sprake. Dit leidde ertoe dat de stads- en gemeentebesturen en lokale politiediensten veel meer op zichzelf aangewezen waren, iets

¹¹⁹ Melanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 178-179.

¹²⁰ SA, Stadsburelen Oorlogsarchieven: 2de bureel: bevoorrading, brief van Jan De Vos aan Commissaris Schmidt, 04/02/1916.

¹²¹ Melanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 186.

¹²² Prentiss Gray, *Fifteen months in Belgium: a CRB diary*, s.d., s.l., p. 62-63. Hartelijk dank aan Prentiss Nathaniel Gray om een digitale versie van het dagboek te willen bezorgen.

¹²³ SA, Gemeentebblad, 30/09/1916. Franck had dit al eerder aangebracht op de zitting van 21/02/1916.

¹²⁴ SA, Gemeentebblad, 22/01/1917.

wat de sterke verwevenheid tussen beide en de meer gebrekkige werking van de Noord-Franse gerechtelijke diensten nog versterkten. Enkel in en rond Rijsel lijken gemeentebestuur en CANF er wel nog in geslaagd te zijn om met het Franse gerecht samen te werken en inbreuken te bestraffen tegen het verder verhandelen van CANF-goederen¹²⁵. Het al eerder vermelde omstandige rapport van de Rijselse juristen ging daar ook ten dele op in en moest het besluit van burgemeesters Delesalle van 24 juli 1916 legitimeren. Dat besluit voorzag sancties tegen het verder verhandelen van CANF-producten en bekrachtigde zo de al eerder op affiches aangekondigde maatregelen van het CANF¹²⁶. Dat deze situatie sterk verschilde van wat elders in bezet Frankrijk nog mogelijk was, vindt bevestiging in de uiteenzetting van de dd. burgemeester van Solesmes, Jules Cartegnie. Hij merkte op dat er hem waar weinig opties restten: ‘Tout ce qu’il peut faire, c’est de prendre un arrêté municipal qui restera sans effet (...) quant aux mesures plus dures (...) la commandanture devait intervenir’¹²⁷.

Reglementen, besluiten en politieverordeningen

Vanaf 1916 probeerden burgemeesters deze strijd tegen woeker, fraude en allerlei andere vormen van misbruik op te voeren. Dit gebeurde niet alleen in samenwerking met het gerecht, NCHVC of CANF, maar kreeg ook op meer onafhankelijke wijze vorm. Ondanks de beperkte mogelijkheden waarover de burgemeesters soms maar beschikten, bleken besluiten, politieverordeningen en andere reglementen daarvoor het meest geschikt. Een blik op de situatie in Antwerpen en Rijsel, bewijst dat. Eén zo’n maatregel betrof de organisatie van de lokale voedselmarkten op centrale plaatsen in de stad. Gezien de algehele voedselschaarste verloren deze markten gaandeweg de oorlog steeds meer aan belang. In Antwerpen bijvoorbeeld werden de belangrijke vooroorlogse marktplaatsen zoals die van het ‘Oud-Arsenaal’, de ‘Oude Vaartplaats’ of de ‘St. Jansplaats’ maar weinig of niet meer druk bezocht¹²⁸. Niettegenstaande het tanende belang, bleven deze markten voor lokale overheden één van de plekken bij uitstek om aan te tonen dat zij niet te beroerd waren om maatregelen te nemen en zo de strijd met de woekerende handelaars aan te gaan. Onder meer in Rijsel en Antwerpen werd besloten om op de lokale markten de verkoop van voedsel ‘in het groot’ te verbieden¹²⁹. Op 2 oktober 1916 legde Jan De Vos zijn politieverordening ter stemming voor in de gemeenteraad¹³⁰. Dat het net dan op de dagorde kwam, is niet verrassend. Het was al dagenlang onrustig in de stad geweest. Door

¹²⁵ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 136-137.

¹²⁶ AML, 4H 103, Rapport sur la légalité..., 24-07-1916 en ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 27/07/1916.

¹²⁷ AMS, Gemeenteraadsverslagen, 16/08/1917.

¹²⁸ *Verslag der Oorlogsgebeurtenissen...*, p. 2.

¹²⁹ ADN, 72J 224: Journal de Guerre de M. Trollin, Directeur de l'école Rollin Lille, (1915-1918), 04/02/1916.

¹³⁰ SA, Gemeentebblad, 30/09/1916.

de verordening, die eigenlijk al in voege was sinds 7 september 1916 opnieuw onder de aandacht te brengen, wilde Jan De Vos aantonen welke inspanningen de stad leverde. De verordening had resultaten geboekt, zo argumenteerde De Vos. Maar er waren toch enkele kleine aanpassingen nodig alvorens de raad ze opnieuw kon bekrachtigen. De politieverordening bepaalde dat de aan- en verkoop van groenten, vis en vlees 'in het groot' niet langer toegelaten was. Handelaars en winkeliers hadden vanaf dan een bewijsschrift nodig van het stadsbestuur¹³¹. Lokale agenten zouden toezicht houden en patrouilleren op de markten ter controle. Het was, na de hierboven al aangehaalde broodprijsverordening, de tweede maatregel van het Antwerpse stadsbestuur op enkele maanden tijd. Maar net als enkele maanden voordien, kwam ook nu opnieuw de Duitse ambiguïteit bovendrijven. Die zag zijn eigen belangen in het gedrang komen en trad onmiddellijk op. De maatregel zelf schafte de Duitse bezettingsadministratie niet af. Wel verbood hij het aan de stad om deze maatregel toe te passen op Duitse handelaars die er actief waren¹³².

Het symbolische belang van de lokale markten viel in de Franse steden samen met de prominente plaats van de 'Halles Centrales' in het stadsbeeld. In Rijsel was dat niet anders. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het stadsbestuur hier heel wat aandacht aan besteedde, en dan voornamelijk vanaf eind 1916. Vooral de verkoop van groenten die er plaats vond, probeerde het stadsbestuur aan extra regelgeving te onderwerpen¹³³. Zo streefden Delesalle en zijn collega's er zo veel mogelijk naar om handelaren naar deze centrale plaats te sturen wanneer zij naar de stad kwamen¹³⁴. Door de verkoop, ook in het groot van groenten te centraliseren, hoopten zij beter toezicht te kunnen houden op prijzen die handelaars er hanteerden. Vanaf de zomer van 1917 dreef het stadsbestuur de druk op. Eind juli maakten zij het opnieuw duidelijk ('Il est rappelé, pour la dernière fois') aan de fruit- en groentehandelaren die nog naar de stad kwamen, dat de verkoop in het groot enkel nog kon aan de 'carreau des Halles centrales', en nergens anders¹³⁵. Indien zij dit weigerden, zouden hun waren in beslag genomen worden ten gunste van het CANF. Het stadsbestuur maakte duidelijk dat zij gedecideerd waren 'à faire baisser le prix des légumes au moyen d'énergiques mesures qu'elle étudie maintenant'. Vooralsnog dreigden zij enkel met 'un tarif rigoureux de vente'. De dreigingen misten klaarblijkelijk effect, want nog een week later kondigde het stadsbestuur, na overleg met de bezetter, alsnog een besluit af waarin zij maximumprijzen afkondigden voor de verkoop in klein en groot van

¹³¹ SA, Oorlogsarchieven stadsburelen, 2e bureel, Bevoorrading: Politieverordening 30/09/1916.

¹³² SA, Gemeentebblad, 01/10/1917.

¹³³ Franse lokale besturen hadden meer autonoom de bevoegdheid om prijzen af te kondigen voor groenten e.d. als in België. Daar waren het veelal de Sociétés Coopératives des Magasins (inter-)communaux die er de toegang tot naar zich toe trokken.

¹³⁴ ADN, 74J 241-242-243, Papiers de Pierre Dumont, représentant de commerce employé comme interprète à la mairie de Lille, Cahier II, 25/10/1915.

¹³⁵ ADN 9R 541, Bulletin de Lille, 282, 26/07/1917

verschillende soorten groenten¹³⁶. Vanaf dan bepaalde het stadsbestuur wekelijks de prijzen en waren handelaren verplicht om die aan de ingang van de zaak aan te plakken¹³⁷. Veel effect had deze maatregel niet, en een en ander doet vermoeden dat Delesalle ook niet geloofde in deze maatregel. Het besluit stelde zich tot doel om de consumenten te beschermen ‘contre l’accapement des revendeurs’, maar kort erna hekelde Delesalle in een open brief ook diezelfde lokale bevolking. Hij gaf toe dat het stadsbestuur lang getwijfeld had of het maximumprijzen zou opleggen al dan niet: ‘afin de n’apporter aucune entrave à la liberté du commerce’. Uiteindelijk had de stad dat na het inwinnen van juridisch advies dan toch besloten¹³⁸. Te meer omdat klachten uit de bevolking daar ook toe opgeroepen hadden. Delesalle erkende het probleem, maar maakte meteen duidelijk dat zo’n burgemeesterlijk besluit enkel maar effectief was als iedereen er zich aan hield, dus niet alleen de handelaren maar ook de lokale bevolking. Die laatste had er dus zelf ook in zekere zin schuld aan, zo schreef hij, want het waren ten slotte zij die aan woekerprijzen groenten bleven kopen. Dat de maatregel ook onder de bevolking niet als een onverdeeld succes gezien werd, blijkt uit het dagboek van een Rijksse kunstenaar. Over de demarches van het stadsbestuur schreef hij: ‘La municipalité a enfin pris des mesures pour abaisser le prix des légumes et fruits. Comme résultats, les marchands ne débitent plus rien d’intéressant’¹³⁹. De dd. prefect Regnier kwam tot een gelijkaardige conclusie. Hij kloeg bij Delesalle dat de groenteprijzen bleven stijgen. Het was tijd voor meer rigoureuze maatregelen zoals: ‘la réquisition générale des denrées qui seraient réparties par les soins du comité local d’alimentation’¹⁴⁰. Maar opnieuw wimpelde Delesalle het voorstel af. Hij wilde er wel mee dreigen, maar het effectief doorvoeren zou de handelaren enkel maar meer naar de zwarte markt duwen¹⁴¹.

In Antwerpen was Jan De Vos minder terughoudend dan zijn Rijksse collega. Tijdens de voedselcrisis in de bijzonder strenge winter van 1916-1917 gaf hij aan de stedelijke bevoorradingsdienst de opdracht om alle voorraden, erwten, bonen en andere peulvruchten op te eisen bij iedereen die nog handeldreef in eetwaren¹⁴². Die laatsten

¹³⁶ *Idem*, 289, 19/08/1917

¹³⁷ AML, 4H 97: Ravitaillement: fruits et légumes, overzicht van de wekelijkse prijszettingen.

¹³⁸ ADN 9R 541, Bulletin de Lille, 292, 30/08/1917

¹³⁹ ADN, 142J 4 Fonds Pierre Paul Desrumaux, Journal d’occupation de Lille, 26/08/1917.

¹⁴⁰ AML, 4H 97, Brief van dd. prefect aan Charles Delesalle, 03/05/1918.

¹⁴¹ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 387, 28/07/1918.

¹⁴² SA, Oorlogsarchief 2de stadsbureel, Besluit Jan De Vos, 26/02/1917. De stedelijke bevoorradingsdienst is met de uitvoering belast. Het is duidelijk dat het Antwerps stadsbestuur vanaf eind 1916, begin 1917, de strijd tegen de woeker in Antwerpen opdreef en ook steeds meer succes boekte. In de verslagen van het CBS zijn er vanaf dan steeds meer meldingen hierover. Het gaat dan over de in beslagname van goederen die men openbaar verkocht. Een maand later volgde dan nog eens de totale rekvisitie van de groenten in de stad. Benadrukken dat dit duidelijk een acute crisissituatie was.

kregen een vergoeding in de plaats¹⁴³. De politie nam de bewaking op zich van de opslagplaatsen waar deze groentevoorraden bewaard werden¹⁴⁴. Hoe succesvol die maatregel was, kon niet achterhaald worden. Maar het feit dat het schepencollege later nog meerdere malen gelijkaardige maatregelen nam, dit steeds in overleg met de Antwerpse Zivilverwaltung, doet dit wel vermoeden¹⁴⁵. Het waren voornamelijk Franck, Strauss en Cools die de onderhandelingen voerden met de handelaars die nog stocks bezaten¹⁴⁶. Zij kochten grote partijen op en gebruikten die voor de soepbedelingen.

Naast het centraliseren van de verkoop van voedsel grepen stads- en gemeentebesturen ook terug naar een andere ‘traditionele’ maatregel om het woekeraars zo moeilijk mogelijk te maken: een exportverbod voor bepaalde producten¹⁴⁷. Zo voerde het Antwerpse stadsbestuur dit eind 1916, begin 1917 in voor vlees¹⁴⁸. Deze beslissing kaderde in de verdoorgedreven vleespolitiek die het stadsbestuur onder leiding van de socialistische schepen Cools uitbouwde¹⁴⁹. Zo bedeede de stad in zes specifiek daarvoor ingerichte vleesmagazijnen rantsoenen aan de bevolking¹⁵⁰. Om over voldoende vlees te kunnen beschikken, kocht de stad op massale schaal vee aan in de rest van het Generalgouvernement. Aldus legden zij een stedelijke veestapel aan die zij onderbrachten in stedelijke stallen in Brecht, Rijkevorsel en Sint-Katelijne-Waver¹⁵¹. Zich beroepend op het besluit van Jan De Vos dat de woeker moest tegengaan, besloot het schepencollege op 26 januari 1917 (herziening op 2 februari) dat vlees niet langer in het groot mocht

¹⁴³ Een maand eerder had De Vos al een gelijkaardige maatregel genomen om alle steenkoolvoorraden bij handelaren in de stad op te eisen. SA, Verslagen, 07/02/1917; 09/02/1917 en 16/02/1917.

¹⁴⁴ SA, Verslagen CBS, 02/03/1917.

¹⁴⁵ *Idem*, 06/03/1917 en 09/03/1917.

¹⁴⁶ *Idem*, 23/03/1917. Louis Strauss maakte wel opnieuw zijn principiële bezwaren kenbaar.

¹⁴⁷ Een exportverbod voor bepaalde producten kwam er op heel wat plaatsen. Dit kon gaan van grotere steden als Roubaix (Martin Mamy, p. 106 ...) tot de West-Vlaamse Etappengemeente Assebroek (zie: Valentin Degrande, p. 170).

¹⁴⁸ Bij het begin van de Duitse bezetting was er al een exportverbod voor verschillende voedselproducten, afgekondigd door de Duitse militaire legerleiding voor de vesting. Dit had vanaf eind 1914 geleid tot controles aan de verschillende stadspoorten door lokale agenten, gemeenteraadsliden en het Komitee van Orde en Veiligheid (onderdeel van de IC o.l.v. Oscar Van der Molen en raadslid van Verrept). Het verbod, dat op veel tegenkanting kon rekenen vanuit de lokale bevolking, werd eind augustus 1915 afgeschaft. De Duitse bezetter voerde dit later opnieuw in. Zie: SA, Archief van Intercommunale Commissie, Intercommunale commissie – statuten – Briefwisseling met de Zivilverwaltung, beknopt overzicht van de werkzaamheden, s.d. (vermoedelijk lente 1915). Voor het exportverbod van vlees: SA, verslagen CBS, 01/02/1917.

¹⁴⁹ Vlees was één van de producten waar het Antwerpse stadsbestuur het sterkst ingreep in de regulering en de toegang ervan.

¹⁵⁰ SA, Oorlogsarchief van stadsdiensten, 2de bureel (veiligheid), Bevoorrading der bevolking en van andere gemeenten, Brief van Jan De Vos en CBS aan Hoofdcommissaris, 03/05/1917 en SA, Verslagen van het CBS, 24/10/1916. Is het officiële startschot voor de stedelijke veestapel.

¹⁵¹ *Verslag der oorlogsgebeurtenissen...*, p. 67 e.v. en SA, Archief van de Dienst voor Stadsgebouwen, “Vleesbevoorrading: allerlei” en “Bouwen van veestallen”.

verkocht worden in de stad of in het slachthuis¹⁵². Inbreuken tegen deze maatregel bestrafte de politie door het vlees op te eisen en ter beschikking stellen aan de lokale bevolking. De grote schaarste en de vele misbruiken (o.m. de verkoop van grote hoeveelheden vlees aan de Duitse bezetter) dwongen het Antwerpse schepencollege daartoe¹⁵³. De maatregel deed heel wat stof opwaaien bij andere stads- en gemeentebesturen die tot dan toe vee en grote hoeveelheden vlees op de Antwerpse markt kochten¹⁵⁴. Zo reageerde het gemeentebestuur van Sint-Niklaas zeer gepikeerd op de brief van het Antwerpse stadsbestuur waarin te lezen stond dat zij geen toestemming kregen om vleesvoorraden in te slaan¹⁵⁵. Het ging zelfs zo ver dat zij dreigden met een kleine handelsoorlog: ‘Het ware met spijt dat wij, bij herhaalde afwijzingen van ons verzoek, ons zouden verplicht zien strenge tegenmaatregelen te treffen om onze belangen te verdedigen. Uw bestuur verliest wellicht uit’t oog dat er aanzienlijke hoeveelheden varkensvleesch van hier naar uwe stad uitgevoerd worden in veel hogere maat dat wij er aan rundsvleesch opkopen, daar onze bevolking de veel hogere prijzen van het varkensvleesch niet betalen kan. Moesten wij binnen de acht dagen geen antwoord ontvangen, dan zullen wij dit stilzwijgen als eene weigering aanschouwen en tegen wil en dank verplicht zijn onmiddellijk tegenmaatregelen te treffen’¹⁵⁶. Kleinere aankopen door naburige gemeente, zoals Hoboken, konden wel nog volgens Strauss, maar dan enkel mits ‘de medewerking van uwe politie, voor wat de beteugeling van den woekerhandel betreft. Er zou met meer strengheid op den uitvoer van geslagen vleesch moeten gewaakt worden. Tevens zou een beter toezicht dienen uitgeoefend op de magazijnen van gekende woekeraars en groothandelaars’¹⁵⁷. De Antwerpse stedelijke vleesproductie plooidde zo op zichzelf terug en wilde de beschikbare hoeveelheden volledig voor de eigen bevolking bewaren. Het stadsbestuur had het al moeilijk genoeg met zijn eigen voedselvoorziening, zo merkte het schepencollege op: ‘het is derhalve niet doenlijk, dat ons bestuur zich met de bevoorrading van alle omliggende gemeenten en kleinere steden zou inlaten’¹⁵⁸. Volgens Vrints zorgde dit ervoor dat er onder de Antwerpenaren een ‘Antwerps-Belgische consumptie-identiteit’ groeide. In die redenering had enkel de Antwerpse bevolking recht op al het vee dat naar het Stedelijke Slachthuis gebracht werd¹⁵⁹. De bezetter was, gezien

¹⁵² SA, verslagen CBS, 03/11/1916, 26/01/1917 en 01/02/1917.

¹⁵³ SA, Oorlogsarchief 2^e stadsbureel, bevoorrading, Bevoorrading der bevolking, ‘Vlees voor andere gemeenten’, Brief van Louis Strauss aan het stadsbestuur van Sint-Niklaas, 07/02/1917.

¹⁵⁴ Voor verschillende voorbeelden van steden en gemeenten die geen toestemming kregen van het Antwerpse stadsbestuur om vlees te kopen in de stad, zie: SA, Oorlogsarchief 2^e stadsbureel, bevoorrading, Bevoorrading der bevolking, ‘vlees voor andere gemeenten’.

¹⁵⁵ *Idem*, Brief van CBS Antwerpen aan CBS Sint-Niklaas en Beenhouwersbond Sint-Niklaas, 07/02/1917.

¹⁵⁶ *Idem*, Brief van CBS Sint-Niklaas aan CBS Antwerpen, 15/02/1917.

¹⁵⁷ *Idem*, Brief van Louis Strauss aan het gemeentebestuur van Hoboken, 30/03/1917.

¹⁵⁸ *Idem*, verslag CBS, 12/05/1917.

¹⁵⁹ Antoon Vrints, *Het theater van de straat...*, ODV, p. 447.

de vele klachten van de verschillende steden en gemeenten, minder tevreden met deze maatregel. Een afsluiting van het economische gebied van de stad Antwerpen kon hij niet langer toestaan. De bezetter pleitte er dan ook voor dat de gemeenteraad de verordening van 7 september 1916 introk. Voor het Antwerpse college van burgemeester en schepenen kon daar geen sprake van zijn. Het besluit was goedgekeurd door zowel de gemeenteraad, de bestendige deputatie als de Duitse bezetter¹⁶⁰. Zij zagen geen reden om de toepassing van de gemeentewet in te trekken of om dat aan de gemeenteraad te vragen. Het was het belangrijkste wapen tegen de woekerhandel voor het stadsbestuur. In tussentijd besloot het CBS om verschillende aanvragen voor vlees uit andere steden en gemeenten toch goed te keuren. Het Duitse verzet hield aan. Op de zitting van het schepencollege enkele maanden later viel het doek. De Generalgouverneur in hoogsteigen persoon hief de stedelijke verordening op van 7 september 1916 op, volgens het CBS, ‘onder voorwendsel dat zij het algemeen belang schaadt’¹⁶¹. Het stadsbestuur protesteerde en verweet de bezetter korte tijd later dat ‘ingevolgd de vernietiging van de stadsverordening tegen de woeker op de markten het kwaad verergerd is’¹⁶².

Alternatieve mogelijkheden en communicatie

De moeizame strijd tegen fraude en woeker in levensmiddelen voerden stadsbesturen met reglementen en besluiten, maar ook met alternatieve maatregelen die misbruiken aan de kaak stelden. Bedoeling was om voedselwoekeraars en fraudeurs te criminaliseren en hun afkeuring te laten blijken. Zo lieten de Antwerpse en Rijselse autoriteiten geen kans onbenut om woekeraars aan te wijzen als de schuldige bij uitstek voor de gebrekkige bevoorrading. Zij voelden aan dat dit een wig dreef tussen de bevolking, en wilden zo de eenheid bewaren door de woekeraars buiten de lokale gemeenschap te plaatsen. Zij schilderden woekeraars tijdens publieke optredens af als slechte burgers die de oorlogsinspanningen van de rest van de stadsgenoten ondermijnden. Dat was ook de boodschap van Louis Franck in de Antwerpse gemeenteraad. Het liberale boegbeeld nam er verschillende keren het woord om te foeteren op de woekeraars: ‘De woeker is erger dan de tien plagen van Egypte’¹⁶³. Charles Delesalle op zijn beurt verklaarde al in juni 1915: ‘La guerre aux fraudeurs’¹⁶⁴.

Zich tijdens gemeenteraadzittingen en andere publieke optredens openlijk afzetten tegen woekeraars en oorlogsprofiteurs volstond niet om de eigen positie te legitimeren. Daar was meer voor nodig. Zo wilden stadsbesturen ook afschrikken en tonen dat dit alles niet ongestraft bleef. Om die reden publiceerde het stadsbestuur in Rijsel vanaf begin

¹⁶⁰ *Idem*, Brief van de Verwaltungschef Antwerpen aan het CBS (19/05/1917) en antwoord (22/05/1917).

¹⁶¹ SA, Verslagen CBS, 17/08/1917, dat was al op 16 juli 1917 gebeurd.

¹⁶² *Idem*, 16/10/1917.

¹⁶³ SA, Gemeentebled, 01/10/1917, Zie ook al 21/02/1916.

¹⁶⁴ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 62, 17/06/1915.

1916 op regelmatig basis een ‘Chronique judiciaire’ in het Bulletin de Lille. Daarin stonden veroordelingen en verslagen van zittingen te lezen waarin straffen werden uitgesproken tegen woekeraars en anderen die regels overtreden hadden. Delesalle kreeg daarvoor de ‘hulp’ van zowel het CANF als de Duitse bezetter. Het CANF dreef de controles op bij zowel de bakkers als de klanten die rantsoenen doorverkochten¹⁶⁵. Die uitsluitingen en schorsingen lijstte men op en publiceerde men. De Duitse bezetter deed ook zijn duit in het zakje. Hij riep de burgerbevolking al in de zomer van 1915 op om slagers en vleeshandelaars die de maximumprijzen niet respecteerden te verklikken bij de lokale politie¹⁶⁶. Vanaf maart 1916 begon zij ook zelf handelaren te sanctioneren die de maximumprijzen niet volgden¹⁶⁷. Het Rijselse stadsbestuur zette zwaar in op dergelijke ‘alternatieve’ maatregelen. Doorheen 1917 stond het Bulletin de Lille hoe langer hoe meer vol van de berichten over de strijd tegen woeker, fraude en voedselmisbruiken.

Om de sociale controle aan te scherpen gingen lokale overheden nog een stap verder. Zowel in Antwerpen, Rijsel als elders gebeurde het dat stadsbesturen en de voedselhulp de namen van fraudeurs en woekeraars publiceerden of lieten aanplakken in de voedselbedelingslokalen¹⁶⁸. Dit met als doel: ‘La pénalité atteindra non seulement l’acheteur et le receleur, mais aussi leur famille entière. Les noms des délinquants et la nature du délit seront, en plus, portés à la connaissance du public par voie d’affiches’¹⁶⁹. In Rijsel bijvoorbeeld, liet het CANF op kerstavond 1916 affiches met namen aanplakken in de bedelingslokalen van mensen die hulprantsoenen hadden doorverkocht¹⁷⁰. Deze tactiek van ‘naming, shaming and blaming’ volgde het stadsbestuur ook wanneer zij woekeraars en voedsel fraudeurs met naam, toenaam en adres publiceerde in het stadsbulletin of op affiches. Ook vele andere stads- en gemeentebesturen besloten om de namen van veroordeelde of (betrapte) woekeraars publiekelijk kenbaar te maken. Het publiek aan de schandpaal nagelen van voedsel fraudeurs of woekeraars leek zijn doel niet te missen. Dat bleek uit de rechtzettingen die sommigen eisten en soms ook kregen¹⁷¹.

¹⁶⁵ *Idem*, 189, 03/09/1916.

¹⁶⁶ *Idem*, 83, 29/08/1915.

¹⁶⁷ *Idem*, 138, 09/03/1916; 139, 12/03/1916; 146, 06/04/1916.

¹⁶⁸ Zowel door het stadsbestuur, het CANF als de Duitse bezetter: *Idem*, 139, 12/03/1916.

¹⁶⁹ Jean Schaefer, *La Ville de Huy...*, p. 187.

¹⁷⁰ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 221, 24/12/1916

¹⁷¹ Daarvan getuigen de dagvaarding en eis tot schadevergoeding die de stad in 1921 nog kreeg van een vrouw die beschuldigd was tijdens de oorlog van CANF-goederen doorverkopen. Zij had beroep aangetekend de beslissing. Dit had de autoriteiten er niet van weerhouden om haar naam te publiceren en aan te plakken.

4. Conclusie

De georganiseerde voedselhulp en de sterke greep van de bezetter op de voedselpolitiek holden de macht en bevoegdheden uit van de lokale besturen uit in de voedselpolitiek. Het optreden van de burgemeesters kreeg daardoor een uitvoerend karakter. Dat was een tendens die zich overal sterk doorzette. Toch betekende dit niet dat burgemeesters vanaf dan volstrekt machteloos stonden. In beide landen slaagden burgemeesters er wel degelijk nog in om acties te ondernemen en initiatieven uit te bouwen. Dit hoofdstuk bracht deze pogingen in kaart en analyseerde ze onder de noemer van ‘stedelijk interventionisme’. Die term dekt een brede lading en behelst, samengevat, twee zaken. Eerst en vooral bouwden burgemeesters aanvullende maatregelen uit om extra voedsel te voorzien voor de bevolking. Daarnaast probeerden zij regulerend op te treden om zo veel mogelijk paal en perk te stellen aan de misbruiken die er zich voordeden. Hoewel beide facetten hierboven afzonderlijk aan bod kwamen, kunnen en mogen deze in realiteit niet los van elkaar gezien worden. De verreгаande financiële inspanningen van lokale overheden beoogden namelijk hetzelfde als de regulerende optredens: de snel stijgende levensduurte tegengaan, de impact van de voedselschaarste inperken en een dam opwerpen tegen woeker, fraude en andere misbruiken.

Niet elke burgemeester beschikte over dezelfde mogelijkheden of ruimte om dergelijke initiatieven uit te bouwen. Zo was het ontegensprekelijk zo dat de impact van de bezetter op het voedselvraagstuk onder het strengere bezettingsregime van de Etappengebieden heel wat groter was dan in het Generalgouvernement. Het logische gevolg was dan ook dat burgemeesters in het Generalgouvernement op minder obstakels stootten om een aanvullende voedselpolitiek uit te bouwen in de marge van die van het NCHV. De mobiliteit was er niet zo streng ingeperkt waardoor het elders aankopen van voorraden op minder moeilijkheden stootte, en een deel van de inlandse voedselproductie kon (in theorie) terugvloeiën naar de bevolking. In de Etappengebieden bleek dit alles door de sterk versnipperde bezettingsstructuur amper mogelijk, en dan al zeker niet in Noord-Frankrijk. De enige mogelijkheid die er burgemeesters van steden als Rijsel, Roubaix, Tourcoing, Cambrai en Douai nog restten, was de inrichting van het zogenaamde ‘Comité Hollandais’. Maar het succes ervan was beperkt, dit als gevolg van de (te) hoge prijzen en de moeizame leveringen. Elders in Noord-Frankrijk, waar burgemeesters niet konden rekenen op dit comité, probeerden zij voedselvoorraden in het eigen meer rurale ommeland aan te schaffen.

Niettegenstaande deze vaststellingen, boetten de Noord-Franse burgemeesters in theorie minder aan bevoegdheden in dan hun Belgische collega's. De draagwijdte van het CANF was veel meer beperkt dan die van het NCHV. De regulerende kracht van het NCHV was vele malen groter en kende een breder bereik dan die van het CANF waar het veelal de burgemeesters waren die de plak zwaaiden. In die zin beschikten de Franse

burgemeesters over meer autonomie en bevoegdheden dan hun Belgische collega's. Het feit dat zij ook instonden voor onder meer de werkloosheidshulp, maakte hun takenpakket ook omvangrijker. Het belang van het krachtenveld waarbinnen burgemeesters opereerden, was dus groot. Enerzijds zorgde de machtsstrijd tussen het Comité en de Duitse bezetter ervoor dat lokale overheden hun inspanningen maar beter richtten op producten waarop de bestaande regelgeving niet of minder van toepassing was. Anderzijds zorgde diezelfde machtsstrijd ervoor dat de bezetter, voornamelijk vanaf 1916, terug meer actief de samenwerking met de stads- en gemeentebesturen opzocht om zo het Comité te omzeilen en zijn belangrijke rol te ondergraven. De oprichting in het Generalgouvernement van de vele intercommunale gemeentemagazijnen die mee het voedsel van de Zentralen bedeedden, getuigt daarvan.

Al deze structurele factoren bepaalden in belangrijke mate de speelruimte die burgemeesters en lokale overheden nog genoten. Maar het verklaart niet alles. Zo vertelt de vaststelling dat het voor burgemeesters in het Generalgouvernement makkelijker was om aanvullende voedselbedelingen op te zetten, in wezen niets over hoe die er dan uitzagen en in welke mate die konden variëren. De situatie in Antwerpen maakte alvast duidelijk dat enkel de burgemeesters van de belangrijkste stedelijke centra nog over voldoende middelen beschikten om groots opgezette stedelijke bevoorradingsdiensten uit te bouwen. Bovendien konden de bestuurders van de Scheldestad ook nog eens rekenen op uitgebreide contacten in de financiële wereld en in ondernemerskringen. Dit stond het aan het stadsbestuur toe om elders grote hoeveelheden voedsel aan te kopen of zelf te produceren, en om die vervolgens in eigen bedelingscentra aan de man te brengen. Elders verliep dit alles heel wat moeizamer gezien de meer beperkte middelen. Burgemeesters ondernamen zeker pogingen om extra voedsel voor de eigen bevolking te voorzien. Dit deden ze door financiële middelen vrij te maken, contacten te leggen met handelaars, producenten en landbouwers uit de omgeving, of zelf de productie in de stadskernen aan te zwengelen.

Hoe ver burgemeesters daarin konden of wilden gaan, was mee ingegeven door ideologische overwegingen. Achteraf beschouwd was deze vraag, of en in welke mate er zou tussengekomen worden in het voedselvraagstuk (en de sociale politiek in bredere zin), voor burgemeesters en lokale verkozenen één van de manieren bij uitstek om zich ideologisch te manifesteren tijdens de oorlogsjaren. Stads- of gemeentebesturen onder leiding van socialisten of andere meer progressieve politici bijvoorbeeld, namen de gelegenheid te baat om bepaalde activiteiten te 'municipaliseren' en sterker in te grijpen. Hun ideologische tegenpolen deden dat in theorie heel wat minder. Niettegenstaande deze discussies veelvuldig voorkwamen, was deze sociaaleconomische rechts-links tegenstelling niet absoluut. Gaandeweg de oorlog groeide immers overal in de bezette gebieden de bereidheid om sterker in te grijpen. Dit was een direct gevolg van de sterk achteruitgaande levensomstandigheden, de eisen van de bezetter en vooral de druk van onderuit uit de lokale bevolking. Steeds vaker kwam men tot het besef dat non-interventie en vrije

marktwerking geen adequaat antwoord boden op een crisis van die omvang. Het verklaart mee waarom het stadsbestuur van een liberaal bastion als Antwerpen, massaal goederen opkocht om die zelf aan vastgelegde prijzen te gaan verkopen aan de lokale bevolking.

Terwijl burgemeesters er in het Generalgouvernement vier jaar lang in slaagden om aanvullende initiatieven uit te bouwen, bleek dat voor het afkondigen van extra regelgeving heel wat moeilijker. De omstandige Duitse regelgeving met zijn vele product specifieke verordeningen enerzijds, en de activiteit die het NCHV aan de dag legde anderzijds, verhinderden dat. De taak van burgemeesters spitste zich in dat domein dan ook voornamelijk toe op het doen naleven van deze regels. Het duidelijkste voorbeeld daarvan was het zetten van maximumprijzen, traditioneel een belangrijk wapen in de strijd tegen zowel levensduurte als woeker. Gezien burgemeesters deze zelf niet langer konden afkondigen, restten er hen geen andere mogelijkheden meer dan mee toe te zien op de prijzen van de bezetter en om die te proberen beïnvloeden. Tot en met 1916 lijkt de bezetter daar enigszins voor open te hebben gestaan, al dient er terzelfdertijd ook opgemerkt dat burgemeesters daar in die eerste maanden en jaren minder de nood lijken toe hebben gevoeld. Daar kwam pas vanaf de tweede helft van 1916 vaker verandering in. Maar net vanaf moment hield de bezetter hoe langer hoe meer het been stijf en eiste hij op zijn beurt vooral strengere controles van de bestaande prijzen. Een vergelijkbare evolutie voltrok zich in de Etappengebieden. Al lijkt het er wel op dat de Noord-Franse burgemeesters daar langere tijd over meer invloed beschikten in de prijzenpolitiek, net omwille van de sterkere Duitse militaire versnippering.

Gezien de toenemende moeilijkheden vanaf de tweede helft van 1916 zagen burgemeesters zich dus hoe langer hoe meer genoodzaakt om in te grijpen. Voornamelijk de strijd tegen de woeker groeide uit tot een prioriteit. Burgemeesters beseften namelijk dat wanneer zij dit niet deden, dit hun legitimiteit zou uithollen. Zoals in volgend hoofdstuk (*Hoofdstuk 6*) duidelijk zal worden, eisten inwoners van hun burgemeesters dat zij streng toezicht hielden op het rechtvaardige karakter van de voedselpolitiek. Er diende opgetreden tegen zij die de (ongeschreven) regels naast zich neerlegden en van de situatie gebruik maakten om zich te verrijken op de kap van de hongerende bevolking. Om al deze redenen konden burgemeesters niet anders dan ingrijpen. Maar dat bleek een bovengemiddeld moeilijke oefening, te meer omdat de bezetter bepaalde maatregelen tegenwerkte. Daarom grepen burgemeesters terug naar maatregelen die in vroeger dagen al hun nut bewezen hadden. In de mate van het mogelijke probeerden zij extra politietoezicht te organiseren op marktplaatsen, hoopten zij vat te krijgen op wat restte aan de vrije verkoop van voedsel door deze te centraliseren, gingen zij exportverboden afkondigen, extra politiekrachten aanwerven, enz. Ordehandhaving en voedselpolitiek gingen burgemeesters steeds meer als één en ondeelbaar zien.

De winter van 1916-1917 en de steeds sneller op elkaar volgende voedselcrisissen vormden een breukmoment. Vanaf dan groeide de druk op burgemeesters om forser in te grijpen tegen woekeraars en anderen die misbruik maakten van de situatie om zichzelf zo

te verrijken. Hoe effectief al deze en andere maatregelen van burgemeesters waren, blijft moeilijk in te schatten. Oplossingen vergden een geïntegreerde en trans-lokale aanpak, iets waar de burgemeesters of hun verzwakte en overbevraagde lokale politiekorpsen maar weinig middelen toe hadden. Burgemeesters beseften dat en probeerden hun machteloosheid te compenseren met symbolisch maatregelen en vooral communicatie naar de bevolking. Of ze er daarmee ook in slaagden om de onvrede onder de lokale bevolking af te remmen en hun eigen legitimiteit te vrijwaren, is de centrale vraag van volgend hoofdstuk.

Hoofdstuk 6: ‘Hongerige buik heeft geen oren’: de voedselschaarste leidt tot een gespannen relatie tussen burgemeesters en de lokale bevolking

1. Inleiding

Eind 1915, begin 1916 stelde het Belgische ‘Bureau de Documentation et de Propagande’ in Londen een tweedelig rapport op met als titel ‘La classe ouvrière belge pendant l’occupation allemande’¹. Het rapport was bedoeld voor de Belgische regering in Le Havre en baseerde zich op persartikels en getuigenissen van in België gebleven elites. De uitvoerige nota benadrukte in de eerste plaats de desastreuze situatie van de Belgische industrie. Daarnaast ging ook heel wat aandacht naar de moeilijke levensomstandigheden van de zwaar getroffen arbeidersbevolking. Het rapport had een alarmerende boodschap. De situatie was gespannen in de belangrijkste stedelijke en industriële centra. Overal vreesden lokale gezagsdragers oproer als gevolg van de dreigende hongersnood. Het hoofdstuk over de toestand in Henegouwen liet niets aan de verbeelding over. Op

¹ ‘Ventre affamé n’a pas d’oreilles’; ‘words are wasted on a starving man’; ‘Hongerige buik heeft geen oren’. Deze uitspraak komt zeer vaak terug in uiteenlopende bronnen: het dagboek van burgemeester Van Nueten (Meerle), de memoires van Jules Hélot (*Sous le joug allemand*, p. 281), het naoorlogs rapport van Emile Francqui, het boek van Georges Rency, het schotschrift over de bourgmestres als vampires de guerre van de anonieme auteur JDX, in affiches van het CANF aan de Rijselse bevolking (Bulletin de Lille: 27/05/1917), brieven van onderop uit de Rijselse bourgeoisie (AML, 4H 120), enz. De veelvoorkomende zin is typerend voor de visie van lokale elites op klachten van onderop of oproer. Zowel verschillende burgemeesters als andere lokale notabelen of protagonisten van de voedselcomités hanteerden ze. Ze typeert volgens de Franse historicus Philippe Salson een zeer elitair perspectief op de onvrede die er leefde onder de bevolking. Zij zien de klachten van onderuit als irrationeel en als een uiting van de bevolking die steeds opnieuw mistevreden zal blijven, welke inspanningen diezelfde lokale elites ook aan de dag legden.

verschillende plaatsen hadden er opstootjes en rellen plaatsgevonden. De hoge voedselprijzen en het gebrek aan alles, vooral aardappelen, wekten onvrede en protest op². Dat deze lokale acties van de zwaar getroffen Henegouwse bevolking de regeringstafel in Le Havre haalden, bewijst dat ze hun doel niet misten. De boodschap aan de lokale gezagsdragers was duidelijk: net als tijdens de hoogdagen van de voedselrellen eiste men krachtdadige maatregelen tegen de hoge voedselprijzen³.

Het rapport toont aan dat de lokale bevolking de nijpende voedselkwestie geenszins passief onderging. Dit inzicht heeft lange tijd ontbroken in historisch onderzoek over de voedselschaarste in bezet België en vooral Noord-Frankrijk. Heel wat spanningen bleven op die manier onderbelicht⁴. Zo besteedde de bestaande historiografie over de voedselvoorziening weinig aandacht aan de soms gespannen relatie en directe interactie tussen de lokale bevolking en de gemeentebesturen⁵. Dit verbaast gezien ander onderzoek unaniem besluit dat voedselvoorziening in oorlogstijd een bijzonder delicaat aspect was van de relatie tussen een burgemeester en zijn gemeenschap⁶. Door de focus op de internationale voedselhulp bleef de interesse voor het aandeel van lokale overheden in de voedselpolitiek beperkt. Ook een sociaalhistorisch perspectief ontbrak dikwijls. De stem van de diverse consumenten van de voedselhulp kwam nog maar nauwelijks aan bod. Pas zeer recent gingen historici hen beschouwen als volwaardige politieke actoren in het onderhandelingsproces dat de voedselpolitiek was⁷. Net door een appel te doen op de stads- en gemeentebesturen, eiste de lokale bevolking haar plaats op in de voedselvoorziening. Niet-elitaire groepen aanvaardden de voedselpolitiek dus niet zomaar, zij gaven hem mee vorm⁸.

² De opstellers van het rapport maakten dan wel gebruik van informatie uit bezet België, ze waren wel selectief in welke berichten ze gebruikten. Het was alleszins de bedoeling om het rapport te gebruiken voor propagandadoeleinden. ARA, Archives du Bureau de Documentation et de Propagande, « La classe ouvrière pendant l'occupation allemande », Tome II, p. 17-18 en Hans Vanden Bosch, *Verzamelingen documentatie over de Eerste Wereldoorlog van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1916-1932*, Brussel, ARA, 2011, p. 5 en ARA, Archives du Bureau de Documentation et de Propagande, Rapport: "La classe ouvrière...", Tome II, p. 17-18.

³ Voor voedseloproer in Henegouwen in 1911, zie: Jan Craeybeckx, "Boeren 1894-1914", in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, vol. 13, 1978, p. 292-293; voor een grondigere analyse van het 'laatste' hongeroproer voor de oorlog in 1911 dat startte in Soignies, La-Louvière en omstreken, zie: Gita Deneckere, *Sire, het volk mort!...*, ODV, p. 450 e.v.

⁴ Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, ODV, p. 78 en Antoon Vrints, "Beyond victimization...", p. 84.

⁵ Behoudens enkele inleidende bemerkingen: Annette Becker, *Les cicatrices rouges...*, p. 134: Becker merkte op: 'Le Nord (re)découvre la crise frumentaire' en Sophie De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 221. De Schaepdrijver schreef dat: 'In Kortrijk, Aalst en andere steden van het Etappengebied hadden de vrouwen al in de lente van 1916 hongerbetogingen gehouden'.

⁶ Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters...*, p. 252 en Maureen Healy, *Vienna and the Fall...*, p. 59-60.

⁷ Voor België zie het werk van Antoon Vrints en Giselle Nath. Voor een eerste beknopte aanzet in bezet Frankrijk: Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 151 en 163-164 en Philippe Salson, *L'Aisne occupée...*, p. 125-147.

⁸ Antoon Vrints en Benoît Majerus, "De slagschaduw van de honger...", p. 258.

Deze visie op voedselpolitiek in bezet België en Noord-Frankrijk was schatplichtig aan het beroemde werk van E.P. Thompson over de ‘moral economy’⁹. Een tweede inspiratiebron vormde het steeds verder uitdijende onderzoeksveld van de ‘urban or metropolitan histories of total war’¹⁰. Beide onderzoekstradities, die de relatie tussen bevolking, staat en voedselschaarste centraal stelden, kregen de laatste jaren navolging in studies over de bezette gebieden. Voor de Belgische casus spitste het bestaande onderzoek zich in de eerste plaats toe op sociaal protest. Zo stelde Vrints in navolging van Thompson dat de voedselrellen in bezet België geen ‘automatische viscerale reactie’ waren op de slechter wordende economische omstandigheden en voedselschaarste. Ze weerspiegelden inbreuken tegen ‘opvattingen over legitieme en illegitieme praktijken inzake de productie, distributie en consumptie van voedsel’¹¹. Die gedragscodes waren minstens een even belangrijke oorzaak voor de voedselrellen en het protest als de effectieve tekorten en schaarste¹². Zulke bevindingen raken aan de inzichten van Belinda Davis en Thierry Bonzon over de voedselvoorziening in Parijs en Berlijn. Hoewel zij zich niet expliciet beriepen op het werk van Thompson, benadrukten zij ‘the moral discourse of equality of sacrifice in wartime’ en de inspanningen van verschillende statelijke actoren als antwoord op de stijgende sociale spanningen¹³. Een dergelijk idee van rechtvaardigheid was ook in de bezette gebieden wijdverspreid. De opvatting leefde dat iedereen offers diende te maken in het kader van de oorlogsinspanningen, maar enkel op voorwaarde dat de schaarste rechtvaardig verdeeld werd¹⁴. Met betrekking tot het voedselvraagstuk kreeg dit concreet vertaling in wat John Horne omschreef als ‘un langage de justice sociale par rapport aux nécessités vitales’¹⁵.

Terecht betoogde recent onderzoek dat er geen rechtstreeks verband bestond tussen de politieke legitimiteit van een burgemeester en de hoeveelheid voedsel die de lokale bevolking kreeg¹⁶. De legitimiteit van lokale overheden werd pas ondergraven wanneer zij er niet in slaagden om een in de ogen van de bevolking rechtvaardige voedselpolitiek uit te bouwen met een breed draagvlak. Dat was in belangrijke mate de inzet van de voedselvoorziening. De Ierse historicus Alex Dowdall vatte dit treffend samen: ‘In wartime

⁹ Edward Palmer Thompson, “The moral economy of the English Crowd in the Eighteenth Century”, *Past and Present*, 1971, 50, p. 76-136.

¹⁰ Zie: Stefan Goebel, “Cities”..., p. 359. Jay Winter en Jean-Louis Robert gingen voor hun werk ‘Capital cities’ niet te rade bij E.P. Thompson maar wel bij de armoede-econoom Amartya Sen.

¹¹ Antoon Vrints, “Sociaal protest...”, p. 32.

¹² Barbara Alpern Engel, “Not by bread alone. Subsistence riots in Russia during World War One”, in *Journal of Modern History*, 1997, 69, 4, p. 701.

¹³ Belinda Davis en Thierry Bonzon, “Feeding the cities...”, p. 316.

¹⁴ Antoon Vrints en Benoît Majerus, “De slagschaduw van de honger...”, p. 258.

¹⁵ John Horne, “Introduction: état, société et “économie morale”: l’approvisionnement des civils pendant la guerre de 1914-1918”, *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, 1996, 183, p. 3-6.

¹⁶ Antoon Vrints en Benoît Majerus, “De slagschaduw van de honger...”, p. 258.

France, people did not merely demand a food supply that catered to the material needs of the population, but one that minimised inequalities and acknowledged sacrifices made for the nation'¹⁷. Wanneer lokale autoriteiten daar niet in slaagden, dan roerde de bevolking zich. Overal aan het Westfront wezen burgers burgemeesters als laatste vertegenwoordigers van de Belgische en Franse staat op hun plichten bij misbruiken en eisten zij maatregelen. Hoe zij dat deden en wat de uitkomst en impact waren, staat centraal in het eerste deel van dit hoofdstuk over het onderhandelingsproces zelf. Welke communicatiemiddelen zette de lokale bevolking in; wat waren haar motieven; zijn er verschuivingen waar te nemen in hun grieven; en welke effecten genereerden de acties bij lokale overheden? Het tweede deel van het hoofdstuk argumenteert dat de interactie tussen lokale overheid en bevolking essentieel is voor een beter begrip van de politieke legitimiteit van burgemeesters in bezet België en Noord-Frankrijk. Hoe evalueerde de lokale bevolking het aandeel van de burgemeesters in de voedselpolitiek, en wat betekende de impact van dit onderhandelingsproces voor de politieke legitimiteit van een burgemeester?

2. Onderhandelingen: actie, reactie en interactie

Onderzoekers brachten de voorbije jaren de belangrijkste redenen in kaart waarom de lokale bevolking zich roerde¹⁸. Heel wat minder aandacht kregen de reacties vanuit de statelijke actoren. Volgens historicus Peter Scholliers kwam dit onder meer omdat het begrip 'staat' voor de bezette gebieden niet eenduidig was¹⁹. Dit hoofdstuk wil hier een bijdrage aan leveren door naast de acties van onderuit, ook de reacties en communicatie uit de stads- en gemeentehuizen te bestuderen. Enkel zo kan een beter beeld geschetst worden van de interactie en onderhandelingen tussen lokale overheden en inwoners. Er wordt bewust gekozen om 'interactie' breed in te vullen. Naast de publieke collectieve acties in de straten waren er immers ook heel wat minder zichtbare acties van onderuit, zoals bijvoorbeeld het schrijven van brieven aan burgemeesters.

¹⁷ Alex Dowdall, *Under fire: civilians...*, p. 238.

¹⁸ Antoon Vrints, *Het theater van de straat...*, ODV, p. 428.

¹⁹ Peter Scholliers, "The policy of survival: Food, the State and social relations in Belgium, 1914-1921" in: John Burnett en Derek Oddy (Reds.), *The Origins and Development of Food Policies in Europe*, 1994, London, p. 39-55.

Actie: vormen van communicatie

De lokale burgerbevolking maakte gebruik van uiteenlopende registers om haar verwachtingen en grieven te communiceren. Zowel in bezet België als Noord-Frankrijk richtte zij zich met hun acties tot de lokale machtshebbers in de stads- en gemeentehuizen. Zij wees hen zo op hun historische functie van beschermheren en voeders van de lokale bevolking. De vorm en taal die burgers hanteerden verschilde vaak sterk.

De meest openlijke manier waarop de bevolking collectief een stem opeiste in het bevoorradersbeleid was door middel van hongermarsen. Het marcheren naar het gemeentehuis of het samentroepen op de grote markt was van groot symbolisch belang. Het grootschalige gebrek aan essentiële basisproducten zoals aardappelen, brood of kolen vormde vaak de hoofdbekommernis. Andere grieven, in het bijzonder over de kwaliteit van de producten, de organisatie van de voedselbedeling of de ongelijke toegang ertoe, vulden die bekommernis aan. De situatie in het Aalsterse getuigt daarvan. Net als in de andere Etappensteden Kortrijk en Gent, trokken er eind juni 1916 honderden vrouwen en kinderen in hongermarsen door de straten naar de Grote Markt²⁰. De slechte kwaliteit van het brood en de ontoereikendheid van het rantsoen vereisten een woordje uitleg, zo merkte Petrus Van Nuffel op²¹. Dat de veelgeciteerde Aalsterse geschiedschrijver en ooggetuige er maar zeer kort bij stil staat, kan verbazen. Als lokaal politieagent stond hij immers in die woelige zomer te midden van de twee dagen durende samenscholingen voor het stadhuis. Verschillende van de door hem opgestelde processen-verbaal getuigen over opstootjes met vrouwen op de markt. Zij eisten dat de lokale hulpinitiatieven meer voedsel verschaffen. Het was uiteindelijk de Duitse bezetter die ze gewapenderhand uiteendreef²².

Een andere zeer openlijke, maar minder directe manier om lokale overheden tot maatregelen aan te sporen waren prijs- en voedselrellen. Zulke acties voltrokken zich op de lokale markten en dienden een dubbel doel. Enerzijds viseerden burgers handelaren of boeren die van de oorlogscontext gebruik maakten om voedselprijzen op te drijven²³. Anderzijds was het een ondubbelzinnige vraag aan lokale besturen om maximumprijzen en meer toezicht. Voedselrellen kwamen vooral voor in sterk verstedelijkte gebieden of

²⁰ *De Werkman*, 07/07/1916. Volksvertegenwoordiger en gemeenteraadslid Pieter Daens schreef over gewoel dat twee dagen aanhield op de grote markt. Voor Gent zie: Giselle Nath, "Stad in de storm...", p. 207-214 e.v. Niet alleen in Aalst zelf, ook in Ninove vond er enkele maanden later een hongeroptocht plaats. Volgens de gecensureerde pers waren er zo'n 800 vrouwen en kinderen 'in stoet deftig rond de stad, smeevende op den doortocht dat de burgerij en de rijke lieden zouden tusschenkomen en hunne grieven bevestigen. (...) Eene afvaardiging werd op het stadhuis ontvangen door burgemeester en schepen, welke beloofden, zooals het altijd gebeurde, al het mogelijke te doen om de bevolking ter hulp te komen'. Zie: *Het Vlaamsche Nieuws*, 10/10/1916 en 11/10/1916.

²¹ Petrus Van Nuffel, *De Duitschers in Aalst...*, p. 151.

²² SA.A, Politiearchief, Processen verbaal-Boek 4: 1915-1916, pv's van 25/06/1916 en 29/06/1916.

²³ Voor verschillende voorbeelden uit het Aisne departement, zie: Philippe Salson, *Les années grises...*, p. 578-593.

industriële centra zoals de Centrumregio in Henegouwen. Daarvan getuigde het eerder vernoemde rapport dat voor de regering in Le Havre was bestemd. Dat was naar alle waarschijnlijkheid gebaseerd op de gebeurtenissen in en rond Houdeng-Aimeries eind juni 1915. Om half acht in de ochtend viseerde een collectief van ongeveer duizend vrouwen een groep boter- en groentehandelaars²⁴. Onder de neus van enkele Belgische en Duitse agenten namen ze groenten mee. De explosieve situatie hield lange tijd aan. Dat blijkt uit gelijkaardige feiten die zich enkele maanden later voltrokken in de voorgemeente van La Louvière. De in Nederland gepubliceerde krant 'L'Echo Belge' kopte niet zonder ironie: 'Ce n'est pas la première fois que des manifestations sont déchainées par la vie chère'²⁵. Deze keer waren het de hoge boterprijzen die de spanningen deden oplopen. Nu intervenieerden lokale agenten wel. Zij deelden in de klappen en kregen onder meer kolen en eieren naar het hoofd geslingerd. Kop van jut waren opnieuw de handelaren die zich wilden verrijken op de kap van de lokale bevolking. De voedselrellen waren een duidelijke boodschap aan het adres van de lokale machtshebbers. Het krantenartikel was dan ook bijzonder scherp voor burgemeester Pardaens. De relletjes waren absoluut te vermijden, maar het gemeentebestuur liet het na om krachtdadige maatregelen te nemen. Een affiche die handelaren uitnodigde om enkel te verkopen aan redelijke prijzen stootte op hoongelach van de journalist: 'Il eût été peut-être plus simple de fixer des prix maxima...'. Het artikel besloot met een oproep aan alle lokale overheden in de centrumregio: gedaan met treuzelen, het was tijd voor maximumprijzen.

Grootschalige collectieve actie als hongermarsen of voedselrellen waren de meest openlijke actievormen om grieven naar het stad- of gemeentehuis te communiceren. Dergelijke optredens lijken echter veeleer de uitzondering dan de regel geweest te zijn. Kleinschalige vormen van collectieve of individuele acties werden vaker ingezet om misbruiken aan te kaarten of de gebrekkige bevoorrading op de korrel te nemen. Treffend waren bijvoorbeeld de vele uitingen van onvrede en kleine conflicten waarover Georges Desjardins, gemeenteraadslid en lokaal secretaris van het voedingscomité in Cambrai, schreef in zijn dagboek²⁶. Vooral de stedelijke gaarkeukens veroorzaakten veel kopzorgen. Dat bleek al op 8 december 1914. Verscheidene inwoners van de stad wierpen hun bedeelde porties ostentatief voor de ogen van de aanwezige gemeenteraadsliden op de grond²⁷. Zij maakten zo duidelijk dat de rantsoenen van zeer bedenkelijke kwaliteit waren. Die staken schril af tegen voedselwaren die elders in de stad nog verkocht werden aan hogere prijzen. Dat de lokale notabelen en organisatoren net die dag de gaarkeukens kwamen inspecteren, bood de soepeters een forum om openlijk hun onvrede te uiten.

²⁴ Willy Staquet, *Un clocher...*, p. 48 (23 juni 1915).

²⁵ *L'Echo Belge*, 12/11/1915.

²⁶ ADN, J 1238/1-6, 'Souvenirs de la guerre...', I, 08/12/1914.

²⁷ Voor gelijkaardige voorbeelden van opstootjes aan de Antwerpse soeplokalen, zie: *Syndikaal Mededeelingsblad...*, 09/12/1916.

Raadslid Desjardins reageerde verontwaardigd. Hij erkende dat het gebrek aan zout op dat moment de smaak zeker niet ten goede kwam, maar dat was voor hem en zijn collega's nog geen reden voor dergelijke acties. Het bevoorradingscomité besloot overal in de stad affiches uit te hangen dat wie zijn bedeed rantsoen weggooide, geschrapt zou worden van elke vorm van onderstand.

Klachten bereikten lokale overheden ook via andere meer persoonlijke kanalen. Dat bleek uit het verslag van de lokale politiecommissaris van opnieuw Houdeng-Aimeries begin juni 1915. Het rapport bundelde bezwaren van meer dan veertig inwoners over de kwaliteit van het brood en het niet naleven van de aan de bakkers opgelegde maximumprijzen²⁸. Het mondeling overbrengen van verzuchtingen aan lokale besturen via lokale agenten was vooral effectief in kleinere steden of gemeenten. In grootstedelijke contexten was dit onbegonnen werk. Het aanschrijven van stadsbesturen lijkt daar een meer courante manier geweest te zijn om grieven met betrekking tot de ravitaillering ter tafel te brengen²⁹. Restanten van briefwisseling in het Antwerpse en Rijselse stadsarchief leveren hier bewijs van. Het schrijven van de Antwerpse Margareta Dumont was bijzonder te noemen. Met haar brief aan Jan De Vos maakte zij duidelijk dat de bevolking het niet pikte dat voedsel van slechte kwaliteit toch nog werd bedeed. Om haar argument kracht bij te zetten stopte ze een stukje stokvis in de envelop: 'Geachte heer burgemeester een proefje van de eetwaar, die ik dezen morgen in de bijlokaal Thalia gaan halen heb. De reuk zal u Heer Burgemeester, genoeg waarschuwen, hoe de voedingcomiteiten met uwe arme bevolking den spot drijven. Nogmaals geachte burgervader, dring ik op U welwillende tusschenkomst, om de bevolking ziekten te besparen³⁰. In andere gevallen schreven groepen mensen naar het stadhuis. Dit gebeurde vaak in de vorm van petitie's³¹. Een brief ondertekend door de voltallige buurt of wijk was een duidelijk statement en zette de eisen kracht bij. Een oproep aan het stadsbestuur van Valenciennes haalde begin 1917 zelfs ongeveer 1.200 handtekeningen op. De ondertekenaars protesteerden tegen de te beperkte voedselporties en eisten een verhoging van het suikerrantsoen³².

Het kanteljaar 1916

Het appelleren aan de lokale overheden door inwoners was geenszins een statisch gegeven. Zowel de actievormen als de gehanteerde taal verschoven doorheen de oorlogsperiode.

²⁸ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.3. 2, 7: Ravitaillement farine, 1915-1916, Rapport van de commissaris aan Pardaens, 05/06/1915; en Brief van Pardaens aan de politiecommissaris, 02/08/1915.

²⁹ AML, 4H19, Nôtes journalières, 10/10/1917.

³⁰ SA, Archief van het Comité voor Hulp Antwerpen, Werking-Klachten over Bedeelingslokalen, Brief aan Jan De Vos, 08/06/1915.

³¹ Philippe Salson, *L'Aisne occupée...*, p. 141.

³² ADHS, 4M 513..., 14/02/1917.

Net als voor andere facetten van de ravitaillering, bleek 1916 ook een kanteljaar voor de manier waarop de bevolking communiceerde naar haar vertegenwoordigers. Niet alleen gebeurde dit steeds vaker en openlijker, ook het gehanteerde discours veranderde stelselmatig.

Grootschalige hongermarsen in de belangrijkste Belgische stedelijke centra kwamen pas voor vanaf 1916. Een combinatie van verschillende factoren verklaart dit. De (inter-) nationale diplomatieke spanningen, slechte aardappeloogsten, de sterker wordende Duitse grip op de voedsleconomie en twee bijzonder koude winters, leidden tot steeds meer onbehagen en voedselschaarste. In grote Belgische steden als Gent en Antwerpen kwam het in de zomer en herfst van 1916 tot optochten door vrouwen³³. Vanuit enkele volkswijken aan de Muide trok een groep van een paar honderd Gentse vrouwen in juni 1916 naar één van de lokalen van het Nationaal Comité en later naar het stadhuis. Zij klaagden over het te lage broodrantsoen en de wisselende en lage werkloosheidsbarema's. Gelijkaardige verzuchtingen waren te horen in de Sinjorenstad eind september 1916. Een groep van wel 5 à 600 vrouwen - aangevuld met kinderen en enkele mannen - trok er op 23 september vanuit de tiende wijk al zingend naar het Antwerpse stadhuis³⁴. Zij maakten aan burgemeester Jan De Vos duidelijk dat zij meer brood en aardappelen wilden³⁵. Eind februari 1917 vond er opnieuw een grootschalige vrouwenbetoging plaats aan het stadhuis op de Grote Markt³⁶. De vrouwen riepen niet alleen om brood, maar vooral om kolen. De winter van 1916-1917 was de koudste in jaren. Om hun eisen kracht bij te zetten 'werd onophoudend op een auto-trompet geblazen'. Nadat de politie de betoging in eerste instantie op een vredelievende manier uiteengedreven had, trok de groep vrouwen, aangevuld met een 'menigte soepeters', verder naar het huis van Louis Franck in de Schermersstraat³⁷. Een paar dagen voor de manifestaties hadden demonstranten reeds een brief op diens deur geplakt met de leuze 'Hier verkoopt men spek en zoete lies!'. Er waren meerdere Duitse soldaten nodig om de orde te doen terugkeren en de menigte uit elkaar te halen. Het plan van de betogers om later op de dag 'op het stadhuis alles in gruis te slaan', ging niet door.

³³ Hiervoor steun ik tenzij anders vermeld op: Giselle Nath, "Stad in de storm...", p. 205-227.

³⁴ SA, Oorlogsarchief 2de stadsbureel, Politieverslag Commissaris Schmitt, 23/09/1916.

³⁵ SA, Gemeentebblad, 02/10/1916 en Antoon Vrints, "Sociaal protest in een bezet land...", p. 36.

³⁶ Karel Ressler, *Dagboek van een bezette stad. Antwerpen onder de pinhelmen, 1914-1918*, Brasschaat, 2008, p. 44-46 (21/02/1917).

³⁷ Het optrekken naar de woningen van Comitémedewerkers kwam wel vaker voor; zo ook in Turnhout in de zomer van 1916. Na hongeroproer in één van de bedelingslokalen was de politie moeten tussen komen om de orde terug te laten keren: 'De ontruiming gebeurde echter niet zonder dat een vloed scheldwoorden en bedreigingen naar het hoofd der komiteitsleden werd geworpen. De woning der komiteitsleden werden zelfs den volgende nacht door de politie bijzonder bewaakt, wijl het volk er naartoe liep. Men zegt dat in het gedrang verscheidene personen zijn gekwetst en zelfs eenen arm is gebroken'. (Sam Van Clemen, *Turnhout tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Turnhout; 2004, p. 112).

Van minstens even groot belang was de verschuiving vanaf eind 1915, begin 1916 in het discours dat burgers hanteerden wanneer zij zich wendden tot de lokale machtshebbers. In de eerste twee jaar van de bezetting weerklonken voornamelijk klachten over de kwaliteit van het voedsel en de organisatie van de bedelingen. Vanaf 1916 lag de klemtoon meer en meer op de ongelijke toegang tot voedsel. Die bekommernis maakte al opgang in 1915, wanneer de oorlogsmoeheid en de sociale spanningen toenamen³⁸. Alomtegenwoordig in dit discours was de figuur van de woekeraar. Dat alles bleek zeer duidelijk uit de communicatie die men van onderuit tot de lokale overheden richtte in Antwerpen en Rijsel: inwoners schreven brieven of klopten aan met de vraag om iets te doen aan het wijdverspreide woekerprobleem. Eind augustus 1915 al schreef een groep van ‘Eenige kleine burgers’ een brief aan de Antwerpse burgemeester Jan De Vos om die ‘opmerzaam te maken dat men tegenwoordig weder bezig is met woekerhandel uit te oefenen op alle voedingswaren’. Zij waarschuwden het stadsbestuur van de Scheldestad dat het voor ‘eenvoudige burgers’ niet langer mogelijk was om op markten of andere plaatsen iets aan te schaffen waarvan de prijzen niet opgedreven waren door de woeker. Zij vroegen de burgemeester tussen te komen en om ‘een einde te zien stellen aan de schandelijke handelswijze van hen, welke zich willen vetmesten ten kosten der ongelukkigen burgerij en onmeedogend hunne medebroeders tot den ondergang willen leiden’³⁹. Sterk gelijkaardig was de boodschap van een anonieme groep Rijselaars. Ook zij vroegen het stadsbestuur om de speculatie op voedsel door ‘accapareurs’ aan te pakken⁴⁰. Zij wreven Delesalle onder de neus dat ‘Ventre affamé n’a pas d’oreilles’. Overal in de stad begon men zich te roeren en maakte men zich zorgen. De voortekens van oproer waren duidelijk zichtbaar, niet alleen onder de arbeidersklassen maar ook bij vakmannen (‘artisans’) en de burgerij. Het was zaak volgens hen om meer voedsel te importeren en de woeker in levensmiddelen aan te pakken⁴¹.

De woede ten aanzien van voedselspeculanten manifesteerde zich ook in acties op straat. Voedselrellen vonden al vanaf 1915 overal plaats in België en Noord-Frankrijk, maar namen toe naarmate de maanden vorderden⁴². Dat bleek duidelijk begin maart 1916 als een golf van ‘manifestations contre la vie chère’ door Douai, Rijsel, Roubaix en Tourcoing trok⁴³. De lokale bevolking richtte zich tegen kruideniers en andere handelaars die voedingswaren verkochten aan hogere prijzen dan officieel afgekondigd. Dat het

³⁸ Giselle Nath, *Shaping consumer...*, p. 116.

³⁹ SA, Archief van het Antwerpse Hulpcomiteit, Brief aan Jan De Vos, 05/08/1915.

⁴⁰ ADN, 9R 619, anonieme brief aan Charles Delesalle, 12/02/1916.

⁴¹ Philippe Salson merkte hetzelfde op voor Aisne departement, zie: Philippe Salson, *Les années grises...*, p. 580.

⁴² Yves Le Maner, *La Grande Guerre dans le Nord...*, p. 253.

⁴³ Voor de voedselcrisis in de winter van 1916, zie: Helen McPhail, *The long silence...*, p. 74; Robert Vandebussche, “Le pouvoir municipal...”, p. 454 en Philippe Waret, *L’occupation allemande à Roubaix: 1914-1918*, Roubaix, 2013, p. 62-64.

oproer in Rijsel startte kan niet verbazen⁴⁴. Zoals al bleek in het vorige hoofdstuk had het Duitse bestuur de week voordien hard uitgehaald naar de slappe houding van het stadsbestuur ten aanzien van handelaars die woekerprijzen hanteerden⁴⁵. De publieke sneer in het Bulletin de Lille was volgens Delesalle de reden waarom de bevolking zo openlijk klaagde over het stadsbestuur. Tussen 1 en 3 maart kwam het op verschillende plaatsen in de stad tot rellen. Het oproer startte in de cafés rond de centrale hallen waar handelaars, weg van de politiecontroles op de markt, groenten boven de maximumprijzen verkochten. Nadat Duitse soldaten het oproer uiteen hadden geslagen, bliezen groepjes vrouwen verzamelen. Het bleef de hele dag onrustig. De vrouwen dwongen op verschillende plaatsen in de stad winkeliers om suiker en eieren aan lagere prijzen te verkopen. Zo trok een 250-tal vrouwen in de vooravond naar de zaak van een zekere Lemonier om er de veel te hoge prijzen voor suiker aan de kaak te stellen⁴⁶.

Niet alleen het bewust naast zich neerleggen van maximumprijzen stootte de lokale bevolking voor de borst. Ook door andere praktijken voelden burgers zich onheus behandeld. Bijvoorbeeld wanneer winkeliers weigerden om gemeentebonnen afkomstig uit kleinere gemeenten te aanvaarden omdat die een minder groot bereik hadden en dus dikwijls onbruikbaar waren om transacties mee uit te voeren. Zo'n houding kwam een kruidenier uit Saint-Amand duur te staan. Wanneer hij aan de wachtenden duidelijk maakte dat er met 'des bons des petites communes de l'arrondissement de Douai' niet betaald kon worden, haalde hij zich hun woede op de hals. Al snel ontspoorde de situatie: 'la foule s'apprêtait à piller le magasin'⁴⁷. Pas na interventie door de Duitse soldaten kon de rust terugkeren.

Niet enkel lagere klassen in steden

De lokale bevolking maakte niet overal gebruik van dezelfde actierepertoires. De hongertochten van grote groepen vrouwen naar het stadhuis bijvoorbeeld, kwamen in bezet Noord-Frankrijk niet of nauwelijks voor⁴⁸. Voor de stedelijke en industriële centra

⁴⁴ Martin Mamy, *Quatre ans avec les barbares...*, p. 83 en Isabell Cuignet, *1914-1918: réquisitions et ravitaillement alimentaire dans le district de Lille*, Universiteit Lille III, 1996, p. 56.

⁴⁵ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 27/02/1916.

⁴⁶ ADN, 9R 617, Rapport van de politiecommissaris aan Charles Delesalle en dd. prefect Maurice Anjubault, 02/03/1916.

⁴⁷ Renée Delame, *Valenciennes...*, Tome II, p. 334.

⁴⁸ Ondank het gebrek aan de meer klassieke hongermarsen, nuanceren de acties van vrouwen e.d. ten aanzien van woekeraars en te hoge voedselprijzen de conclusies van Jean-Marie Guillon voor de casus van bezet Frankrijk tijdens WOII waarin die stelde dat hongeroproer al ruim 100 jaar niet was voorgekomen. Ook Lynn Taylor en Jean-François Condette refereren in hun werk over sociaal protest in het bezette Noorden tijdens WOII niet naar voorlopers uit 1914-1918: Jean-Marie Guillon, "Les manifestations de ménagères. Protestation populaire et résistance féminine spécifique", in: Mechtild Gilzmer, Christine Levisse-Touze en Stefan Martens

van Roubaix, Tourcoing, Valenciennes of Rijsel waren er geen sporen van terug te vinden. Ook Philippe Salson haalt in zijn bijzonder grondige studie over het Aisnedepartement slechts één klein voorbeeld aan. In het kleine industriële stadje Fresnoy-Le-Grand stapte al begin februari 1915 een groep van zo'n 200 vrouwen naar het gemeentehuis om soep en steenkool te vragen⁴⁹.

Afgezien van dit nationale onderscheid vallen vooral de tegenstellingen tussen stad en platteland op of tussen dorpen, gemeenten en steden. Dat hongermarsen of voedselrellen voornamelijk in stedelijke of geïndustrialiseerde centra voorkwamen, is naderhand bevestigd door onderzoek en blijkt ook uit de bronnen⁵⁰. Over acties op het platteland die appelleerden aan de lokale overheden, is vooralsnog heel wat minder geweten. Enkel het onderzoek van Nath over Aartrijke vertelt hier iets meer over. Volgens haar waren ook inwoners van plattelandsgemeenten allesbehalve passief of apolitic. Ook zij lieten soms van zich horen en eisten op diverse manieren een stem op. Recent lokaal historisch onderzoek, voornamelijk op basis van activistische en gecensureerde pers, ondersteunt Nath's bevindingen. Zo toonde Martijn Vandenbroucke in zijn onderzoek over Deerlijk aan dat plattelandsarbeiders in 1915 optochten organiseerden tegen boeren die niet voldeden aan de gevraagde leveringen en voedsel oppotten⁵¹. Zij maakten duidelijk aan het gemeentebestuur van het landelijke dorpje nabij Harelbeke in het West-Vlaamse Etappengebied, dat zij acties verwachtten tegen verschillende boeren. Groepjes werklozen klaagden er over het schrappen van het steungeld door het Comité. Die beslissing was een direct gevolg van de te beperkte graanleveringen door de boeren. Verscheidene inwoners riepen op om naar de boeren te gaan die graan achterhielden. Het gemeentebestuur kwam tussenbeide en bedaarde de gemoederen. Het maakte duidelijk aan de boeren dat indien zij niet de gevraagde hoeveelheden graan leverden, er strenge straffen zouden volgen. Het gemor hield niet op. Enkele dagen later troeften 500 inwoners samen rond het gemeentehuis waar een spoedzitting doorging. Om aan de bevolking tegemoet te komen en om de openbare orde te bewaren, besloot het gemeentebestuur om samen met de veldwachter de kop te nemen van de samengetroefte Deerlijkenaars. Samen met de veldwachter en de menigte trok het gemeentebestuur naar enkele van de boeren die niet de verwachte hoeveelheden geleverd hadden. De optocht was weinig succesvol, men vond

(dir.), *Les femmes dans la résistance en France. Actes du colloque international de Berlin, 8-10 octobre 2001*, Parijs, 2003, pp. 107-133; Lynne Taylor, *Between Resistance and Collaboration. Popular protest in Northern France, 1940-1945*, Houndmills, 2000 en Jean-François Condette, "Les manifestations de ménagères dans le département du Nord de 1940-1944", in Robert Vandebussche, *Femmes et résistance en Belgique et en zone interdite*, Rijsel, 2007, p. 125-164.

⁴⁹ Philippe Salson, *L'Aisne occupée...*, p. 139.

⁵⁰ Antoon Vrints, "Sociaal protest...", p. 35.

⁵¹ Zie hiervoor de bijdrage van Martijn Vandenbroucke, "Een kleine revolutie in een grote oorlog. De Deerlijkse hongermars van december 1915", in *Derlike: Driemaandelijks tijdschrift*, 2014, 37, 2, 49-59. Tenzij anders vermeld, steun ik hierop. Voor andere gelijkaardige voorbeelden uit Voorde en Bavikhove en de voorbeelden uit de activistische pers: Antoon Vrints, "Sociaal protest...", p. 37-38.

geen verborgen voorraden bij de boeren in kwestie. Enkele uren later sloeg de Duitse bezetter de optocht uiteen. Dat betekende volgens Vandenbroucke niet het einde van de druk van onderuit. Het gemeentebestuur werd nu per brief, met ‘een verzoekschrift van een honderdtal werklozen’ onder druk gezet om iets te doen aan de onwilligheid van de boeren. Een lokale Daensistische vertegenwoordiger, vastberaden in het Comité in te breken, hield de pen vast. Ook gemeenteoverheden op het Franse platteland werden nu en dan geconfronteerd met oproer of samenscholingen. De dd. sous-prefect van Cambrai, Jules Hélot, noteerde op 22 juli 1915 ‘Nous voici en pleine jacquerie’⁵². In één van zijn eigen velden in Marcoing nabij Cambrai, hadden zo’n 400 landarbeiders uit de nabijgelegen dorpen Rumilly en Masnières onder de neus van enkele Duitse soldaten een 600-tal bundels graan meegenomen. Hoewel hij de daad zonder meer veroordeelde en zelfs criminaliseerde, erkende Hélot terzelfdertijd dat de werkloze arbeiders dit deden omdat ze onvoldoende steun kregen van hun burgemeesters. In kleinere lokaliteiten was de afstand tussen een burgemeesters en zijn lokale bevolking vaak niet zo groot. Dit maakte hen meer direct aanspreekbaar. Voor sommige burgemeesters had dit nadelige gevolgen. Begin januari 1918 klaagde burgemeester Rousselle van Bauvin hierover bij de dd. prefect. Inwoners bedreigden hem (‘avec menace de mort’), scholden hem uit en probeerden hem fysiek aan te pakken wanneer hij geen voedsel gaf. Hij smeekte de prefect om tussen te komen, zo kon hij niet langer functioneren⁵³.

Net als in verschillende Europese hoofdsteden claimden vrouwen in bezet Frankrijk en België een prominente rol in voedselrellen en protestacties⁵⁴. Dat bleek reeds uit de vermelde hongermarsen in Antwerpen, Gent en Aalst en de acties tegen handelaars in Rijsel en Houdeng-Aimeries. Volgens Vrints etaleerden vrouwen bewust ‘noties van de vrouw als hoedster van kinderen en het huisgezin’ om lokale overheden onder druk te zetten. Voor die laatste was het bijzonder moeilijk om daar een argument tegen in te brengen⁵⁵. De acties van vrouwen bleken dan ook vaak bijzonder effectief. Die strategie en zo’n taalgebruik weerklonken ook zeer duidelijk wanneer lokale overheden werden aanschreven. Enkele maanden na het incident met de vrouwen die de bedeelde rantsoenen ostentatief op de grond gooiden, waren de stedelijke gaarkeukens in Cambrai

⁵² Jules Hélot, *Cinquante mois sous le joug allemande...*, p. 283.

⁵³ ADN, M89/272a, 1, 9, Bauvin, brief aan de prefect, 28/01/1918.

⁵⁴ Zie hiervoor o.m. Giselle Nath, *Shaping consumer interests...*, p. 90; Belinda Davis, “Food scarcity and the Empowerment of the Female Consumer in World War I Berlin”, in Victoria De Grazia en Ellen Furlough, *The Sex of Things: Gender and Consumption in Historical Perspective*, Berkeley, 1996, p. 287-310; Maureen Healy, *Vienna and the fall...*, p. 57 en Barbara Engel Alpen, “Not by bread alone...”, p. 721; Annette Becker maakt hier merkwaardig genoeg geen melding van in: “La spécificité du sort des femmes lors de l’occupation allemande du Nord de la France, 1914-1918”, in Anna Bellavitis en Nicole Edelman, *Genre, Femmes, Histoire en Europe: France, Italie, Espagne, Autriche*, Nanterre, 2011, p. 349-364. Voor de Brusselse context en het aandeel van vrouwen in o.m. ‘des danses des œufs’ op de markten in de randgemeenten, zie: Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, ODV p. 149.

⁵⁵ Antoon Vrints, “Sociaal protest...”, p. 35.

opnieuw voorwerp van discussie. Deze keer schreef een groep ‘vrouwen van soldaten aan het front’ in niet mis te verstane bewoordingen dat het voedsel uit de gaarkeukens nauwelijks te eten was. Zij kaartten het gebrek aan de meest essentiële levensmiddelen aan. Een derde maand op rij bonen en groenten zagen zij niet zitten. Brood, aardappelen, steenkool en kleren wilden ze. Zichzelf profileren als vrouwen van soldaten die hun leven gaven aan het front, was bijzonder strategisch. Zij claimden een bevoorrechte positie en zetten de inspanningen die zij leverden in de verf. Wachten in de rij voor soep- en maaltijdbedelingen, ervaarden zij als vernederend. Dat ze als echtgenotes van soldaten aan het front geen basismiddelen bedeed kregen maar wel voedsel van minderwaardige kwaliteit, vonden zij gewoon onrechtvaardig:

‘On aurait mieux fait de nous donner du pain, ça serait plus préférable pour en finir nous demandons... que monsieur le Maire apprécie si on peu vivre avec si peu d’argent nous n’avons plus de vêtements plus de chaussures nous nous trouverons sans plus rien du tout, nous autres ouvriers nous n’avons pas demandé la guerre on nous a pris notre travail et nos maris pour aller se faire tuer, et aujourd’hui on nous laisse végéter, on nous donne 50 kilog de charbon tous les 35 jours c’est impossible de se chauffer. J’espère que ces messieurs réfléchiront entre eux et qu’ils nous donneront une réponse favorable – nous vous saluons tous⁵⁶.

Het offer dat de vrouwen brachten als moeders of echtgenotes van soldaten bleek overal aan het westfront een zeer krachtig argument om een meer rechtvaardige voedselbedeling te claimen. Daarvan getuigt ook de open brief die de lokale Daensistische krant ‘De Werkman’ midden mei 1916 publiceerde in Aalst. Die richtte zich tot de dd. burgemeester Jaak Van Den Bergh. De auteurs beschouwden het als bijzonder onrechtvaardig dat gegoede burgers brood van een betere kwaliteit konden aankopen, terwijl gezinnen die voor hun broodvoorziening afhingen van de liefdadigheid brood kregen zonder witte bloem in. ‘In de huisgezinnen die slecht brood moeten eten, is menig vader of zoon aan het front, en ik denk dat die lieden ook recht hebben op goed brood, zoowel als de anderen. Mag ik hopen, heer Burgemeester, dat gij u met de zaak eens zult bezig houden?’⁵⁷. Het stadsbestuur wuifde de aanklacht weg. Schepen Moyersoën benadrukte dat de verwijten als dat er verschil zou bestaan tussen het brood ‘der behoeftigen en niet-behoeftigen’, volledig uit de lucht gegrepen waren⁵⁸. Het meest emblematisch evenwel was een brief die, opnieuw, vrouwen van Franse soldaten schreven aan Delesalle. Deze keer verwezen ze niet, zoals in Aalst of Cambrai, naar de gebrekkige voedselbedelingen van de stad, het ging hen om de woekeraars en de winsten die zij ongestraft konden maken. Hoe

⁵⁶ ADN, J 1238/1-6, ‘Souvenirs de la guerre...’, II, maart 1915.

⁵⁷ *De Werkman*, 05/05/1916.

⁵⁸ *De Werkman*, 09/06/1916.

kon het zijn dat die woekeraars wel nog brood van goede kwaliteit konden (ver)kopen, terwijl zij aangewezen waren op het moeilijk te verteren oorlogsbrood. Waren zij niet allen Franse onderdanen, en was het niet de bedoeling dat iedereen gelijke offers bracht: 'Il faut croire qu'ils [de woekeraars en handelaars] font de beaux bénéfices mais nous, nous ne pouvons payer du pain aussi cher; alors pourquoi cette différence, nous sommes tous Français et nous devons tout souffrir la même chose'⁵⁹. Door de woekeraars weg te zetten als slechte Fransen, maakten ze duidelijk aan het stadsbestuur dat ze acties tegen de misbruiken verwachtten.

Het appelleren aan lokale overheden was niet beperkt tot diegenen die sterk afhankelijk waren van de voedselhulp. Allerlei actoren met diverse belangen spraken hun lokaal bestuur aan⁶⁰. Overal in België en Noord-Frankrijk vroegen uiteenlopende belangenorganisaties doorheen de oorlog per brief om extra maatregelen. Nu eens was het de Bond der Nijveraars die halverwege 1915 vroeg om maximumprijzen voor verscheidene voedselproducten⁶¹. Een andere keer waren het lokaal georganiseerde initiatieven als de 'Ligue contre l'accaparement' die in augustus 1916 een beroep op het stadsbestuur deden. Dat zette druk op het schepencollege om beleid te voeren ten aanzien van de stijgende voedselprijzen en woekeraars⁶². Minder geformaliseerd waren individuele brieven van gegoede inwoners. Ook zij maakten zich zorgen om de impact van de voedselschaarste op de arbeidersbevolking. In Rijsel bijvoorbeeld, waarschuwde een zekere meneer 'Le Sage' Delesalle al op 2 april 1915. Er moest ingegrepen worden om aan 'le sort des malheureux' tegemoet te komen. De situatie dreigde uit de hand te lopen: 'la faim est mauvaise conseiller'. De auteur kaartte de abominabele kwaliteit van het brood en het eten in de gaarkeukens aan. Daarenboven werden bakkers nauwelijks gecontroleerd werden en was er ook van maximumprijzen amper sprake⁶³.

Naarmate de oorlog duurde, trof de voedselschaarste hoe langer hoe meer ook mensen uit de middenklasse. Dit zette overal de klassentegenstellingen op scherp. De brief van een anonieme groep inwoners uit Hoei aan de bevoorradingscommissie omstreeks augustus 1917 toont dit zeer duidelijk aan⁶⁴. Zij reageerden gepikeerd op de beslissing van het Nationaal Comité om de arbeidersbevolking van een extra broodrantsoen te voorzien. Die beslissing beschouwden zij als onrechtvaardig. Dit was volgens hen vooral nadelig voor 'la classe des employés et petits bourgeois'. Was het omdat zij tot dan toe steeds in stilte hadden geleden? Was het omdat zij niet georganiseerd opkwamen voor hun rechten?

⁵⁹ AML, 4H 102, brief aan Delesalle, s.d.

⁶⁰ In deze studie te onderbelicht, maar zie het belangrijke werk van Peter Heyrman voor voorbeelden van protest bij de lokale autoriteiten door middenstanders en handelaars: Peter Heyrman, *1918-1940: Middenstandsbewegingen...*, p. 76-77.

⁶¹ *De Antwerpsche Courant*, 06/10/1915.

⁶² SA, Gemeentebld, 25/08/1916.

⁶³ AML, 4H 102, brief Delesalle, 02/04/1915.

⁶⁴ Jean Schaefer, *La Ville de Huy...*, p. 209-210.

Door hen, in tegenstelling tot de arbeiders, uit te sluiten van extra rantsoenen waren zij wel gedwongen om zich tot de zwarte markt te wenden, aldus deze groep inwoners. Het was allemaal de schuld van het lokale voedingscomité. Zonder deze maatregel ten voordele van de arbeiders zou er van woekeraars geen sprake zijn: ‘Nous vous prions, Messieurs, de bien vouloir revenir sur votre décision et de considérer égaux devant la faim tous les Belges’. Ze wilden dat de maatregel geschrapt werd.

3. Reactie: Noodmaatregelen en communicatie

Vanzelfsprekend sorteerde niet elke actie van onderuit hetzelfde effect. Het verbaast niet dat de impact van collectieve acties op symbolische publieke plekken als voor het stadhuis of op marktplaatsen, groter was dan van het schrijven van een brief. Collectief voedseloproer wierp, net als in de eerste helft van de 19de eeuw, ook in oorlogstijd zijn vruchten af. Lokale elites in beide landen wisten dat de bevolking van hen verwachtte dat zij ingrepen. Bij oproer of klachten van onderuit eisten actievoerders of briefschrijvers vaak net maatregelen bovenop de reeds bestaande. Zoals al bleek hadden burgemeesters daar evenwel niet altijd de mogelijkheid toe. Het afkondigen van noodmaatregelen was dan ook slechts één deel van een bredere reactie die ook aandacht had voor communicaties en alternatieve strategieën.

Noodmaatregelen

Voedselrellen waren zonder twijfel de meest effectieve manier om snel nieuwe maatregelen te bekomen⁶⁵. Zij brachten een niet mis te verstane boodschap. Veelal ging het om lagere voedselprijzen of een betere handhaving van bestaande maximumprijzen. Onder meer in Valenciennes was dit het geval. Eind juli 1916 was het er verschillende dagen onrustig. Alles begon met een grote groep vrouwen die de boeren aanviel die naar de markt voor het stadhuis gekomen waren om boter te verkopen. Om de situatie niet volledig uit de hand te laten te lopen verlieten de burgemeester en de verantwoordelijke adjunct het stadhuis om persoonlijk tussen te komen: ‘Le Maire et M. Billiet voyant ce tumulte descendirent pour calmer la foule et firent vendre dans le bureau de police le peu

⁶⁵ Prijs- en voedselrellen waren effectief en genereerden beleid. Maar op de lange termijn waren ze geenszins duurzaam. Boeren en handelaren kozen er vaak voor om niet langer naar de stad of de markten te komen. Zie: Antoon Vrints, “Sociaal protest...”, p. 37.

de beurre que les fermières apportaient au marché⁶⁶. Enkele uren later viel diezelfde groep vrouwen een kaashandelaar aan. Pas na een Duitse interventie keerde de rust terug. Toch verdween de onvrede niet volledig want een week later vond er opnieuw oproer plaats. En ook nu kwam de bezetter tussen. Bij elk van die acties hekelden inwoners de gevraagde prijzen. Burgemeester Tauchon probeerde om nieuwe maatregelen af te kondigen, maar de speelruimte was beperkt. Nieuwe maximumprijzen waren uitgesloten. De bezetter verlangde vooral strenger toezicht en meer opeisingen van het nog beschikbare voedsel. Uiteindelijk bekwam Tauchon, na veel discussies en de tussenkomst van een lokale Kommandant, de toestemming om naar Quéreinaing te gaan om er extra boteraankopen te doen⁶⁷.

Voor lokale overheden was het bijzonder frustrerend dat zij maar weinig of geen invloed hadden op de voedselprijzen. De bezetter had het monopolie en diende vooral zijn eigen belangen. Andere maatregelen drongen zich in dat geval op. Zo ook in Luik, waar de liberale burgemeester, Gustave Kleyer, zich in juli 1916 gedwongen zag om in te grijpen na ernstig oproer⁶⁸. Overal in en rond Luik, tot Herve en Verviers, vonden er meerdere dagen hevige woelingen plaats tegen de hoge prijzen van voornamelijk melk en boter⁶⁹. Broden, eieren, vlees en kip wierp men in de rivier. Verschillende winkels pakte men aan. In Verviers vernielde men, geïnspireerd door de gebeurtenissen in Luik, de inboedel van verschillende handelszaken⁷⁰. Melkhandelaars die niet wilden verkopen aan de afgesproken prijzen, zagen hun voorraden uitgegoten over de straatstenen. Als reactie op de situatie in het Luikse riep Gustave Kleyer, in nauw overleg met de bezetter, verschillende collega's bij zich. De acties hadden indruk gemaakt, niet alleen bij de lokale autoriteiten maar ook bij de Duitse bezetter. Het Duitse militaire bestuur drong aan op overleg tussen de lokale administratie en de vertegenwoordigers van handelaars. De situatie op de lokale markten kon zo niet langer doorgaan. Het overleg van Kleyer en de 114 (!) andere burgemeesters, leidde net als overall elders in het Generalgouvernement omstreeks die tijd, tot de inrichting van een 'Société Coopérative Intercommunale' met een startkapitaal van 1 miljoen. De oprichting van 'Les Magasins Communaux de l'Arrondissement administratif de Liège' was een feit⁷¹. Enkele dagen eerder al kondigde de bezetter nieuwe maximumprijzen af voor boter⁷².

⁶⁶ Renée Delame, *Valenciennes. Occupation allemande...*, Tome II, p. 467.

⁶⁷ *Idem*, p. 467-469.

⁶⁸ Jules de Thier en Olympe de Gilbert, *Liège pendant la guerre*, Tome III, Luik, 1919, p. 181 e.v.

⁶⁹ Al eerder vermeld in: Antoon Vrints, "Sociaal protest...", p. 40 Van belang voor het protest in het Luikse en in de regio rond Verviers is de ligging dicht bij Duitsland. De bevolking was er meer dan elders van overtuigd dat heel wat woekeraars voedsel leverden aan Duitsland.

⁷⁰ M. Bedeur, "Un épisode du ras le bol populaire en 1916 à Verviers", in *Temps Jadis*, 2009, 103, p. 3-6 en Melanie Bost, *Traverser...*, p. 175.

⁷¹ *Le Quotidien*, 20/07/1916.

⁷² Jules de Thier en Olympe de Gilbert, *Liège pendant...*, p. 181 e.v.

Sommige gemeentebesturen in de regio gingen nog een stap verder, in Spa bijvoorbeeld. Ook daar waren de gevolgen van het oproer voelbaar geweest. Heel wat boeren dreigden niet naar de markt te komen. Het gemeentebestuur wilde dit absoluut vermijden, en probeerde de onvrede ten aanzien van de boeren in te dammen. Zij nodigden vertegenwoordigers van de landbouwers uit op verschillende gemeenteraadszittingen en stelden een principiële verklaring op. De landbouwers zouden niet langer aan handelaren en woekeraars boter of melk verkopen. Het gemeentelijke magazijn zou aan een vastgelegde prijs de overschotten opkopen ten gunste van de bevolking. Boeren waren gedwongen om een speciale boekhouding bij te houden. Landbouwers die zich aan de afspraken hielden, kregen een certificaat van een speciaal ingerichte jury. De beslissingen van de jury publiceerde men, net als de namen van de boeren die de principiële verklaring ondertekenden⁷³. Het voorstel leek te werken en werd ook elders opgepikt. De burgemeester van Verviers zag er op een grote burgemeestersvergadering een middel in om overal in het arrondissement de boterreglementering aan te scherpen⁷⁴. Zo'n vaart liep het uiteindelijk niet. De bezetter vond dat zulke maatregelen ingingen tegen zijn belangen. Twee weken later greep het Duitse provinciale bestuur in. Om onduidelijke redenen schorsten zij de beslissing.

Burgemeesters en lokale overheden reageerden niet overal zoals in Spa. Edmond Min, de katholieke conservatieve burgemeester van de Naamse landbouwgemeente Bolinne-Harlue, veroordeelde het hongerooproer van juni en juli 1916 in de stad Namen en het Luikse zeer scherp⁷⁵. Zijn reactie is typerend voor de tegenstellingen tussen stad en platteland die naarmate de bezetting voortduurde aan belang won. Als burgemeester van een rurale gemeente nam hij het in de eerste plaats op voor de boeren die het slachtoffer waren geworden van de acties van stedelingen. 'A surement, les cultivateurs ont tort de vendre à des prix trop élevés, de vendre aux Allemands ou aux marchands qui achètent pour les Allemands. Mais les bourgeois ont plus grandement tort encore de détruire les provisions qu'on leur offre et de faire désertier leurs marchés et ainsi de faire la baisse au profit des allemands (...) Il faut être vandales pour détruire des vivres. Les ruraux ne détruisent pas les maisons de commerce lorsque les citadins élèvent les prix de leurs marchandises'⁷⁶. Er was in zijn ogen maar één schuldige, en dat was de Duitse bezetter. Die laatste legde veel te lage prijzen op. Burgemeester Min had begrip voor de boeren die

⁷³ Administration Communale de Spa, *Spa pendant la guerre. 1914-1918*, Brussel, 1919, p. 205-210.

⁷⁴ *Het Volk (Christelijk Werkmansblad)*, 25/08/1916.

⁷⁵ Burgemeester Edmond Min van Bolinne-Harlue getuigde in zijn dagboek over gelijkaardige feiten een maand eerder in Namen. Vrouwen uit de rurale gemeenten rond Namen zouden er op de markt midden juni 1916 aangepakt zijn omdat zij aan hogere prijzen boter verkochten aan de stedelingen. Waarop de lokale politie de boter gedwongen liet verkopen aan lagere prijzen. Ook hier kwamen burgemeesters uit het arrondissement samen om maatregelen te bespreken.

⁷⁶ ARA..., Dagboek van dokter Edmond Min, burgemeester van Bolinne-Harlue: 22/06/1916, 04/07/1916, 15/07/1916 en 21/07/1916.

weigerden hun goederen aan die prijzen op de markt te verkopen. Duitse soldaten konden zo dus eenvoudigweg ‘boven’ de prijs waren aankopen bij de boeren thuis. Volledig haaks op die zienswijze stond de houding van schepen Arthur Focan in het landbouwarmedistrict Houdeng-Aimeries. Bij monde van het schepencollege keurde hij eind oktober 1917 het optreden af van ‘des bandes de ventre creux’⁷⁷. Verschillende groepjes trokken naar de boeren op het platteland om rekeningen te vereffenen⁷⁸. Zij zouden zelfs een aantal hoeves plat hebben gebrand. Hij erkende dat het niet aan ‘la foule’ was om zelf het recht in handen te nemen, ze zouden zonder twijfel onschuldigen straffen. Ondanks het gevaar op excessen, sprak de socialist Focan toch met een dubbele tong. De afkeer van de landbouwers die voedsel achterhielden, kwam duidelijk naar voor in zijn slotakkoord: ‘Oui, n’oublions pas que si des fermiers ont mérité la cravache de chanvre et la potence, d’autres – ils sont trop nombreux hélas – on droit au ruban’. Om duidelijk te maken dat het schepencollege meer wilde doen dan enkel via de pers oproepen tot kalmte, plakte het eind oktober 1917 een politiereglement aan met maximumprijzen voor verschillende groenten⁷⁹.

Voedseloproer was niet alleen effectief omdat het een duidelijke boodschap uitdroeg. Ook om nog een tweede reden bleek het vaak succesvol. De verstoring van de openbare orde was namelijk overal, en zeker in de Etappengebieden dicht bij het front, een doorn in het oog van het Duitse militaire bevel. De incidenten in Valenciennes toonden reeds aan dat zij de bereidwilligheid bij de bezetter deed toenemen om maatregelen te nemen of toe te laten. Voedselrellen dwongen al de betrokken actoren tot overleg en samenwerking en konden op die manier een strategisch instrument zijn om de politiek van de bezetter mee te bepalen. Dat bleek zeer duidelijk uit de reacties die volgden na de woelingen in en rond Rijsel in maart 1916. Dienstdoend prefect Maurice Anjubault schreef de dag nadien een vermanende brief naar het Rijselse stadhuis waarin hij *stante pede* maatregelen eiste om de voedselprijzen te drukken⁸⁰. Delesalle antwoordde dat hij alles deed wat in zijn mogelijkheid lag om extra voedsel in de stad te krijgen, maar zonder medewerking van de bezetter was zo iets onmogelijk. Dit dwong Delesalle om von Graevenitz onder druk te zetten. Het oproer in de stad vormde daarbij een cruciaal argument. Hij eiste Duitse hulp om nieuwe aardappelleveringen in de stad te krijgen en toetste nieuwe maximumprijzen af⁸¹. De opgevoerde druk loonde. Enkele dagen later schreef Delesalle aan Anjubault dat hij van de bezetter bekomen had dat zij de voorgestelde maximumprijzen steunden en

⁷⁷ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.3. Ravitaillement et secours, 1, Krantenknipsel (krant onbekend en datum ook). Meer als vermoedelijk in de herfst van 1917 en afkomstig uit het krantje van de socialistische fractie o.l.v. schepen Focan, ‘Le Reveil’. Het zou een oplage van zo’n 3000 exemplaren gehad hebben volgens: Michaël Amara en Hubert Roland, *Gouverner en Belgique occupée...*, p. 258.

⁷⁸ Meer als vermoedelijk dezelfde voorbeelden als geciteerd in: Antoon Vrints, “Sociaal protest...”, p. 38.

⁷⁹ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.3. Ravitaillement et secours, 2, Affiche van 26/10/1917.

⁸⁰ ADN, 9R 617, Brief van dd. prefect Anjubault aan Charles Delesalle, 03/03/1916.

⁸¹ ADN, 9R 617, Brief Delesalle aan Von Graevenitz, 02/03/1916.

mee zouden aanplakken in de stad⁸². Zowel op 4 maart, 9 april als 1 juni 1916 kondigden Delesalle en de Duitse legerleiding samen nieuwe maximumprijzen af voor verschillende producten⁸³. De succesvolle onderhandelingen van de Rijksse burgervader waren geen toevalstreffer. Integendeel, ze verraden een duidelijke onderhandelingsstrategie die inspeelde op de Duitse angst voor oproer⁸⁴. Vooral in de stedelijke centra groeide de Duitse waakzaamheid vanaf de tweede helft van de bezetting. Oproer moest te allen prijze worden vermeden. De Duitse bezetter waarschuwde zelfs proactief lokale elites. De Duitse generaal-majoor von Hammerstein wees Jan De Vos hier eind april 1917 op. Er waren geruchten in de stad dat ‘de arbeidersbevolking van plan, ten gevolge van de levensmiddelen-schaarste, tot betoogingen en het plunderen van magazijnen waar eetwaren verkocht worden over te gaan’. Volgens hem ging het zelfs zo ver dat de vermeende organisatoren van het oproer aangegeven hadden dat ‘deze betoogingen zich alleen tegen plaatselijke overheden, tegen de opjagers van de prijzen en de woekeraars en niet tegen de bezettende macht zullen richten’⁸⁵.

Ook in het Generalgouvernement grepen regionale en lokale organisatoren van de bevoorrading het oproer aan om maatregelen van de bezetter te bekomen. Die laatste had immers over heel wat voedselproducten het laatste woord. Vooral in de industriële bekkens en stedelijke centra bewees de tactiek zijn succes. Illustratief was de lang uitgesponnen brief, onder andere ondertekend door heel wat burgemeesters, van het Henegouwse PCHV aan de voorzitter van het Duitse burgerlijke bestuur eind 1915. Het schrijven kwam er in de nasleep van de algehele onvrede over de kwaliteit van het brood en de acties tegen de overdreven prijzen van de zuivelproducten. De argumentatie was dubbel. Enerzijds uitten de lokale elites hun bezorgdheid over het feit dat de bevolking zich keerde tegen zowat iedereen die zeggenschap had in de bevoorrading. Anderzijds erkenden zij dat de klachten vaak zeer legitiem waren: ‘ce qui redouble le mécontentement du peuple, c’est le contraste entre le régime qui lui est imposé et la faveur dont jouissent tous ceux qui parviennent à se procurer de la farine blanche’. Zij vroegen supplementaire graanleveringen om de kwaliteit van de bedeelde broden te verbeteren. Als ultiem drukingsmiddel grepen de lokale autoriteiten het hongerooproer aan. Zij spraken in dreigende bewoordingen over ‘l’émotion menaçante et le mécontentement qui

⁸² Met succes. In de weken hierna publiceerde het Bulletin de Lille heel wat arrestaties en sancties door de Duitse bezetter.

⁸³ AML, 4H 96 Brieven van 04/03/1916 en 04/4/1916 tussen von Heinrich aan Delesalle en vice versa, zie ook: ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 04/03/1916; 09/04/1916 en 01/06/1916.

⁸⁴ In Rijsel nog eens schreef Delesalle eind juli 1918 naar de bezettingsmacht: ‘Malgré tout le soin que j’apporte à la calmer, ma population s’agit en ce moment, elle est en proie à la plus vive émotion. Les milliers de lettres que je reçois chaque jour en font foi. cette émotion, je la partage avec elle, Excellence, et je m’en fais l’écho’. (AML, 4H 21, notes journalières, 27/07/1918).

⁸⁵ SA, Oorlogsarchieven stadsburelen, 2de bureel: bevoorrading, Brief van Kommandant Freiherr von Hammerstein aan Jan De Vos, 18/04/1917 en antwoord van 21/04/1917.

règnent'. Als klap op de vuurpijl vermeldden zij de geruchten en anonieme strooibriefjes die opriepen om de zondag in groten getale vanuit alle randgemeenten op te trekken naar La Louvière: 'Des actes de turbulences sont à craindre'⁸⁶.

Communicatiestrategieën: meedelen en uitleggen van maatregelen

Als de bevolking zich roerde, dan verwachtte zij dat hun klachten werden aangehoord⁸⁷. Reageren op verzuchtingen kon soms met specifiek beleid, maar zeker lokale besturen in de Etappengebieten waren daar niet altijd in de mogelijkheid toe. Het merendeel van de hierboven vermelde maatregelen kwam immers tot stand op het grondgebied van het Generalgouvernement. Bovendien genereerden complexe maatregelen niet altijd snel succes. Daarom dienden zij te worden gecommuniceerd en uitgelegd. Daarom traden lokale gezagsdrager letterlijk in interactie met de lokale bevolking. Het reageren op verzuchtingen, en zo hun grieven erkennen, bleek van minstens even groot belang als het afkondigen van nieuwe regelgeving.

Bij een collectief appel op de lokale overheid, was het zaak om snel te reageren. De houding van het Antwerpse schepencollege ten tijde van de hongertocht van eind september 1916 illustreert dit. Een eerste reactie kwam er nog tijdens het oproer zelf. Burgemeester De Vos en de Duitse bezetter wilden zo snel mogelijk de openbare orde herstellen en zo een verdere escalatie vermijden. Om de angel uit het oproer te halen, werd een delegatie van een zestal vrouwen op het stadhuis ontvangen. De Vos nam de tijd om te luisteren naar wat de vrouwen te vertellen hadden. Vervolgens lichtte hij zelf toe hoe de bevoorrading functioneerde en welk beperkt aandeel het stadsbestuur eigenlijk maar had. De aardappeltekorten waar de vrouwen over klaagden, weet hij aan de mislukte oogst. In de weken erna volgde een tweede meer officiële reactie, deze keer in de gemeenteraad. Net als op de meeste andere plaatsen, haalde de Antwerpse hongermars immers de lokale politieke agenda⁸⁸. De redevoering die De Vos uitsprak na de

⁸⁶ AVLL, H-A, 1914-1918, 2, Ravitaillement et Secours, 7, Brief van het Henegouwse PCHV aan de Voorzitter van het Duitse burgerlijke bestuur Haniel, 02/10/1915. Hoe de Duitse bezetter reageerde, is niet geweten. Het PCHV nam wel maatregelen. Een nieuwe regeling voor hoe het brood bedeed en gebakken zou worden, trad een paar weken later in voege. De inwoners van Houdeng-Aimeries konden vanaf dan kiezen wie hun brood bakte (de grote coöperatieve bakkerijen of kleinere bakkerijen) en of ze het zelf wilden bakken.

⁸⁷ Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 237.

⁸⁸ Opvallend was wel dat men er in Aalst met geen woord over repte op de zittingen van het college of de raad. Enkel Pieter Daens had er aandacht voor in zijn krantje. De lokale katholieke partijkrant, de Volksstem, sprak er ook niet over. Mogelijks besprak men het wel op zittingen van het lokale comité. Dat oproer in de stad de politieke agenda in Aalst niet haalde, kan ook verklaard worden door het feit dat de optochten eind juni 1916 niet zo'n uitzonderlijk fenomeen waren in Aalst. Zo waren er eind oktober 1915 ook "een groot getal vrouwen

interpellatie van raadslid en partijgenoot Paul De Baelde, zonder twijfel vooraf doorgesproken, was goed voorbereid⁸⁹. De tekst lag namelijk in het verlengde van het officiële discours dat ook na de bevrijding verschillende keren zou worden herhaald. De Vos begon met het uitspreken van zijn begrip voor het feit dat de ‘toestanden bijzonder pijnlijk zijn voor de bevolking’. Maar hij riep de bevolking ook op om redelijk te zijn. Betogingen ‘in zake van bevoorrading op het stadhuis’ waren nutteloos. Dachten de mensen nu werkelijk dat het gemeentebestuur de macht bezat om de bevoorrading te regelen en zo voor meer aardappelen of brood kon zorgen? Dat was een volstrekte dwaling, in realiteit stond het gemeentebestuur machteloos. Alles van brood en aardappelen kwam ofwel van het Comité, ofwel van de Duitse bezetter en zijn Zentralen. De Vos herhaalde dat het voor het stadsbestuur moeilijk was om te wegen op het Duitse voedselbeleid. Wel verzekerde hij de gemeenteraad dat het college niet naliet om bij de bezetter of het comitee te protesteren wanneer het kon en nodig was. De bevolking moest wel inzien dat het stadsbestuur aan zeggenschap zou inboeten indien de bevolking zich openlijk zou blijven roeren. Dat zou op zijn beurt opnieuw ten koste zou gaan van de bevolking. Vervolgens deelde De Vos het goede nieuws mee dat het broodrantsoen intussen terug was opgetrokken tot 400 gram per dag. De Antwerpse burgemeester haastte zich wel om te stellen dat ‘beide verbeteringen niets gemeens hebben met de betooging van den 23n laatstleden. Het besluit van het Nationaal Comiteit dagteekent van tien dagen vroeger, en dit is ook het geval met het besluit aangaande het Hollandsch brood’⁹⁰. Nog in dezelfde raadszitting benadrukte De Vos, nu samen met Louis Franck, de politieverordening van 7 september 1916 als het belangrijkste wapen in de strijd tegen woeker. Ze was op dat moment al een kleine maand in voege, maar kwam na enkele minimale aanpassingen, nog eens ter stemming op raad. Hoewel ze dus initieel voor het oproer was besloten, diende het opnieuw onder de aandacht brengen ervan een duidelijke legitimatiestrategie⁹¹. Nu was het zaak om die boodschap tot bij de bevolking te krijgen, en in het bijzonder tot bij de ‘doppers’ en de ‘bezoekers van de soepbedelingen en de andere bedelings- of verkoopslokalen’. Hiervoor rekende Jan De Vos op de gecensureerde pers en vooral op zijn politiekorps. Via politionele dagorders die luidop werden voorgelezen aan de bevolking, kon de burgemeester de maatregelen communiceren. In de dagen na de hongermars naar het stadhuis beval hij het hoofd van de burgerpolitie, Desperoux, en politiecommissaris Schmitt om zijn reactie te verspreiden in de stad via hun lokale

naar't stadhuis gaan klagen over't soldatengeld.” (*De Werkman*, 22/10/1915) en ook in *De Werkman*, 03/08/1917 schreef Daens over ‘Volksrumoer... op de Grootte Markt’.

⁸⁹ SA, Gemeenteblad, 02/10/1916, p. 89.

⁹⁰ SA, Gemeenteblad, 02/10/1916, p. 90-91.

⁹¹ De beslissing van het Antwerpse stadsbestuur om opnieuw het woekerbesluit publiekelijk onder de aandacht te brengen was niet alleen ingegeven door het sociaal protest eind september 1916. Het was ook een reactie op eerdere brieven en klachten die op het stadhuis waren toegekomen. Die vroegen om harder optreden tegen de woeker in levensmiddelen.

agenten. Het discours uit de gemeenteraad vormde de leidraad: het stadsbestuur had weinig impact op de bevoorrading. Zijn rol was sterk ingeperkt door het Nationaal Comité en de Duitse bezetter⁹².

Dat Jan De Vos meerdere middelen inzette om over te brengen wat het exacte aandeel was van lokale overheden in de bevoorrading, is niet zo uitzonderlijk⁹³. Om aan de klachten van de bevolking tegemoet te komen, hanteerden lokale overheden meer dan eens deze strategie om beslissingen te communiceren. Dat gebeurde op diverse manieren. Het verspreiden van gemeenteraadsverslagen, politiereglementen of mededelingen over de bevoorrading via affiches was daar één van⁹⁴. Het gemeentebestuur van het Noord-Franse Saint-Quentin besloot om kopijën te maken van de gemeenteraadsverslagen en die aan te plakken in de stad. Zo toonde het lokaal bestuur dat het met de bevolking begaan was, en kenden de burgers de genomen maatregelen⁹⁵. Een gelijkaardige aanpak bestond ook in Aalst. De Daensistische krant 'De Werkman' drukte stelselmatig samenvattingen en discussies uit de gemeenteraad af. Voor Pieter Daens zelf was het een middel om zijn strijdvaardigheid en oppositie te tonen, voor de katholieke meerderheid was het een manier om te reageren op vragen. Dit gebeurde niet altijd ter harte. Eind juli 1917 woedde er een hevige discussie tussen Daens en de katholieke meerderheid onder leiding van dd. burgemeester De Herdt en schepenen van financiën Moyersoën over het nut van maximumprijzen en de strijd tegen woeker⁹⁶. Daens vroeg strenge maatregelen en vooral maximumprijzen voor de aardappelen. De Herdt verklaarde dat de strijd tegen smokkel en woeker absoluut prioritair was en dat er extra stappen waren genomen om het voedsel in de stad te houden. Over maximumprijzen klonk hij minder gedicteerd: 'Wat de hoogste prijs aangaat, die zaak is van zeer ernstigen aard; we zullen goed onderzoeken en nadenken wat in dat opzicht kan en mag gedaan worden'. Moyersoën keurde de woekerprijzen af die sommige boeren vroegen, maar: 'in de te nemen maatregels moet men voorzichtig zijn, wil men de stad niet gansch berooven van levensmiddelen'⁹⁷.

Reageren op anonieme brieven deden de Belgische en Franse lokale autoriteiten zelden of nooit. Die regel hield ook het Rijksse stadsbestuur aan. De beslissing van Delesalle midden juli 1917 om hierop een uitzondering te maken, wijst dan ook op de urgentie van

⁹² SA, Oorlogsarchief 2^e stadsbureau, "Bevoorrading der bevolking en van andere gemeenten", Brief van raadslid Desperoux aan Commissaris Schmitt, 28/09/1916.

⁹³ *Syndicaal Mededelingenblad...*, 16/09/1916.

⁹⁴ Op verschillende plaatsen in bezet België of Noord-Frankrijk gebeurde dit ook via de gecensureerde of clandestiene pers die gemeenteraadsverslagen of delen daarvan integraal opnamen in de krantjes. De gecensureerde pers was veel talrijker in België dan in Noord-Frankrijk. Over gecensureerde pers en propaganda in Noord-Frankrijk, zie: Bernard Wilkin, "Aviation and propaganda in France during the First World War", *French Studies*, 2014, 28, p. 43-66 en Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 21-23 en 62-78.

⁹⁵ Philippe Salson, *Les années grises...*, p. 179-272.

⁹⁶ Op dat moment verving De Herdt de in de gevangenis zittende dd. burgemeester.

⁹⁷ *De Werkman*, 20/07/1917.

de situatie en de omvang van het aantal toegestuurde brieven⁹⁸. Die dwongen hem om te reageren. Via het Bulletin de Lille publiceerde het stadsbestuur een open brief naar de bevolking. Delesalle richtte zich rechtstreeks tot de vele briefschrijvers: ‘Depuis quelque temps, la Mairie reçoit de nombreuses lettres anonymes relatives à l’insuffisance des vivres distribués à la population’. De brief opende eerst en vooral met excuses naar de bevolking toe: ‘La municipalité est désolée de ne pouvoir soulager comme elle le désirait les misères de ses concitoyens’. Net zoals in België, benadrukte het Rijselse stadsbestuur dat haar aandeel in de bevoorrading ‘extrêmement limité’ was. Enkel de voedselcomités waren in de mogelijkheid om voedsel te importeren, en die deden er alles aan om zoveel mogelijk voedsel in de stad te krijgen. In het licht daarvan benadrukte de stad haar financiële inspanningen die zij had geleverd om de werking van het Amerikaans en Hollands Comité te ondersteunen (55 miljoen ff.). De Rijselse burgervader riep de mensen op vol te houden en het voedsel dat beschikbaar was – voornamelijk groenten - te aanvaarden, in welke minimale hoeveelheid dan ook. Er was geen enkele stad of gemeente in de regio waar het beter was, ‘la misère est générale’.

4. Wantrouwen en de-legitimering vanaf 1917-1918

Wat was nu de impact van dat alles op de complexe relatie tussen overheid en bevolking? Hoe evalueerden inwoners het functioneren van de burgemeesters? Welke percepties ontstonden er in de publieke opinie? En had dit alles een concrete invloed op de politieke legitimiteit van de burgemeesters?

Net zoals de aard van de interacties, was ook de impact ervan niet eenduidig. Dagboekschrijvers uit de meer gegoede klassen bijvoorbeeld, toonden vaker begrip voor de complexe positie van burgemeesters in de voedselvoorziening. Symptomatisch was de bemerking van Eugène Delahaye-Thery, een Rijselse bourgeois dame. Zij schreef op 3 maart 1916, de dag van het oproer in de stad, in haar dagboek: ‘Malheureusement il y a toujours des mécontents qui grognent, et je plains les dévoués organisateurs qui, malgré toute la peine qu’ils se donnent, éprouvent encore parfois des désagréments’⁹⁹. Samengevat lijkt het er evenwel op dat de pogingen van stads- en gemeentebesturen om de geleverde inspanningen te communiceren niet hebben verhinderd dat wantrouwen en

⁹⁸ ADN, 9R 541, 278, Bulletin de Lille, 12/07/1917.

⁹⁹ Eugène Delahaye-Thery, *Les Cahiers Noirs. Notes quotidiennes écrites d’Octobre 1914 à Novembre 1918 par une Lilloise sous l’occupation allemande*, Rennes, 1934, p. 163.

onbegrip vanaf 1916 hoe langer hoe meer aan de oppervlakte kwamen¹⁰⁰. De lokale bevolking rekende haar lokale vertegenwoordigers in de eerste plaats aan te kort te schieten in de complexe strijd tegen woeker in levensmiddelen. Veelzeggend waren de brieven gericht aan Jan De Vos en Charles Delesalle die wezen op het probleem van de woeker en de potentiële gevaren ervan. Op sommige plaatsen trokken burgers zelfs naar het stadhuis met adressenlijsten van handelaren en kelders waar het stadsbestuur grote achtergehouden partijen kon vinden¹⁰¹. Verschillende briefschrijvers vroegen zich gefrustreerd af waarom het niet gewoon mogelijk was om de gestockeerde voedselvoorraden bij de (groot-) handelaren en woekeraars in beslag te nemen en aan de bevolking beschikbaar te stellen¹⁰²:

‘Si vous le vouliez-monsieur nous aurions certes un peu plus de pain tous les jours; vous n’avez qu’à réquisitionner les farines chez tous les marchands de pain car il n’y en a jamais eu tant que maintenant (...) Monsieur le maire nous vous demandons si vous ne pourriez pas faire des réquisitions chez les commerçants pour pouvoir mettre toutes ces marchandises au ravitaillement à seule fin d’avoir un peu plus de nourriture’¹⁰³.

Deze verwijten en opvattingen over lokale autoriteiten kwamen niet uit de lucht vallen. De bredere bezettingscontext versterkte dit nog. Het Duitse regime werd steeds hardvochtiger¹⁰⁴. Opeisingen volgden elkaar steeds sneller op. De winters waren ongemeen streng en de voedselschaarste raakte steeds meer mensen. Vanaf de tweede helft van 1916 was daar bovendien nog de heikele kwestie van de gedwongen deportaties bijgekomen (zie hoofdstuk 8). Dit stond los van het voedselvraagstuk, maar - zoals Nath reeds bemerkte – bracht dit sommige lokale besturen in een lastig parket. Al deze zaken hadden een grote impact op de moraal van de bevolking en creëerden een algemeen gevoel van onbehagen waarin deze onvrede kon gedijen. Gromaire bemerkte: ‘Les allemands étant inattaquables, on s’en prenait au maire et aux conseillers municipaux’¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 259-266.

¹⁰¹ AML, 4H 19, notes journalières, 09/10/1917.

¹⁰² Voor een gelijkaardige observatie voor Berlijn: Belinda Davis, *Home fires burning...*, p. 74.

¹⁰³ AML, 4H 102, organisation du ravitaillement, s.d.

¹⁰⁴ Voor het belang van 1916, zie de bemerkingen van De Schaepdrijver in verschillende bijdragen: ‘Entre la violence exceptionnelle des invasions d’un côté, et, de l’autre, l’exploitation intensifiée des territoires occupés dans le contexte de la guerre d’usure dès 1916, “1915” fut marquée par des occupations plutôt réticentes. Le subséquent retour à la brutalité, conséquence de l’impasse stratégique, ferait de cette année une interlude’. Al merkte De Schaepdrijver elders op dat: ‘There was no unequivocal brutalizing turn across occupations’: Sophie De Schaepdrijver, “L’europe occupée en 1915...”, p. 151 en idem, “Introduction: Military occupation, political imaginations, and the First World War”, in *First World War Studies*, 2013, 4, 1, p. 4.

¹⁰⁵ Georges Gromaire, *L’occupation allemande...*, p. 62 en Philippe Nivet, “Les municipalités...”, p. 264-265.

La spécificité du Nord?

Vooral in de sterkst verstedelijkte centra van de Noord-Franse Etappengebieden gaf de moeizame strijd tegen profiteurs en fraude aanleiding tot bepaalde opvattingen over stads- en gemeentebesturen¹⁰⁶. Alsmar vaker waren er openlijke beschuldigingen te horen of gingen er geruchten de ronde. Zij verraden dat onder een niet onbelangrijk deel van de bevolking het gevoel leefde dat zij een disproportioneel groter offer brachten dan de lokale gezagsdragers¹⁰⁷. De bijzonder kwade brief aan het stadhuis van een groep inwoners uit (opnieuw) Rijsel bracht dit duidelijk onder woorden. Onder het pseudoniem ‘G. Faim’ verweten zij het stadsbestuur de belangrijkste oorzaak te zijn voor de woekerprijzen van de weinige groenten die nog vrij verkrijgbaar waren:

‘A quoi servent-les adjoints et conseillers?? A rien. On ne les voit jamais. Pas un seul de la municipalité ne sait ce qui se passe aux halles le matin de 5 à 7h. Seuls les Lillois savent qu’ils font voler et exploiter par ses maraichers qui gagnent 20 à 25.000 par an et qui souhaitent la continuation de la guerre à outrance. Les 9/10 des commerçants sont devenu malhonnêtes sous l’oeuil protecteur de la municipalité¹⁰⁸’.

In andere gevallen ging het zelfs zo ver dat men lokale notabelen als medeplichtig ging beschouwen. Steeds vaker foeterde de bevolking dat verantwoordelijken voor de ravitaillering dit deden uit eigenbelang en om er zelf van te profiteren¹⁰⁹. In Cambrai bijvoorbeeld gonsde het eind mei 1916 van de geruchten dat de bevoorradingscommissie een grote partij keukenolie achterhield. Raadslid Desjardins besefte zeer goed dat het in de hoofden van de bevolking de gemeenteraadsleden waren die de partij olie achterhielden uit winstbejag¹¹⁰. Dit klopte niet volgens Desjardins, maar gelijkaardige verdachtmakingen kwamen steeds opnieuw bovendrijven. De conciërge van het slachthuis zou de beste stukken vlees aan de kant houden voor de gemeenteraadsleden en het stadsbestuur zou ook nog wit brood eten. Dit stond in schril contrast met het gerantsoeneerde en moeilijk te verteren oorlogsbrood van de bevolking. Dat de vijftig witte broden die bakkers elke dag naar het stadhuis brachten gereserveerd waren voor de zieken in de stedelijke hospitalen, kreeg het stadsbestuur maar moeilijk uitgelegd. In dezelfde lijn lag het verwijt aan de voorzitter van het Rijselse lokaal comité en diens medewerkers dat zij al de beste producten voor zichzelf hielden: ‘Car pour les riches et pour ceux du comité il ne manque rien, est-il permis de voir tous ces chefs du comité gros et gras à tel point permettez-moi l’expression qu’ils sont bons à tuer exemple: Mr. Colin qui est obligé de se faire masser

¹⁰⁶ Philippe Nivet, “Les municipalités en France occupée...”, p. 265.

¹⁰⁷ Giselle Nath, *Shaping consumer interests...*, p. 117 en Stéphane Lembré, *La guerre des bouches...*, p. 127.

¹⁰⁸ AML, 4H 102, Brief aan Delesalle, s.d.

¹⁰⁹ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 297.

¹¹⁰ ADN, J 1238/1-6, ‘Souvenirs de la guerre...’, II, mei 1915 (geen specifieke dag vermeld).

tous les jours pour maigrir. Mrs. Mosarat Langlois et combien d'autres. Ce sont sans doute les bons diners qu'ils font à notre nez et à notre barbe avec les meilleurs chômes qui arrivent pour vos concitoyens¹¹¹.

Klachten over politiek cliëntelisme, favoritisme en persoonlijke verrijking dikten dit discours van onbehegen nog aan. Dat blijkt onder meer uit anonieme handgeschreven posters die men in november 1916 in verschillende voedsellokalen van Tourcoing verspreidde. Op de affiches beschuldigde men CANF-medewerkers van fraude en favoritisme. Er stond te lezen dat vrienden van burgemeester Gustave Dron hogere rantsoenen zouden krijgen als anderen¹¹². Een gelijkaardig discours schemerde ook duidelijk door in de getuigenissen van de 'bouches inutiles' in Annecy en Evian. Over de ravitaillingspolitiek van burgemeester Gaughin uit Vieux-Condé, noteerde een politicommissaris na een interview: 'Il favorise les personnes influents au détriment des malheureux; la population est très montée contre les employés du ravitaillement qui s'octroyent des rations doubles¹¹³'. Gelijksortige kritieken waren ook over de Noord-Franse burgemeesters van Wasquehal en Lallaing te horen. Beiden zouden politieke medestanders begunstigen tijdens de voedselbedelingen¹¹⁴. Of, en in welke mate beschuldigingen terecht waren, is niet altijd makkelijk te achterhalen¹¹⁵. Soms was het echter wel zeer duidelijk. Zo onthief men in oktober 1917 de adjunct-burgemeester van Helemmes uit zijn functie in het lokale CANF-comité omwille van fraude. En dit hoewel hij, ten gunste van de bevolking, voedsel goedkoper weggegeven had¹¹⁶.

De belangrijkste katalysatoren van onvrede en wantrouwen waren schandalen en geruchten over bedrog en fraude door de organisatoren van de bevoorrading¹¹⁷. Het belang daarvan kan maar moeilijk overschat worden. Die hadden onmiskenbaar een impact op de politieke legitimiteit van burgemeesters en andere lokale gezagsdragers. In haar onderzoek over Berlijn stelde Belinda Davis dat dit de belangrijkste reden was waarom de bevolking niet langer unaniem geloofde in de goede bedoelingen van de autoriteiten¹¹⁸. Hetzelfde leek te gebeuren in en rond Roubaix naar aanleiding van de 'l'affaire De Brabander', genoemd naar Charles De Brabander, de socialistische adjunct burgemeester en voorzitter van het lokaal CANF-comité¹¹⁹. Omstreeks mei 1917 gingen er geruchten dat De Brabander zich had proberen te verrijken op de kap van het comité en dus de bevolking. Hijzelf ontkende de aantijgingen. Een onderzoek door de lokale

¹¹¹ AML, 4H 102, Brief aan Delesalle, s.d.

¹¹² James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 139-140.

¹¹³ ADHS, 4M 517, Rapport van 12/05/1917.

¹¹⁴ ADHS, 4M 517, Rapporten van 16/05/1917 en 19/05/1917.

¹¹⁵ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 138-140.

¹¹⁶ *Idem*, p. 138.

¹¹⁷ *Idem*, p. 139-140.

¹¹⁸ Belinda Davies, *Home fires burning...*, p. 190-191.

¹¹⁹ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 140 en ADN 9R 726-731.

politiecommissaris bevestigde dat ook. In zijn rapport besloot de commissaris dat dergelijke geruchten waren verspreid door enkele handelaren in cafés in de stad. Een direct resultaat van de affaire was dat zowel het stadsbestuur als het voedselcomitee in een kwaad daglicht kwamen te staan. Diverse andere schandaaltjes en verhalen over misbruiken versterkten die perceptie nog. Talrijke rapporten die men Evian optekende na gesprekken met inwoners uit Roubaix getuigen hiervan. Een aantal lokale notabelen verklaarden dat Duitse soldaten tijdens opeisingen bij raadsleden thuis op grote hoeveelheden voedsel, bestemd voor de bevolking, waren gestoten. Bij één van hen waren wel tachtig kartonnen gecondenseerde melk gevonden. Het zou sommigen zelfs enkele dagen in een Duitse gevangenis doen belanden. Het verhaal van de melkdozen dook ook op in een andere getuigenis, wat suggereert dat de vluchtelingen hier onderling over hadden gepraat. De conclusie van het verhoor was duidelijk: de gemeenteraadsleden die de bevoorrading overzagen, profiteerden van de situatie om zichzelf te onderhouden en om voedsel te verspillen, dit alles ten koste van hun eigen onderdanen! Vergelijkbare beschuldigingen waren nog een tijdlang te horen in Evian. Eén van de laatste rapporten over Roubaix, daterende van eind mei 1918, maakte zelfs melding van publieke acties tegen De Brabandere:

‘Il y eut scandale et sur les murs on placarda des affiches conçues en termes menaçants contre De Brabandere et ses adeptes. Cette affaire aurait coïncidé avec une autre semblable qui se serait passée à Tourcoing, mais sa divulgation aurait été étouffée par la municipalité dont plusieurs créatures se trouvaient compromises¹²⁰.

Hoewel de ware toedracht van de beschuldigingen niet volledig kon worden achterhaald, zijn de gebeurtenissen op zich veelzeggend. De geruchten gelanceerd door enkele handelaren staan symbool voor de tegenstrijdige belangen die er in de stad leefden. Fors stedelijk interventionisme door middel van maximumprijzen of opeisingen van voorraden, zoals uitgevoerd door het socialistische stadsbestuur van Roubaix, druisten lijnrecht in tegen hun belangen. Daarnaast bleek ook hoe hardnekkig soortgelijke geruchten waren. Het was onbegonnen werk om die te weerleggen in een omvangrijke stedelijke agglomeratie waar de voedselvoorziening zo'n politiek en sociaal geladen gevoelig thema was. Pogingen daartoe werden wel ondernomen. Onder meer via affiches en het Bulletin de Roubaix richtte het stadsbestuur en het CANF zich tot de bevolking. Ze verzetten zich tegen ‘esprits de bruits fantaisistes’. ‘Ventre affamé’ bleek dan toch ‘oreilles’ te hebben volgens het artikel, zo verdraaide de auteur het gekende spreekwoord. Overal nam men valse geruchten voor waar aan. Enkel officiële aankondigingen konden worden vertrouwd¹²¹. De campagne om de geruchten de kop in te drukken ging ook na de bevrijding verder. Charles De Brabandere publiceerde een uitgebreide brochure. Het

¹²⁰ ADHS, 4M 517, Rapporten van 06/05/1917; 08/05/1917; 26/05/1917 en 29/05/1918.

¹²¹ *Bulletin de Roubaix*, 30/05/1917.

stadsbestuur somde daarin al de genomen maatregelen op en publiceerde verschillende officiële documenten met betrekking tot de bevoorrading¹²². Zo wilde het de bevolking overtuigen en op de hoogte brengen van zijn inspanningen tijdens de bezetting.

Een schandaal zoals dat van De Brabandere versterkte het steeds luider weerklinkende geklaag over de werking van de CANF-voedselcomités en hun belangrijkste medewerkers¹²³. Op het moment dat de affaire in Roubaix losbrak, spraken Rijselaars druk over het gemeentebestuur van het nabijgelegen Lambersart. Dat zou collectief zijn ontslagen omwille van voedsel fraude¹²⁴. Het Bulletin de Lille ontcrachtte de feiten. Een uittreksel van de correctionele rechtbank getuigde over een lokale kruidenier die toegaf dat het om een ‘on-dit’ ging. In een andere voorgemeente, Marcq-en-Baroeul, leidde een voedselschandaal in de schoot van het gemeentebestuur tot een serie klachten van burgers. Aanleiding was een vernietigend rapport door de districtsinspecteur van het CANF over de houding van de burgemeester ten aanzien van de voedselbedelingen¹²⁵. En zelfs in het rurale en meer afgelegen Solesmes beschuldigden inwoners de medewerkers van het CANF ervan dat zij etenswaren voor zichzelf achterhielden. Hoewel burgemeester Cartegnie de beschuldigingen ontkende, erkende hij wel dat bepaalde problemen tijdens de bedelingen hem gedwongen hadden om zelf de bevoorrading terug in handen te nemen. Vanaf dan mochten medewerkers enkel de bevoorradingmagazijnen verlaten met niets anders dan hun eigen porties¹²⁶.

De Noord-Franse CANF-medewerkers waren zich bewust van de twijfelachtige reputatie die zij soms genoten. Die bezorgdheid mondde uit in campagnes om aan de bevolking de inzet en beperkingen te communiceren¹²⁷. Het CANF hoopte zo zijn reputatie op te krikken. Klachten over de gebrekkige kwaliteit van het brood erkende het als legitiem, waarna het de oorzaak toelichtte en de reden waarom het niet te vermijden was¹²⁸. Midden maart 1918 stond overal te lezen:

‘De tous côtés, les municipalités, les Comités d’alimentation sont assaillis de plaintes sur l’insuffisance de la nourriture. Hélas! Malgré tous les efforts tentées, ni les unes, ni les autres ne peuvent grand-chose. Il est à peu près impossible d’acheter librement au dehors. Chaque nation, chaque région conserve jalousement pour soi ses productions alimentaires locales et ne permet l’exportation que d’un minime superflu’.

¹²² Charles De Brabandere, *Sous l’occupation allemande...*

¹²³ James Connolly, *Encountering the Germans...*, p. 138-139.

¹²⁴ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 260, 10/05/1917.

¹²⁵ *Marcq-en-Baroeul sous l’occupation. Le ravitaillement*, Tome 1, s.d. en Stéphane Lembré, *La guerre des bouches...*, p. 150-151.

¹²⁶ AMS, Gemeenteraadsverslagen, 11/01/1918.

¹²⁷ Stéphane Lembré, *La guerre des boches...*, p. 127 en ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 27/05/1917.

¹²⁸ *Idem*, 330, 10/01/1918.

Informatieve bulletins die de interne werking belichtten, werden verspreid om de transparantie van de organisatie te bewijzen¹²⁹. Het CANF publiceerde artikels met veelzeggende titels als: ‘A la recherche de l'égalité’ waarin zij de mensen die aanschoven ervan trachtten te overtuigen waar zij naar streefden¹³⁰.

Niet alleen het CANF, ook de Noord-Franse stadsbesturen zagen zich genoodzaakt om te reageren op de aantijgingen en geruchten. In Frans-Henegouwen zag de burgemeester van Fourmies zich meerdere keren gedwongen zijn politieke gewicht in de schaal te werpen om het op te nemen voor de CANF-medewerkers¹³¹. Zoals verschillende van zijn collega's dreigde hij ermee om inwoners die valse aantijgingen en geruchten verspreidden, juridisch te vervolgen¹³². Stelselmatig namen burgemeesters de verdediging van de internationale voedselhulp op zich. Delesalle kroop opnieuw in de pen en richtte zich tot de bevolking in een open brief. Hij vroeg om respect en vertrouwen ten aanzien van de vele medewerkers die zich dagelijks inzetten voor het CANF. Delesalle erkende dat in elke organisatie van dergelijke omvang foutjes slopen en misbruiken voorkwamen¹³³. Maar het CANF deed er alles aan om de controles aan te scherpen. Volgens Delesalle was het dus meer dan tijd om te stoppen met die perfide insinuaties. Die beschadigden de reputatie van trouwe medewerkers. Nogmaals riep hij om geduldig te zijn en solidariteit en begrip te tonen¹³⁴.

Ondanks de moeite van lokale overheden, bleken de verwijten aan het adres van CANF-medewerkers niet altijd uit de lucht gegrepen. Het kwam nu en dan voor dat men medewerkers de laan uitstuurde omdat zij voedsel hadden proberen achterhouden of doorverkopen. Om dit een halt toe te roepen liet burgemeester Delesalle intern, onder zijn eigen gemeentepersoneel en de vele medewerkers van het CANF, omzendbrieven verspreiden waarin stond dat er processen verbaal opgesteld waren tegen medewerkers die voedsel hadden gestolen¹³⁵. De sancties waren streng: de medewerkers werden op staande voet ontslagen en juridisch vervolgd.

¹²⁹ *Idem*, 308, 25/10/1917.

¹³⁰ *Idem*, 304, 11/10/1917.

¹³¹ AMF, Copies des lettres du mairie, 78, 02/06/1916.

¹³² AMF, H 26: 16/05/1916.

¹³³ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 139.

¹³⁴ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 251, 08/04/1917.

¹³⁵ AML, 4H 21, Nôtes journalières, 15/08/1918.

Bezet België: stad, platteland en boerenburgemeesters

In bezet België kwamen verwijten minder dikwijls en in minder expliciete bewoordingen aan het oppervlak dan in Noord-Frankrijk. Toch waren ze in geen geval onbestaande¹³⁶. Onder meer Nath wees daar in haar casusstudies over Gent en Aartrijke al op¹³⁷. Zij besloot dat het wantrouwen jegens de Belgische bestuurders in de gemeenten en hulpverlenende instanties gaandeweg de oorlog toenam¹³⁸. Burgemeesters en hun collega's beseften dit maar al te goed. Zo merkten schepenen Cools en Strauss cynisch op dat het in de aard van de Sinjoor zat om te klagen dat alles 'altijd de schuld van het Stadhuis' is¹³⁹. Ondanks die berusting, deed het stadsbestuur er wel alles aan om geruchten de kop in te drukken en beslissingen te rechtvaardigen. Jan De Vos gaf aan de politiecommissaris de opdracht om via de dagorders mee te delen dat 'er streng moet opgetreden worden tegen de dwaze geruchten dat er erge onregelmatigheden zouden zijn in de bevoorradingsdienst van Antwerpen, alsook bij de verschillende comiteiten'. Het waren leugens en laster volgens de oude burgemeester: er waren geen onregelmatigheden, en het gerucht dat er medewerkers ontslagen waren, klopte niet. Tegen wie dit soort lasterlijke aantijgingen rondbazuinde, moest onmiddellijk proces-verbaal opgesteld worden¹⁴⁰. Ook in Aalst ondervonden enkele schepenen en prominente leden van het voedselcomité dat hun werk niet onbesproken bleef. Eind januari 1917 zagen zij zich gedwongen om via de lokale pers enkele zaken uit te klaren¹⁴¹. Er waren 'lasterpraatjes' verspreid. Men betichtte hen ervan rijst en andere eetwaren gesmokkeld en doorverkocht te hebben voor eigen rekening¹⁴². Dergelijke beschuldigingen wekten misprijzen op bij de lokale bevolking. Na de oorlog merkte een teruggekeerde ZAB'er bitter op: 'de mannen van het comité hadden thuis niets tekort!¹⁴³. Dat een groot deel van het schepencollege een klein jaar later om onduidelijk redenen ontslag nam uit het lokale voedingscomité, zal zulke vermoedens enkel maar verder gevoed hebben¹⁴⁴.

¹³⁶ Enige voorzichtigheid is geboden gezien de afwezigheid van gelijkaardig historisch bronnenmateriaal als voor Noord-Frankrijk. Voor de Belgische casus bestaan er bijvoorbeeld geen interviews van 'bouches inutiles' of dezelfde hoeveelheid brieven direct gericht aan stads- of gemeentebesturen.

¹³⁷ Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, en "Stad in de storm...", p. 223.

¹³⁸ Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 213, 254 en 260.

¹³⁹ SA, Gemeentebld, 05/06/1917.

¹⁴⁰ SA, Antwerps politiearchief, map: 'allerlei': brief van Jan De Vos aan Commissaris Schmitt, 16/02/1916.

¹⁴¹ *De Werkman*, 26/01/1917 en ARA, Archief Louis Varlez, Pers-Hulp-Aalst, *Vooruit*, 01/02/1917.

¹⁴² SA.A, Politiearchief, 1914-1918, boek 5 (1916-1917), pv nrs: 439-440; 447-464, 25/01/1917: Dat de zaak zeer serieus genomen werd door de Aalsterse politieagenten, blijkt uit het hoge aantal pv's die hierover werden opgesteld. De geruchten zelf gingen voornamelijk over de Bethune en Nichels, de Aalsterse vertegenwoordigers bij het O-VL PCHV.

¹⁴³ Alphonse Callebaut, *Tot wederziens: verhalen en dagboek over mijn oorlog en opeising*, Aalst, Callebaut, 2001, p. 69.

¹⁴⁴ SA.A, BR 91, Briefwisseling, brief CBS aan Voorzitter burgerlijk beheer der Provincie Oost-Vlaanderen, 15/05/1918.

De idee dat er binnen de voedselcomiteiten en gemeentebesturen fraude en misbruiken voorkwamen, verspreidde zich niet alleen in steden maar ook in kleinere gemeenten. Zo zette het schepencollege van Houdeng-Aimeries begin 1917 een campagne op poten om op te treden tegen ‘des bruits malveillants’¹⁴⁵. Dat het geen strikt stedelijk fenomeen betrof, blijkt uit de oorlogsgeschriften van Stijn Streuvels over de rurale dorpsgemeenschappen in en rond Ingooigem. De leden van het plaatselijk comiteit, waar hij zelf kortelings deel van uitmaakte, kregen hoe langer hoe meer met onvrede te kampen. Hij schreef dat zij ‘van langs om meer de verachting en de ontevredenheid van ’t klein volk op de nek krijgen’¹⁴⁶. Het comiteit werkte dat voor een deel zelf in de hand volgens Streuvels. Het was volstrekt onbegrijpelijk dat het Provinciaal comité een heel dorp zonder levensmiddelen zette omdat enkele boeren weigerden hun deel van de opgeëiste koren te leveren¹⁴⁷. Uit deze verwijten blijkt dat er op het platteland andere dynamieken speelden als in de steden. Men nam er medewerkers van het comiteit en lokale autoriteiten vooral onder vuur omdat zij niet voldoende optraden tegen bepaalde boeren die voedsel achterhielden. Wanneer zo’n houding nog eens extra collectieve Duitse sancties opleverde voor de hele gemeente, deed dit de spanningen binnen de lokale rurale gemeenschap oplopen¹⁴⁸.

Eerder uitzonderlijk was de situatie in Houdeng-Aimeries. Hier leidde de onvrede over de bevoorrading, net als op sommige andere plaatsen, tot de inrichting van een ‘Ligue de l’Intérêt Public’¹⁴⁹. De ‘Ligue’ – met officieel briefpapier, brochures en affiches - zette zich af tegen de organisatoren van de ravitaillering en de comiteiten in het bijzonder¹⁵⁰. De Ligue presenteerde zich vanaf eind november 1917 als een onafhankelijke groepering die opkwam voor de belangen van de inwoners die afhingen van de voedselbedelingen. Ze zette zich openlijk af tegen het lokale comité en de vele misbruiken. Een vijftal maanden na haar oprichting, claimde de Ligue al voor meer dan 500 inwoners van Houdeng-Aimeries te spreken. Ze verweet het comité favoritisme en ‘injustices’. Op regelmatige basis schreven leden de gemeenteraad aan met klachten. De ‘Ligue’ eiste dat het gemeentebestuur optrad tegen de misbruiken die zij aanbracht. Een brochure die de ‘Ligue’ publiceerde met de verwezenlijkingen van het voedselcomité, bewees de zeer

¹⁴⁵ AVLL, H-A, Verslagen CBS, 23/02/1917.

¹⁴⁶ Luc Schepens, *Stijn Streuvels: In oorlogstijd...*, p. 592 (16/10/1916).

¹⁴⁷ *Idem*, p. 534 (29/03/1916).

¹⁴⁸ Petrus Van Nuffel, *De Duitsers...*, p. 213.

¹⁴⁹ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.1., II, ‘Ligue de l’Intérêt Public’, Verslag vergadering 18/11/1917

¹⁵⁰ Hoe uitzonderlijk dit was, is niet helemaal duidelijk. De oprichting van zo’n ligue beperkte zich zeker niet alleen tot Houdeng-Aimeries. De bewoordingen van Georges Rency bewijzen dat. In zijn “La vie matérielle...” schreef hij: ‘L’esprit critique, en Belgique, est développé à l’excès et rien n’est plus pénible au Belge que de subir une loi qu’il n’a pas faite, au moins par l’intermédiaire de ses représentants, ou dont on le démontre pas le bien-fondé. Il se forma quelques Ligues de l’intérêt public qui prétendirent s’immiscer dans les affaires du Comité et agir sur ses décisions.’ Ook na de bevrijding bleef de Ligue nog samen in de Centrumregio (zie: *Les Nouvelles*, 17/12/1918).

gebrekkige werking en de wantoestanden, niet alleen binnen het voedselcomité zelf maar ook in de werking van de gemeentelijke slagerij. Zo maakten de protagonisten bekend dat zelfs het ‘Werk van de Melkdruppel’ aangelengde melk verkocht. Bovendien zou men de schuldigen de hand boven het hoofd houden. Burgemeester Pardaens kreeg ook een veeg uit de pan. Hij zou te weinig druk zetten op de boeren om meer melk te leveren. Die sneer naar Pardaens drukte vermoedelijk de geruchten de kop in dat ook hij zelf lid was van de Ligue. Gezien zijn vele conflicten met de lokale afdeling van het comiteit betichtten tegenstanders hem daarvan¹⁵¹.

Het verwijt aan het adres van burgemeester Pardaens was geen alleenstaand voorval en is typerend voor een breder ongenoegen dat leefde onder vooral de arbeidersbevolking in de stedelijke en industriële centra ten aanzien van burgemeesters op het platteland. De onmiddellijk na de oorlog verschenen anonieme publicatie over ‘*Les affameurs ou les vampires de la guerre: les mauvais bourgmestres et les mauvais fermiers sur la sellette: leurs méfaits; leur patriotisme*’ kaartte dit in zeer scherpe bewoordingen aan¹⁵². Het schotschrift richtte zich specifiek tot de teruggekeerde Belgische soldaten en laakte de rol van één specifiek type burgervaders in de voedselpolitiek, namelijk de boerenburgemeesters. De publicatie, afkomstig uit het Waalse arbeidersmilieu, klaagde hun dubbelzinnige houding aan in het voedselvraagstuk. Centraal in dit discours stond het al eerder vermelde belangenconflict waar burgemeesters op het platteland mee werden geconfronteerd. Burgemeesters hielpen opeisingen uitvoeren bij de boeren. De burgemeester – niet zelden zelf de grootste boer van de gemeente - kon er dus zelf belang bij hebben om voedsel achter te houden of om andere boeren strenger te controleren. In het meest extreme geval verkocht hij die zelf voor woekerprijzen aan stedelingen die er nog de middelen voor hadden. Vaker voorkomend was het verwijt dat hij collega-boeren spaarde bij de opeisingen voor het comité. Dat besloot ook de Amerikaanse CRB-historicus Tracy Kittredge na de oorlog. Hij benoemde de ‘peasant-administrator’, en de Belgische lokale autonomie meer algemeen, als één van de belangrijkste redenen waarom vanuit Brussel aangestuurd beleid zo gebrekkig werd opgevolgd¹⁵³. Veel rurale burgemeesters waren zich daar terdege bewust van, dat blijkt steeds opnieuw uit de dagboeken van Lodewijk Van Nueten en Edmond Min, beiden burgemeester van rurale gemeenten, die klaagden over het moeizaam verlopen van opeisingen bij de landbouwers voor het comiteit en de bezetter.

¹⁵¹ In welke mate het gebeurde dat burgemeesters lid werden van zo’n drukingsgroep is niet duidelijk. Ondenkbaar is het evenwel niet. Volgens Georges Rency was het alleszins zo dat de Ligue regelmatig verwees naar de macht van het comiteit en de lokale autonomie die het in sommige gevallen inperkte van lokale overheden.

¹⁵² JDX, *Les affameurs ou les vampires de la guerre: les mauvais bourgmestres et les mauvais fermiers sur la sellette: leurs méfaits; leur patriotisme*, Nil-Saint-Vincent, 1919

¹⁵³ Tracy Kittredge, *A history of the CRB...*, p. 238; Luis Angel Bernardo Y Garcia, *Le ventre des Belges...*, p. 50-89.

Vanuit die logica beschouwden steeds meer stedelingen ‘les bourgmestres-fermiers’ als één van de oorzaken waarom heel wat boeren zich konden verrijken op de kap van stedelijke bevolking die minder directe toegang tot voedsel had. Die perceptie kwam voort uit en entte zich op de sterke tegenstellingen en spanningen tussen stad en platteland. Onder de stedelijke bevolking/arbeidersklasse groeide er zo een algemeen misprijzen ten aanzien van boeren en de plattelandsbevolking die minder honger te lijden hadden¹⁵⁴. Vaak klonk het verwijt dat burgemeesters collega-boeren, de zogenaamde ‘vierstemmers’ spaarde bij de opeisingen voor het comité en de bezetter, iets wat extra gevoelig lag in het Generalgouvernement waar voorraden meer dan elders na opeising herverdeeld werden. In de noord Franse Etappengebieden was er van dit alles nauwelijks of geen sprake. De scheiding tussen stad en platteland was er veel strikter, waardoor de woede zich voornamelijk tot de eigen burgemeesters richtte. In de gecensureerde socialistische pers kwam dit thema herhaaldelijk aan bod, wat die perceptie nog versterkte¹⁵⁵. De Vooruit publiceerde stukken over katholieke burgemeesters die smokkel en woeker oogluikend toelieten op het Vlaamse platteland¹⁵⁶. Burgemeesters vreesden immers, zo schreven ook Antwerpse syndicalisten, ‘later de wraak der vierstemmers als ze nu wat hardhandig optreden en hen beletten oorlogswinsten te maken¹⁵⁷’. Die uithaal naar de ‘vierstemmers’ verraadt dat men de onvrede over de houding van burgemeesters op het platteland in socialistische middens rechtstreeks koppelde aan de vooroorlogse kieswetgeving, de zogenaamde ‘wet der vier schanden’. Dat het discours over die plattelandsburgemeesters in de naoorlogse brochure en de socialistische pers veel meer was dan enkel electoraal gespin, blijkt uit verschillende volksliedjes die gelijkaardige termen hanteerden. In het Luikse bijvoorbeeld, zong men over ‘Mayeur et Cinsi’, wat letterlijk wilde zeggen ‘bourgmestre et fermier’. Het lied kende een vrij brede verspreiding onder de arbeidersbevolking in het Luikse. Zelfs in die mate dat uitgever Joseph Halleux het omschreef als ‘un grand succès’. Ook de populaire Luikse krant *Le Télégraphe* publiceerde het lied in mei 1916¹⁵⁸. Zeer gelijkaardig, hoewel minder expliciet, was het lied: ‘Maudits fermiers’:

¹⁵⁴ Peter Scholliers, “België dreunt in zijn voegen. Sociale en politieke troebelen, 1914 – 1921”, in Fernand Vanhemelryck e.a. (Reds.), *Mensen in oorlogstijd*, Brussel, 1998, p. 151-175.

¹⁵⁵ Cyril Debosschere, *Het imago van de boer in WO I...*, Verwijzen naar burgemeesters of lokale overheden doet Debosschere in zijn onderzoek naar de kranten Vooruit en Het Volk evenwel niet. Zie ook: Laurence van Ypersele en Xavier Rousseaux (reds.), *La patrie crie...*, p. 36.

¹⁵⁶ *Vooruit*, 20/08/1917.

¹⁵⁷ *Syndicaal Mededelingenblad...*, 25/11/1916.

¹⁵⁸ *Le Télégraphe*, 14 mei 1916. Dank aan Barbara Deruytter voor het bezorgen van deze liedjes.

« **Mayeur et Cinsi** »

« Et c'est pour cela que le bourgmestre, qui est lui-même un bon gros fermier, oublie volontiers qu'il est le bourgmestre pour (faire) grossir le magot des fermiers. Si, pour l'honneur, il reste bourgmestre, c'est pour l'argent qu'il est fermier. Le fermier fait le beurre du bourgmestre et le bourgmestre fait le beurre du fermier »

« **Maudits fermiers** »

« Dans le village ou le garde champêtre file tout doux. Les fermiers jouent sous les yeux du Bourgmestre au plus filou. Risquons encore dit l'un d'eux l'aventure, accaparons. Cachons nos blés au fond de nos mazures, les temps viendront »

In artikels in de gecensureerde pers werd niet alleen geklaagd over de katholieke boerenburgemeesters die hun collega's spaarden of een oogje dicht knepen bij smokkel of woekerpraktijken. Het gebrek aan solidariteit met de stedelijke bevolking was eveneens een punt van kritiek¹⁵⁹. Tijdens de strenge winter van begin 1916 stond te lezen in 'Vooruit' dat de burgemeester van Leuven verschillende collega's uit het arrondissement bij zich geroepen had om er de aardappelkwesatie te bespreken. Zijn rurale collega's uit het Hageland waren niet happig om aan afgesproken prijzen aardappelvoorraden aan de stad te verkopen. Het artikel besloot over de burgemeesters: 'Deze brave vaderlanders weigerden eenvoudig'¹⁶⁰. Niet alleen socialistische pers berichtte over zulke zaken. De Duitsgezinde 'Le Bruxellois' viseerde in de herfst van datzelfde jaar de burgemeesters van 'aardappelgemeenten' Grimbergen, Campenhout en Nossegem. Waarom verboden zij niet gewoon de verkoop van aardappelen? 'Le bourgmestre et le garde champêtre connaissant toutes les cachettes. C'est d'une simplicité enfantine et l'on ne fait rien'¹⁶¹.

Een belangrijke verklaring waarom verhalen en vermoedens van misbruiken verspreid werden in heel België, is de Duitsgezinde pers. Veel meer dan in Noord-Frankrijk gebeurde, buiten Belgische kranten in Duitse handen zulke verhalen over schandalen en misbruiken in de voedselvoorziening uit¹⁶². Zo kregen burgemeesters uit de Groot-Brusselse agglomeratie nu en dan een prominente plaats in de kolommen van de 'Chronique des Abus', een vaste rubriek in 'Le Bruxellois'. Over Emile Bossaert bijvoorbeeld, de liberale burgemeester en voorzitter van de lokale NCHV-afdeling van Koekelberg, berichtten zij dat er eind mei 1917 klachten overgemaakt waren aan de Procureur des Konings l'accusant de détournement et d'abus de pouvoir de ses fonctions de bourgmestre et président du Comité d'Alimentation¹⁶³. Om een dam op te werpen

¹⁵⁹ Albert Henry, *L'oeuvre du comité...*, p. 328 e.v.

¹⁶⁰ *Vooruit*, 17/02/1916.

¹⁶¹ *Le Bruxellois*, 18/11/1916.

¹⁶² Sophie De Schaepdrijver, "Belgium...", p. 394.

¹⁶³ *Le Bruxellois*, 29-30/09/1917.

tegen dit soort artikels uit de Duitsgezinde pers - die alles in werk zette om het Nationaal Comité en alles daaraan verbonden te discrediteren – nam de clandestiene pers de verdediging op van de burgemeesters en het comité¹⁶⁴. In hun sluitschriften reageerden zij uitgebreid op deze negatieve editoria. Onder meer Jean Villeroux, ‘journalist’ van ‘L’Âme Belge’, maakte hier een punt van¹⁶⁵. Kranten als ‘Le Bruxellois’ en ‘L’Echo’ gingen volgens hem in de fout door aan de bevolking te vertellen dat burgemeesters niet alles deden wat in hun macht lag om voedsel te voorzien of fraude aan te pakken. Wanneer de Duitse bezetter maximumprijzen afkondigde, verdiende hij zeker geen lof. Hij verbood het namelijk aan de lokale besturen om gelijkaardige maatregelen te nemen. Elke beslissing die de bezetter nam in het voedselvraagstuk diende in de eerste plaats het Duitse bestuur, en zeker niet de Belgische bevolking. In die optiek was de clandestiene pers een welgekomen ruggensteun voor burgemeesters. In haar weerwerk nam de clandestiene pers stelselmatig het discours over dat burgemeesters zelf uitdroegen. Het iconische ‘La Libre Belgique’ weidde in de zomer van 1916 een lange tekst aan de foute berichtgeving die er elders te lezen was over de burgemeesters¹⁶⁶. Haar reactie sloot naadloos aan bij wat de burgemeesters zelf aan de bevolking probeerden uit te leggen:

‘L’autorité légitime [lokale overheden] est en ce moment désarmée. Il lui est impossible d’agir par elle-même. Les journaux censurés voudraient que les bourgmestres et les fonctionnaires appliquent les arrêtés de l’occupant; ils voudraient aussi qu’ils appliquent les lois édictées entre le 4 et le 20 août par les ministres pour lutter contre la hausse et l’accaparement, mais feignent d’oublier que les autorités belges n’ont pour ainsi dire plus aucun pouvoir et qu’ils ne pourraient exercer ce semblant de pouvoir qui leur reste que pour aider l’occupant à nous dépouiller; car – en fin de compte – c’est à cela qu’aboutissent tous les arrêtés de M. Von Bissing’.

‘L’Âme Belge’ zag in de Duitse beslissing in Antwerpen om de anti-woekermaatregelen te annuleren het levende bewijs van die these. De anonieme auteur wilde eens en voor altijd duidelijk maken dat de klachten (vnl. in ‘Le Bruxellois’) over lokale overheden die inactief bleven ten aanzien van het woekervraagstuk niet klopten¹⁶⁷. Het was verkeerd te denken dat de bezetter zich opwierp als de beschermheer van de bevolking tegen de woekeraars. Integendeel, wanneer burgemeesters forse maatregelen wilden nemen tegen woekeraars dan schroefde de bezettingsmacht deze terug. Dat was niet meer dan logisch volgens de

¹⁶⁴ Voor Duitsgezinde pers tegen het comité: Antoon Vrints, *Bezette stad...*, p. 150 e.v.

¹⁶⁵ *L’Âme Belge*, 16/07/1918.

¹⁶⁶ *La Libre Belgique*, Augustus 1916.

¹⁶⁷ *L’Âme Belge*, 31/05/1917.

journalist, want wie de woekeraars aanpakte raakte aan de belangen van de bezetter. Die laatste maakte immers gebruik van al die malafide tussenhandelaars¹⁶⁸.

5. Conclusie

Een analyse van de interacties tussen burgemeesters en de lokale bevolking toonde aan dat stemmen van onderuit een niet te onderschatten impact hebben gehad op de voedselpolitiek van lokale overheden. De Belgische en Noord-Franse bevolking appelleerde aan de machtshebbers in de stad- en gemeentehuizen. Zij verwachtte van hun lokaal bestuur dat die optrad tegen de gesignaleerde misdrijven. Naargelang de omstandigheden en de eisen zetten zij diverse actierepertoires in. Dit ging van grootschalige hongermarsen en voedselrellen tot handgeschreven brieven. Hun acties bewijzen dat de lokale bevolking, net als in de eerste helft van de 19de eeuw, nog steeds rekende op de lokale overheden als voeders en beschermheren van een rechtvaardige voedselpolitiek. De acties maakten indruk en bleken vaak effectief, zeker op de korte termijn. Niet alleen burgemeesters en medewerkers van de voedselhulp namen de grieven serieus, ook op de bezetter was de impact niet gering. De drang naar rust en orde dicht bij het front dwong die laatste om beslissingen bij te stellen en nieuwe maatregelen te nemen.

Bij acties van onderuit probeerden lokale autoriteiten steeds te reageren. Met symbolische maatregelen wanneer het kon, en zo goed als altijd met communicatie. Zo maakten zij duidelijk dat klachten en claims werden aangehoord en op hun aandacht konden rekenen. Het was een alternatieve strategie omdat snel en krachtdadig reageren met beleidsmaatregelen maar zelden een optie was. De Duitse bezetter hield de belangrijkste mechanismen in handen. De onmogelijkheid om maximumprijzen af te kondigen was daar het belangrijkste voorbeeld van.

Hoe evalueerde de lokale bevolking de onderhandelingen, interacties en het aandeel van de burgemeesters in het voedselvraagstuk? Uit de analyse van zowel de interacties als de meer populaire opvattingen die er leefden, kwamen belangrijke nationale verschillen naar voor. Eerst en vooral liepen de spanningen tussen de lokale bevolking en de burgemeesters hoger op in de Etappengebieden, en Noord-Frankrijk in het bijzonder, dan in het Generalgouvernement. Het is verleidelijk om te besluiten dat de verwijten aan het adres van burgemeesters er luider weerklonken als gevolg van de voedselschaarste die er,

¹⁶⁸ *L'Âme Belge*, 20/10/1917. Dat de auteur verwees naar de Antwerpse gemeenteraadsverslagen die in de krant *La Belgique* waren verschenen, bewijst dat de communicatie van Jan De Vos en het Antwerpse schepencollege niet volledig tevergeefs was.

verhoudingsgewijs, diepgaander was. Veel meer nog dan in bezet België namelijk, waren de stedelingen in het Noorderdepartement immers exclusief afhankelijk van wat de CRB en verwante organisaties uit het buitenland importeerden. De meer ingrijpende voedselschaarste is echter slechts één onderdeel van een bredere verklaring. Zo was de in vergelijking met het NCHV beperktere draagwijdte van het CANF van even groot belang. Dat bleek ook al zeer duidelijk uit het vorige hoofdstuk. In bezet België verwierf het NCHV gaandeweg een quasi-monopolie op alles wat enigszins raakte aan voedselvoorziening en sociale politiek (o.m. uniforme en nationale werklozensteun, soepbedelingen, soldatengeld, enz.). De Franse tegenhanger beperkte zich tot de import van voedsel (het rantsoen was wel hoger) en een beperkte hoeveelheid andere producten. Werklozensteun bleef vier jaar lang een bevoegdheid van de lokale overheid, met alle regionale en lokale diversiteit als gevolg. Terzelfdertijd was het voor de Noord-Franse burgemeesters als gevolg van de militaire bezettingsstructuur en het sterk industriële profiel veel moeilijker om extra aanvullende initiatieven uit te bouwen of voedselvoorraden van één regio naar het eigen grondgebied te transporteren. Steden en gemeenten in het Generalgouvernement waren wel nog meer in die mogelijkheid.

Naarmate de bezetting vorderde, werden lokale autoriteiten steeds meer geconfronteerd met de roep om woekeraars en voedsel fraudeurs aan te pakken. Die steeds groeiende preoccupatie, deed de spanningen hoog opblazen in de belangrijkste steden. Dit had als gevolg dat burgemeesters en andere lokale gezagsdragers steeds vaker ook zelf het voorwerp van kritiek werden. Onder de bevolking kon het gevoel ontstaan dat lokale autoriteiten, en niet alleen woekeraars, het niet te nauw namen met de idee van een rechtvaardige voedselbedeling waarin iedereen een gelijk offer bracht. Schandaaltjes en geruchten versterkten dat nog. Opnieuw leek het wantrouwen en de schandaalsfeer in Noord-Frankrijk sterker aanwezig. In België was dit ook hoe langer hoe meer het geval, maar niet in dezelfde mate. Bijzonder voor de Belgische casus was het politiek geladen conflict tussen stad en platteland¹⁶⁹. Dit is het tweede belangrijke nationale verschil tussen bezet België en Noord-Frankrijk. De vijandige beeldvorming richtte zich in België dus niet in dezelfde mate tot de eigen burgemeesters, dan wel tot de rurale burgemeesters (uit vooral het Generalgouvernement). Plattelands- en boerenburgemeesters kregen een specifieke positie in het discours van de stedelingen. Hen werd verweten niet voldoende inspanningen te leveren om voedsel op te eisen bij de boeren. Zij toonden zo maar weinig solidariteit met de hongerlijdende stedelijke bevolking. De gecensureerde pers verdiepte dit spanningsveld nog.

¹⁶⁹ Voor enkele korte bemerkingen over de spanningen tussen stad en platteland en tussen consumenten en producenten in vrij Frankrijk tijdens Wereldoorlog I, zie: Edouard Lynch, “Food stocks, the Black Market, and Town and Country Tensions in France during Two World Wars and Beyond”, in Paul Brassley, Leen Van Molle en Yves Seghers (Reds.), *War, agriculture and Food. Rural Europe from the 1930s to the 1950s*, New York, 2012, p. 230-233.

Hoewel meer onderzoek nodig blijft, lijkt het conflict stad-platteland in Noord-Frankrijk minder hoog te zijn opgelaaid. Verwijten over boeren die voorraden achterhielden of aan hogere prijzen aan woekeraars of Duitse soldaten verkochten kwamen zeker voor. Maar in tegenstelling tot in bezet België viseerden men geen boeren-burgemeesters om die reden¹⁷⁰. Vier factoren kunnen dat verklaren. Eén interpretatie is dat stad en platteland veel rigouzeur gescheiden waren van elkaar door de aard van het Duitse bezettingsbestuur. Ten tweede was er nauwelijks of geen gecensureerde pers met een breder bereik dat hierop inspeelde. Ten derde speelde, in tegenstelling tot in België, het argument van de ‘vierstemmers’ niet in bezet Frankrijk¹⁷¹. Terwijl men burgemeesters in België verkoos op basis van algemeen meervoudig stemrecht, stemde men in Frankrijk op gemeentelijk niveau op basis van algemeen enkelvoudig stemrecht. Tot slot speelden ook het politieke gewicht van het NCHV en de context van de internationale oogstakkoorden. Belangrijke delen van de Belgische oogst vloeiden terug naar de bezette bevolking. In Noord-Frankrijk was dat veel minder het geval. Daar was de bevolking veel meer aangewezen op de Duitse bezetter.

Door de acties en percepties van de lokale bevolking te benaderen vanuit transnationaal en lokaal-historisch perspectief, kwam een veel complexer en meer divers beeld naar voor van de politieke legitimiteit van burgemeesters onder vreemde bezetting. De politieke legitimiteit werd niet alleen in relatie tot de bezetter gedefinieerd, maar ook in verhouding tot de lokale bevolking en het voedselvraagstuk. In geen van beide landen holde de politieke legitimiteit volledig uit, wel kregen burgemeesters van stedelijke centra in de (vooral Franse) Etappengebieden met meer onbehagen af te rekenen¹⁷². Maar tot een openlijke breuk tussen staat en bevolking als gevolg van de gebrekkige voedselvoorziening, zoals in Wenen en Berlijn gebeurde, kwam het nergens¹⁷³. Daar zijn verschillende redenen voor. Eerst en vooral was het, paradoxaal genoeg, net dankzij de bezettingsmacht dat de machtsbasis van burgemeesters niet fundamenteel aangetast werd. De lokale bevolking beseftte nog steeds dat de Duitse overheerser de belangrijkste verantwoordelijke was voor de voedselcrisis en het leed van de burgers meer algemeen. Bovendien waren de uitgesproken negatieve percepties die in de stedelijke centra duidelijk leefden, niet absoluut of door iedereen aangenomen. Er waren ook andere stemmen zoals de clandestiene pers die begrip toonden voor de complexe positie en problemen waar burgemeesters in het

¹⁷⁰ Onder meer inwoners van de gemeente Beaurevoir klaagden over de houding van de boeren die winsten maakten. Zie: ADHS, 4M 519, 10/11/1917.

¹⁷¹ Dit sluit uiteraard niet uit dat de Franse boeren-burgemeesters geen partij trokken voor hun collega landbouwers. Dit suggereerde Nicolas Bourguinat ook al eerder voor de periode aan het begin van de 19^e eeuw. (zie: Nicolas Bourguinat, “Le maire nourricier...”, p. 96).

¹⁷² Antoon Vrints, “Sociaal protest...”, p. 46.

¹⁷³ Voor de rol en het belang van de gebrekkige voedselvoorziening en levensomstandigheden voor het ineenstorten van de Duitse en Oostenrijks-Hongaarse home-fronten, zie: Belinda Davis, *Home fires burning...*, p. 237-246 en Maureen Healy, *Vienna and the Fall...*, p. 31-86.

voedselvraagstuk mee geconfronteerd werden. Een tweede reden was dat lokale overheden de claims van hun inwoners ernstig namen. Zij aanhoorden die, erkenden ze als legitiem, reageerden en probeerden met beleid in te grijpen. Lokale overheden bleken nog veerkrachtig. Er bleef marge om te onderhandelen.

Hoofdstuk 7: Orde en veiligheid onder de bezetting: tussen ‘crise d’autorité’ en nieuwe prioriteiten voor burgemeesters

1. Inleiding

Als gevolg van de oorlogscontext beschikten de Belgische en Noord-Franse autoriteiten niet langer over het monopolie op de ordehandhaving. Het internationale oorlogsrecht wees die verantwoordelijkheid toe aan de bezettende mogendheid (art. 43)¹. De Duitse overheerser installeerde overal in de bezette gebieden eigen politiediensten en verdeelde de bevoegdheden met de gemeentebesturen². Burgemeesters en lokale agenten zagen hierdoor hun autonomie ingeperkt en hun functioneren sterk bemoeilijkt³. De afwezigheid van de Rijkswacht, de sterk uitgedunde lokale politiekorpsen en de staking van de magistratuur in het laatste oorlogsjaar lieten zich duidelijk voelen. Terwijl de belangrijkste steden hier nog enigszins gespaard van bleven, waren de industriële bekkens en rurale

¹ Art. 43: ‘The authority of the legitimate power having in fact passed into the hands of the occupant, the latter shall take all the measures in his power to restore, and ensure, as far as possible, public order and safety, while respecting, unless absolutely prevented, the laws in force in the country’. Zie: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp#art43.

² De Duitse politiediensten krijgen de laatste jaren steeds meer aandacht: Emmanuel Debruyne, “L’appareil répressif allemand dans l’arrondissement judiciaire de Mons, 1914-1918” in Amandine Thiry (e.a.) (Reds.), *Mons dans la tourmente. Justice et société à l’épreuve des Guerres mondiales (1914-1961)*, Louvain-la-Neuve, 2016, p. 23-51 en Elise Rezsöházy en Emmanuel Debruyne, “La main sinistre”. Police secrète allemande et taupes belges. 1914-1918”, *Cahiers d’Etudes du Renseignement*, 2015, 5, p. 15-36.

³ James Connolly, “Sandbags, strikes and scandals. Public disorder and problematic policing in occupied Roubaix during World War I”, *Historical Reflections*, 2016, 42, 3, p. 8-28.

gebieden door het wegvallen van de Rijkswacht ‘denuded of police’⁴. Bovendien kwam daar nog bij dat de bezetter burgemeesters en magistraten actief tegenwerkte wanneer zij pogingen ondernamen om hiertegen op te treden.

Het was tegen deze achtergrond dat historici voor de Belgische casus spraken over ‘state disintegration’ en een ‘crisis van het staatsgezag’⁵. Schaars gelijksoortig onderzoek voor bezet Frankrijk hanteert minder scherpe bewoordingen maar wijst in dezelfde richting⁶. Allen beklemtoonden zij dat de lokale autoriteiten niet of nauwelijks in staat waren om daadkrachtig het hoofd te bieden aan het banditisme- en diefstalprobleem⁷. De door historici gepresenteerde argumenten verklaren dan wel mee de stijging van diefstal en de ‘terugkeer’ van het banditisme tijdens de oorlogsjaren, zij vertellen maar één kant van het verhaal. Zo laten de bestaande studies de pogingen tot ordehandhaving door lokale machtshebbers onvermeld. Hetzelfde kan gezegd worden voor de complexe lokale samenwerkingsvormen die er ontstonden met de bezetter. In het door de historici geschetste beeld ondergaan lokale autoriteiten passief de situatie en kunnen zij maar weinig beginnen tegen de problemen waar zij mee geconfronteerd worden. Dit alles wekt de indruk dat burgemeesters en hun medewerkers ‘machteloos’ waren. Echter, doordat het onderzoek van deze historici voornamelijk focuste op de gerechtelijke vervolging en de terugkeer van de gendarmerie eind 1918, hadden zij enkel maar oog voor de reacties vanuit de centrale staat. Eerder dan de uitholling van dat geweldsmonopolie op het lokale terrein te bestuderen, deed de moeilijke situatie in het bezette land vooral dienst als *conditio sine qua non* en versnellingsmoment voor de belangrijke naoorlogse politiehervormingen⁸. De vraag hoe lokale overheden tijdens de oorlogsjaren op het terrein naar oplossingen zochten, werkten zij niet uit. Terecht besloot een recent historiografisch overzicht dan ook dat lokaal historisch onderzoek naar ordehandhaving en de dagelijkse politieke praktijk in de bezette gebieden ‘très lacunaire’ is⁹.

⁴ Clive Emsley, *Crime, Police and Penal Policy. European Experiences 1750-1940*, Oxford, 2007, p. 234 en Guillaume Baclin, Jonas Campion en Xavier Rousseaux, “Les chiffres en guerre. Occupations, justices et statistiques pénales en Belgique (1914-1950)”, *Histoire et Mesure*, 2007, 22, 1, p. 9-10.

⁵ Xavier Rousseaux en Antoon Vrints, “La répression étatique d'un phénomène de crise sociale...”, p. 272-277 en Pieter Leloup, Xavier Rousseaux en Antoon Vrints, “Banditry in occupied...”, p. 83-105.

⁶ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 109-159.

⁷ Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 382.

⁸ Benoît Majerus en Xavier Rousseaux, “The impact of war on policing in Belgium”, in: Cyrille Fijnaut (Red.), *The Impact of World War Two on Policing in North-West Europe*, Leuven, 2004, p. 47-53; Xavier Rousseaux, “Un ‘long 19e siècle’. Banditisme, protestation populaire et violence dans les territoires belges (1750-1919)”, *European Review of History*, 2013, 20, 6, p. 1000-1005 en François Welter, “Quand l'intérêt public se heurte aux obstacles institutionnels et matériels. Une police judiciaire près les parquets, solution aux défis de la Police Judiciaire en Belgique (1830-1922)”, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2011, 24, p. 44-49.

⁹ Jonas Campion, Benoît Majerus e.a., “L'appareil policier en Belgique (1830-2010)”, in Margo De Koster, Dirk Heirbaut en Xavier Rousseaux (Reds.), *Tweehonderd jaar justitie. Historische encyclopedie van de Belgische justitie*, Brugge, 2015, p. 398. Enkel Philippe Salson en James Connolly raken dit thema kort aan in hun doctoraatsscripties.

Eén van de belangrijkste redenen hiervoor is dat er nog maar weinig kruisbestuiving was tussen de zogenaamde ‘policing’ en ‘crime history’ door voornamelijk stads- en politiehistorici enerzijds, en de meer gespecialiseerde oorlogs- en bezettingshistoriografie anderzijds¹⁰. Het werk van die eerste groep onderzoekers bestudeerde voornamelijk de 19de en vroeg 20-eeuwse politionele ontwikkelingen en praktijken in de West-Europese grootsteden. Zij omschreven de bewuste periode als een tijdperk van expansie, militarisering, centralisering, professionalisering en modernisering¹¹. Deze evoluties gingen tevens gepaard met een transformatie van de aard van het politiewerk¹². Dit alles was het gevolg van de vele grootstedelijke problemen waar de lokale autoriteiten zich in de dagelijkse praktijk mee geconfronteerd zagen. Deze zogenaamde ‘policing studies’ en andere meer stadshistorische benaderingen hebben maar weinig aandacht voor de impact van meer langdurige crisismomenten, zoals de 20ste-eeuwse oorlogscontexten, op het functioneren van de politie¹³. Nochtans verstoorden deze het lokale politiewerk drastisch. Enkele vooraanstaande politiehistorici besloten recent: ‘For a long time, police and other law-enforcement institutions were only examined in terms of their immediate actions and reactions to tumultuous events in times of urban crisis. New studies have since emerged that turn this question around, not so much analysing what the police do in a crisis as what a crisis does to the police’¹⁴. Gelijkaardige bemerkingen gelden ook voor de oorlogshistoriografie. Die interesseerde zich op zijn beurt voornamelijk voor het functioneren van de politie of het handhaven van de openbare orde onder bezetting, en veel minder voor de dagelijkse politiepraktijken of de relatie met de lokale bevolking¹⁵. Aandacht gaat vooral naar de complexe relatie met de bezetter, de mate van

¹⁰ Benoît Majerus, “Conclusion. Politiques d’occupation et de répression en Europe de l’Ouest”, in: Patrice Arnaud en Fabien Théofilakis (Reds.), *Gestapo et polices allemandes. France, Europe de l’Ouest, 1939-1945*, Parijs, 2017, p. 194.

¹¹ Xavier Rousseaux, “A history of crime and criminal justice in Europe”, in René Levy e.a. (Reds.), *The Routledge Handbook of European Criminology*, Routledge, New-York, 2014, p. 44.

¹² Margo De Koster, “Politieoptredens en het dagelijkse ordenen van de stad Antwerpen, eind negentiende-begin twintigste eeuw”, in Margo De Koster e.a. (Reds.), *Werken aan de stad. Stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1900*, Brussel, 2011, p. 251-268. Zie ook: Cyrille Fijnaut, “Review: Occupations et logiques policières. La police bruxelloise en 1914-1918 et 1940-1945”, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2009, 21, p. 262-265.

¹³ Maar zelden bestuderen zij de oorlogperiode en de impact ervan. Een belangrijke uitzondering is: Clive Emsley, *Crime, Police and Penal Policy...*, p. 227-266.

¹⁴ Vincent Denis, Vincent Milliot en Chiara Lucrezio Monticelli, “Introduction: urban crises, policing crises: mirror images? (1700-1900): cities in flux and changes to policing”, *Urban History*, 2016, 43, 2, p. 201-202. Zie ook Herbert Reinke, “Police et policier en temps de crise”, in Jean-Marc Berlière, Catherine Denys e.a. (Reds.), *Métiers de police. Être policier en Europe, XVIIIe-XXe siècle*, Rennes, 2008, p. 469-473 en Jonas Campion, “Benoît Majerus, Occupations et logiques policières. La police Bruxelloise en 1914-1918 et 19140-1945” (review), *Crime, Histoire et Sociétés*, 2009, 13, 1, p. 148.

¹⁵ Melanie Bost, *Traverser l’occupation...*, p. 84.

samenwerking en de spreidstand waar agenten zich mee geconfronteerd zagen wanneer zij de bevelen van de bezetter (al dan niet) opvolgden¹⁶.

Dit hoofdstuk stelt zich tot doel om het algemene beeld over de rol en de onmacht van lokale autoriteiten om de orde te handhaven te nuanceren en vooral te diversifiëren. Door een lokale historische invalshoek te hanteren die steunt op de inzichten uit de verschillende hierboven vermelde onderzoekstradities, wordt er geopteerd om te vertrekken vanuit het perspectief van de lokale autoriteiten zelf. Enkel door stil te staan bij de praktijken, onderhandelingen en beslissingen die zij namen, kan er een meer nauwkeurige inschatting gemaakt worden van de handelingsmogelijkheden waarover zij nog beschikten. Het antwoord volgt drie sporen. Een eerste is meer institutioneel van aard en gaat na wat de impact was van zowel de mobilisatie, de desorganisatie van het lokale gezag als de oorlogs- en bezettingscontext. Op welke manier beïnvloedde dit alles de organisatie van de ordehandhaving door stedelijke en gemeentelijke overheden? Welke nieuwe actoren betraden het terrein? Welke taken en bevoegdheden trokken zij naar zich toe? Wie boette aan macht in en ten koste van wie ging dit? In het tweede deel staat het optreden van de belangrijkste actoren centraal¹⁷. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen de taken die de bezettingsmacht oplegde om de orde en veiligheid beschermd te zien, en de nieuwe taken en functies die er kwamen als gevolg van de oorlogscontext meer algemeen¹⁸. Wat ervoeren lokale besturen als problematisch, en hoe probeerden zij daaraan tegemoet te komen? Bijzondere aandacht gaat er tot slot naar het conflictueuze karakter van de transitieperiodes van de ‘entrée’ en ‘sortie de guerre’.

2. 1914: mobilisatie, desintegratie en ‘entrée en guerre’

Al tijdens de eerste oorlogsdagen zagen de Belgische en Noord-Franse burgemeesters zich geconfronteerd met verschillende problemen op het vlak van openbare orde. Het niet langer kunnen rekenen op het leger en vooral de gendarmerie als garant van de lokale veiligheid, was er zonder meer één van. Maar daar bleef het niet bij. Ook heel wat lokale politiemannen ruilden hun agentenplunje voor een legeruniform. Het gevolg was dat de

¹⁶ Bijvoorbeeld: James Connolly, “Sandbags, strikes...”, p. 9-28 en Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 382-390.

¹⁷ Margo De Koster en Pieter Leloup, “Politie en veiligheid in de Antwerpse haven. Een lappendeken van publieke, private en hybride spelers en belangen, 1890-1914”, *Stadsgeschiedenis*, 2017, 1, 12, p. 3.

¹⁸ Dit onderscheid structureerde ook het werk: Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, p.15.

gemeentelijke korpsen overal sterk uitgedund waren. Burgemeester Gheeraerds merkte voor de Aalsterse gemeenteraad op dat ‘den oproep der soldaten’ had geleid tot een merkelijke vermindering van het aantal agenten. Van de 24 agenten waren er wel 14 in dienst getreden¹⁹. Gelijkaardige percentages vielen ook op te tekenen in stedelijke centra als Brussel, Rijsel, Gent, Mechelen of Luik²⁰. Hier beschikten hoofdcommissarissen en burgemeesters soms plotsklaps over één derde minder agenten dan voor de oorlog. Frans Schmit, het hoofd van de Antwerpse politie, zag van zijn voor de oorlog 1002 man tellende politiekorps ongeveer 300 leden de wapens opnemen²¹. De impact van deze numerieke terugval was niet overal gelijk. Zo wees Majerus er al op dat voor een goed begrip van de desorganisatie van de lokale politiekorpsen moet gekeken worden naar het specifieke profiel van de agenten die dienst namen. Hij benadrukte voor Brussel dat het vaak jongere agenten betrof die in vreedstijd patrouillewerk in de straten uitvoerden²². Ook in Antwerpen en Aalst lijkt dit het geval geweest te zijn, daar bleven vooral de oudste agenten ter plaatse. Terwijl in de havenstad 3 op 12 commissarissen in dienst trad tegenover 263 agenten, bleven ook in Aalst de leidinggevendenden van het korps, de commissaris en de twee adjunct-commissarissen, ter plekke²³. De mobilisatie van agenten of politiekorpsen had de zwaarste gevolgen in kleinere steden, gemeenten en dorpen op het platteland. Niet alleen speelde de Rijkswacht er voor de oorlog een meer doorslaggevende rol, het aantal politiemannen of veldwachters lag er van oudsher een heel pak lager. Meer nog dan in de steden was ordehandhaving er een zaak van de burgemeester en zijn veldwachters gebleven²⁴. Gezien de hogere mobilisatiegraad verschilde bovendien ook de situatie in Frankrijk danig van die in België. Lokale politiekorpsen werden er zwaarder getroffen. Salson becijferde dat in Saint-Quentin nog één van de vier commissarissen ter plaatse was. Slechts de helft van de agenten, de

¹⁹ S.A.A., Gemeenteraadsverslagen, 24/08/1914 en *De Volksstem*, 04/08/1914. Nog een andere bron stelt dat: ‘Van de 29 vast benoemde politieagenten waren er in april 1915 16 in dienst, terwijl er 13, opgeroepen in het leger, tegen de vijand streden’. Volgens lokaal historicus Dirk Meert was het zo dat ‘het aantal agenten door de mobilisatie van 34 naar 20 teruggebracht (was). Samen met 56 brandweermannen zorgden ze voor de stedelijke veiligheid’. Zie: Dirk Meert, *Aalst 1914-1918...*, p. 145.

²⁰ Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, p. 25 (299 van de 803 agenten waren afwezig); In Rijsel waren er zo’n 90 agenten gemobiliseerd. (ADN, 9R 584); Gent: ‘Door de mobilisatie waren er nog maar 90 echte agenten in dienst’. Zie: Giselle Nath, *Voedselschaarste en voedselbedeling...*, p. 156; Geert Clerbout, *Oorlog aan de Dijle...*, p. 117 (‘Van de 89 Mechelse agenten keerden er in oktober amper 33 terug. Eind 1915 telde het korps 54 leden’). In het Luikse zou ongeveer ‘un peu plus de la moitié’ van de agenten dienst genomen hebben in het leger. Zie: Jean Brose, *Histoire de la police liégeoise de 1795 à nos jours*, Luik, s.d., p. 426-427.

²¹ SA, Verslagen CBS, 16/01/1915 en *Idem*, Gemeentebled, 28/12/1914.

²² Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...* p. 24-28.

²³ Maarten Van Alstein, *Belegde stad...*, p. 97. Voor de situatie in Aalst, zie ook: Jos Ghysens, *De gemeentepolitie van Aalst (1830-1994)*, Aalst, 1994, p. 129.

²⁴ Axel Tixhon, “Police and social control in the Belgian country areas (1840-1885)”, in Xavier Rousseaux (Red.), *Guises of power. Integration of society and legitimation of power in Sweden and the Southern Low Countries, ca 1500-1900*, Uppsala, 2001, p. 151-175.

oudsten onder hen, deed nog dienst. In Laon en Rijsel was de situatie niet veel beter²⁵. De prefect van het Noorden, Trépont, was zich begin augustus 1914 zeer bewust van de risico's die dit inhield. Via zijn medewerkers in de sous-prefecturen hield hij tijdens de eerste weken nauwgezet toezicht op welke plaatsen politiecommissarissen hun legercontingent vervoegd hadden. Waar mogelijk probeerde hij tijdelijke vervangers te installeren of vroeg hij aan leden van de gerechtelijke politie om bijstand te verlenen²⁶.

Een andere verklaring voor de terugval in het aantal agenten was postverlating²⁷. Dit ontregelde de organisatie van de lokale korpsen nog verder. Net als bij de burgemeesters lijkt het vaker te zijn voorgekomen in Noord-Frankrijk dat agenten nog voor de bezetting naar het vrije gedeelte vluchtten. Opvallend is vooral dat een hoger aantal politiecommissarissen ontbrak²⁸. Bij hen leefde de idee dat zij als 'fonctionnaires de l'Etat' niet onder bezetting konden en mochten functioneren, de instructies om ter plaatse te blijven ten spijt²⁹. Lokale autoriteiten laakten een dergelijke houding. Zij rekenden net op hen in deze moeilijke dagen. Om die reden legde het Antwerpse schepencollege, na het bombardement op de stad, lijsten aan met personeel dat op de vlucht geslagen was en lanceerde het verschillende (succesvolle) oproepen aan gevluchte agenten om terug te keren³⁰. Van de ongeveer 130 agenten die wijk genomen hadden, keerde het merendeel de dagen en weken erna terug³¹. Wie dat niet of veel te laat deed, werd gestraft of ontslagen³².

Deze daling van het aantal agenten dwong stedelijke en gemeentelijke overheden om zich aan te passen. Wilden zij de orde handhaven, dan was het zaak om de werking van de bestaande lokale politiekorpsen te hervormen en om aanvullende initiatieven te nemen. Meteen trok men verloven in en paste men uurroosters aan. Een tweede stap bestond in België uit het opvorderen van de actieve en later ook inactieve burgerwachten³³. Om onduidelijkheid over hun functioneren te vermijden, niet in het minst na de eerste uitpattingen van geweld tegen de burgerbevolking en de Duitse verantwoordingen hiervoor, kregen lokale overheden omstandige instructies. Onder meer in Henegouwen verzond de provinciegouverneur verschillende omzendbrieven. Hij benadrukte dat zowel de actieve als de inactieve burgerwachten (die laatste hadden geen eigen uniform) verplicht waren om zich duidelijk vestimentair te onderscheiden (blauw hemd en een

²⁵ Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 382 e.v.

²⁶ ADN, 9R 32, 'Commissaires et agents de police mobilisés ou en sursis d'appel (août 1914)'.

²⁷ Maarten Van Alstein, *Belegde stad...*, p. 97 e.v.

²⁸ In Fourmies bleef die wel aan. Zie: Georges Gromaire, *L'occupation allemande...*, p. 63.

²⁹ René Delames, *Valenciennes. Occupation...*, Vol 1, p. 16 en Annie Deperchin, "Justice et front...", p. 189.

³⁰ SA, Verslagen CBS, 08/10/1914 en SA, Gemeentebblad, 28/12/1914.

³¹ Maarten Van Alstein, *Belegde stad...*, p. 101.

³² SA, Verslagen CBS, 15/10/1914 en 09/11/1914.

³³ Piet Veldeman, "Garde Civique..." en Idem, "La garde civique est morte! Ni fleurs ni couronnes. De reorganisatie van de openbare macht in de marge van de grondwetsherziening van 1921", in *En toen zwoegen de kanonnen...*, p. 182-184.

armband) en hun veelal verouderde wapens zeer openlijk te dragen³⁴. Van burgemeesters kregen zij de opdracht om bewakings- en controleopdrachten uit te voeren op belangrijke openbare plaatsen zoals spoorwegen, telegraafposten en belangrijke wegen of kruispunten. De burgerwacht werd voor dergelijke politietaken ingezet. Het Belgische leger rekende nauwelijks of niet op hun hulp³⁵. Al vanaf 3 augustus vorderden de burgemeesters van de belangrijkste steden hen op, elders gebeurde dat pas een paar dagen later. Net als in andere provincies herinnerde de provinciegouverneur Maurice Damoiseaux burgemeester Pardaens eraan dat het de opgevorderde burgerwachten strikt verboden was om hun wapens te dragen wanneer het invasieleger naderde³⁶. Voorzichtigheid was geboden, onder geen enkel beding mochten zij de wapens tegen het invasieleger opnemen³⁷.

Veel tijd kregen de Belgische burgerwachten niet om hun taken te vervullen. Naarmate het Duitse leger steeds verder optrok, werden zij voor de aankomst van de vijand stelselmatig ontbonden³⁸. Om die reden, maar evenzeer omwille van hun weinig professionele karakter, bouwden burgemeesters andere aanvullende initiatieven uit. In afwachting van de benoeming van nieuwe agenten opteerden zij er zoals in vroeger dagen voor om deze taak tijdelijk toe te vertrouwen aan betrouw- en eerbare inwoners van de stad³⁹. Overal riepen burgemeesters vrijwilligers op om de politie bij te staan⁴⁰. Het Aalsterse schepencollege riep de hulp in van de brandweermannen om de lokale politie en de officiële burgerwacht te ondersteunen⁴¹. Daarnaast wierf het nog eens tien voorlopige agenten aan. De meest bekwame zou men later in dienst houden⁴². Stadsbesturen van de grootste steden van het land gingen nog een stap verder en bouwden begin augustus 1914 heuse hulp- en burgerkorpsen uit. Zo riepen onder meer de Brusselse, Antwerpse en

³⁴ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.1., Brief van provinciegouverneur Damoiseaux aan de burgemeesters, 16/08/1914.

³⁵ Met uitzondering van in Luik en Brussel waar zij hielpen met militaire verdedigingswerken in de dagen voor de inname.

³⁶ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.0., Omzendbrief van de provinciegouverneur aan de gemeentebesturen, 16/08/1914.

³⁷ Iets wat volgens Veldeman sporadisch was gebeurd. De regering wilde dit vermijden. Piet Veldeman, "Garde civique...".

³⁸ Patrick Goossens en Lieven Meiresonne, *Vlaanderen niemandsland 1914. Van gendarmen, vrijwilligers en burgerwachten tijdens de Eerste oorlogsmaanden*, Leuven, 2009.

³⁹ Catherine Denys, "The development of police forces in urban Europe in the eighteenth century", *Journal of Urban History*, 2010, 36, 3, p. 12. Voor het toelaten van privé-bewaking door particulieren bij het begin van de oorlog, zie: Pieter Leloup, "The private security industry in Antwerp (1907-1934). A historical-criminological analysis of its modus operandi and growth", *Crime History & Societies*, 2015, 19, 2, p. 126.

⁴⁰ Giselle Nath, *Voedselschaarste en voedselbedelingen...*, p. 157.

⁴¹ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.1., Brief van de Arrondissementscommissaris aan de gemeentebesturen, 18/08/1914.

⁴² *De Volksstem*, 04/08/1914; *De Werkman*, 14/08/1914 en S.A.A, Gemeenteraadsverslagen, 24/08/1914.

Gentse burgemeesters burgerpolitie in het leven⁴³. Al op 8 augustus had Jan De Vos 150 burgeragenten onder zijn verantwoordelijkheid, een aantal dat vier jaar lang stelselmatig zou toenemen⁴⁴. Het stadsbestuur voorzag de voorlopige agenten van een knuppel en een band rond de arm, elders kregen ze enkel een hoofddeksel of een mantel⁴⁵. Het opnieuw incorporeren van ongetrainde burgers ter verzekering van de openbare orde was zeker geen exclusief Belgisch fenomeen. Noord-Franse burgemeesters mochten dan wel niet beschikken over een traditionele ‘garde civique’, op vraag van de prefecten gingen zij wel overal in de belangrijkste steden van het Noorden en Pas-de-Calais over tot de inrichting van ‘gardes civiles’⁴⁶. Ephrem Coppeaux zag zich hier in Fourmies al op 30 juli toe gedwongen⁴⁷. De burgeragenten, voorzien van olijfgroene armbanden, kregen vanuit de prefectuur de opdracht om samen met de resterende lokale politie de orde te bewaren. Het ging om 66 gewapende mannen, allen ouder dan 47. Zij werden verdeeld over vier sectoren in de stad⁴⁸. Niet veel later patrouilleerden ook in de Rijksse straten burgeragenten⁴⁹. Wanneer enkele weken later duidelijk werd dat de burgervrijwilligers niet volstonden, besloot Charles Delesalle om ook douaniers aan te stellen als hulpagenten.

De numerieke kracht van het politiekorps was lang niet de enige kopzorg van de Belgische en Noord-Franse lokale autoriteiten. Tal van nieuwe taken kwamen op haar af⁵⁰. De boodschap die het Belgische centrale gezag begin augustus 1914 uitstuurde, liet er geen misverstanden over bestaan. Men rekende op hen: ‘L’administration communale doit, sauf empêchement absolu, suivre son cours régulier. Il lui appartient plus que jamais de veiller au maintien de l’ordre et de la sécurité’⁵¹. Overall gaven burgemeesters de talrijke instructies door aan hun lokale agenten. Provinciegouverneurs, prefecten en de legerleiding vroegen om het aantal vreemdelingen na te gaan die in de stad leefden, een

⁴³ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, ODV, p. 87 e.v.; Maarten Van Alstein, *Belegerde stad...*, p. 52 en Giselle Nath, *Voedselschaarste en voedselbedelingen...*, p. 156-157.

⁴⁴ De aanzet voor hun oprichting werd al gegeven op 6 augustus, zie: SA, Gemeenteraadsverslagen, 06/08/1914.

⁴⁵ SA, Archief van de Burgerpolitie, ‘Kortbondig historiek van de burgerpolitie’, 1919.

⁴⁶ ADN, 9R 34, Brief van de prefect aan de burgemeesters van het departement, 16/09/1914.

⁴⁷ AMF, Copies des lettres du mairie, 263, Brief van burgemeester Coppeaux aan de Sous-Prefect van Avesnes, 30/07/1914.

⁴⁸ AMF, H 21, ‘Organisation du corps des gardes civils’, Instructies van de prefect aan de burgemeesters, 28/07/1914. Art.4 van de instructie stelde dat: ‘En cas d’invasion par l’ennemi du territoire de la circonscription à laquelle ils sont affectées, ces corps spéciaux seront dissous et l’effet des engagements prendra fin ipso facto’.

⁴⁹ AML, 4H 6, Nôtes journalières, 09/08/1914 en ADN, 74 J 241-242-243, ‘Papiers de Pierre Dumont, représentant de commerce employé comme interprète à la mairie de Lille de 1914 à 1919’, 17/08/1914 en uittreksels uit de pers: *La Dépêche*, 12/08/1914.

⁵⁰ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, p. 41-42.

⁵¹ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.1., Instructies van de arrondissementscommissaris aan de gemeentebesturen, 08/08/1914.

maatregel om mogelijke spionnen te ontmaskeren⁵². Op de muren van het Antwerpse ‘réduit national’ stond al op 4 en 5 augustus te lezen dat Duitse en Oostenrijkse onderdanen het grondgebied moesten verlaten⁵³. Vanuit Rijsel liet men een paar weken later 600 Duitsers overbrengen naar de niet bedreigde Franse departementen⁵⁴. Elders gingen burgemeesters de aanvragen van ingezetenen van Duitse origine na alvorens die een voorlopige verblijfsvergunningen toegekend kregen⁵⁵. Terzelfdertijd riepen burgemeesters met regelmaat van de klok op tot kalmte. Het was zaak om geen wilde geruchten de wereld in te sturen en om niet te pas en te onpas inwoners te beschuldigen van spionage. Voorts dienden vluchtelingen opgevangen, cafés tijdig gesloten en allerlei informatie verspreid⁵⁶.

Behoudens het uitvoeren van deze taken, zagen lokale besturen toe dat er orde heerste in de straten. Als gevolg van de oorlogscontext en de emoties die dit onvermijdelijk met zich meebracht, was dat geen eenvoudige taak. Lokaal onderzoek naar de Belgische en Noord-Franse ‘Augusterlebnis’ legde al duidelijk bloot dat de spanningen bij momenten hoog opliepen in de belangrijkste grootstedelijke centra. Een eerste bron van ordeverstoring was een direct gevolg van de eerder al vermelde ‘panique alimentaire’ die er in de dagen voor en tijdens de mobilisatie rondwaarde in de stedelijke en industriële centra. Die opstootjes legden al een eerste keer het moeizame optreden van de sterk uitgedunde lokale politiekorpsen bloot. De voedselrelletjes waren nog maar nauwelijks gaan liggen wanneer de afkondiging van de algemene mobilisatie en het nieuws van de Duitse inval aanleiding gaven tot patriottische manifestaties in de straten. Dit leidde hier en daar tot etnische spanningen, voornamelijk in de steden die een niet onbelangrijke Duitse gemeenschap herbergden⁵⁷. Vrints en Majerus duiden dit omstandig in hun onderzoek naar de Antwerpse en Brusselse anti-Duitse rellen⁵⁸. Dat het zich vermoedelijk niet tot deze steden beperkte, of dat althans de vrees daartoe bestond, blijkt uit een

⁵² Voor de situatie in Noord-Frankrijk: ADN, 9R 584 en AMF, Copies des lettres du mairie, Brief van burgemeester Coppeaux aan de Prefect, 07/08/1914. Voor de context van de uitwijzigingen van Duitse en Oostenrijkse inwoners in België, zie: Frank Caestecker en Antoon Vrints, “The National Mobilization of German Immigrants and Their Descendants in Belgium, 1870-1920”, In Panikos Panayi (Red.), *Germans as Minorities During the First World War: a Global Comparative Perspective*, Farnham, 2014, p. 123–146.

⁵³ SA, Archief van de Antwerpse politie, ‘Expulsion d’étrangers’, Affiches van 4 en 5 augustus 1914.

⁵⁴ AML, 4H 6, Nôtes journalières, 22/08/1914.

⁵⁵ AVLL, H-A, 1914-1918, I, Brief van Ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken Carton aan de burgemeesters, 10/08/1914.

⁵⁶ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, p. 42.

⁵⁷ Zie bijvoorbeeld Luik: Dominique Nahoé, “La population Liégeoise face aux soldats allemands en août 1914”, in Claudine Schloss en Christine Maréchal, *1914-1918. Vivre la guerre à Liège et en Wallonie*, Luik, 2015, p. 172-173.

⁵⁸ Antoon Vrints, “Moffen buiten! De anti-Duitse rellen in augustus 1914 te Antwerpen”, en Benoît Majerus, “‘L’âme de résistance sort des pavés mêmes’? Quelques réflexions sur la manière dont les Bruxellois sont entrés en guerre (fin juillet 1914- mi août 1914)”, in Serge Jaumain e.a. (Reds.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale: nouvelles tendances de la recherche historique*, Brussel, 2005, p. 33-46 en 47-63.

schrijven van de Brusselse procureur-generaal Prelle de La Nieppe⁵⁹. Een kleine week nadat de belangrijkste woelingen in Antwerpen en Brussel gaan liggen waren, drong de circulaire nog aan om fors op te treden wanneer collectieve acties ten aanzien van Duitse inwoners zich voordeden.

Hoewel baanbrekend onderzoek al 40 jaar geleden de mythe van het eensgezinde patriottische karakter van de Franse ‘entrée en guerre’ doorprikte, is het niet onbelangrijk te benadrukken dat gelijksoortige anti-Duitse sentimenten ook in enkele Noord-Franse steden voorkwamen⁶⁰. De morfologie ervan week nauwelijks af van de beschreven gebeurtenissen in Brussel en Antwerpen. Deze ‘manifestations xénophobes à l’égard des Allemands, d’Autrichiens, ou supposés tels’ namen een hoge vlucht tijdens de eerste oorlogsdagen, voornamelijk in het Rijksse vanaf 3 augustus⁶¹. De politiecommissaris opende zijn naorlogs rapport met deze gebeurtenissen: ‘Des manifestations se déroulent dans les rues de la ville et quelques maisons de commerce allemandes sont mises au pillage’⁶². Een medewerker van het stadhuis merkte op dat verschillende Duitse inwoners ‘manifestent leur sentiments à haute voix, ce qui leur a valu des lynchages en règle’⁶³. De politie was gedwongen tussen te komen, iets wat de dagen erna steeds moeizamer zou verlopen. Ondanks een eerdere oproep tot kalmte van burgemeester Delesalle, deden er zich enkele incidenten voor. Op 5 augustus stond de stad onder hoogspanning⁶⁴. De publieke oproep van Delesalle om de reclameborden van ‘Bouillon Kubb’, verdacht van Duitse spionage, neer te halen, was daar zeker niet vreemd aan⁶⁵. De hele dag trokken er manifestaties door de stad die zich richtten tot al wat Duits klonk. Een groep van ongeveer 600 man gooide de ramen in van een Miele-filiaal en ook een juwelierszaak moest eraan geloven. Verschillende andere winkels, verdacht van Duitse sympathieën, werden geïsoleerd. Enkele Duits-joodse inwoners, beschuldigd van spionage, kregen het hard te verduren. Later die dag richtte de massa zich tot de kantoren van de verzekeringsmaatschappij ‘la Victoria de Berlin’: ‘Les bureaux sont envahis, portes et fenêtres sont enfoncées et du mobilier est projeté dans la rue; rien n’y échappe: livres de comptabilité, objets divers, rideaux, etc’⁶⁶. De lokale politie kon de

⁵⁹ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.1., Omzendbrief van procureur-generaal bij Hof van Beroep Brussel aan de Procureurs des Konings, oorspronkelijk 11/08/1914, verspreid naar de lokale overheden op 13/08/1914.

⁶⁰ Jean-Jacques Becker, *Comment les Français sont...*, p. 497-513.

⁶¹ Robert Vandenbussche, “Lille et la guerre...”, p. 181.

⁶² ADN, 9R 584, ‘Lille sous l’occupation: notes dactylographiées du Commissaire Central de police’, 12/11/1918, p. 1.

⁶³ ADN, 74 J 241-242-243, *Papiers de Pierre Dumont...*, 03/08/1914 en 04/08/1914.

⁶⁴ *Idem*. Zie ook: Paul Trochon, *Lille avant et pendant l’occupation allemande*, 1922, Rijsel, p. 5-7.

⁶⁵ Robert Vandenbussche, “Lille et la guerre...”, p. 181. Gelijkaardige bevelen kwamen ook voor in Solesmes: Claudine Pardon, *La Grande Guerre au quotidien...*, p. 24.

⁶⁶ ADN, 74 J 241-242-243, *Papiers de Pierre Dumont...*, 05/08/1914 en de politieverlagen bewaard in: AML, 4H 273.

situatie niet langer de baas: ‘quelques agents de police essayent vainement d’intervenir’. Fors ingrijpen en een persoonlijke tussenkomst van de Franse bevelhebber, generaal-gouverneur Percin, bleken nodig om de situatie de baas te blijven. Hij gaf het bevel om de hele nacht militairen te laten patrouilleren door de stad. Handelaars die een gelijkaardig lot vreesden, namen intussen preventieve maatregelen. Zij hingen boodschappen op als: ‘La maison est exclusivement française’ en ‘Le patron est au 43^e’. Delesalle die zijn fout inzag, liet Elzassers met dit karwei helpen. Anti-Duitse woelingen lijken zich niet te hebben beperkt tot de Rijzelse agglomeratie alleen. Rapporten getuigen onder meer van gelijkaardige voorvallen in Douai. In een rapport aan de prefect was de commissaris gedwongen toe te geven dat zijn korps de grootste moeite had gehad om een groep van ongeveer 1500 man die doorheen de stad trok, uit elkaar te slaan⁶⁷.

3. Institutioneel kader, modus vivendi en herstel: een lokale aangelegenheid

Wanneer de bewegingsoorlog in de herfst van 1914 ten einde kwam, besloot men in Duitse militaire en politieke kringen om werk te maken van de organisatie van de bezetting. Orde en rust waren daarbij essentieel. De bezette gebieden waren immers als opslag- en transitplaatsen van militair materiaal of rust- en trainingsplaatsen voor soldaten, van groot militair, logistiek en economisch belang⁶⁸. Boven alles moest de veiligheid van de Duitse troepen worden gegarandeerd⁶⁹. Maar op termijn zou het ook de economische exploitatie van de bezette gebieden ten goede komen, zo luidde de redenering. Dit alles moest namelijk op een zo efficiënt mogelijke manier verlopen⁷⁰.

De legerleiding en het bezettingsapparaat stonden niet alleen in dat streven naar rust en orde. Ook het merendeel van de Belgische en Noord-Franse burgemeesters beseftte dat zij maar beter tot een overeenkomst kwamen met de bezetter. De Schaepdrijver merkte dat al eerder op: ‘as regards the occupiers’ other priority, that of public order, their wishes largely met those of the Belgian authorities’⁷¹. Gezien de wederzijdse belangen kwamen

⁶⁷ ADN, 9R 20, Rapport aan de prefect door de politiecommissaris van Douai, 05/08/1914.

⁶⁸ Sophie De Schaepdrijver, *Gabrielle Petit. The death and Life of a Female Spy in the First World War*, Londen, 2015, p. 48.

⁶⁹ Alan Kramer, “Besatzung (Westen)”, in: Gerhard Hirschfeld en Irina Renz (Reds.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Paderborn, 2003, p. 381-384 en Larissa Wegner, “Besatzung...”, p. 159-183.

⁷⁰ Rudi Van Doorslaer, “De politie in de Lage Landen en haar confrontatie met het nazisme”, in *BMGN - Low Countries Historical Review*, 2008, 123, 3, p. 378.

⁷¹ Sophie De Schaepdrijver, “Belgium...”, p. 391

bezitters en burgemeesters overeen dat de lokale vooroorlogse Belgische en Franse politiediensten in de mate van het mogelijke overeind zouden blijven. Die beslissing was ingegeven door pragmatiek. Beiden hadden daarbij te winnen. Bezitters duldden de lokale agenten vanuit de redenering dat dan minder Duitse personeel ingeschakeld moest worden. Bovendien kon de terreinkennis van die eersten goed van pas komen. Burgemeesters zagen lokale politieagenten dan weer als trouwe medewerkers, uitvoerders van beleid en als een bron van informatie om op de hoogte te blijven van wat er leefde onder de bevolking. Dat laatste blijkt duidelijk uit de instructies van burgemeester Charles Tauchon in de dagen na de inname van Valenciennes. De politiecommissaris sprak er in zijn naam tot de agenten en vroeg: ‘à reprendre courage, et leur recommanda l'obéissance la plus absolue à leurs chefs. Il fut entendu qu'ils reprendraient leur service, notamment pour assurer la propreté de la Ville, exerceraient un rôle scrupuleux de surveillance, et renseigneraient la Municipalité sur tous les événements locaux’⁷². Bedoeling was dus dat de lokale politieagenten dienstdeden als intermediären tussen de bevolking, de Duitse politiediensten en de lokale autoriteiten. Niettegenstaande deze gemeenschappelijke betrachtting, verschilde het functioneren van de vele lokale korpsen sterk. Of burgemeesters erin slaagden om een effectieve ordehandhavingpolitiek uit te bouwen, kon variëren naargelang hun machtsbasis, autonomie, organisatorische mogelijkheden of andere lokale omstandigheden.

Het organisatorisch stelsel: tussen bezettingsmacht, gerecht en lokale overheid

Voor een goed begrip van het functioneren van de agenten en de mogelijkheden die lokale autoriteiten nog restten, is het organisatorisch stelsel waarbinnen zij opereerden essentieel⁷³. Naargelang de lokale, regionale of nationale context, verschilde die. Samengevat bestond dit institutioneel kader uit drie actoren die mee de handelingsmogelijkheden en het dagelijkse optreden beïnvloedden: de lokale besturen zelf, de Belgische en Franse gerechtelijke diensten en tot slot het Duitse orde-apparaat (politiediensten, oorlogsrechtbanken, etc.).

De organisatie van de Duitse politiediensten was complex en verschilde naargelang de bezettingszone en de Duitse legers die België en Noord-Frankrijk bezetten⁷⁴. Veelal kenden zij een tweeledige structuur, namelijk de Militaire- en Geheime Politie (Feldpolizei of Feldgendarmerie en Geheime Feldpolizei). Veel meer dan die tweede, rekende men

⁷² René Delame, *Valenciennes...*, Tome II, p. 5.

⁷³ Deze term ontleen ik aan Cyrille Fijnaut uit: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2009, 21, p. 261-266.

⁷⁴ Emmanuel Debruyne, “L'appareil répressif allemand...”, p. 23-51, Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, p. 17 en Georges Gromaire, *L'occupation allemande...*, p. 51.

voornamelijk op die eerste voor de meer dagdagelijkse taken van ordehandhaving in de bezette steden en gemeenten. Die tweede hield zich voornamelijk bezig met de veiligheid van de troepen, en dus het bestrijden van spionage of eventuele verzetsactiviteiten. Naast dit tweeledige karakter beklemtonen historici vandaag ook unaniem het belang van het onderscheid tussen de politiediensten in het Generalgouvernement en de Etappengebieten, dit zowel qua organisatiestructuur, omvang als effectiviteit. De Duitse historica Larissa Wegner vatte dit treffend samen: ‘Noch stärker als in Belgien [Generalgouvernement] ging es im unmittelbaren Hinterland der Front [Etappengebiet] um die Sicherheit der Truppe, weshalb Aufrechterhaltung von "Ruhe und Ordnung" sowie Spionageabwehr höchste Priorität hatten’⁷⁵. Ook de greep van de Duitse bezetter op de Belgische en Franse politiekorpsen verschilde naargelang de bezettingszones. Volgens de strikt militaire logica was de controle vanuit de Kommandanturen over de Belgische en Noord-Franse lokale agenten forser in de Etappengebieten⁷⁶. De machtsbasis van de burgemeesters en politiecommissarissen kromp er sterker dan in het Generalgouvernement. Daar slaagden lokale autoriteiten er wel meer in om een (relatief) autonome positie te behouden en was de ondergeschiktheid minder uitgesproken⁷⁷.

Over een centraal aangestuurd plan voor de organisatie van de Duitse en lokale politiediensten beschikte de bezetter in de Etappengebieten niet. Elke Etappen-Inspektion had een eigen politiekorps voor haar grondgebied. Daarnaast beschikte ook de machtige Etappenkommandant in de hoofdplaatsen met Etappenkommandantur, over militaire gendarmen en soldaten die te oud of (tijdelijk) ongeschikt waren voor de dienst aan het front. Een andere bijzonderheid was de ‘Landwache’ die in meer rurale streken opereerde. Tijdens oogstperiodes stonden deze Duitse hulpkorpsen in voor de bewaking van de velden en het coördineren van de oogstwerken⁷⁸. De autonomie die een Kommandantur en Etappen-Inspektion genoten binnen de organisatie van de Duitse legers, verklaart in belangrijke mate de lokale of regionale variaties in de rol die lokale agenten nog te spelen hadden. Zo lijkt het erop dat agenten in Fourmies minder bewegingsvrijheid en autonomie genoten dan hun Belgische collega’s uit Aalst. Die eersten waren sterker uitgedund, werden rechtstreeks ingeschakeld en aan omstandigere regels onderworpen. Agenten mochten er bijvoorbeeld vanaf eind 1914 enkel overdag in de straten patrouilleren en dit slechts op bepaalde door de Kommandantur vastgelegde uren⁷⁹.

Niet alleen de aard van het bezettingsregime verklaart de Duitse impact op de politionele activiteiten, eveneens een belangrijke rol speelde de specifieke lokale context.

⁷⁵ Larissa Wegner, “Besatzung...”, p. 157-164.

⁷⁶ Emmanuel Debruyne, “Combattre l’occupant en Belgique et...”, p. 26.

⁷⁷ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, p. 13-153 en Emmanuel Debruyne, “L’appareil répressif...”, p. 27.

⁷⁸ Georges Gromaire, *L’occupation allemande...*, p. 51 e.v.

⁷⁹ AMF, Copies des lettres du mairie, 335, Brief van burgemeester Coppeaux aan de Commandant, 10/04/1915.

Zo had ordehandhaving voor de bezetter in rurale, afgelegen of verder van het front verwijderde streken niet hetzelfde urgente karakter als in grootstedelijke of industriële centra dicht bij de frontlijn. Daar had de bezettingsmacht er meer belang bij om de lokale politiekorpsen overeind te houden en met hen samen te werken. In steden als Rijsel, Roubaix, Tourcoing, Gent, Antwerpen, Brussel, Charleroi, Bergen, Cambrai en Luik bleven de stedelijke korpsen vier jaar lang overeind. De doelstellingen van de stedelijke overheid en bezetter voor wat betreft ordehandhaving vielen er ook meer samen. Meer dan alleen rustplaatsen voor de frontsoldaten, waren het ook stuk voor stuk belangrijke economische, administratieve en infrastructurele knooppunten. Lokale politieagenten faciliteerden mee de controle over de vele inwoners, hadden kennis van het lokale terrein en stonden in contact met de bevolking. Voor de bezetter gold de regel: hoe minder soldaten er nodig waren om de orde te verzekeren in de steden en gemeenten achter het front, hoe meer er aan het front zelf konden worden ingezet. In kleinere gemeenten en dorpjes op het platteland kon de situatie variëren. Op sommige plaatsen, voornamelijk dicht bij het front, was de greep en controle vanuit de bezetter ongetwijfeld groter. Zeker wanneer de samenstelling van de lokale korpsen zwaar geleden had onder de invasie. Zo merkte Philippe Salson in zijn studie over de situatie in de frontstad Saint-Quentin op dat: 'La logique est donc partout la même: les fonctionnaires français participent aux tâches de surveillance, effectuent des rondes mais ils ne peuvent directement sanctionner, le monopole de la contrainte étant réservé à l'autorité allemande'⁸⁰. Ook de dd. sous-prefect van Cambrai, Jules Hélot, liet er geen misverstanden over bestaan in de zomer van 1915. Over de landbouwgemeenschappen rond Cambrai schreef hij dat: 'La police n'existe plus'⁸¹. Al voor de oorlog was het orde handhavende potentieel er beperkt, en de invasie had dit nog versterkt. Daar niet ver vandaan in Solesmes deelde burgemeester Cartegnie midden 1915 aan de gemeenteraad mee dat de twee veldwachters het moeilijk hadden om zich te laten gelden. Hun geringe aantal in verhouding tot Duitse agenten, maakte samen met hun verminderde effectiviteit dat hun belang afnam. Cartegnie stelde dat het effect van hun optreden vooral moreel was, het daadwerkelijk beteugelen van criminaliteit lukte nog maar moeilijk.

De bemerking van burgemeester Cartegnie dat de veldwachters van Solesmes afhingen van de Kommandantur voor het toepassen van sancties is in de context van bezet Frankrijk niet zo vreemd⁸². De dd. Burgemeester raakt hiermee aan een essentieel verschil met de situatie in België en het Generalgouvernement. Net zoals in vreedstijd was het optreden en de effectiviteit van de politiediensten namelijk onlosmakelijk verbonden met het functioneren van de gerechtelijke instanties. Wat dat betreft, ondervond de werking van de magistratuur in de Etappengebieden, en dan bijzonderlijk in bezet Frankrijk, de

⁸⁰ Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 387.

⁸¹ Jules Hélot, *Cinquante mois sous le joug...*, p. 264.

⁸² AMS, Gemeenteraadsverslagen, 20/07/1915.

meeste hinder. Zo toonde het onderzoek van Melanie Bost al eerder aan dat de impact van de invasie op de personeelsbezetting in de Belgische magistratuur reëel, maar niet onoverkomelijk was. Vooral in het Generalgouvernement zag de magistratuur nog de mogelijkheid om zich te herorganiseren en haar werking aan te passen aan de bezettingscontext⁸³. In het Belgische Etappengebied ging dit heel wat moeilijker⁸⁴. Tekenend voor de moeilijkheden aldaar was dat de West- en Oost-Vlaamse Hoven van Assisen er niet in slaagden om zitting te houden voor mei 1916⁸⁵. Ook de werking van andere rechtbanken ondervond op veel plaatsen vier jaar zware hinder, maar hier en daar bleven deze zeker wel nog overeind. De Aalsterse politierechtbank bijvoorbeeld, kreeg al eind 1914 opnieuw toestemming om zitting te houden⁸⁶. In de Noord-Franse Etappengebieden was er van een gelijkaardig beperkt herstel zoals in de Belgische Etappengebieden heel wat minder sprake. Zo benadrukte rechtshistorica Annie Deperchin al meermaals het ontwrichtende karakter van de invasie⁸⁷. Zij schatte dat zeker 1/3 van de magistraten in bezet Frankrijk afwezig was⁸⁸. De onduidelijke instructies aan de vooravond, de schrik voor het oorlogsgeweld, de trage reacties vanuit Parijs in augustus 1914 en de periode van het gerechtelijke verlof hadden voor gevolg dat heel wat magistraten vier jaar lang afwezig waren. Samen met de rigide bezettingsstructuur verstoorde dit de organisatie van de rechtspraak grondig. De Duitse bezetter hield nauwelijks of geen rekening met de juridische of administratieve grenzen en perkte de mobiliteit van de ter plaatse gebleven magistraten in. Het gevolg was dat de contacten tussen de procureurs, het parket en de agenten op het terrein zeer moeizaam verliepen. Wat in het Belgische Generalgouvernement wel nog lukte, contacten tussen magistraten en burgemeesters uit verschillende gerechtelijke arrondissementen, was zo goed als

⁸³ Melanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 117.

⁸⁴ Melanie Bost en Kirsten Peters, "Belgian Magistrates and German Occupiers: A Diachronic Comparison (1914–1918/1940–1944)", in Annie Hondeghem, Xavier Rousseaux en Frédéric Schoenaers (Reds.), *Modernisation of the Criminal Justice Chain and the Judicial System*, Cham, 2016, p. 250 en voor de werking van de 'laagste' rechtbanken in het Gentse: Wouter Van Damme, *Sporen van de oorlog: invloed van de Eerste Wereldoorlog op de burgerlijke gedingvoering voor de laagste rechter. Een vergelijking van de activiteiten van het vrederecht Ledeborg vijf jaren vóór, tijdens en vijf jaren na de Eerste Wereldoorlog*, Onuitgegeven Masterscriptie, Universiteit Gent, 2009 en Manon Moerman, *Invloed van de Eerste Wereldoorlog op de Gentse politierechtbank? Een onderzoek naar werking, rechtspraak en actoren (1909-1923)*, Onuitgegeven Masterscriptie, Universiteit Gent, 2016.

⁸⁵ Melanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 117-118.

⁸⁶ Alfons Van Der Heyden, *Vier jaren lief en leed in de stad van Dirk Martens (1914-1918), toen de Duitsers ons land binnenwielen voor de eerste maal*, Aalst, 1984, p. 51 en Petrus Van Nuffel, *De Duitsers in Aalst...*, p. 94. Volgens de Daensistische krant 'De Werkman' was het ook zo dat een rechtbank van eerste aanleg ingericht werd in Aalst, zodat men niet langer naar Aalst of Gent moest.

⁸⁷ Annie Deperchin, "Justice et front...", p. 187-206 en idem, "Les juridictions pénales illégales des Ardennes...", p. 425-439.

⁸⁸ Annie Deperchin, "1914-1918: La justice sur les routes, justice en dérouté?", in Serge Dauchy en Philippe Sueur (Red.), *La route (Actes des journées internationales tenues à Enghien-les-Bains du 13 au 15 mai 1994)*, Rijsel, 1995, p. 173-180; idem, *Le journal de guerre de Pierre Malicet. Un magistrat des territoires occupés...*, p. 151-152.

ondenkbaar in de Franse Etappen⁸⁹. Enkel in de belangrijkste stedelijke centra (Rijsel) waar er nog magistratuur in functie was, kwamen dergelijke contacten wel nog voor. Emblematisch voor de malaise in het Noorden was dat bijvoorbeeld het Hof van Assisen in Douai vanaf juli 1914 niet meer samenkwam. Niet veel later staakte ook het Hof van Beroep ('Cour d'Appel') er ook zijn werking na de aanhouding van procureur-generaal Jacomet in februari 1915⁹⁰. De dd. prefect Anjubault vatte het in zijn naoorlogse activiteitenrapport als volgt samen: 'En principe, les tribunaux de première instance, les justices de paix et les conseils de prud'hommes dans les arrondissements de Lille, Cambrai, Douai et Valenciennes ont continué de siéger et d'appliquer les lois françaises. L'instruction et la solution des affaires ont cependant été rendues malaises, sinon impossible dans certains cas, en raison de l'état de guerre'⁹¹. Deze bemerkingen lijken enkel te kloppen voor het Rijselse, maar met betrekking tot de andere arrondissementen was Anjubault vermoedelijk minder goed ingelicht⁹². Onderzoek over het Somme- en Ardennendepartement en vele andere lokale getuigenissen suggereren dat de situatie elders minder rooskleurig was dan Anjubault liet uitschijnen. Volgens Deperchin ondervond eveneens 'la justice de proximité' heel wat moeilijkheden en kon de situatie sterk verschillen van de ene lokale gemeenschap tot de andere⁹³. Het schaarse lokale bronnenmateriaal uit Fourmies en Solesmes bevestigt die stelling. In die laatste gemeente antwoordde een medewerker van het stadhuis op een naoorlogse enquête door de procureur-generaal van Douai dat: 'Solesmes, chef-lieu de canton ne possède qu'un tribunal de simple police. M. Le juge de paix à l'approche des Allemands a abandonné les fonctions pour se réfugier en France. Son greffier a été mobilisé pendant toute la durée des hostilités. Aucune affaire de justice soit civile où de police n'a été jugée pendant la guerre'⁹⁴. Sterk gelijkaardig bleek de situatie in Fourmies. Daar schreef de politicommissaris begin februari 1916 naar aanleiding van een zaak van vandalisme, dat de betrokkenen pas na de oorlog voor de politierechtbank konden verschijnen. Ook hier

⁸⁹ In Antwerpen en Houdeng-Aimeries hadden burgemeesters Jan De Vos en Charles Pardaens nog regelmatig contact met de procureur des Konings. Zie: SA, Gemeentebld, 28/11/1914 en AVLL, H-A, Verslagen CBS, 14/04/1916.

⁹⁰ ADN, 9R 215, Rapport Anjubault..., p. 4. Volgens Vandenbussche bleef er in Douai wel een vrederecht functioneren.

⁹¹ ADN, 9R 215, Rapport Anjubault..., p. 4.

⁹² Zo citeerde Connolly in zijn doctoraat een brief aan Anjubault waarin stond dat: 'The French juridical machinery nevertheless sputtered along with reduced powers during the occupation, with tribunaux correctionnels still taking place and arrest warrants still issued on behalf of local juges d'instruction'. (James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 119). Philippe Nivet is minder eenduidig in zijn naslagwerk. Nu eens benadrukt hij bepaalde vormen van continuïteit in en rond Rijsel en geeft hij voorbeelden van lokale rechtspraak, o.m. in en rond Maubeuge. Maar elders stelt hij dat de Franse magistraten weigerden te functioneren onder de Duitse bezetting. Zie: Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 52-54 en 238-239.

⁹³ Annie Deperchin, "Justice et front...", p. 187.

⁹⁴ AMS, Archives de guerre, 'Compte rendu 14-18', (s.d.), p. 4.

zetelde die niet onder de bezetting. De commissaris eindigde met: ‘la poursuite, si la plainte est maintenue, aura lieu après la guerre. C’est tout ce que je puis faire pour le moment’⁹⁵. Processen verbaal stelde men daar dus op met zicht op de naoorlogse periode. Het verbaast dan ook niet dat de commissaris het aan de burgemeester adviseerde dat een minnelijke schikking misschien wel aangewezen was. Die suggestie van de commissaris aan burgemeester Coppeaux bevestigt de eerdere vaststelling van Georges Gromaire. Hij schreef dat burgemeesters in kleinere of meer afgelegen gemeenten, en waar geen (politie-) rechtbanken of vrederechters meer in functie waren, een soort van ‘justice patriarcale’ uitoefenden. Ze legden boetes op of besloten om schuldigen voor een bepaalde tijd ‘preventief’ op te sluiten⁹⁶. Nivet besloot in die zin dat: ‘les municipalités (...) se substituant (...) au pouvoir judiciaire’⁹⁷. Door de afwezigheid van gerechtelijke instanties groeide de bemiddelende taak van burgemeesters. Dit werkte voornamelijk bij kleinere misdrijven, voor zwaardere feiten lag een dergelijke oplossing moeilijker. In zo’n geval konden burgemeesters proberen om ‘d’obtenir des Allemands l’autorisation de correspondre avec un tribunal voisin’⁹⁸. Zo gebeurde het begin maart 1915. Omstreeks die tijd rolde de politie van Fourmies een dievenbende op die het gemunt had op vee en paarden. Burgemeester Coppeaux bewoog van de lokale Kommandant dat de beschuldigen konden worden overgebracht naar een nabijgelegen stad of gemeente waar wel nog een Franse rechtbank actief was. De strafuitvoering gebeurde wel nog in de lokale gevangenis. Dergelijke voorbeelden bevestigen de idee dat burgemeesters die afgesneden raakten van contacten met gerechtelijke autoriteiten, meer afhingen van (samenwerking met) de bezetter voor het handhaven van de openbare orde. Meer nog dan in het Generalgouvernement nam het belang van de Kommandanturen en de Duitse militaire rechtbanken doorheen de oorlog toe in de Etappengebieden (‘Polizeiamt’ voor kleinere en de ‘Kriegsgerichtsrat’ voor grotere misdrijven)⁹⁹. Dit als een gevolg van de steeds omstandigere regelgeving en verordeningen, de zwakkere positie van de autochtone magistratuur en de minder strikt gescheiden bevoegdheidsverdeling¹⁰⁰. Wat betreft de ordehandhaving holde de machtsbasis van burgemeesters dus niet op dezelfde

⁹⁵ AMF, Copies des lettres du mairie, nr. 195, Rapport begin februari 1916. Nog een jaar later sprak de dd. burgemeester Droulers op 17 augustus 1917 over het feit dat ‘il existe au Bureau de Police divers objets provenant de vols et constituant des pièces à conviction pour les poursuites à intenter après la conclusion de la paix’. (*Idem*, 1917, ongenummerde brief van dd. burgemeester Droulers aan de lokale commandant, 17/08/1917).

⁹⁶ Georges Gromaire, *L’occupation allemande...*, p. 63.

⁹⁷ Philippe Nivet, “Les municipalités en France...”, p. 263.

⁹⁸ Georges Gromaire, *L’occupation allemande...*, p. 63-64.

⁹⁹ Gesetz und Verordnungsblatt, ‘Verordnung over de politiemacht der Gouverneurs, Kreitschefs en Kommandanten’, 05/02/1915. En Georges Gromaire, *L’occupation allemande...*, p. 52.

¹⁰⁰ Voor een beter institutioneel overzicht van het Belgische Etappengebied en de Duitse organisatie: Sebastiaan Vandenbogaerde, *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het “etappengebied” tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Masterscriptie, Universiteit Gent, 2010, p. 71.

systematische manier uit zoals in het voedselvraagstuk wel gebeurde door het aandeel van het NCHV of CANF. Het tegendeel lijkt eerder waar. Hun intermediaire rol kon in sommige gevallen zelfs nog aan belang winnen door het institutionele gat dat er soms viel.

Gerichte instructies over hoe de samenwerking met de bezetter hoorde te verlopen, bestonden in geen van beide landen. In het merendeel van de gevallen was dit een zaak van lokaal overleg en improvisatie¹⁰¹. Enkel van de magistratuur – of wat daar nog van overbleef - kregen burgemeesters, gemeentelijke overheden en hun agenten nu en dan nog advies, en dan vooral in de stedelijke centra van het Generalgouvernement. Over in welke mate burgemeesters autonoom controle hielden over de lokale agenten, heerst onduidelijkheid¹⁰². Volgens Pirenne was het zo dat de gemeentelijke politiekorpsen onder militair gezag gesteld werden¹⁰³. Bost op haar beurt schreef dat enkel ‘dans l'étape, les polices communales sont placées sous l'autorité militaire allemande'¹⁰⁴. En Majerus tot slot, beklemtoonde dan weer dat de politiekorpsen wel degelijk nog heel wat autonomie genoten onder de bezetting¹⁰⁵. Dit onderzoek gaat uit van de stelling dat de Duitse greep op de lokale politiekorpsen nergens op dezelfde manier verliep en dus kon verschillen per lokaal geval en naargelang de problematiek waar zij mee werden geconfronteerd. Wat wel duidelijk is, is dat burgemeesters zo goed als overal mee verantwoordelijk bleven voor de organisatie en het optreden van hun agenten. In die zin genoten zij dus zeker nog een bepaalde mate van autonomie. Maar die bemerking wil dan weer niet noodzakelijkerwijs zeggen dat de bezetter consequent een nul op rekest kreeg wanneer hij doorslagen van Belgische of Franse processen-verbaal, rapporten of politieverordeningen vroeg. Het één hoefde het ander niet uit te sluiten. De Duitse regelgeving was omstandig, en zeker in het voedselvraagstuk bijzonder uitgebreid. Lokale agenten dienden daar mee op toe te zien. Maar dat stond zeker niet gelijk aan rechtstreekse onderhorigheid. Dat lijkt nauwelijks of niet te zijn voorgekomen. Burgemeesters die elke zeggenschap over het lokale korps verloren, waren zeldzaam¹⁰⁶. Eén zo'n uitzondering was de Gentse casus. In maart 1915 werd burgemeester Emile Braun formeel afgezet als hoofd van de lokale politie¹⁰⁷. En ook in Valenciennes klopte het hoofd van de Duitse militaire politie zich bij het begin van de bezetting op de borst dat: ‘Son Excellence a décidé que je prenais la direction de la police municipale française'¹⁰⁸.

¹⁰¹ Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 382-390.

¹⁰² Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, ODV, p. 204

¹⁰³ Henri Pirenne, *La Belgique et la guerre...*, p. 98.

¹⁰⁴ Melanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 114.

¹⁰⁵ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, ODV, p. 214.

¹⁰⁶ His Huey Liang, *The Rise of Modern Police and the European State System from Metternich to the Second World War*, Cambridge, 1992, p. 199.

¹⁰⁷ Melanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 157.

¹⁰⁸ René Delame, *Valenciennes...*, Tome II, p. 55-56.

Afspraken, improvisatie en herstel

Veeleer dan zelf rechtstreeks het bevel te voeren over, behield de bezetter dus de controle over het optreden van de agenten. Al in de dagen en weken na de invasie kwam dit duidelijk naar voor. Toen bleek dat de oorlog geen kwestie van maanden of weken zou zijn, zagen de betrokken actoren zich gedwongen om toch in zekere mate afspraken te maken over hoe zij de orde en veiligheid zouden garanderen. Op de meeste plaatsen kristalliseerden deze afspraken zich uit rond een stilzwijgend principeakkoord dat Duitse politiediensten en rechtbanken inbreuken tegen regelgeving van de bezetter behandelden. De Belgische en Franse diensten op hun beurt gingen over zaken die enkel ingingen tegen de nationale wetten en waar geen Duitse soldaten betrokken bij waren¹⁰⁹. De loyaleitsverklaring waarvan men verwachtte dat de Belgische magistraten en ambtenaren die tekenden, kregen lokale agenten niet voorgeschoteld¹¹⁰. Die verklaring stelde:

‘Je soussigné, promets par la présente, conformément aux dispositions de la Convention de la Haye, du 18 octobre 1907, de continuer scrupuleusement et loyalement l’accomplissement de mes fonctions, de ne rien entreprendre et de tout omettre qui puisse nuire à l’administration allemande dans le territoire belge occupé.’

De boodschap die in deze verklaring zit vervat, is duidelijk en sluit ook aan bij de eerdere instructies van de regering. De Belgische ambtenarij en gerechtelijke wereld horen in de mate van het mogelijke verder te functioneren, maar enkel op voorwaarde dat zij niet tegen de belangen van de bezettingsmacht handelden. Uiteraard betrof dit een basispremissie die slechts de grote lijnen vastlegde, iets wat in de daaropvolgende jaren meer dan eens tot gewetensconflicten en discussies met de bezetter zou leiden. Niettegenstaande er in Noord-Frankrijk van zo’n loyaleitsverklaring geen sprake was, lijken de betrokken autoriteiten in en rond Rijsel toch een gelijkaardige doctrine te hebben gevolgd. Wel was deze minder duidelijk geformaliseerd¹¹¹. De Procureur der Republiek stelde dat deze ‘modus vivendi’ in theorie inhield dat de bezetter alle zaken aan het openbaar ministerie had overgelaten waar geen Duitse besluit of soldaat aan te pas was gekomen¹¹². Naarmate de bezetting vorderde, vervaagde deze bevoegdheidsverdeling en trok de bezetter die zaken naar zich toe die op eender welke manier (al dan niet rechtstreeks) aan zijn belangen raakten. Het hoofd van de Rijselse politie vatte het na de oorlog als volgt samen: ‘Etaient de leur compétence les délits commis par des civils au préjudice de l’armée allemande, les délits commis par des civils, mais travaillant pour le

¹⁰⁹ Melanie Bost, *Traverser l’occupation...*, p. 130 e.v.

¹¹⁰ *Idem*, p. 144 e.v.

¹¹¹ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 119.

¹¹² ADN, 9R 228, Brief van de Procureur de la république aan von Graevenitz, 18/06/1918.

compte de l'armée; d'autres fois, ils déclinaient cette compétence de sorte que l'on en savait jamais si le délinquant était passible ou non des tribunaux français¹¹³.

Op het lokale niveau dienden bezetters en lokale overheden eveneens tot een werkbare regeling te komen. Ook hier golden diezelfde basisprincipes. Daarover discussieerde men maar zelden. Onderhandelingen betroffen veelal de meer praktische gang van zaken. Op sommige plaatsen, zoals in Rijsel, hadden de Duitse politiediensten en het stadsbestuur het dan vooral over de concrete uitwerking van die samenwerking. Daarbij valt op dat, ondanks de ongelijke machtsrelatie, de politiecommissaris en burgemeester die gesprekken niet zomaar ondergingen. De bezettingsmacht bijvoorbeeld, eiste dat de lokale agenten hun dienst verderzetten. In het begin gebeurde dit enkel overdag, later ook 's nachts¹¹⁴. De Rijselse autoriteiten stemden hier mee in, maar stelden zelf ook eisen. Zo vond Delesalle het niet kunnen dat er Duitse agenten in de politiecommissariaten aanwezig zouden zijn. De dienstdoende Rijselse commissaris Polet had daar op aangedrongen. Samenwerking was voor die laatste onvermijdelijk en zelfs logisch, maar hij wilde afstand bewaren en 'une collaboration intime' vermijden¹¹⁵. Of er in elke gemeente of dorp formele onderhandelingen plaatsvonden over een bevoegdheidsverdeling, is weinig waarschijnlijk. Vermoedelijk vloeide zo'n *modus vivendi* even vaak voort uit de dagelijkse praktijk zoals die zich in de eerste weken en maanden van de bezetting had ontwikkeld. In veel gevallen lijkt het resultaat van zo'n gang van zaken niet substantieel afgeweken te hebben van de situatie in Rijsel. In Fourmies bijvoorbeeld kwam burgemeester Coppeaux tot een gelijkaardige regeling met de Kommandantur. Dat blijkt uit een brief van begin oktober 1914 waarin de burgemeester aan zijn politiecommissaris meedeelde dat de bezetter de zaak tegen gevangene Larivve, beschuldigd van poging tot diefstal, aan de Franse justitie liet: 'cette affaire ayant un caractère exclusivement civil'¹¹⁶. Eenzelfde overeenkomst regelde ook de politionele gang van zaken in Aalst. De talrijk bewaarde processen-verbaal tonen dat duidelijk aan¹¹⁷. Enkel voorvallen tussen burgers en vooral inbreuken tegen maatregelen van het stadsbestuur kwamen daarin aan bod.

Tegen de achtergrond van die gedwongen samenwerking tijdens de eerste weken en maanden van de bezetting, streefden burgemeesters er terzelfdertijd naar om het effectief van de verzwakte politie verder te herstellen. Dit was noodzakelijk om het hoofd te kunnen bieden aan de vele nieuwe taken en de beperkte slagkracht van de agenten als gevolg van de gedwongen ontwapening¹¹⁸. Eén manier om daartoe te komen was het verspreiden van

¹¹³ ADN, 9R 584, 'Lille sous l'occupation: notes...', p. 4.

¹¹⁴ AML, 4H 64, Réunions Kommandantur, 07/11/1914.

¹¹⁵ ADN, 9R 584, 'Lille sous l'occupation: notes...', p. 3.

¹¹⁶ AMF, Copies des lettres du maire, Brief van burgemeester Coppeaux aan de politiecommissaris, 346, 01/10/1914.

¹¹⁷ SA.A, Politiearchief, processen verbaal 1914-1919, Boeken 1-9.

¹¹⁸ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, ODV, p. 60.

verklaringen die het gezag van de lokale politiediensten bekrachtigden. Jan De Vos liet via de dagbladen aan de Antwerpenaren weten dat: ‘De bevolking moet er zich duidelijk rekenschap van geven, dat de politie niet van hare bevoegdheid ontheven is, doch evenals vroeger voor de openbare rust, veiligheid en orde verantwoordelijk blijft’¹¹⁹. Een tweede manier was het verder aanvullen van de uitgedunde korpsen. Zo zag Sylvain Guyaux, burgemeester van La-Louvière, zich in die dagen gedwongen om nog eens zes nieuwe agenten aan te werven, dit alleen al om de werking de voedselvoorziening te verzekeren. Daar niet ver vandaan, in Houdeng-Goegnies en Bracquegnies verving men de gemobiliseerde agenten en duidde men nieuwe medewerkers aan om nachtpatrouilles te verzekeren¹²⁰. Rijsels burgemeester Delesalle streefde er dan weer naar om voor elke gemobiliseerde agent een nieuwe en vaak oudere hulpagent aan te duiden¹²¹. Dat er midden 1916 nog steeds maar 452 agenten aanwezig waren in de stad, bewees het onvermogen om hier gevolg aan te geven¹²². Het stadsbestuur van Fourmies besloot de ‘gardes auxiliaires’ te vervangen door ‘agents d’octroi’ (...) ‘actuellement peu au point utilisés’¹²³. Het Antwerpse schepencollege wachtte langer met nieuwe agentenbenoemingen. Het rekende in eerste instantie op de tijdelijke nieuwe diensten en versterkte de burgerpolitie. Eind oktober 1914 traden nog eens honderd nieuwe leden in dienst¹²⁴. Officieel stond dit korps onder de verantwoordelijkheid van Jan De Vos, maar de dagelijkse leiding kwam in handen van gemeenteraadslid Stroum. Hij pleegde nauw overleg met de bevoegde dienstoverste Desperoux en hoofdcommissaris Schmit. Intussen rekende het schepencollege op de hulp van het tijdens de invasie en in de schoot van de Intercommunale Commissie opgerichte ‘Centraal Comité van Openbare Orde en Veiligheid’. Dat duidde onder meer tijdelijk kaaimannen aan voor het toezicht aan de stadspoorten¹²⁵.

Wanneer burgemeesters het nalieten of niet bij machte waren om de uitgedunde korpsen te hervormen, dan kon het gebeuren dat magistraten of zelfs de bezetter hen daar op wezen. Vooral in het Generalgouvernement speelden enkele magistraten een belangrijke rol door het effectief van voornamelijk de gerechtelijke politie te krikken. Talrijk zijn de voorbeelden van magistraten die initiatieven opzetten om aan die moeizame situatie tegemoet te komen. Nu eens kregen politiecommissarissen zeggenschap over een groter grondgebied. Dan weer zorgden zij ervoor dat gepensioneerde agenten opnieuw een aanstelling kregen. De procureurs des Konings in Nijvel, Hoei en Marche

¹¹⁹ SA, Kabinetsarchief Jan De Vos, ‘mededelingen aan dagbladen’, 22/11/1914.

¹²⁰ AVLL, H-A, Gemeenteraadsverslagen, 29/09/1914.

¹²¹ AML, Gemeenteraadsverslagen, 03/12/1915.

¹²² AML, 4H 274, Rapport van 01/06/1916.

¹²³ AMF, Copies des lettres du maire, Brief van de burgemeester aan de politiecommissaris, 05/12/1914.

¹²⁴ SA, Verslagen CBS, 23/10/1914 en 09/01/1915.

¹²⁵ SA, Archief Intercommunale Commissie, ‘Centraal comité voor openbare orde en veiligheid’, Idem, Gemeenteraadsverslagen, 28/11/1914. De leiding lag in handen van de liberale senator Oscar Van Der Molen.

gingen zelfs zo ver dat zij op tijdelijke basis agenten van de gerechtelijke politie gingen aanduiden die dan bevoegdheden kregen die golden voor het hele arrondissement¹²⁶. In de Belgische Etappengebieden verliep een en ander moeilijker. Daar was, aldus Melanie Bost, een ‘recours à la juridiction locale’ de enige mogelijke oplossing¹²⁷. Vrederechters kregen er de vraag van hogerhand om de gerechtelijke politie aan te sturen en om de burgemeesters en politiecommissarissen samen te roepen en aan te sturen om meer ‘dagelijkse’ inbreuken actiever te gaan vervolgen¹²⁸. Op nog andere plaatsen was het de bezetter die druk zette op de lokale autoriteiten om de zaken in handen te nemen. Dat was onder meer in Lebbeke en Aalst het geval waar de situatie volledig ontregeld was na de invasie¹²⁹. Om de plunderingen van vernielde en leegstaande huizen een halt toe te roepen, kreeg dienstdoend burgemeester Jaak Van den Bergh de opdracht om zo snel mogelijk de politiediensten te herorganiseren, iets wat uiteindelijk pas echt lukte met de terugkeer van hoofdcommissaris Bauwens. In tussentijd duidde Van den Bergh 40 tijdelijk agenten aan, door de Aalstenaren steevast ‘band- of stokchampettters’ genoemd¹³⁰.

Impact

De impact van deze bevoegdheidsverdeling en meer beperkte slagkracht op de machtsbasis van burgemeesters was verre van eenduidig. Opnieuw kon de situatie sterk verschillen naargelang de lokale context. Meer algemeen versterkte dit de geprivilegieerde en centrale positie die burgemeesters bekleedden. Het waren zij die toezagen op de samenwerking met de bezetter en fungeerden als doorgeefluik van Duitse bevelen. Maar terzelfdertijd konden er zich ook bepaalde tendensen aftekenen. In de hoofdstad bijvoorbeeld, kwam er onder impuls van de bezetter een dynamiek van steeds meer centralisering tot ontwikkeling. Het resultaat was dat de autonomie van de vele gemeentelijke politiekorpsen rond Brussel afnam als gevolg van die centraliseringstendensen en schaalvergroting. Gezien deze hervormingen voornamelijk boven de hoofden van de agenten vorm kreeg, sloot dit niet uit dat lokale agenten en politiekorpsen er terzelfdertijd ook in slaagden om in hun dagelijks optreden wel degelijk een zekere mate van autonomie te behouden. Het Groot-Brusselse politiekorps kwam onder leiding van Edmond Crespin die functioneerde als een soort politieprefect. Vanuit die positie was hij een geprivilegieerde gesprekspartner voor de Duitse diensten. De beslissing van de bezetter om doorheen 1915 ook nog een ‘Inspektionstelle’ en een

¹²⁶ Melanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 112-114 e.v.

¹²⁷ *Idem*, p. 120.

¹²⁸ *Idem*, p. 120-121.

¹²⁹ Armand Dubois, *1914-1918, Lebbeke onder het Duitse...*, p. 78

¹³⁰ Jos Ghysens, *De gemeentepolitie van...*, p. 128-129.

‘Sittenpolizei’ in te richten, werkten die centraliseringstendensen nog verder in de hand. Nog later werd samenwerking tussen gemeenten verplicht¹³¹. Een dergelijke doorgedreven centralisering lijkt enkel te zijn voorgekomen Brussel. In de andere grootstedelijke centra ging de bezetter niet zo ver en verliep dit alles minder geformaliseerd. Wel coördineerde hij het toezicht op de bevolking (‘Meldeamten’ e.d.) en het prostitutievraagstuk (‘Sittenpolizei’) voor de steden en hun randgemeenten in onder meer Antwerpen, Charleroi en Luik¹³².

Centralisering uitte zich niet enkel in nieuwe organen of formele structuren. Het manifesteerde zich ook binnen lokale overheden zelf en beïnvloedde zo de bestaande machtsverhoudingen. In Fourmies werkten politiecommissaris Flament en burgemeester Coppeaux zeer nauw samen tot de deportatie van die eerste naar Duitsland en de gevangenschap van die tweede¹³³. Het gevolg was dat deze tandem, zonder al te veel controle van derden, zo goed als alle belangrijke beslissingen nam op vlak van ordehandhaving en politiezaken. Hetzelfde gebeurde in Rijsel. Daar liet Delesalle heel wat ruimte aan de dd. politiecommissaris Polet. Die laatste zag zijn onduidelijke positie van bij het begin van de oorlog (het gebrek aan een formele aanstelling als politiecommissaris) al snel evolueren tot een sleutelfunctie in het bestuur over de stad¹³⁴. Hij wierp zich op als de onbetwistbare chef van de Rijselse politie. Zijn invloed op het beleid van Delesalle, die niet anders kon dan taken delegeren, was groot. Zonder veel tegenspraak keurde het gemeentebestuur zijn voorstellen tot verregaande hervormingen goed. Deze voorbeelden tonen aan dat wanneer politiecommissarissen en burgemeesters elkaar vonden, de macht van beide exponentieel kon toenemen. Maar het omgekeerde kon ook gebeuren. Zo verliep de samenwerking in Aalst en Antwerpen heel wat minder gesmeerd. De soms voortvarende maar onervaren tijdelijke burgemeester Jaak Van den Bergh had een stroeve relatie met de oude politiecommissaris Bauwens. Die eerste klaagde begin december 1914 openlijk voor de gemeenteraad over de ‘nalatigheid in zijn dienst betoon door den politie commissaris’. Hij zag zich zelfs gedwongen aan de raad de vragen om hem te ondersteunen ‘en zijn gezag te doen eerbiedigen’¹³⁵. Ook in de Scheldestad was de relatie tussen burgemeester De Vos en hoofdcommissaris Schmit ver van optimaal. De ouderdom en ziekte van Schmit hadden zijn positie verzwakt, aldus De Vos. De naoorlogse evaluatie die de burgemeester naar gouverneur de Werve de Schilde stuurde, liet maar weinig aan de verbeelding over:

¹³¹ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, p. 65 e.v.

¹³² Benoît Majerus, “La prostitution à Bruxelles pendant la Grande Guerre: contrôle et pratique”, *Crime History and Society*, 2003, 7, 1, p. 5-42.

¹³³ Camille Fauchart, *L’occupation de Fourmies...*, p. 63 en Fernand Heusghem, *Jeunesse 1914-1918...*, p. 79. Net als heel wat andere elites uit het Noorden werd Flament overgebracht naar het kamp in Holzminden.

¹³⁴ Over zijn onduidelijk positie en het overlijden van zijn voorganger: ADN, 9R 584, ‘Lille sous l’occupation: notes...’.

¹³⁵ SA.A, Gemeenteraadsverslagen, 03/12/1914.

‘moet ik erkennen dat de heer Schmit zwak is van karakter en, sedert de bezetting, zichtbaar lijdend aan zenuwverzwakking; meer dan eens heb ik den indruk gehad dat het hem in kritische oogenblikken mangelde aan initiatief en vastberadenheid. Indien ik hem niet tijdens de bezetting van zijn ambt ontheven heb, dan is het omdat ik zijne goede diensten van voor den oorlog indachtig was en dat de omstandigheden zeer ongunstig waren om in de vervanging van een hoofdcommissaris te voorzien. Immers de bezetter, die de gemeentelijke politie streng bewaakte, zou stellig niet verzuimd hebben zich met die vervanging te bemoeien en de zaak in te wikkelen te zijnen voordeele’¹³⁶.

Ondanks die bemerkingen, nam Jan De Vos’ eigen machtsbasis toch niet exponentieel toe. Nochtans bleef hij wel vier jaar lang aan als hoofd van de burger- en lokale politie. Het was (opnieuw) Louis Franck die dit lijkt te hebben verhinderd. Na de benoeming van Hubert Melis als stadssecretaris eind 1914, duwde Franck kort daarna ook door om liberaal raadslid Arthur Cornette benoemd te zien als privésecretaris en kabinetsoverste van De Vos¹³⁷. Cornette, een liberale Vlaamsgezinde en trouwe ‘Franckiaan’, sprak goed Duits en had heel wat ervaring als jurist. Het was hij die het merendeel van De Vos’ toespraken schreef en namens de burgemeester het woord voerde tijdens de vergaderingen op de Kommandantur met von Wilm, de lokale ‘militärpolizeimeister’¹³⁸. Zeer vaak was hij het die de belangrijkste onderhandelingen met de Duitse politiediensten leidde¹³⁹.

4. Ordehandhaving naargelang de prioriteiten van de bezetter

De Duitse bezetter beschouwde burgemeesters in de eerste plaats als intermediären, ondergeschikt aan hun gezag. Hij rekende erop dat agenten en burgemeesters bevelen uitvoerden en verantwoording aflegden wanneer dit niet of onvoldoende gebeurde. Lokale autoriteiten toonden zich bereid om op een pragmatische manier samen te werken. Het bleek voor hen de enige manier om een bepaalde mate van autonomie en invloed te bewaren. Burgemeesters en lokale agenten kwamen zo in een gewrongen positie terecht

¹³⁶ SA, Personeelsdossier Frans-Karel-Matthias Schmit, Rapport van Jan De Vos aan gouverneur de Werve de Schilde, februari 1919. Commissaris Schmit diende vrijwel onmiddellijk na de oorlog zijn aanvraag tot pensioen in.

¹³⁷ SA, Verslagen CBS, 30/01/1915 en Gemeentebld, 25/01/1915.

¹³⁸ SA, Verslagen CBS, 18/05/1915. Voor de figuur Arthur Cornette, zie: Carlos De Vos, *A.H. Cornette*, OLV, Universiteit Gent, 1979-1980, p. 72-85.

¹³⁹ Wanneer er bijvoorbeeld midden juni 1917 een conflict is tussen het stadsbestuur en de bezetter over de aangifte en opeisingen van matrassen, krijgt Arthur Cornette expliciet de opdracht om de onderhandelingen hierover met de bezetter te leiden. SA, Verslagen CBS, 15/06/1917.

wanneer de bezetter hen confronteerde met bepaalde bevelen die indruisten tegen de belangen van de lokale bevolking of de Belgische en Franse staat. Het gevolg was dat burgemeesters telkens weer de belangen tegen elkaar afwogen en schipperden tussen schijnbaar onverzoenbare zaken als: het garanderen van de veiligheid en het welzijn van de bevolking; het handhaven van de openbare orde; het vermijden van al te verregaande samenwerking of conflicten met de bezetter en het behoud van een zekere autonomie. Zo'n complex spanningsveld kwam doorheen de bezetting met de regelmaat van de klok bovendrijven, maar verschilde sterk naargelang de kwestie.

Controle en toezicht over de bevolking

Eén prioriteit van de Duitse bezetter was de controle over de bevolking¹⁴⁰. De veiligheid van de Duitse troepen kon het bezettingsbestuur enkel verzekeren als hij alle wapens inzamelde, systematisch naging wie waar verbleef en waarheen inwoners zich om welke reden verplaatsten. Overal verwachtte hij tijdens de eerste maanden van lokale overheden dat zij de nog aanwezige wapens (die tijdens de invasie niet waren opgehaald) verzamelden. Vervolgens eiste hij alle mogelijke middelen om te communiceren met de Belgische en Franse legers op, zoals duiven, telegrafien, telefoons, enz.¹⁴¹. Terzelfdertijd versterkte de bezetter het toezicht op de inwoners. Aandacht ging daarbij in eerste instantie naar leden van de (Belgische) burgerwacht, onderdanen van vijandelijke staten, Duitse dienstweigeraars en Belgische en Noord-Franse mannen van mobiliseerbare leeftijd¹⁴². Zij dienden zich allen te laten registreren. Deze controles hielden vier jaar lang aan en kregen een permanent karakter met de introductie van paspoorten. Zij vormden de basis voor het steeds strenger wordende beleid. Zo organiseerde de Kommandantur in Fourmies verschillende keren bevolkingstellingen en onaangekondigde controles bij inwoners¹⁴³. Om deze en andere zaken uit te voeren, rekenden Duitse Kommandanten er eind 1914, begin 1915 op dat lokale autoriteiten de nodige informatie verschafften over de aanwezige lokale bevolking. Zo kregen de burgemeesters in bezet België al snel de vraag op hun bureau om de namen aan te leveren van de gemobiliseerde soldaten die na de gevechten teruggekeerd waren naar huis. Lokale overheden waren om begrijpelijke redenen niet happig om zulke informatie kenbaar te maken aan de bezetter. De burgemeester van Spa bijvoorbeeld, vond de vraag om zo'n lijst op te stellen een 'question embarrassante, qu'il fallait résoudre au mieux des intérêts en présence'. Eerder dan zelf

¹⁴⁰ Benoît Majerus, "Controlling urban society during World War One...", p. 73-75.

¹⁴¹ Georges Gromaire, *L'occupation allemande...*, p. 66-70.

¹⁴² Sophie De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog...*, p. 239 en Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, ODV, p. 41.

¹⁴³ AMF, Copies des lettres du maire, Brief van de burgemeester aan de Kommandant, 24/05/1916. Zie ook: Sebastien Debarge, *Fourmies. Ville occupée pendant la Grande Guerre*, OLV, Universiteit Lille III, p. 19 e.v.

zo'n lijst op te stellen, vond Baron Joseph de Crawhez het meer opportuun om een verklaring uit te vaardigen waarin hij benadrukte dat de lokale administratie zelf niet wist of er teruggekeerde soldaten in de gemeente verbleven. Indien er aanwezig zouden zijn, nodigde hij hen uit om zich kenbaar te maken¹⁴⁴. Zo liet hij de keuze aan de daar al dan niet verblijvende soldaten en hoefde hij zelf geen inwoners aan te geven.

Voorts liet de bezetter ook nagaan welke inwoners van mobiliseerbare leeftijd achtergebleven waren en geen dienst genomen hadden¹⁴⁵. Zo vroeg hij in België van bij het begin, en elk jaar opnieuw, aan de lokale autoriteiten om de militielijsten te bezorgen. Zij eisten dat weerbare mannen zich op regelmatige basis, wekelijks of maandelijks, aanmeldden bij het Meldeamt om na te gaan of zij het Belgische leger niet vervoegd hadden en zo positief antwoordden op de oproepen uit Le Havre. Het was mede de taak van lokale overheden om daarop toe te zien¹⁴⁶. Deze kwestie van de mobiliseerbare mannen stelde zich nog scherper voor de Noord-Franse burgemeesters. Daar waren immers in allerijl pogingen ondernomen door onder meer de prefect om de mobiliseerbare mannen te evacueren voor aanvang van de bezetting. Dat was slechts gedeeltelijk gelukt¹⁴⁷. Net als in bezet België rees ook hier de vraag om namenlijsten te overhandigen. Hoe heikel deze kwestie was, blijkt uit het feit dat er vanaf september 1914 duizenden jonge mannen uit het Noorden naar Duitsland gestuurd werden als 'prisonniers civils'¹⁴⁸. Onder meer in Valenciennes, Fourmies en Douai gebeurde dit¹⁴⁹. Op bevel van de bezetter plakte de burgemeester van Douai, Charles Bertin, uit dat alle mannen van mobiliseerbare leeftijd zich op 6 september 1914 op het centrale plein moesten aanbieden met hun papieren. Vluchten had geen zin, stelde de affiche. De volgende dag besloot de bezetter na controle om ongeveer de helft van de 450 opgedaagde mannen naar Duitsland te laten overbrengen¹⁵⁰. Na de oorlog laakte de aan de kant geschoven en verbitterde prefect Trépont de houding van Charles Bertin als 'une criminelle faiblesse'¹⁵¹. Hij merkte

¹⁴⁴ *Spa pendant la guerre*, 1919, p. 53.

¹⁴⁵ *Idem*, p. 70 en Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 124-130.

¹⁴⁶ Over het lot van deze mannen van mobiliseerbare leeftijd is nog niet veel geweten. Voor een schets van de algemene context, zie: Stanislas Horvat, *De vervolging van militairrechtelijke delicten tijdens Wereldoorlog I: de werking van het Belgisch krijgsgerecht*, Brussel, 2009, p. 159 e.v.

¹⁴⁷ Pierre Boulin, *L'organisation du travail...*, p. 2.

¹⁴⁸ Zij bleven niet tot het einde van de oorlog in Duitsland, de meesten keerden tussen 1915 en 1917 terug naar vrij Frankrijk. Georges Gromaire, *L'occupation allemande...*, p. 74.

¹⁴⁹ Voor de gebeurtenissen in Fourmies, zie: Sebastien Debarges, *Fourmies...*, p. 20 en Camille Fauchart, *Fourmies...*, p. 18-19. Verschillende cijfers doen de ronde. Debarge schrijft dat er zo'n op 22/12/1914 zo'n 400 mannen naar Duitsland overgebracht werden. Eenzelfde aantal vermeldt ook Georges Gromaire. Een lijst in het stadsarchief maakt dan weer gewag van 295 namen. (AMF, H 27, Prisonniers de guerre, Liste des prisonniers civils du 22 décembre 1914). Voor de andere voorbeelden, zie: Georges Gromaire, *L'occupation allemande...*, p. 72-73.

¹⁵⁰ Roland Allender, *Douai 1914-1918. Une ville du Nord...*, p. 22-32.

¹⁵¹ ADN, J207/Musée 349, Mémoires de Félix Trépont, Tome II, p. 139.

zelfs op dat ‘Le procureur général présent à Douai dressa contre ce magistrat un réquisitoire pour le jour où la justice française pourrait librement exercer ses fonctions’. Dit zou na de oorlog evenwel dode letter blijven. In het Rijksel zelf probeerde prefect Trépont zo lang mogelijk gemeentebesturen aan te sporen om geen lijsten van mobiliseerbare mannen af te geven. In zijn memoires citeert hij een rondschrijven aan enkele burgemeesters waarin hij expliciet stelde: ‘C’est ainsi que les Maires doivent se refuser absolument à donner la liste des mobilisables’¹⁵². Deze principiële lijn was moeilijk aan te houden. Wanneer tien dagen later het Rijksel stadsbestuur na druk van de bezetter besloot om toch lijsten op te stellen, verwierp Trépont de in zijn ogen al te inschikkelijke houding die lijnrecht indruiste tegen zijn instructies¹⁵³.

Niet elke Duitse bevelhebber ging onmiddellijk over tot grootschalige deportaties van Franse burgers. Op sommige plaatsen, zoals in Solesmes, hield men gevangenen lange tijd ter plaatse opgesloten¹⁵⁴. En nog elders, in Chauny, stelden burgemeesters aangepaste lijsten op met enkel namen van zij die zich met zekerheid achter het front bevonden¹⁵⁵. In dergelijke gevallen nam de bezetter het heft zelf in handen en dwongen zij alle mannen van de stad om samen te komen op één centraal punt. Zo gebeurde het in Valenciennes¹⁵⁶. Daar weigerde burgemeester Tauchon om lijsten te geven met namen van mobiliseerbare of andere mannelijke inwoners. Het resultaat was dat Duitse gendarmen van deur tot deur trokken om zich ervan te verzekeren dat er zich geen verstopten. Op zo’n moment restten er burgemeesters en andere lokale vertegenwoordigers niet veel andere mogelijkheden dan hulp te voorzien of te proberen bemiddelen voor zieken, studenten of eigen medewerkers. Dergelijke pogingen tot onderhandelingen lijken vooral in de stedelijke centra het meest kans op slagen gehad te hebben¹⁵⁷. Een ander direct gevolg van dit soort deportaties en gevangenschappen was dat de emoties onder de getroffen en hoog oplaaidden. Het kwam dan ook voor dat Franse burgemeesters en andere aanwezige raadsleden de zwarte piet doorgeschoven kregen en zo aan legitimiteit inboetten. Een raadslid uit Valenciennes schreef dat er ten aanzien van het stadsbestuur ‘inimitiés’, ‘chagrin’ en ‘rancune’ leefde. Een groep vrouwen wees Tauchon en co. aan als medeverantwoordelijk voor het gedwongen vertrek van hun mannen en zonen¹⁵⁸.

¹⁵² *Idem*, Tome III, p. 328.

¹⁵³ *Idem*, Tome III, p. 334 en ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 21, 24/01/1915

¹⁵⁴ Yves Le Maner, *La Grande-Guerre dans le Nord...*, p. 209-211. Specifiek voor Solesmes: Claudine Pardon, *La Grande Guerre au quotidien...*, p. 42 en AMS, Collection Bombarde, affiche van 31/12/1914.

¹⁵⁵ Maurice Descambres, “L’administration municipale...” p. 16-17.

¹⁵⁶ Renée Delame, *Valenciennes...*, Tome 1, p. 293 en Salome Sévérine, *Valenciennes sous l’occupation...*, p. 60 e.v.

¹⁵⁷ Ernest Noel, “Noyon pendant l’occupation allemande...” p. 295.

¹⁵⁸ Renée Delame, *Valenciennes...*, Tome 1, p. 294.

Met deze deportaties en gevangenschappen was de kwestie van de mobiliseerbare mannen nog niet volledig van de baan in bezet Frankrijk¹⁵⁹. De dreiging kon nog maanden en zelfs jaren aanslepen, met vanaf 1915 steeds zwaardere bestraffingen tot gevolg¹⁶⁰. Sommige voormalige Franse soldaten opteerden er namelijk voor om zich niet aan te melden en onder te duiken bij de bevolking. In eerste instantie riepen de lokale Kommandanten de verstopte soldaten op om zich over te geven met de garantie dat zij als krijgsgevangene behandeld zouden worden. Wanneer dit geen onmiddellijke successen genereerde, dreef men de dwang op en dreigde men met sancties. Vanaf dan begonnen bevelhebbers systematisch burgemeesters of andere gijzelaars verantwoordelijk te stellen voor het aanbrengen van deze ‘soldats cachés’¹⁶¹. Maurice Descambres, de burgemeester van Chauny, sprak na de oorlog over ‘Des affiches avisèrent plusieurs fois que des soldats découverts, des habitants les ayant cachés, des maires ne les ayant pas dénoncés, avaient été fusillés’¹⁶². Indien burgemeesters het dus nalieten mee te werken of onvolledige lijsten aanleverden dan groeide het risico op strengere repressie¹⁶³.

Of burgemeesters op de hoogte waren van ondergedoken (potentiële) Franse soldaten is niet altijd even duidelijk. Indien dit wel zo was, en de burgemeester informatie bewust achterhielden of zelfs actief meehielpen bij het onderduiken, dan waren de risico’s op zware sancties en zelfs executies, het grootst¹⁶⁴. Het betrof dan eigenlijk ook een fundamenteel andere kwestie. Terwijl het eind 1914, begin 1915 nog ging over het overhandigen van namenlijsten al dan niet, was er hier sprake van medewerking aan het verbergen van Franse soldaten. Vooral in kleinere plaatsen waar het persoonlijke toezicht van burgemeesters over de bevolking vaak groot was, strafte de bezetter burgervaders in dergelijke gevallen ongemeen streng. Eind maart 1916 kondigde een affiche in Vervins aan dat drie inwoners, waaronder burgemeester Auguste Evrard van Ainguilcourt (Aisne), gefusilleerd waren omdat ze Franse soldaten mee helpen verstoppen hadden¹⁶⁵. En ook in Fleigne (Ardennen) kostte het leveren van voedsel aan een verstopte soldaat nog in de

¹⁵⁹ Nog op 08/01/1916 afficheerde de Duitse bezetter in Fourmies ‘Tous les hommes qui ont fait leur service militaire mais qui n’ont pas été mobilisés, pour un motif quelconque, sont invités à venir le déclarer immédiatement à la mairie, jusque demain dimanche à midi (heure allemande) – dernier délai’.

¹⁶⁰ Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 111.

¹⁶¹ Voor een grondige analyse van deze problematiek, in relatie tot het oorlogsrecht en de repressie ervan, verwijst ik naar het omstandige: Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 100-115.

¹⁶² Maurice Descambres, ‘L’administration municipale pendant la guerre. Exposé fait par M. Descambres, Maire de la ville au Conseil Municipal dans sa première séance, à Chauny, le 26 avril 1919’, p. 16. Online consulteerbaar: http://memchau.free.fr/chauny_occupation14_17.pdf (Laats geconsulteerd: 06/10/2019)

¹⁶³ Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 331.

¹⁶⁴ Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 100-101.

¹⁶⁵ Historial de Peronne (HP), Affiche permanente tentoonstelling, 19/03/1916 (geconsulteerd 11/11/2017). Voor heel wat andere sancties ten aanzien van burgemeesters die ‘soldats cachés’ hielpen te verstoppen, zie: Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 408.

zomer van 1916 het leven aan de burgemeester¹⁶⁶. In Solesmes en Fourmies slaagden de burgemeesters er wel in om buiten schot te blijven, ondanks dat er ook daar nog verstopte Franse soldaten aangehouden werden¹⁶⁷. Zowel in 1915 als 1916 fusilleerde de bezetter in Fourmies een Franse soldaat¹⁶⁸. Eenzelfde boodschap stond te lezen op een affiche in Solesmes eind januari 1916. Die deelde mee aan de bevolking dat één van hun mede inwoners, een zekere Henri Delsarte, geëxecuteerd was¹⁶⁹. Dit motiveerde burgemeester Cartegnie om een maand later, bij een nieuwe oproep van de bezetter aan verstopte soldaten, mee te delen dat: ‘En portant cette note à la connaissance de ses concitoyens, le Maire leur signale le danger qu’ils font courir à la ville, qui sera rendu responsable, s’il se trouve encore dans le pays des habitants déclarés’¹⁷⁰.

Rust en orde in de publieke ruimte

In hun streven naar rust en orde in de openbare ruimte, vonden burgemeesters en bezetters elkaar beter. Duidelijk naar voor kwam de idee dat conflicten tussen Duitse soldaten en de bezette bevolking maar beter vermeden werden. Daar streefde iedereen naar. Tegen de achtergrond van die gedeelde belangen kan het niet verbazen dat de bezetter gemaskerde carnavalsfeesten en andere stads- en dorpsfeesten overal liet verbieden¹⁷¹. Om gelijkaardige redenen kwamen Jan De Vos en von Bodenhausen in Antwerpen al snel overeen dat het beter was om Duitse én Belgische agenten samen te laten patrouilleren in moeilijkere wijken als het Schipperskwartier. Eind mei 1915 klaagden beide dat ‘Soldaten en burgers, soldaten onder elkaar, raken dikwijls slaags; dit gebeurt meestal den zaterdag en den zondagavond’. De Duitse bevelhebber was het er volledig mee eens dat de patrouilles versterkt dienden te worden en politieagenten ook ’s nachts op ronde moesten¹⁷². Niet veel later kwamen Jan De Vos en generaal von Hühne opnieuw tot een vergelijk, deze keer om nauwer politietoezicht te houden op plaatsen in de stad waar het Duitse bezettingsbestuur gevestigd was. Die laatste klaagde namelijk over

¹⁶⁶ *Idem...*, p. 111.

¹⁶⁷ In Fourmies leidde het wel tot de deportatie van de eerste adjoint au maire, Alphonse Moreau. Fernand Heusghem schreef hierover dat Moreau ervan beschuldigd werd om een soldaat uit Maubeuge te hebben verstopt. ‘Il fut appréhendé par la police et jugé’. Hij kreeg een gevangenisstraf van 15 jaar en werd opgesloten in de gevangenis van Sedan. Hij overleefde zijn gevangenschap niet. Alphonse Moreau was al eerder veroordeeld door de bezetter omdat hij het nagelaten had om de rubber aan te geven die hij nog in zijn bezit had. (Zie: AMF, Copies des lettres du mairie, nr. 212, 27/11/1916 en Fernand Heusghem, *Jeunesse 1914-1918. Souvenirs...*, p. 80).

¹⁶⁸ Camille Fauchart, *Fourmies pendant l’occupation...*, p. 56 en Fernand Heusghem, *Jeunesse 1914-1918. Souvenirs...*, p. 28.

¹⁶⁹ AMS, Collection Bombarde, Affiche, s.d. (vermoedelijk eind januari 1916).

¹⁷⁰ *Idem*, Affiche, s.d. (vermoedelijk begin februari 1916).

¹⁷¹ AVLL, H-A, Gemeenteraadsverslagen, 21/01/1915 (Politieverordening januari 1915).

¹⁷² SA, Archief Jan De Vos, Onderhandelingen met de Kommandantur: verslagen 1915-1916, 28/05/1915.

het feit dat gebouwen van de Intendantur keer op keer beklad werden met anti-Duitse spreuken¹⁷³.

Ondanks dit gemeenschappelijke streven naar rust en orde in de publieke ruimte, leefden er soms toch uiteenlopende zienswijzen over hoe dit te bereiken. Zo toonden lokale autoriteiten zich in sommige gevallen zelfs strenger dan de Duitse bezetter. Emblematisch zijn de lange discussies in verschillende steden en gemeenten van het Generalgouvernement over de sluitingsuren van cafés, danszalen, herbergen, cinemavertoningen en zelfs kermissen. Deze plaatsen van ontspanning en vertier waren een doorn in het oog van de lokale autoriteiten¹⁷⁴. Verschillende motieven gaven deze strenge houding in. Het leverde niet alleen conflicten op, het vergde ook extra politionele organisatie¹⁷⁵. Daarnaast vonden veel lokale machtshebbers het vooral ook volstrekt ongepast en ontoelaatbaar te feesten terwijl Belgische en Franse soldaten aan het front vochten¹⁷⁶. De tijden leenden zich niet tot gemakkelikheden, zo stelde Antwerps schepen Louis Strauss¹⁷⁷. Bovendien, zo vond het college, konden werklozen en zij die steun genoten hun middelen beter niet aan amusement uitgeven. Dat gaf enkel maar aanleiding tot nutteloze uitgaven, vooral voor het armste deel der bevolking¹⁷⁸. Vanuit dezelfde overweging besloot burgemeester Pardaens in Houdeng-Aimeries om twee jaar lang de aanvragen tot cinemavoortellingen in de gemeente af te keuren¹⁷⁹. Pas eind 1916, en na veel discussies, kwam de toestemming om filmvoortellingen en dansfeesten te houden er¹⁸⁰. Maar het college zou de filmzalen, net zoals in La Louvière, streng blijven controleren en het houden van dansfeesten zwaar belasten. Een eerste voorstel sprak over wel 35 fr. per week¹⁸¹. Niettegenstaande de bezetter ook belastingen in die zin liet heffen, volgde hij niet per definitie die redenering¹⁸². In zekere zin stond hij niet weigerachtig tegenover de idee dat het dagelijkse leven in de mate van het mogelijke hernomen werd, zeker als zo onvrede onder de bevolking kon vermeden worden¹⁸³. De lokale bezettingsmacht interpelleerde burgemeester Pardaens naar aanleiding van zijn strenge beleid. En ook in de Scheldestad botsten burgemeester Jan De Vos en Kommandant von

¹⁷³ SA, Briefwisseling vertaald door de Vertalingsdienst, Kabinet van de burgemeester, Brief van von Hühne aan Jan De Vos, 16/07/1915.

¹⁷⁴ Sophie De Schaepdrijver, "Deux patries...", p. 30.

¹⁷⁵ SA, Verslagen CBS, 15/05/1915.

¹⁷⁶ Sophie De Schaepdrijver, "Deux patries...", p. 30 e.v.; Antoon Vrints, "Verschuivende tolerantiedrempels...", p. 8 en Giselle Nath en Maarten Van Alstein, *14 - 18 van dichtbij...*, p. 90.

¹⁷⁷ SA, Verslagen CBS, 04/05/1915.

¹⁷⁸ SA, Politiearchief, "Openbare gemakkelikheden", 18/02/1916.

¹⁷⁹ AVLL, H-A, Verslagen CBS, 20/03/1915; 03/09/1915 en 10/09/1915.

¹⁸⁰ *Idem*, 22/09/1916.

¹⁸¹ *Idem*, 01/12/1916.

¹⁸² Voor de Duitse belastingen op vermaak, zie: André Hardewyn, "Een 'vergeten' generale repetitie...", p. 198.

¹⁸³ SA, Briefwisseling vertaald door de Vertalingsdienst, Kabinet van de burgemeester, Brief van von Bodenhausen aan Jan De Vos, 11/06/1915.

Bodenhausen midden mei 1915 over een gelijkaardige kwestie. Von Bodenhausen herriep het collegebesluit om de wijkfoor op het De Coninckplein te verbieden. In de gemeenteraad stelde Jan De Vos dat het ‘buiten de wil van het College’ was dat deze foor ingericht was. Dat deze in de tweede wijk plaatsvond ‘waar voornamelijk de doppers er gebruik van zullen maken’, vond hij extra te betreuren¹⁸⁴.

Problematischer dan deze openbare vermakelijkheden voor het handhaven van de orde waren samenscholingen op pleinen en in de straten. Die wilde de bezetter absoluut vermeden zien. Om die reden eiste de bezetter in Antwerpen een doorslag van elk proces-verbaal dat men opstelde over samenscholingen van meer dan 5 personen¹⁸⁵. Een sinecure was het vermijden van deze samenscholingen allerminst, tenminste als we enkele Aalsterse agenten mogen geloven. Op diverse tijdstippen klaagden zij in processen-verbaal, jammer genoeg zonder de toedracht van deze samenscholingen toe te lichten, over de moeilijkheden die dat met zich meebracht voor de agenten en het stadsbestuur. Al in maart 1915 schreef men dat ‘Ondanks het herhaalde bevel van den heer Burgemeester en het onophoudelijk aandringen der Deutsche Krijgsoverheid, gelukken wij er niet in, de samenscholingen op den openbaren weg, en in houdelijk op de Groote Markt te beletten’¹⁸⁶. Typerend voor de groeiende onmacht, was dat zij, naarmate de bezetting vorderde, hoe langer hoe meer genoodzaakt waren om te dreigen met gerechtelijke vervolging en zelfs bijstand nodig hadden van Duitse soldaten om mensen uiteen te drijven¹⁸⁷.

Echt onder spanning kwam de relatie tussen lokale besturen, politieagenten en de Duitse bezetter, wanneer er zich publieke confrontaties onder de bevolking voordeden en lokale agenten niet prompt genoeg reageerden of te laat ingrepen. In zo’n geval dreigde de bezettingsmacht met sancties. Verschillende gevallen van volksgerichten in de Rijsele straten tijdens de eerste helft van 1915 bewijzen dat¹⁸⁸. Zij waren de aanleiding voor enkele stevige uitbranders aan het adres van het stadsbestuur en politiecommissaris Polet. Eén zo’n woeling deed zich voor aan een café in de volkse wijk Wazemmes. De Belgische uitbaters verdacht men ervan dat zij een Franse soldaat verklikt hadden die zich verstopte

¹⁸⁴ SA, Gemeenteraadsverslagen, 31/05/1915.

¹⁸⁵ Antoon Vrints, *Het theater van de straat...*, ODV, p. 418-437.

¹⁸⁶ SA.A, Politiearchief, Proces-verbaal, Boek 1, 1914-1915, 03/03/1915. Op 14/06/1916 schreef hij hierover: ‘Herhaaldelijk heeft de heer Burgemeester onzer stad verplicht geweest besluiten uit te vaardigen tegen de samenscholingen van volk op de Groote Markt dezer stad. Het publiek weigert hardnekkig aan dezen maatregelen te gehoorzamen en deswege blijft het genomen besluit aan kracht’. (zie hiervoor *idem*, boek 4, 1915-1916, 14/06/1916).

¹⁸⁷ Voor gelijkaardige problemen en de noodzaak van Duitse interventies, zie ook: *Idem*, boek 4, 1915-1916, 21/06/1916, 25/06/1916 en 29/06/1916.

¹⁸⁸ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 101.

in het daarnaast gelegen huis¹⁸⁹. Als reactie hierop trok rond middernacht een groep van zo'n honderdtal mensen erheen om er stenen door de ramen te gooien en glazen te vernielen.

Interventies onder hoogspanning: patriottische manifestaties en nationale feestdagen

De rust en orde in de publieke ruimte werd niet zomaar verstoord. Zeer vaak zat er in het oproer of de opstootjes een duidelijke boodschap vervat. Voor politieagenten was het dan ook niet altijd gemakkelijk om tussen te komen. Beroepshalve mocht het dan wel hun taak zijn, het kon er ook voor zorgen dat zij net door in te grijpen de woede van de bevolking op de hals haalden. Dit alles was zeer duidelijk het geval wanneer de ordeverstoringen een zekere patriottische lading kenden. Benoît Majerus vatte het als volgt samen: 'ordre patriotique, ordre occupant (...) et ordre policier s'opposent, s'entrecourent, se mélangent sans parvenir à établir une certaine stabilité, ni dans le temps, ni dans l'espace'¹⁹⁰. Eén van die symbolische momenten deed zich voor wanneer de bezetter grote groepen krijgs- en of andere gevangenen liet overbrengen. Zo leidde dit in Rijsel, omstreeks maart en april 1915 tot diverse samenscholingen van telkens zo'n 5 à 600-tal mensen in het historisch centrum van de stad¹⁹¹. Getuigen verklaarden hoe vrouwen bij zo één manifestatie begin maart tricolore kokardes droegen en steunbetuigingen uitten ten aanzien van de gevangenen. Naar de krijgsgevangenen riepen zij 'Vive la France', waarna die op hun beurt de Marseillaise aanvingen. Zo'n acties kon de bezetter missen als kiespijn. Het gevolg liet zich dan ook raden. Repressie, soldaten chargeerden, sancties en boetes werden aangekondigd. Lokale agenten kregen een uitbrander. Eén getuige verklaarde over 'des actes de brutalité sans nom sont commis; coups de crosse de fusil, gifles, coups de poing sont employés. Les hommes arrêtés sont conduits à la citadelle, les femmes rue des jardins. Les objets donnés aux soldats prisonniers sont arrachés et foulés aux pieds des Allemands

¹⁸⁹ Voor deze gebeurtenissen steun ik op: ADN, 74 J 224, Journal de M. Trollin, Directeur de l'école Rollin, Lille, 1914-1918, 12/02/1915 en ADN, 9R 581, Rapport van de commissaire Central aan de Prefect, 12/02/1915.

¹⁹⁰ Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, ODV, p. 166.

¹⁹¹ Voor de verschillende groepen prisonniers civils en hun tewerkstelling in en rond Rijsel, zie: Paul Trochon, *Lille avant et pendant l'occupation...*, p. 218-219 e.v. Voor de gebeurtenissen midden april 1915, zie: AML, 4H64, Réunions à la Kommandantur, 20/04/1915 en ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 25/04/1915. Voor de gebeurtenissen begin maart 1915, zie: ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 11/03/1915 ADN, 142 J 4: Fonds: Pierre Paul Desrumaux: Journal manuscrit de l'occupation..., 04/03/1915 en ADN, 74 J 224, Journal de M. Trollin, directeur de l'école Rollin..., 04/03/1915. Ook James Connolly merkte dit op, hij haalde een samentroeping aan van begin november 1914: James Connolly, "Sandbags, strikes...", p. 12.

et de leurs chevaux¹⁹². Nog geen 24 uur later deed zich een gelijkaardige gebeurtenis voor. Deze keer trad de bezetter die beter voorbereid was, sneller op. Twaalf arrestaties en gevangenisstraffen waren het verdict. Een dag later kreeg de stad een boete van 500.000 frank opgelegd, kondigde men een avondklok af en onderwierp de bezetter de stedelijke gijzelaars (raadsleden en notabelen) terug aan een strengere regime¹⁹³. Deze acties vormden samen met enkele andere voorvallen het signaal voor het hoofd van de Rijksse politie om de alarmbel te luiden bij burgemeester Delesalle. Het kon zo niet verder. Het hoofd van de Duitse militaire politie deelde die analyse. Hij schreef in niet mis te verstane bewoordingen: ‘Je désire que la police civile prenne des mesures plus sévères quand il y a des rassemblements sinon, il pourrait en résulter pour la ville de très graves inconvénients dans des cas comme celui-ci ou autres cas analogues¹⁹⁴. Tijdens het tweewekelijkse overleg op de Kommandantur zette de Duitse gouverneur die dreigementen nog eens kracht bij. Hij eiste extra patrouilles op zondagen wanneer grote groepen mensen in de stad wandelden. Gelijkaardige gebeurtenissen deden zich ook voor in Aalst en Antwerpen¹⁹⁵. Zo maakte Vrints al gewag van gelijkaardige doortochten van geallieerde krijgsgevangenen en lokale agenten die deze samenscholingen uiteendreven. Hoewel strikt gezien niet gewelddadig, droegen deze publieke uitingen en manifestaties van patriottische gevoelens toch een duidelijke bron van conflict in zich¹⁹⁶. Dat merkten de agenten zeer goed. Spanningen liepen niet alleen op met de bezetter, maar ook met de lokale bevolking. In het door Vrints aangehaalde proces-verbaal riep een Antwerpse vrouw de agenten toe: ‘doet de politie nu ook al mee met de Duitsers!, wij zullen na de oorlog wel afrekenen’¹⁹⁷.

Dergelijke publieke uitingen van patriotisme kwamen frequent voor, zeker tijdens de eerste helft van de bezetting. Zij flakkerden in het bijzonder op tijdens nationale feestdagen en op andere symbolische momenten¹⁹⁸. Welbekend intussen zijn de uitgesproken patriottische, maar ook elitaire en burgerlijke manifestaties in Brussel, Gent, Antwerpen en, in mindere mate, Rijsel. Waar vooralsnog minder aandacht naartoe ging, was de complexe samenwerking die eraan voorafging tussen lokale autoriteiten,

¹⁹² ADN 74 J 224; Journal de M. Trollin..., 04/03/1915.

¹⁹³ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 47, 25/04/1915.

¹⁹⁴ AML, 4H 274, Brief van militaire politie aan Commissaris Polet, 19/04/1915 en AML, 4H 64, Réunions à la Kommandantur, 20/04/1915.

¹⁹⁵ SA.A, Politiearchief, Boek 7, Processen verbaal, 1917-1917, 447, 14/11/1917.

¹⁹⁶ Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, ODV, p. 166.

¹⁹⁷ SA, MA 2476, verslag politie wijk 6, nr. 206, 28/2/1918. Bedankt aan Toon Vrints om dit door te spelen.

¹⁹⁸ Al veelvuldig opgemerkt, zie o.m.: Sophie De Schaepdrijver, “Deux patries...”, p.22 e.v. Voor een grondige analyse van de nationale feestdagen in Brussel onder de bezetting, zie: Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, ODV, p. 166-177 en Idem, “Stadt, Nation und Besatzung. Die Straßen Brüssels als patriotische Projektionsfläche (1914-1918 und 1940-1944)”, in *Informationen zur modernen Stadtgeschichte. Themenschwerpunkt: Stadt und Krieg im 20. Jahrhundert*, 2004, 2, p. 10-14. Voor Antwerpen, zie het geromantiseerde: Renée Vermandere, *De Deutsche furie te Antwerpen*, Antwerpen, s.d., p. 28-35.

politiekorpsen en de Duitse bezetter. Deze beperkte zich lang niet alleen tot de Brusselse context, zoals door Majerus beschreven¹⁹⁹. In Antwerpen bijvoorbeeld, schreef het Duitse bevel al op 3 april 1915 een eerste waarschuwing naar het stadhuis met betrekking tot de verjaardag van Koning Albert vijf dagen later. Twee dagen later riepen medewerkers van de Kommandantur een kleine burgemeestersconferentie bijeen om politiematregelen te bespreken²⁰⁰. De Kommandant verlangde dat de politie erop zou toezien dat er geen samenscholingen plaatsvonden en dat de bevolking niet met vlaggen zwaaide. Scholen mochten geen vakantie nemen en de pogingen van het Antwerpse college om de stadsburelen te sluiten stootten op verzet van de bezetter²⁰¹. Toch slaagde von Bodenhausen niet helemaal in zijn opzet. Groepen kinderen defileerden de bewuste dag door de straten met tricolore speldjes en kleuren, dit tot grote woede van het Duitse bestuur²⁰². In de weken en dagen voor 21 juli 1915 herhaalden de Duitsers de waarschuwing dat dergelijke samenscholingen absoluut vermeden dienden²⁰³. De voorbereidingsmaatregelen leken sterk op die in het Brusselse²⁰⁴. De Antwerpse politie zelf was al sinds 11 juli op de hoogte dat er plannen bestonden om met Belgische kleuren of zondagse kleren ('hoge hoeden') samen te komen, en bloemen neer te leggen aan het standbeeld van Leopold I aan de Meir. Politieagenten hadden strooibriefjes onderschept die hiertoe opriepen. Een interne nota stelde: 'Diensvolgens en met het oog op de mogelijke gevolgen zou het misschien wenschelijk zijn maatregelen te nemen om het bloemenwerpen op tijd te verbieden of ten minste om de bloemen te doen oprapen. Ook wordt het noodig versterking van personeel voor dien dag te bekomen om de meeste bezochte straten der wijk op de beste wijze mogelijk te bewaken'²⁰⁵. Het vervolg is intussen welbekend. Opnieuw hadden de Duitse en Antwerpse politiediensten er de grootste moeite mee om de massa uiteen te drijven, dit ondanks de verhoogde staat van paraatheid langs beide kanten. Nog op 21 juli zelf stuurde het Duitse hoofd van de politie, majoor Wilm, een brief naar het hoofdcommissariaat waarin hij onmiddellijk eiste dat de volksmenigte op de Leopoldplaats uiteengedreven werd. Verder wilde hij de toegang versperd. Elke volksverzameling moest onmogelijk gemaakt worden. Onder de aanwezige

¹⁹⁹ Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, ODV, p. 165 e.v.

²⁰⁰ SA, Archief Jan De Vos, Onderhandelingen met de Kommandantur, nationale feestdagen, 05/04/1915.

²⁰¹ SA, Briefwisseling vertaald door de Vertalingsdienst, Kabinet van de burgemeester, Brief van Zivilverwaltung aan Jan De Vos, 06/04/1915 en brief van von Bodenhausen aan Jan De Vos, 07/04/1915. In de jaren erna tekende Jan De Vos verzet aan tegen het bevel van de bezetter om de winkels verplicht open te houden. De Vos argumenteerde dat hij 'geene praktische of wettelijke middelen te zijner beschikking heeft' om dat verbod af te dwingen. Bovendien wil hij liever geen affiches aanplakken die hiertoe oproepen. Dat zou te veel discussies opwekken. Enkel een Duitse verordening kon dit vragen.

²⁰² SA, Politiearchief, 'Allerlei', brief aan Jan De Vos, 09/04/1915.

²⁰³ SA, Archief stadsburelen: oorlogsarchieven 2de bureel, Brief met dagorders van von Bodenhausen aan Jan De Vos, 17/07/1915.

²⁰⁴ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, ODV, p. 165-182.

²⁰⁵ SA, Archief stadsburelen: oorlogsarchieven 2de bureel, Brief van Commissaris aan Jan De Vos, 11/07/1915.

bevolking verspreidde er zich intussen een andere perceptie over het optreden van de agenten. De Antwerpse dichter René Vermandere merkte op dat ‘onze schabletters het oogenschijnlijk nog zoo ver niet gebracht hadden in vorstelijke vereering als wij’²⁰⁶.

Kleinschaligere patriottische manifestaties of uitingen van verknochtheid aan het vaderland kwamen ook in Noord-Frankrijk voor, maar kenden er niet dezelfde omvang²⁰⁷. Eén verklaring hiervoor is het gebrek aan een even omvangrijke clandestiene pers die hiertoe opriep. Een tweede verklaring waren de Duitse sancties en dreigementen in de weken en maanden ervoor. Zo uitten Duitse bevelhebbers elk jaar opnieuw in de dagen voor 14 juli hun ongerustheid. Keer op keer kreeg burgemeester Coppeaux in Fourmies de uitdrukkelijke mededeling dat er geen publieke samenkomsten toegelaten waren die dag²⁰⁸. Scholen, winkels en stadsdiensten hoorden open te blijven. Ondanks deze maatregelen verliepen dergelijke dagen maar zelden volledig rimpelloos. Het meeste succes kende de eerste ‘quatorze juillet’ onder de bezetting in Rijsel. Een ambtenaar op het stadhuis maakte in zijn dagboek gewag van verschillende manifestaties, onder meer aan het Hôtel Royal. De gewaarschuwde lokale politie trad nu wel kordaat op.

Hoewel in hoofdzaak een grootstedelijk fenomeen, deden deze publieke patriottische uitingen zich ook in kleinere en meer afgelegen steden en gemeenten voor, onder meer in Aalst, Fourmies en Houdeng-Aimeries. De bezettingsmacht instrueerde daar aan de vooravond van feest- en andere symbolische dagen dat agenten dienden op te treden bij eventuele gebeurtenissen. Bij de minste vermoedens van patriottische manifestaties, werd er bedreigd met sancties. De sterke link die er vaak bestond tussen patriottische uitingen en religieuze gebeurtenissen, versterkte gaandeweg de oorlog ook de argwaan bij de Duitse bevelhebbers voor religieuze optochten en kerkdiensten. Afgaande op de bewaarde getuigenissen, waren kerken de plaats bij uitstek voor patriottische uitlatingen. In Houdeng-Aimeries noteerde een katholieke kroniekschrijver: ‘Après la messe, les élèves de l’école des soeurs chantent la brabançonne, puis toute la foule entonne le chant d’espoir: ‘vers l’avenir’²⁰⁹. Begin mei 1916 zag de lokale Kommandant van Fourmies een uitgesproken politieke manifestatie in een ceremonie ter ere van Jeanne D’Arcq²¹⁰. Vanaf dan moest voor elke religieuze ceremonie of optocht de Duitse toestemming gevraagd worden²¹¹. Begin april 1916 eiste de Aalsterse Kommandantur dan weer om het zuiver godsdienstige karakter nauwkeurig in acht te nemen bij de aanstaande sacramentsprocessie. Enkel religieuze liederen mochten gezongen worden, nationale

²⁰⁶ Renée Vermandere, *De Duitse furie te...*, p. 28.

²⁰⁷ James Connolly, “Sandbags, strikes...”, p. 12 en Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 221 e.v.

²⁰⁸ AMF, Copies des lettres du mairie, 324, Brief van de Kommandantur aan burgemeester Coppeaux, s.d. en Camille Fauchart, *Fourmies pendant l’occupation...*, p. 69.

²⁰⁹ Willy Staquet, *Un clocher en Aimeries...*, p. 41.

²¹⁰ Eerder opgemerkt door Philippe Nivet voor andere casussen: Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 224.

²¹¹ AMF, Copies des lettres du mairie, Brief van de Kommandantur aan de burgemeester, 100, 05/06/1916.

liederen en symbolen waren uitdrukkelijk verboden²¹². Het versieren van Belgische soldatengraven zou streng bestraft worden. Op 21 juli waren kerkelijke plechtigheden tout court verboden.

Patriottisch geïnspireerde acties entten zich ook op conflicten die lokaal van aard waren. Alom bekend waren de acties die groepen mensen in de straten opzetten tegen Duitsvriendelijke vrouwen of zij die daarvan werden verdacht. Voornamelijk in de Franse historiografie ging hier al veel aandacht naartoe. Al in maart 1915 bijvoorbeeld kwam het in Rijsel op de druk bewandelde Boulevard Victor Hugo tot de collectieve sanctionering van een zekere Valentine Devilde. Een groep van zo'n 500 vrouwen en kinderen belaagden de vrouw met stenen en scholden haar uit voor 'putain'²¹³. Toen zij de hulp inriep van twee Duitse soldaten nam het geweld van de massa nog toe. De Duitse soldaten in kwestie schoten eerst in de lucht en later richting bevolking om deze uiteen te drijven. Pas met de hulp van een 10-tal Franse agenten slaagde de vrouw erin om veilig haar huis te bereiken. De hele wijk stond in rep en roer, aldus het politieverlag. Twee agenten kregen de opdracht van de commissaris om de wacht te houden bij haar huis. Nog een maand later deden zich opnieuw gelijkaardige feiten voor²¹⁴. Ook toen werd een vrouw er door meerdere andere vrouwen publiekelijk aangepakt. Ze werd geschopt, geslagen, haar kleren werden gescheurd en haren uitgetrokken. Terzelfdertijd riep de massa dat zij met 'les sales boches' aanhield. Een tweede bekende voorbeeld van patriottisch geïnspireerde acties die zich lokaal-specifiek manifesteerden, waren de acties aan de fabriekspoorten van arbeiders die werkten voor de bezetter terwijl verschillende van hun collega's net om die reden het werk hadden neergelegd. Dit was zeer duidelijk het geval tijdens de 'affaire des sacs' (zie hoofdstuk 8). Connolly analyseerde haarfijn hoe dit het optreden van lokale agenten kon bemoeilijken²¹⁵.

Gedeelde belangen en samenwerking: het beteugelen van prostitutie

Samenwerking tussen lokale agenten en Duitse politiediensten ging nergens zo ver als in het prostitutievraagstuk. Tot dat besluit kwam onderzoek over de Brusselse casus²¹⁶. Een blik op de regelingen die in voege waren in bezet Antwerpen lijkt dit te bevestigen²¹⁷.

²¹² Petrus Van Nuffel, *De Duitschers...*, p. 100.

²¹³ ADN, 9R 581, Rapport van de commissaris van het 7e arrondissement, 04/03/1915.

²¹⁴ AML, 4H 274, Brief van de Duitse militaire politie aan Commissaris Polet, 19/04/1915.

²¹⁵ James Connolly, "Sandbags, strikes...", p. 9-28.

²¹⁶ Benoît Majerus, "La prostitution à Bruxelles pendant...", p. 5-42.

²¹⁷ Ellen Delfosse, *Lichtmeisjes in Antwerpen. Prostitutie bij jonge meisjes in Antwerpen voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog (1912-1918)*, Masterscriptie, Universiteit Antwerpen, 2005.

Toch zijn beide voorbeelden niet per definitie representatief voor wat elders gebeurde in de bezette gebieden. De Brusselse en Antwerpse casus weerspiegelen in de eerste plaats de situatie in de belangrijkste grootstedelijke centra van het Generalgouvernement waar de bezettingsadministratie tussen februari en april 1915 haar eigen ‘Sittenpolizei’ diensten opzette, naast de nog actieve Belgische diensten. Terecht stipte Emmanuel Debruyne al eerder aan dat er grote verschillen bestonden in hoe men omging met het prostitutievraagstuk in de diverse bezettingszones²¹⁸. Deze verschillen manifesteerden zich het duidelijkst vanaf het voorjaar van 1915. Op de meeste plaatsen rekenden de Duitse bevelhebbers tijdens deze fase vooral op samenwerking met de bestaande Belgische en Franse diensten. Dat was conform het vooroorlogse juridische kader. In beide landen wees het gemeenterecht het toezicht en de regulering over prostitutie toe aan de lokale overheden, met als resultaat dat stads- en gemeentebesturen doorheen de 19de eeuw gemeentelijke prostitutiereglementen hadden afgekondigd²¹⁹. Al zeer snel werd het de lokale overheden duidelijk in welke mate de bezetter belang hechtte aan deze kwestie. Overall verwachtte hij van lokale autoriteiten dat die de bestaande vooroorlogse initiatieven versterkten om het hoofd te bieden aan het snel groter wordende probleem. Zeker in de grootste steden die het meeste Duitse soldaten huisden, stelde dit zich op prangende wijze. Tegen die achtergrond kan het niet verbazen dat de regulering van de prostitutie één van de belangrijkste agendapunten was tijdens de eerste vergadering op de Rijzelse Kommandantur²²⁰. Delesalle lichtte daar toe dat ‘les femmes passent la visite deux fois par semaine et que ce service est assuré par deux médecins qui examinent tant les femmes en maisons de tolérance que les femmes libres’. Waarna de aanwezige Duitse generaal vroeg om de Franse controles op te drijven tot driemaal per week en om in prostitutiehuizen ‘savon antiseptique’ te voorzien. Niet veel later zette het Duitse bevel ook druk op de dan nog aanwezige prefect Trépont²²¹.

²¹⁸ Emmanuel Debruyne, “Les femmes à boches en Belgique et en France occupée, 1914-1918”, *Revue du Nord*, 2014, 96, 404-405, p. 157-185. Voor de verschillen tussen Generalgouvernement en Etappengebieden in België en de impact ervan op de houding van de magistratuur en de prostitutie kwestie, zie: Melanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 154-157.

²¹⁹ Voor Frankrijk: Jean-Yves Le Naour, *Misères et tourments de la chair: les mœurs sexuelles des Français, 1914-1918*, Parijs, 2013. En voor Rijsel meer specifiek: René Deruyk, *1914-1918, Lille dans les serres allemandes*, Rijsel, 1992, p. 57-58. Voor België: In Antwerpen was dat in voege sinds 16 maart 1852. Voor de situatie in Gent: Colette Van Hooreweghe, “Het prostitutieel kader te Gent in de periode 1910-1932”, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1990, 44, p. 151-167; Brugge: Vania Vande Voorde, *Prostitutie te Brugge tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog*, OLV, Universiteit Gent, 2006 of Brussel: Benoit Majerus, “La prostitution à Bruxelles...”, p. 3 e.v.

²²⁰ AML, 4H 64, Réunions Kommandantur, 30/10/1914.

²²¹ ADN, 9R 588 en 589 (07/01/1915).

Dit soort contacten tonen aan dat bezetter niet veel anders kon dan improviseren in die eerste fase²²². In Antwerpen bijvoorbeeld, toetsten von Bodenhausen en Kommandant von Grundherr in de herfst van 1914 verschillende hervormingen af bij het stadsbestuur en in het bijzonder bij het hoofd van de gezondheidsdienst, de schepen en arts Victor Desguin. Nu eens pleitten de twee officieren ervoor om al ‘de ontucht vrouwen in een zelfde kwartier bijeen te verzamelen’, dan weer eisten zij strengere medische controles en toezicht door de lokale politie om clandestiene prostitutie en tippelende vrouwen nauwlettender in de gaten te houden²²³. De bezetter hoopte zo te vermijden dat militairen geslachtsziekten opliepen. De Antwerpse agenten speelden daar een belangrijke rol in, immers ‘een groot gedeelte van die personen is waarschijnlijk aan de politieagenten der stad zonder meer bekend’. Hetzelfde gebeurde in Fourmies waar de bezetter het stadsbestuur begin 1915 verschillende keren aanspoorde om actief toezicht te houden op prostituees of zij die daarvan verdacht werden²²⁴. Dit hield onder meer in: regelmatige gynaecologische controles en het onder politietoezicht plaatsen van besmette vrouwen in ‘Maison Hégo’, niet ver van het stadhuis aan de grote markt²²⁵. Namen van opgenomen en besmette vrouwen zond men door naar de Kommandantur²²⁶. Nog eind maart 1915 verzekerde burgemeester Coppeaux aan de lokale Kommandant dat hij de politie de opdracht gegeven had om een onderzoek te starten naar de prostituees die niet op de lijst stonden van reeds onderzochte vrouwen. Maar Coppeaux waarschuwde meteen, het was bijzonder moeilijk om clandestiene prostitutie te controleren of te ontdekken. Afgaan op veronderstellingen en verklikkingen was uit den boze in een dergelijke delicate zaak, zo argumenteerde hij²²⁷.

Al het eerste halfjaar van de oorlog namen de problemen in de stedelijke centra al snel ongeziene proporties aan²²⁸. Dat beseften zowel de gemeentebesturen als de bezettingsmacht. Die eersten toonden zich bereid om actief medewerking te verlenen aan maatregelen die de (militaire) belangen van de bezettingsmacht dienden. Die bereidwilligheid was ingegeven door twee zaken. Eerst en vooral bestond er een zekere bezorgdheid over de gezondheid van de vrouwen. Volledig in de geest van de tijd hoopten

²²² Maren Röger and Emmanuel Debruyne, “From Control to Terror: German Prostitution Policies in Eastern and Western European Territories during both World Wars”, *Gender & History*, 2016, 28, 3, p. 689.

²²³ SA, Verslagen CBS, 03/11/1914 en 18/12/1914 en SA, Archief van de Antwerpse Politie, Zedendienst – ontucht, november-december 1914, dagorder Jan De Vos, Brief van von Bodenhausen aan Jan De Vos, s.d. (vermoedelijk december 1914).

²²⁴ Sebastien Debarges, *Fourmies. Une ville...*, p. 24.

²²⁵ AMF, Copies des lettres du maire, Brief van burgemeester Coppeaux aan de Kommandant, 22/01/1915.

²²⁶ *Idem*, 31/01/1915.

²²⁷ *Idem*, 23/03/1915.

²²⁸ Luc Schepens becijferde dat de Brugse politie in 1914 4 inbreuken vaststelde, en in 1915 109. Zie: Luc Schepens, *Brugge bezet: 1914-1918, 1940-1944. Het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen*, Tielt, 1985, p. 126 en voor een bredere analyse met meer voorbeelden, zie: Emmanuel Debruyne, “Les femmes à boches...”, p. 157-185.

zij namelijk de losbandigheid van vrouwelijke inwoners in te dammen enerzijds, en de verspreiding van geslachtsziekten onder de eigen bevolking tegen te gaan anderzijds. Daarnaast hoopten zij door samenwerking te verlenen ook conflicten met de bezetter te vermijden²²⁹. Het standpunt van de bezetter was minder ambivalent. Prostitutie was een noodzakelijk kwaad. Wel vreesden zij hoe langer hoe meer de gezondheid van hun soldaten, dus diende de strijd tegen het stijgende aantal geslachtsziekten opgevoerd²³⁰. Terecht merkten historici op dat: ‘For the German army, encouraging abstinence and simultaneously organizing sexual intercourse were not so much two contradictory policies at the moral level, but rather two complementary methods for protecting soldiers’ health while taking into account their sexual needs and thus preserving their morale’²³¹. Dit groeiende besef deed de bezettingsmacht overal een versnelling hoger schakelen. Om die reden richtte het bezettingsbestuur van het Generalgouvernement op diverse plaatsen een Sittenpolizei in, eerst in Brussel en later ook in Antwerpen, Charleroi, Namen, Bergen en Luik²³². Eind maart 1915 resulteerde dit in het Antwerpse in de oprichting van de ‘Zedenpolitie van Groot-Antwerpen’²³³. De doorstart ervan verliep niet zonder slag of stoot. Al snel ontstonden er discussies tussen het stadsbestuur en de Duitse Zivilverwaltung die er aan het hoofd kwam van te staan. Tijdens de voorbereidende gesprekken eind februari 1915 liet Jan De Vos aan het toenmalig hoofd van de Antwerpse Zivilverwaltung, de Hamburgse senator Strandes, weten dat de inrichting van een Groot-Antwerpse zedenpolitie rechtstreeks indruiste tegen zowel het Belgische wettelijke kader als de principes van lokale autonomie²³⁴. Eenzelfde redenering had De Vos al eerder eind 1914 te berde gebracht wanneer de bezetter nieuwe regelgeving had geëist. Toen verklaarde die: ‘dat hij zijn vroegere stelregel zal volgen, en zonder zelf tusschen te komen in de reglementering der zaak, het uitvoeren der maatregelen vanwege de Duitse overheid aan de politie zal opdragen, binnen de perken der Belgische wetgeving’²³⁵. Het argument dat deze dienst in Brussel goede resultaten leek te halen, kon daar volgens De Vos niets

²²⁹ Emmanuel Debruyne en Röger Maren, “From control to...”, p. 691 en Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 637.

²³⁰ Georges Gromaire, *L'occupation Allemande...*, p. 448.

²³¹ Emmanuel Debruyne en Röger Maren, “From control to terror...”, p. 690.

²³² Brussel: 03/02/1915; Charleroi: 06/03/1915; Luik 06/03/1915; Namen: 06/03/1915; Antwerpen: 06/03/1915 en Bergen: 06/03/1915 (later vanaf 1918 volgden er nog gelijkaardige diensten in Thuin, Verviers, Mechelen en Mechelen).

²³³ Antwerpen, Berchem, Borgerhout, Wilrijk, Hoboken, Merksem, Deurne, Schoten, Hemiksem, Oosterweel, Brasschaat, Ekeren, Schelle, Mortsel, Kapellen. Later werd die op 1 november 1917 door von Falkenhausen uitgebreid, dan kwamen er ook afdelingen in en rond Turnhout voor de gemeenten: Oud-Turnhout, Herenthals, Geel, Beerse, Mol, Meerhout, Minderhout, Brecht, Herenthout, Westwezel, Noorderwijk, Rijkvorsel, Balen, Kalmthout, Westerloo, Hoogstrate. Zie: SA, Archief zedendienst, Onderrichtingen, 01/11/1917.

²³⁴ SA, Archief Zedendienst, Verslagen CBS, 23/02/1915.

²³⁵ *Idem*, 18/12/1914.

aan veranderen. Echt lang hield het verzet van het Antwerpse stadsbestuur niet aan²³⁶. De Duitse verordening stelde onomwonden dat de tot dan toe geldende politiereglementen vervielen als gevolg van de nieuwe Duitse wetgeving²³⁷. Eind april 1915 ving de werking van de nieuwe dienst aan²³⁸. Centralisering en schaalvergroting vormden de kernwoorden. Een centrale spin in het Duitse web was het net in 1913 zelfstandig geworden bureel van de Antwerpse Zedendienst onder leiding van adjunct-commissaris Louis Clijmans²³⁹. Deze dienst werkte nauw samen met zijn Duitse tegenhanger²⁴⁰. Gynaecologische controles vonden plaats in diverse lokalen in de stad²⁴¹. De medische opvolging van de besmette vrouwen vond plaats in het Sint-Elisabeth-Gasthuis onder leiding van Duitse artsen. Lijsten werden opgesteld en namen uitgewisseld met de Duitse collega's. Tekenend voor de verregaande samenwerking was dat Clijmans doorheen de oorlog zijn dagelijkse rapporten over het aantal (besmette) prostituees die men liet overbrengen naar de Duitse zedenpolitie, opstuurde naar zowel de bezetter als het stadhuis. Verder patrouilleerden en controleerden agenten van de zedenpolitie verdachte herbergen en het naleven van de afgekondigde sluitingsuren²⁴². Toch kan van een volledige ondergeschiktheid van de Antwerpse autoriteiten niet gesproken worden. Dat bleek begin februari 1916, toen het Duitse hoofd van de Zedenpolitie, Fischer, er Clijmans in een onderhoud op wees dat het niet de bedoeling was dat het stadsbestuur autonoom overging tot het sluiten van geheime ontuchthuizen. De bevoegde Duitse autoriteiten dienden steeds op de hoogte gebracht. Dit stuitte op onbegrip bij het schepencollege, dat opnieuw argumenteerde dat dit een Belgisch prerogatief was. Zulke onderhandelingen waren niet per definitie vruchteloos. De bezetter leek bereid rekening te houden met de Belgische gevoeligheden. Dienstoverste Desperoux verklaarde dat het Duitse burgerlijke bestuur de belofte had gedaan dat het steeds overleg zou plegen met het schepencollege wanneer geheime ontuchthuizen gesloten zouden worden 'en alzoo niet volledig afbreuk doen op het principe gehuldigd door de gemeentewet en waarbij de zedenpolitie aan de bevoegdheid van schepencollege onderworpen werd'. Om een goede medewerking van de Antwerpse agenten en het stadsbestuur te verzekeren, bleek de bezetter bereid kleine toegevingen te doen, dit evenwel zonder zijn vetorecht op te geven.

²³⁶ Emmanuel Debruyne en Röger Maren, "From control to terror...", p. 691.

²³⁷ *Gesetz und verordnungsblatt*, 03/02/1915.

²³⁸ Deze vaststelling nuanceert de bemerking van Majerus die stelde dat de inrichting van een Groot-Antwerpse Zedenpolitie heel wat positiever onthaald werd dan in Brussel. De eerste reacties bestonden wel degelijk uit protest. Zie: Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, ODV, p. 123.

²³⁹ *1860-1960*, Antwerpen, 1960, p. 140.

²⁴⁰ SA, Archief van de Antwerpse zedendienst, Brief van Louis Cleijmans aan Jan De Vos, 28/04/1915.

²⁴¹ Naarmate de bezetting vorderde, namen deze steeds meer toe in aantal. Het stadsbestuur moest deze voorzien.

²⁴² SA, Archief van de Antwerpse zedendienst, Onderrichtingen, 07/09/1915.

De bezettingsmacht ging niet overal in het Generalgouvernement over tot de inrichting van Sittenpolizei-diensten in de lente van 1915. Over de manier waarop lokale agenten elders in kleinere steden en gemeenten ingeschakeld werden in het prostitutievraagstuk en de belangen van de bezetter, is tot op heden minder geweten²⁴³. Onderzoekers hadden vooralsnog enkel aandacht voor de belangrijkste stedelijke centra en de Etappengebieden omdat het prostitutievraagstuk zich daar acuter stelde. Toch zagen lokale agenten zich hier ook op andere plaatsen mee geconfronteerd, zoals bijvoorbeeld in de dichtbevolkte en zwaar door werkloosheid getroffen industriële Centrumregio rond La Louvière. Officieel wachtte de bezetter daar tot eind 1917 om een eigen zedenpolitie in te richten²⁴⁴. Vermoedelijk opereerde die Duitse organisatie vanaf dan naast de al actieve ‘police des mœurs’ die volledig uit Belgische agenten bestond²⁴⁵. Die laatste was zeker al actief in 1916 en kwam er naar alle waarschijnlijkheid, net zoals in Namen, expliciet op vraag van de bezetter²⁴⁶. Vermoedelijk opereerde die op het grondgebied van La-Louvière en randgemeenten. Zo voerde een lokale arts in Houdeng-Aimeries op regelmatige basis medische controles uit waarvan de conclusies per brief naar de politiecommissaris gingen. Vrouwen die een geslachtsziekte opgelopen hadden, stuurde men op kosten van het gemeentebestuur naar Bergen om er behandeld te worden in een gespecialiseerd ‘dispensaire antisyphilitique’²⁴⁷. Het schaarse overgebleven bronnenmateriaal suggereert dat deze lokale politiediensten al vrij vroeg samenwerkten met de Duitse militaire politie uit La Louvière en de Sittenpolizei uit het nabijgelegen Bergen. Dit sluit aan bij de hypothese die Debruyne formuleerde, namelijk dat ook elders in het Generalgouvernement ‘les autorités locales ont été priées de participer au dispositif de l’occupant’²⁴⁸.

Net als in de grootste steden van het Generalgouvernement vond er een gelijkaardig versnellingsmoment plaats in de Etappengebieden tijdens de eerste helft van 1915²⁴⁹. Veelzeggend was de verordening die het opperbevel van het Duitse Vierde leger begin midden februari 1915 afkondigde. Daarin stond onder meer dat alle prostituees wekelijks tweemaal verplicht gecontroleerd dienden te worden²⁵⁰. Dit vormde het startschot voor de versterkte Duitse greep op het prostitutievraagstuk. Ook in de Etappengebieden was de strijd tegen venerische ziekten en de gezondheid van de Duitse soldaten het belangrijkste

²⁴³ Emmanuel Debruyne, “Les femmes à boches...”, p. 158-185.

²⁴⁴ AVLL, H-A, Gemeenteraadsverslagen, 26/07/1917.

²⁴⁵ Louise Pitot, *Les relations entre occupants et occupés pendant la Première Guerre mondiale dans la région du centre. La prostitution, une affaire de tous les jours*, Historische oefening, UCL, 2013-2014.

²⁴⁶ Emmanuel Debruyne, “Les ‘délices’ de l’occupation. Rencontres intimes entre femmes belges et soldats Allemands, 1914-1918”, in *Revue Générale*, 2014, 3, 4, p. 39.

²⁴⁷ AVLL, H-A, Verslagen CBS, 12/10/1917.

²⁴⁸ Emmanuel Debruyne, “Les femmes à boches...”, p. 158-185.

²⁴⁹ Emmanuel Debruyne, “Les femmes à boches...”, p. 162.

²⁵⁰ Vania Vande Voorde, *Prostitutie te Brugge...*, p. 71-72.

doel. De verordening in kwestie vertaalde zich evenwel niet in de oprichting van Duitse Sittenpolizei-diensten zoals in het Generalgouvernement. In de gebieden het dichtst bij het front nam de Duitse Militaire en in sommige gevallen zelfs Geheime politie die taak voor haar rekening²⁵¹. De volgende stap was dat de bezetter tijdens de eerste helft van 1915 in diverse stedelijke centra zoals Brugge, Gent, Rijsel en Fourmies de controle op de prostitutie aan de lokale overheden onttrok²⁵². In Rijsel noteerde de politiecommissaris hierover dat de bevoegde Duitse diensten ‘ne tardèrent pas à nous enlever la surveillance des femmes et non seulement ils prirent en mains la direction du service des mœurs, mais m’interdirent d’une façon absolue de m’en occuper’²⁵³. Deze overname gebeurde nergens op exact hetzelfde moment en stuitte, net als in het Generalgouvernement, op weerstand van de lokale autoriteiten, die zo aan macht en autonomie inboetten.

Recent onderzoek betoogde dat de bezetter zijn eigen greep versterkte uit onvrede met het optreden van de lokale overheden²⁵⁴. Dat kan gezien de soms moeizame samenwerking tijdens de eerste oorlogsmaanden zeker kloppen. Zo kreeg burgemeester Coppeaux in Fourmies regelmatig waarschuwingen van de Kommandantur dat de controles en het toezicht op de prostituees niet rigoureuus genoeg gebeurden²⁵⁵. Een tweede factor van belang is dat de bezettingsmacht de bestaande diensten in de stedelijke centra van de Etappengebieden van bij het begin als volstrekt onvoldoende beschouwde²⁵⁶. Meer nog dan lokale tegenkanting bracht dit hen ertoe om het toezicht, de reglementering en de controles zelf in handen te nemen. Het resultaat was dat de situatie in de Etappengebieden verschilde van de ene stad tot de andere gemeente. De grotere militaire aanwezigheid leidde er sowieso al overal toe dat de legerleiding gedwongen was om zelf een actievere rol op te nemen. Dit gold vooral voor de grotere steden waar het aanbod van prostituees omvangrijk was. Elders waar het lokale aanbod dan weer te klein was voor de grote soldatenaantallen, leidde dit vermoedelijk vaker tot ‘bordels supervisés par l’armée en campagne, davantage clandestine ou occasionnelle, ou pour mieux dire moins professionnelle’²⁵⁷. Volgens Gromaire gingen bezetter hiertoe over in Maubeuge, Valenciennes, Rijsel, Laon en Charleville²⁵⁸. Nog meer dan in het Generalgouvernement

²⁵¹ Emmanuel Debruyne en Röger Maren, “From control to terror...”, p. 691

²⁵² De bemerking van Melanie Bost dat de Duitse Sittenpolizei-diensten uit het Generalgouvernement hun werken ook aanvingen in het Etappengebied kan dus niet zomaar overgenomen worden. (Melanie Bost, *Traverser l’occupation...*, p. 155). Wel lijkt Brugge een uitzondering te zijn. Volgens De Schaepdrijver richtte de bezetter hier wel een eigen Duitse zedenpolitie in ter vervanging van de Belgische die hij ontoereikend vond, zie: Sophie De Schaepdrijver, *Bolwerk Brugge...*, p. 147.

²⁵³ ADN, 9R 584, Rapport du Commissaire centrale...

²⁵⁴ Emmanuel Debruyne en Röger Maren, “From control to terror...”, p. 691.

²⁵⁵ AMF, Copies des lettres du mairie, Brief van burgemeester Coppeaux aan de Kommandantur, 25/04/1915.

²⁵⁶ Sophie De Schaepdrijver, *Bolwerk Brugge...*, p. 147.

²⁵⁷ Emmanuel Debruyne, “Les femmes à Boches...”, p. 158-185.

²⁵⁸ Georges Gromaire, *L’occupation allemande...*, p. 448.

was de strakkere Duitse greep ingegeven uit schrik voor geslachtsziekten en de impact op de soldaten zo dicht bij het front. Om die reden legden zij zelf rigoureuze controlesystemen op, zowel medisch als politieel. Volgens Jean-Yves Le Naour mondde dit uit in ‘hyperréglementarisme’ en een ‘dictature prophylactique’²⁵⁹. Prostituees onderwierp men op zeer regelmatige basis aan medische controles. Franse artsen en lokale autoriteiten moesten elke vorm van geslachtsziekten verplicht melden aan Duitse collega’s. Dit laatste punt was één van de weinige zaken waar de bezetter wel nog op actief rekende op medewerking van lokale autoriteiten. Vrouwen die een geslachtsziekte hadden opgelopen, bracht men naar aparte instellingen. Doorheen de bezetting kreeg het Rijselse stadsbestuur regelmatig het bevel om nieuwe en grotere dispensaria en instellingen ter beschikking te stellen²⁶⁰. Dit resulteerde na moeizame onderhandelingen in vier grote tuchthuizen in de stad²⁶¹. Van de Franse agenten verwachtte men toezicht en patrouilles rond deze dispensaria²⁶². Voorts voerde de militaire politie, al dan niet in samenwerking met haar Franse collega’s, in het Rijselse zeer regelmatig controles (‘rafles’ volgens inwoners) uit in cafés, bars, estaminets en andere (clandestiene) ontuchthuizen²⁶³. De bezettingsmacht zou er zelfs over ‘une police spéciale chargée de surveiller les rues et les maisons suspectes’ beschikt hebben, aldus Gromaire²⁶⁴. Als afschrikmiddel publiceerde de bezetter aankondigingen in het Bulletin de Lille waarin stond dat de Duitse politie estaminets sloot omdat er prostituees werkten waarvan geweten was dat zij geslachtsziekten hadden²⁶⁵.

Het kan niet verwonderen dat dit alles ook aanleiding gaf tot spanningen binnen de lokale gemeenschappen. Zoals hierboven al bleek, gebeurde het nu en dan dat een menigte het recht zelf in handen nam en prostituees, of vrouwen die ervan verdacht werden het bed te delen met Duitse soldaten, sanctioneerde. Geweld in de publieke ruimte werd daarbij niet altijd geschuwd. In Lokeren bijvoorbeeld, zou men regelmatig vrouwen bekogeld hebben net voor het medisch onderzoek plaatsvond²⁶⁶. Maar die woede kon in beide richtingen gaan. Zo haalde Philippe Salson de onvrede aan die er leefde in Anguilmcourt-le-Sart. Daar koesterden enkele vrouwen een grote rancune ten aanzien van

²⁵⁹ Jean-Yves Le Naour, *Misères et tourments de la chair...*, p. 161 en 142.

²⁶⁰ Emmanuel Debruyne, “Les ‘délices’ de l’occupation...”, p. 40 en ADN, 9R 589, Brief van Charles Delesalle aan Alexis Charost, 03/10/1916.

²⁶¹ Jean-Yves Le Naour, *Misères et tourments...*, p. 161 en AML, 4H 64, Réunions à la Kommandantur, 12/01/1915; 16/02/1915; 13/03/1915 en 23/03/1915 en ADN, 9R 580, Brief van Charles Delesalle aan von Graevenitz, 19/01/1916.

²⁶² AML, 4H 274, Brief van dd. prefect Anjubault aan Charles Delesalle, 03/05/1917.

²⁶³ Jean-Yves Le Naour, *Misères et tourments...*, p. 161.

²⁶⁴ Georges Gromaire, *L’occupation allemande...*, p. 453.

²⁶⁵ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 54, 20/05/1915.

²⁶⁶ Steven Van Driessche, *Lokeren bezet...*, p. 35.

de bevoegde adjunct-burgemeester die mee verantwoordelijk was voor het aanduiden van de vrouwen voor de medische controles²⁶⁷.

Grenzen aan de samenwerking

Het samenwerken met Duitse politiediensten om patriottische manifestaties uiteen te drijven of het prostitutieprobleem in te dammen, toont de bezorgdheid van stedelijke politiemensen en lokale verkozenen om de openbare orde te bewaren in de straten. Maar die bereidwilligheid beperkte zich niet enkel daartoe. Ook wanneer de bezetter burgemeesters confronteerde met andere vragen en bevelen verleenden zij medewerking. Hoever dat in sommige gevallen ging, blijkt uit de goed bewaarde Antwerpse politiearchieven. Die bevatten namelijk vele honderden Duitse aanhoudings-, opsporings en andere onderzoeksbevelen, evenals meerdere lijsten met daarop nog eens evenveel namen van door de bezetter veroordeelde Antwerpenaren²⁶⁸. Hoewel deze documenten karig zijn met informatie en zo goed als niets zeggen over welke inbreuken tegen welke verordeningen het 'Kaiserliche Kommandantur Gericht' bestrafte, vertellen ze wel iets meer over de strafmaat van de talrijk uitgesproken sancties. Daarbij valt op dat het in zo goed als alle gevallen ging over boetes van 'slechts' enkele marken. Inwoners die deze niet konden of wilden betalen, zette de bezetter voor een korte tijd gevangen. De beperkte strafmaat suggereert dat het voornamelijk ging om eerder kleinschalige misdrijven zoals het laattijdig aanwezig zijn bij controles door het Meldeamt of andere inbreuken tegen opeisingsbevelen, voedselverordeningen, enz. Het feit dat het in het overgrote merendeel van die Duitse directieven aan de Antwerpse politiediensten ging over zaken waarvan de strafmaat zo beperkt was, bewijst dat de samenwerking bijzonder ver ging maar terzelfdertijd ook duidelijke grenzen kende. Zo lijkt het stadsbestuur er geen graten in gezien te hebben dat agenten voor de bezetter bepaalde aanhoudingen uitvoerden, informatie over burgers doorspeelden of inwoners naar de Kommandantur brachten om boetes te betalen en straffen uit te zitten.

²⁶⁷ Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 638.

²⁶⁸ Zie de omvangrijke fondsen: SA, Politiearchief, Hoofddcommissariaat, 'Aanhoudingsbevelen uitgaande van het 'Keizerlijke Kommandantur Gerecht'; Lijsten van veroordeelden en briefwisseling met de 'Keizerlijke Kommandantur Gerecht'; 'orders van de Duitse krijgsoverheid'; 'Ontvangsbewijzen van de 'Keizerlijke Kommandantur Gerecht'; 'Stukken in het kader van opdrachten van de Duitse bezetter (Kaiserliche Kommandantur)'. Deze enorme hoeveelheid bronnen bevatten elk op zichzelf weinig informatie maar kunnen mits een kwantitatieve benadering licht werpen op de werking van de Duitse rechtspraak op lokaal niveau. In het kader van dit onderzoek was daar geen ruimte voor. Verder bevatten de vragen om inlichtingen ook informatie over Antwerpenaren die vrijwillig of verplicht in Duitsland gingen werken.

Toch bleven het stadsbestuur en de politiediensten terzelfdertijd ook voorzichtig, en dan zeker wanneer de veiligheid van inwoners in gedrang kon komen. Zo reageerde het Antwerpse stadsbestuur omstreeks februari 1916 eerder terughoudend op de eis van de Duitse officier von Schlabrendorff om de Sinjoren op te sporen die koperdiefstallen pleegden aan de lijn van de buurtspoorweg Merksem-Ekeren²⁶⁹. Om zijn eis kracht bij te zetten, dreigde de medewerker van het Gouvernement-Antwerpen dat de ‘gemeente zich aan een gevoelige straf te verwachten, daar zij verplicht is, de draadgeleidingen op haar gebied te bewaken en tegen ongerechtigde bemoeiing te beschermen’. Burgemeester Jan De Vos stemde in en toonde zich zo bereid om een onderzoek en gerechtelijke vervolging in te stellen op vraag van de bezetter. Uit de bewaarde briefwisseling kwam de voorzichtigheid die Jan De Vos aan de dag legde heel duidelijk naar voor. Eens de daders na enig spuurwerk gevonden waren, liet hij het na om hun namen te vermelden in de briefwisseling met de bezetter. Voorts benadrukte hij dat de Antwerpse gerechtelijke diensten de gerechtelijke procedures al gestart waren, wat verdere Duitse bemoeienissen moest verhinderden. Daarmee was voor De Vos de kous af. Meer hoefde de bezetter volgens hem niet te weten. Essentieel voor een goed begrip van De Vos’ houding was dat dit misdrijf in theorie ook inging tegen het Belgische wettelijke kader. Op die manier kon hij formeel het bevel van de bezetter inwilligen zonder dat de dieven een direct gevaar liepen door Duitse rechtbanken veroordeeld te worden. Eenzelfde voorzichtige houding hield De Vos aan omstreeks midden mei 1917. Op dat moment richtte het Antwerpse bezettingsbestuur zich tot de stedelijke politie met de vraag om Duitse agenten bij te staan in hun zoektocht naar verborgen broodkoren²⁷⁰. Pas na omstandig overleg en het inwinnen van extra inlichtingen besloot het college van burgemeester en schepenen hiermee in te stemmen. Cruciaal voor hen was om eerst te weten te komen hoe die huiszoeken zouden verlopen en vooral welk doel zij dienden. Wanneer vier dagen later bleek dat het ‘wel degelijk en uitsluitelijk de opsporingen geldt van meel- en korenvorraden ten behoeve van de broodvoorziening der bevolking’, besloot het college aan commissaris Schmit duidelijk te maken dat ‘hij de hulp der stedelijke politie mag verlenen waar zulks zal vereischt zijn’. Dit en andere voorbeelden tonen aan het Antwerpse stadsbestuur zich bereid toonde medewerking te verlenen, maar terzelfdertijd deinsden zij er niet voor terug om wanneer nodig een afwachtende houding aan te nemen of zelfs in sommige gevallen openlijk te weigeren.

Niet alleen in bezet Antwerpen volgde men de redenering dat het toegelaten was om bevelen uit te voeren als dit niet rechtstreeks indruiste tegen de belangen van de lokale bevolking. Ook de houding van het Rijksse stadsbestuur lijkt door zo’n zienswijze ingegeven te zijn, maar zij legden de grenzen elders dan hun Antwerpse collega’s. Een

²⁶⁹ SA, Briefwisseling vertaald door de Vertalingsdienst, Kabinet van de burgemeester, Briefwisseling von Schlabrendorff en Jan De Vos, 07/02/1916 en 12/02/1916.

²⁷⁰ SA, Archief stadsburelen, Oorlogsarchieven, 2de bureel, bevoorrading, Verslag CBS, 18/05/1917.

stevige discussie met generaal von Graevenitz midden februari 1915 getuigt daarvan. Vanuit het bezettingsbestuur rees de vraag aan de stedelijke politie om de Rijksse Kommandanturen bij te staan met het innen van boetes van mensen die zich niet aan het opgelegde sluitingsuur van de cafés hielden. Commissaris Polet tekende verzet aan tegen dit bevel. Inwoners meedelen hoeveel de boetes bedroegen, kon nog net. Zijn agenten mochten zelfs als tussenpersoon optreden om boetes te innen. Maar aanhoudingen verrichten van zij die weigerden te betalen, dat mocht men niet vragen van zijn agenten. Burgemeester Delesalle trad hem bij: ‘La force publique instituée par l’Autorité française ne peut assurer que l’exécution de sentences prononcées régulièrement par des autorités françaises, et il appartient à l’autorité militaire allemande de faire assurer, par les forces allemandes dont elle dispose les décisions qu’elle a prises’. Franse agenten konden en mochten in theorie dus enkel sancties uitvoeren en afdwingen die door Franse autoriteiten afgekondigd waren. Als de militaire autoriteiten hun eigen beslissingen uitgevoerd wilden zien, dan moesten zij dit zelf maar doen met hun eigen middelen. Hij zette zijn commissaris uit de wind en benadrukte nogmaals dat ‘M. (...) le commissaire central (...) est dans l’impossibilité, de prêter main forte à l’exécution de décisions pénales prononcées par les autorités ou juridictions allemandes’²⁷¹.

Hoewel elke burgemeester zich bewust was van de complexiteit van de vraagstukken die de bezetter hen voorschotelde, bleek de praktijk op veel plaatsen niet zo duidelijk afgelijnd. Hoe ver die samenwerking nu exact ging in elke stad of gemeente, is dan ook moeilijk te reconstrueren. Van één rode lijn lijkt er maar zelden sprake te zijn geweest. De enige uitzondering hierop lijkt de veelgeciteerde verordening van von Bissing te zijn geweest van 7 oktober 1916 waarin te lezen stond dat de Belgen niet hoefden mee te werken met alles wat zuiver in het ‘Duits politiek en militair belang is’²⁷². Het feit dat deze verordening in geen enkele van de casussen sporen heeft nagelaten of discussies heeft gegenereerd, bevestigt dan ook meer als vermoedelijk de hypothese van Herman Van Goethem en Benoît Majerus dat: ‘le principe général affirmé par von Bissing est probablement la consécration d’une pratique généralement suivie en Belgique’²⁷³. Zo lang bepaalde eisen in zekere zin de Belgische of Franse (lokale) belangen dienden en de inwoners geen levensbedreigende sancties riskeerden, waren lokale overheden bereid om ver mee te gaan in hun samenwerking met de bezetter.

Wat tot op heden nog onderbelicht bleef, is dat de discussies in magistratskringen en de verordening van von Bissing enkel golden voor het Generalgouvernement en niet in de Etappengebieten. Daar golden er andere regels, en dan zeker tijdens acute crisissituaties of

²⁷¹ AML, 4H 64, Réunions Kommandantur, 16/02/1915.

²⁷² Melanie Bost, *Traverser l’occupation...*, p. en Herman Van Goethem, “La Convention de la Haye, la collaboration administrative en Belgique et la persécution des juifs à Anvers”, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2006, 17, p. 125.

²⁷³ *Idem*, p. 124-125.

wanneer er Duitse dwang en dreigementen kwamen bij kijken. Op zo'n momenten restten er burgemeesters en lokale agenten niet steeds dezelfde keuze- of onderhandelingsmogelijkheden. De gebeurtenissen in Fournies en Wignehies in de lente van 1915 getuigen daarvan. Burgemeesters Coppeaux en Mercier stemden ermee in dat lokale agenten deelnamen aan een klopjacht op zeven Franse gevangenen die met de hulp van een handlanger uit de militaire gevangenis ontsnapt waren²⁷⁴. De aard van het Duitse bevel verraadt dat eerdere samenwerking niet feilloos verlopen was. Het order stelde onomwonden dat er sancties dreigden indien agenten niet actief meehielpen. Nog problematischer was het vervolg. Dat stelde 'Les prisonniers évadés ne seront pas punis mais les personnes qui avaient facilité leur dissimulation s'exposeraient aux peines les plus sévères'. Veel opties lijken de lokale autoriteiten hier dus niet gehad te hebben. Een weigering tot medewerking zou ontegensprekelijk hebben geleid tot collectieve sancties tegen zowel de stad als de lokale politie. Bovendien zou het de al sterk ingeperkte autonomie van het politiekorps volledig ondermijnd hebben. Vermoedelijk stemde Coppeaux er om die redenen mee in dat een deel van de agenten mee zoekacties uitvoerde in de omliggende bossen. De overige agenten hielpen bij huiszoekingen. Of dit iets uitbracht en in welke mate de agenten daadwerkelijk actief meewerkten, is door een gebrek aan bronnen niet bekend. In een zeer gelijkaardige positie bevond zich het Aalsterse stadsbestuur omstreeks eind november 1916. Een lokale getuigenis, officiële bronnen geven hier geen melding van, verhaalt er over een klopjacht op opgeëiste arbeiders die waren ondergedoken²⁷⁵. Ook hier waren de druk en dreigementen vanuit de bezetter zo dwingend, dat het voor het stadsbestuur nauwelijks mogelijk was om protest aan te tekenen. De bezetter besloot om per gevluchte arbeider een gijzelaar aan te duiden die hij gevangenhield totdat de ondergedokenen zich vrijwillig kwamen aangeven. Volgens de getuigenis werden lokale agenten gedwongen om deel te nemen aan de klopjacht en om arrestaties te verrichten. Dit leidde tot heel wat consternatie onder de Aalstenaars. Diezelfde lokale getuige noteerde er: 'Wat gebeurt er nu? Politie mannen gaan de Duitsers helpen om de ondergedokenen te snappen om sommige gijzelaars weer te kunnen vrij krijgen. En zij kennen veel plaatsen waar gevluchten zich verdoken houden'. In het bijzonder de dienstdoende agenten, 'waar vele onguere elementen bij waren', moesten het ontgelden. Ook hier moet de verklaring waarom het Aalsterse politiekorps medewerking verleende bij dergelijke acties, of – opnieuw - toch goed leek te doen alsof, gezocht worden bij de bezetter die met collectieve sancties dreigde.

Dat de impact van dergelijke voorvallen groot kon zijn op de relatie tussen politie en bevolking, blijkt uit het Aalsterse voorbeeld en vindt bevestiging in Connolly zijn onderzoek naar 'problematic policing' in Roubaix ten tijde van de 'affaire des sacs' (zie

²⁷⁴ AMF, Copies des lettres du mairie, 441, brief van burgemeester Coppeaux aan zijn collega in Wignehies, 27/04/1915.

²⁷⁵ Alfons Van der Heyden, *Oorlogskroniek II der Stad Aalst...*, p. 115.

ook volgend hoofdstuk²⁷⁶. In opdracht van de bezetter voerden lokale agenten bewakingsopdrachten uit bij de textiel fabrieken waar stakingen en oproer plaatsvond. Een deel van de arbeiders weigerde er nog langer te helpen met het vervaardigen van zandzakjes voor de Duitse bezetter. De bezetter verlangde van de agenten dat zij bij oproer arrestaties uitvoerden. Tijdelijk burgemeester Thérin, de opvolger van de gedeporteerde Jean-Baptiste Lebas, verzette zich hiertegen. In een intern rapport stelde hij dat de agenten ter plaatse als passieve boodschappers dienden op te treden, en niet als actieve agenten. Volledig in lijn met de visie die ook zijn Rijselse collega Delesalle volgde, maakten de commissaris en het stadsbestuur duidelijk dat: ‘Policemen must not exert any pressure, in any sense, nor make comments of any kind, leaving the affected parties free to act according to their conscience; and finally not carry out any arrests’. Gezien de gevoeligheid van de zaak was dit niet evident. Het is dan ook niet verwonderlijk dat slechts een deel van de agenten de bewuste instructies opvolgde. Sommigen oefenden wel degelijk druk uit op arbeiders om te gaan werken. Voor agenten was het dus lang niet makkelijk om altijd de exacte bevelen van bovenaf op te volgen tijdens crisissituaties. Terecht besloot Connolly: ‘They faced criticism from all sides, but perhaps the harshest was the wider population’s disapproval and judgement of their actions’²⁷⁷. Een clandestiene publicatie uit Roubaix verwoordde dit zeer expliciet en omschreef de agenten als ‘valets’ van de bezetter²⁷⁸.

Het feit dat lokale politiemannen soms verzaakten om orders van bovenaf exact uit te voeren of dat nogal aarzelend deden, bemoeilijkte de relatie met de lokale bevolking, maar voedde ook het wantrouwen dat er bij de bezetter leefde over hun optreden. Zo leefde er hier en daar in bezetterskringen het geloof dat agenten bewust harder optraden of inwoners viseerden die te dicht bij de bezetter stonden. De bezetter was er dan ook vaak van overtuigd dat agenten bewust niet, of te weinig, doortastend optraden wanneer de bezetter dit van hen verwachtte²⁷⁹. Verschillende bronnen uit het Antwerpse getuigen daarvan. Al op 3 april 1915 merkte von Bodenhausen op dat: ‘het in vele gevallen aan de beambten, belast met het handhaven van de openbare orde aan de noodige wilskracht ten opzichte van de bevolking ontbroken heeft’²⁸⁰. Het was De Vos’ taak ‘om in dezen zin handelend te willen optreden’. Het bleek moeilijk om dit vanuit de gemeentehuizen en commissariaten af te dwingen. Zeker op de hierboven vermelde symbolische momenten of tijdens nationale feestdagen lag dit extra gevoelig. Voor lokale agenten stond hun reputatie

²⁷⁶ James Connolly, “Sandbags, strikes...”, p. 14-15.

²⁷⁷ *Idem*, p. 15.

²⁷⁸ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 122.

²⁷⁹ James Connolly, “Sandbags, strikes...”, p. 16. Niet enkel de bezetter ervoer dit als problematisch, ook commissarissen en lokale autoriteiten zagen dit niet graag gebeuren. Voor hen was het zaak om conflicten met de bezetter zo veel mogelijk te vermijden.

²⁸⁰ SA, Briefwisseling vertaald door de Vertalingsdienst, Kabinet van de burgemeester, Brief van von Bodenhausen aan Jan De Vos, 03/04/1915.

in de wijken op het spel. Dit verklaart naar alle waarschijnlijkheid waarom de Antwerpse lokale agenten op 21 juli 1915 pas openlijk en echt actief medewerking verleenden wanneer de Duitse bezetter zwaargewapend op het terrein verscheen. Een dag later berispte de bezetter een lokale agent uit de derde wijk omdat hij had geweigerd om de bloemen aan het standbeeld van Leopold I weg te nemen, ondanks de uitdrukkelijke eis van de daar aanwezige Duitse agenten. Naarmate de oorlogsjaren vorderden, deed zich dit vaker voor. Begin september 1918 bijvoorbeeld, kreeg Jan De Vos opnieuw een vlammende brief van de Kommandantur over de ‘gebrekkige vervulling van den dienstplicht door politiebeambten’²⁸¹. De situatie was volledig ontspoord tijdens het uitvoeren van een Duitse opeising. Een samenscholing van bijna 1000 mensen omsingelde de Duitse medewerkers die van hun wapens geen gebruik durfden maken omdat er heel wat vrouwen en kinderen aanwezig waren. Volstrekt ontoelaatbaar was het dat de lokale Antwerpse agenten, ‘die het opstootje zagen, ... geen aanleiding vonden om de beambten te ondersteunen en de menigte uiteen te drijven’. De agenten en burgeragenten ter plaatse hadden zich in de ogen van de bezetter schuldig gemaakt aan plichtsverzuim.

De dagelijkse politiepraktijk verstoord

Voor het merendeel van de lokale agenten betekende ordehandhaving onder bezetting niet per definitie één lange aaneenschakeling van openlijke crisissituaties of risico’s op Duitse repressie. Integendeel, voor heel wat politiemannen bestond het dagelijkse takenpakket nog steeds, zoals voor augustus 1914, uit patrouillewerk en een breed scala aan publieke functies²⁸². Burgemeesters en commissarissen rekenden daar ook op, net omdat de agenten in de straat beter dan wie ook de lokale bevolking en gevoeligheden kenden. Het belang van die continuïteit in de politiepraktijken zien historici vaak over het hoofd wanneer zij politiewerk onder de bezetting analyseren. Vooral nog lag de focus te veel op openlijke crisissituaties²⁸³. De eerder vermelde idee van ‘problematic policing’ bijvoorbeeld, zoals recent uitgewerkt door James Connolly, besteedt hier geen aandacht aan. Nochtans kan er even goed geargumenteed kunnen worden dat dit concept evenzeer bruikbaar is voor het analyseren van het potentiële ‘problematische’ karakter van meer dagelijks politiewerk. Verschillende van de vooroorlogse taken kregen onder bezetting immers een specifieke oorlogsinvulling, veelal met een delicaat karakter voor gevolg. Zo beïnvloedde de aanwezigheid van de bezetter een ogenschijnlijk banaal probleem als het regelen van het verkeer. Zeer talrijk waren de klachten van lokale agenten over Duitse

²⁸¹ *Idem*, Brief van de Kommandantur aan Jan De Vos, 05/09/1918.

²⁸² Margo De Koster, “Routines et contraintes de la police urbaine à Anvers (1890-1914)”, in Jean-Marc Berlière e.a. (Reds.), *Métiers de police: Être policier en Europe, XVIIIe-XXe siècle*, Rennes, 2008, p. 345-362.

²⁸³ James Connolly, “Sandbags, strikes...”, p. 9-28.

officieren en wagens die de geldende regels aan hun laars laptten. Terzelfdertijd werd naast het toezicht over drukbezochte plaatsen, brede lanen en markten nu ook de bewaking van Duitse aanplakborden absoluut prioritair. Voor de Duitse bezetter was dit geen faits divers²⁸⁴. Het symbolische belang ervan in het stadsbeeld was groot. Voor de bezettingsmacht was dit één van de communicatiemiddelen bij uitstek. Maar terzelfdertijd bood het balorige inwoners een forum om anti-Duitse sentimenten te ventileren wanneer zij die afscheurden of bekladden. Zowel in Fourmies als in Antwerpen klaagde de bezetter steen en been over zulke acties²⁸⁵. Gouverneur von Hühne legde om die reden de stad Antwerpen in maart 1915 zelfs een boete op van 50.000 frank²⁸⁶. Hetzelfde gold voor het doen naleven van sluitingsuren voor herbergen en cafés. Eens onder bezetting dienden agenten er rekening mee te houden dat ook vreemde soldaten deze plaatsen frequenteerden, wat de effectiviteit van hun optreden sterk kon bemoeilijken.

Van groot belang voor lokale gezagsdragers in grootstedelijke centra was ook de hulp van agenten in de praktische organisatie van de bezetting en de administratieve beslommeringen die een en ander met zich meebracht²⁸⁷. Dit kwam duidelijk tot uiting in de vaak complexe organisatie van de inkwartiering. Alleen al tijdens de eerste twee oorlogsjaren bediscussieerden de verantwoordelijke Antwerpse schepen Louis Strauss en de bevoegde Duitse intendant Ziegler dit in een paar honderd brieven²⁸⁸. Terugbetalingen en voedselvoorziening dienden geregeld, hotels of slaapzalen gezocht en bedden geteld. Gezien het feit dat stads- en gemeentebesturen ernaar streefden om achtergebleven inwoners hier zo veel mogelijk van te ontzien, was het van groot belang om goed zicht te krijgen op de leegstaande panden. Het waren de agenten die deze taken mee uitvoerden. Veel tijd was er niet altijd, en al zeker niet in de Etappengebieden waar de mobiliteit van de Duitse troepen een pak groter was en waar verhoudingsgewijs veel meer soldaten ingekwartierd werden bij inwoners thuis. Wanneer er eind oktober 1915 een telegram toekwam op het stadhuis in Fourmies waarin stond dat er de komende dagen plotsklaps 2500 soldaten, 50 officieren en 500 paarden te slapen gelegd moesten worden, rekende burgemeester Coppeaux in de eerste plaats op zijn commissaris en agenten om dit gebolwerkt te krijgen²⁸⁹.

²⁸⁴ SA, Briefwisseling vertaald door de Vertalingsdienst, Kabinet van de burgemeester, Briefwisseling tussen Jan De Vos en von Bodenhausen, Briefwisseling maart 1915 en Archief Jan De Vos, Onderhandelingen met de Kommandantur, Briefwisseling maart 1915.

²⁸⁵ AMF, Copies des lettres du mairie, brief aan de politiecommissaris door burgemeester Coppeaux, 123, 22/02/1915.

²⁸⁶ SA, Verslagen CBS, 02/03/1915 en *Antwerpse Tijdingen*, 01/03/1915.

²⁸⁷ Zo kregen agenten vaak de opdracht om de telingen uit te voeren die de bezetter vroeg aan de lokale overheden. Wanneer in Solesmes bijvoorbeeld de bezetter vroeg om een 'recensement des vaches' uit te voeren, dan waren het de agenten of veldwachters die met deze taak belast werden.

²⁸⁸ SA, Briefwisseling vertaald door de Vertalingsdienst, Kabinet schepen Louis Strauss.

²⁸⁹ AMF, Copies des lettres du mairie, brief aan de burgemeester, 20/10/1915.

Een derde kwestie die lokale bestuurders grijze haren bezorgde, waren de onder de bevolking zo vermaledijde opeisingen. Ook hier konden lokale agenten een niet te verwaarlozen rol spelen. Het kwam zeer vaak voor dat zij de Duitse ambtenaren of agenten die deze uitvoerden, vergezelden²⁹⁰. Dit niet alleen om een oogje in het zeil te houden of om de complexe administratieve afhandeling ervan na te gaan, maar ook om de lokale bevolking bij te staan op zulke momenten. Door lokale agenten mee op pad te sturen hoopte men conflicten tussen inwoners en de bezettingsadministratie, en dus potentiële sancties, te vermijden. In Solesmes verwachtte burgemeester Cartegnie van de agenten die mee rondgingen bij opeisingen dat zij bij de inbeslagname van hoeveelheden koper nauwkeurig het gewicht en de hoeveelheden noteerden²⁹¹. Keerzijde van de medaille was dat deelname aan opeisingen door agenten ook het risico op disputen met de inwoners aanzienlijk vergrootte.

De ene opeising was de andere niet. Zo ging niet alleen de bezetter daartoe over, ook burgemeesters deden dit. Veruit het moeilijkst lag het in beslag nemen van de schaarse voedselproducten of het ronselen van mensen die door de bezetter verplicht tewerkgesteld werden. Zeker in de Etappengebieden waar op veel plaatsen de verplichte tewerkstelling al eind 1914 aanving, was dit zo²⁹². Zo ook in Fourmies, waar de lokale Kommandantur met de regelmaat van de klok groepen inwoners opeiste om allerlei werken uit te voeren²⁹³. Coppeaux rekende in belangrijke mate op zijn lokale politieagenten om de juiste aantallen voor het juiste werk te vinden²⁹⁴. Wanneer herstelwerken aan het station in 1915 volgens de bezetter 50 arbeiders vereisten: ‘En toute hâte, la police se met sur pied; l’on va où l’on croit trouver des hommes’. Het inschakelen van lokale agenten was geen gemakkelijke keuze en werkte discussies in de hand, maar alles was beter dan Duitse bevelhebbers die zelf lukraak inwoners aanduidden. Wanneer inwoners niet wilden voldoen aan bepaalde opeisingen of medewerking weigerden, zagen agenten en burgemeesters geen andere optie dan dwang uit te oefenen. Zij hoopten zo collectieve sancties of represailles van de bezetter te vermijden. Zo liet burgemeester Coppeaux midden juli 1916 aan de politiecommissaris weten dat indien de inwoner in kwestie bleef weigeren om aan een bepaalde opeising te voldoen, hij op de vingers moest getikt worden. De boodschap was duidelijk: ‘Cet individu persistant dans son refus – tout en ne ménageant pas ses insultes à notre égard -, veuillez je vous prie, monsieur le commissaire, faire saisir son cheval qui sera

²⁹⁰ Eerder ook al opgemerkt in: James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 122 en AML, 4H 149, Réquisitions – matières premières et objets divers, Brief van 25/11/1914.

²⁹¹ AMS, Gemeenteraadsverslagen, 23/07/1917.

²⁹² In Fourmies al op 29/12/1914, AMF, Copies des lettres du mairie, Brief van de burgemeester aan de Kommandantur, 29/12/1914.

²⁹³ *Idem*, 25/02/1915.

²⁹⁴ *Idem*, 31/07/1916.

occupé pour le service de la ville pendant une quinzaine de jours – à titre de punition²⁹⁵. Dergelijke maatregelen konden dus de woede van de bevolking op de hals halen²⁹⁶. ‘Je me fiche du maire’ riep één inwoner²⁹⁷. De burgemeester schreef dat het moest gedaan zijn met kritiek uitoefenen op de stedelijke administratie wanneer die mee opeisingen uitvoerde. Zij gaven enkel gevolg aan de orders van Coppeaux. Indien er klachten te noteren waren, dan moest men zich tot de burgemeesters richten en niet tot iemand anders²⁹⁸.

5. Lokaal bestuurlijke prioriteiten: improvisatie, nieuwe taken en veranderende functies

De dagelijkse politiepraktijk in bezet België en Noord-Frankrijk kreeg niet alleen vorm in relatie tot de bezetter. Nog heel wat andere problemen bemoeilijkten het handhaven van de openbare orde. De sociaaleconomische noodtoestand, de schaarste en de wijdverspreide honger tekenden het optreden van magistraten, burgemeesters en lokale agenten. Overall namen de economische criminaliteit (‘infractions à caractère économique’) en de misdrijven gepleegd om te kunnen overleven (‘criminalité de subsistance’ of ‘criminalité de crise’) opnieuw een hoge vlucht²⁹⁹. Burgemeesters zagen zich steeds vaker geconfronteerd met voedseldiefstal, stroperij, smokkel, voedselvervalsing, overvallen, banditisme, bosdelicten, enz. Recent onderzoek toonde aan dat dit de gerechtelijke wereld in bezet België dwong om haar prioriteiten te herdenken³⁰⁰. Steeds minder vervolgde zij intra-persoonlijk geweld en hoe langer hoe meer zagen zij in de bescherming van bezit en eigendom een belangrijke factor om de sociale desintegratie in te dammen³⁰¹. Hoe gingen burgemeesters en lokale overheden daar op het terrein mee om? Welke oplossingen schoven zij naar voor? Welke factoren beïnvloedden hun optreden? Wat was in hun ogen prioritair? En hoe strookt dit met het algemeen beeld uit

²⁹⁵ AMF, Copies des lettres du maire, 328, Brief van de burgemeester aan de politiecommissaris, 10/07/1916.

²⁹⁶ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 122.

²⁹⁷ AMF, Copies des lettres du maire, 336, brief van burgemeester Coppeaux aan Monsieur Deson, 21/02/1916.

²⁹⁸ *Idem*, 228, brief van burgemeester Coppeaux aan Théophile Pietton, 12/09/1916.

²⁹⁹ Frédéric Vesentini, *Pratiques pénales et structures sociales. L'État belge et la répression du crime en temps de crise économique (1840-1860)*, Louvain-la-Neuve – Brussel, 2006

³⁰⁰ Julie Devlieghere, ‘Rien de plus immoralisant que la guerre?’ *Een analyse van het fenomeen diefstal in het arrondissement Mechelen voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Onuitgegeven Masterscriptie, Universiteit Gent, 2015.

³⁰¹ Xavier Rousseaux, “Un long 19ième siècle...”, p. 1000 e.v.

de literatuur dat zij als gevolg van de ‘crise d’autorité de l’état’ volstrekt machteloos stonden?

Voedselpolitiek en ordehandhaving: opnieuw één en ondeelbaar

Zonder twijfel het grootst was de impact van de voedselkwestie op het functioneren van de lokale politiediensten. De oplopende sociale spanningen bewezen dat al (Hoofdstuk 6). De weerslag van de voedselpolitiek op het dagelijkse politiewerk ging evenwel nog veel verder. Het herwonnen belang van de ‘maire nourricier’ functie was zo ingrijpend dat de voedselkwestie in belangrijke mate mee de ordehandhavingpolitiek van burgemeesters zou gaan bepalen. Hoe langer hoe meer gingen burgemeesters voedselvoorziening en openbare orde opnieuw als één en ondeelbaar beschouwen³⁰². Naarmate de oorlog vorderde, de schaarste toenam en het voedselvraagstuk aan belang won, maakte politiewerk steeds rechtstreeks deel uit van de voedselpolitiek. Symbolisch hiervoor zijn de vele politieverordeningen die burgemeesters al van bij het begin van de oorlog afkondigden. Zoals al bleek, beriepen burgemeesters zich hiervoor op de gemeentewet en de potentiële gevaren voor de openbare orde die de schaarste met zich meebracht.

Al deze inspanningen om het voedselprobleem aan te pakken, leidden tot een omvangrijker takenpakket voor de uitgedunde lokale korpsen. In La-Louvière vatte de scherpe observator en liberale notabele Victor Garin dit in zijn oorlogsnota’s treffend samen:

“Les agents de police de La-Louvière sont aptes à toutes les besognes. Non seulement ils recherchent les voleurs de fils téléphoniques et autres, mais surveillent le marché et l’entrée du théâtre, où les cohues se suivent et se ressemblent. Ils étaient aussi porteurs de feuilles de contributions, courtiers en pommes de terre, etc. On vient de leur assigner une nouvelle tâche: ils ont maintenant pour mission d’aller assurer dans les locaux de distributions, si le pain à son poids. C’est ce qu’ils appellent: faire des pesées³⁰³.”

In zo goed als elk aspect van de voedselpolitiek kregen zij een bepaalde rol toebedeeld. Dit leidde ertoe dat hun job een zeer uiteenlopende invulling kon krijgen. Eerst en vooral traden zij op symbolische plaatsen van de voedselpolitiek op als *toezichhouders*. Ten tweede zorgden zij mee voor sanctionering van inbreuken tegen de geldende regelgeving. Dit deden zij door te *rapporteren* in dienst van de lokale autoriteiten, maar ook van het comitee en de bezetter. Tot slot verlangde men van de lokale politiediensten dat zij optraden als

³⁰² Nicolas Bourguinat, “Le maire nourricier...”, p. 91.

³⁰³ AVLL, 1914-1918, Les albums Victor Garin (“Victor Garin: Mes mémoires”), Livre II, s.d., s.p.

beschermers en *bewakers* van zowel de belangen van producenten, consumenten als handelaars.

Naast de stijgende werklast als gevolg van het voedselvraagstuk, veranderde ook de aard van hun optreden. Zo nam het belang van de sociale functie van agenten, al belangrijk voor de oorlog, nog toe onder de bezetting³⁰⁴. Vooral in de belangrijkste stedelijke centra kwam dit zeer duidelijk naar voor. Enkele voorbeelden uit het Antwerpse geven dat aan. Zo schakelde Jan De Vos nu en dan de wijkagenten in om nieuwe rantsoenkaarten te bedelen, de bevolking te helpen bij de registratie van de magazijnen of winkels waar zij zich wilde bevoorraden of het aanplakken van affiches over de bevoorrading³⁰⁵. Op die manier vormden de agenten een aanspreekpunt voor de Antwerpenaren. Tegen diezelfde achtergrond moet ook de vraag begrepen worden aan de politie om dienst te doen bij de verschillende wijkafdelingen van het Antwerps Hulp Comité. Terwijl zij een oogje in het zeil hielden, verschaften zij wanneer een woordje uitleg bij de complexe onderstandssystemen.

Toezichthouders

Lokale autoriteiten bevelen politieagenten om toezicht te houden op plaatsen in de publieke ruimte die nauw verbonden waren met de voedselvoorziening. Machtshebbers hoopten zo om gestockeerde producten te bewaken en de volkstoelopen die zij te weeg brachten in goede banen te leiden. Om die redenen zagen lokale overheden al vroeg in dat de aanwezigheid van enkele agenten bij voedselbedelingen zeker geen overbodige luxe was. Eind september 1914 lichtte de socialistische schepen Arthur Focan tijdens een raadszitting toe dat een deel van de lokale agenten uit Houdeng-Aimeries toezicht hield bij de broodbedelingen die de gemeente organiseerde³⁰⁶. In Antwerpen verwachtte Jan De Vos hetzelfde van een deel van de Antwerpse burgerpolitie³⁰⁷. Het was hun taak om de lokale agenten daarbij te helpen. Naarmate het aantal bedelingen door lokale en andere autoriteiten toenam, groeide ook bij hen de vraag om meer politieel toezicht. Vooral in de stedelijke centra zag men zich, mede als gevolg van de sociale spanningen, gedwongen om steeds meer agenten met deze taak te belasten³⁰⁸. Voor lokale machtshebbers was dit prioritair. In de dagen voor bedelingen plaatsvonden, werd steevast geïnformeerd bij commissarissen of de nodige voorbereidingen getroffen waren. Overheden voelden daar

³⁰⁴ Een gelijkaardige bemerking is te vinden bij: Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 389.

³⁰⁵ SA, Verslagen CBS, 06/10/1916.

³⁰⁶ AVLL, H-A, Gemeenteraadsverslagen, 29/09/1914.

³⁰⁷ SA, Archief burgerpolitie, brief van Louis Stroum aan de burgemeester, 01/03/1915.

³⁰⁸ Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, ODV, p. 146 e.v.

de nood toe, aangezien inwoners vaak al bijzonder vroeg in de rijen gingen aanschuiven om zeker te zijn van een voorraad. Die intensifiëring van het toezicht had voor gevolg dat er hoe langer hoe minder tijd over bleef voor andere politietaken. Zo becijferde het Antwerpse schepencollege dat er eind september 1916 geen extra agenten beschikbaar waren om het toezicht aan de stadspoorten uit te breiden, dit omdat een belangrijk deel van hun agenten diende ‘voor de handhaving der goede orde aan dop- en soepbedeelingslokalen, aan magazijnen voor uitdeeling en verkoop van eetwaren en aan de bureelen gelast met de verdeeling der kaarten’³⁰⁹. Zulke boodschappen waren overal te horen. De veldwachters van Solesmes bijvoorbeeld, klaagden al eind 1915 bij de burgemeester dat zij dankzij hun medewerking bij de voedselbedelingen veel te veel werk hadden³¹⁰. Met een gelijkaardige boodschap richtte ook politiecommissaris Pollet zich in lente van 1917 tot het Rijselse stadsbestuur. Zijn agenten kwamen niet langer toe aan hun ‘véritable rôle de la police’. Dit was het gevolg van ‘des multiples à côtés qui lui sont imposés et qui paralysent naturellement sa double action préventive et répressive’³¹¹. Waar Polet eigenlijk op doelde, was dat zo goed als het voltallige korps dienstdeed bij de talrijke hulp- en bedelingslokalen.

Naast de lokalen van de voedselbedelingen moesten agenten nog verscheidene andere plaatsen nauwlettend in de gaten houden. Eerst en vooral waren er opslagruimtes en overslagplaatsen van voedsel³¹². Een voorbeeld van zo’n belangrijke transitplaats waar politietoezicht onontbeerlijk bleek, was het goederenstation in Aalst waar men regelmatig ‘houillekolen’ laadde en loste. Na enkele eerdere gevallen van steenkooldiefstal getuigde een jonge dienstdoende agent er begin februari 1915 dat ‘eene gansche bende den ingang der statie’ bestormd had terwijl hij en een collega daar een transport kolen bewaakten³¹³. De poging van twee agenten om dit te verhinderen, resulteerde in een pak slaag en heel wat verwensingen (‘smeerlappen’) van een groep toegesnelde vrouwen. Dit dwong burgemeester Jaak Van Den Bergh tot de beslissing om vanaf dan daar ‘standvastig eene sterke politiewacht te houden’³¹⁴. Nog zo’n plaats in Aalst was de Boudewijnkaai waar regelmatig aardappels aangevoerd werden³¹⁵. Ook daar droeg de dd. burgemeester op aan de agenten om ‘eene bestendige waakzaamheid’ uit te oefenen. Eind februari bleek duidelijk waarom, ‘eene volkssamenschooling, dien ten minste op 100 man mocht gerekend worden’ was er samengetroept en belaagde de wakende agenten. Eenzelfde beslissing nam

³⁰⁹ SA, Verslagen CBS, 26/09/1916.

³¹⁰ AMS, Gemeenteraadsverslagen, 03/11/1915.

³¹¹ AML, 4H 190, Brief van de Commissaire Central aan de burgemeester, 17/05/1917.

³¹² AVLL, H-A, Verslagen CBS, 04/01/1915.

³¹³ SA.A, Politiearchief 1914-1918, Boek 1: 1914-1915, pv. nr. 412, 04/02/1915.

³¹⁴ Al eind november 1914 had ook de Aalsterse Kommandantur besloten dat: ‘Degenen welke kolen stelen of trachten te stelen, die in de magazijnen der statie liggen, zullen volgens de krijgswetten op het strengste gestraft worden’. (*De Volksstem*, 29/11/1914).

³¹⁵ SA.A, Politiearchief 1914-1918, Boek 1: 1914-1915, pv. nr. 453, 24/02/1915.

burgemeester Coppeaux begin 1916 in Fourmies. Aan de politie droeg hij op om ‘d’assurer la surveillance de toutes opérations’ aan het zeer druk gebruikte spoorwegstation³¹⁶.

Een andere plaats waar agenten en autoriteiten de controles aanscherpten waren de stadspoorten. Vrints bemerkte al voor de Antwerpse casus dat verschillende verordeningen, zowel van lokale autoriteiten als de bezetter, het niet langer toelieten dat men voedsel uit de stad wegvoerde³¹⁷. Net als in Rijsel, leidde dit tot controleacties op en aan de belangrijkste invalswegen en toegangspoorten. Tekenend voor dit soort maatregelen waren de pogingen van lokale overheden om in de lente van 1915 de verkoop en uitvoer van brood te reglementeren, zoals in Aalst gebeurde³¹⁸. De burgemeester en het college rekenden er op (hulp-)agenten om controles en toezicht te houden aan de stadspoorten. Hetzelfde gebeurde in de Noord-Franse stedelijke centra waar men deze taak aan de agenten van het octrooi toebedeelde. De adjunct burgemeester van Roubaix, Charles De Brabandere benadrukte na de oorlog dat het stadsbestuur ‘dut charger le service de l’octroi et de la police d’empêcher la sortie du pain de Roubaix’³¹⁹.

De derde en misschien wel meest symbolische plaats waar agenten toezicht hielden op het voedselvraagstuk waren de pleinen, markten en straten waar handelaren en boeren hun producten aan de man brachten. Als gevolg van het herwonnen belang van de lokale voedselmarkt en de leveringen door boeren en handelaars uit de directe omgeving, gaven burgemeesters al vanaf eind 1914 overal de opdracht aan agenten om de controles en het toezicht aan te scherpen op marktdagen. In Houdeng-Aimeries drongen ook de marktgangers en de handelaars zelf aan op extra maatregelen. Eind 1915 klaagden inwoners bij burgemeester Pardaens dat boeren en marktkramers hun beste waren al eerder verkochten in de omliggende straten voor hogere prijzen, iets wat verboden was en waar de politie expliciet moest op toezien³²⁰. De marktkramers op hun beurt eisten dan weer vergoedingen van het gemeentebestuur voor hun voorraden die geplunderd of vernield waren tijdens woelingen op de markt enkele weken eerder. Zij betichtten het gemeentebestuur ervan dat het had verzaakt aan zijn plicht om de orde te handhaven en de handelaars te beschermen³²¹. Echt kalmeren deed de situatie nooit, en al zeker niet tijdens de tweede helft van de bezetting. Telkens wanneer markten plaatsvonden, liepen de spanningen op. In juni 1916 ontspoorde de situatie nogmaals. Omstreeks de 16de zag burgemeester Pardaens zich gedwongen om in hoogsteigen persoon met enkele agenten

³¹⁶ AMF, Copies des lettres du mairie, 481, Ordre de service de police, 11/03/1916 en 22/01/1917.

³¹⁷ SA, Archief Stadsburelen, Oorlogsarchieven, brief van Antwerpse hoofdcommissaris aan de agenten, 12/02/1915.

³¹⁸ SA.A, Gemeenteraadsverslagen, 13/04/1915.

³¹⁹ Charles De Brabandere, *Sous l’occupation allemande. Quatre années...*, p. 15-16.

³²⁰ AVLL, H-A, Verslagen CBS, 20/11/1915.

³²¹ *Idem*, Gemeenteraadsverslagen, 09/03/1916 en Verslagen CBS, 15/02/1915.

naar de markt te komen om de zaak gade te slaan en tussen te komen bij dispuuten. De vijf agenten die er dienst liepen, controleerden de boter en de kaas, waarvan er ‘6 livres de beurre ont été saisies ce matin pour manque de poids’³²². Toch scheen er een week later niet veel veranderd. Vrouwen klaagden opnieuw luidkeels over de duurte van boter, eieren en groenten. Ze vernielden of stalen verschillende producten. Voor burgemeesters was het schipperen. Enerzijds wilden zij streng optreden tegen de boeren en handelaars die zich niet aan de afspraken hielden, maar anderzijds wilden zij ook vermijden dat diezelfde boeren en handelaars niet wegbleven van de markt. Reageren deed het college van burgemeester en schepenen met opnieuw de belofte tot strenger politietoezicht op markt- en andere dagen³²³.

Beschermers en bewakers: voedsel fraude, -smokkel en -diefstal

Een andere prioriteit voor lokale verkozenen en hun agenten was het beschermen van ter plaatse geproduceerde en gestockeerde levensmiddelen. Zij probeerden er over te waken dat voorraden niet weggesluisd, vervalst of gestolen werden.

Beschermers van de voedselveiligheid

Hoe strikter de regelgeving over de productie van bepaalde etenswaren, hoe groter het belang van controles op het naleven hiervan. Dit adagium gold ook voor de levensmiddelen die handelaars en verkopers nog aan de man brachten in de bezette gebieden. De voedselschaarste, prijsstijgingen en het alomtegenwoordige beeld van de oorlogspartij, legden immers de kiemen van een klimaat van wantrouwen³²⁴. Onder consumenten ontstond gaandeweg, zoals bij het begin van de 19^e eeuw, een wijdverspreid geloof dat malafide handelaars levensmiddelen vervalsten³²⁵. Hierdoor won de verantwoordelijkheid van lokale besturen om toe te zien op de voedselveiligheid van hun inwoners opnieuw sterk aan belang³²⁶. Om hieraan tegemoet te komen, bevelen burgemeesters de politiediensten om voedsel te inspecteren³²⁷. Niet enkel de bezorgdheid

³²² *Idem*, 16/06/1916.

³²³ *Idem*, 04/08/1916.

³²⁴ Belinda Davis en Thierry Bonzon, “Feeding the cities”, in Jay Winter en Jean-Louis Robert, *Capital cities...*, p. 324.

³²⁵ Peter Scholliers en Patricia Van Den Eeckhout, “Feeding growing cities in the nineteenth centuries: Problems, Innovations and Reputations”, in Anne Murcott e.a. (reds.), *The Handbook of Food Research*, Londen, 2013, p. 73.

³²⁶ Peter Scholliers en Patricia Van Den Eeckhout, “Hearing the Consumer? The Laboratory, the Public, and the Construction of Food Safety in Brussels (1840-1910s)”, *Journal of Social History*, 2011, 44, 4, p. 1139-1155.

³²⁷ Ook in de vooroorlogse periode behoorde dit tot één van de vele taken van lokale agenten in grotere stedelijke centra, zie: Margo De Koster, “Politicoptredens en het dagelijks ordenen van de stad Antwerpen, eind negentiende, begin twintigste eeuw...”, p. 256.

om de volksgezondheid verklaart de aandacht van de burgemeesters hiervoor. Politieke motieven speelden evenzeer een rol. De strijd tegen vervalsing kende een groot symbolisch belang. Het stond de burgemeesters toe om zich te profileren als een burgervader die waakte over de gezondheid van zijn onderdanen. De strijd tegen voedsel fraude maakte deel uit van de bredere onderhandelingen met de lokale bevolking. Inwoners verwachtten dat burgemeesters optraden tegen mensen die misbruik maakten van de situatie. Winst maken met vervalste etenswaren maakte daar zonder meer deel van uit. Burgemeesters en lokale autoriteiten beschikten niet altijd en overal over het monopolie op deze voedselcontroles. Gaandeweg de oorlog ging ook het NCHV steeds vaker eigen controlediensten opzetten om vervalste etenswaren te controleren.

Terwijl lokale autoriteiten in de eerste weken en maanden van de oorlog nog vooral aandacht hadden voor de samenstelling van brood, verschoof de klemtoon vanaf midden 1915 naar andere etenswaren zoals zuivelproducten³²⁸. Al begin februari 1915 leidden geruchten over vervalste waren ertoe dat Charles Delesalle de Rijksbevolking herinnerde aan het feit dat de wet op de voedselvervalsing nog steeds gold³²⁹. Met dit dreigement zette hij vooral druk op de boterverkopers. Hij riep de inwoners op tot een kritische houding: ‘Méfions-nous des beurres bon marché’. Die waren veelal aangelengd met margarine of water. Ook in Aalst besloot men begin 1915 om de controles op melk en boter op te drijven. Alleen al op 2 mei 1915 resulteerde dit in een tiental processen-verbaal voor aangelengde melk³³⁰. Binnen lokale korpsen bestonden vaak gespecialiseerde diensten of agenten die ervaring hadden met dit soort werk. In Houdeng-Aimeries rekende men op de jarenlange expertise van politiecommissaris Bogaert. Hij stond er aan het hoofd van de ‘Service de vérification du lait et autres denrées alimentaires’ die men midden 1917 nog eens met twee agenten uitbreidde³³¹.

Controles op vervalste producten kwamen op diverse manieren tot stand. Eén was het proactief controleren van voorraden op markten, invalswegen, aan de stadspoorten of zelfs ter plaatse bij melkerijen³³². Eind maart 1916 schreef een dienstdoende agent in Aalst dat hij een lading van wel 103 kg vervalste boter op de markt had opgemerkt. De reden voor zijn opmerkzaamheid was simpel, het ging om een vreemdeling die zich nog nooit eerder vertoond had op de wekelijkse botermarkt. Dit bewijst dat agenten met marktdienst de verkopers kenden. Grote hoeveelheden die door vreemde verkopers aan de man werden

³²⁸ Specifieke diensten die de kwaliteit en het samenstelling van het brood controleerden, bleven op heel wat plaatsen de hele oorlog bestaan. De strenge publieke regeling van de broodproductie en consumptie maakte echter dat vervalsingen steeds moeilijker werden. Het wisselen van suiker en zout kwam ook veel voor, zie: AML, 4H 267, “Commissariat Central: rapports journaliers”, 27/07/1916 en 04/01/1917. Cyril Debosschere, *Het imago van de boer...*, p. 69.

³²⁹ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 26, 11/02/1915.

³³⁰ SA.A., Politiearchief 1914-1918, Boek 2: 1915-1916, collectie pv's 02/05/1915.

³³¹ AVLL, H-A, Gemeenteraadsverslagen, 06/04/1917.

³³² SA.A, Politiearchief 1914-1918, Boek 6, 1917-1917, pv 08/03/1917.

gebracht, bleken in hun ogen bij voorbaat verdacht. Een andere, meer delicate, manier om vervalsingen op te sporen, was wanneer de bevolking informatie aanbracht. Het gebeurde dat inwoners en marktgangers de politie verwittigden of tipten over verkopers die zij verdachten van vervalsing. Opnieuw in Aalst getuigde een politieman dat: ‘Ons bevindend op de Boudewijnkaai dezer stad, worden aldaar vertrouwelijk verwittigd dat een landbouwer, die wekelijks naar hier komt, boter kwam verkopen, die zeer waarschijnlijk met water gemengd was, en wel in zoodanige mate dat vele personen daarover sinds lang hun beklach deden’³³³. Controles op melk- of andere voorraden kwamen er tot slot ook in de context van opeisingen en zelfs de Duitse Zentralenpolitiek. Alvorens melk of botervoorraden gecentraliseerd en/of herverdeeld werden, ging men na of de boeren en andere leveranciers geen vervalste waren afstonden. In Valenciennes afficheerde de Etappeninspektor in de zomer van 1916 dat boeren die verplicht waren om boter, melk of ‘crème’ te leveren zware gevangenisstraffen en boetes riskeerden bij vervalsingen³³⁴.

Met het blote oog oordelen of voedsel was vervalst, bleek niet steeds mogelijk voor agenten. Om die reden namen agenten frequent stalen af die chemici in laboratoria testten. Wanneer een stad geen dergelijk laboratorium huisveste, rekende men op medewerking van stadsbesturen elders. Zo ook in Aalst, waar enkele agenten op een zomerse zaterdag in 1915 tijdens de wekelijkse botermarkt besloten om een partij boter in beslag te nemen. Om hun vermoedens van vervalsing gestaafd te zien, stuurden zij deze naar het gespecialiseerde stedelijke laboratorium van Sint-Niklaas³³⁵. Overal dreven stads- en gemeentebesturen controles op naarmate de oorlog vorderde, met een duidelijke intensifiëring vanaf 1916. Omstreeks die tijd besloot ook het Gentse stadsbestuur over te gaan tot de inrichting van een officieel ‘toezichtsbureau op etenswaren’, en ook in Lokeren opende een ‘melkdienst’ haar deuren³³⁶. Volgens Nath verdronken dit soort diensten in het werk³³⁷. Om de agenten aan te sporen om toch strenge en gerichte controles te blijven uitvoeren, beloofde burgemeester Pardaens in Houdeng-Aimeries ‘une prime allouée pour chaque cas de fraude suivi de condamnation’³³⁸.

De bestraffing van dergelijke misdrijven bleef grotendeels in Belgische en Franse handen. Dat bleek al uit het onderzoek van Bost. Al merkte zij wel op dat het hoofd van het Duitse burgerlijke bestuur in Brussel bij de Belgische magistratuur aandrong om

³³³ SA.A, Politiearchief 1914-1918, B 4: 1915-1916, 17/02/1916.

³³⁴ René Delame, *Valenciennes...*, Tome II, p. 467.

³³⁵ SA.A, Politiearchief 1914-1918, Boek 2: 1915-1916, 17/07/1915.

³³⁶ Steven Van Waesberghe, *Smokkel in het Land van Waas tijdens de Eerste Wereldoorlog*, OLV, Universiteit Gent, 2001.

³³⁷ Giselle Nath, *Voedselschaarste en voedselbedeling, tactiek...*, p. 160.

³³⁸ AVLL, H-A, Verslagen CBS, 06/04/1917.

voedselvervalsers streng te bestraffen³³⁹. In zijn ogen nam de Belgische magistratuur namelijk een te afwachtende houding aan. In welke mate deze demarche invloed had, is niet helemaal duidelijk. Wel staat het vast dat het aantal veroordelingen voor ‘falsifications des denrées alimentaires’ op het niveau van de politierechtbanken sterk toenam³⁴⁰. Ook in de Belgische en Franse Etappengebieden behield de magistratuur, op plaatsen waar het gerecht nog functioneerde, het monopolie op de bestraffing³⁴¹. Onder meer de talrijke ‘chroniques judiciaires’ op de voorpagina’s van de Rijksse stadskrant, het Bulletin de Lille getuigen daarvan. Daar publiceerde men regelmatig de verslagen van correctionele zittingen waarin voedselvervalsers werden vervolgd³⁴². Het oplist van die sancties beoogde een afschrikkend effect. Het was volgens Delesalle dus een fabeltje ‘qu’il n’y a plus aucune surveillance. Le service de la répression des fraudes fonctionne toujours et fort activement’³⁴³. Op plaatsen waar repressie door het gerecht moeilijker lag, grepen lokale autoriteiten terug naar alternatieve sancties. In Solesmes besloot burgemeester Cartegnie eind 1917 na klachten van de bevolking over de kwaliteit van de door boeren geleverde melk, om de onaangekondigde controles op te drijven en de namen van de boeren die fraudeerden publiekelijk aan te plakken. Bij gebrek aan andere sanctiemogelijkheden was dit volgens Cartegnie het enige wat hij op dat moment kon doen ‘en attendant les sanctions futures’³⁴⁴. Hoewel dus vooral de Belgische en Franse autoriteiten de strijd opvoerden, moeide ook de bezettingsmacht zich sporadisch. Het lijkt erop dat wantoestanden en geruchten over grootschalige voedsel fraude de aanleiding konden vormen voor lokale Duitse maatregelen in de Etappengebieden. Zo gebeurde het in Cambrai waar de bezetter eind juni 1916 een verordening afkondigde waarin hij dreigde met sancties tegen voedselvervalsers³⁴⁵. Het stadsbestuur zelf richtte in samenspraak met het CANF een controlecommissie in die de kwaliteit van het brood uit de bakkerijen zou nagaan. Dat de geruchten niet volledig uit de lucht gegrepen waren, bleek uit een analyse door een lokale chemicus die bevestigde dat in het brood van één bakker kopersulfaat (!) teruggevonden werd³⁴⁶.

³³⁹ Melanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 133.

³⁴⁰ *Idem*, p. 189.

³⁴¹ Zo veroordeelde de rechtbank van eerste aanleg in Dendermonde zij die voedsel vervalsten, zie Steven Van Waesberghe, *Smokkel in het Land van Waas...*

³⁴² ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 237, 18/02/1917 en 242, 05/03/1917.

³⁴³ *Idem*, 124, 20/01/1916.

³⁴⁴ AMS, Gemeenteraadsverslagen, 16/11/1917.

³⁴⁵ ADN, J 1238/1-6, ‘Souvenirs de la guerre...’, 4, juni 1916.

³⁴⁶ *Idem*.

Bewakers van lokaal geproduceerd voedsel: de strijd tegen smokkel

Een andere doelstelling die burgemeesters zeer actief nastreefden, was het bewaken van lokaal geproduceerd voedsel zodat dit niet clandestien uit de gemeente verdween. De idee was dat landbouwproducten verbouwd binnen de gemeentegrenzen toebehoorden aan de eigen bevolking of aan het comiteit dat het herverdeelde³⁴⁷. Door middel van controles aan de gemeentegrenzen hoopten lokale bestuurders te vermijden dat voorraden weggesmokkeld werden om elders op de zwarte markt aan hogere prijzen te worden verkocht. Onderzoek naar smokkel in bezet België en Noord-Frankrijk besteedde nog niet veel aandacht aan deze variant³⁴⁸. Historici hadden vooral interesse voor de smokkel van levensmiddelen, brieven en potentiële soldaten in grensgebieden en vanuit Noord-Frankrijk naar het ‘Belgische’ Generalgouvernement³⁴⁹. Het toezicht hierover was een Duitse bevoegdheid. In de grensgemeenten trad de bezetter zeer streng op tegen zogenaamde ‘fonceurs’ die onder meer voedsel vanuit het Generalgouvernement naar de Franse Etappengebieden wilden smokkelen³⁵⁰. Het verhinderen van lokale smokkelactiviteiten van de ene gemeente naar de andere daarentegen, bleef in theorie een bevoegdheid van lokale autoriteiten³⁵¹. Dat bleek hierboven al wanneer stads- en gemeentebesturen een exportverbod afkondigden en controles lieten uitvoeren door lokale en soms zelfs Duitse agenten aan de stadspoorten³⁵². Op sommige plaatsen nam de smokkel in levensmiddelen evenwel zo’n hoge vlucht, dat burgemeesters en commissarissen niets anders konden dan de werking van de politie aan te passen om hier het hoofd aan te bieden. Als we de burgemeester van Lebbeke mogen geloven, was ‘de smokkelarij een der grootste plagerijen en oorzaak van kommer en ruststoornis geweest’. Zijn forse uitlatingen vinden verklaring in het feit dat Lebbeke een gemeente was op de grens tussen het Generalgouvernement en de Etappengebieden. In en rond ‘grenssteden’ als Aalst, Dendermonde, Ninove of Ronse tierde de smokkel welig³⁵³. Volgens opnieuw

³⁴⁷ *Idem*.

³⁴⁸ Sophie De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 117.

³⁴⁹ Voor smokkel in het Nederlands-Belgische grensgebied, zie o.m. Veerle Van Deun, *Smokkel en verzet in de Turnhoutse Kempen tijdens de Eerste Wereldoorlog*, OLV, KU Leuven, 2003

³⁵⁰ AMF, Copies des lettres du mairie, Doorslag van een Duitse verordening, s.d. (maar vermoedelijk midden januari 1916). Midden januari 1916 kwam er in Fourmies een Duitse verordening die het verbod om voedsel en andere levensmiddelen in bezit te hebben waarvan men niet kon toelichten van waar ze afkomstig waren. Volgens de bezetter was het zo dat deze uit bezet België kwamen. Indien de bezitter daar geen toestemming voor hand dan zouden die in beslag genomen worden. Als maximumstraf voorzag men een maand gevangenis.

³⁵¹ Steven Van Waesberghe, *Smokkel in het Land van Waas...*

³⁵² SA, Verslagen CBS, 30/01/1915

³⁵³ Robbe Meerpoel, “Het lokaal bestuur van Ninove tijdens de Eerste Wereldoorlog. Clément Behn en de vleeskwestie”, Onuitgegeven Oefening Historische Praktijk II, Universiteit Gent, 2015, p. 6.; Lucien Wannyn, “Ronse, een stad in oorlog, 1914-1918”, *Annalen Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse en het Tenement van Inde*”, 1988, XXXVII, p. 68 en Armand Du Bois, *Lebbeke onder het Duitse schrikbewind...*, p. 125-128.

Du Bois was dit te wijten aan de hogere productie in de Belgische Etappengebieden en de hogere voedselprijzen in het Generalgouvernement.

Echt problematisch werd de smokkel van levensmiddelen vooral eind 1915 begin 1916. Vanaf dan trachtten burgemeesters via hun lokale politiediensten om de controles op te drijven, iets wat ook het Comité van hen eiste³⁵⁴. De achterliggende idee was dat smokkelaars de al preciaire voedselvoorziening van de bevolking nog verder ondermijnden en zo de hongersnood vergrootten³⁵⁵. Net als op andere plaatsen gebeurde, besloot dd. burgemeester Jaak Van Den Bergh in de lente van 1916 om binnen zijn korps een speciale dienst met minstens twee extra agenten in te stellen³⁵⁶. Hulp kregen zij van ‘verscheidene dienstdoende agenten’³⁵⁷. Zij waren enkel belast met de strijd tegen smokkel en hielden de waak op strategische plaatsen aan de rand van de stad, zoals aan het gehucht Mijlbeek³⁵⁸. Om dit kracht bij te zetten, liet het schepencollege opnieuw het uitvoerverbod op levensmiddelen afkondigen. Indien er geen toestemming van de burgemeester kon voorgelegd worden, nam men de waren in beslag en bezorgde men die aan het lokaal voedingscomité³⁵⁹. Afgaande op het immer stijgende aantal processen-verbaal lijkt deze smokkelbrigade in Aalst niet helemaal onsuccesvol te zijn geweest. Zij betrapte heel wat smokkelaars op heterdaad. Schepen De Hert bevestigde dit een jaar later ook wanneer hij voor de gemeenteraad de inspanningen van het schepencollege benadrukte: ‘Tegen de Smokkelaars, om levensmiddelen in de stad te houden, is een groote waakzaamheid. Geen dag of er verschijnen verdachte personen voor ’t schepencollegie, alles wat eenigszins mogelijk is, wordt gedaan en strenge strafmaatregelen worden toegepast’³⁶⁰. Ongetwijfeld wilde schepen De Hert zijn eigen verdiensten in de verf zetten, want over de problemen die daar kwamen bij kijken, repte hij met geen woord. Een analyse van de processen-verbaal bewijst nochtans dat de agenten in sommige gevallen ook machteloos toekeken. Ongewapend zagen zij zich vaak geconfronteerd met agressieve inwoners die messen of ricken hanteerden, waardoor arrestaties mislukten en smokkelaars konden ontkomen³⁶¹. Burgemeester Du Bois van Lebbeke zag zich met een gelijkaardig fenomeen

³⁵⁴ Armand Du Bois, *Lebbeke onder het Duitse schrikbewind...*, p. 126

³⁵⁵ S.A.A., Politiearchief 1914-1918, Boek 5: 1916-1917, pv. 22/08/1916 In Aalst was de officiële motivatie: ‘Sedert verscheidene maanden wordt er in onze stad door stadsgenooten en vreemdelingen uit de voorliggende gemeenten zeer veel gesmokkeld; alle eetwaren worden uit de stad weggehaald voornamelijk. Boter, eieren en vleesch en andere mondbehoefden, zoodanig dat het bijna onmogelijk geworden is, nog aan iets aan te geraken’.

³⁵⁶ Lucien Wannyn, “Ronse, een stad in oorlog...”, p. 68-70.

³⁵⁷ S.A.A., Politiearchief, proces-verbaal, 14/03/1919.

³⁵⁸ Dirk Meert, *Aalst 1914-1918...*, p. 147.

³⁵⁹ S.A.A., Politiearchief 1914-1918, Boek 4: 1915-1916, 27/06/1916; er was al eerder midden 1915 een politieverordening gekomen over ‘den verkoop en uitvoer van brood’ in de gemeenteraadszitting van 13/04/1915 die stelde dat: ‘Alle uitvoer van brood buiten het grondgebied der stad is verboden’.

³⁶⁰ *De Werkman*, 20/07/1917.

³⁶¹ S.A.A., Politiearchief 1914-1918, Boek 5: 1916-1917, 02/09/1916 en *Idem*, Boek 6: 1917-1917, 05/05/1917.

geconfronteerd, hij schreef ‘Al wat ik deed om de kwaal te keer te gaan was verloren gewrocht, ik was machteloos tegenover de kwaal’³⁶².

Het discours van Du Bois als dat hij aan handen en voeten gebonden was, stond haaks op de onvrede die er in bezet België voorkwam in socialistische milieus en stedelijke volkse wijken³⁶³. Volgens bepaalde stedelijke opiniemakers betrof het ‘vermeende’ machteloosheid. Burgemeesters konden wel, maar sommigen wilden niet optreden tegen de smokkelaars. Opnieuw kwam in de socialistische gecensureerde pers het beeld naar voor van de katholieke landbouwerburgemeesters die moedwillig weigerden in te grijpen wanneer hun collega’s elders voorraden aan exuberante prijzen gingen verkopen. Veelzeggend was een vlammend stuk in Vooruit eind augustus 1917: ‘De smokkel en de woeker gebeuren onder het oog der katholieke kerk op den Vlaamschen buiten, met de toestemming van katholieke burgemeester en schepenen, secretarissen, veldwachters, vrederechters en kasteelheeren – eigenaars. (...) Het zijn voornamelijk de groote boeren die met de smokkelaars handelen en woekerprijzen vergen voor hunne waren. Die groote boeren zijn groote drie- en viervoudige kiezers die de katholieken aan ’t bewind moeten houden, tot groet voordeel van geheel dat kerkelijk en weldenkend waterzooitje’³⁶⁴. In welke mate deze uithaal terecht was, blijft moeilijk in te schatten. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat sommige burgemeesters en veldwachters in landbouwgemeenten al eens een oogje toe knepen. Maar terzelfdertijd is het evenzeer van belang te bemerken dat de lokale arm der wet vaak over onvoldoende slagkracht beschikte om hier fors en doortastend tegen op te treden. Gemeentegrenzen waren ook niet altijd even duidelijk afgebakend. Dat men er in de grensgemeenten van het Etappengebied wel duidelijk naar streefde om de controles aan te scherpen, kwam omdat ook de Duitse bezetter er zelf belang bij had dat voedsel niet naar het Generalgouvernement vloeide. Dit werkte samenwerking tussen beide in de hand. Omstreeks de oprichting van de Aalsterse smokkelbrigade kondigde ook de bezetter een gelijkaardige verordening af die smokkelen strafbaar maakte³⁶⁵. Op andere plaatsen was de strijd tegen smokkel minder prioritair voor de bezetter, net omdat hij er zelf gebruik van maakte. In de Franse Etappengebieden dicht bij het front bijvoorbeeld – waar smokkel door de grotere Duitse militaire aanwezigheid minder voorkwam - bracht het uitbreiden van politiediensten niet veel zoden aan de dijk. In het rurale Solesmes kon, mocht of wilde burgemeester Cartegnie hier niet toe over gaan. In augustus 1917 interpelleerde de raad de burgemeester met de waarschuwing dat er in de winter grote aardappelttekorten zouden zijn. Eigenaars gingen ze elders of aan

³⁶² Armand Du Bois, *Lebbeke onder het Duitse schrikbewind...*, p. 126.

³⁶³ JDX, *Les vampires de la guerre...*, p. 56 en Cyril Debosschere, *Het imago van de boer...*, p. 69-70.

³⁶⁴ *Vooruit*, 20/08/1917.

³⁶⁵ Petrus Van Nuffel, *De Duitsers in Aalst...*, p. 152. Dat de bezetter meewerkte met deze regeling moet vermoedelijk vooral gezien worden vanuit de idee dat voedsel dat naar het Generalgouvernement ging, verloren was voor de Legerleiding van het 4e leger.

Duitse soldaten verkopen voor veel hogere prijzen. De dd. burgemeester toonde begrip voor de bemerking. Maar hij zag geen mogelijkheid om ‘d’éviter ce trafic’. Het was aan de inwoners zelf om voorzienend te zijn en zich niet te laten meeslepen door de drang naar winst. Het enige wat hij zelf kon doen was: ‘C’est de prendre un arrêté municipal qui restera sans effet, ou bien il faudrait qu’on lui signale le nom des personnes qui se livrent à ce commerce, pour qu’il puisse intervenir efficacement, quant aux mesures plus dures, pour lesquelles la commandanture devait intervenir’³⁶⁶. Zelf restten er het gemeentebestuur of de veldwachters geen mogelijkheden meer om effectief op te treden; men hing hier volledig voor af van de Kommandantur.

Bewakers van de eigen voedselproductie én producenten: voedseldiefstal

De grootste bedreiging voor de lokale voedselvoorraden was de diefstal van levensmiddelen. Dit vormde zonder twijfel het belangrijkste aspect van de bredere ‘criminalité de subsistance’ die terug de kop op stak³⁶⁷. Overal in de bezette gebieden nam voedseldiefstal een hoge vlucht als gevolg van de steeds slechter wordende sociaaleconomische omstandigheden. Deze stijging trok zich het sterkst door in rurale streken, maar trof zeker ook meer verstedelijkte gebieden. Het gevolg was een stijgend aantal veroordelingen. Historici becijferden dat dit vanaf 1916 in sommige streken leidde tot een verdubbeling in vergelijking met 1913³⁶⁸. Tot op vandaag hadden historici vooral interesse voor de houding van de magistratuur en de achterliggende motieven van de mensen die overgingen tot de diefstal. Minder aandacht besteedden zij aan het standpunt van lokale machtshebbers³⁶⁹. Onderzoekers zagen hen in de eerste plaats als een van de verklaringen waarom voedseldiefstal zo’n hoge vlucht kon nemen. De verzwakking van het staatsapparaat, en in het bijzonder de lokale politionele krachten, bemoeilijkte of verhinderde immers op het terrein de repressie van deze misdrijven. Die zienswijze staat in contrast met het beeld dat uit de lokale bronnen naar voor komt. Daaruit blijkt net dat de strijd tegen diefstal van voedsel en andere levensmiddelen een van de belangrijkste prioriteiten was voor stedelijke en gemeentelijke overheden. Een blik op de bewaarde dagorders, processen-verbaal en rapporten in lokale politiearchieven bewijst dat. Geen

³⁶⁶ AMS, Gemeenteraadsverslagen, 16/08/1917.

³⁶⁷ Melanie Bost, *Traverser l’occupation...*, p. 169.

³⁶⁸ Pieter Leloup, Xavier Rousseaux en Antoon Vrints, “Banditry in occupied...”, p. 88; James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 127 e.v. en Hoewel gelijkaardig rechtshistorisch Frans onderzoek ontbreekt, leek de situatie hier niet significant te verschillen. Zie het onderzoek van James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 129 en Deborah-Darlene Bufton, *The ritual of surrender: northern France under two occupations, 1914-1918-1940-1944*, ODV, University of Wisconsin, Madison, 1987, p. 144-145 Deze laatste studie beperkte zich vooral de analyse van diefstal op gecensureerde pers voor de regio Maubeuge (tijdens de oorlog onderdeel van het Generalgouvernement). Ook voor Rijsel merkt zij een gelijkaardig fenomeen op.

³⁶⁹ Voor enkele korte inleidende bemerkingen over de reacties van lokale autoriteiten, zie: Benoît Majerus en Antoon Vrints, “De slagschaduw van de honger...”, p. 260 en Julie Devlieghere, “*Rien de plus...*”, p. 18 e.v.

enkel ander thema kwam zo veelvuldig aan bod. Gemeenteraden en schepencolleges voerden hier lange debatten over en ondernamen vaak heel wat pogingen om hier iets aan te doen. Meer nog dan verschillende andere problemen, vormde dit in de ogen van de lokale autoriteiten één van dé belangrijkste bedreiging voor de openbare orde³⁷⁰.

Al tijdens de lente en zomer van 1915 zagen lokale overheden zich geconfronteerd met het probleem van voedseldiefstal en de bescherming van voorraden en gewassen. Om hieraan tegemoet te komen zetten burgemeesters speciale initiatieven op poten. Dat deze er voornamelijk tussen juni en september kwamen, was geen toeval. Net als de voedselproductie bleek ook de bescherming van de veldgewassen immers in zekere zin seizoensgebonden. Dat merkte ook de onvermoeibare Pieter Daens op. Onder zijn leiding eiste de Aalsterse oppositie omstreeks juni 1915 in de gemeenteraad extra politiemaatregelen om iets te doen aan ‘de talrijke dieften van veldvruchten’³⁷¹. Dienstdoend burgemeester Van den Bergh erkende het probleem en stemde hier mee in. Hij antwoordde dat de nachtwachten diezelfde avond nog een eerste keer zouden uitgaan in en rond de meer rurale uithoeken van de stad, Mijlbeek, Sint-Job en Schaarbeek³⁷². Deze nachtwachten waren in de voorgaande weken op zijn bevel gerekruteerd door de politiecommissaris³⁷³. Een gelijkaardige opvatting leefde er bij de lokale autoriteiten van Houdeng-Aimeries. Omstreeks dezelfde tijd liet burgemeester Pardaens aanplakken dat er patrouilles zouden komen ‘afin d’éviter le maraudage, le vol et la rapine’³⁷⁴. Een kleine maand later besloot hij om enkele tijdelijke agenten te benoemen en een ‘police des champs’ aan te stellen³⁷⁵. Nog elders stelden burgemeesters aan de belangrijkste boeren uit het dorp voor om de kosten voor nachtpatrouilles te delen³⁷⁶.

Niet elk gemeentebestuur bleek in staat om snel en proactief adequate maatregelen te nemen tegen de stijgende voedseldiefstal op de akkers en velden. Dit was vooral zo in kleinere dorpen en gemeenten waar het lokaal bestuur ontregeld was geraakt tijdens de invasie of waar al voor de oorlog slechts een zeer beperkt aantal politiekrachten actief was. Tot dat besef kwam ook Antwerps liberaal kopstuk Louis Franck, midden augustus 1915. Via de Intercommunale Commissie waren er hem klachten van burgemeesters ter ore gekomen over de sterk uitgedunde politie op en rond het Antwerpse platteland. In het bijzonder de afwezigheid van de Rijkswacht en de ontwapening van de veldwachters was voor veel burgemeesters een serieuze aderlating. Dit leidde er volgens Franck toe dat ‘de bedelarij en landelijke diefstallen’ welig tierden. Tijdens vergaderingen van de

³⁷⁰ Zie de eerdere opmerkingen van Xavier Rousseaux in die zin: Xavier Rousseaux, “Un long 19e siècle...”, p. 1000.

³⁷¹ *De Werkman*, 13/08/1915.

³⁷² *Idem*, 02/07/1915.

³⁷³ S.A.A., Gemeenteraadsverslagen, 29/06/1915.

³⁷⁴ AVLL, H-A, 1914-1918, 1, Instructions et correspondance avec l’occupant, Affiche 04/06/1915.

³⁷⁵ AVLL, H-A, Verslagen CBS, 03/07/1915; 24/07/1915 en 30/07/1915.

³⁷⁶ ARA..., Dagboek van dokter Edmond Min, burgemeester van Bolinne-Harlue: 18/07/1915.

Intercommunale Commissie benadrukte hij dat het volstrekt noodzakelijk was dat de politie overal ‘degelijk’ ingericht werd, dit om de ‘verwildering der bevolking’ en ‘het moreel neerzinken van den volksaard’ te voorkomen³⁷⁷. Om die reden informeerde hij bij burgemeesters welke maatregelen zij dienaangaande namen. Uit Niel kwam bericht dat er een nachtdienst was, bestaande uit 18 extra mannen en vijf bewakers. Bovendien patrouilleerden de boeren er zelf ook in de velden met een 40-tal medewerkers. In het merendeel van de gevallen echter, drong Franck aan bij burgemeesters om waakdiensten met burgers in te richten. Franck zelf beseftte dat dit een gevoelige kwestie was. Politietoezicht bleef een strikt gemeentelijke bevoegdheid en hij begreep maar al te goed dat zijn adviezen raakten aan de lokale autonomie van burgemeesters. Aan het gemeentebestuur van Brecht schreef hij dat het een goed idee was om burgerwacht in te richten en om toelating te vragen aan de bezetter zodat deze ook na 21u nog toezicht konden houden. Wat het statuut van deze wacht was (personeel betaald door de gemeente of opgevorderde inwoners die verplicht werden), en wie deze betaalde, kon niet worden achterhaald. De burgemeester van Wilrijk op zijn beurt, liet weten dat het bestaande politiekorps volstond voor het dagelijkse toezicht over de velden. Voor de nachtdienst had hij wel 15 werklozen opgevorderd ‘die om de beurt, met drieën de policie versterken, derwyze dat de werklozen steeds vergezeld zyn van een politieagent’³⁷⁸.

Voedseldiefstal was geen eenduidig fenomeen³⁷⁹. Terwijl dit voor sommige inwoners die zwaar getroffen waren door de oorlogscontext deel uit maakte van een bredere overlevingsstrategie, gingen anderen hiertoe over uit winstbejag en met als doel om de buit verder te verkopen aan hogere prijzen. De ene deed aan moeskopperij en roofde gewassen van het veld van een rijkere boer, anderen deinsden er niet voor terug om voedsel achterover te drukken dat voor de collectieve voedselvoorziening bedoeld was. Naast deze finaliteit verschilde ook de manier waarop. Voedseldiefstal beperkte zich immers zeker niet alleen tot het ontvreemden van gewassen uit akkers, velden en landbouwgronden. In de stedelijke contexten zagen heel andere vormen van voedseldiefstal het licht. Deze diversiteit leidde ertoe dat de prioriteiten van lokale autoriteiten in de strijd tegen voedseldiefstal sterk konden verschillen van de ene lokale context tot de andere.

Voor overheden in de belangrijkste steden was het proberen verhinderen van de talrijke inbraakpogingen in de vele voedselmagazijnen prioritair. Onlogisch was dit niet. Grote partijen van het schaarse en strikt gerantsoeneerde voedsel, niet zelden van het comiteit waar het een belangrijk deel van de bevolking van afhing, konden verloren gaan. Zeker vanaf 1916 namen deze inbraken een steeds hogere vlucht. Dit lijkt een rechtstreeks gevolg te zijn geweest van de stijgende voedselschaarste. Dit kon gaan van kleine gevallen

³⁷⁷ SA, Archief van de Intercommunale Commissie, ‘Veiligheid op den buiten’, Verslag vergadering met burgemeesters gemeenten binnen de vesting, 20/08/1915.

³⁷⁸ *Idem*, Brief van de burgemeester van Wilrijk aan Louis Franck, 21/08/1915.

³⁷⁹ Giselle Nath en Maarten Van Alstein, *14-18 van dichtbij...*, p. 48.

tot grootschalige en goed georganiseerde acties zoals die in Rijsel plaatsvonden eind 1917³⁸⁰. Tijdens de nacht van 1 december 1917 slaagde een kleine groep ‘malfaiteurs’ erin om uit een winkel van het CANF ongeveer 62 kg groenten, 136 kg suiker, 130 kg koffie, 5 kg koeken en 20 kg reuzel te ontvreemden³⁸¹. Voor het CANF vormde dit feit meer dan waarschijnlijk de aanleiding voor de oprichting van een eigen ‘brigade de controle ambulante’³⁸².

Om deze vormen van diefstal tegen te gaan, steeg naarmate de oorlog vorderde samen met de hoeveelheid magazijnen veelal ook het aantal agenten belast met de bewaking ervan. Telkens er in Antwerpen nieuwe depots geopend werden bracht Jan De Vos politiecommissaris Schmitt op de hoogte met de eis om die zowel ’s nachts als overdag in de gaten te houden³⁸³. Dat er op een gegeven moment zo’n 145 lokalen en magazijnen waren, is illustratief voor de omvang van het probleem. Om dit alles mogelijk te maken, besloot het Antwerpse stadsbestuur om vanaf 1916-1917 het aantal agenten en burgeragenten gevoelig op te drijven³⁸⁴. Hoewel het financiële inspanningen vergde van het stadsbestuur, bleek dit geen garantie op succes. De kwaliteit van de bewaking was beperkt en de organisatie verliep moeizaam. Inbraken bleven regelmatig voorkomen. De speelruimte van het stadsbestuur was beperkt. Na opnieuw een grote inbraak in een magazijn van het voedingscomiteit, dit keer op het Kiel, waarbij grote hoeveelheden rijst en spek waren verdwenen, kon De Vos weinig meer doen dan opnieuw om meer controles vragen bij de politie³⁸⁵. De Vos zelf kreeg meer en meer te kampen met druk vanuit de stedelijke bevoorradingsdienst en vooral het Nationaal Comiteit. Telkens vroegen zij om een betere bewaking en meer agenten. Volgens hen volstonden de particuliere bewakingsdiensten en leden van de burgerpolitie niet die De Vos en Schmitt eerder opvorderden. Naar aanleiding van nog eens twee grote inbraken eind 1917 kwam de situatie op scherp. De boodschap van het plaatselijke voedingscomiteit was niet mis te verstaan. Opnieuw hekelden zij de gebrekkige organisatie: ‘Verscheidene malen werd den heer Hoofdcommissaris van Politie opgedragen de voedingsmagazijnen bij dag en bij nacht te doen bewaken door de politie. Wij zijn van meening, dat, indien, zooals voorgeschreven was, een politiebeambte de wacht hield aan deze magazijnen, diefstallen, als waarvan sprake, tot de onmogelijkheden zouden behooren’. Het belang hiervan was niet te onderschatten zo klonk het. De onrust die er leefde in de stad was hier volgens hen direct aan gelieerd: ‘opgezweept door de herhaalde en wraakroepende diefstallen van de,

³⁸⁰ AML, 4H 269, “Commissariat central: rapports journaliers”, 01/12/1917, 10/12/1917 en 15/12/1917.

³⁸¹ *Idem*, 01/12/1917.

³⁸² Zie: AML, 4H 19, Nôtes journalières, 14/12/1917.

³⁸³ SA, Archief Stadsburelen, oorlogsarchieven, 2de bureel: bevoorrading, Brief van Jan De Vos aan de Politiecommissaris, 13/11/1915.

³⁸⁴ *Idem*, Map Bevoorrading Voedingsmagazijnen – politietoezicht, Dagorders Jan De Vos, 15/04/1916.

³⁸⁵ *Idem*, Brief van Jan De Vos aan de Politiecommissaris, 30/03/1917.

in deze tragische tijden, zoo onontbeerlijke en schaarsche levensmiddelen³⁸⁶. Opnieuw beloofde De Vos een betere organisatie en meer bewaking. Er kwamen 28 nieuwe tijdelijke agenten en men startte de opmaak van een inventaris die alle voedselmagazijnen oplijste.

Een andere typische variant van voedseldiefstal die stedelijke kernen trof, waren collectieve acties die het gemunt hadden op voertuigen die voorraden transporteerden. Al in de lente van 1915 schreef een Aalsterse dagboekauteur over het ‘plunderen van karren en wagens met aardappelen in de straten die naar de magazijnen van de Duitsers of het Voedingscomiteit reden (Varkensmarkt kar en paard omhoog)’³⁸⁷. Deze vorm van diefstal kwam hier en daar al vroeger voor, maar maakte toch vooral opgang tijdens de laatste twee oorlogsjaren. Onder meer in de lente van 1917 werd de stad Antwerpen opgeschrikt door meerdere van deze overvallen in de 1^e, 4^e en 10^e wijk³⁸⁸. Net als in Gent klaagde men ook hier bij de burgemeester dat: ‘De plunderingen van de broodkarren op den openbaren weg nemen steeds toe’³⁸⁹. Niet alleen het broodtransport door de stad leverde problemen op. Evenzeer bevatten de Antwerpse politiearchieven rapporten over groepen van telkens 150 à 200 man die karren met bonen, erwten of suiker overmeesterden en plunderden³⁹⁰. Het antwoord hierop van de lokale autoriteiten was niet eenduidig. Sommige bestuurders bepleitten meer begeleiding door politieagenten of zelfs Duitse soldaten (Aalst). Anderen als Jan De Vos in Antwerpen vonden dit dan weer niet de taak van agenten. Hun werking was sowieso al overbelast. Enkel in uitzonderlijke gevallen kon dit. Anders verkoos hij leden van de burgerpolitie. Bovendien, zo opperde hij, moesten waren van het comiteit maar door medewerkers van het comiteit zelf bewaakt worden. Verder was hij er ook van overtuigd dat handelaren zelf meer inspanningen moesten doen om hun wagens beter af te schermen. Karren dienden te worden afgedekt met grote doeken zodat niet duidelijk was welke lading zij vervoerden. Indien eigenaars van magazijnen grote leveringen verwachtten, konden zij de politie in de wijken op de hoogte te brengen en toezicht vragen. Bronnen over zulke publieke collectieve plunderingen zijn schaarser voor de Etappengebieden, wat doet vermoeden dat dergelijke acties er minder voorkwamen. Vermoedelijk was de grotere Duitse aanwezigheid daar niet vreemd aan.

³⁸⁶ *Idem*, Brief van het Plaatselijk voedingscomiteit aan Jan De Vos, 14/12/1917.

³⁸⁷ Alfons Van der Heyden, *Oorlogskroniek II der Stad Aalst...*, p. 81.

³⁸⁸ Antoon Vrints, *Het theater van de straat...*, ODV, p. 435-436.

³⁸⁹ Giselle Nath, “Er smeult haat in de steden”, in: *De Standaard* (03/01/2018) en SA, Archief Stadsburelen oorlogsarchieven, 2de bureel: bevoorrading: Bevoorradingdienst, ‘Vergezellen der wagens door de politie’, Brief van raadslid Langohr aan burgemeester Jan De Vos”, 30/05/1917 en *Idem*, Brief van Desperoux (hoofd van de burgerpolitie) aan de commissaris van de Antwerpse politie, 30/15/1917.

³⁹⁰ SA, Archief Stadsburelen oorlogsarchieven, 2de bureel: bevoorrading: Bevoorradingdienst, Vergezellen der wagens door de politie, Dagorders van de Commissaris van de Antwerpse politie, 25/04/1917 en process-verbaal 21/04/1917.

Enkel voor het Gentse en Aalst zijn deze gedocumenteerd³⁹¹. In de Franse gebieden dichter bij het front vonden meer kleinschalige varianten plaats. Zo schreef burgemeester Delesalle aan de Kommandantur over een ware diefstalplaag waarbij inwoners een duizendtal eieren van voorbijrijdende karren mee graaiden³⁹².

Een laatste belangrijke vorm van voedseldiefstal die stadsbesturen tot actie dwong, was het ontvreemden van voedsel uit de vele moestuintjes en publieke aanplantingsvoorzieningen die het licht zagen tijdens vooral de tweede helft van de bezetting³⁹³. Zoals als vermeld richtten stedelingen, door het gebrek aan grote oppervlaktes landbouwareaal, hun pijlen op de weinige kippen, konijnen, fruitbomen en groenten die hun stadsgenoten wel nog probeerden te verbouwen³⁹⁴. De dagelijkse politieverlagen die het Rijksse commissariaat naar het stadhuis zond, tonen dat duidelijk aan. Regelmatig rapporteerden zij over diefstallen van partijen groenten en aardappelen die gekweekt werden in ‘les jardins ouvriers’³⁹⁵. Wanneer extra bewaking door de lokale agenten onvoldoende bleek, stond de bezetter het onder strikte voorwaarden toe dat burgers tussen 15 mei en 15 oktober 1918 ’s nachts hun ‘jardins d’économies’ bewaakten³⁹⁶. Zelf schakelde de bezetter ook een versnelling hoger. Hij kondigde een verordening af die het expliciet verbood om tuintjes en velden te betreden en die diefstal van gewassen strafbaar maakte³⁹⁷. In Fourmies ging de bezetter midden 1916 akkoord dat het stadsbestuur nachtwachten inrichtte om de tuintjes van inwoners te beschermen. De Kommandantur stelde enkel als voorwaarde dat het stadhuis en de hoofdcommissaris elke week een lijst bezorgden van de ‘23 hommes de confiance chargés de surveiller les jardins’³⁹⁸. Diefstal uit stadstuinen of publiekelijk aangelegde akkers ging meestal maar over een beperkte hoeveelheid aardappelen of andere gewassen die verdonkeremaand werden³⁹⁹. Maar zelden kwam het voor dat stedelijke bewakingsdiensten of dienstdoende agenten met collectieve acties geconfronteerd werden. Hiertegen optreden bleek al heel wat moeilijker. Enkele Antwerpse wachters konden hierover mee spreken. Zij hielden de wacht in het Nachtegalenpark voor de Dienst der Aanplantingen van de stad. Een deel

³⁹¹ Giselle Nath, “Er smeult haat in de steden”, in *De Standaard*, 03/01/2018.

³⁹² AML, 4H 103, nôte du CANF, 01/05/1917 en brief van Charles Delesalle, 30/05/1917.

³⁹³ Luc Vandeweyer, “Tuintjes in oorlogstijd...”, p. 153-179.

³⁹⁴ De talrijke politierapporten uit Rijsel getuigen daarvan. Bijvoorbeeld: AML, 4H 268, “Commissariat Central: rapports journaliers”, 10/02/1917; 17/02/1917; 28/02/1917; 07/03/1917 en 15/03/1917.

³⁹⁵ AML, 4H 19, Nôtes journalières, 15/07/1917; eerder ook opgemerkt door James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 123.

³⁹⁶ AML, 4H 20, Nôtes journalières, 07/05/1918.

³⁹⁷ 9R 541, Bulletin de Lille, 384, 18/07/1918.

³⁹⁸ AMF, Copies des lettres du mairie, Brief van burgemeester Coppeaux aan de Kommandant, 212, 27/06/1916. Doorheen 1917 breidde men die dienst nog uit: *Idem*, 231, Besluit burgemeester Coppeaux, 02/10/1917.

³⁹⁹ Zie de bewaarde politierapporten uit Fourmies voor 1917 en een deel van 1918. Bijvoorbeeld: AMF, H 33, Rapports du Commissaire de police de fourmies, 1917-1918, 22/08/1917.

van hen bewaakte enkele aardappelvelden aan Middelheim, wanneer er op 25 september 1917, in volle ‘aardappelcrisis’ in de namiddag zo’n 500 mannen, vrouwen en kinderen met rieken en hakken probeerden om zelf de resterende aardappelen te oogsten. Een 8-tal wakers slaagden er maar met moeite in om hen van de velden af te houden. Een dag later kwam opnieuw een groep werklozen terug, deze keer aangegroeid tot zo’n 1500 mensen. Zij wachtten tot het moment dat de diensturen van de stedelijke werklieden gedaan waren zodat zij enkel nog de bewakers te omzeilen hadden. Als gevolg van deze overrompeling konden de wakers deze poging niet verijdelen. Het resultaat was dat grote hoeveelheden aardappelen geroofd werden⁴⁰⁰. Het hoofd van de waakdienst klaagde dat zij niet bij machte waren om het park te bewaken. Wilde de stad ‘verdere ontvreemdingen voorkomen’, dan dienden er volgens hem ‘bij hoogdringendheid strenge maatregelen’ genomen te worden tijdens momenten dat de aardappelen geoogst werden⁴⁰¹.

De strijd tegen inbraken in voedseldepots was zeker geen grootstedelijk prerogatief. Ook op meer afgelegen plaatsen gebeurde het dat autoriteiten de waak- en politiediensten uitbreidden om inbraken te vermijden. Wel was het op deze plaatsen minder prioritair dan in de grootstedelijke centra. Zo duurde het in Solesmes tot begin 1918 alvorens burgemeester Cartegnie een tweede nachtwaker benoemde om wacht te lopen bij de voedselmagazijnen. Zoals reeds vermeld streefden burgemeesters en politiediensten er in meer rurale streken vooral naar om de akkers en landbouwgronden te beschermen tegen burgers (of Duitse soldaten) die daar kwamen stelen. Velddiefstal kwam al vanaf eind 1914, begin 1915 voor en zette zich de volgende jaren stelselmatig verder. Elke oogstperiode opnieuw namen burgemeesters gelijkaardige maatregelen. Aan de ene kant kondigden zij per burgemeesterlijk besluit een verbod af om tussen de akkers te lopen of de velden te betreden. Tussen 9 uur ’s avonds en 5 u ’s morgens was dit sowieso verboden. Wilde men zich overdag in en tussen de velden begeven, dan had men een bijzondere toestemming nodig van de politie of de burgemeester. Aan de andere kant dreven overheden het toezicht en de controles op met dienstdoende veldwachters, burgerpatrouilles en andere nacht- en waakdiensten. Sommige van deze bewakingsinitiatieven betaalden burgemeesters met publieke middelen. Op andere momenten ging de rekening naar de landbouwers zelf. In het fel door velddiefstal geplaagde Aalst bijvoorbeeld, zag het stadsbestuur begin 1916 geen andere optie dan om parallel met de smokkelbrigade ook nog eens een speciale velddienst op te richten. Het stelen in de rurale streken aan de rand van de stad bleef immers maar toenemen. De dienst bestond uit een 6-tal tijdelijk benoemde veldwachters en was belast met het

⁴⁰⁰ Het verslag stelde dat de grote groep mensen ‘naoogsten’. Zij zouden op een oppervlak van ongeveer 1500 vierkante meter aardappelen uitgetrokken hebben.

⁴⁰¹ SA, Archief van de Antwerpse Politie, Beleidsdossiers en mappen over verschillende onderwerpen, “Bewaking voedselmagazijnen”, brieven van de Opperwachter van de Dienst der Aanplantingen aan kultuur overste aanplantingen, 25/09/1916 en 26/09/1917.

bewaken van de oogsten en de veldvruchten tegen diefstal⁴⁰². Gelijkaardige maatregelen zagen ook het licht in de meer rurale streken van Noord-Frankrijk. In Solesmes benoemde het gemeentebestuur in de zomer van 1915 twee nieuwe veldwachters die samen de veldpolitie vormden. In de daaropvolgende zomers kwamen daar nog enkele nachtwakers ('un service spécial de nocturne') bij 'en raison des vols fréquents qui se commettent', dit zowel in de velden als in de tuintjes van de inwoners⁴⁰³. Toch bleven klachten over het gebrekkige toezicht en de vele aanhoudende diefstallen weerklinken. Volgens de burgemeester kon er niet veel meer gedaan worden. Alle diefstallen die de nachtdienst had vastgesteld, waren begaan door Duitse soldaten. Die kon de gemeente niet sanctioneren⁴⁰⁴. Dat de burgemeester desondanks toch nachtwakers en veldwachters probeerde aan te duiden was een direct gevolg van het feit dat de lokale landbouwers en grondeigenaars door de Kommandantur persoonlijk verantwoordelijk gesteld werden wanneer zij tekorten afleverden bij opeisingen als gevolg van grootschalige diefstal⁴⁰⁵.

Beslissingen of prioriteitsbepalingen door lokale autoriteiten kwamen niet tot stand in een vacuüm. Naargelang de context oefende men druk uit om in te grijpen. Dit gebeurde door de voedselcomiteiten, de bezetter en de lokale bevolking. Dat bleek zeer duidelijk bij de totstandkoming van de eerder vermelde veldpolitie en nachtpatrouilles in Houdeng-Aimeries midden 1915. Die kwamen er na aandringen van zowel het Duitse burgerlijke bestuur in Bergen, als enkele belangrijke boeren die akkers en velden hadden aan de minder sterk geïndustrialiseerde rand van de gemeente⁴⁰⁶. Die eerste eisten van de burgemeesters dat er in het arrondissement iets werd ondernomen om het stijgende probleem van de velddiefstal tegen te gaan. Indien de lokale autoriteiten burgers met deze taak wilden belasten dan verwachtte de bezetter lijsten met namen van zij die deel uitmaakten van de patrouilles. De lokale landbouwers dan weer, maakten hun grieven duidelijk met een petitie aan burgemeester Pardaens die was ondertekend door een 50-tal collega's. Daarin klaagden zij over de vele vernielingen en diefstallen van hun oogsten. Pardaens beloofde om de instructies aan de politie te verstrengen. Overdag waren er genoeg agenten belast met toezicht. Wel zou hij extra waakploegen inrichten voor 's nachts. Daarvoor rekende hij op de medewerking van een 17-tal vrijwilligers die de agenten afwisselend moesten bijstaan tijdens hun nachtrondes. Ter vergoeding kregen zij elk één brood. De gemeenteraad was in eerste instantie minder enthousiast en stemde het voorstel weg eind juni. Zij waren niet happig om vrijwilligers zo maar politietaken te laten

⁴⁰² Dirk Meert, *Aalst 1914-1918...*, p. 147.

⁴⁰³ AMS, Arrêts municipaux, 20/07/1915 en idem, Gemeenteraadsverslagen, 10/07/1917 en 05/07/1918.

⁴⁰⁴ AMS, Gemeenteraadsverslagen, 06/09/1917.

⁴⁰⁵ AMS, Arrêts Municipaux, 29/06/1917.

⁴⁰⁶ AVLL, H-A, 1914-1918, 1, Brief van burgemeester Pardaens aan de Kommandantur van La-Louvière, 19/06/1915 en brief van burgemeester Pardaens aan de Präsident van de Zivilverwaltung Henegouwen, 23-24/06/1915.

uitvoeren. Pas enkele weken later, na opnieuw klachten over velddiefstal, kreeg Pardaens wel groen licht om zijn plannen uit te voeren. Naarmate de voedselcomiteeën en de gemeentemagazijnen in het Generalgouvernement tijdens de tweede helft van de bezetting hun greep versterkten op het voedselvraagstuk, probeerden zij ook de bewaking van de gewassen te velde te superviseren en uniformiseren. Vooral burgemeesters van kleinere gemeenten ondervonden dat. Die zagen hun autonomie met mondjesmaat ingeperkt worden. Het aanplanten, aankopen en herverdelen van voedselvoorraden mocht dan wel voor diverse producten gedeeltelijk supra-communaal gecoördineerd worden, de bewaking van de gronden en oogsten bleef een strikt gemeentelijke bevoegdheid. Tekenend waren de instructies en politiereglementen die Sylvain Guyaux, de burgemeester van La Louvière, naar de gemeentelijke overheden zond die deel uitmaakten van de 'Société Coopérative des Magasins Communaux du Centre'. Tijdens de lente van 1918 herinnerde hij de burgemeesters aan de politiereglementen die zij de voorgaande jaar gestemd hadden: 'Le moment est venu d'appliquer ces mesures avec énergie et ponctualité'⁴⁰⁷.

Tijdens oogstseizoenen volstond het uitbreiden van de politiediensten met dd. burgeragenten of veldwachters maar zelden. Voedseldieven trokken zich niet steeds iets aan van het verbod om de velden te betreden. Dit noodzaakte de Aalsterse landbouwers en tuiniers om hun velden zelf te bewaken⁴⁰⁸. Een blik op het landschap verried dit. In de *Werkman* schreef Pieter Daens over de impact ervan op het landschap: 'Ook ziet steeds vele wachthuizekens in de kouters opgetrokken'⁴⁰⁹. Landbouwers probeerden ook op eigen houtje om hinderlagen op te zetten⁴¹⁰. Wanneer zij daar alleen niet in slaagden, organiseerden zij zich in officieuze boerenwachten. Alvorens hiertoe over te gaan, vroegen zij toestemming aan de gemeentelijke overheden. Onder meer in Houdeng-Aimeries zag het gemeentebestuur hier geen graten in. Art. 61 van de Code Rural stond dit toe, zo luidde de redenering. Vanaf de lente van 1917 organiseerden landbouwers dan ook ten dele zelf het toezicht over hun oogstgewassen of betaalden zij wakers⁴¹¹. Bijzonder actief tijdens het laatste oorlogsjaar bijvoorbeeld, waren de lokale 'colons Hupin'. Zij vormden een privé organisatie van zo'n 51 inwoners die bewakingsopdrachten uitvoerden tegen betaling⁴¹². Wanneer dergelijke middelen op het platteland geen soelaas boden in de strijd tegen de voedseldiefstal, gooiden sommige burgemeesters het over een andere boeg. De Antwerpse polderburgemeesters van Stabroek, Berendrecht, Zandvliet, Lillo, Oorderen, Wilmarsdonk, Ekeren, Hoevenen en Kalloo bijvoorbeeld, riepen de hulp in van Jan De

⁴⁰⁷ AVLL, H-A Gemeenteraadsverslagen, 11/05/1917.

⁴⁰⁸ Alfons Van Der Heyden, *Oorlogskroniek der stad Aalst...*, p. 126.

⁴⁰⁹ *De Werkman*, 19/07/1918.

⁴¹⁰ S.A.A., Politiearchief, processen verbaal 1914-1918, Bock 4, 14/04/1916 en 22/04/1916.

⁴¹¹ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.0., Brief van burgemeester Pardaens aan burgemeester Guyaux, 31/05/1918.

⁴¹² *Idem*, 0.9.3., III, Comité Local agricole, 'Colons Hupin', Uitnodiging Colons Hupin, 07/07/1918

Vos en zijn stedelijke politie om de veldplunderingen een halt toe te roepen⁴¹³. Een slimme zet zo bleek, want zowel de stad Antwerpen, het comiteit, de stedelijke bevoorradingsdiensten als enkele politieke kopstukken hadden daar verschillende gronden waar gewassen gekweekt werden voor de voedselvoorziening⁴¹⁴. Na overleg met de bezetter stemde die laatste er mee in dat agenten per fiets toezicht kwamen uitoefenen. Niet veel later detacheerde de stad ook kaaiagenten naar de buitengemeenten om de gronden van het Antwerpse aankoopbureau te bewaken. Een beslissing die de plattelandsgemeenten enthousiast onthaalden. Zij droegen uniformen, wat meer indruk maakte dan de burgeragenten die enkel een band droegen van de stad of gemeente.

Lokale overheden en voedselcomiteeën stonden niet alleen in hun strijd tegen voedseldiefstal. Het gebeurde dat ook de bezetter hiertegen optrad. Door de band genomen gebeurde dit op meer systematische wijze in de Etappengebieden. Dit vindt grotendeels verklaring in het feit dat de bezettingsmacht een significanter deel van de binnenlandse voedselproductie voor eigen gebruik hield dan in het Generalgouvernement. Vooral in de rurale streken van de Noord-Franse Etappengebieden waar de landbouwopbrengsten hoger lagen en de bezetter zelf meer tijd en moeite in de oogstwerken geïnvesteerd hadden, traden de Kommandanturen proactiever op. De bevelen die de Kommandanturen in en rond Cambrai al eind juli 1915 uitzonden, illustreren dat zeer goed. Zij riepen alle veldwachters bij zich op de Kommandantur. Die kregen instructies over de bescherming van de oogsten zodat diefstal en vernielingen tot een absoluut minimum beperkt bleven⁴¹⁵. Waar dit niet lukte of zeer moeizaam ging, zou de Duitse politie zelf waken over de toepassing van de bevelen. Dat dit op heel wat plaatsen voor lokale overheden, agenten en veldwachters wel degelijk moeilijk verliep blijkt uit getuigenissen van notabelen uit die regio. In het bijzonder dd. sous prefect Jules Hélot zag de situatie midden 1915 somber in. Hij schreef omstreeks die tijd dat de repressie van diefstal uiterst moeizaam verliep: 'la répression est difficile (...) Les communes épuisées par les longs mois de souffrance de leurs populations, n'arrivent pas, en faisant de gros efforts, à donner tout l'indispensable'⁴¹⁶. Het gebrek aan aantallen en vooral de slagkracht maakte dat de bezetter zelf verordeningen afkondigde om de voedseldiefstal te bestrijden. Op de muren in Solesmes stond te lezen dat 'toutes les

⁴¹³ SA, Archief Stadsburelen oorlogsarchieven: 2de bureau: bevoorrading, Bewaking van den oogst te velde in verschillende buitengemeenten, Brief van gouverneur von Zwell aan Jan De Vos, 09/07/1917.

⁴¹⁴ Zie bijvoorbeeld de grote melkveehouderij van Edouard Bunge, een belangrijk zakenman en de nummer twee van het Antwerpse Provinciale comiteit. Zie: Etienne Shoonhoven, "Bunge (Edouard-Gustave), *Biographie Nationale*, 1969, 35, Brussel, p. 80-87 en het ietwat geromantiseerde werk dat onder meer gebruik maakt van dagboeken van Bunge's dochter en andere Amerikaanse getuigenissen, zie: Jeffrey Miller, *Behind the lines: WWI's little-known story of German occupation, Belgian resistance, and the band of Yanks who helped save millions from starvation*, Denver, 2014.

⁴¹⁵ ADN, J 1238/1-6, 'Souvenirs de la guerre...', Vol. 3, 28/07/1915.

⁴¹⁶ Jules Hélot, *Cinquante mois sous le joug...*, p. 264.

personnes, sans aucune exception, qui seront prises pour vol de céréales, seront punies par la commandanture d'un emprisonnement de deux mois au moins⁴¹⁷. Medewerkers van onder meer de 'landwache' waren hier mee verantwoordelijk voor. Ook op sommige plaatsen in het Aisne departement dichter bij het front, kwam het Duitse aandeel in de strijd tegen voedseldiefstal sterk naar voor⁴¹⁸. Volgens Salson ging het daar zelfs zo ver dat de rol van lokale agenten aan belang inboette als gevolg van hun onmacht om iets aan de voedseldiefstal te doen. Inwoners richtten er zich zelfs hoe langer hoe meer tot de Duitse militaire politie wanneer zij aangifte deden van voedseldiefstal⁴¹⁹. In de sterkst verstedelijkte centra van de Franse Etappengebieden waar de lokale politie wel beter overeind was gebleven, voerde de bezetter vooral vanaf de tweede helft van de bezetting haar strijd op tegen voedseldiefstal. Officieel gebeurde dit in Rijsel pas met de verordening van 30 september 1917 die 'les vols de légumes par les civils, notamment de pommes de terre' strafbaar maakte⁴²⁰. In de praktijk op het terrein gebeurde dit vermoedelijk wel al vroeger. Zo bleek uit de Aalsterse politieverlagen dat er tijdens de zomer van 1916 Duitse soldaten patrouilleerden in de velden die betrapte inwoners uitleverden aan de lokale politie⁴²¹.

Volgens Majerus bond de Duitse militaire politie in het Brusselse, en bij uitbreiding het Generalgouvernement, nooit op systematisch wijze de strijd aan met 'ordinary criminality'⁴²². Pas vanaf 1917 nam hun aandacht hiervoor toe wanneer deze een ware plaag werd. Deze vaststelling strookt met de situatie in Antwerpen. Ook daar moeide de bezettingsmacht zich pas vooral tijdens de twee laatste oorlogsjaren met de strijd tegen voedseldiefstal. Op heel wat andere plaatsen echter, vaak minder sterk verstedelijkt, hield hij wel al vroeger een nauwer toezicht op de initiatieven die lokale overheden uitbouwden. Zo bleek hierboven al dat hij op zeer regelmatige basis burgemeesters aanspoorde om tijdens het oogstseizoen waakdiensten, nachtpatrouilles en dergelijke meer in te richten. Deze vaststelling nuanceert de te sterk geformuleerde these van Leloup, Rousseaux en Vrints dat: 'for political reasons the occupiers blocked the reinforcement of the local maintenance of law and order sought by the Belgian Magistracy'⁴²³. Zoals Bost aantoonde, klopte het inderdaad dat de Duitse bezetter na discussies met het Belgische Hof van Cassatie in de zomer van 1916 (arrest van 3 juli) besloot om 'interdisant, pour motif

⁴¹⁷ AMS, Collection affiches Bombarde, s.d. (zomer 1916).

⁴¹⁸ Zo ook in Fourmies: AMF, H 33, Rapports du commissaire de police de Fourmies, 1917-1918. Op 26/06/1918 bijvoorbeeld bespraken de burgemeesters van de Etappenkommandantur Fourmies dit samen op hun conferenties

⁴¹⁹ Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 386.

⁴²⁰ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 304, 30/09/1917. Een jaar later kondigde zij een verordening af 'concernant la protection des cultures jardinières et des champs'. (Bulletin de Lille van 18/07/1918).

⁴²¹ S.A.A, Politiearchief, Processen verbaal 1914-1918, Boek 5, 1916-1917, 28/07/1916.

⁴²² Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, ODV, p. 150.

⁴²³ Pieter Leloup, Xavier Rousseaux en Antoon Vrints, "Banditry in occupied...", p. 93.

militaire, toute forme de patrouille⁴²⁴. Maar terzelfdertijd plaatste zij daar al de kanttekening bij dat de bezetter vooral het officieel benoemen van nieuwe dienstdoende agenten verkoos boven de inrichting van tijdelijke patrouilles, voornamelijk bemand door werklozen⁴²⁵. Begin februari 1916 kregen heel wat burgemeesters in het Generalgouvernement dan ook de opdracht om deze patrouilles definitief te ontbinden. Het Duitse bevel stelde ‘Dans les cas où par cette dissolution la sûreté publique serait menacé, il y aura lieu d’y remédier par une augmentation proportionné du nombre des agents de police, gardes champêtres ou des gardes de nuit, employés en service régulier’⁴²⁶. Deze beslissing stootte op heel wat onbegrip bij burgemeesters. Op het Naamse platteland in Bolinnes Harlue merkte Edmond Min bitter op: ‘Il n’est aucune différence entre le service qu’il faut supprimer et le service qu’il faut organiser’⁴²⁷ (...) ‘Pourquoi cette différence entre patrouilles de nuit et veilleurs de nuit?’ Zonder deze patrouilles zou het volgens hem opnieuw slechts één veldwachter zijn die enkel overdag dienstdeed. Met het gevolg dat: ‘il n’existe de sécurité que pour les malfaiteurs et les voleur’. Al het jaar voordien kwam Min tot de conclusie dat: ‘La suppression des patrouilles n’a-t-elle pas pour but d’autoriser la fraude au profit des allemands’⁴²⁸? Met andere woorden, de bezetter had daar zelf belang bij. Lokale overheden op hun beurt wilden de officiële benoemingen van tijdelijke agenten zo veel mogelijk vermijden, dit hoofdzakelijk om de gemeentefinanciën niet al te veel te laten ontsporen of aan het front verblijvende agenten niet voor het hoofd te stooten. Het inschakelen van burgers kostte hen heel wat minder⁴²⁹. Opvallend was wel dat het bevel van de bezetter om de burgerinitiatieven minder leek te gelden tijdens de oogstperiodes. Op zulke en andere ‘crisismomenten’ moedigden zij het opnieuw aan om extra tijdelijke initiatieven uit te bouwen. Als het kon met de benoeming van officiële lokale agenten, indien niet, dan kwam het voor dat burgerpatrouilles terug tijdelijk ingericht werden. Midden mei 1917 schreef het Duitse burgerlijke bestuur aan het gemeentebestuur van Houdeng-Aimeries dat: ‘le renforcement des organes policiers communaux est de toute urgence. S’il n’est pas possible d’augmenter le nombre des agents de police par un nombre suffisants d’auxiliaires, elle engage à installer, comme au cours de

⁴²⁴ Melanie Bost, *Traverser l’occupation...*, p. 115.

⁴²⁵ *Idem*, p. 115. Het zou interessant zijn om na te gaan of er een verband is tussen de datum van die beslissing (begin juli 1916) en het begin van de verplichte tewerkstelling en het opeisen van werklozen in ZAB om in Duitsland en/of Noord-Frankrijk te gaan werken. Het hameren op de uitbreiding van de officiële politie ten voordele van werkloze burgers lijkt dit alleszins wel te suggereren. Dat er een verband is tussen deze beslissing en de aanvang van de deportaties van verplicht tewerkgestelden korte tijd later, is niet ondenkbaar.

⁴²⁶ ARA..., Dagboek van dokter Edmond Min, burgemeester van Bolinne-Harlue: 22/02/1916.

⁴²⁷ *Idem*. Volgens hem was deze maatregel door de bezetter vooral een manier om de magistratuur en de procureurs des konings die hiertoe opgeroepen hadden te dwarsbomen. Want in de praktijk was er geen enkel verschil tussen beide volgens hem.

⁴²⁸ ARA..., Dagboek van dokter Edmond Min, burgemeester van Bolinne-Harlue: 20/12/1915.

⁴²⁹ Catherine Denys, “The development of police forces...”, p. 9.

l'année passée, un service de patrouilles, et à s'adresser à M. le commissaire civil pour l'obtention des passeports nécessaires aux agents de ces patrouilles⁴³⁰. Op 7 september 1918 kreeg deze redenering een officieel karakter voor het grondgebied van het Generalgouvernement met de verordening van von Falkenhausen 'betreffend Feldschutzwachen'⁴³¹.

Recent onderzoek naar de toename van diefstal toonde aan dat definities van toelaatbaar gedrag tijdens de bezettingsjaren verschoven en heronderhandeld werden⁴³². Connolly merkte voor de Noord-Franse casus op dat: 'the moral economy shifted amongst a certain part of the population, making previously illegitimate actions (such as theft and fraud) seem more acceptable'⁴³³. Volgens historica Aurore François was het zo dat diefstal als overlevingsstrategie tijdens de oorlog tot op een zekere hoogte geduld werd onder brede lagen van bevolking⁴³⁴. Wel was er een dalende tolerantie te vinden bij de eigenaars van levensmiddelen. Zij eisten stevast meer sancties en een strenger optreden. Minder duidelijk te taxeren was de houding van statelijke actoren. Onderzoek over de houding van de magistratuur en de vervolging van diefstal in en rond Mechelen bijvoorbeeld toonde aan dat het aantal straffen voor voedseldiefstal duidelijk omhoogging, maar terzelfdertijd spraken zij minder en lichtere gevangenisstraffen uit. Vooral het aantal (lagere) boetes nam toe. In het bijzonder moeskopperij en kleinere gevallen van voedseldiefstal door vrouwen sanctioneerden zij minder streng. Of er eenzelfde evolutie merkbaar was bij lokale besturen en politieagenten op het terrein is moeilijker te achterhalen. In de bronnen waren er alleszins geen orders te vinden die opriepen om niet of minder streng op te treden tegen voedseldiefstal of bepaalde specifieke varianten daarvan. Eerder het tegendeel bleek waar. Overal probeerden lokale machtshebbers de strijd tegen voedseldiefstal op te drijven. Onder sommige burgemeesters, zeker op het platteland, leefde zelfs de opvatting dat de magistratuur veel te clement was. De burgemeester van Hemiksem bijvoorbeeld klaagde bij Louis Franck over de al te laxse houding van sommige vrederechters en 'over de ontmoediging die zich van de politie meester maakt, doordien de vrederechters zich bepalen bij berispingen in plaats van straffen toe te passen. Dit geldt niet alleen voor geringe diefstallen, gepleegd door de kinderen, maar zelfs voor de diefstallen van veldvruchten, gepleegd door volwassen misdadigers'⁴³⁵.

⁴³⁰ AVLL, H-A, Gemeenteraadsverslagen, 18/05/1917.

⁴³¹ SA, Archief Stadsburelen oorlogsarchieven: 2de bureel: bevoorrading, Bewaking van den oogst te velde in verschillende buitengemeenten Verordening van von Falkenhausen, 07/09/1918.

⁴³² Antoon Vrints, "Verschuivende tolerantiedrempels...", p. 17 e.v.

⁴³³ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 110.

⁴³⁴ Antoon Vrints, "Verschuivende tolerantiedrempels...", p. 17-18.

⁴³⁵ SA, Archief intercommunale commissie, map veiligheid op den buiten, brief van de burgemeester van Hemiksem aan Louis Franck, s.d. (zomer van 1915).

Om de zienswijze van lokale agenten te achterhalen, gelden dezelfde methodologische bezwaren. De beslissing om niet op te treden, weg te kijken of om géén proces-verbaal op te stellen, liet namelijk geen sporen na. Toch wil dit niet zeggen dat er geen discrepantie bestond tussen de instructies van bovenaf en de praktijk op het terrein⁴³⁶. Een grondige lezing van de goed bewaarde politieverlagen uit Aalst suggereert alvast één en ander. De klacht van enkele grondbezitters over de vele moeskopperij bijvoorbeeld, toonde duidelijk aan dat lokale agenten de keuzevrijheid hadden om niet onmiddellijk over te gaan tot het opstellen van processen verbaal. De vele ‘vermaningen aan de overtreders tot vervelens toe op het politie-bureel gegeven’ waren hen een doorn in het oog. De landeigenaars stelden de in hun ogen al te gemakzuchtige houding van de agenten aan de kaak die er mensen met waarschuwingen vanaf lieten komen. Zij verkozen strengere straffen en gerechtelijke vervolging⁴³⁷. Agenten lijken vooraleer processen-verbaal op te stellen, vooral waarschuwingen gegeven te hebben wanneer het moeskopperij betrof. In de zomer van 1917 merkte een dd. veldwachter op: ‘Het is een ongelooflijk wat moeite ik heb met de genaamde Léonie Vanden Bremt en haar dochter Augusta Maria Merinckx. Ondanks mijn herhaalde vermaningen, weigeren beiden uitdrukkelijk uit de velden te blijven’. Minder tolerant bleken agenten wanneer zij geconfronteerd werden met smaad of geweld. Daders die zonder veel moeite de gestolen waren in beslag lieten nemen, zich inschikkelijk opstelden en de velden onmiddellijk verlieten, liepen vermoedelijk minder kans om op de bon te komen⁴³⁸. Uit heel wat andere processen-verbaal kwam dan weer naar voor dat inwoners een vast repertorium van tactieken hanteerden om aan een pv te proberen ontsnappen, wat doet vermoeden dat dit in sommige gevallen succesvol kon zijn. Zo benadrukte een zekere Leonie Keuninck in augustus 1916, na het op heterdaad betrapt worden op aardappeldiefstal, in forse bewoordingen haar rol als moeder die drie kinderen te voeden had. De oorlog had haar in de werkloosheid en armoede gestort. Zij stal om den brode. Bovendien had het Comité haar tijdelijk uitgesloten van voedselhulp. Dus dit was de enige manier om haar drie kinderen van eten te kunnen voorzien⁴³⁹. Hoewel deze specifieke poging zonder succes bleef, hoefde dit niet altijd zo te zijn. Heel wat agenten en hun nieuwe dd. collega’s die belast waren met de taak om velden te bewaken, kenden vaak de mensen die probeerden om voedsel te ontvreemden. Tijdens specifieke acute periodes van schaarste of tekorten konden zij meer als vermoedelijk begrip opbrengen voor de overlevingsstrijd van sommige inwoners. De verzachtende omstandigheden die zij soms aanbrachten in bepaalde processen verbaal, getuigen daar ook van⁴⁴⁰.

⁴³⁶ Rik Vercammen en Vicky Van Ruysseveldt, “Van centraal beleid naar lokale praktijk. Het probleem van landloperij en bedelarij in België (1890-1910)”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2015, 7, 1, p. 160.

⁴³⁷ S.A.A., Politiearchief, Processen-verbaal 1914-1918, boek 4, 1915-1916, 20/04/1916.

⁴³⁸ *Idem*, Boek 7, 1917-1917, 14/12/1917.

⁴³⁹ *Idem*, Boek 5, 1916-1917, 03/08/1916.

⁴⁴⁰ *Idem*, Boek 3, 1915-1916, 28/09/1915.

Hoewel de bronnen hierover schaars zijn, lijkt het zeer aannemelijk dat er hier en daar processen van solidariteit tot ontwikkeling kwamen tussen aan de ene kant politie- en burgeragenten en aan de andere kant inwoners die het duidelijk moeilijk hadden om rond te komen en daarom hun toevlucht zochten in bepaalde vormen van overlevingscriminaliteit. Zo is de getuigenis die Connolly citeert van een politiecommissaris van Roubaix daar zeer duidelijk over. Die had het over 'equality in hardship is an unpleasant fiction' and that thefts committed by 'a starving population' seemed justified when 'the exploiters – they are legion – live well'⁴⁴¹. De stijgende tolerantie ten aanzien van bepaalde vormen van voedseldiefstal in sommige politiezonele middelen lijkt dus mee tot ontwikkeling te zijn gekomen dankzij het tegenbeeld van de woekeraar die de regels van een rechtvaardige voedselvoorziening aan zijn laars lapt. Of die solidariteit groter was in de steden dan op het platteland, is moeilijk te meten. Hetzelfde geldt voor de vraag of die toegenomen solidariteit van bepaalde politie- en burgeragenten ook nog in de hand werd gewerkt doordat sommigen onder hen het zelf moeilijk hadden om rond te komen. Die verdient nog verder onderzoek.

De arm der wet in dienst van het comiteit en de bezetter

Wanneer burgemeesters en lokale autoriteiten politieverordeningen of andere besluiten afkondigden, dan rekenden zij erop dat de politiediensten de naleving ervan garandeerden. Hierboven bleek al dat het voedselvraagstuk daar geen uitzondering op vormde. Integendeel, de ongeziene interventie van lokale autoriteiten in de voedsleconomie deed dit nog aan urgentie winnen. Om maatregelen maximaal te laten renderen, was dus een strikte toepassing noodzakelijk. Regels dienden afgedwongen, inbreuken bestraft. Dat was al sinds mensenheugenis de taak van de politie. In naam van de gemeentelijke en stedelijke overheden probeerden agenten met wisselend succes woekeraars, fraudeurs, voedseldieven, smokkelaars en oorlogsprofiteurs te bestraffen.

Ondanks al deze 'nieuwe' taken, konden burgemeesters niet verhinderen dat hun rechtstreekse gezag over de lokale politiekorpsen in die optiek ook uitholde. Ook dit was een direct gevolg van de bredere machtsverschuiving waarbij zowel de comiteiten als de bezetter heel wat bevoegdheden onttrokken aan de lokale overheden in het voornamelijk het voedselvraagstuk. Terwijl het functioneren van burgemeesters hierdoor een sterk uitvoerend karakter kreeg, was de weerslag op het optreden van de lokale politie meer ambigu. De comiteiten en de bezetter mochten dan wel heel wat zeggenschap hebben over de voedselproductie-, -voorziening en -regulering, voor de bestraffing van inbreuken rekenden zij nog steeds vaak op de medewerking van lokale agenten. Agenten verleenden

⁴⁴¹ James Connolly, "The history of Occupied Northern-France in the First World War...", p. 39.

dus medewerking zodat anderen, de bezetter of het Comité, konden bestraffen. Een gemakkelijke positie was dit voor de politiediensten allerminst, niet in relatie tot de bezetter en niet in relatie tot de voedselcomiteen. Voor burgemeesters zelf was het een gevoelige kwestie. Als hoofd van de lokale politie betekende het uitvoeren van andermans bevelen of zelfs het uitbesteden van agenten, een aantasting van hun lokale autonomie.

Een klassiek voorbeeld van zo'n bevoegdheidsverschuiving, en de problemen die dit met zich kon meebrengen, was de controle over de productie en verkoop van brood. Hoewel initieel een stedelijk prerogatief tijdens de eerste oorlogsmaanden, kwam de regulering hierover in handen van de bezetter en vooral het NCHV en het CANF. Maar voor de controles en vervolging van inbreuken bleven zij ten dele vertrouwen op de politiediensten. Van agenten verwachtte men dat zij pogingen tot fraude tegengingen door het gewicht, de maximumprijs en de samenstelling van het brood na te gaan. Naarmate de bezetting vorderde, besloten lokale autoriteiten en de Comitéen steeds meer om hier speciale diensten voor op te zetten. Dit deden ze om diverse redenen. Zij hoopten zo tegemoet te komen aan de vele klachten vanuit de bevolking over de kwaliteit van het brood. Terzelfdertijd stond het hen toe om de controles te verscherpen en het takenpakket van agenten te verlichten. In de realiteit hadden lokale politiediensten hier namelijk nauwelijks tijd voor. Het toewijzen van zulke functies aan andere actoren was niet zonder risico en kon aanleiding geven tot conflicten. In Rijsel ontketende de beslissing om de agenten van het octrooi in te schakelen in de strijd tegen fraude met CANF-producten een kleine 'guerre des flics'⁴⁴². Het was vooral CANF-voorman Edmond Labbé die hoopte dat 'la brigade ambulante de l'octroi' voor meer efficiënte en gerichte controles zou zorgen⁴⁴³. De beslissing was een onverhoopt succes. Alle betrokken actoren erkenden dat de resultaten zonder meer uitstekend waren. Het aantal gerechtelijke vervolgingen nam sterk toe en de kwaliteit van het brood verbeterde merkbaar. Desondanks zag de bevoegde administratie zich toch gedwongen om al 9 maanden later de dienst te staken. Volgens octrooi-medewerkers beschouwden lokale agenten hen als 'un empiètement sur ces attributions', en verklaarde dit de talrijke aanvaringen⁴⁴⁴. Commissaris Polet nam zijn agenten in bescherming en verzette zich tegen die visie. Volgens hem konden octrooi-medewerkers eenvoudigweg geen bevoegdheden of taken overnemen, net omdat zij geen echte agenten waren. Zij stelden enkel inbreuken vast en rapporteerden aan de politie die het feitelijke onderzoek voerde en de vervolging instelde. Schoorvoetend erkende Polet wel dat verschillende wijkcommissarissen die ondergeschiktheid niet pikten. In hun ogen betaamde het niet dat zij een onderzoek moesten openen op basis van rapporten opgesteld door octrooi-agenten. De successen die zij boekten en de stijgende populariteit bij de

⁴⁴² Eerder vermeld in: James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 12.

⁴⁴³ AML, 4H 103, Brief van Louis Guérin aan Charles Delesalle, 02/09/1916.

⁴⁴⁴ AML, 4H 103, Rapport van Paul Delporte (directeur des finances de la ville) en brief van Commissaris Pollet aan Charles Delesalle, 21/04/1917.

bevolking – ten koste van de reguliere lokale agenten - deden daar vermoedelijk ook geen goed aan.

Dat dit soort confrontaties niet vaker voorkwam, kan verbazen. Per slot van rekening kregen lokale agenten heel wat taken opgedragen van niet statelijke actoren die daar in theorie niet bevoegd voor waren. Om meerdere redenen opzienbarend was de verregaande inschakeling van agenten in de werking van het NCHV en het CANF. De vele vragen om bewakingsopdrachten uit te voeren aan de bedelingslokalen bewezen dat al. Het Antwerpse stadsbestuur toonde zich zeer bereid en stelde alles in het werk om dit geregeld te krijgen. De dienstverlening aan het comiteit ging evenwel verder dan alleen bewakingsopdrachten. Majerus benadrukte al dat Brussels burgemeester Lemonnier het de facto toestond aan het comiteit – een privé-organisatie zonder enige rechtspersoonlijkheid - om gebruik te maken van de stadspolitie⁴⁴⁵. De impact en invloed van het NCHV op de lokale politie-politiek van burgemeesters was dus verregaand. Ook in het Antwerpse stelden Jan De Vos, en onrechtstreeks Louis Franck, de politie ten dienste van het NCHV. Veelzeggend was dat er binnen het Antwerpse politiekorps een adjunct-hoofdcommissaris specifiek belast was met toezicht over alle zaken die raakten aan het NCHV. Dat het niet één van de minste betrof, en wel de sterke man van de gerechtelijke brigade Jozef Celis, bewijst het belang dat zij hieraan hechtten. Net als de lokale Inspectie en Controledienst was ‘la brigade judiciaire d’Anvers’ bijzonder actief bezig met ravitailleringzaken⁴⁴⁶. Dat bleek niet alleen uit de bemerkingen van de Amerikaanse CRB-historiograaf Tracy Kittredge, die de inspectie en controlediensten in Antwerpen als een na te volgen model omschreef. Ook Louis Franck dacht hier zo over. Hij omschreef die samenwerking tussen de lokale politiediensten en de Inspectie en Controlediensten van het Nationaal Comiteit als essentieel voor het anti-woeker beleid van de stad: ‘De gemeentelijke politie, met toelating van den burgemeester, heeft bijvoorbeeld groote diensten bewezen aan het Nationaal Comiteit’⁴⁴⁷. Deze inmenging van buitenaf zoals in Antwerpen en Brussel was niet uitzonderlijk en kwam op heel wat plaatsen voor. Zo konden de Inspectie- en controlediensten van het NCHV overal in het Generalgouvernement agenten opvorderen wanneer zij problemen verwachtten tijdens bepaalde controles⁴⁴⁸. Volgens Bost wisselden dit soort diensten en lokale politiekorpsen

⁴⁴⁵ Naarmate de oorlog vorderde, veranderde volgens Majerus ook de toon van de brieven hoe langer hoe meer: ‘La formulation ressemble plus à celle d’un procureur du Roi qu’à celle d’une organisation non-étatique’. Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, ODV, p. 137. Zie ook Tracy Kittredge, *A history of...*, p. 266.

⁴⁴⁶ Hoewel in het kader van dit onderzoek niet geconsulteerd, kunnen de archieven van de gerechtelijke brigade van de Antwerpse politie voor de periode van de Eerste Wereldoorlog dit beeld scherper stellen. Zie hiervoor: Karel Velle en Paul Drossens, *Inventaris van de archieven van het parket van de Procureur des Konings te Antwerpen. Diverse overdrachten*, 149, Brussel, 2007, p. 212 en Melanie Bost, *Traverser l’occupation...*, p. 186.

⁴⁴⁷ SA, Gemeenteblad, 30/09/1916 Franck had dit al eerder aangebracht op de zitting van 21/02/1916. Op 22/01/1917 herhaalde hij dit nogmaals.

⁴⁴⁸ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, ODV, p. 138.

veelvuldig informatie en diensten uit⁴⁴⁹. En ook in Etappenstad Aalst eigende de bestuurder van het lokale comiteit, Karel De Wolf, zich de bevoegdheid toe om zonder toestemming van de burgemeester agenten op te eisen wanneer hij dit nodig achtte. Eind augustus 1916 bijvoorbeeld, sommeerde hij agent Leonard Gits om mee een huiszoeking uit te voeren bij een vrouw die men ervan verdacht 400 kg mais-meel van het comité achter te houden⁴⁵⁰.

Het lijkt dat dergelijke structurele samenwerkingsvormen het verst gingen in de belangrijkste stedelijke centra. Dit verklaart ook waarom politieagenten daar vaker lijken te hebben gearzeld om in deze grijze zones te opereren. Tegen die achtergrond dient de brief van Jan De Vos begin februari 1918 begrepen te worden. Hij zag zich gedwongen om de hoofdcommissaris eraan te herinneren dat ‘de politie maar moet optreden wanneer ze door het Nationaal Comiteit verzocht is geworden dit te doen (...) indien de politie iets ter oore zou gekomen zijn, kan zij, om alle wrijving te voorkomen, den adjunct Celis daarvan verwittigen’⁴⁵¹. De bezorgdheid die er in politiemiddens heerste toont aan dat de verregaande samenwerking niet ongelimiteerd was. Waar die grenzen exact lagen, verschilde van de ene gemeente tot de andere. Het stadsbestuur van Ronse bijvoorbeeld, had er klaarblijkelijk minder problemen mee dat agenten inbreuken vaststelden tegen de beslissing van het NCHV om hulpbehoevenden te weren uit cafés, cinema-, dans-, theaterzalen en andere betalende feestgelegenheden. Een politiereglement vermeldde er dat ‘wie een gemeenschappelijke bijstand ontvangt niet gezien mag worden in openbare vermaakzalen; indien die persoon daar wel gezien wordt zal hij zijn bijstand niet meer ontvangen’⁴⁵². Gelijkwaardige bepalingen plakte het Nationaal Comiteit overal in bezet België op de muren, maar niet elk gemeentebestuur besloot om hier politieverordeningen voor uit te vaardigen. In Aalst werden dergelijke controles om ‘een waakzaam oog te houden’ aan de ingang van deze etablissementen door ambtenaren van het comiteit zelf uitgevoerd⁴⁵³.

Lokale agenten verleenden lang niet alleen hand- en spandiensten aan het NCHV en het CANF. De bezettingsmacht verwachtte namelijk dat zij ook optraden wanneer burgers Duitse verordeningen over voedselzaken met de voeten traden. Door het gebrek aan eigen

⁴⁴⁹ Melanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 179.

⁴⁵⁰ SA.A, Politiearchief, Processen-verbaal 1914-1918, Boek 5, 1916-1917, 29/08/1916.

⁴⁵¹ SA, Archief Antwerpse politie, Bewaking voedingsmagazijnen, Brief van Jan De Vos aan Hoofdcommissaris Schmitt, 08/02/1918.

⁴⁵² Lucien Wannyn, “Ronse een stad in oorlog...”, p. 50.

⁴⁵³ Dergelijke controles konden op heel wat afkeuring en woede rekenen van deze ‘steuntrekkers’. Voor conflicten en bedreigingen aan hun adres, zie: SA.A, Politiearchief, Processen-verbaal 1914-1918, Boek 5, 1916-1917, 31/08/1916. Wel schreef Petrus Van Nuffel hierover dat cinemavoorstellingen begin januari 1915 verboden werden: ‘om reden dat deze slechts bijgewoond worden door volk der werkende klas, en dat het geenszins betaamt dat de gelden der openbare liefdadigheid aan dergelijke vermaken verkwest worden’. Zie Petrus Van Nuffel, *De Duitschers...*, p. 103.

mankracht vertrouwde de Duitse bezettingsadministratie erop dat lokale politiediensten mee toezagen op de vele verordeningen die het voedselvraagstuk reguleerden. Dit kwam duidelijk tot uiting in de symbolisch zwaarbeladen kwestie van de maximumprijzen. De Duitsers verwachtten van agenten dat zij overtredingen vaststelden en processen-verbaal aan de bezettingsmacht doorspeelden. Naargelang de verordening en het bezettingsregime sprak de bezetter dan straffen uit⁴⁵⁴. Telkens de bezetter nieuwe maximumprijzen bepaalde, brachten zij burgemeesters op de hoogte. Die speelden dit door aan de politiecommissarissen en plaatsen ze op de dagorders⁴⁵⁵. Het was de taak van agenten om erop toe te zien dat handelaars die aanplakten en naleefden. Tijdens de herfst van 1916 bracht de Kommandantur van Fourmies deze boodschap ter herinnering aan het stadsbestuur. Het was de 'Kriegsgerichtsrat' namelijk opgevallen dat er steeds meer klachten te horen waren over handelaars die stelselmatig te hoge aardappel- en boterprijzen vroegen⁴⁵⁶. De reactie bleef niet uit. Coppeaux drong bij de politiecommissaris opnieuw aan op strengere controles. Enkele dagen later waarschuwde een affiche de lokale handelaars dat er strenger opgetreden zou worden. Opvallend was dat Coppeaux beklemtoonde dat de Kommandantur de sancties bepaalde. Hiermee wilde hij de lokale handelaars angst in te boezemen: 'Des plaintes sont parvenues à la commandature de ce que certains commerçants ont majoré considérablement le prix des denrées alimentaires telles que beurre, pommes, pommes de terre. On doit signaler tous les cas de ce genre. Les personnes qui seront exigé des prix exagérés seront punies par le commandature'⁴⁵⁷.

Op basis van welke modaliteiten deze delicate samenwerking exact verliep is door de gebrekkig bronnencontext moeilijk te achterhalen. In geen van de bestudeerde casussen liet ze briefwisseling of andere sporen na⁴⁵⁸. Wel staat het buiten kijf dat de samenwerking nergens van een lijn dakje liep en tot fricties leidde. Zo goed als overal klaagde de bezettingsmacht misnoegd over de al te beperkte en weinig grondige controles door lokale agenten. Met de regelmaat van de klok kreeg het Antwerps stadsbestuur het verwijt dat de politie onvoldoende inspanningen leverde om de afgekondigde maximumprijzen

⁴⁵⁴ Door een gebrek aan Duitse bronnen was het nauwelijks of niet te achterhalen hoeveel sancties de bezetter uitsprak. Uit het schaarse Duitse bronnenmateriaal dat Majerus voor Brussel terugvond, bleek alvast dat dit voor de bezetter prioritair was. Publicaties van straffen in de gecensureerde pers door de bezetter doen hetzelfde vermoeden voor andere plaatsen in bezet België en Noord-Frankrijk. Majerus verwijst naar de cijfers vermeld in: Luc De Vos en Pierre Lierneux, "Der Fall Belgien 1914 bis 1918 und 1940 bis 1944", Bruno Thoss en Hans-Erich Volkmann, *Erster Weltkrieg. Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich*, Schöningh, 2005, p. 546.

⁴⁵⁵ SA, Archief stadsburelen oorlogsarchieven, 2de bureel: bevoorrading, Aardappelen en prijszettingen, Briefwisseling Louis Strauss en bezetter, 30/10/1915.

⁴⁵⁶ AMF, Copies des lettres du mairie, Brief van de Kriegsgerichterat aan burgemeester Coppeaux, 129, 06/11/1916.

⁴⁵⁷ *Idem*, doorslag van een affiche, 08/11/1916.

⁴⁵⁸ In de omstandige collectie Aalsterse pv's bijvoorbeeld, was hier geen enkel spoor van terug te vinden.

nauwkeuriger te doen naleven. Lokale besturen antwoordden dat ze deden wat ze konden ondanks de vele extra taken. Maar zij beschikten nu eenmaal niet over voldoende middelen om hier meer nauwgezet toezicht op te houden. Zeker in het Generalgouvernement waar de lokale overheden en politiediensten vanaf de zomer van 1916 bedolven werden onder een niet aflatende stroom van complexe product-specifieke verordeningen, bleek het voor agenten niet altijd mogelijk om het bos door de bomen te zien⁴⁵⁹. Bovendien waren zij niet de enige actoren met een controlefunctie op het terrein. De boterkwestie getuigt daarvan. von Bissing en zijn administratie mochten dan wel vanuit Brussel oproepen om overal beter toezicht te houden op de prijzen en de verkoop van boter, evident was dit zeker niet. Te meer omdat de steeds sterker wordende Duitse controle over de boterproductie en -verkoop vanaf 1916 bijzonder complex was. Diverse organisaties hielden er mee toezicht op. Dit institutioneel kluwen maakte dat de lokale politiediensten niet langer het monopolie hadden⁴⁶⁰. Toen aanmaningen om meer en betere prijscontroles niet volstonden, besloot de bezetter tijdens de twee laatste oorlogsjaren om zelf het heft in handen te nemen⁴⁶¹. De schrik voor oproer en de wil om greep te krijgen op de zwarte markt, gaven deze beslissing in. In Brussel eisten zij rapporten over de werking van de lokale politie en schakelde zij de eigen politiediensten in om de Belgische marktagenten te controleren. Elders trachtte zij zelf sjoemelende handelaars te betrappen of werven zij ‘Belgische’ controleurs aan die voor hun rekening werkten⁴⁶².

Concreet bronnenmateriaal die deze samenwerking me de bezetter documenteert, is schaars. Of deze specifieke vorm van samenwerking tot discussies heeft binnen de geleid politiekorpsen, is dan ook niet helemaal duidelijk. Zou het doelbewust kunnen zijn dat deze samenwerking niet expliciet werd gearticuleerd? Het ging immers toch om het aanleveren van eigen inwoners aan de bezetter die deze dan al dan niet vervolgde. In de lokale bronnen werden alvast geen aanwijzingen gevonden dat men dit als problematisch ervoer. Enkel in Solesmes merkte burgemeester Cartegnie midden 1915 tijdens een debat over de effectiviteit van de veldwachters op dat: ‘ils ont déjà verbalisé contre beaucoup de délinquants’. Maar terzelfdertijd stipte hij ook de ambiguïteit hiervan aan. De bezetter nam het merendeel van de sancties en dit hield in dat: ‘On doit toujours hésiter à remettre entre ses mains des gens de son pays’⁴⁶³. In sommige andere gevallen lijkt het alvast zo dat

⁴⁵⁹ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, ODV, p. 135.

⁴⁶⁰ Naoorlogse juridische bronnen lijken hier wel soelaas te bieden om zicht te krijgen op de werking van verschillende Duitse controleorganen. Voor een korte toelichting en het gebruik van Belgische medewerkers in de Duitse controle over de boterproductie en verkoop, zie: Gertjan Leenders, “Verklikkers in Duitse dienst in Antwerpen en hun gerechtelijke vervolging na de Eerste Wereldoorlog”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2017, 47, 2-3, p. 41-72.

⁴⁶¹ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, ODV, p. 133-146.

⁴⁶² Gertjan Leenders, “Verklikkers in Duitse dienst...”, p. 45-48.

⁴⁶³ AMS, Gemeenteraadsverslagen, 20/07/1915.

burgemeesters niet geheel ontevreden waren met een strengere Duitse aanpak van frauderende en woekerende handelaars of anderen die misbruik maakten. Dit voedt de hypothese dat lokale overheden en politiediensten die bestraffing als legitiem en rechtvaardig beschouwden. Inwoners die maximumprijzen naast zich neerlegden en van de situatie probeerden gebruik te maken om zichzelf te verrijken door middel van woekerprijzen, schonden immers niet alleen Duitse verordeningen maar ook de (ingetrokken) Belgische en Franse oorlogswetten van bij het begin van de oorlog en de morele codes die er leefden onder bezetting. Door samenwerking te verlenen, wilden lokale overheden (en de bezetter) het risico op voedseloproer tot een minimum beperken. Ondanks de soms ambigue houding van de bezetter in het voedselvraagstuk vonden lokale overheden hier een gedeelde gemeenschappelijke doelstelling.

‘Problematic policing’: ook naar aanleiding van het voedselvraagstuk

Het lijkt geen twijfel dat het belangrijke en zichtbare aandeel van lokale politieagenten in de voedselpolitiek hen soms in moeilijke situaties kon brengen. Bijzonderlijk de tijdelijke agenten, dienstdoende collega’s en burgerpolitie die in sterk verstedelijkte contexten toezicht hielden bij de voedselbedelingen hadden het niet steeds onder de markt om de orde en rust te bewaren. De grote volkstoelopen voor de voedselbedelingen en de lange rijen met wachtenden aan de bedelingslokalen waren broeiplaatsen van onvrede en leidden in sommige gevallen tot ‘désordres alimentaires’⁴⁶⁴. Wanneer de spanningen opliepen, gebeurde het dat de situatie ontaarde en uitmondde in hardhandige confrontaties. Dit soort akkefietjes kwam al voor vanaf eind 1915, begin 1916. In Antwerpen vond een opstootje plaats waarbij er wel 4000 mensen samentroepen voor de deuren van een voedsellokaal⁴⁶⁵. Bij dergelijke voorvallen bleken de enkele agenten ter plaatse nauwelijks in de mogelijkheid om de meutes in de hand te houden. Al eind oktober 1915 getuigde adjunct-commissaris Frans Segers in een omstandig rapport over enkele agenten die het hard te verduren hadden gekregen aan het bevoorradingsmagazijn in de Van Wesenbkestraat. Wanneer de agent aan de deur van het lokaal de dringende menigte achteruit probeerde te duwen, kwam het tot wat verwijten, - ‘stuk stront; ik ga hier niet weg voor niemand’ - geduw, getrek en zelfs een handgemeen. Al snel kreeg de agent in kwestie een klap in het gezicht. Wanneer die op zijn beurt probeerde om de man tegen te houden, kreeg die laatste steun van de aanwezige menigte. Die sloot de agent in ‘en bracht men mij alzoo langs alle kanten slagen toe. De aangehouden persoon beet mij

⁴⁶⁴ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, p. 93-99.

⁴⁶⁵ Antoon Vrints, *Het theater van de straat...*, ODV, p. 435.

in het linkerhand'. Om terug vat te krijgen op de situatie trok de agent zijn sabel. Pas nadat enkele collega's en een Duitse soldaat te hulp kwamen, slaagden zij erin om te ontkomen. Intussen brachten enkele toeschouwers slagen toe en 'wierp het volk met steenen, blokken hout en eene ijzeren staaf. (...) Eene ontelbare menigte achtervolgde ons, en wierp aanhoudend steenen naar ons, tot wij hulp kregen van andere collega's die het volk uiteen dreven'⁴⁶⁶. Hoewel het geweld tegen de agenten in dit geval wel zeer expliciet was, vormde dit geen geïsoleerd fenomeen. Omstreeks dezelfde periode bestormde een tweede grote menigte ook elders in de stad een voedingslokaal. De bezettingsmacht eiste onmiddellijk maatregelen van het stadsbestuur. Eén daarvan was het openen van extra lokalen zodat het volk in meer verspreide slagorde haar voedingsmiddelen kon afhalen. Het schepencollege en Jan De Vos besloten om 30 burgerpolitie agenten in de buurt te posteren, dit omdat er 'onlangs tamelijk erge wanordelijkheden plaats hadden'⁴⁶⁷. Niettegenstaande de omvang van dergelijke 'straattoneelen' lijkt te zijn afgenomen na deze aanpassingen, bleef het nu en dan bijzonder moeilijk voor de Antwerpse agenten om deze in de kiem te smoren of te verhinderen⁴⁶⁸. Begin juli 1916 nog, bedreigde een kwade menigte soepeters de uitbaters van het bedelingslokaal omdat er die dag geen brood gegeven werd bij de soep. Gezien de eerdere uitdelingen vonden zij dit bijzonder onrechtvaardig⁴⁶⁹. Een strikt Antwerps fenomeen was dit soort oproer onder wachtenden allerminst. In Valenciennes getuigde raadslid Delame over een publieke aardappelverkoop 'assez mouvementé'⁴⁷⁰. Onder de rijen wachtenden verspreidde zich het gerucht dat er kleinere porties werden verkocht dan eerder aangekondigd. De lokale agenten ter plaatse op de markt konden de situatie en 'la foule énérvée' niet langer de baas en trokken zich terug. Het comiteit zelf besloot gehaast om de deuren van het magazijn te sluiten. Een gelijkaardige aanleiding waarbij de verwachtingen van de bevolking niet ingelost werden, verklaart het 'incident du pain' begin 1918 in Rijsel. Om tien uur 's morgens troepte er een groep van 500 mensen samen voor de poorten van 'La Société Industrielle' om er nieuwe broodbonnen in ontvangst te nemen. Toen bleek dat er geen bonnen genoeg waren voor iedereen liet de uitbater van het lokaal de menigte uit elkaar drijven. Het bericht dat een deel van de broden slecht geworden was en voor dierlijke consumptie zou gebruikt worden, hitste de 200 wachtenden nog verder op. Zij belaagden het dichtstbijzijnde CANF-lokaal⁴⁷¹. Ook hier slaagden de agenten er pas na versterking in om de menigte uiteen te slaan.

⁴⁶⁶ SA, Archief van de politie, Stedelijke verkoophuizen, Rapport van de Adjunct-Commissaris, 19/10/1915.

⁴⁶⁷ SA, Verslagen CBS, 26/10/1915.

⁴⁶⁸ SA, Archief Stadsburelen oorlogsarchieven: 2de bureel: bevoorrading, Dagorders, 21/05/1916.

⁴⁶⁹ *Idem*, Politieverslag, 06/07/1916.

⁴⁷⁰ Renée Delame, *Valenciennes...*, p. 197.

⁴⁷¹ AML, 4H 270, Commissariat central: rapports journaliers', 10/01/1918.

Om van ‘problematic policing’ te kunnen spreken tegen de achtergrond van het voedselvraagstuk hoefde zeker niet altijd sprake te zijn van gewelddadige standjes of collectieve acties. Dat bewijzen de tragische gebeurtenissen in Rijsel eind 1915. In de ochtend van 22 december vond men er het levenloze lichaam van de 60-jarige agent Clabaut in Saint-Maurice-Pellevoisin, een buitenwijk van de stad. Onderzoek door het parket wees al snel in de richting van vier mannen die gekend waren voor eerdere feiten. Het was agent Clabaut die hen op de hielen zat omwille van het veelvuldig stelen van kippen. De verklaring in het Bulletin de Lille was formeel: ‘Clabaut qui était sans armes ne put résister à leur agression, et mourut victime de son devoir’⁴⁷². Het gebrek aan wapens en de permanente onder-bemanning door het steeds verder uitdijende takenpakket, ondermijnde het gezag en de mogelijkheid om kordaat op te treden. Agenten waren niet steeds opgewassen tegen het geweld en de dreigementen waar zij mee geconfronteerd werden. Dat bleek ook al eerder in Antwerpen. Daar deelden agenten, nochtans met getrokken sabels, in de klappen⁴⁷³. Echt helpen deed het hanteren van sabels maar zelden. Eén van de belaagde politiemannen gaf dit ook letterlijk toe: ‘daar ik geen schrik met dit wapen op de menigte kon verwekken’⁴⁷⁴. Nochtans kenden de agenten met uniformen, helmen en sabels een significant voordeel op hun dienstdoende collega burgeragenten die vaak enkel over een band, kepie, mantel, hoorn, knuppel of matrak beschikten. Ook de bevolking zag dit onderscheid tussen reguliere en dienstdoende of tijdelijk agenten. Rijsels politiecommissaris betreurde dit: ‘Car quelle bonne volonté qu’ils puissent apporter dans leur service, les agents auxiliaires que leur tenue spéciale désigne malheureusement trop clairement, manqueront toujours d’autorité sur la foule’⁴⁷⁵.

Wanneer lokale agenten probeerden tussen te komen, gebeurde het dus regelmatig dat zij op hun onmacht werden gewezen. In de bewaarde processen-verbaal uit Aalst kwam dit zeer duidelijk naar voor. Op 24 juli 1917 bijvoorbeeld, kreeg een dd. veldwachter tijdens een poging om enkele inwoners uit de graanvelden te verwijderen te horen dat ‘dat doen wij voor niemand, voor geen enkelen agent; wij vagen ons kloten aan u en aan alleman’⁴⁷⁶. Toen de drie mannen in kwestie een dreigende houding aannamen tegen de agent ‘oordeelde ik het voorzichtig mij te verwijderen en ben ik den eigenaar van het graan gaan verwittigen’. Wanneer een collega dd. veldwachter eind augustus 1916 twee varkensmokkelaars betrapte en vroeg of zij het besluit van den heer burgemeester niet kenden, dreigde één van de smokkelaars er zelfs mee om de veldwachter ‘zijn darmen uit zijn lijf te steken’, ‘Uit vrees dat de Bruecker Karel Lodewijk zijne bedreiging zou

⁴⁷² ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 118, 30/12/1915

⁴⁷³ SA, Archief Stadsburelen: oorlogsarchieven, 2de bureel: bevoorrading, Proces-verbaal, 07/02/1916.

⁴⁷⁴ SA, Archief van de politie, Stedelijke verkoophuizen, Rapport van de Adjunct-Commissaris, 19/10/1915.

⁴⁷⁵ ADN, 9R 580, Rapport du Commissaire Central Pollet, 24/03/1916.

⁴⁷⁶ SA.A, Politiearchief, Processen-verbaal 1914-1918, Boek 7, 1917-1917, 27/07/1917.

uitgevoerd hebbe, dierf ik hem niet verder naderen en deze is met de varkens vertrokken⁴⁷⁷.

6. Stijgende onvrede en gebrekkige legitimiteit

Ondanks dat lokale overheden deden wat ze konden en heel wat maatregelen afkondigden, boetten de politiekorpsen aan effectiviteit, gezag en legitimiteit in. Eén verklaring kwam al aan bod, de beperkte bewapening of getalsterkte⁴⁷⁸. Andere factoren versterkten dit nog. Een eerste was de tendens van de-professionalisering waar zo goed als alle korpsen onderhevig aan waren. De beslissing van lokale autoriteiten om net als in vroeger dagen opnieuw terug te grijpen naar de eigen inwoners om mee te helpen de orde en veiligheid te verzekeren, verliep nergens vlekkeloos⁴⁷⁹. Overal zagen burgemeesters zich geconfronteerd met medewerkers die niet beschikten over dezelfde professionele habitus en modus operandi. Terwijl dit in de grootste steden verhoudingsgewijs nog meeviel, had dit vooral op plaatsen met een beperkt aantal vooroorlogse agenten kwalijke gevolgen. Wanneer agenten of veldwachters er in 1914 naar het front trokken, verving men hen vaak door andere jonge of oude burgers zonder enige ervaring of opleiding⁴⁸⁰. Een tweede factor was dat het merendeel van de inwoners beseftte dat de reële politiemacht toch in de eerste plaats bij de Duitse bezetter lag. Wanneer de situatie echt uit de hand dreigde te lopen, verscheen hij ten tonele om terug controle te krijgen. Onderzoek van Salson bewees al dat dit zich in de Franse Etappengebieden, waar de korpsen het sterkst uitgedund waren en de werking van het gerecht de zwaarste hinder ondervond, in zijn meest extreme vorm toonde⁴⁸¹. De Rijkselse politiecommissaris Polet was niet te beroerd om dit ook openlijk toe te geven. Al in de zomer van 1915 waarschuwde hij de burgemeester over het feit dat zijn agenten het zeer lastig hadden⁴⁸². Ze waren met te weinig en de slagkracht was zeer beperkt. Bovendien werkte de bezetter zelfs vaak openlijk tegen en ondermijnde hij zo het gezag van de agenten. Het leek wel alsof zij er voor de schijn bijliepen. Het kwam volgens Polet zelfs frequent voor dat beklagden er mee dreigden om agenten te verklikken bij de

⁴⁷⁷ *Idem*, Boek 6, 1916-1917, 26/08/1916. Zie ook de gelijkaardige gebeurtenis waarbij (dd.) agenten met ricken bedreigd werden: *Idem*, Boek 7, 1917-1917, 25/04/1917.

⁴⁷⁸ Volgens Bost waren er vier factoren: 'faiblesse numérique, inexpérience, désarmement, difficultés de mouvement', zie: Melanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 167.

⁴⁷⁹ Catherine Denys, "The development of police forces...", p. 12.

⁴⁸⁰ Vooral in Noord-Frankrijk waren deze agenten vaak van een oudere leeftijd.

⁴⁸¹ Philippe Salson, *1914-1918: les années grises...*, p. 386.

⁴⁸² AML, 4H 274, Brief van de politiecommissaris aan Charles Delesalle, 21/07/1915.

bezetter. Die beklagden argumenteerden dan dat agenten hen enkel en alleen aanpakten omdat zij zogezegd voor de bezetter werkten, een argument waar het Duitse bevel volgens Polet niet ongevoelig voor was. Het resultaat zou weldra zijn dat ‘un moment où le désir de s’éviter tout ennui incitera les agents à négliger leur devoir et ils fermeront les yeux plutôt que d’intervenir’. Hoe veelvoorkomend dit soort gebeurtenissen was, is moeilijk in te schatten. Maar Polet maakte wel van de gelegenheid gebruik om bij burgemeester Delesalle extra middelen en maatregelen te vragen. Ook drong hij aan om dit aan te kaarten op de Kommandantur, zo niet zou hun werking volledig ondermijnd worden.

Vormen van legitimiteitsverlies zijn waar te nemen in de interacties tussen agenten en de lokale bevolking. Die suggereren een zekere contestatie van de politiemacht en het tot ontwikkeling komen van een negatiever discours over hun optreden. Vooral tijdens de laatste twee oorlogsjaren komen deze frequenter voor. Zo kwam het vanaf eind 1916 steeds vaker voor dat inwoners agenten betichtten van het met de voeten treden van de (nieuwe) morele codes die er leefden onder de bezetting⁴⁸³. Typerend hiervoor waren de interventies langs velden en akkers waar agenten huismoeders of jongeren tegenhielden die daar levensmiddelen ontvreemden voor eigen consumptie of hoopten om er een klein beetje winst mee te maken. Die laatsten ervoeren dit als bijzonder onrechtvaardig. Begin augustus 1916 gaf zo’n onderzoek naar aardappeldiefstallen aan ‘Beekveld’ door enkele Aalsterse veldwachters aanleiding tot een samenshooling. Eén van de aanwezige vrouwen ‘begon luidkeels te roepen, en voor al wie het hooren wilde, dat de kleine dieven gepakt wierden, maar dat de groote dieven bleven loopen’⁴⁸⁴. Zulke verwijten bewijzen dat een deel van de bevolking ervan overtuigd leek dat agenten, al dan niet bewust, weigerden om grotere fraudeurs en woekeraars aan te pakken, terwijl zij wel streng optraden tegen kleine garnalen voor wie voedseldiefstal in de eerste plaats een overlevingsstrategie was. Dit verklaart meteen ook waarom een interventie door agenten in sommige gevallen voldoende kon zijn om de woede van een hele buurt op de hals te halen. Wanneer lotgenoten de acties van de politie als disproportioneel en onrechtvaardig beschouwden, dan belaagden en omsingelden zij de agenten en zorgden er zo voor dat daders konden ontkomen⁴⁸⁵. Deze acties en verwijten kwamen niet uit het niets bovendrijven en waren sterk gelinkt aan een ander denkbeeld, namelijk dat sommige agenten hun geprivilegieerde positie gebruikten om daar profijt uit te halen. Terecht benadrukte Majerus al eerder de soms ambivalente positie van agenten in het voedselvraagstuk. Zij werden geacht de orde te bewaren en toe te zien op de vele regeltjes. Maar terzelfdertijd verweet men hen vaak dat zij die zelf aan hun laars laptten⁴⁸⁶. Schoolvoorbeeld waren de agenten met marktdienst die vanuit hun bevoorrechte positie van de gelegenheid gebruik maakten om daar zelf hun

⁴⁸³ Antoon Vrints, “Verschuivende tolerantiedrempels...”, p. 317-339.

⁴⁸⁴ SA.A, Politiearchief, Processen-verbaal 1914-1918, boek 5, 1916-1917, 03/08/1916.

⁴⁸⁵ *Idem*, boek 5, 1916-1917, 22/08/1916 en 24/08/1916.

⁴⁸⁶ Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, ODV, p. 72 e.v.

aankopen te doen. Dit was een doorn in het oog voor de andere marktgangers en wakkerde frustraties aan, wat ertoe leidde dat meer en meer burgemeester dit wilden verbieden tijdens de tweede helft van de bezetting⁴⁸⁷. Fundamenteeler nog waren de aantijgingen dat agenten al te gretig controles uitvoerden of gestolen en gesmokkelde producten in beslag namen om deze later voor zichzelf te houden⁴⁸⁸. Connolly merkte hierover op dat vermoedens van corruptie binnen politiekorpsen van alle tijden zijn, maar dat men hier in bezettingstijd extra gevoelig voor was. Net omdat ‘all actions took on extra meaning, when all behaviours became symbolic’⁴⁸⁹. Nogal cynisch vroeg een verdachte tijdens een smokkelcontrole aan een agent uit Aalst of hij ‘misschien honger had’: ‘Daardoor beduidende dat wij de aangeslagen smokkelaar steeds voor ons eigen gebruik houden’⁴⁹⁰. Was het immers niet zo dat veel leden van de burgerpolitie, dd. agenten en dd. veldwachters voor hun aanwerving werkloos waren? Hadden zij niet gewoon die jobs aangenomen om zo makkelijker voedsel en een kleine verloning te krijgen? De veel voorkomende verwijten aan het adres van agenten doen alleszins vermoeden dat dit geloof een zekere verspreiding kende. In Aalst getuigde een dd. veldwachter dat hij stelselmatig voor vagebond en dief versleten werd en zijn bevelen steeds onthaald werden op beledigingen en ‘smaadwoorden’⁴⁹¹. Een geverbaliseerde riep hem na dat ‘hij mij na den oorlog wel zoude gevonden hebben’⁴⁹².

Voor een goed begrip van dit misprijzen ten aanzien van politiemannen dienen twee bredere evoluties in ogenschouw genomen worden. Eerst en vooral had het misnoegen van onderop één en ander te maken met de openlijke onvrede die er binnen heel wat politiekorpsen leefde. Net als elders in Europa konden de spanningen immers ook in bezet België en Noord-Frankrijk hoog oplopen tussen agenten en gemeentebesturen⁴⁹³. De belangrijkste aanleidingen hiervoor waren: karige verloning, gebrekkige arbeidsvoorwaarden en hoge werkdruk. Het hoogtepunt van dit onbehagen was zonder twijfel de tweedaagse staking van de Brusselse politie en de toenadering die zij zochten tot de Kommandantur⁴⁹⁴. Hoewel het op andere plaatsen nooit zo ver lijkt te zijn gekomen, lagen lokale overheden en politiekorpsen wel zo goed als overal op ramkoers omdat hogere lonen voor meer werk, toeslagen voor het dure leven of adequate voedselvoorziening uitbleven. Dat men agenten steeds vaker naar de publieke ravitaillering stuurde, ervoeren die laatste als bijzonder vernederend. Vanaf 1916-1917 begonnen agenten daarom op heel wat plaatsen stelselmatig de druk op te voeren. Hoe

⁴⁸⁷ AVLL, H-A, Gemeenteraadsverslagen, 22/07/1916.

⁴⁸⁸ Discussies hierover bleven in Aalst aanhouden tot na de oorlog. Zie: Dirk Meert, *Aalst 1914-1918...*, p. 149.

⁴⁸⁹ James Connolly, “Sandbags, strikes and...”, p. 22.

⁴⁹⁰ S.A.A, Politiearchief, Processen-verbaal 1914-1918, Boek 8, 1917-1918, 03/05/1918.

⁴⁹¹ *Idem*, Boek 6, 1917-1917, 05/08/1917.

⁴⁹² *Idem*, Boek 5, 1916-1917, 22/08/1916.

⁴⁹³ Clive Emsley, *Crime, Police and Penal Policy...*, p. 248.

⁴⁹⁴ Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, ODV, p. 75 e.v.

langer hoe meer verschenen er proteststemmen en verzoeken op de agenda van de gemeenteraden. Overall trokken politiecommissarissen aan de alarmbel over de klachten en 'les murmures, prélude d'un mécontentement'⁴⁹⁵. De verwijten vanuit de bevolking dat agenten aan zelfbediening deden, speelden daar zeer duidelijk op in. Het ongenoegen dat er leefde binnen heel politiekorpsen was namelijk geen publiek geheim⁴⁹⁶. Onder meer de gecensureerde pers berichtte hier uitvoerig over. Een tweede factor van belang om deze populaire percepties van onderop over agenten beter te kunnen kaderen, was de bredere onvrede die er tijdens de laatste oorlogsjaren groeide ten aanzien van de gemeentebesturen of voedselcomiteiten als gevolg van het voedselvraagstuk. Als medewerkers en uitvoerders van beleid op het terrein was het voor agenten onmogelijk om hieraan te ontsnappen. Net zoals bij lokale overheden en voedselcomiteiten meer algemeen, gingen ook hier schandaaltjes, geruchten over fraude en vermoedens diefstal hand in hand. Hoewel die zeker niet altijd terecht waren, zorgden bepaalde voorvallen er wel voor dat die opvattingen nooit verdwenen. Het meest voorkomend waren agenten, burgerpolitie mannen of leden van de wachtpatrouilles die tijdens hun dienst zelf voedsel of andere levensmiddelen ontvreemden. Diefstal door agenten lijkt dan ook niet bepaald een marginaal fenomeen te zijn geweest in de bezette gebieden. Op heel wat plaatsen zagen burgemeesters geen andere mogelijkheid dan agenten te schorsen. Dat zij niet de bons kregen, kwam volgens Majerus omdat lokale overheden maar al te goed beseften dat de agenten zich in een precaire situatie bevonden⁴⁹⁷. Onder meer in Houdeng-Aimeries kon burgemeester Pardaens niet anders dan verschillende keren disciplinaire maatregelen afkondigen. Zo schorste het college eind september 1917 twee tijdelijke agenten omdat zij tijdens nachtelijke strooptochten in totaal zo'n 150 kg wortels ontvreemden⁴⁹⁸. Enkele maanden later besloten Pardaens en de raad om opnieuw een schorsing van 15 dagen op te leggen. Deze keer omdat er bij twee andere agenten thuis grote hoeveelheden gestolen hout terug waren gevonden⁴⁹⁹. Pardaens beloofde extra maatregelen en vroeg aan de commissaris om zelf een systeem van onaangekondigde controles uit te bouwen⁵⁰⁰.

⁴⁹⁵ AML, 4H 274, Briefwisseling tussen Commissaris Pollet en Charles Delesalle, 01/03/1917-29/05/1917.

⁴⁹⁶ De idee was dat als politie mannen extra vergoed moesten worden, men dit voor alle lokale ambtenaren zou moeten doen. Dit wilden lokale overheden vermijden om de gemeentefinanciën te sparen. Ook na de oorlog gingen deze discussies verder, zie: Inez Pycke, *Antwerpen in de bevrijdingsperiode, 1918-1919. Oorlogsresten, pogingen tot herstel en sociale problemen*, OLV, Vrije Universiteit Brussel, 1989, p. 126.

⁴⁹⁷ Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, p. 76 e.v.

⁴⁹⁸ AVLL, H-A, Verslagen College, 29/09/1917.

⁴⁹⁹ *Idem*, 22/02/1918 en 01/03/1918.

⁵⁰⁰ *Idem*, Gemeenteraadsverslagen, 24/02/1918.

7. 1918: desintegratie en ‘sortie de guerre’

Desintegratie vanaf de tweede helft van 1918

Vanaf de tweede helft van 1918 verliep het handhaven van orde en veiligheid voor heel wat lokale overheden en agenten nog moeilijker dan voorheen. Dit kwam niet alleen door het tekort aan politieagenten. Enkele specifieke problemen versterkten dit nog. Zo nam de opvang van grote aantallen Franse vluchtelingen in vooral Wallonië heel wat tijd en werk in beslag⁵⁰¹. Een andere gebeurtenis die in bezet België een en ander bemoeilijkte voor de politiediensten, was de staking van de magistratuur⁵⁰². Die zette vanaf februari-maart 1918 de preciaire *modus vivendi* op heel wat plaatsen opnieuw onder druk. Noodgedwongen kwamen er na soms hevige discussies nieuwe afspraken en samenwerkingsverbanden tot stand⁵⁰³. Zo ook in Antwerpen waar de Procureur des Konings vanaf april 1918 zijn werking staakte⁵⁰⁴. Als antwoord richtte de Duitse bezetter een arrondissementsrechtbank in. Ondanks de vele problemen die de staking met zich mee bracht, bleef de Antwerpse lokale politie functioneren. Nu de magistratuur besloot het werk neer te leggen, hadden de bezetter en de lokale overheden daar beiden baat bij. Toch zijn er aanwijzingen dat die samenwerking niet steeds ter harte of even vlot verliep. De herhaalde oproepen van de bezetter tot een nauwere samenwerking en de diverse klachten over de kwaliteit van de processen-verbaal van de lokale agenten eind 1918 getuigen daarvan⁵⁰⁵. Hoewel meer onderzoek naar deze specifieke periode zeker nodig is, lijkt het er op dat samenwerking voor het Antwerpse stadsbestuur niet hetzelfde betekende als de bezetter zijn taak vergemakkelijken. Wanneer de Kommandantur in juli 1918 aan Jan De Vos vroeg om hem de uittreksels van de straflijsten te bezorgen antwoordde die laatste duidelijk

⁵⁰¹ Thierry Delplancq, “Des civils dans la guerre. Une approche du sort des évacués français en Belgique, 1917-1918”, in Thierry Delplancq (Red.), *Liber Amicorum Jacques-Henri Lefebvre*, La Louvière, 2001, p. 71-80.

⁵⁰² Melanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 324-374 en Melanie Bost en Aurore François, “La grève de la magistrature belge (février-novembre 1918). Un haut fait de la résistance nationale à l'épreuve des archives judiciaires”, in: Dirk Heirbaut, Xavier Rousseaux en Alain Wijfels (Reds.), *Histoire du droit et de la justice, une nouvelle génération de recherches*, Louvain-la-Neuve, 2010, p. 19-43.

⁵⁰³ De impact van de magistratenstaking op het functioneren van de lokale politie in de andere bestudeerde casussen was door een gebrek aan bronnen niet te achterhalen. Vermoedelijk suggereert net het ontbreken aan verwijzingen naar conflicten of discussies dat de werking van de lokale politie er nergens fundamenteel ondergraven werd.

⁵⁰⁴ SA, Archieven van de Antwerpse Politie, “Duitse rechtbanken”, brief van de procureur des Konings aan Jan De Vos, 05/04/1918. Voor de situatie binnen de Antwerpse magistratuur en het conflict met de Antwerpse politiecommissaris over het functioneren van de gerechtelijke politie, zie: Melanie Bost, *Traverser l'occupation...*, p. 364.

⁵⁰⁵ SA, Archief stadsburelen Oorlogsarchieven, “Gerechtszaken – Overneming der strafzaken door de D.O. en genadevragen”, Brief van Militär polizeimeister Fischer aan Commissaris Schmitt, 11/05/1918.

geagiteerd: ‘Thans de Duitse overheid zelf het gerecht in handen heeft, zal zij, zonder eenig bewzaar, het verlangd uittreksel op het Parket bekomen’⁵⁰⁶.

Hoewel Noord-Frankrijk gespaard bleef van een magistratenstaking, verstoorden daar andere factoren de werking van de lokale politie tijdens de laatste bezettingsmaanden. Van belang waren voornamelijk de militaire gebeurtenissen vanaf eind 1917 en dan in het bijzonder de Duitse Lente- en zomeroffensieven en de daaropvolgende grote geallieerde tegenoffensieven die het front vanaf midden 1918 definitief terug in beweging brachten⁵⁰⁷. John Horne sprak tegen die achtergrond van een Duitse politiek van ‘scorched earth as it withdrew to the Hindenburg line in February 1917 and during its long retreat in the final months of the war’⁵⁰⁸. Tijdens die Duitse terugtocht, werd vanaf september 1918 de evacuatie bevolen van verschillende steden en gemeenten als Cambrai, Douai en Solesmes⁵⁰⁹. Vele tienduizenden burgers dwong de Duitse legerleiding weg te trekken terwijl de steden en gemeenten aan bommen ten prooi vielen. Ook in Rijsel en elders in het Noorderdepartement luidde eind september 1918 het bevel dat alle overgebleven mannen van mobiliseerbare leeftijd, tussen de 15 en 60 jaar oud, de stad dienden te verlaten⁵¹⁰. Het bevel ontregelde de politiediensten sterk, met als resultaat een complete desorganisatie⁵¹¹. In een rapport aan het stadsbestuur van 1 oktober 1918 benadrukte de commissaris dat de situatie desastreus was. Hij verloor plotsklaps zo’n 171 agenten⁵¹². Hij hield nog 57 ‘agents de carrières’ en 93 ‘agents auxiliaires’ over, waarvan de meesten ofwel zeer oud of zeer jong waren. Nog een week later, op 7 oktober, kwam er een bericht toe op het stadhuis dat: ‘M. Le commissaire central a été informé par la police militaire que tous les agents et Commissaires, lui compris, âgés moins de 55 ans devaient être évacués demain entre deux et trois heures’⁵¹³. Die gebeurtenis kelderde de eerdere plannen van de Rijselse lokale autoriteiten. Al in maart 1916 hadden zij namelijk een lijst met maatregelen uitgedokterd om de veiligheid en orde tijdens de laatste oorlogsdagen te garanderen. Het

⁵⁰⁶ *Idem*, Brief van Jan De Vos aan de Kommandantur, juli 1918.

⁵⁰⁷ Holger Herwig, “The German victories, 1917-1918”, in Hew Strachan (Red.), *The Oxford Illustrated History of the First World War*, Oxford, 2014, p. 263 en Robin Prior en Trevor Wilson, “War in the West, 1917-1918”, in John Horne (Red.), *A Companion to World War One*, Oxford, 2010, p. 127 e.v.

⁵⁰⁸ John Horne, “Demobilizing the mind. France and the legacy of the Great War, 1919-1939”, *French history and civilization. Papers from the George Rudé Seminar*, 2009, 2, p. 105.

⁵⁰⁹ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 314-315 en Yves Le Maner, *La Grande Guerre dans le Nord...*, p. 305-334. Voor de casus Solesmes: AMS, Jules Cartegnie - Journal de l’évacuation.

⁵¹⁰ Paul Trochon, *Lille avant et pendant...*, p. 322-323 en Robert Vandebussche, “Lille dans la main allemande...”, p. 123. Een dagboekauteur uit Fourmies maakt gewag van gelijkaardige maatregelen daar: Fernand Heusghem, *Jeunesse 1914-1918. Souvenirs de l’occupation...*, p. 108-109. ADN, 9R 673, ‘Evacuation d’une partie de la population masculine lors de la retraite allemande: mobilisables, personnel des administrations’, 01/10/1918.

⁵¹¹ ADN, 9R 584, ‘Lille sous l’occupation...’

⁵¹² AML, 4H 21, Nôtes journalières, 01/10/1918. Een deel hiervan zou ingeschakeld worden in Brussel voor de opvang van de Noord-Franse vluchtelingen: Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, ODV, p. 183.

⁵¹³ AML, 4H 21, Nôtes journalières, 07/10/1918.

omstandige rapport met ‘Mesures à prendre d’urgence pour le moment où l’armée allemande évacuera la ville’ ging uit van het scenario dat het vertrek van de bezetter een machtsvacuüm zou creëren⁵¹⁴. Voor Polet bestond er geen twijfel over dat de bevolking hier gebruik van zou maken: ‘la populace pourra sous de nombreux prétextes exercer, soit contre les commerçants soit contre toutes autres personnes, des actes de violences, de pillage, voire même d’exécutions sommaires’. De 122 professionele en 130 hulpagenten waar hij midden 1916 nog over beschikte, zouden niet volstaan. Zeker omdat zij nog steeds over geen wapens beschikten. Hij wilde er minstens een 50-tal bij. Verder stelde hij een uitgebreid crisisplan voor waarbij nieuwe wachtposten en patrouilles sterk centraal aangestuurd zouden worden. De Duitse evacuatie van de Rijksese mannen maakten dat de plannen eind 1918 compleet waren achterhaald. Het resultaat van dit alles was dat er chaos heerste tijdens die laatste dagen van de bezetting. Her en der in de stad sloegen achtergebleven inwoners aan het plunderen, dit onder meer in de lokalen van het CANF⁵¹⁵. Een speciale politiedienst die het CANF nog inrichtte, leek dat maar moeilijk te kunnen verhinderen⁵¹⁶. Nog op 2 oktober schreef von Graevenitz een kwade brief aan het stadsbestuur waarin hij klaagde over de gebrekkige ordehandhaving. Die had voor gevolg gehad dat zo’n honderd vrouwen ‘atteintes de maladies sexuelles, se sont libérées elles-mêmes et ont quitté les hôpitaux’⁵¹⁷.

Op de meeste andere plaatsen staken stedelijke en gemeentelijke overheden pas vanaf de herfst van 1918 de koppen samen om maatregelen voor te bereiden⁵¹⁸. Stadsbesturen maakten zich geen illusies, zeker in de grootstedelijke contexten niet. Ze beseften maar al te goed dat het vertrek van de Duitse soldaten na vier lange bezettingsjaren niet alleen aanleiding zou geven tot grote volksfeesten en uitzinnige menigtes. Overal werd verwacht dat de sterk oplopende spanningen van tijdens de oorlog tot een uitbarsting zouden komen. Doelstelling was om zo veel mogelijk woelingen en onrust te vermijden om zo de publieke en maatschappelijke orde te bewaren. Ook in Antwerpen was dit prioriteit nummer één. Daarom probeerde het college in de weken en dagen voor de bevrijding om het politietoezicht uit te breiden met extra vrijwilligers. Volgens Vrints rekruteerde men er onder het stadspersoneel van de stadsdiensten zo’n 1350⁵¹⁹. Zij vergezelden de politie tijdens hun wachtrondes in de wijken. Ook werden er nogmaals nieuwe burgeragenten aangenomen. Verder besloten zij om opnieuw het vroegere notabelencomitee van ‘Openbare Orde en Veiligheid’ in te richten en om elke nieuwe hulp- of burgeragent van

⁵¹⁴ ADN, 9R 580, Rapport du Commissaire Central Pollet, 24/03/1916.

⁵¹⁵ AML, 4H 21, Notes journalières, 07/10/1918, 09/10/1918, 11/10/1918 en Eugène Delahaye-Théry, *Les Cahiers Noirs...*, p. 336.

⁵¹⁶ AML, 4H 21, Notes journalières, 13/10/1918.

⁵¹⁷ *Idem*, 02/10/1918.

⁵¹⁸ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, ODV, p. 190.

⁵¹⁹ Antoon Vrints, *Het theater van de straat...*, ODV, p. 437.

een houten knuppel te voorzien⁵²⁰. Na intern overleg met de stads- en politiediensten, richtte Jan De Vos zich tot de bezettingsmacht om een overeenkomst te vinden over hun vertrek. In tegenstelling tot in Rijsel bleven deze plannen in Antwerpen geen dode letter. Toch verliep ook hier de bevrijding niet zonder de nodige chaos. Zo sloeg de bevolking aan de rand van de stad hier en daar aan het plunderen in de Duitse magazijnen. Maar meer dan dit soort voorvallen, zorgden vooral problemen binnen het bezettingsbestuur voor heel wat moeilijkheden. Net zoals in Brussel en Luik wapperde er namelijk ook op de Antwerpse Kommandantur een rode vlag van de Soldatenraad. Echt gegrond bleek de initiële vrees van het stadsbestuur niet. Zo lijken de openlijke conflicten tussen soldaten en officieren te zijn meegevallen. Waar de gemoederen wel opliepen, was in en rond de gevangenis van de Begijnenstraat. Daar eisten enkele leden van de Soldatenraad de toegang tot de gevangenis om er enkele Duitse gevangenen te bevrijden. Maar de van dienst zijnde cipiers zouden dit hebben geweigerd, waarna leden van de soldatenraad de poort open beukten en met wapens in de hand de gevangenis zouden zijn binnengelopen. Het was de bedoeling om er ‘vele politieke en burgerlijke gevangenen in vrijheid te stellen’, aldus het ‘naoorlogse verslag der oorlogsgebeurtenissen’ van de stad⁵²¹. Terzelfdertijd sloegen er in de stad en aan de haven ook nog enkele groepjes Duitse soldaten aan het muiten en plunderen. Nog elders in de stad eisten zij onrechtmatig voedselvoorraden op. Enkele Antwerpenaren deden hetzelfde, maar lang lijkt dit niet te hebben geduurd. Het stadsbestuur lijkt vrij snel de controle te hebben hersteld, dit samen met de militaire ordedienst die de Soldatenraad inrichtte⁵²². Het resultaat hiervan was dat de situatie in Antwerpen minder uit de hand liep dan in Brussel en Luik waar het straatoproer de gemoederen meer lijkt te hebben beroerd⁵²³.

Voorbij de feestvreugde: woelingen bij de bevrijding

De vrees van lokale autoriteiten bleek niet ongegrond. De bevrijding van het grondgebied en de afkondiging van de Wapenstilstand gaven op heel wat plaatsen aanleiding tot volkswoede, geweld en collectieve (wraak-) acties tegen mede inwoners die zich tijdens de

⁵²⁰ SA, Verslagen CBS, 03/10/1918.

⁵²¹ *Verslag over de oorlogsgebeurtenissen...*, p. 63.

⁵²² Voor meer informatie over het fenomeen van de soldatenraden verwijs ik naar het werk: Benoît Majerus, “Bruxelles, 1918: révolution et sortie de guerre”, in Philippe Chassaing (Red.), *Villes en guerre: 1914-1945*, Parijs, 2004, p. 196-207 en José Gotovitch, “Révolution à Bruxelles: le Zentral-Soldaten-Rat in Brüssel”, in Roland Baumann en Hubert Roland (reds.), *Carl Einstein Kolloquium 1998*, Frankfurt am Main, 2001, p. 237-257.

⁵²³ Laurence van Ypersele, “Les violences populaires”, in: Laurence van Ypersele en Xavier Rousseaux, *La Patrie crié...*, p. 36-43.

bezetting om diverse redenen buiten de gemeenschap geplaatst hadden⁵²⁴. Van groot symbolisch belang was de collectieve ontlading die de wapenstilstand op 11 november met zich meebracht. In veel gevallen viel die samen met de beginnende aftocht van de Duitse soldaten⁵²⁵. De bevolking trok massaal de straten en pleinen op om het einde van vier jaar bezetting te vieren. Ondanks dat feestgewoel kwam het in die eerste dagen niet overal tot vergeldingsacties. Die beperkten zich in die dagen, en weken ervoor, voornamelijk tot de reeds bevrijde gemeenten waar de eerste Belgische en Franse soldaten al eind oktober teruggekeerd waren. Omstreeks 11 november heerste er in België vooral nog verwarring als gevolg van de achtergebleven Duitse soldaten⁵²⁶. Het gevolg was dat het zwaartepunt van de collectieve acties en woede-uitbarstingen op heel wat plaatsen verschoof naar de daaropvolgende dagen⁵²⁷. In Aalst bijvoorbeeld waar het bevrijdingsgeweld bij momenten een hoge vlucht nam, deden die zich pas voor vanaf 13-14 november⁵²⁸. Het eerste grootschalige oproer manifesteerde er zich in de nasleep van het huldebetoon dat de stad organiseerde voor de soldaten die de stad bevrijdden. De voltallige Aalsterse bevolking was op de been gekomen om te luisteren en kijken naar het concert en het lichtspektakel ter ere van de bevrijders. Net zoals in Antwerpen gebeurde met de intrede van Koning Albert, lijkt die patriottische roes de massa getriggerd te hebben om acties te ondernemen. Al lijkt de stedelijke bellenman daar ook een handje bij geholpen te hebben. Op 14 november belde hij in de stad uit ‘dat het bij al die met de de Duitsch handelgedreven hadden, moest in stukken geslagen worden’⁵²⁹. De getroffen voorbereidingen van de lokale politie (o.m. dubbele wachtposten) verhinderden niet dat er in de loop van de avond en nacht ‘benden mannen, vrouwen en kinderen, drie à vierhonderd in getal’ door de straten trokken. Zij bestormden ‘Duitse’ herbergen en viseerden ‘stadgenoten, die terecht of ten onrechte beschuldigd waren met den met den vijand meegeheuld of handel gedreven te hebben’⁵³⁰. Een paar honderd mannen trok gemaskerd en verkleed van huis tot huis om er ramen en deuren te verbrijzelen en allerlei zaken te vernielen of te stelen. Andere benden

⁵²⁴ Zij kregen de laatste jaren al heel wat aandacht. Voor grondige analyses deze wraakacties en woelingen bij de bevrijding verwijs ik naar: Antoon Vrints, *Het theater van de straat...*, ODV, p. 437-454; Laurence van Ypersele en Xavier Rousseaux, “Leaving the War. Popular Violence and Judicial Repression of ‘unpatriotic’ behaviour in Belgium (1918-1921)”, *European Review of History: Revue européenne d’histoire*, 2010, 12:1, p. 3-22 en Laurence Van Ypersele, “Sortir de la guerre, sortir de l’occupation. Les violences populaires en Belgique au lendemain de la Première Guerre Mondiale”, *Vingtième Siècle. Revue d’histoire*, 2004, 3, 83, p. 65-74 en Martin Schoups en Antoon Vrints, *De overlevenden...*, p. 68 e.v.

⁵²⁵ Desondanks was op 11 november 1918 nog steeds een groot deel van België bezet.

⁵²⁶ Voor de soldatenraden en hun impact op de violences populaires, zie: Laurence van Ypersele, “Les violences...”, p. 40-43.

⁵²⁷ Laurence van Ypersele, “Sortir de la guerre...”, p. 67.

⁵²⁸ Zie ook het onderzoek van Dirk Meert, gebaseerd op de vele naoorlogse processen verbaal van o.m. Petrus Van Nuffel, zie: Dirk Meert, *Aalst...*, p. 285-319.

⁵²⁹ SA.A, Politiearchief, 1914-1918, Proces verbaal 10/08/1919.

⁵³⁰ Petrus Van Nuffel, *De Duitschers in Aalst...*, p. 256.

achtervolgden vrouwen die men betichtte van prostitutie en affaires met Duitse soldaten. Een lokale agent sprak over ‘tooneelen van barbaarschheid en ruwheid’. Met Belgische vlaggen in de hand en onder luid gezang van de Marseillaise en ‘La Madelon’ werden vrouwen vastgegrepen, ‘ten gronde gesmeten, en te midden van helsch gehuil, de kleederen van het lijf gerukt en het loshangende haar met scharen en messen afgesneden’⁵³¹. Gelijkaardige taferelen deden zich voor in Rijsel. Hoewel minder grootschalig, richtten zij zich ook hier in de eerste plaats tegen verdachte oorlogsprofiteurs⁵³². In de dagen onmiddellijk na de bevrijding, voornamelijk op 19 en 20 oktober, deden er zich verschillende incidenten voor. Enkele cafés waar vaak Duitse soldaten kwamen, sloeg men aan gort. Elders richtte men zich tot een handelszaak ‘connue pour avoir fait de commerce et entretenue des relations avec les allemands, a été mis au pillage par une foule inconnue’. Al hetgeen niet vernield werd, nam de volksmassa mee⁵³³.

Ondanks dat de Rijselse gebeurtenissen zeker geen unicum waren, kwamen dergelijke acties in Noord-Frankrijk veel minder frequent voor dan in bevrijd België⁵³⁴. Gezien het feit dat de werking van de politie er tijdens de laatste oorlogsweken vele malen sterker desintegreerde, kan dit verbazen. Van een rechtstreeks lineair verband tussen de gebrekkige organisatie van de lokale ordehandhaving en de schaal van het oproer kan dus niet gesproken worden. Om die reden brachten historici die zich eerder over deze vraag bogen diverse andere verklaringen aan. De Franse historicus Jean-Yves Le Naour bijvoorbeeld hechtte in zijn onderzoek naar ‘les femmes tondues’ veel belang aan de betere organisatie van de Franse en geallieerde legers die Noord-Frankrijk bevrijdden. Zij waren grondiger voorbereid dan hun Belgische collega’s en hadden heel wat meer informatie ter beschikking over vrouwen die verdacht werden van prostitutie en relaties met Duitse soldaten. Laurence van Ypersele op haar beurt, stipte het belang aan van de verschillende representaties die er leefden in en over bevrijd België en Noord-Frankrijk. Terwijl voor bezet België het beeld domineerde van ‘une population (...) unanime souffrant héroïquement’, lag dat in Noord-Frankrijk enigszins anders. Daar verdacht men de bevrijde bevolking er meer van ‘de s’être un peu trop facilement accommodés de la présence ennemie, c’est-à-dire de n’avoir pas tout à fait partagé les souffrances nationales’⁵³⁵. Dit zou het voor de soldaten die het Noorden bevrijdden makkelijker

⁵³¹ *Idem*, p. 257.

⁵³² James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 104-106.

⁵³³ AML 4H 271, “Commissariat central: rapports journaliers”, 20/10/1918.

⁵³⁴ Voor Solesmes en Fourmies konden daar geen sporen van teruggevonden worden.

⁵³⁵ Laurence van Ypersele, “Sortir la guerre...”, p. 70 ‘Les départements du Nord de la France ont été soupçonnés de façon plus ou moins diffuse mais réelle de s’être un peu trop facilement accommodés de la présence ennemie, c’est-à-dire de n’avoir pas tout à fait partagé les souffrances nationales. Le maintien de l’ordre par les héroïques et soupçonneux soldats se fera d’autant plus facilement’. ‘En revanche, la Belgique occupée est restée tout au long du conflit le symbole même du martyr national : c’est bien au nom de la Belgique Martyre

gemaakt hebben om repressiever op te treden en de orde te handhaven dan in bevrijd België. Hoewel beide verklaringen ontegensprekelijk ten dele de nationale verschillen duiden, wil dit onderzoek hier nog drie argumenten aan toevoegen. Een eerste aspect dat meer aandacht verdient, komt voort uit chronologie van de bevrijding en de militaire context. De bevrijding van het Belgische grondgebied en de terugkeer van de Duitse troepen verliep minder snel dan de geallieerde ‘herbezetting’ in Noord-Frankrijk⁵³⁶. Dit maakte dat er minder ruimte bestond voor oproer dan in België waar de bevrijding langer duurde⁵³⁷. Een tweede argument dat in rekenschap moet genomen worden, beslaan de hierboven al reeds vermelde massale evacuaties en de tactiek van verschroeiende aarde die de Duitse legerleiding toepaste in Noord-Frankrijk tijdens hun uittocht⁵³⁸. De chaos, grootschalige vernielingen, vluchtelingenstromen en vooral de tijdelijke bevolkingsafname die hiermee gepaard gingen, lijken het conflictpotentieel sterk te hebben ingeperkt. Een derde en laatste verklaring bouwt verder op van Ypersele’s stelling over de uiteenlopende representaties. Terecht raakte zij al het aandeel aan van de teruggekeerde Belgische soldaten bij de woelingen. Recenter onderzoek naar de Belgische oud-strijders vertrok vanuit die bevinding en legde bloot dat zij een belangrijkere rol speelden dan tot voor kort aangenomen. Meer nog dan de patriotische huldemanifestaties tijdens en na 11 november vormde het complexe samenspel tussen de teruggekeerde Belgische soldaten en de bevolking de aanleiding voor collectieve sancties⁵³⁹. Veel meer dan hun Franse collega’s maten de Belgische soldaten zichzelf een rol toe als bevrijders van het bezette grondgebied. Een positie waar ook de bevolking sterk in mee ging. Zij erkenden hun gezag en wachtten zelfs vaak op de aankomst van de soldaten voor dergelijke acties⁵⁴⁰.

De gebeurtenissen in Aalst en Rijsel bevestigden het dominante beeld uit de literatuur over de grootstedelijke contexten. Collectieve acties van onderop viseerden in de eerste plaats woekeraars, en in het bijzonder inwoners – en dus ook vrouwen – die er dankzij geprivilegieerde relaties met de bezetter of met schimmige praktijken in geslaagd waren om zich te verrijken of om aan de deprivaties van de oorlog ontsnappen. Zoals al bleek, kregen slachtoffers van deze acties het soms hard te verduren. Vanzelfsprekend deden er zich ook elders in kleinere gemeenten gelijkaardige gebeurtenissen voor in de dagen na de wapenstilstand. Zowel de omvang van de gebeurtenissen als de repressie verschilde van de ene plaats tot de andere. Niet elke burgemeester beschikte over dezelfde mogelijkheden

que les soldats s’étaient battus. Pas de soupçon, donc. Au contraire, l’image qui domine est celle d’une population belge unanime souffrant héroïquement. Ceux qui ont trahi cette souffrance commune ne sont pas de vrais Belges, ils ne méritaient pas que l’on se sacrifie pour eux.’

⁵³⁶ Connolly sprak over ‘the rapid allied re-occupation’. (James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 105).

⁵³⁷ Laurence van Ypersele, “Les violences populaires...”, p. 36-37.

⁵³⁸ Alan Kramer, *Dynamics of destruction...*, p. 49-50.

⁵³⁹ Dit vindt ook bevestiging in het feit dat er minder opstootjes plaatsvonden daar waar geallieerde legers de steden en gemeenten bevrijden.

⁵⁴⁰ Martin Schoups en Antoon Vrints, *De overlevenden...*, p. 68-74.

om oproer te vermijden tijdens en onmiddellijk na de bevrijding. Enkel in de belangrijkste Belgische grootstedelijke contexten waren er nog middelen en mensen voor handen om hier (met wisselend succes) op te anticiperen. Grootschalige inspanningen als in Antwerpen waren dan ook eerder de uitzondering dan de norm. Hoewel spreken van een machtsvacuüm overdreven zou zijn, kwam toch duidelijk naar voor dat lokale agenten er de grootste moeite mee hadden om collectieve acties te vermijden of uiteen te slagen. Tekenend hiervoor waren de getuigenissen van agenten die tijdens pogingen om tussen te komen, in de klappen deelden⁵⁴¹. Het hardhandig tussenkomen bij dergelijke ‘zuiveringsrituelen’ kon namelijk het misprijzen van de bevolking opwekken. Het lijkt dan ook niet onwaarschijnlijk dat hier en daar een agent tijdens deze ‘bijzondere’ dagen bewust even de andere kant zal opgekeken hebben.

Dit soort gebeurtenissen kan niet los gezien worden van de sterk uitgedunde lokale politiediensten op het einde van de oorlog. Die politionele onmacht was voornamelijk te wijten aan de gebrekkige bewapening, de inferieure aantallen en de vele dienstdoende burgeragenten. Om aan deze toestanden tegemoet te komen grepen burgemeesters terug naar andere maatregelen. Affiches riepen de bevolking op om kalm te blijven en men kondigde verplichte sluitingsuren van cafés, avondklokken, alcohol- en andere samenscholingsverboden af. Voorts verlangden burgemeesters een verhoogde waakzaamheid van de nog aanwezige agenten. Net als verschillende van zijn collega’s informeerde Charles Pardaens in Houdeng-Aimeries bij aankomst van de geallieerde soldaten of zij mee wilden instaan voor de orde in de gemeente⁵⁴². Dit soort maatregelen moest verhinderen dat de situatie er escaleerde zoals in de verschillende buurgemeenten wel zou gebeuren⁵⁴³. Ook elders bleken sommige acties wel degelijk succes te genereren. In Aalst merkte de agent (en dus betrokken partij) Petrus Van Nuffel op dat de beslissing van magistraten en politieofficieren om de stad in te trekken ‘naar de meest bedreigde punten, om, door een beroep op het gezond verstand, de gisting der gemoederen tot bedaren te brengen’, niet per definitie kansloos bleek. Hetzelfde kan gezegd worden van Pardaens’ optreden in Houdeng-Aimeries. Eigenhandig verhinderde hij op 19 november de plundering van een kruidenierszaak die men verdacht van zaakjes te hebben gedaan met de bezetter. Hij repte zich ter plaatse en met enkele gewerschoten in de lucht slaagde hij erin om de joelende menigte uiteen te drijven⁵⁴⁴. Toch bleef de mijnwerkersgemeente niet volledig vrij van conflict. De nacht na de viering van de bevrijding door de Canadese troepen richtte de volkswoede zich tot verschillende huizen in de gemeente. In het bijzonder viseerden zij enkele kruidenierszaken en magazijnen van malafide handelaars.

⁵⁴¹ In de Aalsterse pv’s over die Bevrijdingsdagen kwam dit meermaals aan bod.

⁵⁴² Willy Staquet, *Un clocher en Aimeries...*, p. 74-75.

⁵⁴³ *Idem*, p. 74-78; volgens deze getuigenis zouden de aanwezige Canadese soldaten dit niet hebben verhinderd en zelfs deelgenomen hebben aan deze acties.

⁵⁴⁴ *Idem*, p. 79

Ook werd er hier en daar een ruit ingegooid op plaatsen waar vrouwen woonden die aangehouden hadden met Duitse soldaten. De nog twintig aanwezige agenten konden de situatie niet de baas. Pas na het opnieuw afkondigen van een samenscholingsverbod, keerde de rust terug.

Collectieve acties bij de bevrijding richtten zich zo goed als nooit tot burgemeesters of andere lokale gezagsdragers, al deelde hier en daar wel een agent in de klappen. De gebeurtenissen in Merchtem waren echter eerder uitzonderlijk. Daar had de bezetter in de zomer van 1918 Jan De Roy aangesteld, een van de enige openlijk activistische burgemeesters⁵⁴⁵. Op het einde van de oorlog brak dit de burgemeester in kwestie zuur op. Zich zeer bewust van zijn gebrek aan legitimiteit besloot hij om nog voor de bevrijding te vluchten naar Nederland⁵⁴⁶. Op die manier ontsnapte hij ook aan represailles. Inwoners drongen zijn huis binnen en brachten er vernielingen aan.

Burgemeesters en lokale autoriteiten speelden tijdens die bewuste periode vaak nog om andere redenen een zeer zichtbare rol. De bevrijding bood hen namelijk de mogelijkheid om opnieuw openlijk hun macht te etaleren als de enige legitieme hoeders van de Belgische en Franse staat. Zo deden burgemeesters er alles aan om de eerste Belgische en Franse soldaten officieel te verwelkomen. In Fourmies bijvoorbeeld noteerde een getuige dat burgemeester Coppeaux zich bij de aankomst van de Franse troepen naar de rand van de stad spoedde en voor de gelegenheid zijn sjerp omgordde. Na zijn 11 maanden durende gevangenschap in Avesnes diende het kunnen ontvangen van de Franse troepen voor hem als herbevestiging van zijn gezag. Het claimen van die voorname positie van ‘verwelkomeer’ maakte bij heel wat burgemeesters deel uit van een bredere tactiek. Het opzet was dubbel. Enerzijds streefden zij er zo naar om zich te vereenzelvigen met het prestige van de bevrijders, de Belgische, Franse of geallieerde soldaten. Zo gaven zij aan zowel de bevolking als de bevrijders het signaal dat zij nog steeds het enige legitieme bestuur uitmaakten. Anderzijds betrof het een praktische kwestie om snel afspraken te maken over het gedeelde bestuur met de militaire overheid en in het bijzonder de ordehandhaving en de voedselvoorziening.

⁵⁴⁵ Jan De Roy werd burgemeester benoemd in de zomer van 1918. Zie hiervoor o.m.: Luc Vandeweyer, “Het conflict tussen patriotten en activisten...”, p. 623 e.v. Voor de houding van burgemeesters ten aanzien van het activisme verwijst ik naar het volgende hoofdstuk.

⁵⁴⁶ ARA, ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers van burgemeesters, 771, Merchtem, Brief van de procureur des Konings aan de Procureur-Generaal, 07/02/1919.

8. Conclusie

Hebben de verzwakking van het politionele gezag, de politiek van de Duitse bezetter en de stijgende criminaliteit onder de bezetting geleid tot een uitholling van het geweldmonopolie en een ‘crisis van het staatsgezag’ zoals enkele historici recent argumenteerden? Hoewel meer onderzoek nodig blijft om deze complexe vraag ten volle te beantwoorden, reikt dit onderzoek wel enkele nieuwe conclusies aan. Zo is de bewuste hypothese te scherp geformuleerd. Door het vraagstuk van de ordehandhaving van onderuit te bestuderen, kwam aan het licht dat het geschetste beeld van de ‘desintegratie van het staatsgezag’ minstens sterke nuancering verdient. Dit hoofdstuk bracht de vele initiatieven die de Belgische en Franse burgemeesters ondernamen in kaart. Zo’n aanpak verschilt van die van andere historici die vooral focussen op het wegvallen van de Rijkswacht, de staking van de magistratuur, de politiek van de bezetter, enz. De idee van een volstreekte machteloosheid of complete lokale desorganisatie klopt niet. Het tegendeel leek eerder waar. In beide landen toonden burgemeesters zich van hun meest inventieve en veerkrachtige kant. Ondanks de soms bijzonder moeilijke omstandigheden deden zij wat mogelijk was. Niet al hun initiatieven ressorteerden even veel effect (sommigen mislukten zelfs faliekant) en het lokale politiegezag holde zeker en vast ook uit, maar burgemeesters bleven wel pogingen ondernemen en probeerden zo in te spelen op de verzuchtingen van de lokale bevolking.

Essentieel voor en goed begrip van de moeilijke situatie waarin de burgemeesters en lokale politiekorpsen zich bevonden, is de desorganisatie van het lokale bestuursniveau tijdens de invasie in de zomer en herfst van 1914. Die trof ook de lokale politionele organisatie zwaar. De impact hiervan was evenwel niet overal gelijk. Net als op het lokale politieke niveau meer algemeen, bleken de gevolgen van dit alles meer ingrijpend in Noord-Frankrijk. Daar ontregelden de postverlating en mobilisatie de lokale politiediensten sterker dan in België. En ook in de onmiddellijke daaropvolgende periode hadden de Franse burgemeesters er verhoudingsgewijs meer moeite mee om zich te reorganiseren dan hun Belgische collega’s. Het feit dat de militaire bezetter in de Etappengebieden sterker ingreep en strikter toekeek op het functioneren en de organisatie van de lokale agenten verklaart dit in belangrijke mate. Maar ook de bestuurlijke desorganisatie van de magistratuur diepte deze verschillen nog verder uit. In het ‘Belgische’ Generalgouvernement slaagde die laatste erin om de werking min of meer te handhaven en zelfs het lokale politionele herstel aan te sturen. In de gebieden het dichtst bij het front – en dan bijzonderlijk in Noord-Frankrijk – lukte dit heel wat minder.

Het effectief van de lokale politiekorpsen viel overal terug. Soms bleek een burgemeester na de invasie nauwelijks nog over de helft van zijn vooroorlogse aantal agenten te beschikken. De impact van deze geslonken aantallen liet zich duidelijk voelen, dit vooral in de rurale maar ook in de stedelijke contexten. Lokale overheden streefden

ernaar om de uitgedunde korpsen opnieuw aan te vullen. Zo benoemden zij nieuwe agenten of gingen zij over tot tijdelijke aanstellingen van hulpagenten (vaak slechts voor de duur van de oorlog). Het bleek allesbehalve een sinecure om de vooroorlogse aantallen, kwaliteit of effectiviteit te evenaren. De gebrekkige bewapening, de aanwezigheid van de Duitse bezetter en het ontbreken van leger en Rijkswacht (en dus van de belangrijkste politiekraacht die over de gemeentegrenzen heen opereerde), lagen daar mee aan de basis van. Dat terzelfdertijd ook hun takenpakket en de criminaliteit sterk stegen, deed daar zeker geen goed aan.

Wanneer het benoemen van nieuwe agenten financieel of politiek niet haalbaar bleek, greep het merendeel van de Belgische en Franse burgemeesters terug naar een optie die ook al in vroeger jaren zijn deugd had bewezen: het uitbesteden van ordehandhaving aan 'gewone' burgers. Dit toonde zich in verschillende gedaanten: van groots opgezette burgerpolitiekorpsen in steden als Antwerpen, tot nachtwakers, tijdelijke veldwachters, anti-smokkel of voedseldiefstalbrigades, enz. in kleinere gemeenten. Gemeentebesturen droegen meestal zowel de kosten als de verantwoordelijkheid en lieten de supervisie aan de nog aanwezige professionele agenten. Maar in sommige gevallen gebeurde het ook dat burgemeesters tijdens oogst- of crisisperiodes aan landbouwers of andere voedselproducenten het initiatief lieten om met eigen middelen boerenwachten of andere vormen van privé-bewaking op te zetten. Het lijkt erop dat burgemeesters daar in bezet België, en dan vooral in het Generalgouvernement, massaler en sneller toe overgingen dan hun collega's in Frankrijk. Wijst dit er ook op dat die eerste een grotere wendbaarheid toonden? Of was het louter de bezettingscontext die hen dit meer toestond dan in de Etappengebieden? Op beide vragen is het antwoord positief. De twee versterkten elkaar, maar de impact van het bezettingsregime lijkt van meer doorslaggevend belang.

Welke burgemeesters en lokale politieagenten er nu verhoudingsgewijs het meest aan lokale autonomie inboetten voor wat betreft het handhaven van de orde, blijft moeilijk in te schatten. Aan de ene kant was er de veel sterkere greep van de bezetter op de politiekorpsen in de Etappengebieden. Daar trok de Duitse bezetter het laken autoritair naar zich toe, niet in het minst op het platteland. De weinige veldwachters of lokale agenten die daar (nog) actief waren, zagen hun machtsbasis en daadkracht fors inkrimpen. Officieel bleven zij in functie, maar over veel reële macht beschikten zij niet meer. Voor de sanctionering van de inbreuken die zij vaststelden, hingen zij veelal af van de Kommandanturen. Aan de andere kant was het ontegensprekelijk zo dat de burgemeesters uit Generalgouvernement hun autonomie sterker aangetast zagen door de machtsgreep van het NCHV. In theorie was er voor wat betreft het vraagstuk van de ordehandhaving geen derde machtsblok naast de bezetter en de lokale besturen die bevoegdheden naar zich toe trok zoals dat wel gebeurde in het voedselvraagstuk. Formeel gezien behoorde het handhaven van de orde immers toe aan de bezettingsmacht. Het internationale oorlogsrecht (Conventies van Den Haag, 1907) was daar zeer duidelijk over. Maar uit de praktijk op het terrein kwam een ander beeld naar voor. Zo bleken het

NCHV en in mindere mate het CANF wel degelijk politionele taken naar zich toe te trekken. Gezien de sterke positie van die eerste, en dan zeker in het Generalgouvernement, lukte het NCHV daar meer in dan het CANF. Als staat in de staat eigende het NCHV zich het recht toe om gebruik te maken van lokale agenten en de magistratuur om haar eigen reglementen afgedwongen te zien. Vooral tijdens tweede helft van de bezetting was de inmenging verregaand. Dat burgemeesters en lokale agenten daar maar zelden (openlijk) een probleem van lijken te hebben gemaakt, is frappant en bewijst nogmaals over welke legitimiteit deze officieuze statelijke organisatie beschikte. Gezien de scheiding tussen de lokale overheden en CANF-afdelingen minder duidelijk afgebakend was, gebeurde het in Noord-Frankrijk zeker ook dat lokale agenten taken kregen van het CANF. Maar net door die nauwere verstrengeling, voelde dit voor de burgemeesters minder aan als een aantasting van hun lokale autonomie.

De oorlogscontext zorgde ervoor dat de werklust van burgemeesters sterk toenam. Dat was op het vlak van ordehandhaving niet anders. De opdrachten waren talrijk, de uitdaging groot en de middelen beperkt. Samengevat bestond het takenpakket uit drie grote delen. Een eerste behelsde de verderzetting van de vooroorlogse taken. Het ging dan onder meer om toezicht op openbare ruimtes, patrouillewerk, regelen van verkeer, vaststellingen doen, allerhande controles uitvoeren, enz. Een tweede taak was het uitvoeren van de bevelen van de bezetter. Met deze nieuwe meesters kwamen er ook heel wat nieuwe wetten en verordeningen. Lokale agenten dienden deze mee uit te voeren of op te volgen. Een derde bron van werk kwam er als gevolg van de moeilijke sociaaleconomische omstandigheden in de bezette gebieden. Bijzonderlijk de voedselschaarste, de organisatie van de vele hulpinitiatieven en de algehele malaise die de bevolking zwaar troffen, creëerden heel wat werk. Zo stak overal de 'criminalité de subsistance' opnieuw sterk de kop op en heerste er onder verschillende lagen van de bevolking grote bezorgdheid om zij die de vele nieuwe regels niet volgden of van de situatie gebruik maakten om zich op onrechtmatige wijze te verrijken.

De Duitse bezetter liet er geen misverstanden over bestaan. Het handhaven van de orde in de gebieden achter het front was een essentieel element van zijn bezettingspolitiek. De veiligheid van de troepen en de logistieke ondersteuning van de oorlogsinspanningen vereisten dat. Toch leidde die betrachting niet tot de conclusie dat de Belgische en Franse politieagenten maar beter rechtstreeks onder hun commando kwamen. Zij kozen er eerder voor om de politiekorpsen te controleren en aan te sturen. Burgemeesters dwongen zij om bevelen uit te voeren. Grootschalige politiehervormingen naar Duits model bleven uit. In de belangrijkste stedelijke centra centraliseerde men enkele diensten, maar dat lijkt vooral ingegeven te zijn geweest door een streven naar meer efficiëntie. Het duidelijkste voorbeeld was de Sittenpolizei die men in de provinciehoofdsteden van het Generalgouvernement liet inrichten. De bestaande vooroorlogse stedelijke diensten breidde men uit, en een nauwe samenwerking met de Duitse agenten kwam tot stand. In de Etappengebieden ging men daar niet toe over. Al trok de Duitse legerleiding de controle

over de prostitutie daar wel al snel naar zich toe. Lokale politiediensten verleenden in dat systeem nog medewerking, maar waren rechtstreeks ondergeschikt aan de Duitse diensten.

De samenwerking tussen de bezetter en de lokale politiediensten ging in sommige gevallen zeer ver. Voor de bezetter was er geen andere optie. Zelf beschikte hij niet over het nodige personeel om de bezette gebieden onder controle te houden. Het inschakelen van de lokale diensten was daarom essentieel voor hem. Burgemeesters hoopten dan weer om door samen te werken een zekere vorm van controle te behouden en zo de bevolking het meest van dienst te kunnen zijn. Naargelang de kwestie stonden burgemeesters en agenten meer of minder weigerachtig tegenover samenwerking met de bezetter. Dat die samenwerking in het prostitutievraagstuk wel gemakkelijker werd aangegaan, levert voer voor de these dat wanneer de belangen convergeerden, samenwerking meer opportuun werd geacht. Dat kwam ook zeer duidelijk naar voor in bestrijden van bepaalde misbruiken in de voedselkwestie. In zo'n geval hadden burgemeesters er minder bezwaren tegen om hun medewerking te verlenen. Zo'n politiek van (soms verregaande) samenwerking bestond niet van bij het begin van de bezetting. Concrete afspraken over bevoegdheden en taken zette men in die eerste dagen niet op papier. Vooral in de grootste steden met de belangrijkste politiekorpsen lijken de betrokken leidinggevenden eind 1914 samengezeten te hebben om afspraken te maken. In het merendeel van de gevallen kwamen zulke afspraken meer al doende tot stand. Dat burgemeesters bereid bleken om een politiek van verregaande samenwerking te voeren, impliceert niet dat die samenwerking onbegrensd was of welwillend verliep. Zij beseften namelijk zeer goed dat er voor de bezetter maar één zaak telde, namelijk zijn eigen belangen. Dat werd bijvoorbeeld zeer duidelijk wanneer burgemeesters woekeraars probeerden aan te pakken die voor Duitse rekening werkten. Die malafide handelaars genoten Duitse bescherming en konden het zo verhinderen dat de lokale politiediensten ingrepen. Burgemeesters waren dus niet blind voor de mogelijke negatieve gevolgen van hun samenwerking. Zolang het in zekere zin de eigen belangen niet schaadde of de bevolking in gevaar bracht, kon er gepraat worden. Dat was de enige mogelijkheid om een zekere vorm van invloed en controle te behouden.

Van lokale agenten verwachtte de bezetter niet dat zij 'vuile handen' maakten. Zo lijkt hij maar zelden of nooit gerekend te hebben op de medewerking van agenten wanneer hij een onderzoek voerde naar inwoners die anti-Duitse daden hadden gesteld of wanneer hij een clandestien netwerk wilde oprollen. In het Generalgouvernement bekrachtigde von Bissing die zienswijze met een verordening in oktober 1916. Evident was de lijn tussen het al dan niet rechtstreeks dienen van de Duitse politieke of militaire belangen niet altijd even duidelijk afgebakend. Burgemeesters waren dan ook voorzichtig wanneer hen gevraagd werd om informatie over bepaalde inwoners te overhandigen wanneer die het risico liepen door de bezetter vervolgd te worden. In de Etappengebieden deinsde de bezetter er veel minder voor terug om samenwerking te eisen van lokale overheden in meer netelige kwesties. Zeker tijdens crisissituaties aarzelde de bezetter niet. Dit expliciet weigeren lag

moelijk, te meer omdat de bezetter er vaak terzelfdertijd dreigde met collectieve sancties of een inperking van hun functioneren. Zo kwamen agenten en burgemeesters nu en dan in een lastig parket terecht wanneer zij bepaalde bevelen ten uitvoer brachten zoals de opeisingen van materiaal, levensmiddelen, arbeid en vooral mensen. Dit kon een schijn van medeplichtigheid wekken, wat dan veelal ressorteerde in verwijten aan hun adres.

Politiewerk onder de bezetting stond niet alleen in het teken van de eisen van de bezetter. Zo slaagden burgemeesters er zeker nog in om, naargelang de specifieke lokale context, autonoom prioriteiten te bepalen. Het merendeel van de aandacht ging dan in hoofdzaak naar de gevolgen van de sociaaleconomische crisis, de voedselschaarste en de toename van ‘criminalité de subsistance’ die het voor gevolg had. Zoals al aan bod kwam in de vorige hoofdstukken verwachtte de lokale bevolking van burgemeesters dat zij toezagen op een zo rechtvaardig mogelijke voedselbedeling. Ordehandhaving en voedselpolitiek waren in die zin dan ook een en ondeelbaar. Wie zich niet aan de geschreven (en ongeschreven) regels hield, diende daarvoor gestraft. Stedelingen en anderen die het moeilijk hadden om rond te komen wilden de misbruiken van woekeraars en landbouwers aangepakt zien. Zij die voedsel produceerden of het elders aan de man brachten, wilden dan weer de bescherming van hun productie en voorraden. Makkelijk was dat niet om gewassen op het platteland te bewaken. De bezetter verbood het namelijk vanaf 1916 stelselmatig om patrouilles met werkloze mannen toezicht te laten uitoefenen. De bezetter liet enkel het benoemen van nieuwe agenten toe, een te dure oplossing voor de gemeentebesturen. Alleen tijdens oogstmomenten toonde hij zich bereid om daar een uitzondering op te maken. In de steden lijkt het uitbreiden van zulke hulpkorpsen om te assisteren bij het vele extra werk vlotter te zijn verlopen. Toch kon de inzet van deze nauwelijks opgeleide hulpagenten bezwaarlijk een echt succes genoemd worden, niet in de steden en niet op het platteland. Daar waren hun autoriteit en daadkracht, evenals de geboekte resultaten te beperkt voor. Voornamelijk tijdens de tweede helft van de bezetting, en dan bijzonderlijk de crisissituaties in de winters van 1916 en 1917, gingen burgemeesters hun prioriteiten steeds meer in deze zin definiëren. Toezicht houden op markten, controles van de voedselkwaliteit, wachtlopen tijdens oogstperiodes, bewakingsopdrachten uitvoeren aan bedelingslokalen, smokkel aan banden leggen, voedseldiefstal bestrijden, enz. Het waren allemaal taken die aan belang wonnen als gevolg van de steeds slechter wordende levensomstandigheden.

Net zoals ook meer algemeen het geval was bij burgemeesters, was de legitimiteit van de lokale politieagenten en hun tijdens de oorlog benoemde collega's geen vaststaand gegeven. De lastige kwesties waarmee zij nu en dan geconfronteerd werden, gaven aanleiding tot fricties en konden voor gevolg hebben dat hun legitimiteit erodeerde. Zeker in relatie tot de bevelen van de bezettingsmacht was dat zeer duidelijk het geval. Hun ‘aandeel’ in de verplichte tewerkstelling bijvoorbeeld, toont dat zeer goed aan. Wanneer lokale agenten opgevorderd werden en Duitse soldaten vergezelden bij opeisingen of wanneer zij, en dan voornamelijk in de Etappengebieden, zelf mannen gingen zoeken om

verplicht te gaan werken voor de bezetter, namen inwoners hen dit niet in dank af. In zo'n geval zag men de agenten als medeplichtig en voelden de betrokken inwoners zich onrechtvaardig behandeld. Ook als gevolg van de sociaaleconomische problemen boetten agenten aan legitimiteit in. In het bijzonder de tijdens de oorlog benoemde agenten en burgerpolitie kregen het vaak hard te verduren. Zij genoten maar weinig aanzien. Regelmatig kregen zij of andere lokale agenten het verwijt te horen dat zij eerder deel van het probleem waren dan van de oplossing. In plaats van de strijd aan te gaan met de grote woekeraars en anderen die voedsel achterhielden of aan vele hogere prijzen verkochten, richtten zij zich op de spreekwoordelijke kleine man of vrouw die hier en daar iets stal om te kunnen overleven. Aan de kern van het probleem wilden zij in die redenering niet raken. Integendeel, wijdverspreid was de opvatting dat de hulpagenten en andere waakploegen die postjes in de eerste plaats hadden aangenomen om zichzelf te kunnen bedienen. De idee leefde dat zij vanuit die geprivilegieerde positie misbruik maakten, onder meer om gestolen voedsel in beslag te kunnen nemen en voor zichzelf te houden. Dat net dit verwijt vaker te horen was, is niet verwonderlijk. Het vond oorsprong in de onvrede die er leefde onder agenten en aanverwante diensten. Voornamelijk tijdens de tweede helft van de bezetting klaagden zij over de karige verloning en het feit dat ook zij veelal aangewezen waren op de voedselbedelingen.

In de laatste maanden en weken van de oorlog, bemoeilijken enkele externe factoren het functioneren van de lokale agenten sterk. Het duidelijkst was dit in Noord-Frankrijk het geval. Het Duitse terugtrekken achter de Hindenburglinie en dan vooral de daaropvolgende mislukking van het Lenteoffensief dwongen de bezetter om zich terug te trekken. Overal ging dat gepaard met grote vernielingen en grootschalige evacuaties. Steden en gemeenten die in de vuurlinie kwamen of dreigden te komen liggen, liepen gedwongen leeg. Ook politieagenten kregen veelal de opdracht om de stad te verlaten. Het gevolg was dat er net zoals in Rijsel op heel wat plaatsen een machtsvacuüm ontstond. In bezet België waren de problemen van een ander niveau. Agenten hadden er de handen vol met de opvang van de vele Franse vluchtelingen die er strandden. Maar uiteindelijk was het toch vooral de staking van de magistratuur vanaf februari 1918 die de meeste moeilijkheden met zich meebracht voor de agenten. De bezetter nam een deel van de taken over met de oprichting van eigen rechtbanken, maar de verwarring onder de betrokken agenten lijkt groot te zijn geweest. De Duitse magistraten stelden strenge eisen aan de agenten en verwachtten dat alles verder bleef functioneren zoals voorheen. Dat was allerminst gemakkelijk, en lijkt de agenten in kwestie vooral meer werk te hebben opgeleverd.

Pas in de laatste dagen en weken van de oorlog nam ook de chaos in het bezette België toe. De implosie van het Duitse leger en de oprichting van de 'Soldatenraden' in enkele van de belangrijkste stedelijke centra waren daar de duidelijkste voorbeelden van. Net als in Brussel, Luik en elders greep deze ook in Antwerpen de macht. Op verschillende plaatsen in de stad kwam het tot opstootjes en sloegen soldaten aan het muiten. Maar ook

de lokale bevolking deed zijn duit in het zakje doen en ging – net als Duitse soldaten - over tot plunderingen op de kaaien en in de voedsellokalen. Niettegenstaande de politie en het burgerkorps, nochtans kort ervoor uitgebreid en ‘voorbereid’ op de ‘sortie de guerre’, heel wat moeilijkheden ondervonden om de situatie onder controle te krijgen, liepen de zaak nooit echt uit de hand. De kalmte lijkt vrij snel te zijn teruggekeerd. Zo bleven de lijnen tussen het stadsbestuur en de Soldatenraad ook tijdens die woelige novemberdagen open.

Op 11 november 1918 zwegen de wapens. Niettegenstaande een significant deel van Noord-Frankrijk op dat moment al enkele weken bevrijd was, bleven de malaise en problemen er niet te overzien. Toch trokken er in die dagen overal uitzinnige massa’s de straat op. Vooral in Noord-Frankrijk zadelde dit de sterk uitgedunde politiekorpsen met problemen op. Zeker wanneer de uitgelaten sfeer hier en daar omsloeg om in volkswoede, was het voor hen moeilijk om de zaken in de hand te houden. Meer dan in bevrijd Frankrijk ging de bevolking in bevrijd België over tot acties tegen inwoners die zich onder de bezetting op de ene of andere manier buiten de lokale gemeenschap hadden geplaatst of daarvan verdacht werden. Gezien het feit dat de desorganisatie van de lokale politiediensten in Noord-Frankrijk veel ingrijpender was dan in België, kan dit verbazen. Van een rechtstreeks verband tussen de politionele aanwezigheid en de mate waarin men (vermeende) handlangers van de bezetter aanpakte, lijkt dus geen sprake. Dat men in die dagen nauwelijks of geen burgemeesters of lokale agenten viseerde, een spreekwoordelijke uitzondering op de regel niet te na-gesproken, is veelzeggend. Het suggereert namelijk dat de legitimiteit van de Belgische en Noord-Franse burgemeesters, ondanks de vele heikele kwesties waarmee zij vier jaar lang geconfronteerd werden, overeind bleef. Hoe dat kon gebeuren en op welke manier burgemeesters daar al dan niet in slaagden, staat centraal in het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 8: Uitvoerders van beleid en beschermheren van de lokale bevolking: onderhandelingen met de bezetter

1. Inleiding

Net zoals tijdens Wereldoorlog II zou gebeuren, besloot de Duitse bezetter om de populaire socialistische burgemeester van Roubaix, Jean-Baptiste Lebas, in 1915 naar Duitsland over te brengen. Terwijl hij begin 1942 ondergedoken een clandestiene verzetskrant leidde, had hij 27 jaar eerder geweigerd om een lijst met namen van jonge werkloze inwoners te overhandigen¹. Tweemaal leverde deze ferme patriottische houding de burgemeester na de oorlog een verzetsaureool op. Echt representatief is het geval Lebas evenwel niet. Maar weinig Belgische of Noord-Franse burgemeesters werden tijdens hun carrière twee keer geconfronteerd met een Duitse bezettingsmacht die netelige kwesties voorschotelde. Toch weerhield dit er sommige WOII-bezettingshistorici niet van om de houding van burgemeesters en lokale notabelen lange tijd te interpreteren in typische WOII-concepten als ‘verzet’, ‘accommodatie’ of ‘collaboratie’². Pas het laatste decennium kwam daar met mondjesmaat verandering in³. Onderzoekers benadrukten het essentiële verschil in politieke context en gingen zich, in het spoor van vernieuwend ’40-’45-

¹ Jean Piat, *Jean Lebas...*, p. 107-112 en Nico Wouters, *Mayoral collaboration...*, p. 49 en 231.

² Bijvoorbeeld: Annette Becker, *Les cicatrices rouges...*, p. 249 e.v. en Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 238-243 en p. 297.

³ Naast het overnemen van deze categorieën, toonden historici interesse voor de vraag of ‘verzet’ en ‘collaboratie’ ook een specifieke WOII-vertaling hadden. Men ging hen als afzonderlijke en uitzonderlijke fenomenen bestuderen. Bijvoorbeeld: Emmanuel Debruyne, “Combattre l’occupant en Belgique et dans les départements français occupés en 1914-1918. “Une résistance avant la lettre?””, *Vingtième Siècle. Revue d’Histoire*, 2012, 115, 3, p. 15-30.

onderzoek, hoe langer hoe meer hoeden voor al te reductionistische categorieën⁴. Dat dit zeker geen eenvoudige opdracht is, blijkt uit het recente onderzoek van de Britse historicus James Connolly over bezet Frankrijk. Ook hij zet zich expliciet af tegen manicheïstische denkschema's en stelt de idee voor van een bredere 'culture de l'occupé'⁵. Die vernieuwende invalshoek liet hem toe om een breder palet aan gedragingen en percepties te analyseren dan tot daarvoor gebeurde⁶. Centraal stond de vraag naar wat de bevolking beschouwde als acceptabel of onacceptabel gedrag. Cruciaal voor die gedragstandaarden was de positie van burgemeesters en andere notabelen, aldus Connolly. Hun houding bestudeerde hij onder de noemer van zowel 'respectable resistance', 'notable protests' als 'mauvaise conduite'⁷. Hoewel deze categorieën tot heel wat nieuwe inzichten hebben geleid, blijven ze voor een studie naar de positie van burgemeesters ten aanzien van de bezetter al te binair. Ze zeggen enkel iets over 'the extremes of occupied life' en laten te weinig ruimte voor meer complexe lokale variaties⁸. Gelijkaardige overwegingen vormden ook het uitgangspunt van Philippe Salson. Niet geheel toevallig omschreef hij de oorlogsjaren van de burgemeesters uit het bezette Aisne-departement als 'les années grises'. Doel van zijn studie was om het tot op vandaag dominante beeld over lokale overheden in de Franse historiografie te deconstrueren. Hij argumenteerde dat de belangrijkste overzichtswerken nog al te vaak het discours uit onmiddellijke naoorlogse publicaties reproduceren. Dat was martyrologisch van inslag en schetste vooral een duaal beeld van de burgemeesterspositie: of zij incarneerden openlijk patriottische verzet, of zij stonden volledig machteloos ten overstaan van de bezettingsmachine. Geïnspireerd door meer sociologische benaderingen wilde Salson vooral de praktijken op het terrein analyseren en de actierepertoires van burgemeesters blootleggen⁹.

Voorliggend hoofdstuk heeft de ambitie om op deze recente verschuivingen in het onderzoek verder te bouwen. Maar eerder dan opnieuw een poging te doen om de mate van samen- of tegenwerking door de Belgische en Noord-Franse burgemeesters te catalogeren, opteert dit onderzoek ervoor om te vertrekken vanuit de specifieke problemen waar zij mee geconfronteerd werden. Die konden namelijk verschillen van land tot land en naargelang de bezettingsregio. Enkel zo kan dus een meer gedifferentieerd beeld naar voor komen met voldoende aandacht voor keuzemogelijkheden, verandering, discussies en de specifieke lokale politieke context. Met dit doel voor ogen gaat dit hoofdstuk na hoe

⁴ Deze bemerking is geenszins nieuw. Voor gelijkaardige bemerkingen: Benoît Majerus, "Guerre et occupations...", p. 221-229. Connolly en Salson maakten daar in hun doctoraatsonderzoek een speerpunt van: James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 12 e.v. en Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 739 e.v.

⁵ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 12.

⁶ Connolly's wilde voornamelijk de doorwerking van het naoorlogse discours doorbreken: James Connolly, "The history of Occupied Northern France...", p. 35-37.

⁷ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 43-267.

⁸ Connolly gaf dit zelf al eerder aan: James Connolly, "The history of Occupied Northern France...", p. 35-37.

⁹ Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 409.

burgemeesters ingeschakeld werden in die aspecten van de bezettingspolitiek die exclusief Duitse doeleinden dienden en rechtstreeks indruisten tegen de belangen van de lokale bevolking en de Belgische en Franse staat. Daarbij is het niet alleen van belang om na te gaan hoe burgemeesters in de praktijk op deze heikele bezettingskwesties reageerden, er moet ook gepeild worden naar de (lokale) politieke gevolgen. Dat historici nog maar weinig aandacht hadden voor die laatste vraag kan verbazen. Dossiers als de Flamenpolitiek, de oorlogsbelastingen, de verplichte tewerkstelling en de deportaties van arbeiders brachten burgemeesters namelijk in een lastig parket. Plotsklaps zagen zij zich geconfronteerd met complexe eisen en bevelen die indruisten tegen nationale wetgeving en zelfs het internationaal oorlogsrecht. Dergelijke ingrijpende kwesties tastten hun machtsbasis en legitimiteit rechtstreeks aan.

De structuur van dit hoofdstuk bestaat uit twee delen. Het eerste deel be vraagt de houding die burgemeesters aannamen naargelang de kwesties en de politieke impact ervan. Hoe dienden deze problemen zich nu aan? Op welke manier verliepen de discussies met de bezetter? Wat bepaalde de uitkomst ervan? Beschikten burgemeesters nog over enige onderhandelingsmarge in het steekspel met de bezetter, en hoe veruitwendigde zich dat dan? Wat bepaalde hun positie? Was deze aan verandering onderhevig? Kwamen er reacties vanuit de bevolking? In het tweede deel staat de vraag centraal hoe burgemeesters probeerden om die moeilijke keuzes, complexe houding en gewrongen posities te legitimeren. Op welke manier paktten zij dit aan? Hoe succesvol was dit?

2. De oorlogsbelastingen: tussen ‘financialisation du pouvoir’, protest en lokale politieke spanningen in Noord-Frankrijk

Vanaf eind 1914 legde het Duitse opperbevel zware oorlogsbelastingen op aan de bezette gebieden¹⁰. Hiervoor beriep de bezettingsadministratie zich op de Conventies van Den Haag (Art. 48 en 49)¹¹. Net zoals in 1870-1871 was gebeurd, hoopte de overheerser om zo

¹⁰ Voor de bredere context van de Duitse belastingpolitiek: André Hardeweyn, “Een vergeten generale...”, p. 188 e.v.

¹¹ Voor de bewuste artikels 48 en 49 over belastingen onder de bezetting: Art. 48. ‘If, in the territory occupied, the occupant collects the taxes, dues, and tolls imposed for the benefit of the State, he shall do so, as far as is possible, in accordance with the rules of assessment and incidence in force, and shall in consequence be bound to defray the expenses of the administration of the occupied territory to the same extent as the legitimate Government was so bound’ en Art. 49. ‘If, in addition to the taxes mentioned in the above article, the occupant

in eerste instantie de bezettingskosten te dekken en te voorzien in het levensonderhoud van de troepen. Daarnaast was het zaak om systematisch zoveel mogelijk geld aan de bezette gebieden te onttrekken¹². Er werd gehoopt dat zij een deel van de oorlogskosten zouden dragen¹³.

Een nationaal probleem in bezet België

Volledig in de lijn met de idee van een korte oorlog, onderwierp de bezetter de belangrijkste stedelijke centra Luik, Brussel en Antwerpen tijdens de periode van de bewegingsoorlog aan afzonderlijke oorlogsheffingen¹⁴. Van de stad Antwerpen alleen al eiste de bezetter in eerste instantie zo'n 50 miljoen fr. Een bedrag dat later, na hevige tegenkanting van het stadsbestuur, zou bijgesteld worden naar 15 miljoen¹⁵. Vanaf eind 1914 gooide het bestuur van het Generalgouvernement het over een andere boeg¹⁶. Onder meer het vastlopen van het front en de omstandige discussies met het Brusselse stadsbestuur die leidden tot de deportatie van Adolphe Max, gaven dit mee in¹⁷. Vanaf dan legde de bezetter het Belgische grondgebied een oorlogsbelasting op van 480 miljoen voor het eerste oorlogsjaar, maandelijks af te betalen. Door het gebrek aan één centraal gezag, bestond het compromis er na lange discussies in dat de provinciebesturen hiervoor zouden instaan. Die laatsten stemden hier mee in op voorwaarde dat 'le régime de réquisitions non payées prit fin et que les réquisitions déjà effectuées fussent promptement payées'¹⁸. Voor de betaling konden de provinciebesturen rekenen op de hulp van de machtige Société Générale. Die ontpopte zich langzaamaan tot een tijdelijke Nationale Bank in oorlogstijd¹⁹. Als nieuwe emissiebank regelde zij samen met een bankenconsortium de financiering²⁰. De bezetter duldde deze situatie en stimuleerde een

levies other money contributions in the occupied territory, this shall only be for the needs of the army or of the administration of the territory in question'. Zie: (https://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp#art49).

¹² Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 107.

¹³ Reinhold Zilch, "Grundzüge der finanziellen Besatzungspolitik des deutschen Imperialismus im ersten Weltkrieg", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1980, 1, p. 65.

¹⁴ Zilch benadrukte dat de financiële kant van de bezettingspolitiek niet of nauwelijks voorbereid was. Het Schlieffenplan voorzag een korte oorlog. De financiën zou men na de oorlog wel regelen tijdens de vredesbesprekingen.

¹⁵ Christophe Supprian Schmidt, *The Antwerp Question...*, p. 163 en *Verslag over de oorlogsgebeurtenissen...*, p. 66. Omstreeks midden december 1914 was er al zo'n 15 miljoen betaald. Het protest van het stadsbestuur leidde tot een kortstondige arrestatie van IC-voorzitter Louis Franck. Zie: Maurice Gauchez, *Louis Franck. Note biographique suivie d'un choix de discours et essais*, Antwerpen, 1927, p. 63.

¹⁶ Fernand Baudhuin, *Histoire économique de la Belgique (1914-1939)*, Tome 1, Brussel, 1944, p. 41.

¹⁷ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, ODV, p. 44-45.

¹⁸ Edgard Castelein, *Les réquisitions 'en masse' à Anvers: et la contribution de guerre*, Antwerpen, 1918, p. 28.

¹⁹ André Hardeweyn, "Een vergeten generale...", p. 188.

²⁰ Herman Vander Wee en Monique Verbreyt, *De Generale Bank. Een permanente uitdaging*, Tiel, 1997, p. 135-148.

deel van de hervormingen. Hij hoopte zo de oorlogsbelastingen betaald te krijgen zonder dat zijn eigen monetaire systeem daardoor ontgeld raakte²¹. Ondanks de jaarlijks terugkerende discussies over de stijgende bedragen, bleven de krijtdijnen van deze regeling vier jaar lang zo goed als onveranderd²².

‘Une financialisation du pouvoir’ in Noord-Frankrijk

Terwijl de oorlogsbelastingen in bezet België een zaak waren die de provinciebesturen samen met enkele financiële topadviseurs van de Société Générale afhandelden, paste de Duitse legertop in bezet Frankrijk noodgedwongen een andere strategie toe. De betrachtingen waren dezelfde maar de praktische uitwerking verschilde grondig. De structuur en aard van het bezettingsregime werkten dit in de hand²³. Van systematisch overleg met de prefecten, sous-prefecten of andere vertegenwoordigers van het centrale gezag om tot een gelijkaardige regeling te komen, was geen sprake. Wel integendeel, de prefect van het Noorden stelde zich bijzonder recalcitrant op en weigerde elke medewerking aan de bezetter²⁴. Minstens even belangrijk was ook het ontbreken van een machtige financiële speler, zoals de Société Générale in België, met brede vertakkingen over bezet Frankrijk. De Etappendiensten vorderden de oorlogsheffingen rechtstreeks bij de stads- en gemeentebesturen. Het gevolg was dat de betaling van de oorlogsbelastingen er vier jaar lang een heet politiek hangijzer zou blijven met een verregaande impact op de lokale bestuurlijke organisatie. In het bijzonder de machtsbasis van de belangrijkste burgemeesters uit de hoofdplaatsen breidde als gevolg hiervan sterk uit²⁵. Robert Vandenbussche stipte dit aan als het belangrijkste kenmerk van de ‘municipalisation du pouvoir’, net omdat de prefecten de financiële machtsbasis en autonomie van burgemeesters voor de oorlog nog sterk inperkten²⁶. Deze bevoegdheidsuitbreiding voor de burgemeesters van de belangrijkste steden was zeker niet het enige gevolg van deze Duitse politiek. De grote sommen geld die de bezetter eiste, deden de spanningen overall

²¹ Dirk Luyten, “War Finance (Belgium)”, in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, 2014.

²² Een overeenkomst tussen de top van het Duitse Vierde leger en het Generalgouvernement bekrachtigde dit ook voor de Belgische Etappengebieden.

²³ Ludwig von Kohler, *Die Staatsverwaltung...*, p. 60: ‘Deutschland sowohl wie die besetzten französischen Gebiete wurden als Zollaussland weiter behandelt’.

²⁴ ADN, J207/Musée 349, Mémoires de Félix Trépont, Tome III, p. 345.

²⁵ Philippe Nivet, “Les municipalités...”, p. 259.

²⁶ Robert Vandenbussche, “Les Croisiens à l’heure allemande”, in: Robert Vandenbussche (Red.), *Croix: la mémoire d’une ville*, Parijs, 2006, p. 168.

hoog oplopen. Een en ander gaf aanleiding tot zeer hevige discussies, zowel met de bezetter als binnen de lokale bestuurlijke milieus.

Vanaf het moment dat Duitse troepen de Franse steden en gemeenten innamen, eisten zij grote sommen geld²⁷. In Rijsel alleen al vorderde de bezetter van het stadsbestuur dat het voor eind november 1914 6 miljoen ff. stortte, iets meer dan 1 miljoen per maand²⁸. Terwijl de belangrijkste stedelijke centra de eerste heffingen nog net betaald kregen, bleek dit voor de minder kapitaalkrachtige gemeentebesturen al gauw onmogelijk. Zij zagen zich gedwongen om leningen af te sluiten bij banken, Kamers van Koophandel of rijkere stadsbesturen uit de omgeving. De beschikbare geldvoorraden slonken zienderogen. Overal riepen burgemeesters de hulp in van gegoede burgers, zeker daar waar de gemeentefinanciën beperkt waren. In het rurale Solesmes slaagde dd. burgemeester Cartegnie erin om het geld voor de oorlogsbelastingen van 1914 en 1915 te lenen bij de meest welgestelde inwoners²⁹. Middels affiches riepen burgemeesters hun bevolking op om de resterende geldvoorraden aan lucratieve interestvoeten in te ruilen voor gemeentebonnen. Die drukte men op grote schaal, wat hun waarde al snel ondermijnde. Baar geld werd hoe langer hoe meer een schaars goed. De bezetter streefde er immers naar om de Franse geldvoorraden naar zich toe te trekken. Wanneer in de zomer van 1915 het besef daagde bij de bezetter dat het merendeel van de lokale overheden de bedragen niet langer kon ophoesten, veranderde hij het geweer van schouder. Eerder dan met elke gemeente afzonderlijk te onderhandelen, rekende hij in het Noorden hoe langer hoe meer op de burgemeesters van voornamelijk Rijsel, Roubaix, Tourcoing, Valenciennes, Douai en Cambrai. Onder druk van de top van het Duitse zesde leger richtten die burgemeesters samen met een groep bankiers een ‘Commission des Maires et des Banquiers’ op³⁰. Die kwam na omstandige discussies en verschillende Duitse dreigementen tot een oplossing. Bijzonder daarin was het aandeel van de Belgische Société Générale. Die contacten waren mogelijk dankzij de organisatie van de voedselhulp door het NCHV, het CANF en de nauwe contacten met enkele belangrijke bankiers van de Société. De ‘Generale’ leende niet alleen geld om al de achterstallige betalingen van kleinere gemeenten te vereffenen, ze faciliteerde ook leningen bij andere banken voor de komende oorlogsbelastingen³¹. Die kwamen vanaf 1916 volledig op het bord van de belangrijkste stadsbesturen. De intergemeentelijke solidariteit die de bezetter oplegde, zowel voor wat de oorlogsbelastingen als de uitgave van gemeentebonnen betreft, werkte dit nog verder in de hand. Tot het einde van de oorlog regelden de stadsbesturen in

²⁷ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 107-114.

²⁸ Robert Vandenbussche, “Lille et la guerre...”, p. 189.

²⁹ Claudine Pardon, *La Grande Guerre au quotidien...*, p. 69-72.

³⁰ ADN, 9R 209, Brief van Charles Delesalle aan dd. Prefect Anjubault, 09/08/1915 en meer algemeen de briefwisseling bewaard in: AML, 4H 130.

³¹ Robert Vandenbussche, “Lille dans la main allemande...”, p. 118.

kwestie met vallen en opstaan de betalingen van hun eigen aandeel en dat van de omliggende gemeenten³². Het Rijselse stadsbestuur bijvoorbeeld regelde de oorlogsbelastingen van om en bij de 84 gemeenten³³. Dit alles deed de machtsbasis van deze burgemeesters aanzienlijk toenemen. De omliggende steden en gemeenten hingen *de facto* van hen af³⁴.

Dat de bezetter zich voor de afwikkeling van de oorlogsbelastingen in de eerste plaats tot de burgemeesters van de belangrijkste Noord-Franse steden richtte, past in het eerder geschetste beeld van de Duitse politiek in Noord-Frankrijk. Veel meer dan in bezet België waar het centrale staatsgezag zich met mondjesmaat herstelde en vervelde na de eerste maanden, was en bleef het zwaartepunt van de macht in bezet Frankrijk op het lokale niveau liggen. Bovendien toonden die belangrijkste Noord-Franse burgemeesters zich vanaf de herfst van 1914 bereid om een *modus vivendi* te onderhandelen met de bezetter. De organisatie van de voedselvoorziening en de lokale politiediensten bewezen dat al. Charles Delesalle, Charles Bertin, Gustave Dron, Jonathan Demolon, Charles Tauchon en co. stonden een pragmatische houding voor. Nergens kwam deze scherper tot uiting dan in de jaarlijks terugkerende kwestie van de oorlogsbelastingen. De ongeziene machtstoename en verantwoordelijkheid die deze financiële en aanverwante monetaire kwesties met zich meebrachten, dwong hen om die lijn aan te houden. Toch wil dit alles niet zeggen dat de vermelde burgemeesters deze contributies gedwee of zonder veel morren betaalden. Samen met heel wat andere burgemeesters tekenden zij hier nu en dan openlijk protest tegen aan. Deze discussies bleven tot op vandaag onder de radar. Zo maakte Connolly er nauwelijks melding van in zijn omstandig onderzoek naar notabel protest en respectabel verzet in Noord-Frankrijk³⁵. Hij had enkel oog voor de breder uitgesmeerde discussies over zaken die expliciet en openlijk de Conventies van Den Haag met de voeten traden. Dat was bij de oorlogsbelastingen niet of veel minder duidelijk het geval³⁶.

Tussen Frans protest en Duitse dwang

Exact die ambiguïteit in het oorlogsrecht lijkt te verklaren waarom de eerste heffingen op maar weinig tegenkanting stootten van de burgemeesters³⁷. Zij konden niet om het belang van artikels 48 en 49 van de Conventies van Den Haag heen³⁸. Daarin stond namelijk

³² AML, 4H 19, Nôtes journalières, 08/07/1917.

³³ De zogenaamde 'Groupe de Lille', *Idem*, 12/11/1917.

³⁴ Philippe Nivet, "Les municipalités en France...", p. 259.

³⁵ Hij geeft slechts één klein voorbeeld, zie: James Connolly, "Notable protests...", p. 15.

³⁶ Voor de Duitse oorlogsbelastingen en het internationale recht: Isabell Hull, *A Scrap of Paper...*, p. 98-99.

³⁷ AML, 4H 129, Contributions de guerre, Brief van von Heinrich aan Delesalle, 01/11/1914 en antwoord 02/11/1914.

³⁸ *Idem*, Brief van Charles Delesalle aan von Heinrich, 27/06/1915.

letterlijk dat de bezetter het recht had om oorlogsheffingen op te leggen. Eind 1914 liet burgemeester Coppeaux dan ook zonder veel tegenstribbelen weten aan de Kommandantur in Fourmies dat hij al het nodige in het werk stelde om de gevraagde 250.000 frank te vinden. Vlot verliep de zoektocht niet want de rijkste industriëlen waren tijdens de invasie de stad ontvlucht. Er restte de stad enkel nog de mogelijkheid om elders een lening af te sluiten³⁹.

Hevige tegenkanting tegen de Duitse financiële eisen kwam er in veel gevallen pas vanaf 1916, en dan voornamelijk in de belangrijkste stedelijke centra⁴⁰. Dat was zeker geen toeval. Met betrekking tot de Rijkselse oorlogsbelastingen becijferde Vandenbussche dat die in 1914 zo'n 16 miljoen frank bedroeg. Maar voor 1916, 1917 en 1918 liepen die op tot respectievelijk 30, 57 en 86 miljoen frank⁴¹. Terwijl de eisen van de bezetter steeds verder gingen, beschikten de lokale overheden over hoe langer hoe minder middelen⁴². Toch is deze sterke stijging niet de enige verklaring voor het luidere protest vanaf 1916. Het kan ook niet los gezien worden van de gebeurtenissen in de zomer van 1915. Achteraf gezien vormden de onderhandelingen met de bankiers en de top van het Zesde Leger een duidelijk breukmoment in het Noorden. Om tot een compromis te komen, toonden burgemeesters zich bereid om ver mee te gaan in de eisen van de bezetter. Plechtstatig schreef de commissie van bankiers en burgemeesters in het slotakkoord dat die met 'un ferme désir de prouver sa bonne volonté, a recherché les moyens propres à établir un modus vivendi, capable d'apporter aux questions qui se posent des solutions satisfaisantes'⁴³. De realiteit was dat de Duitse overheerser via de bankiers – van wie hij de deposito's onder sekwestering plaatste – de burgemeesters gedwongen had tot intergemeentelijke solidariteit⁴⁴. De betrokken burgemeesters konden maar weinig anders dan hierin meegaan, ofschoon het Franse gemeenterecht intergemeentelijke solidariteit uitdrukkelijk verbood. Noodgedwongen aanvaardden de burgemeesters de bepalingen die de bezetter hun oplegde. Zij hoopten zo om hun invloedrijke positie te behouden en ergere maatregelen te vermijden⁴⁵. Eens deze horde genomen, hoopten de burgemeesters toch tot een min of meer duurzame oplossing te zijn gekomen. Maar dat was buiten de bezetter gerekend. Die besloot om steeds hogere contributies op te leggen⁴⁶.

Openlijke tegenkanting tegen de exuberante oorlogsbelastingen wilde niet noodzakelijk zeggen dat burgemeesters deze categoriek naast zich neerlegden⁴⁷. Dat lag sowieso al

³⁹ AMF, Copies des lettres du mairie, Brief van burgemeester Coppeaux aan de Kommandantur, 28/12/1914.

⁴⁰ Philippe Salson, *L'Aisne occupée...*, p. 163 en Robert Vandenbussche, "Le pouvoir municipal...", p. 463.

⁴¹ Robert Vandenbussche, "Lille dans la main allemande...", p. 117-118.

⁴² Sebastien Debarge, *Fourmies. Ville occupée...*, p. 102.

⁴³ ADN 9R 209, Rapport van 15/07/1915.

⁴⁴ *Idem*.

⁴⁵ Robert Vandenbussche, "Le pouvoir municipal...", p. 455.

⁴⁶ Philippe Salson, *L'Aisne occupée...*, p. 76-77.

⁴⁷ *Idem*, p. 155.

moelijk na de eerdere beslissingen om deze wel te betalen. Deze padafhankelijkheid maakte het voor burgemeesters zo goed als onmogelijk om in 1916 op hun stappen terug te keren. Protestbrieven van burgemeesters viseerden dan ook maar zelden de oorlogsbelastingen an sich. Ze kritiseerden vooral de drastische verhogingen, de betalingsmodaliteiten of het arbitraire karakter ervan. Exemplarisch hiervoor waren de wekenlang aanhoudende papieren discussies tussen Delesalle en generaal von Graevenitz in de lente van 1916. Na eerder al te hebben tegengestribbeld in de jaren ervoor, zette de Rijksse burgervader nu de hakken in het zand. Het doel dat Delesalle voor ogen had, was zeer duidelijk: de Duitse eisen heronderhandelen, tijd winnen, uitstel krijgen of misschien zelfs gunstiger voorwaarden bekomen. De belangrijkste tactiek was ‘judicial reasoning’, discussiëren over wat de Conventies van Den Haag nu exact vooropstelden en op welke manier de Duitse eisen daarvan afweken⁴⁸. Voor von Graevenitz lieten artikels 48 en vooral 49 geen twijfel over de wettelijkheid. Het stadsbestuur, ingefluisterd door enkele experts, zag dan weer geen enkele rechtsgrond die een verdubbeling van de belastingen rechtvaardigde. Integendeel, dit zou zelfs in strijd zijn met wat het Duitse ‘Kriegsbrauch im Landkrieg’ (1902) vooropstelde⁴⁹. Met de eisen van de voorgaande jaren wilde Delesalle wel opnieuw instemmen, zo argumenteerde hij. Waarop de burgemeester prompt zelf enkele tegenvoorstellen lanceerde die de bezetter even snel verwierp. Verder beriep Delesalle zich ook verschillende keren op zijn eigen functioneren als vertegenwoordiger van de lokale bevolking. Dit gaf hem het recht en zelfs de plicht om haar belangen verdedigen, dat kon de Duitse generaal niet betwisten. Hij was meer dan enkel een ‘transmetteur d’ordres (...) purement passif’⁵⁰. Veel haalde het protest niet uit, een maand later ging Delesalle door de knieën voor de Duitse dwang.

Het juridische en lang uitgesponnen steekspel tussen de bezetter en het Rijksse stadsbestuur was niet bepaald representatief voor reacties elders in het departement. Dergelijke omstandige brieven en openlijk protest waren voornamelijk een grootstedelijk fenomeen. Op andere minder verstedelijkte of meer afgelegen plaatsen kwam dit heel wat minder voor. De gemeentebesturen van Fourmies en Solesmes bijvoorbeeld beschikten lang niet over dezelfde mogelijkheden daartoe. Niet alleen had het merendeel van dit soort burgemeesters een minder uitvoerige opleiding genoten – wat het eloquente karakter van hun protest ondermijnde –, zij beschikten ook over minder formele overlegmomenten. De burgemeesters van Rijsel, Roubaix en Tourcoing bijvoorbeeld, stemden regelmatig de violen alvorens een antwoord te formuleren wanneer de bezetter grote geldsommen

⁴⁸ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 186.

⁴⁹ AML, 4H 130, Contributions de guerre, Briefwisseling Charles Delesalle aan von Graevenitz, 20/06/1916; 24/06/1916 en 26/06/1916.

⁵⁰ *Idem*, 23/06/1916.

eiste⁵¹. Veelzeggend waren ook de bemerkingen van Jonathan Demolon, dd. burgemeester van Cambrai, in zijn naoorlogse memoires⁵²:

Je ne manquaï pas, au cours de mes voyages à Lille, de questionner mes collègues des autres villes au sujet du grave problème du paiement des contributions de guerre (...) les avis qu'ils avaient sollicités eux-mêmes (...) j'ai consulté mon barreau, me dit l'un (...) Je ne veux pas exposer une population à des repréailles, me dit un second (...) Un troisième, du même avis, me rapporta certains incidents d'importance minime exploités par la Commandantures pour faire souffrir davantage les populations⁵³.

Terwijl de grootstedelijke burgemeesters hun houdingen afstemden tijdens sporadische gezamenlijke vergaderingen, stonden burgemeesters uit kleinere gemeenten er vaker alleen voor. Hun restte er enkel nog het regionaal overleg met hun dichtste collega's tijdens de Kommandanturvergaderingen⁵³. Daar kwam nog bij dat zij, in tegenstelling tot hun collega's uit Valenciennes of Douai, niet in dezelfde mate konden rekenen op universiteitsprofessoren, stafhouders of andere experts internationaal recht om hen bij te staan⁵⁴. En als dat wel al lukte, bleken de lokale Kommandanten daar heel wat minder ontvankelijk voor dan de hoogste officieren in de grootsteden. Burgemeesters als Coppeaux en Cartegnie leerden dan wel al snel en al doende de grote lijnen van de Conventies kennen, zij beschikten niet over de nodige finesses om er uitvoerig mee te argumenteren⁵⁵. In Solesmes bijvoorbeeld protesteerde het stadsbestuur in de zomer van 1916 voor het eerst openlijk tegen een nieuwe oorlogsbelasting. Ook dat protest refereerde nu openlijk naar de Conventies van Den Haag. Net als elders erkenden de lokale verkozenen het belang van art. 49. Maar zij lieten het na om het arbitraire karakter van de sterke stijging te bediscussieren, zoals in Rijsel gebeurde. Onder leiding van Jules Cartegnie werd geargumenteed dat de bezetter de andere artikels gerelateerd aan belastingzaken (51 en 52), foutief interpreteerde. Door die *de facto* naast zich neer te leggen, was art. 49 in hun ogen niet rechtsgeldig. En indien de raadsleden en 'contribuables' in

⁵¹ AML, 4H 130, 'Impôt forcé. Réunion officieuse du Conseil Municipal et de la Chambre de Commerce', 06/07/1917.

⁵² Jonathan Demolon, *On vous demande à la Commandanture! Heures vécues à la Mairie de Cambrai pendant l'occupation allemande (1914-1918)*, Parijs, 1922, p. 59.

⁵³ Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 320 en Jules Hélot, *Cinquante mois sous le joug...*, p. 154.

⁵⁴ Renée Delame, *Valenciennes...*, II, p. 299 en Annie Deperchin en Laurence van Ypersele, "Droit et occupation..." , p. 167.

⁵⁵ De bemerking dat het stadsbestuur van Fourmies tijdens protest niet verwees naar oorlogsrecht klopt dus niet helemaal. Op sommige tijdstippen gebeurde dit wel. (Annie Deperchin en Laurence van Ypersele, "Droit et occupation..." , p. 167-168).

zo'n geval toch de geëiste sommen betaalden, dan riskeerden zij het geld niet terug te krijgen na de oorlog van de Franse staat, zo luidde de redenering⁵⁶.

Dit alles maakte dat de rechtstreekse greep vanuit de Kommandanturen daar heel wat sterker was dan in de grootstedelijke agglomeraties. De Duitse bevelhebbers aarzelden er minder om dwang uit te oefenen. Telkens burgemeester Coppeaux in Fourmies tegenwerkte, slechts kleine sommen betaalde, argumenteerde niet over de nodige middelen te beschikbelen of al te zeer treuzelde, kondigde de lokale Kommandant vrijwel meteen maatregelen aan tegen de lokale bevolking. Die gingen van een verbod om elders graan te kopen, het openbreken van kluizen bij inwoners thuis tot een uitgaansverbod na 17 of 16u⁵⁷. In Solesmes volstond het voor de Duitse bevelhebbers dan weer om één keer, in de zomer van 1916, openlijk te dreigen met sancties tegen de gegijzeldde notabelen en andere 'mesures non moins violentes'⁵⁸. Protest kwam in de daaropvolgende jaren niet meer voor. Om elk risico op sancties ten aanzien van gijzelaars of de lokale bevolking te vermijden, stemde de gemeenteraad vanaf dan quasi unaniem in met de betalingen. Samen met de opgelegde intergemeentelijke solidariteit – die het probleem van de oorlogsbelastingen ten dele naar de grootste steden verschoof - zorgde dit alles ervoor dat er zich op dergelijke plaatsen een andere evolutie voltrok dan in de belangrijkste steden. In Fourmies bijvoorbeeld, lijken de lange onderhandelingen en de openlijke en aanhoudende tegenwerking door burgemeester Coppeaux er eerder af- dan toegenomen te zijn vanaf 1916. Dat kapitaalkrachtigere steden als Laon, Chauny of Avesnes steeds vaker de oorlogsbelastingen van deze stad voorschoten, zal daar zeker niet vreemd aan geweest zijn. En wanneer geleend geld uit andere steden niet volstond, dan nam de bezetter zelf hoe langer hoe meer het heft in handen. Zijn versterkte controle op de uitgave van de gemeentebonnen liet dit toe. Een naoorlogs overzicht van de financiële situatie tijdens de bezetting bracht dit duidelijk onder woorden: 'l'importance des contributions de guerre fut prélevée directement par l'ennemi sur les émissions des bons régionaux d'ailleurs ordonnées par lui'⁵⁹.

Centraal vs. lokaal: politieke spanningen

De eis om oorlogsbelastingen te betalen bracht stads- en gemeentebesturen niet alleen op gespannen voet met de bezetter. Het genereerde ook binnen lokale overheden discussies.

⁵⁶ AMS, Gemeenteraadsverslagen, 09/07/1916. De vraag of de Franse staat de gemaakte kosten van de oorlogsbelastingen na de oorlog zou terugbetalen hield de gemeentebesturen sterk bezig. Die schrik was gebaseerd op de ervaring van de Franse Duitse oorlog van 1870-1871 waarbij er maar een deel terug was terugbetaald: zie: Jean-François Cardon, *La gestion municipale à Cambrai...*, p. 31.

⁵⁷ AMF, Gemeenteraadsverslagen, Compte-rendu administratif. Présenté au Conseil Municipal, 06/11/1919, p. 128.

⁵⁸ AMS, Gemeenteraadsverslagen, 11/07/1916.

⁵⁹ AMF, Gemeenteraadsverslagen, Compte-rendu..., p. 128.

Maar zelden vormden lokale protagonisten een eensgezind blok wanneer zij protest aantekenden bij de bezetter. Een eerste bron van spanning was de verhouding tussen burgemeesters en de laatst overgebleven vertegenwoordigers van het centrale gezag. Het gebeurde dat die hoog opliepen. Officieel dienden prefecten en sous-prefecten namelijk in te stemmen met de verregaande financiële inspanningen van lokale overheden. Emblematisch waren de vele uithalen van prefect Trépont naar diverse stadsbesturen in zijn naoorlogse memoires. Hoewel die in de eerste plaats dienden om af te rekenen met politieke tegenstanders en zijn eigen houding te rechtvaardigen, typeren ze goed de verschillende logica's die er speelden. Trépont bleef tot aan zijn deportatie in februari 1915 categoriek uitgaan van de idee van een korte oorlog en verdedigde als vurige patriot exclusief de belangen van de Franse staat. Zijn pogingen bij het begin van de oorlog om lokale besturen aan te sporen de oorlogsbelastingen niet te betalen, geven dat duidelijk aan. In zijn ogen druiste dit lijnrecht in tegen zowel het internationale oorlogsrecht als de Franse wetgeving. De belastingen dienden namelijk rechtstreeks de Duitse oorlogsinspanningen. Voor de burgemeesters die geconfronteerd werden met dreigementen en dwang, was de lijn Trépont moeilijker aan te houden. De beslissing van Delesalle en andere burgemeesters om toch te betalen, leidde dan ook tot verwijten. Eenzelfde spanningsveld stak ook de kop op tijdens discussies over de uitgaves van gemeentebonnen en de vraag om hier een deel van de oorlogsbelastingen mee te betalen. De visie van prefect Trépont was opnieuw categoriek. In zijn ogen diende het lokale geld enkel en alleen om de bevolking te helpen, en niet om tegemoet te komen aan de Duitse eisen⁶⁰. Ook Trépont's opvolger, Maurice Anjubault, had het hier moeilijk mee. Hij weigerde de hele oorlog lang om officieel in te stemmen met de oprichting van de gemeentesyndicaten die er kwamen onder Duitse dwang⁶¹. Geen enkele keer gaf hij de formele goedkeuring dat grotere steden geld leenden aan de kleinere gemeenten om aan de Duitse eisen tegemoet te komen⁶². Toch stelde Anjubault zich pragmatischer op dan zijn voorganger. Het drong tot hem door dat er nauwelijks of niet te ontsnappen was aan de dwang en ook hij wilde het risico op collectieve sancties inperken. Officieel keurde hij dan wel niets goed, officieus stond hij de belangrijkste burgemeesters van vooral Roubaix, Tourcoing en Rijsel wel bij met raad en daad achter de schermen. Na de oorlog kon Anjubault dan ook in zijn rapport niets anders schrijven dan: 'Je me refusai à faciliter les

⁶⁰ ADN, J 207/Musée 349, Mémoires de Félix Trépont, Tome II, p. 193.

⁶¹ Die gemeentesyndicaten kwamen er in allerlei vormen. Op sommige plaatsen, zoals in Valenciennes, probeerde men de naam 'syndicaat' te vermijden. Volgens Philippe Nivet deed men dit: 'afin de conserver aux yeux de l'État français une situation légale. En effet, la loi française garantissait aux communes l'autonomie absolue au point de vue administratif et financier et le syndicat intercommunal ne pouvait se constituer qu'avec l'approbation formelle du gouvernement français, et seulement pour des travaux d'utilité publique'. Zie: Philippe Nivet, "Les municipalités...", p. 258-258 en Georges Gromaire, *L'occupation Allemande...*, p. 175-177.

⁶² Voor de omstandige discussies hierover en de complexe houding van de burgemeesters en de dd. prefect: ADN, 9R 208, Rapport de M. Anjubault..., p. 29 en 30.

règlements de cette nature. Néanmoins, les petites communes empruntèrent aux grandes villes, sans l'approbation préfectorale, les sommes exigées d'elles⁶³.

Voor het gros van de Noord-Franse burgemeesters vormde deze confrontatie met de Duitse oorlogsbelastingen een moeilijke oefening. Niet alleen waren dit vaak zeer technische vraagstukken, de verantwoordelijkheid die op hun schouders rustte was enorm. Zij bepaalden in belangrijke mate welke belangen nu het zwaarst doorwogen en hoe dit vertaling vond in hun houding ten aanzien van de bezetter. Om deze lasten niet alleen te dragen en tot een gezamenlijk antwoord te komen, toetsten burgervaders oplossingen af bij elkaar en bij medewerkers. Burgemeesters die solo slim speelden alvorens te overleggen, konden het tijdens burgemeestersvergaderingen aan de stok te krijgen met collega's. Burgemeester Charles Cointe van Marle bijvoorbeeld werd door zijn collega's uit en rond Fourmies openlijk op de vingers getikt omwille van zijn al te snel instemmen met de plannen voor een gemeentesyndicaat⁶⁴. Ook intern binnen de lokale overheden hoopten burgemeesters een breed draagvlak te creëren om zo hun houding te rechtvaardigen. Zoals al vermeld, is het tegen die achtergrond dat de nauwe samenwerking tussen de socialistische burgemeester Coppeaux en de rijke industrieel Eugène Droulers in Fourmies, moet begrepen worden. Maar ook in Solesmes had burgemeester Cartegnie een klankbord buiten de gemeenteraad. Denkpistes toetste hij af bij Narcisse Petit, een regionaal kopstuk en één van de laatste aanwezige leden van de Conseil Général in de streek. Het vinden van een breed draagvlak hield ook de belangrijkste Rijselse politici bezig. Voor hen stond er misschien nog het meest op het spel. Zij betaalden veruit de hoogste sommen, beschikten over het grootste inwonersaantal en bekleedden als hoofdstad van het Noorden en zetel van de prefectuur een voorbeeldfunctie. Dit alles verklaart waarom Delesalle zo veel belang hechtte aan het advies van zijn gemeenteraad, experts internationaal recht en zelfs politieke tegenstrevers. Zo riep hij in de zomer van 1917, wanneer de bezetter een nieuwe betaling eiste van de derde oorlogsbelasting, een officieuze gemeenteraadsvergadering bijeen op het stadhuis. Naast de raadsleden waren ook vertegenwoordigers van de Kamer van Koophandel aanwezig en zelfs de belangrijkste socialistische kopstukken, de volksvertegenwoordigers Gustave Delory en Henri Ghesquière. De vraag die voorlag was: 'Faut-il payer en protestant ou bien faut-il opposer une certaine résistance jusqu'au commencement d'exécution des menaces qui accompagnent la lettre du gouverneur'⁶⁵. Het debat ontspoon zich al snel rond de vraag hoe ver zij in hun protest konden gaan en of men represailles ten aanzien van de bevolking kon riskeren. Terwijl de een aanhoudend protest voorstond, benadrukte een ander dat de Rijselaars gevrijwaard moesten blijven

⁶³ *Idem*, p. 30.

⁶⁴ ADHS, 4 M 342..., 316, 13/12/1916, p. 7.

⁶⁵ AML, 4H 130, 'Impot forcé. Délibération du Réunion officieuse du Conseil municipal et de la Chambre de Commerce', 06/07/1917.

van sancties. Na lange en verwoede discussies kwamen zij tot het besluit dat het weinig zin had om de inwoners bloot te stellen aan represailles: ‘ce résistance serait infailliblement brisée’. Na drie hardvochtige bezettingsjaren kon men de bevolking niet aan nog extra sancties blootstellen⁶⁶. Het zou enkel maar tot extra boetes leiden bovenop de te betalen som.

Lokale besturen streefden er dan wel zo veel mogelijk naar om beslissingen breed gedragen te nemen, in realiteit raakte men het onderling maar zelden unaniem eens. In Rijsel bijvoorbeeld stemden er vier van de 21 aanwezige raadsleden expliciet tegen de genomen beslissing, eerder dan zich te onthouden⁶⁷. Discussies kwamen overal voor, maar woedden heviger daar waar de heersende machtsconstellaties niet duidelijk vastlagen of aan erosie onderhevig waren. Bijzonderlijk in de grootste steden die met de zwaarste financiële lasten geconfronteerd werden, laaiden deze soms hoog op. Voer voor deze stelling is te vinden in de gespannen politieke verhoudingen zoals die zich ontwikkelden op en rond het stadhuis van Cambrai⁶⁸. Daar was Jonathan Demolon de dd. burgemeester. Hij was, na de gevluchte Nestor Copin en de door de bezetter aan de kant geschoven opvolger Victor Ramette, de derde burgemeester in nog geen jaar tijd⁶⁹. Zijn gebrekkige machtsbasis en politiek leiderschap zorgden er samen met de versnippering van de lokale macht voor dat de gemeenteraad en de twee adviserende notablencomiteiten er vier jaar lang hopeloos verdeeld bleven over de houding van het stadsbestuur ten aanzien van de Duitse belastingen. Het belangrijkste twistpunt onder de lokale verkozenen kristalliseerde zich uit rond de vraag welke belangen er primeerden, die van het ‘Franse’ of het ‘kleine’ vaderland. Die kwestie gaf aanleiding tot bijzonder hevige discussies. Zo kwam het in de zomer van 1915 een eerste keer openlijk tot een breuk tussen de aanhangers van beide kampen. Na een jaar lang telkens ingestemd te hebben met de eisen van de bezetter, vond de afgezette burgemeester Victor Ramette dat het tijd was voor een koerswijziging. Tijdens een raadszitting nam hij het woord namens de ‘patriottische’ strekking die niet langer gedwee wilde instemmen. In emotionele bewoordingen en met patriottische argumenten spiegelde Ramette de houding van de gemeenteraad aan die van de Franse soldaten aan het front. Dat was een bijzonder krachtig argument en deed hen hun eigen oorlogsinspanning bevragen. Ramette beredeneerde dat het enige wapen waarover de stad

⁶⁶ AML, Gemeenteraadsverslagen, 13/07/1917.

⁶⁷ *Idem*, 13/07/1917.

⁶⁸ ADN, J 1238/1-6, ‘Souvenirs de la guerre...’, 3. Gérard Leducq, ‘Jonathan Manassé Demolon, maire de Cambrai pendant la Grande Guerre’, in: *Mémoires de la Société d’Emulation de Cambrai*, 2010, Tome 111, p. 214-267.

⁶⁹ De gemeenteraadsleden beschouwden Demolon enkel als burgemeester voor wat betreft de directe relaties met de Kommandantur. Er werd afgesproken dat Victor Ramette officieus voor alle andere zaken burgemeester bleef. Die complexe positie, enkel spreekbuis met de Kommandantur zonder een echt mandaat, bemoeilijkt zijn optreden sterk. Pas tijdens het laatste oorlogsjaar, vanaf eind 1917, functioneerde hij formeler als burgemeester na het vertrek van Ramette.

beschikte in haar strijd tegen de vijand: ‘c’est la suppression de tout subside en argent, qui est, vous le savez, le nerf de la guerre’. Hadden zij het recht om aan de bezetter zo maar alles te geven dat hem toestond om Franse soldaten te doden? En zouden de soldaten zeggen bij hun terugkeer: ‘nous avons fait notre devoir en défendant notre pays – et vous, avez-vous le vôtre? Que leur répondrez-vous si vous avez donné à l’ennemi des armes pour les combattre?’⁷⁰. Naarmate de oorlog langer duurde en er steeds vaker hogere sommen betaald dienden, leken de raadsleden en burgemeesters steeds ontvankelijker voor dit soort argumenten. Net als elders creëerde dit extra druk. In Cambrai kritiseerden verschillende raadsleden nu openlijk het standpunt van de dd. burgemeester (‘son attitude intransigeante’). Die pleitte er consequent voor om de bevolking en de stad te vrijwaren van straffen. De houding van zijn collega’s uit Valenciennes, Douai en Rijsel sterkte zijn overtuiging. Bovendien zou de bezetter volgens hem verder gaan dan enkel maar het gevangenzetten van notabelen. Deze keer had hij er namelijk ook mee gedreigd om een Duitse officier tot burgemeester te benoemen. Met dat besef stond Demolon lang niet alleen. Ook zijn tegenstanders in de raad waren zich bewust dat er sancties zouden volgen, wat de bevolking en andere lokale notabelen hun zeker niet in dank zouden afnemen. Maar zij redeneerden dat de bezetter het geld hoe dan ook zou vinden, of ze daar nu mee instelden of niet. In de ogen van raadslid Desjardins, die een harde lijn voorstond, vervielen al die argumenten in het niets bij het grotere belang van het Franse vaderland. Opnieuw kwam het argument ter tafel dat het betalen van de vele hoge sommen het Duitse leger extra middelen gaf in de strijd tegen ‘nos compatriotes; amis, parents, frères ou fils’ die aan het front streden voor het vaderland⁷¹. Het was tijd om de lokale belangen aan de kant te schuiven en te gaan voor het grotere nationale belang, wat de gevolgen ook mochten zijn voor de stad. Eindigen deed hij zijn betoog met de woorden: ‘Certes j’aime beaucoup ma petite patrie qui est Cambrai, mais dans les circonstances actuelles présentes, j’estimais que nous avions comme devoir primordial de ne pas donner à nos ennemis les armes qu’ils nous demandaient pour combattre notre mère-Patrie’⁷².

Oorlogsbelastingen en performatief protest: een kwestie van legitimiteit?

Het protest van burgemeesters tegen de oorlogsbelastingen kende, zeker vanaf 1916, een zeer openlijk en performatief karakter. Dat dit vooral in de grootste steden van het Noorderdepartement zo was, kwam niet alleen omdat zij de grootste sommen betaalden en voorschoten aan kleinere gemeenten, maar ook omdat zij een voorbeeldfunctie bekleedden⁷³. Desondanks besefte het merendeel van de burgemeesters zeer goed dat hun

⁷⁰ ADN, J 1238/1-6, ‘Souvenirs de la guerre...’, 3, s.d. en s.p., (zomer van 1915).

⁷¹ *Idem.*

⁷² *Idem.*

⁷³ Annie Deperchin en Laurence van Ypersele, “Droit et occupation...”, p. 167-168.

‘verzet’ slechts tijdelijk van aard was en de kans op enig succes klein. Vroeg of laat zouden zij door de knieën moeten gaan voor de Duitse dwang. ‘Ils ont la force et nous serons toujours obligé de plier après un laps de temps plus ou moins long’ vatte de socialistische voorman Delory het treffend samen⁷⁴. Ondanks dat besef zagen heel wat burgemeesters het volgens Connolly toch als hun plicht om openlijk te protesteren of zo lang mogelijk te proberen onderhandelen alvorens overstag te gaan⁷⁵. Zo ook in Fourmies, waar burgemeester Coppeaux vanaf 1915-1916 vooral principieel protest aantekende, wat regelmatig sancties opleverde. Elders in kleinere en meer afgelegen gemeenten of dorpen was dit minder het geval. In Solesmes bijvoorbeeld stemde men na 1916 nog zonder veel treuzelen in met de eisen. Opvallend daarbij was wel dat de gemeenteraadsbesluiten die instemden met de betaling, doorspekt waren met afkeuring. In juli 1917 stemde de raad om te betalen, ondanks dat de belasting volgens hen op geen enkele manier eerlijk was. Het was een arbitraire belasting. Maar protesteren hiertegen had maar weinig zin, zo stelden de raadsleden, want dat zou met geweld de kop ingedrukt worden. Veel zin had verzet hiertegen niet. Bovendien wilden zij het risico niet lopen dat de gemeenteraad afgezet werd en dat de bezetter een ander onwettelijk bestuur benoemde dat sowieso zou betalen⁷⁶.

Het vaak openlijke en zichtbare protest van burgemeesters diende een doelbewuste strategie, namelijk het legitimeren van hun houding en onderhandelingspositie⁷⁷. Om hun legitimiteit te stutten, schipperden burgemeesters tussen diverse verwachtingen. Zoals al bleek uit de hoogoplopende discussies in Cambrai wogen burgemeesters vooral lokale en centrale belangen tegen elkaar af. Al te passief of snel inbinden ten aanzien van de bezetter verhoogde het risico op kritiek van vurige ‘patriotards’, zeker vanaf 1916. Maar het tegenovergestelde was ook waar. Burgemeesters die aanhoudend openlijk verzet aantekenden en categoriek weigerden om in te stemmen, riskeerden dan weer deportatie, afzetting of collectieve sancties. Dit laatste kon weerzin opwekken bij een bepaald deel van de bevolking of andere lokale notabelen. Dit complexe spanningsveld dwong burgemeesters om hun houding constant te overdenken. De oplossing die heel wat burgemeesters voorstonden, was tweeledig. Aan de ene kant was het zaak om openlijk te protesteren en de maatregelen van de bezetter als illegitiem weg te zetten, bij voorkeur middels het internationale oorlogsrecht. Dat argument van het internationale oorlogsrecht was daarin zeer belangrijk, net omdat het universeel was. Aan de andere kant probeerden zij de lokale bevolking te sparen en groter kwaad te vermijden door finaal wel degelijk

⁷⁴ AML, 4H 130, ‘Impot forcé. Délibération du Réunion officieuse du Conseil municipal et de la Chambre de Commerce’, 06/07/1917.

⁷⁵ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 159-268.

⁷⁶ AMS, Gemeenteraadsverslagen, 23/07/1917.

⁷⁷ AML, 4H 130, Contributions de guerre, Gemeenteraadsverslagen, 23/06/1916; 26/06/1916; 30/06/1916; 02/07/1916 en 19/07/1916.

gevolg te geven aan de Duitse eisen. Dit hinken op twee gedachten structureerde zeer duidelijk de zienswijze van het Rijselse stadsbestuur. Tijdens de onderhandelingen over de oorlogsbelastingen in de zomer van 1916 deed Charles Delesalle openlijk zijn ‘couteau sous la gorge’ doctrine uit de doeken aan de raadsleden. Om zijn houding in het belastingvraagstuk te legitimeren, streefde hij een duidelijk doel na. Hij wilde de Duitse Gouverneur zo ver krijgen dat hij op papier stelde: ‘nous allons vous appliquer des peines plus rigoureuses encore que l’impôt forcé, entre autres telle ou telle sanction’. Eens dat dit gelukt was en de bezetter ermee dreigde om de betaling van werkloosheidshulp of militaire toelages te schrappen of een boete zou heffen, dan zou hij terug overleg plegen met de gemeenteraad over wat te doen⁷⁸. Er zou dus pas ingestemd worden met de Duitse eisen, wanneer het mes hen op de keel stond. Voor Delesalle was het zaak om bewijzen van dwang en dreigementen te verzamelen, iets wat diverse juristen hem ook aanraadden wanneer hij hun om advies vroeg⁷⁹. Pas wanneer de bezetter formeel dreigde met sancties of zelfs geweld tegen de lokale bevolking, en de stad zo dwong om over te gaan tot betaling, zou er overwogen worden om protest te staken. Iets wat uiteindelijk ook gebeurde in de weken erna⁸⁰.

Zo’n houding was ingegeven door pragmatiek, maar bleek steeds moeilijker aan te houden naarmate de bezetting vorderde. Tegen de achtergrond van het schaarse nieuws over de grootschalige offensieven aan het front in Verdun en aan de Somme, kwam er meer en meer druk op de belangrijkste burgemeesters om zich fermier af te zetten tegen de steeds exuberantere Duitse eisen. Terwijl dit de voorgaande jaren nog nipt kon worden afgewend, leverde aanhoudend protest van het Rijselse stadsbestuur eind 1917 tijdens de onderhandelingen over de vierde oorlogsbelasting deze keer wel sancties op. Overal in de stad stond op Duitse affiches te lezen dat het stadsbestuur weigerde om de oorlogsbelastingen te betalen die het bezettingsbestuur kon en mocht eisen volgens het internationale oorlogsrecht. Een voor deze gelegenheid rode Bulletin de Lille liet er geen misverstanden over bestaan. Het bleef niet bij dwangsommen alleen. De bezetter kondigde een algemeen uitgaansverbod af, dit tussen 16u ’s middags en 08 u ’s morgens⁸¹. Het slotakkoord dreigde: ‘Je me réserve encore de prendre d’autres mesures’. De sancties duurden twee dagen, dan regelde het stadsbestuur de eerste betalingen⁸².

Ofschoon niet elke burgemeester beschikte over dezelfde mogelijkheden als Delesalle om zo’n lijn zo openlijk aan te houden, lijkt de houding en strategie van het merendeel

⁷⁸ AML, 4H 130, Contributions de guerre, Gemeenteraadsverslagen, 23/06/1916.

⁷⁹ Louis Seloise en M. Jacquy, *Guerre de 1914-1918. Occupation de Lille par les Allemands. Consultations données à la Mairie de Lille*, Parijs, 1927, p. 32.

⁸⁰ AML, 4H 130, Contributions de guerre, Gemeenteraadsverslagen, 30/06/1916 en *Idem*, Brief van von Graevenitz aan Charles Delesalle, 22/07/1916.

⁸¹ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 321, 09/12/1917.

⁸² AML, 4H 130, Contributions de guerre, Affiche 10/12/1917 en ADHS, 4M 519... 1917, 21/01/1918.

van de burgemeesters toch mee ingegeven door gelijkaardige motieven. Heel wat burgemeesters hanteerden een variant of lightversie van de Delesalle-doctrine (het pas betalen wanneer het mes op de keel stond). Voor burgemeesters was het zaak om naar eigen vermogen in te schatten waar die lijn lag tussen het openlijk etaleren van patriottisme en protest of het op tijd inbinden voor de dwang. Terwijl de balans in de belangrijkste steden vaker overhelde naar protest in soms hoogdravende morele en patriottische termen, lijkt dat elders minder gebeurd te zijn. Protest of pogingen tot onderhandelen waren overal aangewezen, daar was iedereen het over eens. Maar nog belangrijker voor het merendeel van de burgemeesters was dat sancties of maatregelen die de burgerbevolking troffen, kost wat kost vermeden werden. Meer nog dan het etaleren van protest en afkeuring was dit tweede aspect voor het gros van de Noord-Franse burgemeesters de hoofdbetrachting: het vrijwaren van de lokale belangen; het vermijden van erger kwaad en de bevolking van represailles besparen. En wanneer de bezetter hier dan toch toe overging, duurde het meestal maar enkele dagen alvorens men de eerste betalingen aanving.

3. Vrijwillig of verplicht: werken voor de bezetter

Telkens wanneer burgemeesters met heikele kwesties geconfronteerd werden, maakten zij gelijkaardige afwegingen. Zolang de bevolking van extra leed gevrijwaard bleef, was er marge om te onderhandelen, tijd te winnen of zelf openlijk protest aan te tekenen. Dat was duidelijk zo bij de oorlogsbelastingen en de vele opeisingen van materialen en andere zaken. Die vormden in de eerste plaats een aanslag op de Belgische en Noord-Franse publieke financiën en economie⁸³. Wanneer bevelen of eisen van de bezetter op meer rechtstreekse wijze de lokale bevolking viseerden, dan was er heel wat minder marge. Bovendien riskeerde het de relaties met de lokale bevolking onder spanning te zetten en hun legitiemiteit te ondergraven. Dat bewijzen de reacties van burgemeesters op de verplichte tewerkstelling en de deportaties van arbeiders en andere inwoners naar Duitsland en de frontstreek.

⁸³ Op de opeisingspolitiek van de Duitse bezetter van materialen, grondstoffen, e.d. wordt hier niet nader ingegaan. Voor de soms moeilijke positie van agenten en burgemeesters als gevolg hiervan, zie het vorige hoofdstuk. Meer algemeen hierover: Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 529; Larissa Wegner, "Occupation during the war..." en Philippe Nivet, "Les municipalités...", p. 261-262.

Werken voor de bezetter: een complex vraagstuk

Overall in België en Noord-Frankrijk zorgde de oorlogscontext ervoor dat de economische activiteit zo goed als volledig stilviel⁸⁴. In de dichtbevolkte en sterk geïndustrialiseerde gebieden leidde dit vrijwel onmiddellijk tot massale werkloosheid⁸⁵. Begin maart 1915 zaten 4000 Aalstenaren plots zonder werk⁸⁶. Enkele maanden later beschikten er nog slecht 850 arbeiders over een (tijdelijke) betrekking⁸⁷. De ‘Bourses du travail’ bleven open, maar boden nauwelijks nog werk aan⁸⁸. Voor lokale autoriteiten was het prioritair om de ergste noden te ledigen. Naast het voorzien van onderstandssystemen vielen burgemeesters ook terug op een andere klassieke remedie: het op poten zetten van openbare werken. Op heel wat plaatsen liet men werkeloze arbeiders herstellings- en reinigingswerken uitvoeren of legde men straten en parken opnieuw aan⁸⁹. De meer kapitaalkrachtige stadsbesturen gingen nog een stap verder. Zo zette het Gentse stadsbestuur onder impuls van Edward Anseele tussen september 1914 en juni 1916 de zogenaamde ‘darsenwerken’ op, het uitgraven van een nieuw dok in de haven⁹⁰. In tegenstelling tot eerdere gelijkaardige initiatieven besloot het stadsbestuur deze keer om geen gebruik te maken van machines maar wel van kruiwagens en spaden. Doel was om op die manier zo veel mogelijk mensen tewerk te stellen. Daar slaagde de stad aardig in. In totaal verschaftte men aan meer dan 9000 Gentenaren werk. Zo hielden lokale overheden arbeiders aan het werk, hoopten zij de lasten voor de liefdadigheidsinitiatieven te beperken en wierpen zij een dam op tegen de vrijwillige tewerkstelling door de bezetter⁹¹.

Ook de bezettingsmacht richtte immers haar pijlen op de werkloze arbeiders. Hij hoopte om hen in te schakelen voor allerlei taken, dit zowel in de Duitsland als in de

⁸⁴ Een belangrijke uitzondering op dit alles is de situatie van de mijnen en de mijnwerkers. Gezien het belang hiervan voor de bezetter bleven deze open tijdens de oorlog. Hun bijzondere situatie behandel ik, gezien het reeds gevorderde onderzoek hiernaar, niet. Voor de situatie in bezet Frankrijk verwijs ik naar: Odette Hardy Hemery, Jean-François Eck en Alex Dowdall. Voor de Belgische context verwijs ik o.m. naar het inleidend artikel van: Pierre Tilly en Pascal Deloge, “Milieux économiques belges et occupation allemande de 1914 à 1918: une stratégie du moindre mal”, *Entreprises et Histoire*, 2012, 69, p. 11-27.

⁸⁵ Cijfers voor bezet België zijn te vinden in het werk van Ernest Mahaim. Net als Henri Pirenne spreekt hij van gemiddeld zo'n 650.000 werklozen, ongeveer 54% van het aantal industriearbeiders. Ernest Mahaim, *Le secours de chômage...*, p. 140. Voor bezet Frankrijk bestaan er nauwelijks of geen cijfers, zie: Pierre Boulin, *L'organisation du travail...*, p. 17 e.v. en Marc Leleux, « Les syndicats et la question... », p. 3-4.

⁸⁶ S.A.A., Briefwisseling stadsbestuur (BR 91), Brief van CBS aan Voorzitter van het burgerlijk beheer van Oost-Vlaanderen, 12/03/1915.

⁸⁷ *Idem*, 09/11/1915.

⁸⁸ Ludwig von Kohler, *Die Staatsverwaltung...*, p. 143.

⁸⁹ AVLL, H-A, Verslagen CBS, 06/11/1914; SA, Verslagen CBS, 23/04/1914; 06/03/1915; S.A.A., Briefwisseling stadsbestuur (BR 91), Brief van CBS aan Voorzitter van het burgerlijk beheer van Oost-Vlaanderen, 09/11/1915 en ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 19/11/1914.

⁹⁰ Willem Dedobbeleer, *De Grootte Oorlog...*, p. 59 e.v. en Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 229 e.v.

⁹¹ Willem Dedobbeleer, *De Grootte Oorlog...*, p. 59-60.

bezette gebieden zelf. De rechtsgrond waarop dat gebeurde, was art. 52 van de Conventies van Den Haag. Daarin stond dat de bezetter naast materialen ook diensten op kon eisen voor de noden van het bezettingsleger, dit zolang zij in verhouding waren tot de ‘resources of the country and of such a nature as not to involve the population in the obligation of taking part in military operations against their own country’⁹². Lang treuzelde de bezetter niet. Al gauw plakten medewerkers van de Kommandanturen affiches aan die werklozen opriepen om tegen betaling te werken voor de bezetter. Men beloofde een aardig loon en aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden. Nergens gebeurde dit sneller dan in de dichtstbevolkte en sterk geïndustrialiseerde streken van de Etappengebieden dicht bij het front. In Rijsel, Roubaix en Tourcoing riep men al vanaf oktober 1914 systematisch werkloze arbeiders op om ter plaatse werken uit te voeren voor de bezetter. Om dit beter te stroomlijnen, richtte men ‘Arbeiter – Annahmestelle’ op, Duitse lokalen waar arbeidskrachten zich konden gaan aanbieden⁹³. Gelijkaardige oproepen waren in het Generalgouvernement veel minder te horen. Daar hoopte men vooral arbeiders te vinden om vrijwillig in Duitsland te gaan werken. Vanaf juni 1915 kwam het monopolie voor de rekrutering hiervan in handen van het Deutsche Industriebüro⁹⁴. Hoewel exacte cijfers schaars zijn, lijken dit soort initiatieven om arbeiders vrijwillig tewerk te stellen allesbehalve succesvol te zijn geweest, niet in de Etappengebieden en niet in het Generalgouvernement⁹⁵. In Solesmes waren er midden 1916 niet meer dan ‘30 travailleurs volontaires qui ont signé librement un engagement’⁹⁶. De werkloosheidshulp, de sociale druk en het anti-patriottische stigma dat deze arbeiders te beurt viel, verklaren de mislukking van de vrijwillige tewerkstelling. Daar kwam nog bij dat ook de autoriteiten dit in sommige gevallen probeerden tegen te gaan. In België trok het comité hun steun in, en in Valenciennes besloot de gemeenteraad begin november 1915 in zo’n geval om de vrouwelijke inwoners hun ‘secours de mobilisation’ te

⁹² Art. 52: ‘either requisitions in kind nor services can be demanded from communes or inhabitants except for the necessities of the army of occupation. They must be in proportion to the resources of the country, and of such a nature as not to involve the population in the obligation of taking part in military operations against their country. These requisitions and services shall only be demanded on the authority of the Commander in the locality occupied. The contributions in kind shall, as far as possible, be paid for in ready money; if not, their receipt shall be acknowledged.’ Zie: https://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague02.asp#art52.

⁹³ AML, 4H 127, ‘Travail volontaire. - Appels aux volontaires: affiches’. Deze beloofden een dagelijks loon van 4 à 5 ff.

⁹⁴ Dit verklaart waarom lokale bronnen over vrijwillig tewerkgestelden schaars zijn. Zie: Jens Thiel, *Menschenbassin Belgien Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg*, Essen, 2007, p. 68-69. Volgens Ludwig von Kohler zouden er tussen juni 1915 en maart 1916 slechts om en bij de 12.000 arbeiders in Duitsland gaan werken: Ludwig von Kohler, *Die Staatsverwaltung...*, p. 147.

⁹⁵ Hoe het zat met het vrijwilligers die ter plaatse werkten voor de bezetter blijft onduidelijk.

⁹⁶ ADHS, 4M 519..., 03/01/1918.

ontzeggen⁹⁷. Ook het Antwerpse stadsbestuur liet zijn afkeuring blijken. Het wilde zich niet inlaten met de opvang van vrouwen en mannen die vrijwillig voor de bezettende overheid werkten en 's nachts in het station toekwamen. Aangezien zij geld verdienden, konden zij zelf hun onderkomen regelen, zo luidde de redenering⁹⁸. Vooral tijdens de eerste oorlogsjaren, beschouwde men het weigeren te werken voor de bezetter als een patriottische plicht. Zij die daar wel toe overgingen, liepen het risico op publiek misprijzen en zelfs sporadische wraakacties van mede-inwoners⁹⁹. Inwoners uit Lokeren riepen hen na 'Belgische lafaards' en 'landverraders' te zijn¹⁰⁰. In Antwerpen ging het nog verder, daar trakterden enkele woedende inwoners uit Zurenborg eind november 1915 een groep vrijwillig voor de bezetter werkende arbeiders op een pak slaag¹⁰¹.

Vrije wil, opeising en dwang: de verplichte tewerkstelling in de Etappengebieten

Wanneer vrijwillige tewerkstelling geen soelaas bracht, greep de bezettingsmacht terug naar andere meer op dwang gerichte middelen. In het bijzonder in de Etappen-, Marine en Operationsgebieten gingen Kommandanten daar al van bij het begin van de bezetting toe over¹⁰². Zowel in Fourmies, Rijsel als Solesmes eisten de Kommandanturen van de stadsbesturen dat zij bepaalde karweien lieten uitvoeren, zoals het vegen van straten of het onderhouden van plaatsen waar soldaten ingekwartierd zaten. Het was de taak van het stadsbestuur om de nodige arbeiders te voorzien, hen te betalen en om dit tot een goed einde te brengen¹⁰³. Dergelijk manieren van werken gingen de hele oorlog verder, maar kwamen vooral tijdens de eerste maanden het vaakst voor. Om op meer efficiënte wijze,

⁹⁷ Giselle Nath en Maarten Van Alstein, *14-18 van dichtbij...*, p. 35-57 en Jules Thiroux, *Valenciennes sous l'occupation ennemie 25 août 1914 – 2 novembre 1918*, Valenciennes, 1939, p. 63-64.

⁹⁸ SA, Verslagen CBS, 15/02/1918.

⁹⁹ Antoon Vrints, "Eenheid in verdeeldheid..." p. 24; Jean-François Condette, "Résister au travail forcé dans le Nord occupé (1914-1918)", in Robert Vandebussche (Red.), *La résistance en France et en Belgique occupées, 1914-1918*, Villeneuve-d'Ascq, 2012, p. 18-19; James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 70-71 en Alex Dowdall, *Under fire...*, p. 203.

¹⁰⁰ Steven Van Driessche, *Lokeren bezet tijdens...*, p. 34.

¹⁰¹ Antoon Vrints, *Het theater van de straat...*, ODV, p. 426 Vanaf eind 1914 verbood een verordening het aanmoedigen van werkweigeraars of het verhinderen van arbeiders om te werken: zie: Ludwig von Kohler, *Die Staatsverwaltung...*, p. 144.

¹⁰² Over het Generalgouvernement is er nauwelijks of geen informatie terug te vinden. Hoewel de situatie afweek met wat er in de Etappengebieten gebeurde, is het niet ondankbaar dat dit ook hier op kleinere schaal voorkwam. In een naoorlogs rapport van het Antwerpse stadsbestuur stond bijvoorbeeld te lezen dat: 'In algemeenen regel scheen de bevolking niet ogeëischt te worden om deel te nemen aan de oorlogsoperaties tegen het vaderland, maar talrijke uitzonderingen werden op dien algemeenen regel gemaakt'. Zie: *Verslag der oorlogsgebeurtenissen...*

¹⁰³ Sebastien Debarge, *Fourmies...*, p. 28 en Alex Dowdall, *Under fire...*, p. 201.

en met geringere controlemogelijkheden voor lokale autoriteiten, grootschalige werken gedaan te krijgen, ging de bezetter hoe langer hoe meer ook andere procedés toepassen¹⁰⁴. Vanaf begin 1915 eiste hij steeds vaker zelf werklieden op om tegen betaling karweien onder Duits toezicht uit te voeren. Burgemeesters stelde men verantwoordelijk dat er voldoende arbeiders kwamen opdagen. Wanneer dit niet gebeurde dan dreigde de bezetter met sancties. Echt happig waren burgemeesters niet om hier gevolg aan te geven. Maar opnieuw lag het openlijk weigeren van medewerking moeilijk. Het internationale oorlogsrecht stond dit immers tot op zekere hoogte toe aan de bezetter¹⁰⁵. Daarom wikten burgemeesters hun woorden wanneer zij in opdracht van de bezetter affiches aanplakten die een bepaald aantal arbeiders tegen een specifieke datum opvorderden. Zij deelden de Duitse eis mee, riepen (in het beste geval) arbeiders op om daar gevolg aan te geven, maar weigerden veelal om hen te dwingen¹⁰⁶. Begin januari 1915 vatte Delesalle het als volgt samen aan de bevoegde generaal: ‘Chaque fois que vous nous avez demandé un travail à faire dans l’enceinte de Lille, nous nous sommes empressés de vous donner satisfaction en faisant faire ce travail par des ouvriers de la ville, mais nous n’avons pas le droit d’embaucher des ouvriers pour le dehors (...) car rien ne peut les forcer à nous obéir’¹⁰⁷. Hij had niet het recht en de bevoegdheid om arbeiders op te eisen. Hij kon enkel beroep doen op hun goede wil¹⁰⁸. Tegen die achtergrond deden burgemeesters er alles aan om duidelijk te maken dat zij enkel de boodschap doorgaven. Midden september 1915 bijvoorbeeld, vroeg het Duitse bezettingsbestuur van Fourmies een honderdtal arbeiders om herstellingswerken uit te voeren aan een belangrijke brug in de buurt. Burgemeester Coppeaux die de affiche liet verspreiden, hield eraan expliciet te benadrukken dat het de Duitse autoriteiten waren die de metsers, stielmannen en andere arbeiders zochten¹⁰⁹. Wanneer te weinig arbeiders kwamen opdagen of zich recalcitrant opstelden, dan bracht dit burgemeesters in een lastig parket. Dat bewijst hetzelfde voorbeeld uit Fourmies. Nog geen week later eiste de bezetter voor hetzelfde werk opnieuw een 150-tal arbeiders en ambachtlieden. Maar deze keer zette de Kommandant meer druk op de burgemeester. Arbeiders en andere inwoners moesten stoppen met elkaar te overhalen om niet aan de brug te gaan werken. Veel scheen dit niet uit te halen. Later diezelfde dag nog stelde een affiche dat het gevraagde aantal arbeiders niet gehaald was. Daarom was vanaf dan een uitgaansverbod van kracht vanaf vijf uur, ‘Qu’on se le dise’¹¹⁰.

¹⁰⁴ ADHS, 4 M 342..., 316, 13/12/1916, p. 26-29.

¹⁰⁵ Fernand Passelecq, *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée (1916-1918)*, Parijs, 1923, p. 18.

¹⁰⁶ AMF, H 26, “Instructions émanant de l’autorité allemande”, 14/02/1916.

¹⁰⁷ AML, 4H 166, Réquisitions – main d’oeuvre, fournitures pour travaux, brief van Delesalle aan von Graevenitz, 05/01/1915.

¹⁰⁸ AML, 4H 64, ‘Réunions à la Kommandantur’, 25/05/1915.

¹⁰⁹ AMF, Copies des lettres du mairie..., affiche, 16/09/1915.

¹¹⁰ *Idem*, affiche, 25/09/1916.

Vanaf de lente van 1915 eiste de bezetter op steeds systematischere wijze zelf werklieden op die onder zijn toezicht taken uitvoerden. Om beter zicht te krijgen op het aantal werklieden en arbeiders in een bepaalde gemeente, probeerde hij informatie te verzamelen. Dit moest hem in de mogelijkheid stellen om de lokale bevolking zo massaal en efficiënt als mogelijk in te schakelen. Om die reden richtten Kommandanten zich tot de lokale autoriteiten met de vraag om allerlei lijsten op te stellen van geschoolde werkers, ambachtslieden, werklozen die hulp genoten of mannen van mobiliseerbare en jongere leeftijd. Vooral lijsten die deze laatste groep bevatten, lagen moeilijk voor burgemeesters. De bezetter dreigde er dan wel nog niet mee om arbeiders te gaan deporteren en elders te werk te stellen, het overdragen van werkloze inwoners aan de bezetter was voor burgemeesters hoe dan ook een delicate kwestie. Welbekend intussen zijn de aanhoudende weigeringen van de burgemeester van Roubaix, Jean-Baptiste Lebas, om dergelijke lijsten te overhandigen. Dit leidde tot zijn arrestatie, gevangenschap en afzetting¹¹¹. Het is moeilijk in te schatten of Lebas in de lente van 1915 alleen stond met deze categorieke houding die elke vorm van medewerking weigerde in het arbeidsvraagstuk. Ofschoon meer onderzoek nodig blijft, gaat dit onderzoek uit van wel¹¹². Zowel in Solesmes als in Fourmies verschaften de gemeentebesturen na enige aarzeling de geëiste informatie. Als we Charles Tauchon, de oude dokter-burgemeester van Valenciennes, mogen geloven, was dit ook de enige verstandige keuze. Voor de gemeenteraad rechtvaardigde hij zijn eigen positie door zich expliciet af te zetten tegen enkele van zijn collega's die de lijsten weigerden te overhandigen. De teneur van zijn argument was duidelijk. Vanuit electoraal oogpunt mocht het dan wel niet de slimste beslissing geweest zijn, het was wel de moedigste én de wijste. Hij geloofde niet in het zagezegde heroïsche karakter van deze daad en verwierp zo'n houding zelfs. Voor hem was het niet meer dan 'un geste platonique' die de burgemeesters in kwestie slechts enkele minuten tijds winst opleverde. De bezetter zou de lijsten sowieso vinden. Dat heel wat mensen hem kwalijk namen die lijsten te hebben overhandigd, deerde hem niet. Integendeel, zij die dat weigerden vond hij roekeloos, want het kon enkel maar extra sancties opleveren voor de stad, zoals het intrekken van laissez-passers, een verhoging van de voedselprijzen, nieuwe belastingen, enz. Met zijn houding profileerde hij zich als een niet roekeloze en verantwoordelijke bestuurder die altijd het hogere belang van zijn stad en bevolking voor ogen hield. Zijn conclusie kan moeilijk niet als een sneer naar zijn socialistische collega uit Roubaix gelezen worden: 'Je trouve qu'il est plus patriotique de rester à la tête de sa commune, de

¹¹¹ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 238-239 en Jean Piat, *Jean Lebas...*, p. 107-112.

¹¹² Eén uitzondering was Gustave Dron, de burgemeester van Tourcoing. Ook hij weigerde om de lijst met werklozen te overhandigen, wat hem een gevangenisstraf opleverde (hij weigerde op hetzelfde moment ook de betaling van een nieuwe oorlogsbelasting). Zie: James Connolly, "Notable protests...", p. 11.

continuer à subir pour elle tous les ennuis, toutes les vexations, que de se laisser transporter dans une forteresse comme otage¹¹³.

Het opeisen van arbeiders bracht burgemeesters dus bijna per definitie in een netelige positie. Dat was zeker zo in Noord-Frankrijk, maar ook in de Belgische gebieden het dichtst bij het front was dat het geval. Onderzoek van De Schaepdrijver over het Marinegebied en de kustregio bewees dat al¹¹⁴. Maar ook elders in de Etappengebieden, eiste de bezetter arbeiders en werklieden op om op andere plaatsen werken te gaan uitvoeren. Wel lijkt dit hier op beperktere schaal en pas vooral vanaf de herfst van 1915 te zijn voorgekomen¹¹⁵. Net als in het Noorden ging dit gepaard met bepaalde problemen. Niet zelden gebeurde het dat er onvoldoende arbeiders opdaagden of zelfs weigerden om zich aan te melden, zeker wanneer het duidelijk was dat werken plaatsvonden in gebieden dicht bij het front. Midden oktober 1915 bijvoorbeeld, reageerden er nauwelijks of geen arbeiders uit Aalst, Lokeren en Dendermonde op de Duitse vraag om als metselaar of schrijnwerker tegen betaling te gaan werken in en rond Roeselare, Oostende, Brugge en Dadizele¹¹⁶. Een eerste reactie kwam vanuit de legerleiding zelf. De Etappeninspekteur van het 4de leger kondigde een verordening af die het weigeren van deze opeisingen streng bestrafte¹¹⁷. Op het lokale niveau grepen de Kommandanten in kwestie terug naar dwang en repressie. Die ging in twee richtingen. Enerzijds viseerden zij de lokale bevolking met maatregelen (door het afkondigen van een avondklok, een uitgaansverbod of door de vrouwen van werkweigeraars op te pakken en onder bewaking vast te houden)¹¹⁸. Anderzijds oefenden zij druk uit op burgemeesters opdat zij arbeiders zouden aansporen gevolg te geven aan de opeising (door middel van boetes, het nemen van gijzelaars of gevangenisstraffen). Dit alles zorgde ervoor dat burgemeesters niet alleen op ramkoers kwamen met lokale machtshebbers, het deed vaak ook binnen lokale gemeenschappen de spanningen oplopen¹¹⁹. In het Oost-Vlaamse Etappenstadje Eeklo bijvoorbeeld, kreeg de legitimiteit van het uitgedunde schepencollege, en in het bijzonder dd. burgemeester Victor Roegiers, een fikse knauw¹²⁰. Ook daar eiste de lokale Kommandant in oktober 1915 een 100-tal timmermannen en metselaars op om in het

¹¹³ Renée Delame, *Valenciennes...*, Tome II, p. 23.

¹¹⁴ Sophie De Schaepdrijver, *Bastion...*, p. 108 e.v.

¹¹⁵ Fernand Passelecq, *Déportation et travail...*, p. 20.

¹¹⁶ Dirk Meert, *Aalst 1914-1918. Aalstenaars als slaven weggevoerd*, Aalst, 2013, p. 8 en Steven Van Driessche, *Lokeren...*, p. 48-49.

¹¹⁷ Fernand Passelecq, *Déportation et travail...*, p. 20.

¹¹⁸ Steven Van Driessche, *Lokeren bezet tijdens...*, p. 49.

¹¹⁹ In Lokeren leidde het tot een volkstoeloop van mensen die toekeken en afkeuring toonden: *Idem*, p. 48-49.

¹²⁰ Paul Van De Woestijne, "Uit het dagboek van Victor Roegiers, waarnemend burgemeester van Eeklo, 1914-1918", *Ons Meetjesland*, 1984, 17, 1, p. 12-32 en idem, "Victor Roegiers. Oorlogsburgemeester van Eeklo, 1914-1918", *Bijdragen tot de Geschiedenis van het Meetjesland*, 2013, 1, p. 1-23; Fernand Passelecq (Red.), *Rapports et documents d'enquête sur les déportations des ouvriers belges et sur les traitements infligés aux prisonniers de guerre et aux prisonniers civils belges*, Tome II, Brussel/Luik, 1923, p. 15 en Tracy Kittredge, *A history of the CRB...*, p. 347.

Gentse herstellingswerken uit te gaan voeren. Wanneer bleek dat er zich geen vrijwilligers aandienenden, drong de bezetter aan bij de dd. burgemeester om zelf de arbeiders op te vorderen. Roegiers weigerde dit uitdrukkelijk. Wanneer het schepencollege en werklieden er na omstandig overleg niet uit raakten, besloot de bezetter om tijdens een vergadering zelf willekeurig 37 arbeiders aan te duiden. Dit gebeurde op basis van de lijsten van de werkrechtshouders die hij in beslag had laten nemen. De arrestatie van de werklieden ontketende een storm van protest in de gemeente. Het gonsde van de geruchten dat het schepencollege de namen had doorgegeven. Al snel troepten inwoners misnoegd samen in de straten rond het stadhuis. In het bijzonder dd. burgemeester Roegiers was kop van jut. Diezelfde avond nog kwam het opnieuw tot een volkstoeloop. Zelf noteerde de burgemeester in zijn dagboek: ‘Maar toen ik aan de uitgangspoort van den Kring kwam, werd ik onthaald door een geroep, getier, geschuifel, (...) ‘daar is de verrader, die zijn volk aan de Duitschers verkocht! Slaat hem dood! Hoe! Hoe! Hoe! de verrader’ (zonder nog de andere scheldwoorden er bij te voegen)¹²¹. Samenwerking weigeren met de bezetter keerde in dit geval dus als een boemerang terug in het gezicht van de burgemeester doordat de bezetter net hardere maatregelen nam tegen de bezette bevolking. Snel overwaaien deed de kwestie in Eeklo niet. Onmiddellijk na de bevrijding grepen politieke tegenstanders dit aan om hem in diskrediet te brengen¹²².

Het tewerkstellingsvraagstuk op scherp in het bezette Noorden: de ‘affaire des sacs’

Dat burgemeester Tauchon uit Valenciennes eind maart 1915 zo sterk de nood voelde om zijn houding toe te lichten in de raad, was geen toeval. Omstreeks die tijd kende zijn stad immers een kleine ‘affaire des sacs’. Na enkele maanden arbeidsters betaald te hebben die voor de bezetter stoffen doeken maakten, kwam aan het licht dat men er toch voornamelijk zakjes maakte die men naar het Duitse front zond ter beschutting van de soldaten¹²³. Het atelier in Valenciennes was geen uitzondering in het industriële Noorden. Daar niet ver vandaan in Denain stelde de dd. burgemeester op vraag van de bezetter vrouwen te werk die zakjes maakten¹²⁴. Al eind 1914 zou dit aanleiding gegeven hebben tot ‘véritables batailles de femmes’ tussen de zogenaamde ‘femmes à sacs’ en andere vrouwen¹²⁵. Maar ook in en rond Roubaix en Rijsel bleek al snel dat de bezetter er niet voor terug deinsde om arbeiders (en industriëlen) te dwingen werken uit te voeren die

¹²¹ Zoals geciteerd in: Paul Van De Woestijne, “Uit het dagboek van Victor Roegiers...”, s.p.

¹²² POVL, Kabinetsarchief Gouverneur, 2/20-9875/10, Dossier Victor Roegiers.

¹²³ Pierre Boulin, *L'organisation du travail...*, p. 113-114 en Renée Delame, *Valenciennes...*, p. 401-403.

¹²⁴ ADN, 9R 513, Rapport politiecommissaris Denain, 24/12/1918 en Simon Vacheron, “L’industrie textile du Nord dans la tourmente de la guerre, 1914-1918”, in Jean-François Eck en Jean Heuclin (Reds.), *Les bassins industriels des territoires occupés 1914-1918. Des opérations militaires à la reconstruction*, Valenciennes, 2016, p. 220 e.v.

¹²⁵ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 100. Volgens Vacheron, die niet dezelfde bronnen als Connolly gebruikt, vonden de eerste incidenten in Denain pas plaats vanaf maart 1915.

rechtstreeks de Duitse oorlogsspanningen dienden¹²⁶. Zo protesteerde Delesalle midden 1915 tegen het feit dat de bezetter arbeiders inschakelde om grote graafwerken aan het front uit te voeren¹²⁷. Vanaf de lente van 1915 deden steeds vaker verhalen de ronde over mannen en vrouwen die zakjes naaiden, hout kaptten om loopgraven te stutten of graafwerken uitvoerden. Publiek losbarsten deed de ‘affaire des sacs’ in en rond de Rijselse grootstedelijke agglomeratie evenwel pas midden juni 1915. Na enkele dagen en weken van stakingen en opstootjes in de fabrieken, kende het protest van burgemeesters en andere hoogwaardigheidsbekleders een hoge vlucht in en rond Roubaix, Rijsel, Halluin, Croix en Haubourdin. Zij zetten zich nu openlijk af tegen het feit dat burgers in de opgeëiste textiel fabrieken zandzakjes maakten voor het Duitse leger. Burgemeesters weigerden de arbeiders te dwingen het werk te hervatten en besloten hun werk niet langer te betalen¹²⁸.

Historici interpreteerden de ‘affaire des sacs’ lange tijd exclusief in termen van passief patriotisch verzet, en dit door zowel de bevolking als de lokale autoriteiten. Steeds opnieuw benadrukt het traditionele narratief dat er spontaan stakingen uitbraken in de textiel fabrieken tussen april en juli 1915. Uit patriotische overwegingen besloten arbeiders en patroons om te stoppen met de productie van zandzakjes¹²⁹. Pas zeer recent gingen onderzoekers de bewuste periode door een meer kritische bril bekijken. Zo bekleemtoonde Connolly terecht dat er in dit consensuele (naoorlogse) discours geen plaats was voor de interne discussies onder industriëlen, de tegenstrijdige opvattingen onder arbeiders, de hoogoplopende sociale spanningen en de collectieve acties in de straten en aan de fabriekspoorten¹³⁰. Dit onderzoek wil hier een tweede kritische kanttekening bij maken en argumenteert dat de houding van enkele belangrijke burgemeesters en andere lokale autoriteiten minder eenduidig was dan tot op vandaag wordt aangenomen. In het bijzonder de idee dat zij van bij het begin openlijk protesteerden, dient bijgesteld. Dit beeld, dat historici tot op vandaag overnemen, lijkt immers niet volledig te stroken met de chronologie van de gebeurtenissen¹³¹. Dit gegeven kwam al eerder bovendrijven tijdens het naoorlogse onderzoek naar de houding van enkele industriëlen uit Rijsel, Roubaix, Croix en Haubourdin¹³². Die beschuldigde men van ‘intelligences avec l’ennemi’ omdat zij in hun textiel fabrieken op massale schaal zandzakjes hadden geproduceerd voor het

¹²⁶ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 188.

¹²⁷ ADN 9R 209, Brief van Delesalle aan von Heinrich, 18/06/1915.

¹²⁸ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 188-196.

¹²⁹ *Idem*, p. 101-102. Connolly verwijst op zijn beurt naar: Philippe Nivet, *La France...*, p. 227-229 en Annette Becker, *Les cicatrices...*, p. 176.

¹³⁰ James Connolly, “Sandbags and strikes...”, p. 12 e.v.

¹³¹ Jean-François Condette, “Résister au travail forcé...”, p. 43 e.v.

¹³² ADN, Série J 610, ‘Poursuites contre les industriels Lilloise accusé d’avoir fabriqué des sacs de sable pour les allemands pendant la guerre’, Verzameling krantenknipsels uit L’Echo du Nord van proces in de zomer van 1921.

Duitse leger. Hoewel het gerechtelijk dossier niet bewaard is gebleven en de betrokken partijen finaal over de hele lijn vrijgesproken werden, biedt de gedetailleerde verslaggeving uit de pers wel een overzicht van de belangrijkste krijtlijnen uit het onderzoek¹³³. Eén van de centrale thema's op het proces was de vraag wanneer de industriëlen op de beklaagdenbank exact beseften dat de zakjes die zij produceerden dienden voor het Duitse front. Unisono verklaarden zij dat dit pas midden juni duidelijk werd. In de maanden ervoor waren zij hier niet van op de hoogte of dachten zij dat de bezetter deze gebruikte voor lokale noden en in het bijzonder de ravitaillering¹³⁴. Zij dachten niet anders te kunnen dan de bezetter te gehoorzamen, zo luidde hun verdediging. Uit de opgetekende ondervragingen van de onderzoeksrechter kwam duidelijk naar voor dat hij zich hier serieuze vragen bij stelde. Sceptisch stond hij ook ten aanzien van de getuigenissen van enkele burgemeesters en zelfs de dd. prefect. Die verklaarden allen dat zij voor midden juni nergens van op de hoogte waren. De onderzoeksrechter liet zich openlijk ontvallen dat hij hieraan twijfelde. Hij stelde zich verschillende keren de vraag waarom hun publieke veroordeling er maar zo laat was gekomen (midden juni 1915)¹³⁵. Delesalle ontkende dit niet in zijn verdediging: 'C'est d'ailleurs tardivement que, comme maire de Lille, j'ai été avisé de la destination des sacs et de leur fabrication directe par nos concitoyens'¹³⁶. En ook Anjubault getuigde dat hij hier 'si tardivement' van op de hoogte werd gebracht¹³⁷. Dat de onderzoeksrechter zich kritisch uitliet over dit soort verklaringen van Delesalle, senator Potié (burgemeester van Haubourdin), Anjubault en andere kopstukken, is niet helemaal onlogisch. Tot op vandaag blijft het namelijk moeilijk te geloven dat de lokale overheden in kwestie hier in de maanden ervoor niet van op de hoogte waren¹³⁸. Zeker als men de eerder vermeldde sociale spanningen in de bewuste periode in het achterhoofd houdt¹³⁹. Uiteraard probeerde de bezetter zo weinig mogelijk

¹³³ Het was aan de onderzoeksrechter om bewijs te leveren dat de industriëlen intentioneel collaboreerden. Schriftelijk bewijs dat de industriëlen van bij het begin op de hoogte waren van het feit dat de zandzakjes dienden voor het Duitse front, kon niet gevonden worden. Dit vormde de basis voor de vrijspraak. Zie ook: James Connolly, *Encountering...*, p. 195.

¹³⁴ Paul Trochon, *Lille avant et pendant l'occupation...*, p. 234-235.

¹³⁵ Doorheen de bewaarde krantenartikelen die hierover berichtten kwam zeer regelmatig de vraag bovendrijven vanaf welk moment de industriëlen en de lokale autoriteiten, op de hoogte waren dat de zakjes die men produceerde voor het front bestemd waren.

¹³⁶ ADN, Série J 610, Echo du Nord, 27/01/1921.

¹³⁷ ADN, 9R 208, Rapport de Maurice Anjubault sur son administration..., en ADN, J 610, 'Déposition de Monsieur Anjubault', 24/03/1921.

¹³⁸ De burgemeesters (en dd. prefect) in kwestie werden zelf nergens van beticht tijdens deze processen die enkel de industriëlen viscerden, zij traden enkel op als getuigen tijdens het proces. Hun relaas sloot naadloos aan bij dat van de industriëlen. Wel liet de onderzoeksrechter de administratie van o.m. de dd. prefect en de burgemeester doorlichten.

¹³⁹ Net als het feit dat er ook al gelijkaardige debatten speelden omstreeks eind 1914 in Valenciennes, zie: Pierre Boulin, *L'organisation du travail...*, p. 113.

ruchtbaarheid te geven aan de productie, maar het was het in april en mei 1915 wel degelijk dagen- en wekenlang onrustig geweest in en rond Roubaix en Rijsel¹⁴⁰. Talrijke opstootjes hadden plaats gevonden tussen Duitse soldaten, lokale agenten, arbeiders die voor de bezetter werkten en stakers die anderen de toegang tot de fabrieken wilden ontzeggen.

Wat zorgde er dan wel voor dat burgemeesters en andere hoogwaardigheidsbekleders besloten om midden juni openlijk protest aan te tekenen? Door een gebrek aan concrete bronnen, blijft het koffiedik kijken. Maar afgaand op de naoorlogse ondervragingen zoals de pers die publiceerde, lijkt dit de terugkeer van Louis Guérin naar Rijsel geweest te zijn¹⁴¹. Die kwam omstreeks 10 juni terug in de stad na een kort verblijf in Parijs en een rondreis door de andere bezette departementen. Unaniem getuigden verschillende industriëlen en lokale autoriteiten na de oorlog tijdens de ondervragingen dat het Guérin was die hen inlichtte over: 'l'émotion que suscitait à l'intérieur (Parijs) leur attitude antipatriotique et les invitait à cesser une fabrication qui était de nature à compromettre le sort de nos armées'¹⁴². Tijdens zijn rondreis door bezet Frankrijk en zijn verblijf in Parijs had Guérin klachten te horen gekregen over de grootschalige productie van zandzakjes die naar het front gingen en rechtstreeks tegen het Franse leger ingezet werden. De onvrede over deze 'anti-patriottische' houding was groot. Alvorens Guerin terug naar Rijsel vertrok, werd hem ingeprent dat dit lijnrecht indruiste tegen art. 52 van de Conventies van Den Haag én de Franse strafwet. Na dit nieuws vernomen te hebben in Rijsel consulteerden de industriëlen de dan nog niets vermoedende dd. prefect Anjubault die deze zienswijze bevestigde. Ook hij was formeel: zowel het oorlogsrecht als de Franse strafwet verboden dit¹⁴³. Het feit dat de mededeling van Guerin het startschot betekende voor het protest van de gemeentelijke overheden, leidt tot de hypothese dat dit openlijke protest – veel meer dan een spontane uiting van patriottisme - in de eerste plaats een reactie was op de sterke afkeuring die er elders leefde (en ook in Parijs), de schrik voor naoorlogse sancties en de spanningen aan de basis tussen de arbeiders in de fabrieken. Met die hypothese wil dit onderzoek niet betogen dat de storm van afkeuring, tegenkanting en patriottische protest van burgemeesters midden juni niet oprecht waren¹⁴⁴. Wel is het van belang op te merken dat de houding van enkele belangrijke burgemeesters tussen *grosso modo* maart en juni 1915 minder uitgesproken en rechtlijnig was, én mogelijk mee

¹⁴⁰ AML, Gemeenteraadsverslagen, 24/07/1915. Ook tijdens de gemeenteraadszitting ontkende Charles Delesalle dat hij van deze agitatie en opstootjes onder arbeiders en in de fabrieken op de hoogte te was geweest. Voor de situatie in Roubaix: James Connolly, "Sandbags...", p. 9-28.

¹⁴¹ Voorzitter van het CANF, voorzitter van de Rijselse kamer van koophandel en één van de enige Noord-Fransen die van de bezetter toestemming had om het front over te steken en naar Parijs te gaan voor overleg.

¹⁴² ADN, Série J 610, Echo du Nord, 07/07/1921.

¹⁴³ *Idem*, 05/07/1921.

¹⁴⁴ Noch dat de industriëlen in kwestie intentioneel collaboreerden met de bezetter of dat de lokale autoriteiten om welke reden dan ook bewust een oogje dicht knepen.

ingegeven door andere motieven. Meer onderzoek blijft hoe dan ook nodig, en in het bijzonder naar de mogelijke redenen voor de eerder attentistische houding van lokale autoriteiten in april en mei. Was dit omdat de arbeiders er strikt gezien vrijwillig werkten en een inkomen kregen, of omdat zij in eerste instantie de beslissing aan de industriëlen zelf wilden laten die onderling overlegden¹⁴⁵? Dachten zij na over wat het best was voor én de bevolking én de industriëlen? Wilden zij de industriëlen en de bezetter niet voor het hoofd stooten?

Het gevolg van dit alles was dat het omstreeks midden juni 1915 op heel wat plaatsen tot hevige conflicten kwam tussen lokale overheden en het bezettingsbestuur. In het bijzonder in Rijsel, Haubourdin, Roubaix, Halluin en enkele kleinere voorsteden liepen de spanningen hoog op. Steeds vaker weigerden arbeiders die tot dan toe zandzakjes hadden vervaardigd, om het werk te hervatten. In Halluin gebeurde dat omdat het stadsbestuur besloot niet langer het loon van de arbeiders te betalen die daar werkten¹⁴⁶. Overal kregen arbeiders die zich wel nog bereid toonden dergelijk werk uit te voeren, het hard te verduren door werkweigeraars die hen beschimpten en de toegang tot de fabrieken ontzegden. Het gevolg was dat de fabrieken en ateliers in kwestie stilvielen door een gebrek aan arbeiders. Al op 15 juni staakten in Rijsel 5 van de 7 fabrieken hun werking. Dit vormde voor de bezetter het signaal om enkele socialistische kopstukken gevangen te zetten omdat die de arbeiders niet wilden aansporen het werk te hervatten. De belangrijkste industriëlen sloot men op in de Citadel en deporteerde men later naar Duitsland¹⁴⁷. Een laatste poging om de textielpatroons te overtuigen met een conventie waarin expliciet stond dat zij onder dwang werkten van de Duitsers weigerden zij te ondertekenen. Voor de lokale Kommandanten vormde dit alles het signaal om de druk op de burgemeesters op te voeren. Zij eisten dat die er alles aan deden opdat de arbeiders het werk hervatten. Wanneer een oproep daartoe niet volstond, dan verwachtte de bezetter dat zij hen opeisten. Ook nu weigerden burgemeesters met het argument dat zij het recht niet hadden om arbeiders of patroons op te eisen of te verplichten te werken. En indien dit wel zo was geweest, dan ging het tegen hun 'devoir' in.

Opnieuw kregen de Conventies van Den Haag een zeer prominente plaats in deze discussies. Volgens Delesalle sterkten deze hem in zijn positie. Na alweer uitvoerig overleg met enkele hoogleraars, argumenteerde hij dat arbeiders enkel opgeëist konden worden voor taken die niet rechtstreeks bijdroegen aan de oorlogsinspanningen van het Duitse leger¹⁴⁸. De vraag om zandzakjes te maken, druiste duidelijk lijnrecht in tegen de militaire belangen van het eigen vaderland. Overal waar deze kwestie de gemoederen verhitte, discussieerde men hevig over het belang van art. 52. De conventie verwerpen deed de

¹⁴⁵ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 192.

¹⁴⁶ ADN, 9R 209, Brief van von Schrank aan de burgemeester van Halluin, 26/06/1915.

¹⁴⁷ Daar bleven zij ongeveer een maand: ADN, 9R 208, Rapport de Maurice Anjubault..., p. 35 e.v.

¹⁴⁸ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 198.

bezetter niet, maar wel de Franse zienswijze. Hij erkende art. 52 wel degelijk en beriep zich hier stelselmatig op. Maar hij interpreteerde het als dusdanig dat het maken van zandzakjes in de eerste plaats de belangen van de lokale bezettingsmacht en een ‘verdedigend’ doel dienden. Echt veel leverde dit geredetwist niet op. Finaal argumenteerden de lokale Kommandanten dat zij de machtshebbers waren, en dat bijgevolg hun zienswijze domineerde. Moest er dan al één correcte interpretatie bestaan, dat was dat een kwestie voor diplomaten na de oorlog. Dat stond te lezen in een brief aan de gemeenteraad van Halluin: ‘C’est la conception et l’interprétation de l’article 52 de la Convention de la Haye qui a créé les différences entre vous et l’Autorité militaire allemande. De quel côté est le droit, ce n’est pas à nous de le discuter, parce que nous ne sommes pas compétents et nous n’arriverons jamais à nous entendre sur ce point-là. Ce sera l’affaire des diplomates et des représentants des différents états après la guerre’¹⁴⁹.

Wanneer onderhandelingen en dreigementen geen resultaat gaven, greep de bezetter terug naar sancties en repressie. In Rijsel brak hij onder meer de koffers van de stadskas open om de productie van de resterende zandzakjes, tijdelijk opnieuw overgebracht naar Duitsland, te financieren¹⁵⁰. Elders, zoals in Halluin, Roubaix, Haubourdin en de voorgemeente Marquette-lez-Lille legde men de inwoners een avondklok op, verplichtte men cafés om 17u30 te sluiten, arresteerde men de burgemeesters en kondigde men zware boetes aan. Naarmate het protest aanhield en de productie niet werd hervat, kreeg de repressie van de bezetter een steeds brutaler karakter. In Haubourdin, waar het politieke zwaargewicht Auguste Potié burgemeester was, wierp men hem voor de voeten dat het maken van de bewuste zakjes vijf maanden lang geen probleem vormde en nu plots wel¹⁵¹. Als maatregelen nam de Kommandantur gijzelaars, legde hij boetes en een avondklok op. Voorts dreigde hij ermee: ‘Tout ouvrier manquant d’obéissance par des paroles ou des faits sera traduit devant un tribunal de guerre, les familles de ces ouvriers seront privées de leur carte de pain’¹⁵². Potié zelf veroordeelde men uiteindelijk tot 1 jaar gevangenisstraf in Duitsland en een zware boete¹⁵³. Die straf viel ook zijn ambtsgenoot uit Croix te beurt. Na geweigerd te hebben arbeiders op te roepen zandzakjes te maken en werkweigeraars aan te geven, werd hij naar Duitsland overgebracht¹⁵⁴. Daar niet ver vandaan in Halluin verklaarde de Kommandant stellig dat de bezetter heus niet ging afzien van zijn eisen:

¹⁴⁹ ADN, 9R 209, brief van de lokale Kommandant aan de gemeenteraad, 30/05/1915.

¹⁵⁰ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 190-191.

¹⁵¹ Auguste Potié was senator en vice-voorzitter van de Conseil Général.

¹⁵² ADN, 9R 209, Duitse proclamatie Haubourdin, 27/05/1915.

¹⁵³ Potié bracht één jaar door in Duitse gevangenschap. Later verbleef hij in Villerspel tot 27/10/1916. Erna keerde hij terug naar Haubourdin. Daar bleef hij tot maart 1917, dan werd hij geëvacueerd naar vrij Frankrijk. (ADN, 9R 208, “Rapport de Maurice Anjubault sur son...”, p. 35-36 en AML, 4H 121, « Travail forcé », Brief van sous prefect ff. Anjubault, Gustave Dron, Charles Delesalle en dd. burgemeester Roubaix aan bezetter, 13/08/1915).

¹⁵⁴ Robert Vandenbussche, “Les Croisiens à l’heure allemande...”, p. 168.

‘Même si une ville de 15.000 habitants en devrait périr’¹⁵⁵. Om dit kracht bij te zetten sloot men de arbeidersvrouwen op in kelders ‘privées d’air, de lumière, presque de nourriture pendant plusieurs jours’. Pas dan stemden zij er na enkele dagen mee in om het werk te hervatten¹⁵⁶.

Ofschoon dat arbeiders volgens Fernand Passelecq in de gemeenten het dichtst bij het IJzerfront zeer frequent ingeschakeld werden voor ‘corvées militaires’, kwam een politiek conflict zoals de ‘affaire des sacs’ in bezet België niet voor¹⁵⁷. Vooralsnog blijft de hypothese van De Schaepdrijver dus overeind: ‘The attitude of Belgian labor needs further study, but what we do know suggests a widespread refusal to contribute to the German war effort; examples are the massive strikes in the railway workshops of Mechelen and Luttre in 1915’¹⁵⁸. Wat verklaart nu het uitblijven van zo’n politiek conflict in bezet België? Een eerste reden is dat de belangrijkste en dichtstbevolkte industriële (textiel-) centra zich niet zo dicht bij het front bevonden als in Noord-Frankrijk. Terwijl industriële bassins en textielcentra als Rijsel, Roubaix, Tourcoing, Denain en Halluin e.a. maar een boogschuit van het front verwijderd lagen, was dat in bezet België veel minder het geval. De enige uitzonderingen daarop waren Gent en Aalst. Echt uitzonderlijk is het dus niet dat men net daar schaarse getuigenissen terugvindt over de productie van zandzakjes. Zo merkte Nath in het spoor van Virginie Loveling al eerder op dat sommige Gentse arbeidersvrouwen als ‘zakkenmaaksters’ voor 25 fr per week weefden voor de bezetter. Daarnaast schreef de bekende Gentse dagboekschrijfster ook dat er enkele Gentse fabrikanten zakjes ‘met cement of zand als beschutting in de loopgraven’ produceerden. Ook in Gent en Aalst leefde er dus zeker ook populaire druk van onderuit¹⁵⁹. Een tweede reden waarom deze kwestie nooit dezelfde politieke lading kreeg, is dat de productie nooit hetzelfde niveau bereikte als in bezet Frankrijk¹⁶⁰. Toch betrof dit niet per definitie marginale hoeveelheden. Britse en Franse vliegtuigen dropten immers briefjes boven de Gentse binnenstad die de productie van deze zakjes laakten¹⁶¹. Desondanks bleven grootschalige stakingen uit en namen andere sociale conflicten geen hoge vlucht. Om al die redenen kwam het Gentse stadsbestuur hier nooit openlijk over in confrontatie met de bezetter. Dezelfde bemerkingen gelden voor de casus Aalst. Daar scheen de productie sowieso zeer beperkt. Al was het ook hier geen eenmanszaak. Een naoorlogs proces-

¹⁵⁵ ADN, 9R 209, brief van de lokale Kommandant aan de gemeenteraad, 30/05/1915

¹⁵⁶ *Idem*, “Rapport de Maurice Anjubault sur son...”, p. 36-37.

¹⁵⁷ Fernand Passelecq, *Déportation et travail forcé...*, p. 18.

¹⁵⁸ Sophie De Schaepdrijver, “Belgium...”, p. 390.

¹⁵⁹ Voor die populaire druk van onderuit in Gent, zie: Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 248-250.

¹⁶⁰ Marc Leleux, “Exploitation de la main-d’œuvre et stratégies industrielles allemandes dans le Nord de la France et le Hainaut belge durant la Première Guerre Mondiale”, in Jean Heudin en Jean-François Eck (reds.), *Les bassins industriels des territoires occupés...*, p. 196.

¹⁶¹ Sylvia van Peteghem e.a. (Reds.), *In oorlogsnood...*, 12/05/1915; 13/05/1915; 06/08/1915 en 17/03/1916 en Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 249.

verbaal stelde over een zekere Frans Bogaert dat: ‘Toen het maken der zakjes voor de loopgraven in het vijandelijke leger in voege kwam, was hij een der bijzonderste makers onzer stad, zelfs moesten de andere stikkers en stiksters bij hem om hunne stof komen daar hij de uitgever van dit werk was; dit maken van zakjes heeft langen tijd geduurd’¹⁶². Naast het vervaardigen van zandzakjes, zijn er ook sporadische aanwijzingen dat de bezettingsmacht nog andere initiatieven opzette. Opnieuw was het Passelecq die dit in zijn werk vermeldde. Hij haalde in het bijzonder de casus van de West-Vlaamse staalproducent Bekaert in Zwevegem aan. Ondanks de afwezigheid van directeur Leon Bekaert (de eerste naoorlogse burgemeester) die in Nederland verbleef, vervaardigden de opgeëiste arbeiders onder dwang prikkeldraad voor het front. Een loon kregen de arbeiders van de burgemeester. Hem liet de bezetter geen andere keuze: ‘Au commencement il refusa, mais les officiers allemands l’obligèrent, sous la menace du revolver, à déclarer qu’il paierait’¹⁶³. Ook bij Bekaert waren het uiteindelijk de arbeiders die midden juni 1915 besloten om het werk neer te leggen. Of die timing toeval is, is niet helemaal duidelijk¹⁶⁴. Wel besloot de bezetter om ook hier de burgemeester, een senator en de gemeentesecretaris op te sluiten omdat zij weigerden de arbeiders aan te sporen terug aan het werk te gaan. Pas na zware sancties voor het gemeentebestuur en de arbeiders, lijkt een deel van hen terug aan de slag gegaan te zijn.

Welke oorlogsinspanningen? Een breukmoment voor burgemeesters

De ‘affaire des sacs’ zette het verplichte tewerkstellings- en arbeidsvraagstuk in het Noorden op scherp, dit zowel voor de bezetter, de lokale notabelen als de bezette bevolking¹⁶⁵. Achteraf beschouwd was het politieke belang van deze affaire zeer groot. Zij kende een grote weerklank en maakte burgemeesters en andere lokale verkozenen bewust van hun delicate positie¹⁶⁶. Het is dan ook niet toevallig dat Delesalle enkele maanden later categoriek weigerde om de bezetter een lijst te bezorgen met de namen van de spoorarbeiders. Die hadden in de weken ervoor besloten om het werk neer te leggen. Hoewel de bezetter benadrukte dat de arbeiders niet ingezet zouden worden voor militaire operaties maar enkel om het transportnetwerk in en rond Rijsel te verbeteren, hield Delesalle het been stijf¹⁶⁷. De argumentatie was dubbel. Enerzijds was de treinmaatschappij een privébedrijf, en dus had hij hier geen enkele zeggenschap over. Anderzijds kon hij niet anders dan de bewuste keuze van de arbeiders respecteren.

¹⁶² S.A.A., Politiearchief, Processen-verbaal, 1919, nrs. 238-239, 25/03/1919.

¹⁶³ Fernand Passelecq, *Déportation et travail forcé...*, p. 22 e.v.

¹⁶⁴ Ook in Aalst weigerde enkele fabrieken omstreeks 11 juni 1915 voor het Duitse legerbestuur te werken. Zie: Dirk Meert, *1914-1918. Het leven in een stad...*, p. 105.

¹⁶⁵ Annette Becker, *Oubliés de la Grande Guerre...*, p. 59.

¹⁶⁶ Jules Hélot, *Cinquante mois sous...*, p. 275.

¹⁶⁷ James Connolly, “Notable protests...”, p. 12.

Het effect van de ‘affaire des sacs’ liet zich overal in de belangrijkste Noord-Franse stedelijke centra voelen. Burgemeesters gingen steeds vaker in meer principiële termen nadenken over welke houding aan te nemen tijdens dergelijke discussies. Net als bij de opeisingen van materialen stond ook hier art. 52 van de Conventies van Den Haag centraal in deze denkoefeningen. Telkens opnieuw kwam men uit op de vraag of een bepaalde eis de militaire oorlogsinspanningen rechtstreeks ten goede kwam of niet. Terecht wierp Annette Becker de vraag op: ‘Où finissent les besoins de l’armée de l’occupation et où commencent ceux de la guerre que cette même armée continue à faire de manière indirecte ou directe?’¹⁶⁸. Wanneer dat bij de ‘affaire des sacs’, het uitvoeren van werken aan het front, de deportaties van de arbeiders of de opeisingen van koper, metaal en matrassen nog vrij duidelijk was, bleek dit in andere kwesties lang niet altijd het geval. Bovendien stelde de bezetter bij een opeising van arbeiders bijna per definitie dat dit uitsluitend voor de lokale noden van het bezettingsleger was. In maart 1916 bijvoorbeeld, verklaarde de lokale Kommandant in Lomme dat het maken van houten afsluitingen, veel gebruikt bij de constructie van loopgraven, enkel een defensief en geen militair doel diende in het bezette gebied zelf¹⁶⁹.

Hoewel het oorlogsrecht nauwelijks een houvast bood in de complexe kwesties die een jarenlange militaire bezetting met zich meebracht, lieten bezetters en burgemeesters het zeker niet na om dit te in te zetten als wapen tijdens onderhandelingen¹⁷⁰. Terecht merkte Dowdall op dat het Duitse bestuur in de bezette gebieden en zelfs de frontstreek dit dus niet per definitie naast zich neerlegde (wat uiteraard niet wil zeggen dat hij het niet regelmatig op flagrante wijze schond)¹⁷¹. Langs beide kanten kende men de Conventies – ondanks de fundamenteel verschillende interpretaties - een universeel karakter toe. Net de vaagheid ervan maakte het mogelijk dat zij door de beide kampen werden gebruikt en (vooral door de bezetter) misbruikt. Burgemeesters zetten ze in als verdedigingsmechanisme én legitimatie van hun positie en dagelijkse bestuur. De bezetter hanteerde ze wanneer hij een maatregel wilde rechtvaardigen of lokale besturen probeerde te overtuigen. Voor de eerste droeg zo goed als elke dienst of opeising in theorie bij tot de Duitse militaire inspanningen, de andere argumenteerde dan maar weer dat dit zelden of nooit het geval was. In de realiteit op het terrein was de situatie maar zelden duidelijk afgebakend. En dat beseften burgemeesters zeer goed, want zij moesten er in de

¹⁶⁸ Annette Becker, *Les cicatrices rouges...*, p. 168-191.

¹⁶⁹ AML, 4H 121, Brief van de Kommandant van Lomme aan gemeentebestuur, 18/03/1916 en ADN, 9R 209, brief van Anjubault aan Kommandant Lomme, 18/03/1916.

¹⁷⁰ Annie Deperchin en Laurence van Ypersele, “Droit et occupation...”, p. 153-174 en Philippe Nivet, *La France...*, p. 139.

¹⁷¹ Alex Dowdall, *Under fire...*, p. 204-207. Dowdall toonde al aan dat de bezetter die niet a priori naast zich neerlegde. Lokale Kommandanten kregen instructies van de legertop dat zij daar zoveel mogelijk rekening mee dienden te houden. Arbeiders beseften dat ook, en dat kon leiden tot verzet of stakingen in de gebieden zeer dicht bij het front.

dagelijkse praktijk mee aan de slag. Burgemeester Dron van Tourcoing verwoordde dit arbitraire karakter treffend: ‘Cette Convention de La Haye où à côté de déclarations de principe il y a tant de flou et d’ambiguïté dans les prescriptions de détail’. Volgens hem stelde dit zelfs de meest ervaren bestuurders telkens opnieuw voor een complex vraagstuk. Zonder twijfel wist het gros van de burgemeesters dat het toegestaan was om in opdracht van de bezetter wegen te herstellen, onderhoudswerken uit te voeren en dat het verboden was om loopgraven te graven of prikkeldraad te produceren. Maar in het merendeel van de gevallen ging het om veel onduidelijkere zaken waarvan niet steeds kon achterhaald worden wat de exacte bedoeling ervan was¹⁷². Wat bijvoorbeeld met het massaal kappen van hout in bosrijke gebieden? Dat kon zowel dienen voor de verwarming van ingekwartierde soldaten als voor de constructie van loopgraven. Hetzelfde gold voor het herstellen van spoorlijnen. Terwijl de bezetter argumenteerde dat dit de burgerbevolking en de bezettingsmacht ten goede kwam omdat voedseltransport zo efficiënter verliep, redeneerden anderen dat dit het faciliteren van militair transport naar het front inhield.

Terwijl kopstukken als dd. prefect Anjubault, Dron, Delesalle en co. zich hier zeer bewust van waren, bleken burgemeesters op het platteland dat heel wat minder. Zij zetten de Conventies minder frequent en expliciet in als onderhandelingstactiek wanneer de bezetter arbeiders opeiste voor bepaalde karweien¹⁷³. De gemeentebesturen van Solesmes en Fourmies bijvoorbeeld, beriepen er zich maar zelden op om protest aan te tekenen. Dit bevestigt in grote mate de hypothese van Deperchin en van Ypersele die stelden dat burgemeesters buiten de grote steden en industriële centra minder vertrouwd waren met de conventies van Den Haag¹⁷⁴. Toch kan deze tegenstelling niet als een wetmatigheid beschouwd worden. Dat bewijzen de dagboeknotities van de Naamse dokter Edmond Min, de burgemeester van het rurale Bolinne-Harlue¹⁷⁵. Daarin klaagde hij frequent dat Duitse maatregelen de Conventies met de voeten traden. De kans is niet onbestaande dat ook hij, net als vele andere collega’s, tijdens de beginmaanden van de oorlog informatieve brochures toegestopt kreeg waarin men de belangrijkste bepalingen van de Conventies toelichtte (evenwel zonder vermelding van de bewuste artikels!)¹⁷⁶. Twee daarvan droegen de veelzeggende titel: ‘Ce que l’ennemi peut faire et ne pas faire. Des rapports entre l’armée d’occupation et les civils’ en ‘Situation des civils en temps de guerre. Les lois de la

¹⁷² ADN, 9R 905, ‘Attributions de municipalités: correspondance du préfet et de Gustave Dron, maire de Tourcoing’, briefwisseling dd. prefect Anjubault en burgemeester Dron, 09/11/1917.

¹⁷³ Het gebeurde minder systematisch. Dit wil niet zeggen dat het niet of nooit gebeurde, zie bijvoorbeeld in Fourmies: AMF, Copies des lettres du mairie, Brief van Coppeaux aan de Kommandant, 02/10/1916.

¹⁷⁴ Annie Deperchin en Laurence van Ypersele, “Droit et occupation...”, p. 167-168.

¹⁷⁵ Bijvoorbeeld: ARA..., Dagboek van dokter Edmond Min, burgemeester van Bolinne-Harlue: 10/11/1916.

¹⁷⁶ In het gemeentearchief van Houdeng-Aimeries bevinden zich dit soort krantenknipsels van de Brusselse krant ‘L’Information’ waarin stukken uit studies van de jurist Ernest Nys gepubliceerd waren. AVLL, H H-A, 1914-1918, 0.9.0. Relations d’événements, rapports, procès-verbaux, “Instructions et correspondance avec l’occupant”, “L’Information”, 08/11/1914.

guerre précisées par le dernier Congrès de La Haye¹⁷⁷. Het stuk over de verplichte tewerkstelling was kort maar duidelijk. De bezetter kon en mocht vragen om tegen betaling bepaalde werken te laten uitvoeren, maar ze mochten geen arbeiders dwingen ‘à participer d’une manière quelconque aux opérations de guerre proprement dite¹⁷⁸’.

Dit alles wil niet zeggen dat Franse rurale burgemeesters, zoals Jules Cartegnie in Solesmes, zich niet bewust waren van het heikele karakter van de verplichte tewerkstelling. Zij stelden zich dezelfde vragen, maar enkel in minder juridische en dichotome bewoordingen. Zo bleek uit de schaars bewaarde bronnen uit Solesmes dat burgemeester Cartegnie vooral een onderscheid maakte tussen werken die men lokaal uitvoerde en werken die men aan het front presteerde. De reden voor dit onderscheid moet gezocht worden in het feit dat de sociaaleconomische context er sterk verschilde van de grote steden en de industriële centra. Het probleem van de verplichte tewerkstelling stelde zich niet op dezelfde manier in meer rurale en afgelegen streken. Niet alleen was het arbeiderspotentieel er minder omvangrijk, het werk dat er uitgevoerd diende was ook fundamenteel anders van aard. Daar eiste de bezetter voornamelijk dat burgers akkers verbouwden en landbouwwerken uitvoerden, iets wat in de sterkst geïndustrialiseerde gebieden veel minder mogelijk was. Verhoudingsgewijs was de verplichte tewerkstelling in de grote steden en industriële centra dan ook minder omvangrijk dan in de meer landbouwrijke gebieden¹⁷⁹. Voor de bezetter was het heel wat makkelijker om daar mensen te werk te stellen dan in de steden. Burgers waren vertrouwd met deze arbeid en konden vaker ter plaatse werken. Bovendien stelde de vraag of dit werk het Duitse leger diende zich minder rechtstreeks.

‘C’est l’esclavage qu’en réalité l’Allemagne a rétabli en France envahie et en Belgique’: de deportaties van 1916

Onder historici heerst consensus dat het in 1916 aan de macht komen van de derde Oberste Heeresleitung (OHL) onder leiding van Paul von Hindenburg en Erich

¹⁷⁷ *Idem*, “Ce que l’ennemi peut faire et ne pas faire. Des rapports entre l’armée d’occupation et les civils (Les lois de la guerre commentées par Jean Cinglant), Bruxelles, s.d. et *Idem*, “Situation des civils en temps de guerre. Les lois de la guerre précisées par le dernier Congrès de La Haye”.

¹⁷⁸ *Idem*, “Ce que l’ennemi peut faire et ne pas faire...”, p. 4.

Hoe wijdverspreid dit soort brochures in bezet België waren, kon niet worden achterhaald. In Frankrijk lijken deze niet te zijn voorgekomen. Samen met het feit dat ook de instructies door de Belgische regering van 4 augustus 1914 heel wat duidelijker en grondiger waren dan in Noord-Frankrijk, leidt dit tot de hypothese dat net het neutrale statuut van de Belgische staat tot een grotere preoccupatie met het internationale oorlogsrecht heeft geleid als een garantie op de bescherming van de burgerbevolking.

¹⁷⁹ Georges Gromaire, *L’occupation allemande...*, p. 218.

Ludendorff het belangrijkste kantelpunt was in de totalisering van de oorlog¹⁸⁰. Samen met hun machtsgreep radicaliseerden de Duitse oorlogsinspanningen en daarmee ook de bezettingspolitiek. Vanaf dan kwam alles in dienst van het front en de militaire eindoverwinning. Essentieel in die strategie was de oorlogseconomie. Nog meer dan voorheen schakelde men de Duitse industrie rechtstreeks in voor oorlogsdoelinden. Evident was dat allerm minst. De beschikbare mankracht slonk immers zienderogen, dat beseften zowel de machtige industriëlen als het militaire opperbevel na onder meer de gigantische verliezen in Verdun en later aan de Somme. Wilde men aan de (onrealistische) eisen en doelstellingen van dit Hindenburg Programma tegemoetkomen en het groeiende arbeidstekort in de Duitse industrie opvangen, dan was het zaak om hier een oplossing voor te vinden. In dat streven vonden industrie en leger top elkaar. Steeds nadrukkelijker viel hun oog op de bezette gebieden waar het merendeel van de bevolking uit werkloze arbeiders bestond. Doorheen 1915 en 1916 groeide in deze kringen dan ook hoe langer hoe meer het geloof dat het arbeidersvraagstuk het kernpunt was van de Duitse oorlogsinspanningen¹⁸¹.

De beslissing in de herfst van 1916 om Belgische en Noord-Franse arbeiders te deporteren en elders tewerk te stellen betekende een duidelijke breuk met de voorgaande bezettingsjaren. In tegenstelling tot bij de verplichte tewerkstelling die zich tot dan toe beperkt had tot de Etappengebieden, ontzag deze maatregel het Generalgouvernement niet. Toch kwam die beslissing ook daar niet volledig uit de lucht vallen. Zo toonde Jens Thiel in zijn doctoraatsstudie aan dat het plan om arbeiders te deporteren al langer op tafel lag bij de Duitse industriëlen en de militaire legerleiding. Het was echter de Generalgouverneur in Brussel, von Bissing, die zich tegen dit plan verzette¹⁸². Hij vreesde namelijk onrust onder de bevolking en koesterde een visie op de toekomst van naoorlogs België die afweek van die van de legerleiding en vooral de industriëlen¹⁸³. Het conservatieve en patriarchale wereldbeeld van von Bissing bestond eruit om België op langere termijn aan Duitsland te binden. In die redenering was, aldus Thiel, ‘treating the civilian population sensibly (...) one prerequisite for securing future rule’¹⁸⁴. Die zienswijze sloot voor von Bissing geenszins uit dat de 500.000 werkloze Belgische arbeiders zo veel mogelijk ingeschakeld moesten worden voor de Duitse oorlogseconomie. Hierover heerste er wel eensgezindheid. Het was zaak om zonder al te dwingende maatregelen meer

¹⁸⁰ Uitspraak van adjunct-burgemeester Leleux uit Fourmies bij zijn aankomst in vrij Frankrijk: ADHS, 4M 342..., 316, 13/12/1916. Voor kantelpunt 1916: Sophie De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog...*, p. 229.

¹⁸¹ Hier paraphraseer en citeer ik uit: Sophie De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog...*, p. 239 en Jens Thiel, “Between recruitment and forced labour. The radicalization of German labour policy in occupied Belgium and Northern France”, *First World War Studies*, 2014, 4, 1, p. 39-50.

¹⁸² Jens Thiel, *Menschenbassin Belgien...*, p. 57-103.

¹⁸³ Larissa Wegner, “Occupation during the War...”, p. 4.

¹⁸⁴ Jens Thiel, “Forced Labour, Deportation and Recruitment. The German Reich and Belgian Labourers During the First World War”, in Michaël Amara e.a. (reds.), *14-18: Une guerre totale...*, p. 235-245.

arbeiders op vrijwillige basis te rekruteren¹⁸⁵. Pas wanneer resultaten uitbleven, ging het Generalgouvernement in Brussel extra maatregelen afkondigen. Die waren erop gericht om arbeiders geen andere keuze te laten dan zich vrijwillig aan te bieden. Het plan bestond uit drie stappen: het opdrijven van de werkloosheid, verhinderen dat de publieke instellingen en de bevolking hulp leverden aan de werklozen, en tot slot de werklozen verplichten om de werkcontracten van de bezetter te ondertekenen¹⁸⁶. Vanaf de tweede helft van 1915 viseerden steeds meer verordeningen de werkloze arbeiders. Eerst opende men de jacht op zij die een job van de bezetter weigerden (de zgn. ‘Arbeitsscheu’). Daarna werden werklozen verplicht om de jobs te aanvaarden. Nog enkele maanden later probeerde de bezetter de Belgische steunmechanismen tegen te werken. Dit deed hij door de werkloosheidshulp van het NCHV te ondergraven en door het aan de Belgische autoriteiten, en lokale overheden in het bijzonder, te verbieden om nog werkloze arbeiders aan te nemen voor het uitvoeren van openbare werken. In Antwerpen bijvoorbeeld, blokkeerde de lokale bezettingsadministratie het voorstel van de gemeenteraad om de haven verder te uit te breiden¹⁸⁷.

Wanneer al deze maatregelen niet de verhoopte mankracht opleverden, kreeg de optie om over te gaan tot dwangmaatregelen de bovenhand. Dit resulteerde in de fameuze ordonnantie van drie oktober 1916. Die betekende het officiële startschot van de deportaties. Vanaf dan kon iedereen die werkloos was of weigerde te werken, daartoe verplicht worden¹⁸⁸. Overal richtte de bezettingsmacht Zivil-Arbeiter-Bataillone (ZAB) in (in Noord-Frankrijk beter bekend als ‘brassards rouges’¹⁸⁹). Wie tussen de zestien en vijfenveertig jaar oud was en weigerde om vrijwillig te werken voor de bezetter bracht men hierin onder¹⁹⁰. De deportaties vingden aan in de Etappengebieden. Niet veel later volgde ook het Generalgouvernement. Om logistieke redenen startte men deze in België in het westen en schoof men telkens per provincie op naar het oosten¹⁹¹. De bezetter opteerde er bewust voor om de eerste deportaties niet door te voeren in de belangrijkste stedelijke centra. Door eerst in omliggende dorpen en gemeenten werkloze arbeiders te verzamelen, hoopte hij druk te zetten op de stedelijke bevolking opdat die alsnog vrijwillig contracten zou tekenen om in Duitsland te werken¹⁹². In totaal zouden er uit het

¹⁸⁵ Jens Thiel, “Between recruitment and forced labour...”, p. 42.

¹⁸⁶ Maurice Vauthier en Jacques Pirenne, *La législation et l'administration allemande en Belgique*, Parijs, 1925, p. 49 e.v.

¹⁸⁷ Christophe Supprian Schmidt, *The Antwerp question...*, p. 187.

¹⁸⁸ Annette Becker, *Oubliés de la Grande Guerre...*, p. 59.

¹⁸⁹ Annette Becker, *Les cicatrices...*, p. 181.

¹⁹⁰ Larissa Wegner, “Occupation during the War...”.

¹⁹¹ Christophe Roolf, “Die Deportationen von belgischen Arbeitern nach Deutschland 1916/1917”, Christoph Roolf und Simone Rauthe (Reds.), *Projekte zur Geschichte des 20. Jahrhunderts. Deutschland und Europa in Düsseldorf* Magister- und Examensarbeiten, München, 2000, p. 30-57.

¹⁹² Christophe Roolf, “Die Deportationen von belgischen Arbeitern...”, p. 37-53 en Ludwig von Kohler, *Die Staatsverwaltung...*, p. 153.

Generalgouvernement zo'n 60.000 arbeiders naar Duitsland gebracht worden¹⁹³. Slechts een klein deel daarvan zond men naar de frontstreek¹⁹⁴. In het Generalgouvernement besloot de bezettingsadministratie na vijf maanden om de deportaties stop te zetten. Het beperkte succes en de geringe efficiëntie wogen geenszins op tegen de internationale storm van protest die ze in neutrale en geallieerde landen teweegbrachten¹⁹⁵. Nog radicaler dan voorheen, ging men opnieuw rekruteren voor de 'vrijwillige' tewerkstelling¹⁹⁶. In de Etappengebieden stopten deze deportaties en verplichte tewerkstelling pas op het einde van de oorlog. Eerder dan arbeiders naar Duitsland te deporteren, schakelde men massaal mannen en vrouwen in om elders in de Etappengebieden te gaan werken. Stedelingen bijvoorbeeld bracht men over naar meer rurale gebieden om daar landbouwwerken uit te voeren. De ZAB'ers dan weer, zette men vaker dicht bij het front in om daar zwaar werk uit te voeren. Terecht benadrukte Larissa Wegner dat zij voornamelijk vanaf 1917 ingeschakeld werden om werken aan de nieuwe verdedigingslijnen uit te voeren, zoals de Hindenburglijn¹⁹⁷. Volgens Becker en De Schaepe drijver werkten er in de Belgische en Noord-Franse ZAB respectievelijk zo'n 60 en 45.000 burgers¹⁹⁸.

De deportaties van arbeiders in bezet België en Noord-Frankrijk ontketenden een storm van protest. Overal in zowel de geallieerde en neutrale landen als de bezette gebieden riepen hoogwaardigheidsbekleders hun verontwaardiging uit¹⁹⁹. Welbekend intussen zijn de brieven waarmee Kardinaal Mercier en de vele in België achtergebleven senatoren en volksvertegenwoordigers von Bissing, de Brusselse bezettingsadministratie, de Duitse

¹⁹³ Volgens Jens Thiel overleefden zeker 900 arbeiders de barre werkomstandigheden niet. Jens Thiel, "Between recruitment...", p. 44.

¹⁹⁴ In Antwerpen stelde een naoorlogs verslag van de stad: 'Een groot gedeelte onder hen werd naar Duitsland gezonden, waar zij dwangarbeid moesten verrichten. Andere werden naar Noord-Frankrijk gestuurd, en meestal in de vuurzone aan 't werk gesteld'.

¹⁹⁵ Larissa Wegner, "Occupation during the War...".

¹⁹⁶ Jens Thiel, "Between recruitment...", p. 45. 'By the end of the war, the number of Belgian workers recruited for the German war industry had risen to approximately 160.000'.

¹⁹⁷ Larissa Wegner, "Occupation during the War...", p. 6.

¹⁹⁸ Annette Becker, *Les cicatrices rouges...*, p. 181; voor de verplichte tewerkstelling is het moeilijker om cijfers te geven. Het enige cijfer dat historici vermelden is te vinden in het Verdrag van Versailles. Helen McPhail merkte in "The long silence...", p. 183-184 op dat: 'Under the section of the Treaty of Versailles which dealt with compensation for damages payable to civilians for low-paid or unpaid work, nearly 305.000 claims were dealt with in 1921, relating to men, women and children who worked at some time, even for a few days, for Germany. A further note in January 1924 records that 80.000 Belgians and 250.000 French workers were claiming for wages not paid by Germany'. Dit cijfer vermeldt ook: Pierre Boulin, *L'organisation du travail...*, p. 77. En ook Alan Kramer en Sophie De Schaepe drijver nemen dit cijfer over in: *Dynamics of destruction...*, p. 223. en *Bolwerk Brugge...*, p. 112. Voor het aantal Noord-Franse ZAB'ers merkten Paul Collinet en Paul Stahl op dat: 'Le nombre de ces travailleurs, pour la grande majorité non volontaires (...) est toujours resté inconnu: 44.000 au maximum, au 30 juin 1918, d'après le Rapport Officiel de Bruxelles' (année 1918, p. 116).

¹⁹⁹ Jens Thiel, *Menschenbassin Belgien...*, p. 201 e.v.; Fernand Passelecq, *Déportation et travail...*, p. 188-204 en Sophie De Schaepe drijver, *De Grootte Oorlog...*, p. 230 e.v.

regering in Berlijn en zelfs de keizer bestookten. In het bijzonder de Mechelse aartsbisschop gaf een bijzonder krachtig signaal. Hij zette de deportaties weg als een vorm van slavernij en verkondigde onomwonden dat er voor elke gedeporteerde Belg één Duitse soldaat in de plaats kwam aan het front²⁰⁰. Protest uitte men ook in het Noorden, maar daarvan was de internationale weerklank in de herfst van 1916 minder groot. Internationale verontwaardiging kende daar vooral tijdens de Paasdeportaties (zie verder) een hoge vlucht. De belangrijkste notabelen en burgemeesters herhaalden de scherpe bewoordingen die zij enkele maanden eerder al uitten. Zij betoogden unaniem dat ook deze maatregel haaks stond op het internationale oorlogsrecht²⁰¹.

Het geven van werklozenlijsten door burgemeesters: één der heikelste kwesties

De bezettingsmacht stelde zich initieel tot doel om enkel werkloze arbeiders elders tewerk te stellen. Exact bepalen wie nu een werkloze was, bleek voor de bezettingsmacht evenwel lastiger dan gedacht²⁰². Vooral in bezet België beschikten lokale Kommandanten midden 1916 nog niet over dit soort informatie. Daar waren het de lokale overheden en/of de plaatselijke hulp- en voedingscomités die deze lijsten opstelden en bijhielden. Al snel richtte de bezetter zich tot hen met de vraag om deze lijsten te overhandigen. In het Belgische Etappengebied kwam deze eis enkele weken vroeger dan in het Generalgouvernement. Deze vraag bracht burgemeesters in een lastige positie. De bezetter rekende namelijk op directe medewerking van de lokale overheden om werkloze inwoners aan te leveren die men vervolgens zou deporteren en dwingen om voor hen in Duitsland te werken. Historici die schrijven over de deportaties in België concludeerden dan ook unaniem dat gemeentebesturen en lokale NCHV-afdelingen weigerden om deze werklozenlijsten ter beschikking te stellen. Thiel sprak zelfs over ‘einer regelrechten Bürgermeisterverschwörung’²⁰³. Christophe Roolf stelde dan weer dat ‘Die Herausgabe der Listen wurde allerdings fast durchweg als Mittel des passiven Widerstandes verweigert’²⁰⁴. Die stelligheid van historici kan, gezien de voorzichtigere toon van enkele gezaghebbende naoorlogse publicaties, verbazen. Bij Passelecq en co. staat immers te lezen dat burgemeesters ‘dans presque toutes les communes’ weigerden om deze lijsten aan de bezetter te bezorgen²⁰⁵. Deze nuance is minder banaal dan ze op het eerste gezicht lijkt. Ze staat het immers toe om de naoorlogse bemerkingen van Henegouws

²⁰⁰ Fernand Mayence, *La correspondance de S.E. le Cardinal Mercier avec le gouvernement-général allemand pendant l'occupation 1914-1918*, Brussel, 1919.

²⁰¹ Rijsel: 4H 19, Nôtes journalières, 12/07/1917.

²⁰² Sophie De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 225.

²⁰³ Jens Thiel, *Menschenbassin België...*, p. 201.

²⁰⁴ Christophe Roolf, “Die Deportationen von belgischen...”, p. 42.

²⁰⁵ Maurice Vauthier en Jacques Pirenne, *La législation et administration...*, p. 58 en Fernand Passelecq, *Déportations...*, p. 105.

provinciegouverneur Maurice Damoiseaux en procureur-generaal Jean Servais beter te begrijpen. Zij voerden onderzoek naar de klachten van enkele inwoners uit Henegouwen die hun burgemeesters ervan beschuldigden de werklozenlijsten aan de bezetter bezorgd te hebben. Tijdens het onderzoek naar burgemeester Joseph Delhaye van het dorpje Cambron Casteau merkte de magistraat hierover op dat: 'En ce qui concerne les déportations, il s'est produit à Cambron Casteau ce qui s'est passé presque partout ailleurs dans la région, c'est-à-dire que les administrations communales ont remis à l'autorité occupante la liste des chômeurs'²⁰⁶.

De discrepantie tussen de bemerkingen van historici en de naoorlogse getuigenissen is om twee redenen van belang. Eerst en vooral bewijst ze dat het (al dan niet) overhandigen van deze werklozenlijsten een kwestie was die de relatie tussen bestuurders en lokale bevolking op scherp bracht. Ten tweede toont ze ook aan dat het maar weinig zin heeft om deze problematiek te reduceren tot een simpele ja-nee vraag. Hoewel dit onderzoek ervan uitgaat dat er, naargelang de lokale specifieke context en omstandigheden, uiteindelijk wel wat meer Belgische burgemeesters lijsten en informatie overhandigden dan tot op vandaag wordt aangenomen, wil het terzelfdertijd ook argumenteren dat die zienswijze voorbijgaat aan de complexiteit en onduidelijkheid van de situatie op het terrein²⁰⁷. Dat bleek ook na de oorlog telkens weer wanneer hogere autoriteiten met deze vraag worstelden. Het was bijzonder moeilijk en vaak zelfs onmogelijk om exact te reconstrueren (en dus te bewijzen) of een burgemeester zelf lijsten had opgesteld en overhandigd al dan niet²⁰⁸. Niet alleen is het voor de historicus door een gebrek aan seriële bronnen *tout court* onmogelijk om exact te becijferen hoeveel burgemeesters lijsten overhandigden, zo'n vraagstelling suggereert ook dat dit burgemeesters voor een duidelijke keuze stelde, wat in de realiteit nauwelijks of niet zo was. Geen enkele burgemeester koos er moedwillig voor om werkloze arbeiders aan de bezetter over te leveren zodat die elders in barre omstandigheden moesten gaan werken. Als het al gebeurde dat burgemeesters informatie overdroegen, gebeurde dit onder dwang en nadat de bezetter met sancties dreigde. Het lijkt dan ook interessanter om deze netelige positie

²⁰⁶ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 1468, Cambron-Casteau, Rapport van de procureur-generaal, februari 1921.

²⁰⁷ Bovendien bleek hierboven al eerder het belang van de tijdsdimensie wanneer burgemeesters protesteerden. Na eerdere weigeringen en vormen van protest, gebeurde het niet zelden dat er wel bepaalde lijsten gegeven werden. Dat verklaart mee de moeilijke lezing van dit soort feiten achteraf.

²⁰⁸ Zie bijvoorbeeld het dossier dat men opstelde over de burgemeester van het Naamse dorpje Falmignoul, Emile Beghin. Na de oorlog onderzocht men een klacht die stelde dat hij de enige burgemeester van het kanton was die de lijsten had geleverd aan de bezetter. Nadat de arrondissementscommissaris verschillende getuigen had gehoord, werd de zaak geklasseerd. Wel schreef de provinciegouverneur nog aan de Minister van Binnenlandse Zaken dat eind oktober 1919: 'Vous remarquerez, Monsieur le Ministre, que l'accusation d'avoir remis à l'ennemi la liste des chômeurs perd de son importance par le fait que parmi les personnes de Falmignoul qui ont été déportées, il s'est trouvé un chômeur seulement'. ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken..., Benoemingsdossiers, nr. 2412, brief van Gouverneur aan Minister van Binnenlandse Zaken, 23/10/1919.

zelf te historiseren. Zaten de Belgische en Noord-Franse burgemeesters in hetzelfde schuitje? Wat was de impact van de diverse bezettingsbesturen en -zones? Welke afwegingen maakten burgemeesters zoal? Wie beïnvloedde hun denkwijze of adviseerde hen? Legden zij een bepaalde strategie aan de dag? Op welke wijze oefende de bezetter druk op hen uit en hoe bepaalde dit de houding van de lokale verkozenen? Gingen zij uiteindelijk door de knieën, en in welke omstandigheden gebeurde dat dan? En hoe communiceerden zij in zo'n geval naar de betrokken inwoners?

De vraag aan burgemeesters om werklozenlijsten te overhandigen kende niet dezelfde politieke geladenheid in beide landen. De impact ervan op de positie van burgemeesters reikte verder in bezet België. Toch sluit dit geenszins uit dat deze kwestie ook de Noord-Franse burgemeesters in een lastig parket bracht. Deze vraag hield Franse historici nog maar weinig bezig. Enkel Becker en Condette gingen er kort op in. Volgens hen oefende de bezettingsmacht grote druk uit op de burgemeesters opdat zij medewerking zouden verlenen bij het oplijsten van werklozen en overhandigen van lijsten²⁰⁹. Net als hun Belgische collega's besloten zij dat: 'la plupart des maires refusent de fournir des listes de chômeurs (...) s'exposant alors à de fortes représailles'²¹⁰. De reden dat dit alles in Frankrijk minder politiek gevoelig lag, was net omdat het contrast met de voorgaande maanden er minder sterk was. Volgens Dowdall was het namelijk zo dat Kommandanten hier en daar al werkweigeraars arresteerden, opsloten en onder militair toezicht lieten werken nog voor er sprake was van ZAB's²¹¹. Zoals al bleek was het systematisch en/of verplicht tewerkstellen van burgers er een wijdverspreid fenomeen. Het gevolg was dat burgemeesters daar al eerder en op grotere schaal (gedwongen) informatie over werklozen, arbeiders en inwoners bezorgd hadden aan de Etappenkommandanten. In Fourmies bijvoorbeeld, beschikte de bezetter al vrij vroeg over lijsten waarop het volledige arbeiderspotentieel van de bevolking aangegeven was. Hierdoor speelde het symbolische belang van het overhandigen van de werklozenlijsten veel minder dan in bezet België. Daar komt bovendien nog bij dat sommige Noord-Franse arbeiders en burgers al voor de herfst van 1916 gedwongen waren om elders werken te gaan uitvoeren. Het meest extreme bewijs daarvoor is te vinden in de deportatie van ongeveer 25.000 inwoners uit de agglomeratie Rijsel, Roubaix en Tourcoing in de lente van 1916²¹². Deze zogenaamde 'Rafles de la semaine sainte' vonden plaats omstreeks Pasen 1916²¹³. Bedoeling van de bezettingsmacht was om de stedelijke bevolking verschillende maanden tewerk te stellen in

²⁰⁹ Jean-François Condette, "Résister au travail...", p. 21-29.

²¹⁰ Annette Becker, *Oubliés de la Grande Guerre...*, p. 60 en Jean-François Condette, "Résister au travail...", p. 61. Al eerder ook opgemerkt in: Stéphane Audoin-Rouzeau en Annette Becker, '14-'18. *De Grote Oorlog opnieuw gezien*, Brussel, 2004, p. 105-106 en in Annette Becker, *Oubliés de la...*, p. 60.

²¹¹ Alex Dowdall, *Under fire...*, p. 201.

²¹² Voor deze cijfers steun ik op het artikel: Robert Vandenbussche, "Lille dans la main...", p. 119.

²¹³ James Connolly merkte op dat er debat heerst over: 'whether the primarily female nature of deportation was a reality or a perception'. (Zie: James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 38).

meer rurale gebieden²¹⁴. Eerdere oproepen aan mannelijke en vrouwelijke werkloze arbeiders om vrijwillig op het platteland te gaan werken om zo beter in hun levensonderhoud te kunnen zien, leverden weinig op. Daarom liet de bezetter aanplakken dat wie zich niet vrijwillig voor dit werk aanbood, gedeporteerd kon worden²¹⁵. Het resultaat liet zich voelen. Duitse militairen en agenten trokken verschillende dagen na elkaar, ook op Pasen, door de volkse wijken en duwden burgers op ‘wagons à bestiaux’ richting Picardie, Champagne, Ardennen en de Aisne om te gaan werken in werkkampen²¹⁶. Deze ‘eerste’ deportaties wekten een storm van protest op in binnen- en buitenland, niet in het minst omdat er zich onder de gedeporteerden ongeveer 10.000 vrouwen zouden hebben bevonden²¹⁷. Openlijke afkeuring en protest kwam er uit allerlei hoeken, zowel van de belangrijkste aanwezige politici als van de geallieerden. In het Noorden zelf kropen achtereenvolgens Anjubault, Delesalle, Dron, bisschop Charôt en de achtergebleven socialistische parlementsleden in de pen om deze brutale maatregel aan de kaak te stellen²¹⁸. Zij verweten de bezetter hypocrisie, want die maatregel ging lijnrecht in tegen eerdere verklaringen. Om hun argument kracht bij te zetten, verwezen zij opnieuw naar de Conventies van Den Haag. Maar deze keer refereerden zij aan art. 46 die families en privaat bezit beschermden²¹⁹.

²¹⁴ Annette Becker, *Oubliés de la Grande Guerre...*, p. 68 e.v. Wat de exacte motivatie voor deze actie van de bezetter was, is niet helemaal duidelijk. De bezetter zelf verantwoordde dit door te benadrukken dat het de houding van Groot-Brittannië was die de bevoorrading van de bezette gebieden en Duitsland bemoeilijkte met de blokkade. Om aan die moeilijkheden tegemoet te komen, moest er dus wel meer gewerkt worden op het Franse platteland volgens. Of er een verband was tussen de beslissing van de bezetter en het hongeroproer van de maanden ervoor, zoals Philippe Nivet suggereerde, kon niet achterhaald worden door een gebrek aan bronnen.

²¹⁵ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 144, 30/03/1916 en 23/04/1916.

²¹⁶ Alan Kramer, *Dynamics of destruction...*, p. 222.

²¹⁷ Deze gebeurtenissen werden ook de inzet van propaganda. Alan Kramer merkte op: ‘The most notorious case, well publicized in Allied propaganda published worldwide, was the deportation of 20.000 women and girls from the city of Lille at Easter 1916’. Vandebussche benadrukt op zijn beurt dat het gaat om in totaal zo’n 25.000 personen voor de gehele agglomeratie, waarvan ‘slechts’ 10.000 vrouwen. Alan Kramer, *Dynamics of destruction...*, p. 222 en Robert Vandebussche, “Lille dans la main...”, p. 11 (voor het cijfer 10.000).

²¹⁸ Deze zijn allemaal gebundeld in: ADN, 9R 209, Lettre de l’évêque de Lille au Général commandant à Lille, 13/04/1916; Lettre du Maire de Lille au Général Commandant à Lille 15/04/1916 ; Lettre de l’Adjoint, fions de Maire de Roubaix à la commandature de Roubaix 15/04/1916 ; Lettre du Sous-préfet d’Avesnes fions de préfet du Nord à la commandature de Lille, 17/04/1916 ; Lettre de M.M. Dron, sénateur, Delory, Ghesquière, Inghels et Ragheboom, deputes, à la commandature de Lille, 17/04/1916 ; Lettre du secrétaire general du Comité d’Alimentation du Nord de la France au Grand quartier general relative aux evacuations forcées, 18/04/1916 ; Lettre du Recteur de l’Université de Lille, au Chancelier de l’Empire d’Allemagne, 21/04/1916 en Télégramme collectif de protestation du Sous-préfet d’Avesnes, fions de Préfet du Nord, du Maire et de l’Evêque de Lille, au grand quartier general, 22/04/1916.

²¹⁹ James Connolly, “Notable protests...”, p. 16. Art. 46: ‘Family honors and rights, individual lives and private property, as well as religious convictions and liberty, must be respected. Private property cannot be confiscated’. https://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague02.asp#art46.

Het antwoord van de burgemeesters

Het merendeel van de burgemeesters en lokale autoriteiten aarzelde dus niet om de maatregelen af te keuren, openlijk te protesteren of zelfs bewust tegen te werken. Maar wanneer het bij de meesten onder hen begon te dagen dat de resultaten van deze politiek op korte termijn beperkt waren, namen zij een meer praktische houding aan. Wilden burgemeesters de bevolking zo veel mogelijk beschermen en van erger leed besparen, dan moesten zij wel onderhandelingen aanknopen en die zo lang mogelijk proberen te rekken, in de hoop om zo tijd te winnen. Veel meer konden zij niet doen. Dat besepte ook de dd. burgemeester van Cambrai, Jonathan Demolon: 'Par une action incessante et variée, il fallait obtenir des adoucissements, des dérogations et des suppressions quand cela était possible, ou encore, protester chaque fois que l'occasion permettait de le faire utilement'²²⁰.

De overgrote meerderheid van de Belgische en Noord-Franse burgemeesters weigerde dus in eerste instantie om de bewuste lijsten aan de bezetter af te geven. Het argument waar de Belgische burgemeesters zich het vaakst achter verscholen, was dat zij niet over de bewuste informatie of lijsten beschikten. Burgemeesters benadrukten dat de werkloosheidshulp in eerste instantie een bevoegdheid was van het NCHV. Enkel zij beschikten dus over die informatie. Dat heel wat lokale Kommandanten op zo'n antwoord stootten, was geen toeval. Burgemeesters volgden in velerlei gevallen orders op uit de provinciehoofdsteden. Alles wijst er namelijk op dat het NCHV zijn rol van officieuze regering heeft aangegrepen om burgemeesters en lokale afdelingen op te roepen deze lijsten niet af te geven²²¹. Hoewel meer onderzoek op basis van NCHV-archieven dit beeld scherper kan stellen, lijkt het van belang dat de bezettingsmacht in de Belgische Etappengebieden al op het einde van de zomer - vanaf augustus en september 1916 - pogingen ondernam om werklozenlijsten in handen te krijgen²²². In Aalst bijvoorbeeld, verzocht de bezetter de stad al op 29 augustus 1916 een eerste keer om een lijst op te maken met alle werklozen uit de stad. Waarop de dd. burgemeester Jaak Van den Bergh nogal kort antwoordde dat 'het stadsbestuur geene lijsten bezit der werklozen van de gemeente'²²³. Enkele weken later schakelde de bezetter een versnelling hoger. De Etappeninspektion van het Duitse 4e leger in Gent contacteerde nu rechtstreeks de

²²⁰ Jonathan Demolon, *On vous demande à la...*, p. 80-105.

²²¹ Een beeld dat ook het comiteit zelf uitdroeg in de officiële naoorlogse publicaties: Albert Henry, *L'oeuvre du comité national...*, p. 311.

²²² Ludwig von Kohler, *Die Staatsverwaltung...*, p. 151. 'In diesem Sinne ersuchte der erste Generalquartiermeister unter dem 14. September 1916 um beschleunigte Aufstellung von Listen der belgischen Arbeiter, damit jederzeit auf sie zurückgegriffen werden könne'.

²²³ Later in november eiste de bezetter dit opnieuw, en ook dan schreef de dd. burgemeester: 'dat ik het onmogelijke gedaan heb, om mij die nodige inlichtingen te verschaffen. Ik moet u bekennen, dat ik er niet toegekomen ben die lijsten samen te stellen'. Zie: Dirk Meert, *Aalst 1914-1918...*, p. 106-108.

hoofdzetel van het PCHV-Oost-Vlaanderen met de vraag om lokale afdelingen te dwingen deze lijsten over te maken²²⁴. Naar aanleiding hiervan richtte het PCHV zich tot de nationale vergadering in Brussel. Die won op haar beurt informatie in bij de buitenlandse beschermheren uit Nederland, Spanje en de Verenigde-Statens²²⁵. Het resultaat was een 'njet', officieel omdat dit indruiste tegen het internationale oorlogsrecht. De redenering van het NCHV was klaar en duidelijk. Zijn bijzondere statuut beschermde het tegen Duitse inmenging. Dat was een cruciale voorwaarde voor de Britten en Amerikanen. Daaraan raken, kon de internationale voedselhulp op de helling zetten. Dit risico wilde de bezetter niet lopen. Of toch niet al te openlijk, want hier en daar dwong hij wel degelijk lokale medewerkers van het NCHV tot medewerking of nam hij zelf het recht in eigen handen. Als gevolg van deze 'eerdere' pogingen in de Etappengebieden, kregen burgemeesters uit het Generalgouvernement de volgende maand raad over hoe zij hoorden te reageren. De bewuste tactiek werd op heel wat plaatsen toegepast. Zo ook in Houdeng-Aimeries, waar burgemeester Pardaens een eerste vraag om werklozenlijsten bijna rechtstreeks doorstuurde naar het lokale hulpcomiteit²²⁶. Ook daar weigerden medewerkers om deze over te maken.

Door de oproep om zich te verschuilen achter haar diplomatieke immuniteit gaf het comiteit aan burgemeesters en plaatselijke NCHV afdelingen een krachtig argument om de Duitse eis naast zich neer te leggen. Burgemeesters zeiden dat het comiteit de lijsten in handen had, waarop het comiteit weigerde deze te overhandigen. Maar daar bleef het niet bij. Burgemeesters beriepen zich op nog heel wat andere argumenten om deze weigeringen te rechtvaardigen. Dit stelde hun in de mogelijkheid om de eisen van bezettingsmacht, die bleef aandringen, verschillende keren af te slaan. Sommigen beweerden, net zoals in Aalst, gewoonweg de lijsten niet te hebben of daar niet bevoegd voor te zijn. Het Antwerpse stadsbestuur bijvoorbeeld sloeg een legalistische toon aan en stelde dat zij: 'die inlichtingen niet bezitten, en (...) onder voorbehoud van alle principieele bedenkingen, van gevoel zijn dat wij geen praktische en wettelijke middelen bezitten om de gevraagde lijsten op te maken'. Verder had de 'Gemeenteoverheid het recht niet (...) hare medeburgers te dwingen, haar te verklaren of zij werken of niet'²²⁷. Andere burgemeesters en schepenen schreven dan weer in meer omstandige en moralistische bewoordingen dat het lijnrecht indruiste tegen de aard van hun functie. Bovendien zou het hen ook na de oorlog aangerekend worden door de hogere autoriteiten. Zo redeneerde

²²⁴ Tracy Kittredge, *A history of the CRB...*, p. 350.

²²⁵ Steven Van Driessche, *Lokeren bezet tijdens...*, p. 51 e.v.

²²⁶ AVLL, H-A, Verslagen CBS, 13/10/1916 en *Idem*, 1914-1918, 0.9.4., Brief van Burgemeester Pardaens aan Oscar Cambier, 16/08/1916 en 03/10/1916. Voor de deportaties in de Centrum regio, zie ook: Thierry Delplanq, "Souvenirs d'exil. Les déportations collectives de novembre 1916", in *1914-1918. Nos communes sous l'occupation*, La-Louvière, 1998, p. 33-44.

²²⁷ SA, Verslagen CBS, 21/10/1916.

Armand Du Bois van de Etappengemeente Lebbeke in Oost-Vlaanderen. Hij fundeerde zijn weigering op grond van: ‘in deze zaak ik als verantwoordelijke persoon tegenover mijne Belgische overheid, die recht zal hebben, mij eens rekening te vragen op de wijze waarop ik mijn mandaat heb uitgevoerd’²²⁸. In het verlengde hiervan, lag het verweer van burgemeesters die dit niet conform hun patriottische plicht achtten. Terecht haalde De Schaepdrijver tegen die achtergrond het voorbeeld aan van Doornik²²⁹. Daar reageerde de gemeenteraad onomwonden dat: ‘elle ne saurait fournir des armes contre ses propres enfants, sachant que le droit naturel et le droit des gens, qui en est l’expression, le lui interdisent (...) En s’inspirant ainsi de l’honneur et du patriotisme, elle est fidèle à un devoir fondamental dont un officier supérieur allemand comprendra la noblesse’²³⁰. Dit soort verwijzingen naar het oorlogsrecht doken wel vaker op in de reacties van de burgemeesters uit de belangrijkste steden. In Brussel bijvoorbeeld, vroeg het stadsbestuur nogmaals aan de vermaarde jurist Ernest Nys om hun van juridische argumenten te voorzien alvorens zij een antwoord opstelden²³¹. In het Brusselse weigerden zowel de hoofdstad als de randgemeenten individueel en collectief (in de Groot-Brusselse burgemeestersconferenties) om medewerking te verlenen²³². Een gelijkaardige mix van juridische en patriottische bemerkingen bracht men ook in Antwerpen ter tafel wanneer de bezetter zijn eisen herhaalde²³³. Maar daar beschikte het stadsbestuur nog over een tweede krachtig argument, namelijk de veelbesproken belofte die von Hühne al omstreeks 17 oktober 1914 had uitgesproken²³⁴. Na het bombardement en de val van de stad vluchtte een groot deel van de bevolking de grens over naar Nederland. Na onderhandelingen met de Nederlandse regering die de vele vluchtelingen liever zag terugkeren, deelde de bezetter mee aan de Antwerpenaren dat zij terug konden keren naar hun stad. De belofte van de bezetter was formeel. Zij hoefden geen schrik te hebben, zij liepen geen gevaar. De terugkeerders liepen geen enkel risico om naar Duitsland overgebracht te worden. Ook Louis Franck ging die boodschap bepleitten bij de vluchtelingen in Nederland. Die demarche brak hem nu zuur op in de herfst van 1916. Hij was immers de gangmaker geweest van deze maatregel. De beslissing van de bezetter om zo’n expliciete belofte te breken, bleef niet zonder gevolg. Het risico op een diplomatiek conflict met Nederland was reëel²³⁵. Net daar speelde Franck handig op in. Al

²²⁸ Armand Du Bois, *Lebbeke onder het Duitse schrikbewind...*, p. 112.

²²⁹ Sophie De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog...*, p. 225 e.v.

²³⁰ Fernad Passelecq, *Déportation et travail forcé...*, p. 116 e.v.

²³¹ Thierry Delplanq, “Une chasse aux oisifs. Les déportations de civils à Bruxelles en 1917”, in Frank Daelemans e.a. (reds.), *Bruxelles et la vie urbaine. Archives – art – histoire. Recueil d’articles à la mémoire d’Arlette Smolar-Meynart (1938-2000)*, Brussel, 2001, t. 1, p. 513-539.

²³² Henri Pirenne, *La Belgique et...*, p. 188.

²³³ Voor de reactie van Louis Franck aan von Bissing: Daniël Vanacker, *Van activist tot...*, p. 484.

²³⁴ Jens Thiel, *Menschenbassin Belgien...*, p. 202.

²³⁵ Lode Wils, *Onverfranst, onverduits...*, p. 66-74.

snel stond hij in verbinding met Maurits van Vollenhoven, zijn Nederlandse CRB-connectie in Brussel. Hij overtuigde de diplomaat om stappen te ondernemen bij de Nederlandse regering zodat die de Duitse overheid zou confronteren met haar verklaringen van bij het begin van de oorlog²³⁶. Die werkwijze bleek succesvol, want op vijftiende januari 1917 zou von Bissing formeel het bevel geven om de gedeporteerde arbeiders uit Antwerpen, Borgerhout en Berchem naar huis te laten keren²³⁷. Midden januari 1917 had Franck al voor het schepencollege aangekondigd dat de Nederlandse en Duitse regering tot een (omslachtig) compromis waren gekomen. Het stadsbestuur diende de namen te zoeken van de gedeporteerden die destijds na hun vlucht naar Nederland waren teruggekeerd²³⁸. Pas begin mei 1917 waren er van de 2068 aanvragen al zo'n 1200 teruggekeerd²³⁹.

Wanneer een burgemeester weigerde om lijsten te geven, voerde de bezetter de druk op. Volgens de doctoraatsstudie van de Amerikaanse historicus David Watts had dit voor gevolg dat burgemeesters in bezet België op sommige plaatsen besloten wel lijsten op te stellen, maar dan bewust foute²⁴⁰. Dit leidde ertoe dat er op de bewuste lijsten regelmatig zieke of niet voor de arbeid geschikte inwoners vermeld stonden. Maar daar bleef het niet bij. 'Some mayors turned the labour conscription list into a dumping ground and listed enthusiastic supporters of the occupation or persons who were disliked locally. Others 'accidently' listed political rivals as unemployed', aldus Watts. Of die stelling klopt, en dan vooral het tweede deel ervan, is moeilijk te achterhalen. Wel staat het vast dat Watts zich voor deze these enkel baseert op het werk van de bezettingsambtenaar von Kohler en enkele bronnen uit de Duitse industrie zelf²⁴¹. In de Belgische archieven lijken er maar weinig voorbeelden te vinden die dit staven. En ook na de oorlog uitte men dit soort verwijten nauwelijks. Eén uitzondering daarop was het gemeentebestuur van Houdeng-Aimeries. Niet alleen tikte de bezetter burgemeester Pardaens twee keer op de vingers omdat hij onvolledige en bewuste foutieve lijsten zou opgesteld hebben²⁴². Korte tijd later uitte zijn politieke tegenstrever Gaudier – tevens gemeentesecretaris – beschuldigingen

²³⁶ SA, Verslagen CBS, 15/12/1916.

²³⁷ Jens Thiel, *Menschenbassin Belgien. Anwerbung, Deportation...*, p. 225.

²³⁸ SA, Verslagen CBS, 16/01/1917.

²³⁹ SA, Verslagen CBS, 08/05/1917.

²⁴⁰ David Watts, *Just like Free Laborers, But Under Police Supervision? German Forced Labor Policy in Belgium 1916-1917 and 1942-1944*, ODV, Brandeis University, 2002, p. 47-51.

²⁴¹ Dit is niet zonder problemen. Voor de bezetter en de Duitse industrie was dit namelijk één manier om het willekeurige karakter van sommige deportaties te ontkrachten. Door een deel van de verantwoordelijkheid hiervoor bij de burgemeesters te leggen, probeerden zij de beschuldigingen aan hun adres af te zwakken.

²⁴² AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.4., Brief aan Charles Pardaens, s.d. (vermoedelijk 03/10/1916).

aan het adres van de burgemeester dat die hem op die bewuste lijsten met werkloze arbeiders had gezet om hem naar Duitsland te deporteren²⁴³.

Hoewel het dus meer als vermoedelijk een veel zeldzamer verschijnsel betrof dan Watts laat uitschijnen, raken zijn bemerkingen wel aan een specifiek dilemma waar burgemeesters mee geconfronteerd werden. Enerzijds konden zij categoriek blijven weigeren, met sancties en deportaties van niet werklozen tot gevolg. Anderzijds overwogen zij het om toch lijsten op te maken, de controle te behouden en zo de dreigementen en repressie af te zwakken. Edmond Min, de burgemeester van het rurale Bolinne-Harlue toonde zich bereid om het risico te nemen en bleef categoriek weigeren de lijsten te overhandigen. In zijn dagboek schreef hij dat ook alle andere burgemeesters van het kanton dat deden, met het risico dat ook arbeiders die nooit hulp hadden gekregen werden meegenomen. Wel bezorgde hij een tijd later, na opnieuw Duitse dreigementen, een lijst van alle mannelijke inwoners uit het dorp tussen de 16 en 60 jaar²⁴⁴. Zo'n weigering werd niet altijd positief onthaald bij collega verkozenen of medewerkers. Burgemeester Pardaens in Houdeng-Aimeries bijvoorbeeld, kreeg – zoals quasi bij elke kwestie - binnen zijn eigen meerderheid de wind van voren. Zijn aartsrivaal, de socialistische schepen Focan, verweet hem in zijn lokale krantje *Le Reveil* in een bijdrage over het vertrek van de werkloze arbeiders een nefaste rol te hebben gespeeld. Ondanks dat het lokale hulpcomité verschillende keren in scherpe bewoordingen had geweigerd, na aandringen van Pardaens, om de correcte lijsten te bezorgen, stond er nu te lezen dat het niet afgeven van de lijsten ertoe had geleid dat sommige niet werkloze inwoners onterecht weggevoerd waren²⁴⁵.

Burgemeesters die zelf lijsten opstelden beschikten over de mogelijkheid om te kiezen wie erop kwam te staan. Dat gaf hun een zekere invloed en macht waarover categorieke weigeraars niet beschikten. Zij konden de lijsten manipuleren en mee bepalen wie er wel en vooral niet naar Duitsland zou worden overgebracht. Zo probeerden zij zwakkeren, zieken, medewerkers en niet-werklozen van een deportatie te vrijwaren. Burgemeesters stelden immers alles in het werk om hun inwoners zo veel mogelijk te beschermen. Iets wat ze overigens ook op andere manieren probeerden, zoals het aannemen van inwoners als medewerkers bij de gemeente en het comiteit (die eiste de bezetter niet op) of door attesten uit te schrijven die burgers ongeschikt verklaarden voor de arbeid²⁴⁶. In de hoop om tijd te winnen, paste ook Charles Bertin, de burgemeesters van Douai, gelijkaardige strategieën toe. Door bewust verkeerde of onvolledige lijsten aan te brengen hoopte hij de

²⁴³ *Idem*, 0.9.4., Brief van het Comité voor gedeporteerden aan Charles Pardaens, 09/12/1919, en *Idem*, Gemeenteraadsverslagen, 03/11/1916 en 19/01/1917. Voor de context van dit conflict tussen Pardaens en Gaudier: Yves Quairiaux, “Le mouvement libéral...”, p. 19.

²⁴⁴ ARA..., Dagboek van dokter Edmond Min, burgemeester van Bolinne-Harlue: 24/11/1916.

²⁴⁵ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.4., Fragment uit ‘*Le Reveil*’, nr. 11, 4e jg, 16-22/11/1916 en 06/12/1916.

²⁴⁶ ARA..., Dagboek van dokter Edmond Min, burgemeester van Bolinne-Harlue: 30/11/1916.

Duitse eis zo lang mogelijk te dwarsbomen. Na het debacle met de lijst van weerbare mannen in de herfst van 1914 was Bertin zich namelijk zeer bewust van het delicate karakter van de situatie²⁴⁷. Een inwoner getuigde dat Bertin na een eerste kordate weigering en Duitse dreigementen toch besloot om een lijst op te maken²⁴⁸. Volgens diezelfde getuige stelde hij in eerste instantie een zeer onvolledige lijst op, waarna de Kommandantur opnieuw aandrong. Deze keer vroeg hij om de namen op papier te zetten van alle arbeiders die de stad ondersteunde. Opnieuw gaven het stadsbestuur en de werkloosheidsdiensten een ‘réponse dilatoire’. Nu bevolkten zij deze lijst vooral met ‘misérables’, inwoners die helemaal ongeschikt waren voor dat soort werk, of burgers die al langer vrijwillig voor de bezetter werkten. Wanneer de Kommandant in de nacht van 16 op 17 oktober 1916 de opgegeven inwoners ‘manu militari’ uit hun bed lichtte, werd hen ‘la ruse municipale’ al snel duidelijk. Als reactie werd het order gegeven om alle burgers aan te houden en mee te nemen die men op straat tegenkwam: ‘Une véritable chasse à l’homme fut ainsi faite par des soldats baïonette au canon’. Een paar honderd burgers van allerlei rang en stand werden vervolgens overgebracht naar Guise om er aan de sporen te gaan werken²⁴⁹.

Keerzijde van de medaille was dan weer dat het zelf aanleveren van namen conflicten kon genereren, zowel binnen de politieke gelederingen als met de lokale bevolking. Dat blijkt duidelijk uit de naoorlogse memoires van de Jonathan Demolon. Daarin voelde de sterk onder vuur genomen burgemeester van Cambrai de nood om zijn houding van tijdens de oorlog te verdedigen. Demolon pleitte er in de zomer van 1916 namelijk tevergeefs voor om de bewuste werklozenlijsten te beïnvloeden, zodat bepaalde gezinnen niet zwaarder getroffen werden dan andere. Hij voorstond een soort van eerlijke spreiding. Demolon stond echter geïsoleerd met die opvatting. Verschillende van zijn collega’s uit de gemeenteraad zagen dit niet zitten om zelf de lijsten op te stellen. Zo’n beslissing kregen zij niet verkocht. ‘Vous allez créer une catégorie de mécontents’ riep men hem toe. De bevolking zou de goede bedoelingen niet begrijpen. ‘Pourquoi sauver tel plutôt que tel autre?’ Waarop Demolon opwierp dat: ‘Alors, faut-il que, pour quelques-uns que nous ne pourrions sauver, nous ne tentions rien pour les autres?’. Demolon stelde zijn keuze als de moedigste voor. Makkelijkst was het om niets te doen en om ‘de laisser les Allemands prendre au hasard dans le tas’. Maar was het niet hun plicht om te doen wat ze

²⁴⁷ Zoals bleek in het vorige hoofdstuk verweten heel wat inwoners uit de stad hem dat hij de lijsten van mobiliseerbare mannen aan de bezetter had gegeven, waarna er heel wat van die ‘weerbare’ mannen naar Duitsland overgebracht werden als krijgsgevangenen. Zie hiervoor: ADHS, 4 M 518..., 2769, 01/10/1917.

²⁴⁸ ADHS, 4 M 518..., 2896, 22/10/1917.

²⁴⁹ Deze getuigenis wijkt op sommige punten af van het relaas dat te vinden is bij: Rolland Allender, *Douai 1914-1918...*, p. 90-98 maar sluit wel nauw aan bij het relaas over Douai in Georges Gromaire, *L’occupation Allemande...*, p. 220.

konden.²⁵⁰ Wat de ethische bezwaren van de ene of de andere keuze ook waren, de beide opties konden de relatie met de bevolking onder hoogspanning brengen. Als we Demolon mogen geloven, verweten ouders hem dat hij niet geprobeerd had om hun kinderen van de lijst te schrappen. Maar elders waar burgemeesters wel probeerden om de lijsten aan te passen gebeurde hetzelfde. Daar voelden de inwoners in kwestie zich persoonlijk verraden of overgeleverd door hun burgemeester. Dit overkwam de burgemeester van Tourcoing, Gustave Dron. Daar verspreidden enkele inwoners een anoniem schotschrift in de stad dat hem ervan beschuldigde al te gemakkelijk ingestemd te hebben met de Duitse eis om werklozenlijsten te voorzien. Nog tijdens de oorlog probeerde Dron deze insinuaties uit te leggen in een omstandige uiteenzetting aan de dd. prefect²⁵¹. Na in eerste geweigerd te hebben, had Dron na nieuwe dreigementen toch besloten om zelf een lijst van werklozen op te stellen. Omdat hij niet wilde benadelen, vermeldde hij zeer bewust geen beroepen, ziektes, gebreken of leeftijd. Enkel de namen en adressen liet hij oplijsten, en meest belangrijk volgens hem: er werd besloten om zich te beperken tot maar één werkloze per familie. Burgemeester Dron hoopte op die manier om ‘de sauvegarder autant que possible les intérêts de la population’. Zo’n zienswijze trad men ook in naoorlogs België bij. Het rapport van gouverneur Damoiseaux over de Henegouwse burgemeesters die na dreigementen en sancties toch lijsten hadden opgesteld, besloot: ‘En se prêtant dans une certaine mesure à une procédure qu’elles ne pouvaient éviter, les administrations communales se sont inspirées de la théorie du moindre mal et ont réellement contribué à alléger les souffrances imposées par des individus dont la cruauté et la barbarie rappellent les procédés brutaux des agents de la Terreur’²⁵².

De Duitse reactie: tussen dwang, sancties en repressie

De bezetter liet zich niet zomaar afschepen door de burgemeesters en lokale comiteitsvoorzitters. Om hen tot gehoorzaamheid te dwingen greep hij terug naar dwang, repressie en sancties²⁵³. Wie de lijsten niet overhandigde, riskeerde gestraft te worden volgens het Duitse militaire recht. Dit waren geen loze bedreigingen. Zowel in België als in Noord-Frankrijk leverde deze weigering heel wat burgemeesters sancties, gevangenisstraffen en soms zelfs een deportatie op. Onder meer in Linselles, Wattrelos, Deurne en Sint-Pieters-Voeren (bij Luik), liet de bezettingsmacht de respectieve burgemeesters naar Duitsland overbrengen om die reden²⁵⁴. Dezelfde maatregel viseerde

²⁵⁰ Jonathan Demolon, *On vous demande à la Commandanture...*, p. 84-88.

²⁵¹ ADN, 9R 843, Rapport du Commissaire Central de Tourcoing au Préfet, 19/10/1916.

²⁵² ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, 1523, Saint-Ghislain, Brief van de Gouverneur aan de Minister van Binnenlandse Zaken, 30/03/1920.

²⁵³ Sophie De Schaepdrijver, *De Grote Oorlog...*, p. 225-227.

²⁵⁴ ADN, 9R 208, Rapport sur l’administration..., p. 6-7. De burgemeester van Wattrelos was Briffaut (tevens conseiller général du Nord). Hij werd opgepakt op 28/10/1916. In Linselles was de dd. burgemeester Delacherie

het Brugse schepencollege dat het hoofd probeerde te bieden aan het strenge Marinekorps. Onder leiding van burgemeester Visart de Bocarmé weigerde het stadsbestuur in oktober 1916 om een lijst te voorzien van 400 arbeiders die versterkingen moesten gaan bouwen in Lapscheure²⁵⁵. De repressie was ongemeen hard. Het college van burgemeester en schepenen zette men in zijn geheel af, verving men tijdelijk door een Duitse officier. Als slotakkoord hief men gigantische dwangsommen gaande tot 100.000 mark per dag dat de arbeiders het gevraagde werk niet deden²⁵⁶. De maatregel werd later afgezwakt, maar de katholieke burgemeester kreeg zijn sjerp niet terug. Visart de Bocarmé zou tot het einde van de oorlog toekijken langs de zijlijn. Dit soort draconische maatregelen waren eerder de regel dan de uitzondering en moeten gezien worden tegen de specifieke context van het zeer harde bezettingsregime in het Marine- en Operationsgebied. Veelal nam de bezetter zijn toevlucht tot andere maatregelen om de lijsten in handen te krijgen.

Eén tactiek van de bezettingsmacht bestond eruit om zelf hardhandig de lijsten in beslag te nemen tijdens een opeising. In zo'n geval viel een Duitse officier of agent samen met enkele soldaten de gebouwen van de stads- of gemeenteadministratie binnen om er zelf de lijsten te zoeken. Zo gebeurde het in Antwerpen en Rijsel. In de Scheldestad had het stadsbestuur geweigerd de lijsten over te maken. Dat leverde de stad niet alleen een boete op van 10.000 mark, de bezetter ging daarnaast ook over tot een 'perquisition' op het derde stadsbureel o.l.v. van Rittmeister von Duch en consul Helm die het onderzoek leidden. Succesvol was dit niet. Volgens een naoorlogse activiteitenrapport vonden de Duitse agenten in kwestie de bedoelde lijsten niet²⁵⁷. Dat de bezettingsadministratie de lijsten in Antwerpen niet vond, was niet zo verwonderlijk. De omvang van de administratieve diensten in grote steden was enorm en lijsten werden niet zelden vernietigd of verstopt. Deze bemerking lijkt minder te gelden voor lokale administraties in bezet Frankrijk. Hun rol in het werkloosheidsvraagstuk was verhoudingsgewijs veel belangrijker, met als gevolg dat er heel wat meer administratie mee gepaard ging. Dit alles maakte het heel wat moeilijker om informatie achter te houden. De pogingen van de Duitse politiediensten in Rijsel op 19 september om de werkloosheidsdienst binnen te dringen leverden vermoedelijk dan ook meer succes op. Om 10 's morgens namen vier soldaten en een onderofficier alle papieren mee m.b.t. de werking van de dienst en de fichebakken met informatie over de werklozen in beslag: 'De ce fait toutes nos fiches de

die de zieke burgemeester verving. Hij werd hier nog voor opgepakt eind februari 1917. Voor Deurne en Fouron-Saint-Pierre, zie de respectieve benoemingsdossiers.

²⁵⁵ Sophie De Schaepdrijver, *Bastion...* p. 110-112 en Fernand Passelecq, *Déportation et travail forcé...*, p. 110 e.v.

²⁵⁶ Sophie De Schaepdrijver, *Bastion...*, p. 111.

²⁵⁷ *Verslag over de oorlogsgebeurtenissen...*, s.d., s.l., p. 11.

décompte et de répertoire 'ensemble 53 caisses' ont été enlevées²⁵⁸. Eenzelfde procédé hanteerde de bezetter in de Etappenstad Lokeren. Daar oefende hij zelfs rechtstreeks druk op het Comité, iets wat de internationale afspraken ten strengste verboden. Nadat het stadsbestuur antwoordde niet over de lijsten te beschikken, richtte de lokale Kommandant zijn pijlen op Jan Persoons. Hij was de lokale sterke man van het comité. Onder dwang eiste de bezetter de werklozenlijsten op tijdens een inval. De bezetter zette alle middelen in om Persoons' bezwaren te overwinnen. Uiteindelijk schreef de Kommandant in kwestie een attest waarin stond dat: 'Die Kommandantur bescheinigt dem Herrn Dr. Persoons, dass er die Listen der vom Nationalkomitee unterstützten Arbeitslosen nicht freiwillig, sondern erst auf ausdrücklichen Befehl der Kommandantur herausgegeben hat'²⁵⁹. Met die strategie kwam de bezetter niet alleen tegemoet aan de eis van Persoons die zijn naam onmiddellijk gezuiverd wilde, elders counterde hij op die manier ook het argument van burgemeesters, comitévoorzitters en andere medewerkers die argumenteerden dat het overhandigen van werklozenlijsten hen na de oorlog in de problemen zou brengen.

Wanneer de bewuste lijsten niet gevonden of verkregen werden, bediende de bezetter zich van andere middelen. Zo nam hij op sommige plaatsen zijn toevlucht tot gelijkaardige informatie waar hij in de periode ervoor al beslag op had gelegd. Zo merkte De Schaepdrijver op dat Kommandanten in zo'n gevallen naar de 'bevolkingsregisters, hun eigen lijsten met werbare mannen, of de lijsten met werkzoekenden' terug grepen. Het hoeft geen betoog dat dit willekeur in de hand werkte en ervoor zorgde dat er zeer vaak ook niet werkloze arbeiders gedeporteerd werden²⁶⁰. Volgens burgemeester Demolon was dit het geval in Cambrai. Daar beschikte de Kommandantur al eind 1915 over lange lijsten waar zo goed als alle mannelijke inwoners op vermeld stonden. Het was op basis hiervan dat de bezettingsadministratie willekeurig mannen selecteerde om elders verplicht te gaan werken²⁶¹. Waar de bezetter hier niet of minder over beschikte (of daar geen gebruik van wilde maken), gebeurde het dat hij zonder onderscheid alle mannelijke inwoners tussen de 17 en 50 jaar opriep om zich te komen presenteren aan het Meldeamt, de Kommandantur of zelfs rechtstreeks aan het station²⁶². Zo'n arbitraire werkwijze lijkt vaker in de Etappengebieden te zijn voorgekomen. In Fourmies bijvoorbeeld, verwachtte de bezetter op 14 oktober 1916 dat alle mannelijke inwoners tussen 14 en 60 jaar zich

²⁵⁸ AML, 4H 242, "Assistance aux nécessiteux, vieillards, chômeurs, femmes enceintes et familles nombreuses", Brief van "Chef du bureau aan Charles Delesalle", 19/09/1916.

²⁵⁹ Steven Van Driesche, *Lokeren bezet...*, p. 51-52.

²⁶⁰ Sophie De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 225 e.v.

²⁶¹ Jonathan Demolon, *On vous demande à la Commandanture...*, p. 84. Zo merkte hij op dat 'la presque totalité des hommes est inscrite sur la liste des 'mobilisables' dressée et tenue à jour par les Allemands'.

²⁶² Fernand Passelecq, *Déportation et travail...*, p. 113. Passelecq merkte hierover op: 'Dans les communes de la province, on procéda parfois au rassemblement par convocation comme à Gand; parfois aussi, on recourut au système plus sommaire de la rafle des hommes rencontrés par des patrouilles ou que des soldats allèrent enlever de chez eux, le soir, lorsqu'on savait que ceux qui avaient essayé de s'enfuir devaient être rentrés'.

aanboden. Waarna hij er de volgende dagen in totaal 280 aanduidde om werken te gaan uitvoeren²⁶³. Gelijkaardig was de manier van werken in Aalst. Na alle mannen boven de 17 jaar samengeroepen te hebben, selecteerde men de meest arbeidsgeschikten, waarna men van de bevolkingsregisters gebruik maakte om voldoende dwangarbeiders aan te duiden²⁶⁴. Het meest geruchtmakend evenwel, was de brutale praktijk waarbij bevelhebbers (vaak 's nachts) soldaten uitstuurden om inwoners aan te houden, waarna men de mannen in kwestie meenam naar één centraal punt waar zij werden vastgehouden en gecontroleerd. Naar zo'n praktijken greep men het vaakst terug in de Etappengebieden, al beperkte het zich daar zeker niet toe. Ook in het Generalgouvernement deinsden sommige bevelvoerders niet terug voor een meer gewelddadige werkwijze. Dat dit op de ene plaats wel en op een andere niet voorkwam, heeft verschillende verklaringen. Naast de al dan niet recalcitrante houding van lokale autoriteiten, benadrukten Thiel en Roolf ook al het belang van de lokale autonomie die Kommandanten genoten in de uitvoering van hun taken.

Tijdens en na de deportaties: protest, bemiddelen en hulp

Eens de dag van de deportaties aanbrak, was er niet veel dat burgemeesters nog konden doen om een vertrek te verhinderen. Vanaf dan gingen burgemeesters hun inspanningen hoe langer hoe meer toespitsen op het bijstaan en ondersteunen van de getroffen. Zij konden dit omdat de bezetter burgemeesters vaak bij de praktische organisatie van de deportaties betrok. Het meest opvallend was dit in enkele van de belangrijkste steden van het Noorden waar de bezetter aan de vooravond van de deportaties over de bewuste lijsten met arbeiders beschikte. Onder meer in Rijsel en Tourcoing rekende hij op verregaande medewerking van de stadsbesturen, en in het bijzonder de lokale politiekorpsen²⁶⁵. Typerend voor die medewerking was de brief die de Rijselse hoofdcommissaris op 16 oktober 1916 naar Charles Delesalle schreef. Daarin stond dat hij de eerste 811 oproepingsbrieven van de bezetter had ontvangen. Zijn agenten kregen de taak om die rond te delen bij de inwoners in de stad²⁶⁶. Die formulieren richtten zich persoonlijk tot de arbeiders in kwestie en stelden dat zij zich de volgende dag gepakt en gezakt moesten aanbieden bij de bezetter. Daar controleerde die laatste de aanwezigheden, hun gezondheid en bracht hij de meest geschikte mannen naar het station. Connolly wees er al op dat de betrokken Noord-Franse agenten het hier moeilijk mee hadden. Onder meer in Wattrelos leidde het bevel van de lokale bezettingsmacht aan de agenten om de arbeiders voor hun deportatie te vergezellen naar de Kommandantur

²⁶³ Camille Fauchart, *Fourmies...*, p. 56.

²⁶⁴ Dirk Meert, *Aalst 1914-1918. Aalstenaars als slaven...*, p. 13-14.

²⁶⁵ Jean-François Condette, "Résister au travail forcé...", p. 29-30.

²⁶⁶ AML, 4H 122, Travail Forcé: Evacuations forcées de travailleurs", brief van Polet Commissaris aan burgemeester, 16/10/1916.

tot een hevige discussie tussen de burgemeester en de lokale politiecommissaris²⁶⁷. Die laatste vond het al vreselijk om die oproep rond te delen bij de arbeiders, hen nog eens begeleiden naar de Kommandantur ging al helemaal een stap te ver. De burgemeester argumenteerde dat het een Duits bevel was, en dus uitgevoerd moest als hij een gevangenisstraf wilde vermijden. Na protest bij de Kommandant zag die hiervan af. Ook in het Rijksse zorgde het stadsbestuur ervoor dat er steevast enkele agenten en een gemeenteraadslid of adjunct-burgemeester ter plaatse waren wanneer de bezetter besloot over te gaan tot deportatie²⁶⁸. De vertegenwoordigers van het stadsbestuur stelden telkens een nauwkeurig proces-verbaal op over de gebeurtenissen en het aantal mensen die de bezetter op transport zette of terug naar huis stuurde²⁶⁹. Ook daar waar de bezetter geen lijsten van werklozen of arbeiders bezat, rekende de bezetter erop dat burgemeesters aanwezig waren. Maar zelden werd hen dit uitdrukkelijk verboden. Zeker in het Generalgouvernement kregen burgemeesters de bewuste dag zelfs vaak duidelijke instructies²⁷⁰. Zo beschreef burgemeester Min in zijn dagboek hoe hij als ‘eerste burger’ van zijn gemeente de kop diende te nemen van de colonne van alle mannelijke inwoners uit zijn gemeente wanneer zij naar de afgesproken plaats stapten²⁷¹. Vertegenwoordigers van de lokale overheid bleven ook tijdens dit ‘triage’ moment vaak aanwezig. Zo getuigde een notabele die aanwezig was bij de deportaties in Waver dat de burgemeester, een schepen en de gemeentesecretaris toelating hadden om toe te zien op de controles²⁷². Pas nadat de bezetter selectie doorgevoerd had, was hun rol uitgespeeld.

Iedereen had baat bij de aanwezigheid van burgemeesters of andere vertegenwoordigers van het lokale bestuur. In de ogen van de bezetter zagen zij er mee op toe dat de orde gehandhaafd bleef en dat alles zonder al te veel oproer verliep. Een evidentie was dat zeker niet. Gezien het ingrijpende karakter van de gebeurtenissen, heerste er vaak een gespannen sfeer. Soms gebeurde het dan ook dat volkstoelopen uitmondde in opstootjes. In Antwerpen floot de tabriek op de been gekomen bevolking bevelhebber von Hühne uit toen die aan het zuidstation aankwam, waarna een tussenkomst van ‘dragonders’ nodig bleek om de aanwezige menigte op de Zuiderlei uiteen te drijven²⁷³. En ook in Etappenstad Kortrijk liepen de spanningen hoog op. Na

²⁶⁷ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 179-180.

²⁶⁸ AML, 4H 124, brief van 17/08/1917.

²⁶⁹ Deze pv's zijn gebundeld in: AML, 4H 122.

²⁷⁰ Zie de overdruk van de affiches en de brieven aan Edmond Min voor Bolinnes Harlue, zoals gereproduceerd in: Fernand Passelecq, *Déportation et travail...*, p. 179 e.v.

²⁷¹ ARA..., Dagboek van dokter Edmond Min, burgemeester van Bolinne-Harlue: 30/11/1916. Ook Passelecq neemt bepaalde passages uit Edmond Min's dagboek over, zie: Fernand Passelecq, *Déportation et travail forcé...*, p. 178-179.

²⁷² Zie de getuigenis van Emmanuel Janssen, een prominent lid van het NCHV, over de gebeurtenissen in Waver, overgenomen in: Albert Henry, *L'oeuvre du comité national...*, p. 304-305.

²⁷³ Karel Ressler, *Dagboek van een bezette stad...*, p. 42.

enkele fluitconcerten en heel wat gejoel, dreven soldaten de mensenmassa uiteen²⁷⁴. Naast de bezettingsmacht, rekende ook de getroffen bevolking erop dat burgemeesters hen bijstonden. Het was hun taak om als waarnemer op te treden en om te interveniëren bij wantoestanden. Voor de burgemeesters zelf dan weer, bestond het hoofddoel eruit om zich empathisch op te stellen en de slachtoffers een hart onder de riem steken²⁷⁵.

Ondanks dit alles bleek het voor sommige burgemeesters toch allerminst een evidentie om aanwezig te tekenen bij deze zwaar beladen en emotionele gebeurtenissen. Dat was niet alleen zo omwille van tijdsgebrek, zoals bij de drukbezette burgemeesters van de belangrijkste stedelijke kernen, maar ook omdat dit voor hen een moeilijk politiek moment was. Onder meer Thierry Delplancq wees hier al op in zijn omstandige detailstudie over de Brusselse deportaties²⁷⁶. Volgens hem stelde het burgemeesters voor een delicaat dilemma. Door aanwezig te zijn, riskeerden zij het om verdacht te worden van ‘adhésion ou de collaboration à la mesure de déportation’. Afwezig zijn, kon dan weer tot de verdachtmaking leiden dat zij hun inwoners in de steek lieten. Volgens Delplancq verklaart dit waarom Brussels dd. burgemeester Lemonnier bewust niet in persoon present tekende. Net als Charles Delesalle in Rijsel stuurde ook hij een schepen. Na overleg onder de Brusselse burgemeesters kwamen zij overeen dat elk contact met de bezetter die dag vermeden zou worden. Onder geen enkel beding wilden zij door die laatste gedwongen kunnen worden ‘quant aux choix des hommes à déporter’. Het was vooral zaak om toe te zien en om de waardigheid van de Belgische bestuurders te etaleren. Dit was belangrijk voor hun legitimiteit. Met hun aanwezigheid of die van medewerkers maakten zij aan de bevolking duidelijk dat zij aan hun kant stonden: ‘ils montreront à leurs concitoyens qu’ils ne sont pas abandonnés à eux-mêmes, que leurs représentants ou leurs édiles veillent sur eux et ne les oublieront pas²⁷⁷’.

De rol van lokale overheden ging verder dan enkel het geven van morele steun. Het was duidelijk dat er ook in extra materiële hulp moest voorzien worden, zowel voor de familie als de arbeiders zelf. Maar weinigen maakten zich illusies over de verwachte werkomstandigheden in Duitsland en de frontstreek. Die vermoedens werden al snel bevestigd. Getuigenissen van de eerste teruggekeerde arbeiders lieten niets aan de verbeelding over²⁷⁸. Het werk was bijzonder zwaar, de levensmiddelen en het comfort zonder meer beperkt en de houding van de toezichters of militairen brutaal. Om al die redenen staken stads- en gemeentebesturen in de dagen voor en na de deportaties de koppen bijeen om hulpinitiatieven uit te bouwen. Twee zaken waren prioritair. Essentieel eerst en vooral was informatie. Achtergebleven familieleden en vrienden waren bijzonder

²⁷⁴ Luc Schepens (Red.), *In oorlogstijd...*, p. 594.

²⁷⁵ Jens Thiel, *Menschenbassin België...*, p. 201.

²⁷⁶ Thierry Delplancq, “Une chasse aux oisifs...”, p. 525.

²⁷⁷ *Idem*, p. 526.

²⁷⁸ Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 253.

ongerust en wilden nieuws. In Antwerpen breidde het stadsbestuur daarom op de Eiermarkt zijn inlichtingenbureau voor Krijgsgevangenen uit. Vanaf dan kon men ook daar inlichtingen winnen over gedeporteerden. Een tweede prioriteit met de winter voor de deur waren voedsel en kledij. Overal schoten hulpcomités uit de grond met als doel om voedselpakketten en kleren in te zamelen, bestemd voor de gedeporteerden. In Aalst bijvoorbeeld, waar er in totaal zo'n 1437 aantal inwoners meegenomen werden, groeide er in de schoot van het schepencollege een 'Beschermingscommissie tot hulp en troost van de opgeëiste werklieden der stad Aalst'²⁷⁹. Eén van haar kerntaken bestond erin om voedsel, kleren en tabak in te zamelen, aan te kopen en vervolgens op te sturen. Ook het Antwerpse stadsbestuur toonde zich bijzonder daadkrachtig. Het zond grote hoeveelheden voedsel naar Duitsland. Eind februari 1917 bijvoorbeeld, liet de stedelijke bevoorradingsdienst 3 ton confituur, 2 ton vet en 2 ton vlees naar daar brengen die de politie bij fraudeurs in beslag had laten nemen²⁸⁰. Dit soort initiatieven botse op heel wat logistieke moeilijkheden. Informatie over waar de arbeiders zich nu exact bevonden, was nauwelijks voor handen. Zeker in de Etappengebieden lag dit extra moeilijk, omdat men arbeiders op verschillende plaatsen langs het front inzette. Bovendien was het niet gegarandeerd dat voedsel terecht kwam en of er onderweg niets aan Duitse handen bleef plakken. Essentieel voor het welslagen was de samenwerking met de de neutrale gezanten en de georganiseerde voedselhulp, het NCHV en het CANF. Samen met de belangrijkste stedelijke centra waren zij het die de vele lokale initiatieven probeerden te coördineren en te centraliseren. De medewerking van de hulpinitiatieven kwam er niet zonder slag of stoot en leverde discussies op met de bezetter. Echt op volle toeren draaide, deed dit daarom pas vanaf begin 1917²⁸¹. Hun diplomatiek statuut garandeerde dat de producten uit het Generalgouvernement hun bestemming bereikten in Duitsland. Opnieuw bleek de situatie in de Etappengebieden bijzonder gecompliceerd. Zeker in de Franse Etappengebieden was het onderscheid tussen de verplichte tewerkstelling en de opname in de ZAB'ers niet altijd even duidelijk. Deze arbeiders verlieten niet steeds de Franse bezette gebieden. In theorie vielen zij dus onder de verantwoordelijkheid van de lokale CANF-afdelingen van de gemeenten waar zij werkten. Dit soort afspraken en de gebrekkige communicatiemogelijkheden, bemoeilijkten deze logistieke problemen nog. Flexibiliteit en improvisatie lagen moeilijk binnen zo'n complexe organisatie²⁸².

Een andere betrachting van lokale overheden bestond erin om inwoners gerepatriëerd te krijgen. Burgemeesters kregen talrijke verzoeken van inwoners die de deportatie van hun man of zoon ongedaan gemaakt wilden. Heel wat pogingen werden daartoe ondernomen. De effectiviteit van dit soort pogingen is moeilijk in te schatten. Maar per

²⁷⁹ Dirk Meert, *Aalst 1914-1918. Aalstenaars als slaven...*, p. 18 en S.A.A, Gemeenteraadsverslagen, 19/03/1917.

²⁸⁰ SA, Verslagen CBS, 24/02/1917.

²⁸¹ Albert Henry, *L'oeuvre du comité national...*, p. 311-313.

²⁸² Paul Collinnet en Paul Stahl, *Le Ravitaillement de la France...*, p. 50-51 en 68-69.

definitie kansloos lijken zij niet te zijn geweest. Door het willekeurige karakter van de deportaties aan de kaak te stellen, eisten burgemeesters dat de niet werkloze arbeiders terug mochten komen. Dit druiste namelijk in tegen de officiële motivaties die de bezetter gaf voor de deportaties. Het Aalsterse college van burgemeester en schepenen schreef dat: ‘Wij durven aandringen opdat Ued. deze toestand ernstig zoudt onderzoeken en de middelen zoudt beramen om de terugzending te verzekeren van al degene die niet onder de toepassing vallen van het besluit van het Groot-Hoofdkwartier²⁸³. Een laatste veel voorkomende reden waarom burgemeesters probeerden tussen te komen, was wanneer de gedeporteerde arbeider hoegenaamd niet geschikt was voor de zware werken. Talrijk waren de brieven zoals die van burgemeester Pardaens uit Houdeng-Aimeries. In de lente van 1917 ondernam hij bij von Bissing en von Falkenhausen verschillende demarches om de gedeporteerde inwoners met een zwakke mentale en fysieke gezondheid terug naar huis te krijgen²⁸⁴. Een comité in La-Louvière bundelde al deze aanvragen voor de Centrumregio en bezorgde die aan de neutrale gezanten in Brussel die deze overhandigden aan de Generalgouverneur²⁸⁵. Net zoals bij de materiële hulp voor de werklozen, verliep dit alles moeizamer in de Etappengebieden. Burgemeesters dienden er hun demarches rechtstreeks tot de Kommandanten te richten. Ook daar stelden zij dat er inwoners vertrokken waren ‘à la suite d’une erreur²⁸⁶. Maar even goed stelden zij de barre leef- en werkomstandigheden aan de kaak²⁸⁷.

Verdere radicalisering in de Etappengebieden

Terwijl Berlijn de deportaties van arbeiders uit het Generalgouvernement midden 1917 definitief een halt toeriep, gingen deze in de Etappengebieden onverwijld door tot het einde van de oorlog. De tewerkstellingspolitiek van de Duitse legerleiding radicaliseerde er zelfs nog verder²⁸⁸. Deze evolutie toonde zich op lokaal niveau zeer duidelijk in de manier waarop Kommandanten de verplichte tewerkstelling ter plaatse organiseerden²⁸⁹. Dit gebeurde hoe langer hoe meer op systematische wijze²⁹⁰. In Noord-Frankrijk vond dit het

²⁸³ Brief van Aalsters stadsbestuur aan Kommandant von Kathen, 23/10/1916, opgenomen in: Dirk Meert, *Aalst 1914-1918. Aalstenaars als slaven...*, p. 15.

²⁸⁴ AVLL, H-A, 1914-1918, 0.9.4. Brieven van Pardaens aan Villalobar, 16/04/1917 en 15/05/1917.

²⁸⁵ AVLL, H-A, Gemeenteraadsverslagen, 15/11/1916 en 14/12/1916.

²⁸⁶ AMF, Copies des lettres du mairie, brief van burgemeester Coppeaux aan de Kommandant, 16/03/1917.

²⁸⁷ *Idem*, Brief van burgemeester Coppeaux aan de Kommandant, 15/03/1917; 16/03/1917 en 28/03/1917.

²⁸⁸ In het Generalgouvernement ging de bezetter vanaf dan steeds feller rekruteren voor de vrijwillige tewerkstelling.

²⁸⁹ Jean-François Condette, “Résister au travail...”, p. 21.

²⁹⁰ Larissa Wegner, “Occupation during the war...” en Sophie De Schaepe drijver, *Bolwerk Brugge...*, p. 112.

duidelijkst vertaling in het streven van de bezetter naar volledige tewerkstelling. Het doctoraatsonderzoek van Dowdall over enkele steden en gemeenten aan de frontlijn toonde dat al eerder aan. Hij vond in Duitse bronnen dat de bezetter ernaar streefde dat ‘the manpower of the local population was drawn on to ‘the greatest extent’²⁹¹. Terwijl dit in de grootste steden minder evident was, joeg de Duitse overheerser dit doel vooral na in de Franse gemeenten en dorpen die verder van de frontzone lagen. Vanaf 1917 getuigden heel wat *rapatriés* in Evian dat ‘tout le monde fut obligé de travailler pour les Allemands’²⁹². In Fourmies bijvoorbeeld werkte zo goed als iedereen voor de Kommandantur, met uitzondering van de 300 medewerkers van het stadsbestuur en het CANF²⁹³. Om dit alles te bewerkstelligen paste de bezetter zijn methodes aan. Zo richtte men op diverse plaatsen Arbeitsamten in. En om nog meer controle te hebben over het arbeiderspotentieel, voerde men op heel wat plaatsen het systeem van arbeidskaarten in²⁹⁴.

Volledige tewerkstelling streefde men voornamelijk na in de Noord-Franse Etappen- en Belgische Operations- en Marinegebieten. Dit beperkte zich niet tot mannen alleen. Ook vrouwen en kinderen schakelde men in voor de arbeid²⁹⁵. In het merendeel van de gevallen zette de bezetter vrouwen in om in velden of bossen te werken en om huishoudelijke taken uit te voeren voor de bezettingstroepen. Zij kookten, wasten kleren of kuisten huizen en lazaretten. Maar soms ging het nog verder. Onder meer in Fourmies rekende de bezetter op vrouwen om de textiel fabrieken te ontmantelen²⁹⁶. Terwijl de eerste maatregelen moeders nog ontzagen, verplichtte de bezetter in Fourmies vanaf de zomer van 1917 ook vrouwen met kinderen ouder dan 8 jaar om te werken. De jongste moeders en oudste vrouwen droegen zij op om ‘des garderies’ te organiseren voor de kleinste kinderen²⁹⁷. Van kinderen tussen 12 en 14 verwachtte de Kommandantur dat zij bessen en andere vruchten plukten²⁹⁸. Burgemeesters probeerden om burgers zo veel mogelijk te beschermen tegen deze eisen²⁹⁹. In het bijzonder vrouwen en kinderen wilden zij het harde werk besparen³⁰⁰. Maar naarmate de oorlogsjaren vorderde, werd dit moeilijker. Tegenspraak werd steeds minder geduld en onderhandelingspogingen of verdragingsmechanismen stootten steeds vaker op Duitse onvrede, dreigementen en repressie. In Rijsel probeerde Delesalle de lijn aan te houden die hij eerder volgde. Stelselmatig weigerde hij om zelf arbeiders ter beschikking te stellen of hen te dwingen te

²⁹¹ Alex Dowdall, *Under fire...*, p. 202.

²⁹² ADHS, 4M 519..., 1917, 17/11/1917.

²⁹³ Georges Gromaire, *L'occupation allemande...*, p. 216.

²⁹⁴ Sophie De Schaepdrijver, *Bolwerk Brugge...*, p. 112.

²⁹⁵ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 134 e.v.

²⁹⁶ Camille Fauchart, *Fourmies...*, p. 58.

²⁹⁷ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 136.

²⁹⁸ AMF, Copies des lettres du maire, affiche s.d. (vermoedelijk augustus 1917).

²⁹⁹ Philippe Nivet, “Les municipalités...”, p. 255.

³⁰⁰ AMF, Copies des lettres du maire, brief van burgemeester Coppeaux aan de Kommandant, 07/03/1917.

werken voor de bezetter³⁰¹. Zo'n strategie was moeilijker te volgen in Fourmies, waar de bezetter een grote druk uitoefende op Coppeaux en regelmatig met sancties dreigde. Wanneer die laatste als tussenpersoon probeerde te bemiddelen bij de bezetter door uit te leggen dat er geen arbeiders reageerden op hun oproep omdat het merendeel van hen al elders werkte of hielp bij het oogsten, reageerde die laatste dat: 'Si les ouvriers ne seront pas fournis à l'heure fixée, je vais choisir personnellement le double nombre et ceux devront travaillés forcément comme punition sans paiement'³⁰². Nog een andere keer voerde de bezetter huiszoeken uit wanneer het gevraagde aantal arbeiders niet kwam opdagen. Er restte het gemeentebestuur nog maar weinig mogelijkheden om inwoners te beschermen. Coppeaux deed wat hij kon, maar het bleef moeilijk. Eén zo'n tactiek die Coppeaux nu en dan toepaste tijdens onderhandelingen, was verklaren dat de weinige resterende arbeiders fysiek niet geschikt waren voor de arbeid. En wanneer de bezetter die uitleg wilde nagaan, dan moest hij maar de arts van de Kommandantur sturen³⁰³. Dit was een doelbewuste strategie. De burgemeester stond namelijk op goede voet met de Duitse dokter³⁰⁴. Het kwam namelijk nu en dan voor dat hij partij koos voor de sterk verzwakte *Fourmisiens*, dit tegen de richtlijnen van zijn Kommandant in.

Burgemeesters onder vuur

Zo goed als alle Belgische en Franse historici die schrijven over het aandeel van de burgemeesters tijdens de deportaties van 1916, hanteren dezelfde bewoordingen. Net als Charles de Brocqueville deed eind 1916 in Le Havre, beklemtonen ook zij de moed die heel wat lokale besturen en plaatselijke elites aan de dag legden³⁰⁵. Op heel wat plaatsen werkten burgemeesters de bezetter tegen en probeerden zij een dam op te werpen om hun inwoners te beschermen. Volgens Pirenne was deze houding ingegeven door 'Le patriotisme et la loyauté à l'égard des concitoyens'³⁰⁶. Deze 'collectieve' houding ('Partout ailleurs, l'attitude des pouvoirs municipaux fut la même') zou in naoorlogs België een essentiële bouwsteen aanleveren voor het officiële discours dat op nationaal niveau tot ontwikkeling kwam. Burgemeesters incarnerden het passieve verzet. Als hoeders van de Belgische staat waren zij toonbeelden van eensgezindheid en patriotisme. Schoolvoorbeeld van dit alles was de hier al eerder vermelde weigering door het

³⁰¹ AML, 4H 19, Nôtes journalières, 20/07/1917.

³⁰² AMF, H 30, "Recrutements d'ouvriers, 1914-1918" en Camille Fauchart, *Fourmies...*, p. 54.

³⁰³ AMF, H 30, "Recrutements d'ouvriers, 1914-1918", 31/07/1917 en 01/08/1916.

³⁰⁴ De Duitse dokter was de enige arts in de streek tijdens de oorlog. De vooroorlogse Franse dokters waren gevlucht of oefenden hun functie niet uit. Dit leidde ertoe dat de Duitse arts op goede voet stond met het stadsbestuur omdat hij de ziekste inwoners hielp.

³⁰⁵ Jens Thiel, *Menschenbassin Belgien...*, p. 205.

³⁰⁶ Henri Pirenne, *La Belgique et la guerre...*, p. 188.

Doornikse stadsbestuur en de brutale Duitse reactie. Dat historici naar deze casus teruggrepen, is, gezien het ingrijpende karakter van de gebeurtenissen en de uitgebreide documentatie in naoorlogse publicaties, niet zo opvallend. Maar de casus Doornik is ook om geheel andere en minder bekende redenen representatief. Net als op heel wat andere plaatsen, leidde de Duitse vraag om werklozenlijsten er immers tot verhitte debatten onder de lokale verkozenen³⁰⁷. De Doornikse gemeenteraad was tijdens de bewuste periode sterk verdeeld. De populaire schepen en sterke man Edmond Wibaut diende tijdens deze crisisperiode zelfs een tijdlang zijn ontslag in uit onvrede met de gang van zaken. En ook na de oorlog bleef deze kwestie de gemoederen verhitten. Enkele raadsleden beschuldigden elkaar er openlijk van om werklozenlijsten aan de bezetter te hebben bezorgd. Onder meer de lokale pers berichtte hier uitvoerig over³⁰⁸. Het resultaat was dat de provinciegouverneur en de arrondissementscommissaris niets anders konden dan hier een omstandig onderzoek naar openen.

De houding van burgemeesters in het tewerkstellingsvraagstuk en de deportaties enkel *framen* als hoogtepunt van patriottische tegenwerking is dus te eenzijdig en gaat voorbij aan de spanningen die het genereerde. Niet alleen deed het de animositeit tussen de verschillende sociale klassen of tussen collega-verkozenen toenemen, nog crucialer was deze kwestie voor de delicate relatie tussen een burgemeester en zijn bevolking³⁰⁹. Het kon burgemeesters in een moeilijke positie brengen en hun legitimiteit ondergraven. De vraag of burgemeesters nu namenlijsten gegeven hadden al dan niet, bewees dat al. De onduidelijkheid die dit met zich meebracht, legde voornamelijk in bezet België de kiemen voor conflict en een dalend vertrouwen in de lokale bestuurders. De gebeurtenissen waren zo ingrijpend en zo complex dat het voor heel wat burgemeesters, zowel in de grootste steden als de kleinste dorpjes op het platteland, moeilijk was om hier ongeschonden uit te komen. Zelfs de Gentse socialistische kampioen Edward Anseele en zijn populaire liberale collega Emile Braun dienden verdedigd te worden. Over beiden zei men dat zij de Darsenwerken stillegden omdat dit de comiteiten en de stad van een grote last zou ontslaan³¹⁰. Journalisten van Vooruit betoogden dat dit geruchten en roddels uit klerikale hoek waren, waarop zij prompt in de tegenaanval gingen. Zij schreven dat de Aalsterse arbeiders de katholieke voorman Moyersoën ‘als de plichtige’ zagen: ‘niemand durft hem nog met een goed oog bezien’³¹¹. En zelfs in het West-Vlaamse dorpje Ingooigem bleef het gemeentebestuur hier niet van gespaard. Hun bekendste inwoner schreef hierover: ‘Zij

³⁰⁷ Céline Detournay, *La Grande Guerre sous le regard de l'élite tournaise occupée. Contribution à la culture de guerre*, 2003, Brussel, p. 161.

³⁰⁸ Zie hiervoor de vele krantenknipsels die bewaard zijn in het naoorlogse benoemingsdossier: ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossier, nr. 1757, Doornik.

³⁰⁹ Sophie De Schaepdrijver, “Deux patries...”, p. 31.

³¹⁰ Pol De Witte, *Alles is omgekeerd. Hoe de werklieden leefden (1848-1918)*, Leuven, 1986, p. 242. Ook geciteerd in Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 255.

³¹¹ ARA, Archief Louis Varlez..., *Vooruit*, 26/10/1916.

wijten het de secretaris en de burgemeester twee slachtoffers die 't ongelden moeten met hun leven... na de oorlog!³¹².

Volgens Nath mogen de spanningen binnen de lokale gemeenschappen naar aanleiding van de arbeidersdeportaties niet los gezien worden van de stijgende onvrede over de voedselvoorziening. Terecht beklemtoonde de Gentse historica dan ook dat de hulpverlenende instanties en de gemeentebesturen in de herfst van 1916 'opnieuw' beschuldigd werden³¹³. Het is duidelijk dat beide bronnen van onvrede elkaar voedden. Die vermenging kwam zeer duidelijk naar voren in het verwijt dat de lokale overheden de werkloze inwoners 'verkoch' hadden aan de bezetter. Hier en daar verspreidde zich onder werklozen al snel de idee dat hun vertrek de gemeentefinanciën, en dus de lokale autoriteiten, ten goede kwam. Zoals al bleek was dit in Gent te horen. Maar ook in Aalst verdachten sommigen het stadsbestuur hiervan³¹⁴. Tijdens de eerste golf van opeisingen in de Denderstad had het schepencollege besloten om de opgeëisten 20 fr. steun mee te geven bij hun vertrek. Dit motiveerde die laatste om bij hun vertrek te zingen over het stadsbestuur: 'Mensen is da niet grof, Voor 20 franken hebben ze onze jongens verkocht'³¹⁵. Burgemeesters zelf weten dit soort uitlatingen aan politieke manoeuvres van tegenstanders of zelfs de bezetter. Die laatste zou als wraakmiddel voor de tegenwerking van burgemeesters geruchten verspreid hebben. Volgens De Schaepdrijver cultiveerde de Politische Abteilung de wrok onder dwangarbeiders, dit door hen te vertellen dat zij aangeduid waren door hun eigen burgemeesters, een discours dat ook de Duitsgezinde pers overnam³¹⁶. Dat dit alles niet op koude stenen viel, bewijst de onvrede die hierover leefde bij burgemeesters zelf. Net als verschillende van zijn collega's klaagde Armand Du Bois in Lebbeke na de oorlog dat Duitse soldaten beweerden 'aan wie het hooren wil, dat de burgemeesters op die wijze zich zoeken te ontmaken van de werkloozen, die voor het land een groote last geworden zijn (...) Lage politiekers en visschers in troebel water nemen deze leugens en schandige beschuldigingen te baat ten einde op die wijze het gezag der gemeentelijke overheid in den grond te boren'³¹⁷.

Terwijl het in bezet België voornamelijk de arbeidersdeportaties waren die de spanningen ten top dreven, was er in het Noorden minder sprake van één duidelijk breukmoment. Doordat het opeisen van arbeiders en de verplichte tewerkstelling daar meer wijdverbreide fenomenen waren (zeker vanaf 1916), bracht het tewerkstellingsvraastuk burgemeesters op een veel structurelere manier in een lastige positie. Het gevolg was dat heel wat burgemeesters er quasi permanent het risico liepen

³¹² Luc Schepens, *In oorlogstijd...*, p. 597.

³¹³ Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 255.

³¹⁴ Voor de Gentse casus verwijst ik naar Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 254-255.

³¹⁵ Dirk Meert, *Aalst 1914-1918. Aalstenaars als slaven...*, p. 14.

³¹⁶ Sophie De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 250.

³¹⁷ Armand Dubois, *Lebbeke...*, p. 110 e.v.

om onder vuur genomen te worden door ontevreden inwoners. Een groep vrouwen uit Valenciennes maakte dit al in de zomer van 1915 duidelijk aan het stadsbestuur. Zij onderbraken een gemeenteraadszitting om er de houding van burgemeester aan de kaak te stellen³¹⁸. De vrouwen betichtten Tauchon ervan dat hij hun echtgenoten had aangeduid om werken aan loopgraven uit te gaan voeren: 'L'officier allemand nous a dit que c'était M. le Maire qui les avait désignés'. De burgemeester en de aanwezige raadsleden hadden er de grootste moeite mee om duidelijk te maken dat zij nooit zelf namen doorgegeven hadden. Ze hadden de inwoners opgeroepen middels affiches, meer niet. Maar toen er maar 6 inwoners kwamen opdagen, dreigde de bezetter ermee de stad te bestraffen. Waarna de Kommandantur zelf enkele arbeiders had aangeduid die op andere lijsten terug te vinden waren. Uit dit voorbeeld blijkt zeer duidelijk hoe complex de situatie kon zijn voor burgemeesters in de (Noord-Franse) Etappengebieden. Voor inwoners was het moeilijk uit te maken wie welke orders gaf en wie de naleving afdwong. De druk die de bezetter uitoefende op burgemeesters om telkens opnieuw arbeiders aan te leveren of zelfs te dwingen te werken, zette de relatie met de burgerbevolking regelmatig op scherp. Die evolutie zette zich nog sterker door tijdens de twee laatste oorlogsjaren. In Lens bijvoorbeeld, namen enkele notabelen en politieke tegenstanders burgemeester Basly hier steeds vaker voor onder vuur³¹⁹. En ook in de interviews met de 'rapatriés' in Evian schemerde de onvrede hierover sterk door³²⁰. Die veroordeelden nu en dan de houding van burgemeesters die, om sancties te vermijden, zelf arbeiders aanduidden, aanspoorden of verplichtten om te gaan werken voor de bezetter. Onder meer in Solesmes was dit het geval. Enkele inwoners laakten er 'la faiblesse' van dd. burgemeester Cartegnie. Een doorn in het oog was vooral het feit dat hij de veldwachters inschakelde om zelf arbeiders aan te duiden die voor de bezetter moesten werken³²¹. Over zijn ambtsgenoot uit Wattignies getuigden enkele inwoners dat hij en zijn adjunct werkloze arbeiders dwongen om voor de Duitsers te werken. Dit nam men hun niet in dank af: 'Tous deux sont détestés par la population qui souhaite une punition sévère leur soit infligée après la guerre'³²².

Uit het merendeel van de voorbeelden blijkt dat vooral burgemeesters van kleinere en meer afgelegen stadjes en gemeenten het moeilijk hadden om hun houding en positie te legitimeren. De verplichte tewerkstelling was er verhoudingsgewijs omvangrijker, en openlijk protest lag er moeilijker. Een jonge inwoner van de gemeente Lomme bracht dit letterlijk onder woorden in een brief aan de dd. prefect. Hij verweet het gemeentebestuur

³¹⁸ René Delame, *Valenciennes. Occupation...*, Tome 1, p. 304-306.

³¹⁹ Alex Dowdall, *Under fire...*, p. 203-204.

³²⁰ Alex Dowdall, *Under fire...*, p. 118.

³²¹ ADHS, 4M 519..., 03/01/1918 en AMS, Gemeenteraadsverslagen, 05/05/1917. Een paar maanden ervoor was Cartegnie ook al eens (in onduidelijke omstandigheden) verklikt bij de Kommandantur door een ontevreden arbeider die gedwongen was om voor de bezetter in de frontstreek te gaan werken.

³²² ADHS, 4M 519, Rapports..., 15/12/1916 en 19/12/1916.

een al te inschikkelijke houding omdat zij hem ‘une invitation pour travailler pour les Allemands’ zonden. Daarin stond dat hij verplicht was dit te doen. Hij vroeg zich af of het stadsbestuur geen voorbeeld kon nemen aan het stadsbestuur van Rijsel ‘au lieu de prendre exemple sur le maire de Lille les administrateurs de Lomme ne sont pas énergiques assez ont direz qu’ils ont peur, au lieu de faire contre, ils font tous pour le mieux pour qu’on travaille’³²³.

4. ‘Flamenpolitik’ en activisme: openlijke afkeuring en greep naar de stad

Hoewel heel wat aspecten van de Duitse bezettingspolitiek in essentie transnationaal waren, bestonden daar enkele uitzonderingen op. Zonder twijfel één van de belangrijkste was de Flamenpolitik³²⁴. Die beperkte zich tot bezet België, kende geen Frans equivalent en symboliseert als dusdanig treffend de verschillende bezettingspolitiek die men in de beide landen voerde³²⁵. Met deze Flamenpolitik trad de bezetter de Conventies van Den Haag met de voeten, en meer bijzonder art. 43 waarin stond dat de wetten van het land zo veel mogelijk gerespecteerd dienden te worden³²⁶. Het hervormen van ’s lands instellingen druiste daar lijnrecht tegen in. Ondanks het gebrek aan een homogeen programma en de veranderende doelstellingen doorheen de tijd, bestond de kerngedachte van de Flamenpolitik erin om België blijvend te verzwakken door Vlaanderen met België in botsing te brengen en een Duitsgezinde groep te creëren die op termijn afhankelijk zou blijven van Duitsland³²⁷. Zelfs als Duitsland het land zou moeten ontruimen, zou het land zo een vinger in de pap kunnen houden. Doel van de Flamenpolitik was immers om een blijvende Duitse invloed in België te vestigen³²⁸.

³²³ Brief volledig gereproduceerd in: Annette Becker, *Oubliés de la Grande Guerre...*, p. 60-61.

³²⁴ Dit is een ingekorte versie van: Jan Naert, “Burgemeesters en activisme tijdens en na Wereldoorlog I (1914-1921)”, *Wetenschappelijke Tijdingen*, 2015, 74, 3, p. 220-257.

³²⁵ In wat hieronder volgt, staat voornamelijk de *Flamenpolitik* en het Vlaamse activisme centraal. Voor informatie m.b.t. het Waalse activisme verwijs ik naar: Paul Delforge, *La Wallonie et la Première Guerre mondiale. Pour une histoire de la séparation administrative*, Namen, 2008.

³²⁶ Art. 43: ‘The authority of the legitimate power having actually passed into the hands of the occupant, the latter shall take all steps in his power to re-establish and insure, as far as possible, public order and safety, while respecting, unless absolutely prevented, the laws in force in the country’. Zie: https://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague02.asp#art43.

³²⁷ Lode Wils, *Onverfranst, onverduist?...*, p. 44.

³²⁸ *Idem*, p. 41-56.

De *Flamenpolitik* wijkt om twee redenen af van de andere ‘heikele kwesties’ die eerder in dit hoofdstuk aan bod kwamen. Enerzijds is hij een buitenbeentje omdat hij hoofdzakelijk lange termijn doelstellingen diende, dit in tegenstelling tot andere facetten van de bezettingspolitiek die voornamelijk de exploitatie op de korte termijn nastreefden³²⁹. Volgens de Duitse historica Larissa Wegner was het zo dat: ‘the long-term plans for economic leadership in Europe were soon competing with the policy of short-term economic exploitation to sustain the war effort. This led to an often contradictory occupation policy, particularly in Belgium’³³⁰. Anderzijds week deze heikele kwestie af van al de andere omdat hij de burgemeesters niet enkel tegenover de bezetter plaatste, maar ook tegenover een derde en binnenlandse machtsactor, namelijk de activisten. Zij waren een kleine minderheid van radicale Vlaams-nationalisten die openlijk collaboreerden met de bezetter en zo hoopten ‘een oplossing van het Vlaamse vraagstuk te forceren’³³¹. Hun houding stak af bij die van het grootste deel van de vooroorlogse Vlaamse beweging. Die wees samenwerking met de bezetter wel af en verklaarde zich loyaal aan België. Deze zogenaamde ‘passivisten’ schaarden zich achter het vaderland en stopten hun vooroorlogse eisen in de koelkast. Naarmate de oorlogsjaren vorderden, werden de *Flamenpolitik* en het activisme steeds openlijker. Dit legde de activisten geen windeieren. Successen bleven niet uit. De *Flamenpolitik* mocht dan wel een lange termijn project zijn, de bezetter nam concrete maatregelen waarbij hij de kleine (elitaire) groep van activisten inschakelde. Dit deed hij samengevat op twee manieren. Eerst en vooral voerde hij bepaalde maatregelen door die al voor augustus 1914 de Vlaamsgezinde gemoederen verhit hadden. Zo mengde hij zich in de organisatie van het (lager) onderwijs, probeerde hij het openbare leven te vervlaamsen en vernederlandste hij de Gentse universiteit (oktober 1916). Nog later ging de bezetter in op meer radicale eisen en riep hij de bestuurlijke scheiding uit (maart 1917) en stond hij een Raad van Vlaanderen toe. Rest er de vraag: welke reacties bracht dit teweeg bij lokale overheden? Hoe beïnvloedde dit alles de positie van de burgemeesters? Bracht dit hen op ramkoers met de bezetter, en wat deed dit alles met hun machtsbasis?

Reacties op ‘Flamenpolitische’ maatregelen en activistische demarches

Hierboven bleek al afdoende dat burgemeesters, ondanks het heikele karakter van heel wat bevelen, geen andere mogelijkheid zagen dan samen te werken met de bezetter. Dit

³²⁹ Luc Vandeweyer, “Collaboreren en arbeiders deporteren! Dilemma’s voor activisten en Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog?”, *Brood en Rozen*, 1996, p. 15-32.

³³⁰ Larissa Wegner, “Occupation during the war...”.

³³¹ Lode Wils, *Onverfranst, onverduist...*, p. 10.

omdat het internationale oorlogsrecht en de instructies van bij het begin van de oorlog hen daartoe dwongen, de druk van de bezetter te groot was of omdat zij de bevolking van erger leed wilden besparen. Voor wat betreft de *Flamenpolitische* en het activisme lag deze gedwongen samenwerking moeilijker. Historici zijn het hier unaniem over eens. Zowel belangrijke syntheseswerken als diepgravende lokale studies besloten dat lokale overheden het activisme en de *Flamenpolitiek* openlijk veroordeelden en actief tegenwerkten. Samen met het NCHV vormden zij een ‘massieve dam’ tegen het activisme, aldus Luc Vandeweyer³³².

Voor het merendeel van de burgemeesters lijkt protest tegen de *Flamenpolitiek* en de activisten een principekwestie te zijn geweest. Er kon geen sprake van zijn om zich gedwee te onderwerpen aan een beleid dat erop gericht was om de eenheid van het land te doorbreken. Het gros van de *Flamenpolitieke* maatregelen mocht de bevolking dan wel niet op dezelfde rechtstreekse wijze treffen als de opeisingen, de verplichte tewerkstelling, de deportaties of de oorlogsbelastingen. Ze wekten wel degelijk overal in het bezette land weerzin en afkeuring op. Onder meer de clandestiene pers trok hier hard tegen van leer. Het gevolg van dit alles was dat de activisten en hun opvattingen onder de bevolking nauwelijks of geen sympathie genoten. Samenwerken met de Duitsers die verantwoordelijk waren voor zo’n hardvochtige bezettingpolitiek, werd niet geduld. Tekenend voor dit alles was dat de deportaties van de arbeiders in het Gentse ongeveer terzelfdertijd plaatsvonden als de opening van de ‘Gentsche Hogeschool’³³³. Tijdens latere oorlogsjaren kwam daar nog de verdenking bij dat een deel van de activistische sympathisanten engagementen aanging uit opportunistische overwegingen. Hen schold men uit voor zogenaamde ‘Zaktivisten’³³⁴.

Al deze factoren boden burgemeesters en de gevestigde plaatselijke elites een ideaal platform om zich hiertegen af te zetten. Dit zette hun patriotisme extra in de verf. Die tegenwerking en openlijke protestvormen van lokale gezagsdragers kwamen het vaakst voor daar waar de *Flamenpolitiek* en de activisten het sterkst stonden, namelijk in de grote steden Gent, Brussel en Antwerpen. Maar vanaf de tweede helft van 1917 deden zich ook elders in lokale gemeenschappen conflicten voor³³⁵. Tijdens de twee eerste oorlogsjaren bleef dit alles, omwille van de geringe omvang van het activisme en de *Flamenpolitiek* zeer beperkt. Discussies gingen voornamelijk over de eerste demarches die de bezetter en activisten ondernamen in de organisatie van het onderwijs³³⁶. Doorheen 1916 probeerde

³³² Luc Vandeweyer, “Zuilvervorming tijdens de Eerste Wereldoorlog”, in Serge Jaumain e.a. (Reds.), *Une guerre totale...*, p. 108.

³³³ Daniël Vanacker, *Het activistisch...*, p. 169.

³³⁴ Luc Vandeweyer, “Kolenverdeling voor Vlaanderen...”, p. 7-8.

³³⁵ Hiervoor verwijst ik naar de vele uitstekende lokale detailstudies van Luc Vandeweyer zoals over de regio rond Asse, Halle, Limburg en Tienen.

³³⁶ Lode Wils, *Onverfranst...*, p. 188-189.

von Bissing immers met verschillende verordeningen om de toepassing van de net voor de oorlog gestemde onderwijswet door te drukken³³⁷. In het bijzonder de organisatie ervan in het Brusselse was door de wet nog helemaal niet verduidelijkt³³⁸. Daar zou de bezetter een Vlaamse normaalschool openen. Maar ook elders leidde dit alles tot wrijvingen tussen de bezetter en de activisten enerzijds, en de verantwoordelijke schepenen van onderwijs anderzijds. Die laatste men dwong om de taalwetten toe te passen die de positie van het Nederlands moesten versterken³³⁹.

Het afwijzen van het activisme en de *Flamenpolitiek* door de lokale autoriteiten gebeurde gaandeweg de bezetting steeds categorieker. Een belangrijk breukmoment in deze evolutie vormde de vernederlandsing van de Gentse Universiteit in de herfst van 1916³⁴⁰. Dit dwong iedereen om openlijk zijn positie te bepalen³⁴¹. Achteraf beschouwd, dreef het niet alleen binnen de Vlaamse beweging een wig tussen de zogenaamde ‘actieven’ en ‘passieven’. Ook tussen de Belgische machtshebbers, de activisten en de Flamenpolitieke Duitsers kwam het vanaf dan steeds meer tot openlijke conflicten. Vooral in Gent en Antwerpen zetten de liberale tenoren Emile Braun en Louis Franck de toon. De Antwerpse liberale voorman schreef al begin 1915 (!) een eerste lange brief aan von Bissing waarin hij protesteerde tegen het feit dat men de Vlaamse krijgsgevangenen eerder vrijliet dan hun Waalse collega’s³⁴². De aankondiging dat Gentse Universiteit vernederlandst zou worden, deed hem opnieuw in zijn pen kruipen. Samen met Nicolas Cuperus en zo’n 36 andere prominente Vlaamse voormannen – waaronder ook leden van het Gentse stadsbestuur zoals Anseele - schreef hij begin 1916 een protestmotie waarin hij argumenteerde dat de bezetter het recht niet had om zich in de binnenlandse aangelegenheden te mengen³⁴³. Leidraad was art. 43 van de Conventies van Den Haag. Voorts bracht hij nog praktische en morele bezwaren ter tafel³⁴⁴. Niet alleen betrof het een Etappenhoofdstad dicht bij het front die afgesneden was van de rest van België, er waren ook gewoon te weinig te professoren en studenten aanwezig. Zijn krachtigste argument hield hij voor het einde, namelijk de relatie met de soldaten in de loopgraven aan het front. Wat moesten die wel niet denken van het feit dat men zoiets zou aanvaarden uit de handen van de overheerser? Gelijkaardige reacties van Franck volgden telkens opnieuw bij nieuwe verwezenlijkingen zoals de bestuurlijke scheiding, de Raad van Vlaanderen, enz.

³³⁷ *Idem.*, p. 189.

³³⁸ Louis Gille, Alphonse Ooms en Paul Delandsheere, *Cinquante Mois d’Occupation Allemande, Tome II, 1916*, Brussel, 1919, p. 72-74.

³³⁹ In Tienen bijvoorbeeld: Luc Vandeweyer, *Een kleine stad...*, p. 121-123. Voor de toepassing van de nieuwe taalwetten in het Antwerpse onderwijs: *Verslag over de oorlogsgebeurtenissen...*, p. 30.

³⁴⁰ Lode Wils, *Onverfranst, onverduist...*, p. 193.

³⁴¹ Daniël Vanacker, *Het activistisch avontuur...*, p. 192.

³⁴² Maurice Gauchez, *Louis Franck...*, p. 85.

³⁴³ Maurice Gauchez, *Louis Franck...*, p. 88-89; voor Anseele: Willem Dedobbeleer, *De Grootte Oorlog...*, p. 147.

³⁴⁴ Jozef Mertens, “Louis Franck in het...”, p. 408-409.

Door zijn sterk Vlaams profiel enerzijds, en zijn contacten en prominente positie binnen het NCHV anderzijds, ontpopte hij zich tot de leider van het verzet tegen het activisme. Zo was hij het die de resterende parlementsleden mobiliseerde om protestbrieven te ondertekenen die hij naar von Bissing en de instanties in Berlijn stuurde³⁴⁵.

Terwijl Franck het merendeel van deze protestbrieven voornamelijk in naam van enkele prominente Vlaamsgezinden schreef, zouden de steeds radicalere maatregelen van de activisten en de *Flamenpolitik* tijdens de twee laatste bezettingsjaren overal te lande op steeds meer afkeuring stootten. Het verbreken van de eenheid van het land stimuleerde lokale autoriteiten om zich hierover uit te spreken. Vanzelfsprekend gebeurde dat het felst in de Gentse, Brusselse en Antwerpse schepencolleges en gemeenteraden. Begin juni 1917 bijvoorbeeld, legden Jan De Vos en Louis Franck een motie voor die de ‘scheiding van het land in twee bestuursgebieden’ afkeurde³⁴⁶. Nog een half jaar later keurden het Gentse schepencollege en de gemeenteraad ‘Vlaanderen’s volledige zelfstandigheid’ af in een unaniem goedgekeurde protestmotie³⁴⁷. Tegenkanting beperkte zich niet tot deze grootstedelijke centra. Ook elders ondernamen burgemeesters steeds vaker gelijkaardige demarches. Zo wilde Jaak Van Den Bergh in Aalst met de gemeenteraad begin februari 1918 protest indienen tegen de activistische beslissingen, iets wat het Duitse provinciale bestuur hem uitdrukkelijk verbood³⁴⁸. Verschillende van zijn collega’s uit het Lokerse en het Waasland zetten wel door. Dit deed men ten dele in navolging van hun collega’s uit de grootsteden, maar daarnaast was het ontegensprekelijk zo dat heel wat burgemeesters zichzelf zagen als de laatste vertegenwoordigers van de Belgische bevolking³⁴⁹. Er kon in hun ogen dan ook geen sprake van zijn dat de activisten van de Raad van Vlaanderen claimden voor de Vlaamse bevolking te spreken.

Oppositie kwam er niet alleen met protestmoties of publieke verklaringen die het activisme en de *Flamenpolitik* openlijk afkeurden. Soms gebeurde dat ook op meer geraffineerde wijze. Opnieuw in Antwerpen opteerde kopstuk en sterke man Louis Franck ervoor om zijn uitgesproken patriottische afkeuring te combineren met een passieve vlaamsgezinde houding, iets wat zijn francofone collega’s hem niet altijd in dank afnamen. Regelmatig kwam het tot conflicten tussen de meer vlaamsvoelende en de conservatieve franstalige elementen binnen de Antwerpse liberale gelederingen. Tekenend was de bescherming en steun waar de nieuwbakken stadssecretaris Hubert Melis kon op rekenen tijdens de oorlog. Hij erkende de vernederlandste Gentse universiteit en zond er zelfs zijn

³⁴⁵ Voor een overzicht hiervan en de voortrekkersrol van Louis Franck, zie: Jozef Mertens, “Louis Franck in het verzet...”, p. 406-415; voor een overzicht van zijn protestbrieven verwijs ik naar het huldeboek: Maurice Gauchez, *Louis Franck. Note biographique suivie...*

³⁴⁶ SA, Gemeenteraadsverslagen, 05/06/1917.

³⁴⁷ Willem Dedobbeleer, *De Grootte Oorlog door...*, p. 155.

³⁴⁸ SA.A, Gemeenteraadsverslagen, 11/02/1918 en Dirk Meert, *Aalst 1914-1918...*, p. 259.

³⁴⁹ Steven Van Driessche, *Lokeren bezet tijdens...*, p. 113.

zoon naartoe³⁵⁰. Met zo'n voorzichtige Vlaamse politiek hoopte Franck om wind uit de activistische zeilen te halen. Terzelfdertijd beschikte Franck over genoeg vernuft en politieke behendigheid om de activisten een hak te zetten wanneer dat mogelijk was. Het is tegen die achtergrond dat zijn manoeuvre moet gezien worden om de twee activistische Antwerpse volksvertegenwoordigers Adelfons Hendriks en Leo Augusteyns publiekelijk te beschadigen. Zij waren de enige volksvertegenwoordigers die hij niet contacteerde wanneer hij ondertekenaars zocht voor zijn protestbrief tegen de deportaties van arbeiders in de herfst van 1916. Zo wekte hij niet alleen de schijn dat zij weigerden zich hier openlijk tegen te verzetten, het suggereerde ook dat zij hier stilzwijgend mee instemden³⁵¹.

De afkeer van het activisme motiveerde heel wat burgemeesters om tegen te strubbelen wanneer de bezetter eiste om maatregelen uit voeren. In Antwerpen bijvoorbeeld, lag het stadsbestuur met de regelmaat van de klok dwars. Zo weigerde schepen Strauss consequent om samen te werken met een activistische zuilorganisatie als Kolenverdeling voor Vlaanderen. Er kon voor hem geen sprake zijn van een storting van 2 fr. per inwoner³⁵². Even exemplarisch waren de vele discussies en de tegenkanting waar de bezetter op stootte wanneer die aanving met de vervlaamsing van de publieke ruimte. Zo bleek het in het onderwijs zeer moeilijk om het consequent naleven van de nieuwe wetgeving af te dwingen³⁵³. Net als op heel wat andere plaatsen deed het Schoon verdiep er niet zelden alles aan om de uitvoering van zo'n bevelen op de lange baan te schuiven. Een ander duidelijk voorbeeld hiervan was de reactie van het college tijdens de tweede helft van 1917 op de eis om te tweetalige straatnaambordjes te vervangen door plakkatens met enkel Vlaamse naamaanduidingen. Opnieuw weigerden de schepenen verschillende keren mee te werken, wat de Kommandantur er uiteindelijk toe bracht dat hij de werken zelf liet uitvoeren en de kosten op het stadsbestuur verhaalde³⁵⁴. Eenzelfde procedé volgde ook de (franskiljonse) schepen Victor Desguin. Het was onder zijn verantwoordelijkheid dat het bestuur van de godshuizen vervlaamst diende, iets wat hij doelbewust leek te vertragen. Na opnieuw een klacht van de bezetter eind juni 1918 merkte hij op dat de eerste maatregelen mondeling doorgesproken waren. De schriftelijke instructies zou hij later wel rondsturen³⁵⁵. Naast deze verdragingsmechanismen probeerden stads- en gemeentebesturen ook nog op andere manieren de activisten stokken in de wielen te

³⁵⁰ Iets wat hem en enkele andere prominente Antwerpse ambtenaren na de oorlog wel zuur zou opbreken, zie hiervoor de personeelsdossiers van Hubert Melis: SA, Openbare personeelsdossiers, Hubert Melis.

³⁵¹ Daniel Vanacker, *Van activist...*, p. 483-484.

³⁵² SA, Verslagen CBS, 20/11/1917. Ook Luc Vandeweyer haalde al eerder aan: 'de lagere besturen waren van slechte wil'. Zie: Luc Vandeweyer, "Kolenverdeling voor Vlaanderen en de financiering van het activisme", *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1991, p. 11-12.

³⁵³ Karine Van Hoorick, "Het activisme te Mechelen...", p. 520.

³⁵⁴ SA, Verslagen CBS, 26/01/1918. In Gent hield het stadsbestuur een gelijkaardige houding aan, zie: Daniel Vanacker, *Het activistisch avontuur...*, p. 372.

³⁵⁵ SA, Verslagen CBS, 28/06/1918.

steken. Eén middel daartoe was het tegenwerken wanneer zij meetings of manifestaties wilden organiseren. Zo weigerde Jan De Vos principieel om stedelijke gebouwen ter beschikking te stellen van activistische organisaties (of zij die ervan verdacht werden)³⁵⁶. Onder meer in september 1916 verbood hij het aan het Nationaal Vlaamsch Studentenverbond om de feestzaal van het Koninklijk Atheneum te gebruiken³⁵⁷. Pas na tussenkomst van de bezetter slaagden de studenten erin de zaal te bemachtigen. Nog een andere tactiek van lokale overheden om activisten te boycotten, bestond erin om een oogje dicht te knijpen wanneer tegenstanders de activistische samenkomsten probeerden te verstoren.

Lokale overheden in bezet België: onontvankelijk voor een lokale greep naar de macht

Het is duidelijk dat de activisten en de Duitse medewerkers van de *Flamenpolitik* op heel wat tegenkanting van de Belgische lokale overheden stootten. Door zich af te zetten tegen een externe vijand, probeerden zij te rangen te sluiten en hun eigen houding te rechtvaardigen. Activisten beseften dit zeer goed. Het sterkte hen in de overtuiging dat zij, om écht succesvol te zijn, maar beter zelf sleutelposities probeerden in handen te krijgen. Dat zou alles vergemakkelijken. In hun redenering zou dit hen in staat stellen om hun bestuurskwaliteiten te etaleren. De bezetter stond hier niet weigerachtig tegenover. Hij toonde zich in zekere zin bereid om de activistische machtsgreep te ondersteunen met benoemingen. Activisten viseerden in de eerste plaats het Belgische overheidsapparaat en de Brusselse machtscenakels. Volgens Vandeweyer richtten zij hun pijlen in het bijzonder op de centrale administratie (ministerie van Financiën) en het Rijksonderwijs (ministerie van Kunsten en Wetenschappen)³⁵⁸. Dit bleek het strijdterrein bij uitstek om macht te veroveren. Net daar kwamen tijdens de laatste oorlogsjaren de meeste posten vrij. Maar daar bleef het niet bij. Tijdens de twee laatste oorlogsjaren ambieerde men in activistische kringen ook hoe langer hoe meer om op het lokale niveau politieke voet aan de grond te krijgen. Hoe vertaalde die machtsgreep zich op het lokale niveau? Gebeurde het dat burgemeesters plaats moesten ruimen voor activistische tegenkandidaten? Probeerden

³⁵⁶ SA, Verslagen CBS, 09/01/1917 en 15/06/1917. Op 9 januari 1917 tekende het college verzet aan bij het Ministerie van Wetenschappen en Kunsten, omdat de bezetter het aan de Antwerpse afdeling van het Algemeen Nederlands Verbond (ANV) had toegestaan om de feestzaal van het Koninklijk Atheneum te gebruiken. Nog enkele maanden later ging het stadsbestuur niet in op de vraag van het Guldensporenkomitee die de Vlaamse Opera wilden gebruiken om de Guldensporenslag te gebruiken.

³⁵⁷ SA, Verslagen CBS, 15/09/1916 en 13/10/1916.

³⁵⁸ Luc Vandeweyer, "Activisten op veroveringstocht in de administratie. Machtvererving in het Ministerie van Financiën tijdens de Eerste Wereldoorlog", *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1996, 55, 1, p. 29.

activisten benoemingen van burgemeesters te beïnvloeden of slaagden zij erin om zetelende burgemeesters voor hun zaak te winnen?

Lange tijd waren historici het erover eens dat activisten er niet in slaagden om macht te vergaren op het lokale bestuurlijke niveau³⁵⁹. De enige uitzondering die deze regel bevestigde, was de Gentse casus. Enkel daar slaagden zij er wel in om in de zomer van 1918 met hulp van de bezetter een activistisch schepencollege te vormen. Aan het hoofd ervan stond een Duitse burgemeester, Frans Künzer³⁶⁰. Pas zeer recent plaatste men kanttekeningen bij deze stelling. De grondige studies naar de lokale activistische inplanting in Brussel, Antwerpen, Limburg, Midden-Brabant en Tienen suggereren immers een minder eenduidig verhaal³⁶¹. Dat merkte ook Wils op in zijn recentste werk. Hij stelde dat de activisten wel degelijk de ambitie hadden om zich meester te maken van het gemeentelijke niveau. Vanaf midden 1917 kwam het steeds vaker voor dat activistische leiders benoemingen van burgemeesters uit eigen rangen bepleitten. Gezien het belang van de functie onder de bezetting hoopten zij zo hun machtspositie gevoelig te versterken. Pogingen daartoe ondernam men voornamelijk daar waar de belangrijkste kernen van activisten zich bevonden: Gent, Antwerpen en Brussel. Maar daar bleef het niet bij. Ook elders in de minder verstedelijkte gebieden lieten activisten zich niet onbetuigd. Naarmate de oorlog vorderde en het erop leek dat de Duitse bezetter militair misschien wel de bovenhand zou krijgen, probeerden zij ook hier voet aan de grond te krijgen³⁶². Dit probeerden ze aan de ene kant door zetelende burgemeesters te beïnvloeden, dan wel te discrediteren³⁶³. Aan de andere kant gingen ze strategische benoemingen bepleitten. In heel wat steden en gemeenten waren er doorheen de oorlogsjaren immers burgemeestersposities vrijgekomen. Het gros van de burgervaders had al voor de Duitse inval een gezegende leeftijd bereikt. Een bijkomende omstandigheid was dat burgemeesters afgezet of gevlucht waren naar Nederland, Frankrijk of Engeland.

³⁵⁹ Pieter Van Hees, "Activisme", in Reginald De Schryver e.a. (Reds.), *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, p. 205-224.

³⁶⁰ Daniël Vanacker, *Het activistisch...*, p. 369.

³⁶¹ Voor Brussel: Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, p. 22-23. Hij haalt onder meer het plan van Jules Spincemaille aan om de Groot-Brusselse stedelijke agglomeratie te hervormen. (Voor diens rapport, zie: ARA, Raad Van Vlaanderen (RVV), Notulen Commissie Binnenlandsche zaken, 479, 01/09/1918). Voor Antwerpen: Antoon Vrints, *Bezette stad...*, p. 148-157. Voor Midden Brabant en Tienen: Luc Vandeweyer, "Het conflict tussen patriotten en activisten. De clerus in het kanton Asse tijdens de Eerste Wereldoorlog", in *Eigen Schoon en De Brabander*, 2011, 94, pp. 304-347 en idem, "Splijtzwammen in Sint-Martens-Bodegem. Activisten in een Pajotse dorpsgemeenschap tijdens de Eerste Wereldoorlog", in *Eigen Schoon en De Brabander*, 2002, 85, 1-2-3-4, pp. 91-150.

³⁶² Luc Vandeweyer, "Het Activisme in Limburg tijdens de Eerste Wereldoorlog: deel 1", *Limburg. Het Oude Land van Loon*, 1997, 76, p. 96-125.

³⁶³ Giselle Nath, *14-18 van dichtbij...*, p. 93.

Alle begin is moeilijk

De activiteiten en infiltraties op het lokale niveau werden vanaf de tweede helft van 1917 centraal aangestuurd. Concreet gebeurde dit met optochten, initiatieven als Volksopebeuring, Kolenverdeling voor Vlaanderen, propagandameetings en het activeren en contacteren van personen die al voor de oorlog bekend waren als Vlaamsgezind³⁶⁴. De verschillende organen die dit coördineerden waren de Raad van Vlaanderen, de propagandadiensten en de Commissie van Gevolmachtigden³⁶⁵. In de Raad van Vlaanderen laiden de discussies over burgemeestersbenoemingen een eerste keer op in de zomer van 1917³⁶⁶. Maar het was uiteindelijk vooral vanaf eind 1917 en begin 1918 dat men deze in de Commissie van Gevolmachtigden bediscussieerde en probeerde te beïnvloeden³⁶⁷. De twee belangrijkste protagonisten waren Karel Heynderickx en Jules Spincemaille. Zij leidden respectievelijk het Vlaamse ministerie van Binnenlandse Zaken en de dienst steden en gemeenten.

Dit alles liep niet van een leien dakje. Vaak stootten activisten op hevige tegenkanting, dit zowel vanuit de bevolking als de bezettingsmacht³⁶⁸. Die laatste stelde veelal zelf zijn eigen kandidaten voor, en dit zonder overleg met de verantwoordelijke activistische administratie. Dit stemde de betrokken protagonisten bitter³⁶⁹. Spincemaille, immer wantrouwig ten op zichte van de Duitse politiek, klaagde hier herhaaldelijk over: ‘Het gebeurt ook hoegenaamd niet zelden dat brieven betreffende deze kandidaturen door de Duitse overheid onbeantwoord blijven³⁷⁰’. Telkens opnieuw werd de Duitse overmacht op vlak van bestuurszaken duidelijk, zo ook wanneer activisten daadwerkelijk hun eigen burgemeesterskandidaten naar voor schoven. Arthur Faingnaert getuigde na de oorlog: ‘Maar wanneer begin 1918 en later de Raad met lijsten van geschikte kandidaten afkwam (...) en voorstelde de leemten aan te vullen met Vlaamsche intellectueelen uit de Duitse

³⁶⁴ Karen Van Hoorick, “De ‘humanitaire’ kant van het activisme...”, p. 99-101.

³⁶⁵ Luc Vandeweyer, “Het activisme in Limburg...”, p. 96-125.

³⁶⁶ ARA, RVV, Notulen van de Eerste raad van Vlaanderen, 20/07/1917 De kwestie haalde de dagorde omdat verschillende Brusselse gemeentebesturen de door de Duitsers besloten taalwetgeving in het onderwijs en de gemeentelijke administratie niet navolgden.

³⁶⁷ Nico Van Campenhout, “Heynderickx, Karel”, Reginald De Schryver (reds.), *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, p. 1445-1446 en Bruno Daems, “Jules Spincemaille (1882-1954) en de Vlaamse beweging”, *Wetenschappelijke Tijdingen*, 2006, 65, 1, p. 12.

³⁶⁸ Twee goed bestudeerde voorbeelden zijn: Karen Van Hoorick, “Het activisme te Mechelen (1914-1918),” in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1993, nr. 3-4, p. 521-522 en Luc Vandeweyer, *Een kleine stad in een Grote Oorlog: De Eerste Wereldoorlog en het Activisme te Tienen en omgeving*, Tienen, 2003.

³⁶⁹ ARA, RVV, Notulen van de Eerste raad van Vlaanderen, 02/08/1917.

³⁷⁰ ARA, RVV, Secretariaat Binn. Zak. (Bev. BZ.), Order nr. 8 “Burgemeesters allerlei”, brief van de voorzitter van de Afdeling Binnenlandsche Zaken, Jules Spincemaille, aan het bureau van de Raad van Vlaanderen, 29 juni 1918.

gevangenknampen en desnoods Duitse burgemeesters te benoemen, dan gingen de Duitschers daar niet op in³⁷¹.

Ook binnen activistische middens raakte men het maar moeilijk eens. Dat een lokaal streven naar macht hen meer voet aan de grond zou doen krijgen bij de bevolking, daar waren de meeste leden van de Raad van Vlaanderen het over eens³⁷². Maar over de concrete toepassing ervan en de manier waarop zorgde voor hevige discussies. Dat bewijzen de discussies in het Brusselse. Daar kozen de Jong-Vlamingen voor de vlucht vooruit. Achiel Brijs opperde om de schepencolleges in het Brusselse af te zetten³⁷³. Zo konden de activistische vervangers bewijzen goed werk te leveren. Op die manier zou weldra het hele land ervoor gewonnen zijn. Andere stemmen binnen de raad eisten twee activistische schepenen of zelfs Duitse burgemeesters³⁷⁴. Vooral de Groot-Brusselse-burgemeesters-conferenties waren de activisten een doorn in het oog omdat zij collectief protesteerden tegen de *Flamenpolitik*. Spincemaille verzette zich tegen de Jong-Vlaamse visie. Hij was realistischer in zijn analyse en geloofde niet dat de activisten al genoeg capabel politiek personeel hadden om de schepenen en burgemeestersposten te bevolken. Het leek hem verstandiger om enkel maar de vijandiggezinde burgemeesters af te zetten en te vervangen door activisten. Op die manier overtraden zij ook de Belgische wetgeving niet. Burgemeesters kon men namelijk buiten de gemeenteraad benoemen. Volgens Majerus overwoog de bezetter nooit serieus om een activistisch stadsbestuur aan te stellen³⁷⁵. Hij vreesde een staking van de gemeentelijke diensten, wat de voedsel-, elektriciteits- en gasvoorzieningen zou verstoren. Daarnaast was er ook gewoon onvoldoende bekwaam politiek personeel voor handen³⁷⁶.

Net als in Gent en Brussel probeerden ook de Antwerpse activisten om een schepencollege en burgemeester benoemd te krijgen. Toen dat in de lente van 1918 lukte in de Arteveldestad, kreeg men in Antwerpen meer hoop³⁷⁷. Daar broedden de activisten al verschillende maanden op een plan om een greep naar de stad te plegen. Zij informeerden naar lijsten van gemeenteraadsleden en schepenen en onderzochten hoe lang ze nog zetelden. In eerste instantie schoof men juli 1918 naar voren als datum

³⁷¹ Arthur Faingnaert, *Verraad of zelfverdediging? Bijdragen tot de geschiedenis van den strijd voor de zelfstandigheid van Vlaanderen tijdens den Oorlog van 14-18*, Kapellen, 1932, p. 635.

³⁷² ARA, RVV, Notulen Commissie Binnenlandsche zaken, 01/08/1917.

³⁷³ H. Mommaerts en Pieter Van Hees, "Brijs, Achiel", in Reginald De Schrijver (reds.), *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, p. 602.

³⁷⁴ Daniël Vanacker, "Het activistische schepencollege...", p. 19 en Luc Vandeweyer, "Sociale wetgeving onder Duitse bezetting, 1914-1918", in Karel Van Acker e.a. (reds.), *Hoeders van de volksgezondheid. Artsen en mutualiteiten tijdens het interbellum: het Antwerpse voorbeeld*, Gent, 2005, p. 51-52.

³⁷⁵ Daniël Vanacker, "Het activistische schepencollege...", p. 19-20.

³⁷⁶ Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, p. 24.

³⁷⁷ Voor de activistische strijd om het stadhuis in Antwerpen: Antoon Vrints, *Bezette stad...*, p. 149-157 en Daniël Vanacker, *Van activist tot antifascist...*, p. 516-521.

waarop het lokaal streven naar macht zich zou voltrekken³⁷⁸. De activisten besloten om een laster- en beschadigingscampagne te starten waarbij het stadsbestuur zwaar op de korrel werd genomen. Maar de Duitse bezetter wilde minder snel gaan en gaf tegengas tegenover de enthousiaste activisten, wat leidde tot hevige frustraties bij die laatsten. Vrints merkte op dat de activisten gesust werden met halve toezeggingen, waar dan geen gevolg werd aan gegeven. Net wanneer omstreeks maart 1918 duidelijk werd dat de deadline van juli 1918 moeilijk te halen was, kwamen de discussies met de bezetter en tussen activisten onderling in een stroomversnelling. Leek de bezetter dan uiteindelijk toch in te stemmen met een activistisch schepencollege? Het leidde onder activisten tot debatten over mogelijke kandidaten voor de burgemeesterspost. De Vlaamsgezinde liberaal Leo Augusteyns werd het vaakst genoemd als kandidaat. Zijn gematigd activistisch profiel en het feit dat hij geen lid was van de Raad van Vlaanderen, maakten van hem een kandidaat die volgens de activisten de meerderheid van de Antwerpse bevolking voor zich kon winnen. Maar de communicatie met de bezetter bleef moeizaam lopen. En wanneer in de tweede helft van 1918 duidelijk werd dat de Duitse militairen definitief in het defensief gedrongen waren, bleek het momentum voorbij. Dat een activistisch schepencollege wel tot stand kwam in Gent en niet in Antwerpen, wijdt Vrints aan drie factoren³⁷⁹. Eerst en vooral, het feit dat Gent onder het strikt militaire Etappen bestuur stond. Dat zorgde ervoor dat de Duitse militaire bevelhebbers een meer autonome politiek konden voeren, los van het Generalgouvernement. Ten tweede bleken de Antwerpse activisten ook niet bereid om te zetelen onder een Duits burgemeester, iets wat de Gentenaars wel toestonden. Tot slot, en misschien wel het meest belangrijkste: het Gentse activisme was veel sterker dan het Antwerpse. Een factor die vooral voor de Duitse bezetter van groot belang was. Een wissel van de wacht zou in Antwerpen, veel meer dan in Gent, op verzet van de bevolking stuiten.

Pogingen om in te breken in de zittende lokale besturen, beperkten zich niet tot de belangrijkste Vlaamse steden alleen. Ondanks dat het uiteindelijk maar op een drietal plaatsen zou lukken, probeerde men dit wel in zo'n 39 gemeenten. Eén daarvan was Grimbergen. Daar probeerde Adolf Decrée, in opvolging van de overleden Auselure Van Doorselaere, om in de lente van 1918 benoemd te worden als burgemeester. Decrée was een overtuigd activist die werkzaam was voor zowel het inlichtingenbureau, Volksopebeuring als de Vlaamschen kantonalen Bond waarvan hij de voorzitter was. De activistische leiding had hem warm gemaakt voor het ambt van burgemeester. Maar de benoemingsprocedure bleef aanslepen, wat tot frustratie leidde bij zowel de kandidaat als de activistische leiding. De bezetter leek de benoeming te verhinderen met een wettelijke discussie over het feit dat Decrée nog geen drie jaar in Grimbergen woonde. Bovendien

³⁷⁸ Op die manier viel de inhuldiging samen met de viering van de Guldensporenslag, wat voor extra prestige zou zorgen.

³⁷⁹ Antoon Vrints, *Bezette stad...*, p. 148-156.

maakte hij geen deel uit van de gemeenteraad, wat voor de Duitsers eveneens problematisch was. De ambitieuze Decrée vond dat de activistische toplui te weinig druk zetten op zijn kandidatuur en dat hij daardoor gezichtsverlies leed in de gemeente. Hij dreigde ermee al zijn activistische werkzaamheden stil te leggen indien de benoeming niet snel een feit werd. Of hij zich aan die woorden heeft gehouden, is niet duidelijk. De waarnemende burgemeester Theophile Verhasselt bleef alleszins wel tot aan de verkiezingen van 1921 de *honneurs* waarnemen³⁸⁰.

Uit het geval Decrée blijkt zeer duidelijk dat de bezetter er bij het gros van de opvolgingskwesties voor opteerde om de gemeenterechtelijke procedure te volgen. Gelijkaardige argumenten waren er ook te horen in Elsene en Kraainem. Zowel in die eerste – ‘een vaste burcht van Walen en Franskiljons’ – als in de tweede gemeente probeerden activisten vruchteloos om de reguliere opvolgingsprocedure te dwarsbomen³⁸¹. Op nog andere plaatsen verhinderden personeelsproblemen een activistischgezinde burgemeestersbenoeming. Na de afzetting van burgemeester Armand Rubbens in Zele bijvoorbeeld, moest de Oost-Vlaamse gouvraad noodgedwongen laten weten dat er nauwelijks of geen activisten in de gemeente waren³⁸². Het werd de activisten ook al snel duidelijk dat, indien er geen sterfgeval, ontslag of vertrek van de burgemeester was, de Duitsers hoe dan ook weigerden om een nieuwe, laat staan uitgesproken activistische, burgemeester te benoemen³⁸³. Bemiddelingspogingen werden tegen die achtergrond resoluut afgewezen. Treffend is het voorbeeld van Halle waar activist Jan Boon de Raad van Vlaanderen opriep zijn bevoegdheden te gebruiken om burgemeester Karel Nerinckx af te zetten, dit ‘wegens duidelijk gebleken onbekwaamheid, verzuim van zijn ambtsplichten, misdadige verwaarloozing van de volksvoeding waar door de burgemeester de algemeene verachting heeft over zich getrokken’³⁸⁴. De reactie van de raad sprak boekdelen. Als de lokale afdeling geen concrete bewijzen voordroeg, dan had bemiddeling bij de bezetter geen zin. Bovendien was het volgens Vandeweyer zo dat gevolmachtigde

³⁸⁰ ARA, ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers burgemeesters Vlaams-Brabant, 742, Grimbergen: verslag arrondissementscommissaris, 1921 en ARA, RVV, Onderwerpdossiers: Allerlei, 906, Grimbergen, burgemeester.

³⁸¹ ARA, RVV, Bev. BZ, Order 8, Burgemeesters, allerlei, 1918, nr. 468, Briefwisseling inzake de afzetting van patriotische en de benoeming van het activisme gunstig gezinde burgemeesters en de tussenkomsten dienaangaande van voornamelijk Haller von Ziegesar, van de commissie Binn., Elsene; Kraainem: ARA, RVV, Bev. BZ, Order 8, idem: Kraainem.

³⁸² ARA, RVV, Bev. BZ, Karel Heynderickx, Benoemingen van burgemeesters, 1918, nr. 468, Oost-Vlaanderen, map: Zele.

³⁸³ Luc Vandeweyer vatte het treffend samen: ‘Als de voorhanden kandidaat Vlaamsgezind en niet openlijk anti-activistisch was, mochten die van de Raad van Vlaanderen al heel blij zijn’. (Luc Vandeweyer, “Het Activisme in Limburg...”, p. 208).

³⁸⁴ Luc Vandeweyer, “Van activisme naar verzet: het flamingantisme van Jan Boon”, *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1992, 51, 4, p. 227. En ARA, RVV, BZ, Karel Heynderickx, Benoemingen van burgemeesters, 1918, nr. 468, 11, Brabant, Halle.

Heynderickx al kennis eerder kennis had gemaakt ‘met de Duitse terughoudendheid op dat terrein en (...) met de voortvarendheid van de plaatselijke activisten die droomden van burgemeesterszetels en schepenposten. Halle was het zoveelste geval’³⁸⁵. Zolang het ambt niet officieel openstond en er geen problemen waren, greep de bezetter niet in, dat was en bleef de dominante opvatting.

Enkele successen?

Niet elke poging was bedoeld om te mislukken. Sporadisch slaagden activisten er wel in om een burgemeesterspost te verwerven. Alom bekend intussen is de Gentse casus dankzij het grondige studiewerk van Vanacker³⁸⁶. Eind maart 1918 deporteerde men burgemeester Emile Braun en schepen Maurice De Weert naar Duitsland, waarna de resterende schepenen ontslag namen omdat ze niet wilden samenwerken met de niet-verkozen activistische schepenen. Opzienbarend bij de Gentse stadsgreep was dat deze niet in alle activistische kringen positief onthaald werd. Zo was de Commissie van Gevolmachtigden niet geraadpleegd bij de benoeming van de schepenen. Wat opnieuw wijst op de almacht van de Duitse bezetter, die zich in het Gentse vooral liet inspireren door de voortvarende activische schepenen van onderwijs en cultuur, Jan Wannyn. Het activistische schepencollege slaagde er nooit in om onder de leiding van de Duitse burgemeester Künzer enige vorm van legitimiteit te verwerven³⁸⁷. Andere plaatsen waar activisten de gemeentehuizen veroverden, waren Merchtem, Jesseren en Sint-Truiden. In die laatste stad was de dd. burgemeesters Goffin afgezet door de bezetter³⁸⁸. Die werd op zijn beurt opgevolgd door vooraanstaand activist en lid van de Raad van Vlaanderen, Jan Quintens. Hij weigerde officieel de benoeming, maar voerde toch de functies van burgemeester uit. Dit deed hij uit strategische overwegingen, om zo de relaties met het schepencollege en de gemeenteraad niet volledig op te blazen³⁸⁹. Net als in Sint-Truiden mag ook het succes van de benoeming van Beerwaerts als burgemeester van Jesseren (Limburg) niet overdreven worden. Zijn benoeming, aangekondigd in het *Gesetz und Verordnungsblatt*, mocht dan wel geschieden op voordracht van het Vlaamse Propagandabureau. Jan Borms, leider van de Limburgse propagandadienst en ‘broer van’, omschreef de kandidaat niet als een uitgesproken flamingant of activist. Hij verwoordde

³⁸⁵ Luc Vandeweyer, “Net boven de taalgrens! Activisten in Halle, 1914-1918”, in *Hallensia*, 1998, 20, 2, p. 49-50.

³⁸⁶ Daniël Vanacker, *Het activistisch...*, p. 264-443 en idem, “Het activistische schepencollege...”, p. 19-34 Tenzij anders vermeld steun ik hierop voor de Gentse casus.

³⁸⁷ Daniël Vanacker, *Het activistisch...*, p. 334.

³⁸⁸ Goffin was niet de oorspronkelijke burgemeester. Hij was de eerste schepenen die burgemeester Clement Cartuyvels had vervangen na dienst ontslag door de Duitsers: PALI, Kabinet gouverneur – burgemeesters, 205, Sint-Truiden, Verslag arrondissementscommissaris, 1921.

³⁸⁹ Luc Vandeweyer, “Het activisme in Limburg...”, p. 207-209. En idem, “Quintens, Jan”, in: Reginald De Schryver (reds.), *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, p. 2525-2522.

het diplomatisch. Volgens hem was er ‘in Vlaamsch opzicht tegen zijne benoeming geene bezwaren kunnen doen oprijzen’³⁹⁰. De man was veeleer Vlaamsgezind dan activistisch. De enige openlijk activistische burgemeester die de bezetter benoemde was de Jong-Vlaming Willem-Jan De Roy. In Merchtem (Brabant) was het burgemeestersambt vrijgekomen sinds november 1917. De zetelende burgemeester nam omstreeks die tijd ontslag. Dit vormde voor de activisten het signaal om De Roy naar voren te schuiven bij de bezettingsmacht. De Roy werkte als opzichter bij Kolenverdeeling voor Vlaanderen en had diverse bestuursposten in lokale en regionale activistische organisaties. De benoeming sleept ook hier lange tijd aan, iets wat de Jong-Vlamingen uit de regio bijzonder stoorde: ‘Als Jong-Vlaming neem ik de eerbiedige vryheid U belefde te verzoeken persoonlijk eens te willen vernemen wààr die benoeming eigenlyk verstrikt zit. In het Ministerie van Binnenlandsche Zaken schuift men alle vertraging op den hals van Dr. Kranzbühler. (...) doch gezien voornoemde heer zoo lang draait, opperen de Vlaamsche vrienden wel eens de vrees dat deze zaak de schyn aanneemt net om men die benoeming op de lange baan trachte te schuiven’³⁹¹. Uiteindelijk kwam de benoeming er toch. 20 juni 1918 was de grote dag. August Borms sprak er de samengekomen bevolking toe vanop het balkon van het gemeentehuis om hulde te brengen aan ‘hun’ nieuwe burgemeester³⁹².

Zittende burgemeesters

De activistische inplanting beperkte zich niet enkel tot die paar posten waar zij een kandidaat benoemd zagen met hulp van de Duitse overheersers. Er waren ook enkele zetelende burgemeesters die wel iets voelden voor het activisme. Over heel Vlaanderen schreven drie zetelende burgemeesters zich in het activistische verhaal in. De casussen Duffel en Sint-Joris-Winge springen het meest in het oog. Maar ook in Sinaai zette Jozef Verstraeten openlijk de stap naar het activisme. Hij zetelde in de Oost-Vlaamse Gouwraad voor het arrondissement Lokeren³⁹³. De Duffelse katholieke en Vlaamsgezinde burgemeester Jozef Verberck werkte openlijk mee met activistische organisaties en was in

³⁹⁰ PALI, Kabinet gouverneur..., nr. 468, Jesseren, Rapport van de arrondissementscommissaris, 1921.

³⁹¹ ARA, RVV, Bev. BZ, Karel Heynderynckx, Benoemingen van burgemeesters, 1918, nr. 468, Brabant, 38, Merchtem en ministerie van Binnenlandse Zaken (Order nr. 8), 1918, 468 Dossier burgemeesters allerlei, briefwisseling inzake de afzetting van patriottische en de benoeming van het activisme gunstig gezinde burgemeesters en de tussenkomsten dienaangaande van voornamelijk Haller von Ziegesar, van de Commissie BZ, Merchtem.

³⁹² Luc Vandeweyer, “Het conflict tussen patriotten en activisten...”, p. 623.

³⁹³ Over die laatste is niet veel meer geweten. De naoorlogse bronnen voor de ontzetting uit zijn ambt zijn niet bewaard. Ook het feit dat hij koos voor de vlucht naar Nederland was vermoedelijk al een schuldbewijs op zich voor de hogere autoriteiten. Dit verklaart ook de bronnenarmoede. Ook in de nationale pers werd hier geen melding over gemaakt.

die hoedanigheid erevoorzitter van Volksofbeelding en lid van Soldatentrost³⁹⁴. In de praktijk was hij de drijvende kracht achter de activistische organisaties in Duffel. Hij zorgde ervoor dat de lokale afdeling ‘Hulp aan Belgische krijgsgevangenen’ ontbonden werd. Die organisatie werkte onder de auspiciën van het plaatselijke Hulp- en Voedingscomité. Daardoor konden alle middelen naar het activistische Soldatentrost gaan. De identificatie met de activistische organisatie was zelfs zo groot, dat de dienst onderdak vond op het gemeentehuis. Net als de Duffelse afdeling van Kolenverdeling voor Vlaanderen, dat ondergebracht werd in het gemeentemagazijn. Verberck slaagde er zelfs in om vanuit de gemeentekas geld vrij te maken voor Volksofbeelding. De koepelorganisatie voor de caritatieve activistische initiatieven verdeelde in Duffel hoofdzakelijk kolen en voedsel. Eugene De Ruyter, de katholieke burgemeester uit het Brabantse Sint-Joris-Winge, schreef zich ook in het activistische verhaal in³⁹⁵. Hij stichtte in de herfst van 1917 in het Leuvense mee de katholieke arrondissementsbond die als doel had om de gelovige activisten te verzamelen. Later tijdens de bezetting werd hij ook lid van de tweede Raad van Vlaanderen en publiceerde na de bevrijding een open brief aan Koning Albert als reactie op diens troonrede. Hierin probeerde hij om het gedrag van de activisten te rechtvaardigen. Hij maakte hiervoor gebruik van een door Amerikaans president Woodrow Wilson geïnspireerd discours van het zelfbeschikkingsrecht der volkeren. De Ruyter werkte niet alleen mee aan enkele activistische samenkomsten, hij liet er ook verschillende toe op het gemeentehuis zelf. Ook ronselde hij actief bij mensen uit het dorp om mee te gaan naar verschillende activistische meetings. Hij werd er tevens van beticht de lijst met namen van werklozen aan de Duitsers te hebben gegeven voor de verplichte tewerkstelling. Na de oorlog zei hij hierover: ‘Gewis, doch de meerderheid van de gemeenteraad heeft mij opgelegd de lijst in te dienen’. Hij wachtte alleszins zijn aanhouding niet af en ontvluchtte het land net voor de bevrijding.

De benoemingspogingen van eind 1917, begin 1918 kunnen niet los worden gezien van de bredere internationale oorlogsgebeurtenissen. Het imploderen van het Oostelijk front en de onderhandelde vrede met Rusland in Brest-Littovsk (1917) zorgden ervoor dat de Duitse oorlogsinspanningen in het Westen een heropleving kenden. Dit motiveerde de Duitsers om met een laatste krachttoer, de Kaiserschlag, het Westelijke front definitief open te breken. De eerste voorzichtige successen ervan en de vrede met Rusland gaven de activisten en Duitse bezetters dan ook een zeker zelfvertrouwen³⁹⁶. Het is tegen die achtergrond dat de belangrijkste activistische protagonisten vanaf 1917-1918 zullen

³⁹⁴ RABW-PAA, Burgemeesters..., 1034-1035 en Frank Keersmaekers, *Duffel bezet, Duffel bevrijd. De lange bange dagen van de Grote Oorlog*, 2014, Jaarboek Duffelse Heemkundige Kring (23), p. 156-168.

³⁹⁵ Luc Vandeweyer, *Een kleine stad in een Grote Oorlog...*, p. 157.

³⁹⁶ Daniël Vanacker, *Het activistisch...*, p. 248.

starten met het lobbyen voor benoemingen bij de Duitse bezetter³⁹⁷. Die moed slonk echter zienderogen in de lente van 1918 wanneer de Duitse oorlogsmachine steeds meer stakte. De strijd van lokale activistische elites om nog enige vorm van legitimiteit te verwerven was bij voorbaat verloren. Soms maakten de activisten wel een kleine kans wanneer de bezetter besloot om Belgische burgemeesters af te zetten bij overlijden, protest of zwak bestuur. Maar voor de meest radicale figuren was zo'n rol niet weggelegd. De Duitse overheden deden er alles aan om problemen en oproer in het bezette land te vermijden³⁹⁸. Dit was en bleef de meest cruciale voorwaarde bij Duitse benoemingen, en bij uitbreiding bij de hele *Flamenpolitik*. Dit verklaart ook waarom de Duitse autoriteiten na het overlijden of afzetten van een burgemeester veelal gewoon de eerste of oudste schepen aanduidde als dienstdoende burgemeester. Op die manier volgden zij het gemeenterecht, was er geen discussie mogelijk en bleef de werking van de gemeentebesturen gegarandeerd. Enkel in Brussel ontstond er voor de activisten politieke ruimte om gaandeweg nieuwe organen op te richten, net doordat enkel het centrale bestuur onthoofd werd. De lokale besturen waren niet doordringbaar en weinig ontvankelijk voor activisten. De fundamenteel contradictorische Duitse bezettingspolitiek die samen met de voortschrijdende oorlogsjaren mee radicaliseerde, versterkte dit proces enkel maar³⁹⁹. De Duitse bezetter werkte openlijk samen met zowel de activisten als het uitgesproken Belgisch-patriottische NCHV⁴⁰⁰. Het feit dat de lokale besturen vervlochten raakten met die plaatselijke comités heeft ertoe geleid dat de lokale politieke ruimte gevuld bleef door de vertegenwoordigers van het Belgische staatsbestel. Ook in de ogen van de lokale bevolking bleek dit een onoverkomelijke spreidstand. Enerzijds optreden als burgemeesters en dus vertegenwoordiger van de Belgische staat waarvan de neutraliteit op zo schandelijke wijze was geschonden, en anderzijds een activistisch discours hanteren en in die optiek ook samenwerken met de Raad en Vlaanderen die vanaf 1917 openlijk collaboreerde met de Duitse bezetter om een einde te maken aan de Belgische staat.

³⁹⁷ Luc Vandeweyer, "Het conflict tussen patriotten en activisten...", p. 304-347 en Idem, "Splijtzwammen in Sint-Martens-Bodegem...", p. 91-150.

³⁹⁸ Iets wat ook al door Majerus is benadrukt: Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières...*, ODV, p. 53.

³⁹⁹ Sophie De Schaepdrijver, "Populations under occupation...", p. 242-261 en Larissa Wegner, "Occupation during the War...".

⁴⁰⁰ Luc Vandeweyer, "Collaboreren en arbeiders deporteren...", p. 15-32.

5. Bewakers van het vaderland: patriottische consensus en legitimiteit

De Duitse overheerser bracht de Belgische en Noord-Franse burgemeesters meer dan eens in een lastig parket. Telkens opnieuw dwong hij hen tot moeilijke en soms zelfs onmogelijke keuzes. Zoals al bleek was het risico op legitimiteitsverlies bij de bevolking daardoor legio. Toch lijkt het ondanks alles maar zeer zelden of nooit tot een openlijke breuk tussen lokaal bestuur en bevolking te zijn gekomen. Het gros van de burgemeesters kreeg deze verregaande (en noodgedwongen) samenwerking met de bezetter tot op een zeker niveau verkocht. Een evidentie was dit allerminst. Het was iets dat actief werd nagestreefd en telkens opnieuw moest worden verworven door onderhandeling. Dat beseften burgemeesters zelf zeer goed. Om de bevolking te overtuigen en hun verregaande samenwerking met de bezetter te legitimeren, zetten zij verschillende strategieën en actierepertoires in. Samengevat bestonden die erin om zich openlijk in te schrijven in de sfeer van patriottische consensus die de politiek in het bezette land kenmerkte. Concreet deden burgemeesters dit door op regelmatige tijdstippen ostentatief hun verknochtheid aan het vaderland te etaleren.

Een patriottische consensus in België en Noord-Frankrijk

In Frankrijk en België kwam bij het begin van de oorlog een patriottische consensus tot stand, die vanaf begin 1915, met het definitief vastlopen van de bewegingsoorlog, verder vorm kreeg⁴⁰¹. Als gevolg van de invasie namen het Belgische en Franse nationale gevoel een hoge vlucht. Terwijl er in vooroorlogs Frankrijk nog ressentiment leefde omwille van de nederlaag in 1871, gaf vooral het brutale karakter van de Duitse inval dit nog een extra impuls⁴⁰². Net als in België laaiden de anti-Duitse gevoelens sterk op. Samen met deze toegenomen nationale en anti-Duitse sentimenten leverde het lot van de Belgische en Franse soldaten de belangrijkste bouwstenen voor de patriottische consensus⁴⁰³. Terwijl zij letterlijk de wapens opnamen tegen de vijand en zo het grootst mogelijke offer brachten

⁴⁰¹ Sophie De Schaepdrijver, "L'Europe occupée...", p. 150-151.

⁴⁰² Bernard Wilkin, "Occupants et occupés...", p. 72.

⁴⁰³ Sophie De Schaepdrijver, "Deux pays...", p. 22 en Antoon Vrints, "Verschuivende tolerantiedrempels...", p. 18 e.v.

voor het vaderland, gingen ook burgers het leven in het bezette land als een bijdrage aan de oorlogsinspanning beschouwen⁴⁰⁴.

Verschillende protagonisten en organen gaven in bezet België vorm aan de patriottische consensus. Het waren voornamelijk Brussels burgemeester Adolphe Max, het hoofd van de Belgische katholieke kerk - Kardinaal Mercier - de clandestiene pers en het NCHV die het Belgische oorlogsnationalisme zo krachtig mogelijk probeerden uit te dragen en zo mee in stand hielden. Terwijl het Comité vier jaar lang probeerde om disciplinerend op te treden tegen steuntrekkers die de patriottische consensus met de voeten traden, zetten die eerste twee zich al zeer vroeg met woord en daad af tegen het overheersende gezag. Max weigerde bijvoorbeeld de exuberante oorlogsbelasting te betalen, wat eind 1914 leidde tot zijn deportatie naar Duitsland. Op die manier gaf hij niet alleen een krachtig signaal aan de bevolking, hij stelde ook een belangrijk voorbeeld voor zijn ongeveer 2600 collega's⁴⁰⁵. Administratieve samenwerking mocht dan wel de kernboodschap zijn in die eerste dagen, er waren grenzen aan het schikken naar de bezetter. Van groter belang op de langere termijn was - zoals reeds veelvuldig benadrukt - de demarche van Aartsbisschop Mercier⁴⁰⁶. Enkele maanden na Max veroordeelde zijn herderlijke brief, 'Patriotisme et Endurance' in scherpe bewoordingen het bezettingsregime. De Mechelse aartsbisschop liet er geen misverstanden over bestaan. De bezetting was per definitie een tijdelijk fenomeen. Mercier ontzegde de Duitse overheerser publiekelijk elke vorm van legitimiteit. Voorts riep hij de bevolking collectief op om de oorlog kalm en waardig te doorstaan. De Belgen moest blijven geloven in de bevrijding van het grondgebied en de eindoverwinning⁴⁰⁷. Zo'n patriottisch discours vond gretig verspreiding. Men bracht heel wat kopijen van de bewuste brief in omloop, en ook de clandestiene bladen pikten dit op om het de jaren erna in herinnering te brengen. Hun hoofdbetrachting bestond erin om steeds weer het Duitse bezettingsregime als illegitiem weg te zetten en om de Belgische autoriteiten zo veel mogelijk te ondersteunen⁴⁰⁸. Deze patriottische consensus kreeg voornamelijk, maar niet alleen, vorm in deze elitaire kringen. Hoe dit alles vertaling kreeg onder brede lagen van de bevolking, is minder goed gekend. Al benadrukte recent onderzoek dat er zeker ook in die middens vier jaar lang een

⁴⁰⁴ Sophie De Schaepdrijver, "Making sense of the war in Belgium", in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin, 2014.

⁴⁰⁵ Henri Pirenne, *La Belgique et la guerre...*, p. 110.

⁴⁰⁶ Voor het belang hiervan en de bijzondere timing verwijs ik naar de talrijke bijdragen van Sophie De Schaepdrijver hierover. Bijvoorbeeld: Sophie De Schaepdrijver, "Endurer sous l'Occupation. La Belgique occupée à travers les journaux intimes", in Nicolas Beaupré, Heather Jones en Anne Rasmussen (reds.), *Dans la guerre 1914-1918. Accepter, endurer, refuser*, Parijs, 2015, p. 158-172.

⁴⁰⁷ Sophie De Schaepdrijver, "Making sense of the war...".

⁴⁰⁸ Sophie De Schaepdrijver en Emmanuel Debruyne, "Sursum corda. The underground...", p. 23-38.

latent patriotisme en anti-Duitse gevoelens aanwezig bleven⁴⁰⁹. Het lijkt dus dat de patriotische consensus tot op zekere hoogte ook een meer populaire vertaling lijkt te hebben gekregen⁴¹⁰.

Ook in bezet Frankrijk zou een gelijkaardige patriotische consensus wijdverspreid zijn geweest. Zo beklemtoont het kruim van de Franse historici al lange tijd onomwonden het uitgesproken nationalisme en ‘patriotisme sans faille’ van de bezette bevolking⁴¹¹. Volgens Philippe Nivet veruitwendigde het Franse patriotisme zich zowel in een wijdverspreid passief burgerlijk verzet als in meer georganiseerde verzetsvormen zoals de inlichtingen- en spionagediensten die sommige burgers opzetten⁴¹². Onder meer figuren als burgemeesters Lebas (Roubaix), Noël (Noyon) en prefect Trépont die de bezetter al vroeg naar Duitsland deporteerde, gaven hier samen met andere verzetsmensen gestalte aan. Het bekendst zijn Louise de Bettignies en Leon Trulin die omwille van hun activiteiten voor het vuurpeloton eindigden. Al deze en nog andere voorbeelden leidden Nivet tot het besluit dat de Noord-Franse bevolking de oorlog accepteerde, maar de Duitse bezetting verwierp⁴¹³. Zo’n narratief van patriotisme en slachtofferschap blijft tot op vandaag bijzonder dominant onder Franse historici. Toch suggereert een vergelijking met de Belgische situatie dat de patriotische consensus in bezet Frankrijk minder sterk door de instellingen (kerk, overheden, gerecht, voedselhulp) uitgedragen werd. Zo kende de openlijke afkeuring van Kardinaal Mercier zijn gelijke niet in het Noorden. Katholicisme en patriotisme leken er lang niet even nauw verstrengeld. Zo bleven conflicten tussen het politieke en religieuze gezag, eigen aan de Derde Republiek en de onmiddellijke vooroorlogse jaren, op veel plaatsen doorwerken. Ook was de boodschap die de Rijzelse bisschop Alexis Charost uitdroeg minder eenduidig dan die van de Mechelse aartsbisschop⁴¹⁴. Aan de ene kant brachten Charosts uitgesproken royalistische en anti-moderne overtuigingen hem ertoe om de Duitse bezetting te zien als een straf van god

⁴⁰⁹ Sophie De Schaepdrijver, “Occupation, propaganda...”, p. 280.

⁴¹⁰ Om de complexiteit en nuances hiervan bloot te leggen, blijft meer onderzoek evenwel nodig. Hoe ontwikkelden die middenklassen en lagere sociale groepen hun eigen discours? Welke invulling gaven zij daaraan? Hoe klasse gebonden was dit dan? Hanteerden zij rituelen om hun afhankelijkheid aan het vaderland te beleven en vorm te geven? Op welke manier vertaalde dit zich in grappen, liederen, spotprenten, enz.?

⁴¹¹ Bernard Wilkin, “Occupants et occupés...”, p. 71 en James Connolly, “The History of Occupied Northern...”, p. 34.

⁴¹² Deze waren al meermaals het voorwerp van onderzoek: Robert Vandenbussche (Red.), *La résistance en France et en Belgique occupées, 1914-1918: actes de la journée d'études, Bondues, 30 janvier 2010*, Villeneuve-d-Ascq, 2012.

⁴¹³ Philippe Nivet, “Refuser l’occupation, accepter la guerre”, in Nicolas Beaupré, Heather Jones en Anne Rasmussen (reds.), *Dans la guerre 1914-1918. Accepter, endurer refuser...*, p. 146.

⁴¹⁴ Voor Alexis Charost in het Rijzelse, zie: James Connolly, “Charost, Alexis-Armand”, in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2016 en Carine Cnudde-Lecointre, “Monseigneur Charost, évêque de Lille durant la Grande Guerre”, in *Revue du Nord*, 1998, 325, 80, p. 355-366.

voor de uitwassen van de antiklerikale Derde Republiek. Maar aan de andere kant steunde Charost zeer openlijk de koers van burgemeester Delesalle en riep hij de Rijksse gelovigen vier jaar lang op om te blijven geloven in de Franse eindoverwinning. Hij en andere belangrijke clerici traden dus als patriotten naar voor en protesteerden op zeer regelmatige basis bij de bezettingsmacht. Die inspanningen kenden echter nooit dezelfde weerklank of verspreiding als in België. Hun bereik bleef voornamelijk lokaal⁴¹⁵. Een tweede aspect dat speelde, was het zeer geringe politieke gewicht van het CANF. Hun patriottische uitstraling was niet te vergelijken met die van haar Belgische evenknie. Terwijl het nationaal comité en de Belgische staat in de ogen van velen één en ondeelbaar waren, slaagde het CANF er nauwelijks of niet in om zich op te werpen als een afspiegeling van het Frans staatsgezag. Ondanks de toenemende onvrede bleef het NCHV vier jaar lang een baken van patriottisme. Met haar aura van een dienstdoende regering incarneerde zij tot op een zeker niveau de continuïteit van de Belgische overheid. Een derde factor van belang waren de *Flamenpolitik* en het activisme. Die politieke dissidentie bood enkel de Belgische burgemeesters een platform om openlijk hun patriottisme in de verf te zetten en het bezettingsregime legitimiteit te ontzeggen. Al deze factoren verklaren waarom zich in bezet België een meer uitgesproken en door de elite gedragen vocale patriottische cultuur kon ontwikkelen. Bovendien was er in België in het algemeen meer ruimte voor publieke opinievorming en communicatie, wat de vorming van een patriottische sfeer ten goede kwam⁴¹⁶. Belgische burgemeesters konden zich inschrijven in een breder gedragen patriottische consensus, terwijl Franse burgemeesters zelf vorm moesten geven aan hun patriottische uitstraling.

Voor een goed begrip van de relatie tussen deze patriottische consensus en het concrete politieke optreden van de Belgische en Noord-Franse burgemeesters is datgene wat De Schaepdrijver omschreef als ‘distance patriotique’ essentieel⁴¹⁷. Als goede vaderlander hield men maar beter een waardige afstand tot de Duitse overheerser⁴¹⁸. Dat beseftte iedereen. Hoe men dit nu exact in de dagelijkse praktijk omzette, was minder eenduidig. Zo kon men hier naargelang de sociale groep, geslacht, leeftijd of regio een andere

⁴¹⁵ Voor de rol van de clerus in bezet Frankrijk, en in het bijzonder hun slachtofferschap en verzet: Philippe Nivet, “Le clergé catholique en France occupée (1914-1918)”, in Séverine Blenner-Michel en Jacqueline Lalouette (reds.), *Servir Dieu en temps de guerre. Guerre et clergés à l’époque contemporaine XIXe-XXIe siècles (Colloque de Lille des 8, 9 et 10 novembre 2011)*, Parijs, 2012, p. 146-149.

⁴¹⁶ Onder meer het disproportionele verschil in het aantal clandestiene bladen typeert dit. De Schaepdrijver en Debruyne wijten het gebrek hieraan in Noord-Frankrijk aan de strengere repressie, de sterkere militaire aanwezigheid, de materiële schaarste en het veel beperkter aantal volwassen mannen. Zie: Sophie De Schaepdrijver en Emmanuel Debruyne, “Sursum corda...”, p. 24.

⁴¹⁷ Sophie De Schaepdrijver, “Deux patries...”, p. 22. En idem, “Patriotic distance”, in 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2015.

⁴¹⁸ Giselle Nath, *14-18 van dichtbij...*, p. 55.

betekenis aan geven. En ook doorheen de tijd veranderde de invulling hiervan. Opnieuw bleek 1916 een kantelpunt⁴¹⁹. Naarmate de oorlog uitzichtlozer werd, de oorlogsmoeheid toenam en de materiële levensomstandigheden verder achteruitgingen, holde niet alleen de patriottische consensus uit, ook de urgentie van de patriottische afstand verminderde en de contouren ervan vervaagden. Voor burgemeesters was volledig afstand houden van de bezetter natuurlijk per definitie onmogelijk. Samenwerking en onderhandelingen waren noodzakelijk voor een zo goed mogelijke gang van zaken, maar het diende wel te gebeuren met een als illegitiem ervaren bezettingsregime. De bevolking verwachtte dan ook dat hun vertegenwoordigers zich nu en dan openlijk afzetten van de bezettingsmacht, en zo de patriottische afstand afbakenden en uitdiepten. Het was dus aan burgemeesters om zich op te stellen als koppige onderhandelaars, die niet zomaar uitvoerden wat de bezetter hen opdroeg en altijd het belang van de bevolking vooropstelden. Door een symbolische afstand te markeren, legitimeerden burgemeesters hun netelige positie tussen bezetter en bevolking. Ook hoopten ze om zo de bevolking aan te sporen een gelijkaardige houding na te streven. De patriottische manifestaties en uitingen van burgemeesters waren dus weloverwogen politieke handelingen die meerdere doelen dienden. Die bevinding sluit aan bij het werk van Majerus. Hij stipte al eerder aan dat patriottisme niet gereduceerd mag worden tot een ‘sentiment’. Het ‘patriotisme affiché’ van lokale elites maakte deel uit van een weloverwogen discours en een politieke strategie. Het was niet zomaar ‘bon ton’ om zich te profileren als overtuigd patriot. Meer dan enkel ‘conformisme patriotique’ was de ‘patriotarderie’ van burgemeesters in de eerste plaats een strategie om legitimiteit te bewaren in een complexe bestuurscontext.

Profileren als patriot

Eén vastomlijnde legitimatiestrategie om zich succesvol in de markt te zetten als overtuigd patriot, bestond niet. Burgemeesters roeiden met de riemen die ze hadden. En niet elke burgemeester beschikte over dezelfde mogelijkheden of bewegingsruimte. De strategieën die burgemeesters op het terrein inzetten, konden dan ook sterk verschillen naargelang de lokale context. Het enige dat zij wel allen nastreefden, was een zekere mate van performativiteit. Wilde men aan de bevolking en de buitenwereld duidelijk maken dat zij zich tegen de bezetter afzetten, dan zorgde men er maar beter voor dat dit op zichtbare wijze gebeurde. Zonder gevaar was dit niet. Met al te openlijke acties verhoogde immers het risico op Duitse sancties.

⁴¹⁹ Sophie De Schaepdrijver, “Patriotic distance...”.

Inschrijven in de patriottische consensus

Op zeer theatrale wijze de verknochtheid aan het vaderland ten toon spreiden, was de duidelijkste manier om de patriottische afstand te verdiepen. Om die reden probeerden burgemeesters deel te nemen aan de schaarse sterk geritualiseerde patriottische ceremonies die nog doorgang vonden. Charles Pardaens bijvoorbeeld, de burgemeester van Houdeng-Aimeries, streefde dit actief na. Ondanks dat hij niet steeds even geliefd was bij de bevolking en zijn collega's, deed hij er alles aan om zich als een overtuigde patriot te profileren. Onder meer in de zomer van 1918 tekende hij samen met enkele schepenen en raadsleden present op een grote viering ter ere van de nationale feestdag. Om niet te veel wantrouwen te wekken bij de bezetter vonden de gebeurtenissen pas een dag later plaats, op 22 juli 1918. Officieel lag de organisatie in handen van het 'Oeuvre des Repas Scolaires' die dit als een groot schoolfeest aankondigden⁴²⁰. Men schatte het aantal aanwezigen op zo'n tweeduizend. Medewerkers hadden er de plaatselijke grote zaal versierd, en in het midden stond er een podium met daarop een buste van Koning Albert 'entouré de fleurs'. Bij de aankomst van burgemeester Pardaens – 'portant l'écharpe tricolore' – en zijn collega's ging iedereen rechtstaan en ving men het 'Vers l'Avenir' aan. Na nog enkele toespraken van medewerkers zong iedereen uit volle borst de Brabançonne. Met zijn deelname aan deze plechtigheid, was Pardaens geen uitzondering (en al zeker niet op het einde van de zomer van 1918). Op wel meerdere plaatsen in de bezette gebieden grepen burgemeesters nu en dan de gelegenheid aan om er op verdoken wijze hun patriottisme te belijden. Nergens deed men dit vaker en openlijker dan in kerken tijdens misvieringen. Orgels speelden al eens een Brabançonne, en ook het *Te Deum* kreeg in veel gevallen een patriottische bijklank. Tegen die achtergrond kan het niet verbazen dat de liberale Antwerpse burgemeester Jan De Vos op de nationale feestdag van 1916 aanwezig was in de kathedraal bij de misviering ter ere van de overleden Belgische soldaten. Een Amerikaanse CRB-medewerker getuigde dat De Vos in de aanwezigheid van provinciegouverneur Baron de Werve de Schilde en enkele raadsleden vooraan in de kerk plaatsnam vlakbij het altaar. Wanneer het orgel tijdens het uitgaan van de kerk de Brabançonne speelde, traden zij naar voor en knielden zij elk aan de met Belgische vlag gedrapeerde katafalk⁴²¹. De ceremonie was doordrongen van de rituelen. Met het zingen van de Brabançonne en het knielen voor de vlag demonstreerden zij niet alleen hun patriottisme, ook de keuze om zich in het openbaar aan de zijde van de oude provinciegouverneur te vertonen, was zeer bewust. de Werve de Schilde zijn functie werd tijdens de bezetting immers door de Duitsers ingevuld. Door nu samen publiekelijk naar voor te treden, symboliseerden zij de continuïteit en de legitimiteit van het Belgische staatsgezag. In het bijzonder die laatste beslissing leek De Vos zijn populariteit deugd te

⁴²⁰ Willy Staquet, *Un clocher en Aimeries...*, p. 68-69.

⁴²¹ Prentiss Gray, *Fifteen Months in Belgium...*, p. 152-159.

doen. Eens de kathedraal verlaten, escorteerden De Vos en enkele raadsleden de Werve de Schilde over de Groenplaats naar huis. Volgens de ooggetuige deed hun wandeling denken aan een processie. Overal stonden mensen in de straten op elkaar gepakt om in stilte hun respect betuigden aan de gouverneur⁴²².

Uitingen van patriottisme hoefden zeker niet altijd op zo'n geënceneerde of theatrale manier te gebeuren. Lokale bestuurders deden dit ook tijdens publieke optredens of op meer onbewaakte momenten. Tekenend hiervoor was dat liberaal ouderdomsdeken Victor Desguin in Antwerpen als schepen van onderwijs een toespraak voor leerkrachten aangreep om zich patriottisch uit te laten door tegen de activistische maatregelen te pleiten, wat hem een sanctie van de bezetter opleverde. Op nog andere momenten pasten burgemeesters dan weer bewust een tegenovergestelde tactiek toe. Zij kozen er soms voor om net een stille, serene en plechtstatige houding aan te nemen. Dit was onder meer het geval wanneer Kommandanten van burgemeesters eisten dat zij een toespraak hielden bij de inhuldiging van Duitse oorlogsmonumenten op de Belgische en Franse kerkhoven⁴²³. Tijdens deze ceremonies droeg de bezetter de grafmonumenten officieel over aan de stads- en gemeentebesturen. In Aalst bijvoorbeeld, slaagde dd. burgemeester Van Den Bergh er ondanks die moeilijke context toch in om met zeer waardige bewoordingen een zekere mate van patriottische afstand te bewaren. Zo ook in de letterlijke zin van het woord, want tijdens de plechtigheid stond het monumenten tussen de Belgische en de Duitse delegatie in. Verder benadrukte dd. burgemeester Van den Bergh al in de eerste lijnen van zijn toespraak dat hij daar was op Duitse vraag, en dus niet helemaal vrijwillig. Verder bracht hij ook de patriottische afstand onder woorden. Nog voor de obligate bemerkingen dat iedereen respect had voor de doden en de belofte dat de stad het monument zou onderhouden, benadrukte hij dat: 'Tusschen ons, Belgen en Duitschers, is een diepe onherstelbare kloof gedolven. Verder dan het huidig geslacht zal de smartelijke herinnering overblijven aan de droeve jaren, die wij beleven en van het bitter lijden van ons arme bedrukt Vaderland'⁴²⁴. Een makkelijke oefening was dit zeker niet voor de burgemeesters. Zij zagen liever geen monumenten voor Duitse soldaten op hun kerkhoven opgericht. Helemaal hachelijk werd de situatie wanneer de bevelhebbers burgemeesters opdroegen een door hen geschreven tekst voor te dragen. In Cambrai bijvoorbeeld, moest dd. burgemeester Jonathan Demolon al zijn overredingskracht uit de kast halen om de Kommandant ervan te overtuigen een eigen tekst te mogen voordragen, iets wat de bezetter niet toestond. Pas na lange discussies besloot de lokale bevelhebber om samen met de burgemeester de toespraak te herschrijven⁴²⁵.

⁴²² *Idem*, p. 159.

⁴²³ Karla Vanraepenbusch en Anne-Mie Havermans, "De moeilijke omgang met het erfgoed van de "vijand". Duitse WOI-monumenten op stedelijke begraafplaatsen in bezet België", *Volkskunde*, 2016, 1, p. 1-19.

⁴²⁴ Petrus Van Nuffel, *De Duitschers in Aalst...*, p. 170-171.

⁴²⁵ Jonathan Demolon, *On vous demande...*, p. 140 e.v.

Terwijl het voor stads- en gemeentebesturen zo goed als onmogelijk was om aan deze door de Duitsers georkestreerde ceremonies te ontsnappen, kon het bewust afwezig zijn op andere momenten een duidelijke boodschap uitdragen. Zo'n overweging gaf de houding in van het Antwerpse stadsbestuur bij de heropening onder Duits toezicht van de Vlaamse Opera en de Koninklijke Nederlandse Schouwburg tijdens de tweede helft van 1915. Voor hen kon er geen sprake van zijn om in te gaan op de Duitse uitnodiging. Jan De Vos deelde aan von Bodenhausen mee dat de loges van het stadsbestuur leeg zouden blijven⁴²⁶. Met deze lege-stoel-politiek gaf het stadsbestuur een duidelijk signaal. Door weg te blijven, wilde het zijn patriotisme ten toon spreiden en protesteren tegen een heropening in Duitse aanwezigheid. Maar daarnaast stelde het lokaal bestuur ook een voorbeeld naar de bevolking toe, opdat die het zou nalaten aanwezig te zijn bij de Duitse parades, concerten, voorstellingen, enz. Die houding sloot naadloos aan bij de bredere strijd die heel wat lokale overheden omstreeks die tijd opdreven tegen het terug op gang komen van het openbaar vermaak⁴²⁷. In hun ogen leende de situatie zich daar niet toe. Het was ongepast en getuigde van weinig patriotisme om zich te vermaken terwijl soldaten aan het front vochten voor het vaderland.

Afkeuren van de bezetting

Een andere succesvolle strategie die burgemeesters toepasten, bestond erin om hun eigen patriotisme in de verf te zetten door zich op zeer publiekelijke wijze van de bezettingsmacht te distantiëren. Schoolvoorbeeld van zo'n initiatief was de nieuwjaarsboodschap van Louis Franck die hij op 2 januari 1915 ook nog eens via verschillende Antwerpse kranten liet verspreiden⁴²⁸. Hoewel historici het tot nu toe vooral zagen als een politieke reactie van Franck op het geruchtmakende pamflet 'La vérité sur la capitulation d'Anvers', ging het belang ervan heel wat verder⁴²⁹. Voor Franck was het naast zijn eigen koers legitimeren ook expliciet de bedoeling om iedereen in en rond Antwerpen achter hem en de Belgische vlag te scharen (die bovenaan het gedrukte pamflet stond)⁴³⁰. En dat deed hij op een slimme en toch onverholen manier. Enerzijds koos Franck er opzettelijk voor om in zijn open brief met geen woord over de Duitse overheerser te reppen, waardoor hij die als illegitiem wegzette en terzelfdertijd het gevaar voor sancties beperkte. Anderzijds liet hij ook niets aan de verbeelding over. Daarvoor sloten zijn timing en discours – hoewel minder scherp – te nauw aan bij Mercier's herderlijke brief van de week daarvoor. Door de Antwerpenaren te herinneren aan het

⁴²⁶ SA, Archief van de vertalingsdienst, Kabinetssarchief Jan De Vos, Brieven van burgemeester De Vos aan von Bodenhausen, 22/07/1915 en 01/10/1915.

⁴²⁷ Sophie De Schaepdrijver, "Deux patries...", p. 30.

⁴²⁸ Maurice Gauchez, *Louis Franck...*, p. 72-73, verspreid via *Antwerpsche Tijdingen* en de *Vlaamse Gazet*.

⁴²⁹ Jacques Mertens, "Louis Franck in het verzet...", p. 403-404.

⁴³⁰ Christophe Supprian Schmidt, *The Antwerp Question...*, p. 163.

offer van de gesneuvelde soldaten wees Franck nogmaals aan waar ieders loyauteit lag. Verder dankte hij als voorzitter van de Intercommunale Commissie iedereen in en rond Antwerpen voor ‘de kalmte, de waardigheid en het onwrikbaar vertrouwen in de toekomst’. Zijn slotzin waarmee hij Koning Albert’s toespraak van 4 augustus 1914 parafraseerde, was krachtig: ‘Een land waar men zoo strijdt, zoo sterft en zoo lijdt, kan niet vergaan’. Hiermee maakte ook hij duidelijk dat het bezettingsregime slechts tijdelijk van aard was. Het traktaat leverde Franck ‘slechts’ een arrestatie en enkele dagen huisarrest op. Officieel omdat het artikel niet aan de censuur voorgelegd was, in realiteit vooral omwille van de patriotische boodschap die het uitdroeg⁴³¹. Franck’s initiatief was niet bepaald representatief voor wat elders in de bezette gebieden gebeurde. Zo’n pamflet verspreiden en daar zonder veel problemen mee weggamen, deden maar weinigen hem na. Dat de liberale kopman er vier jaar lang in lukte om regelmatig en op zeer expliciete wijze te protesteren in uitgesproken patriotische bewoordingen, kwam omdat hij met voorsprong één van de belangrijkste politici was in het Antwerpse en bij uitbreiding het bezette land. Bovendien toonde hij zich van bij het begin van de bezetting terzelfdertijd zeer pragmatisch. Hij koos voor dichte samenwerking en verregaande onderhandelingen.

Voor het gros van de burgemeesters bood net die onderhandelingscontext het belangrijkste platform om zich als patriot in de markt te zetten. Nog veel meer dan zelf proactief patriotische verklaringen te doen, was deze ‘reactieve’ aanpak voor burgemeesters de manier bij uitstek om zich openlijk te distantiëren van de Duitse overheerser. Het meest effectief was om door de bezetter gesanctioneerd te worden. Dit mocht dan wel zelden of nooit een bewuste keuze zijn, het symboliseerde op zeer treffende wijze de diepe kloof tussen het gemeentehuis en de Kommandantur. Zonder twijfel het meest geruchtmakend was de beslissing van de bezetter om lokale verkozenen naar een Duitse gevangenis te deporteren. Dit lot was enkele van de bekendste burgemeesters beschoren. Velen onder hen leverde dit na de oorlog een verzetsaureool op. Eersten in de rij waren de eerder vermelde burgemeesters van Brussel en Roubaix, Adolphe Max en Jean-Baptiste Lebas. Beide bracht men al eind 1914, begin 1915 naar Duitsland over. Tijdens de tweede bezettingshelft kwamen daar nog heel wat belangrijke collega’s bij, zoals Gustave Dron (Tourcoing), Charles Tauchon (Valenciennes), Louis Franck (Antwerpen), Maurice Lemonnier (Brussel), Charles Dessain (Mechelen), Emile Braun (Gent) en Edmond Wibaut (Doornik). Een grootstedelijk prerogatief was dit zeker niet, want ook burgemeesters van kleinere steden en gemeenten deporteerde men naar Duitsland. Wel kwam dit daar verhoudingsgewijs minder vaak voor. Burgemeesters van kleinere gemeenten en dorpen riskeerden deze strafmaat of andere strenge gevangenisstraffen hoofdzakelijk wanneer de bezetter hen van zwaardere feiten betichtte zoals spionage, het verstoppjen van wapens of het beschermen en over de grens brengen

⁴³¹ Jacques Mertens, “Louis Franck in...”, p. 402-404.

van weerbare mannen⁴³². De burgemeesters van het Oost-Vlaamse Haaltert en Steendorp bijvoorbeeld, brachten beide verschillende jaren in Duitsland door. Die eerste, Emiel de Sadeleer, werd door het Duitse militaire gerecht in Gent veroordeeld. Een inwonerster had hem verklikt bij de Kommandantur omdat hij de verspreiding van een clandestien blad niet gemeld had⁴³³. In Steendorp dan weer, zette men de doodstraf van de dd. burgemeester Emiel Verheyen om in een deportatie omdat hij actief meegewerkt had met een spionagedienst⁴³⁴. Wanneer burgemeesters zich al te weerspannig opstelden of halsstarrig weigerden om bevelen uit te voeren, liepen zij vooral gevaar om afgezet, ter plaatste vastgezet of beboet te worden. Onder meer in de gemeenten Dison (Luik) en Antoing (Henegouwen), stopten de lokale Kommandanten burgemeesters Winandy en Bouzin tot tweemaal toe enkele dagen in de gevangenis omwille van ‘refus d’obéissance’ of ‘pour avoir résisté aux ordres de l’ennemi’⁴³⁵. Zeker in de Etappengebieden waar men vaker harder optrad, aarzelde de bezetter minder om in te grijpen. Talrijke voorbeelden uit zowel de Franse als de Belgische zones tonen dat duidelijk aan⁴³⁶.

De vele sancties of het verschijnen voor de Duitse oorlogsrechtbanken, hielpen dus om de patriottische afstand tot de bezettingsmacht te bewijzen. Burgemeesters beseften dat zelf zeer goed. Het lijkt dan ook niet helemaal ondenkbaar dat zij dit in enkele sporadische gevallen probeerden na te jagen. Zo merkte Salson al op dat sommige inwoners met kleine inbreuken tegen Duitse regels bewust korte gevangenisstraffen probeerden op te lopen, dit om zich zo openlijk te schikken naar een zeker ‘conformisme patriotique’. Voer voor de stelling dat zo’n houding ook burgemeesters niet volledig vreemd was, is te vinden in het feit dat sommige burgemeesters er bewust voor kozen om eerder een korte gevangenisstraf uit te zitten dan boetes te betalen. In het Oost-Vlaamse Moerbeke bijvoorbeeld, koos de dd. burgemeester Theophile De Smet voor die optie. Uiteraard vormde dit voor De Smet erezaak, maar naast het sparen van de gemeentefinanciën, hoopte hij ook zo zijn patriottische blazen op te poetsen.

Ook zonder openlijk gesanctioneerd of achter slot en grendel gestopt te worden, grepen burgemeesters de onderhandelingen met de bezetter aan om zich tegen hen af te zetten. Naargelang de kwestie tekenden zij openlijk protest aan of weigerden zij bevelen uit te voeren. Dat zij zich daarvoor regelmatig beriepen op het internationale oorlogsrecht was niet onbelangrijk. Het zette de bezetter die deze naast zich neerlegde weg als illegitiem.

⁴³² PA-Luik, Archief van de Gouverneur, Benoemingsdossiers, 40, nr. 184, Lamine, Rapport van de Gouverneur, 1921.

⁴³³ Petrus Van Nuffel, *De Duitschers...*, p. 192 en Alfons van der Heyden, *Vier jaren lief en leed...*, p. 108?

⁴³⁴ ARA, ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 712, Steendorp, Rapport van de Gouverneur, 1921

⁴³⁵ PA-Luik, Archief van de Gouverneur, Benoemingsdossiers, Doos 19, 85, Dison, Rapport van de arrondissementscommissaris, 1921 en ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 1679, Antoing, rapport van de provinciegouverneur, 1921.

⁴³⁶ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 238 e.v.

Met zo'n houding hoopten burgemeesters niet alleen om hun moeilijke positie en complexe samenwerking naar de bevolking te legitimeren, zij dachten ook aan de lange termijn. Burgemeesters begrepen immers al snel dat zij hun houding en keuzes na de oorlog – wanneer dat ook mocht zijn - zouden moeten verantwoorden⁴³⁷. Eind 1916 merkte de dd. sous-prefect van Cambrai eerder cynisch op: 'Cette protestation sera évidemment un coup d'épée dans l'eau comme les autres, mais elle sera utile plus tard lorsqu'ils auront à régler leurs comptes avec nous'⁴³⁸. Vanaf welk moment burgemeesters nu exact met de naoorlog in het achterhoofd protest aantekenden, is moeilijk vast te leggen en kan variëren naargelang de lokale context. Door de band genomen lijkt dit vanaf eind 1916 – na Verdun en de Somme - zo goed als overal het geval te zijn geweest. Maar op heel wat plaatsen was dit zeker al vroeger zo. Voor de sterkst verstedelijkte gebieden in het Noorden bijvoorbeeld, wijst alles erop dat de 'affaire des sacs' burgemeesters hier bewust van maakte. Dat de Kommandant van Tourcoing hier een zestal maanden later over klaagde bij burgemeester Dron, maakt die hypothese nog aannemelijker⁴³⁹. Het steeds vaker voorkomende passieve verzet van het stadsbestuur werkte de Duitse officier danig op de zenuwen. De Kommandantur had er genoeg van altijd brieven te lezen 'qui sont manifestement écrites dans l'intention, pour la Mairie, de se justifier 'plus tard' auprès du Gouvernement'. Burgemeester Dron en co. lieten vanaf dan beter gewoon onmiddellijk weten of ze een order uitvoerden al dan niet, in plaats van altijd die omstandige redevoeringen en argumentaties⁴⁴⁰.

Met het openlijk etaleren van protest richtten burgemeesters zich tot de lokale bevolking die verwachtte dat zij haar belangen verdedigden en zich niet zomaar neerlegden bij Duitse eisen. Om dit te doen hanteerden burgemeesters niet zelden een patriottisch vertoog⁴⁴¹. Een uitgesproken patriottisch discours enerzijds en het beschermen van de lokale belangen en bevolking anderzijds, stonden elkaar dus zeker niet in de weg. Zij vielen zelfs in zekere mate samen. Burgemeesters en lokale bestuurders *frameden* dit als een daad van nationaal belang. Het verdedigen van de natie kreeg dus vertaling in lokale termen. Dit gebeurde het meest op uitgesproken in België waar lokale overheden zich beriepen op de historische traditie van lokale autonomie om zich als vertegenwoordigers van het Belgisch patriottisme te profileren⁴⁴². Maar nog meer dan in bezet België – en dan voornamelijk het Generalgouvernement – was dit soort protest voor de Noord-Franse burgemeesters de zo goed als enige manier om zich expliciet van de bezettingsmacht af te

⁴³⁷ James Connolly, "Notable protests...", p. 8.

⁴³⁸ Jules Hélot, *Cinquante mois sous le joug...*, p. 435.

⁴³⁹ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 173.

⁴⁴⁰ ADN, 9R 508, Brief van de Kommandantur aan het stadsbestuur van Tourcoing, 28/03/1916 en al eerder vermeld in James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 173.

⁴⁴¹ Al eerder aangehaald in: James Connolly, "Notable protests...", p. 22.

⁴⁴² Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, ODV, p. 46.

zetten. Connolly's onderzoek naar dit notabel protest en het respectabele karakter ervan leverde hier al genoeg bewijs voor⁴⁴³. Terwijl verschillende van hun Belgische collega's er nu en dan nog in slaagden om hun vaderlandsliefde openlijk of op symbolische momenten te demonstreren, lijken burgemeesters in Noord-Frankrijk daar verhoudingsgewijs minder de mogelijkheid toe gehad te hebben. Kwam daar nog bij dat het risico op repressie er groter was en dat zij zich niet op dezelfde wijze als hun Belgische collega's konden afzetten van 'nationale' kwesties als het activisme en de *Flamenpolitik*. Om al die redenen hadden de Noord-Franse burgemeesters er meer belang bij om zowel hun protest zelf als de inhoud ervan nog tijdens de oorlog te communiceren naar de bevolking⁴⁴⁴. Charles Delesalle bijvoorbeeld, streefde ernaar om zijn eloquent opgestelde protestbrieven te publiceren. Dit deed hij één keer via het Bulletin de Lille, maar nog vaker plaatste hij deze op de dagorde van de gemeenteraad, waardoor deze opgenomen werden in de publiek toegankelijke verslagen⁴⁴⁵. De bezetter nam het Delesalle en andere lokale bestuurders niet in dank af wanneer zij protestmoties verspreidden en tikte hen hiervoor op de vingers. Eind augustus 1916 bijvoorbeeld, mocht dd. prefect Anjubault zich gaan verantwoorden voor het Duitse militaire gerecht omdat hij zijn protestbrieven tegen de opeisingen van koper en nikkel aan verschillende burgemeesters uit het Rijksel had bezorgd⁴⁴⁶. Louis Franck en andere Belgische collega's op hun beurt, probeerden, wanneer mogelijk, om protestmoties via de clandestiene pers te verspreiden⁴⁴⁷.

Burgemeesters deden er dus alles aan opdat de lokale bevolking hun protest en afstand tot de bezetter zou opmerken. Rest nog de vraag of die pogingen succesvol waren. Volgens Connolly wel, hij schreef dat de belangrijkste Noord-Franse burgemeesters daarin slaagden. Het protest van Delesalle kende een grote verspreiding en vond weerklank in verschillende dagboeken van burgers⁴⁴⁸. In welke mate deze conclusies representatief zijn voor wat elders gebeurde, is minder duidelijk. Naast de impact van de verschillende bezettingszones, lijken Connolly's bevindingen immers vooral (niet enkel) op te gaan voor de belangrijkste stedelijke centra. Ook in bezet België waren het vooral de eerder vermelde burgemeesters als Braun, Lemonnier, Kleyer, Franck, Visart de Bocarmé, enz. die zich door hun soms hevige discussies en openlijke protest de hele oorlog lang als overtuigde patriotten toonden. Voor burgemeesters van rurale, kleinere of meer afgelegen gemeenten en dorpen lag dit allemaal heel wat moeilijker. Dat suggereerde ook Pirenne al

⁴⁴³ James Connolly, "Notable protests...", p. 1-23.

⁴⁴⁴ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 172.

⁴⁴⁵ ADN, 9R 541, Bulletin de Lille, 4, 26/11/1914. De publicatie van zo'n brief was eenmalig. De bezetter stemde hiermee in om zo meer geld aan de bevolking te vragen om te kunnen betalen.

⁴⁴⁶ ADN, 9R 210, Brief van Anjubault aan GQG, 26/08/1916.

⁴⁴⁷ Daniel Vanacker, *Van activist...*, p. 443-527.

⁴⁴⁸ James Connolly, "Notable protests...", p. 7.

eerder⁴⁴⁹. Alles wijst er dan ook op dat deze burgemeesters het een pak lastiger hadden om hun protest en de afstand tot de bezetter naar de bevolking te communiceren. Dat het merendeel van de beschuldigingen die men in Annecy en Evian of na de oorlog uitte over lokale verkozenen die te dicht bij de bezetter stonden, dit type burgemeesters viseerde, sterkt die hypothese (zie volgend hoofdstuk). Bovendien argumenteerden plattelandsburgemeesters dit ook zelf na de oorlog ter hunner verdediging. Zij haalden aan dat het voor hen moeilijker was geweest om de *modus vivendi*, verregaande samenwerking en dagelijkse contacten met de bezetter te legitimeren ten opzichte van de bevolking. Zij konden zich niet op zo'n forse wijze afzetten. De al eerder vermelde Edmond Min bijvoorbeeld, opende zijn dagboek met de disclaimer dat 'Si les bourgmestres des villes ont pu obtenir quelque respect des droits de leur population – au moins après une période de terreur et de massacres, - les bourgmestres des communes rurales, à raison de leur isolement, ont dû s'incliner devant la force brutale des chefs et des soldats'⁴⁵⁰. De druk en willekeur waren er groter en de afstand tussen een burgemeester en Kommandant kleiner. Onder meer de inkwartiering, de veel zichtbaardere interpersoonlijke contacten en de sterkere sociale controle werkten dit in de hand. Op het platteland of in kleinere gemeenten en dorpen trokken Kommandanten en officieren vaak in bij de lokale notabelen met de grootste huizen, iets wat in de grotere steden toch veel minder het geval was. Bovendien hoefde de bezetter er minder oproer te vrezen.

Wil dit alles nu zeggen dat burgemeesters als gevolg van deze beperktere 'geografische' afstand tot de bezetter automatisch minder goed konden inschatten waar de grens lag? Neen. Het lijkt eerder dat de definitie van wat nu de gepaste patriottische afstand was daar een andere en zelfs complexere invulling kreeg. Nog meer dan elders gold daar ook het principe dat veelvuldige contacten met de bezetter enkel legitiem waren als ze gerelateerd waren aan de ambtsuitoefening en zolang burgemeesters er geen persoonlijk voordeel of plezier uit haalden. Burgemeesters die hun connecties met de officieren aanspraken om zichzelf te sparen van opeisingen, persoonlijke gunsten bedongen, het eigen belang boven dat van de *communitas* stelden, profijt haalden uit hun nauwe contacten of verdacht werden dat te proberen, stootten op onbegrip bij de bevolking⁴⁵¹. Aanwezig tekenen bij Duitse vieringen, het samen nuttigen van maaltijden en drinkpartijen of Kommandanten vergezellen op jachtpartijen deden hen de woede op de hals halen van de bevolking.

Hoe ingrijpend de impact van al die tegenstellingen tussen de bezettingszones, stad, platteland, grotere agglomeraties en kleinere gemeenten of dorpen ook mocht zijn, ze was niet absoluut. Andere factoren zoals het politieke profiel van lokale bestuurders konden evenzeer een doorslaggevende rol spelen. De persoonlijke machtsbasis, het politieke talent of de prioriteiten van burgemeesters verschilden van de ene lokale context tot de andere.

⁴⁴⁹ Henri Pirenne, *La Belgique et la guerre...*, p. 109-110.

⁴⁵⁰ ARA..., *Dagboek van dokter Edmond Min, burgemeester van Bolinne-Harlué*: p. 4-5.

⁴⁵¹ Antoon Vrints, "Verschuivende tolerantiedrempels...", p. 317-339.

Verder bouwend op het verschil tussen steden en platteland viel het Salson al op dat het voor burgemeesters van belangrijke steden meer prioritair aanvoelde om hun patriotisme te demonstreren, net omdat zij zelf ‘une ampleur nationale’ hadden⁴⁵². Rurale burgemeesters met voornamelijk ‘des préoccupations de notable local’ voelden daar minder de nood toe. Voor hen was dit minder essentieel, zij aspireerden ‘d’abord à maintenir l’unité de la communauté villageoise’. Met deze bemerking waarschuwt Salson voor een al te reductionistische analyse. Er kan namelijk niet zomaar gesproken worden van een rechtstreeks lineair verband tussen het aantal patriotische manifestaties en openlijk protest enerzijds, en de legitimiteit van een burgemeester anderzijds. De mate van legitimiteit waarover een burgemeester beschikte, zat op meer complexe wijze in elkaar dan enkel in relatie tot de bezetter. Dat bewezen de hoofdstukken over de invasie en de voedselschaarste al eerder. De strategieën die burgemeesters inzetten om die verregerende samenwerking en moeilijke posities te legitimeren, waren essentieel maar niet zaligmakend. Ze vormden één onderdeel van een breder onderhandelingsproces. En dat werd na de oorlog beoordeeld. Zowel van bovenaf als van onderuit.

6. Conclusie

Centraal in dit hoofdstuk stonden de relaties tussen burgemeesters en bezetter, de speelruimte die deze relaties opleverde en de manier waarop de wederzijdse onderhandelingen werden ingezet als strategisch instrument. Eerder dan vanuit bestaande typologieën de mate van samen- of tegenwerking tussen beide te catalogeren, werd er geopteerd om de analyse te starten vanuit de meest heikale kwesties waar burgemeesters mee geconfronteerd werden. Doel van deze thematische invalshoek was om het al te binaire beeld uit de bestaande historiografie bij te stellen, dit door meer aandacht te hebben voor de complexiteit, diversiteit en lokale politieke context.

Deze aanpak maakte duidelijk dat de impact van bepaalde Duitse maatregelen op het functioneren van burgemeesters allesbehalve eenduidig was. Naargelang de specifieke context kon dit sterk variëren. Het meest evidente voorbeeld was de *Flamenpolitiek* waar enkel de Belgische burgemeesters mee werden geconfronteerd. Maar het ging verder. Ook vraagstukken met een transnationaal karakter beïnvloedden het optreden van burgemeesters niet overal op dezelfde wijze. De manier waarop men de oorlogsbelastingen afhandelde, illustreert dat treffend. In beide landen ging men hier op een fundamenteel andere manier mee om. Terwijl de Duitse bevelhebbers in Noord-Frankrijk de

⁴⁵² Philippe Salson, *1914-1918: les années...*, p. 426 e.v.

oorlogscontributies rechtstreeks oplegden aan de lokale overheden, kwam men in België al eind 1914 boven de hoofden van de burgemeesters tot een vergelijk dat vier jaar lang standhield. De oorlogsbelastingen bleken voor de Belgische burgemeesters dus een veel minder heikele kwestie, omdat wat nog overbleef van het centrale gezag hier een oplossing voor bood. Het contrast met Frankrijk was groot, daar ‘financialiseerde’ de macht van lokale bestuurders. De bevoegdheden en verantwoordelijkheden van de burgemeesters namen er exponentieel toe. In het bijzonder de machtsbasis van de grootstedelijke burgemeesters breidde sterk uit. Zij voerden de onderhandelingen met de bezetter, sloten leningen af bij banken en voerden de belangrijkste betalingen uit. Kleinere gemeenten hingen hoe langer hoe meer van hen af. Naast deze belangrijke nationale verschillen, speelden ook de aard van het bezettingsregime en de lokale sociaaleconomische context een doorslaggevende rol in hoe heikele kwesties zich manifesteerden aan burgemeesters, zoals bij de verplichte tewerkstelling. Als gevolg van het meer hardvochtige bezettingsregime en de dichtere ligging bij het front stelde dit burgemeesters in de Etappengebieden, en bijzonderlijk in industriële regio’s met veel werkloze arbeiders en een sterke fabrieksinplanting, al veel vroeger en voor omzichtiger problemen dan hun collega’s in het Generalgouvernement. Het strikt militaire Etappenbestuur aarzelde niet en dwong al vanaf eind 1914, begin 1915 burgemeesters om arbeiders op te eisen die voor hen dienden werken. Voorts deinsde de bezettingsmacht er daar ook niet voor terug om arbeiders in te schakelen voor karweien die rechtstreeks de Duitse oorlogsinspanningen dienden, zoals het maken van zandzakjes of het vervaardigen van constructies voor het front.

Een ander resultaat van deze probleem specifieke benadering is dat het een ander licht laat schijnen op de houding van de burgemeesters ten aanzien van de bezetter. Zo springt niet alleen de sterke diversiteit aan reacties van burgemeesters in het oog, ook hun bewustzijn van het spel waarin zij spelen is opvallend. Hun antwoord op deze heikele kwesties varieerde sterk naargelang het probleem, het tijdstip, de houding van de bezettingsmacht, de specifieke lokale context en de prioriteiten die zij zelf naar voor schoven. Bovendien hielden zij ook rekening met de lange termijn. Er was dus zeker geen sprake van één doctrine of overkoepelende strategie. Al te duale categorieën doen dan ook afbreuk aan de flexibiliteit en complexiteit van de houding van burgemeesters. Tussen protest of tegenwerking zat een breed pallet aan strategieën, weloverwogen keuzes maar ook Duitse dwang en repressie. Dat waren dus zeker geen polen op een continuüm. Burgemeesters beschikten telkens over verschillende opties die ze naargelang de lokale context inzetten. Hiermee probeerden ze tijd te winnen, beslissingen uit te stellen en het minste kwaad na te jagen. Door hun houding naargelang de kwestie en de context te herdefiniëren, toonden burgemeesters hun sterke aanpassingsvermogen. Net als tijdens het voedsel- en ordehandhavingsvraagstuk kwam de pragmatiek van lokale bestuurders opnieuw bovendrijven. De meerderheid van de burgemeesters opteerde er telkens weer voor om onderhandelingen met de bezettingsmacht aan te knopen. Zij gingen de

confrontatie aan en probeerden bevelen en verordeningen te negotiëren. Veel andere opties restten er lokale bestuurders niet. Enkel door dit *wheelen* en *dealen* met de bezettingsmacht bleven zij een zekere invloed behouden. Dat was noodzakelijk om in zekere mate de lokale belangen en veiligheid van de inwoners te kunnen vrijwaren. Die betrachting, om hen zo veel mogelijk te sparen, was immers voor zo goed als alle burgemeesters prioriteit nummer één.

Dit onderhandelen gebeurde nooit op ondoordachte wijze. Telkens weer wogen burgemeesters de belangen en argumenten pro en contra af, pleegden zij overleg en schatten zij de politieke gevolgen in. Hoe verhiel een bevel zich tot het internationale oorlogsrecht? Reageerden zij al eerder op gelijkaardige bevelen? Welke houding namen collega's aan? En vooral, welke risico's liep de bevolking? Enkel zo'n probleemgerichte aanpak en veelvoud aan vragen leidt tot een beter begrip van de diversiteit aan reacties. De redenen waarom de ene of de andere burgemeester nu eens in hevige patriotische bewoordingen van leer trok en dan weer achter de schermen ongemakkelijke akkoorden met de bezetter afsloot, liepen uiteen naargelang de specifieke lokale context. Zo zijn er heel wat verschillende factoren die verklaren waarom net de burgemeesters van de belangrijkste Noord-Franse steden het vaakst luidkeels protesteerden en terzelfdertijd toch het verst meegingen in de politiek van oorlogscontributies van de bezetter. Vanuit het perspectief van het oorlogsrecht bijvoorbeeld, konden burgemeesters maar moeilijk principieel weigeren deze te betalen, net doordat deze heffingen verankerd waren in de Conventies van Den Haag. Maar even goed was het zo dat de weinig concrete bepalingen van de tekst voer leverden voor omstandige discussies. Zo vonden de burgemeesters er geen argumenten in die de sterke stijgingen van de sommen verklaarden. Nog andere elementen die verklaren waarom het protest in de grootste steden toenam terwijl het elders net afzwakte, waren dan weer gelieerd aan de lokale machtsconstellaties en de voorhoedefunctie van Delesalle en co. Zo was de stijgende tegenkanting zeker ingegeven door het feit dat een eerdere meegaande houding vanaf de tweede helft van 1916, en tijdens de grote offensieven, binnenskamers meer en meer onder vuur kwam te liggen. Die druk van hun *peers* entte zich op de onvrede bij burgemeesters zelf. Als politieke kopstukken waren zij tijdens de eerste bezettingshelft telkens (gedwongen) meegegaan in de eisen van de bezetter in de hoop om tot een meer duurzame oplossing te komen. Wanneer het tegendeel waar bleek en de heffingen bleven oplopen, voelden zij zich bekocht en tekenden zij protest aan. Hun collega's van kleinere en meer afgelegen gemeenten waren daar heel wat minder toe in staat. Zij waren niet zo onmisbaar voor de bezetter bij de totstandkoming en uitvoering van complexe akkoorden en hingen vooral sterk af van hun grootstedelijke collega's die de koers bepaalden en voorschotten of leningen regelden. Maar ook het grotere risico op hardere repressie tegen de bevolking bij een weigering tot betaling deed hen minder protest aantekenen. Bovendien waren zij minder onmisbaar voor de bezetter bij de totstandkoming en uitvoering van de complexe akkoorden.

Zolang de bevolking geen of maar weinig direct gevaar liep, bleef de optie om te onderhandelen en te redetwisten open. Dit alles was heel wat minder mogelijk wanneer maatregelen rechtstreeks de bevolking viseerden of op momenten dat de bezettingsmacht openlijk met sancties dreigde. Dan kwam de situatie sneller op scherp. Opnieuw stond vaak het internationale oorlogsrecht centraal in de positiebepaling van burgemeesters. Betekende het uitvoeren van een bepaald opeisingsbevel, of het nu om materialen of arbeid ging, de Duitse oorlogsinspanningen ondersteunen? En raakte het aan de directe belangen van de bevolking? Indien dat zo was, kozen heel wat burgemeesters en andere hoogwaardigheidsbekleders er vaker voor om te reageren in felle en patriotische bewoordingen. Op die manier lieten zij hun afkeuring blijken. Maar ook nu hoefde zo'n vertoog geen meer pragmatische houding uit te sluiten. Zo gebeurde het dat terwijl stads- en gemeentebesturen openlijk protesteerden en orders afkeurden, zij terzelfdertijd nadachten over verzachtende maatregelen. Dit bleek zeer duidelijk wanneer de bezetter van burgemeester eiste om lijsten met namen van werkloze inwoners te overhandigen die in aanmerking zouden komen om in Duitsland of in de frontstreek te gaan werken. Heel wat burgemeesters bleven dit pertinent weigeren, met het risico op meer willekeur van de bezetter wanneer hij de deportaties uitvoerde. Maar sommige anderen opteerden er na dreigementen van de bezetter wel voor om lijsten op te stellen, dit om zwakkeren te beschermen of om er over te waken dat de ene familie niet zwaarder werd getroffen dan de andere.

Niet alleen het risico op openlijke conflicten met de bezetter steeg, ook de relatie met andere lokale bestuurders en de bevolking kwam hierdoor onder hoogspanning. Geconfronteerd met zo'n problemen liep een burgemeester het meeste risico op legitimiteitsverlies. Sommige kwesties waren zo heikel dat het voor lokale bestuurders zeer moeilijk was om daar zonder kleerscheuren uit te komen. In het bijzonder de verplichte tewerkstelling in de Etappengebieden en de deportaties van arbeiders brachten heel wat burgemeesters in een lastig parket. In zo'n klimaat van onduidelijkheid, geruchten en soms tegenstrijdige informatie, bleek het voor burgemeesters allesbehalve makkelijk om hun keuzes en complexe positie te rechtvaardigen. De vraag naar het al dan niet aan de bezetter bezorgen van werklozenlijsten, symboliseert dat zeer goed. Overhandigde men de lijsten, dan liep men het risico voor een volksverrader aanzien te worden. Weigerde men dit halsstarrig, dan werd hen verweten dat de bezetter lukraak inwoners op transport zette, ook zij die daar helemaal niet geschikt voor waren. Welke houding men dus ook aannam, het risico op onvrede was legio. Dat dit alles min of meer samenviel met het moment waarop de onvrede over hun aanpak van de voedselcrisis en de dalende levensomstandigheden steeds luider weerklonk, werkte dit enkel maar verder in de hand.

Ondanks al die heikele kwesties en onmogelijke posities holde de legitimiteit van de Belgische en Noord-Franse stads- en gemeentebesturen maar zelden of nooit volledig uit. Vanzelfsprekend was dat allerminst. Op veel plaatsen kreeg de legitimiteit van burgemeesters al eens een ferme deuk. Binnen heel wat lokale gemeenschappen laaiden de

emoties hoog op als gevolg van de bijzonder ingrijpende gebeurtenissen, met heel wat geklaag over het optreden van burgemeesters als resultaat. Maar van een fundamentele contestatie of ondermijning van hun macht en gezag was er geen sprake. Als politiek persoon kon een burgemeester hier en daar het vertrouwen van zijn inwoners verliezen, maar de beroepsgroep en het lokaal bestuur als collectieve entiteit bleven overeind. De goede bedoelingen van het lokale bestuursapparaat, en bij uitbreiding de Belgische en Franse staat, trok men maar zelden of nooit in twijfel. Zowel op lokaal als nationaal niveau raakte de legitimiteit van de staat niet aangetast. Vier jaar lang bleef de bevolking de stads- en gemeentebesturen als de beste garantie zien voor de verdediging van hun belangen en welzijn. Ook de quasi afwezigheid van collectieve acties of zelfs directe interacties waarin men bestuurders bewust maakte van de onvrede, zijn geen teken van een dalende legitimiteit. Veel meer dan bij het voedselvraagstuk waar inwoners zich wel tot burgemeesters richtten, was het risico op sancties van de bezetter groter. Maar ook wanneer het gevaar voor repressie kleiner was geweest, is het niet zeker dat de bevolking daartoe zou overgegaan zijn. In deze gevallen lag de schuld enkel en alleen bij de bezettingsmacht. Burgemeesters die zich naast onderhandelen ook bereid toonden om te vechten voor hun inwoners, konden op een zeker krediet en begrip rekenen.

Wilden burgemeesters het risico op legitimiteitsverlies zoveel mogelijk beperken, dan deden zij er maar beter alles aan om hun mede inwoners ervan te overtuigen dat zij aan de goede kant stonden. Net het feit dat burgemeesters zich daar zo bewust van waren, verklaart deels het succes van die strategie. Dit alles deden zij door zich in te schrijven in de patriottische consensus en door zo veel mogelijk een 'waardige' afstand tot de bezetter te bewaren. Het was zaak om op regelmatige basis openlijk de verknochtheid aan het vaderland te etaleren en om het bezettingsregime als illegitiem weg te zetten. De bevolking verwachtte dit van hen. Zij hanteerden verschillende strategieën hiervoor. Het meest rechtstreeks gebeurde dit door publiekelijk vaderlandslievende verklaringen af te leggen, actief deel te nemen aan de weinige patriottische manifestaties die nog plaatsvonden of om zich op andere minder bewaakte momenten in die zin uit te laten. Naast deze publieke uitingen, probeerden burgemeesters dit ook op minder rechtstreekse wijze te doen. Zo grepen zij de onderhandelingen en interacties met de bezetter aan. Hun afkeuring van bevelen en protest tegen maatregelen communiceerden zij zo veel als mogelijk naar de bevolking. Protesteren in patriottische termen was voor burgemeesters doel en middel. Het waren zowel uitingen van een oprechte overtuiging en persoonlijk sentiment, als onderdelen van een doelbewuste strategie om de afstand die er bestond tussen hen en de bezetter extra in de verf te zetten. Dat bleek niet alleen noodzakelijk tijdens maar ook na de oorlog. Discussies over hun houding en keuzes stopten namelijk niet met de bevrijding van beide landen omstreeks oktober en november 1918.

Hoofdstuk 9: Tussen transitie en herstel: de naoorlogse zuivering (1918-1921)

1. Inleiding

In de laatste dagen van 1918 schreef provinciegouverneur Leon Janssens de Bisthoven verschillende brieven aan de West-Vlaamse arrondissementscommissarissen¹. Hij wilde zo snel mogelijk inlichtingen verzamelen over het gedrag van de burgemeesters tijdens de bezetting. Velen hadden volgens hem onophoudend blijk gegeven van moed, zelfopoffering en vaderlandsliefde. Zij hadden zich trots als nederige helden van hun plicht gekwetend, zo schreef hij. Anderen, ging hij verder, ‘verdienden het vertrouwen niet dat de regering en hunne medeburgers hen schonken en oonteerden door hun plichtverzuim hun ambt van eersten burger der gemeente’. Hij waarschuwde de arrondissementscommissarissen dat dit een delicate taak was. Het toekennen van lof of een beloning enerzijds, dan wel van een blaam of een straf anderzijds, kon pas na een omstandig onderzoek. Het was hun verantwoordelijkheid dat dit grondig gebeurde. Hij lijstte verschillende criteria op. Eerst en vooral wilde hij op de hoogte gesteld worden van de burgemeesters die het goed hadden gedaan met ‘eene standvastige Vaderlandsliefde’, ‘eenen onbegrensden moed’ en ‘trouwe medewerking aan de oorlogscomiteiten’. Burgemeesters die gevangengenomen of gedeporteerd waren, diende men ook apart te vermelden. Tot slot verlangde hij informatie over zij die hun post hadden verlaten, met de vijand hadden geheuld of het vertrouwen van hun inwoners waren verloren. Een gelijkaardig discours over de vaderlandse houding van burgemeesters ontbrak in de omzendbrieven die de nieuwbakken prefect van het Noorden, Armand Naudin, rondstuurde na de bevrijding van het Noorderdepartement eind oktober 1918. Toch schonk ook hij in die eerste dagen, weken en maanden bijzondere aandacht aan de lokale

¹ PAWVL, Archief Kabinet, Brief van provinciegouverneur aan de arrondissementscommissarissen, januari 1919 (s.d.).

politieke en bestuurlijke situatie. Zo drong hij bij de sous-prefecten aan om de vinger aan de pols te houden op het lokale niveau². Hij verwachtte dat zij in kaart brachten hoe stads- en gemeentebesturen eraan toe waren en of zij nog op post waren. Het was zaak om zo snel mogelijk met hen contact op te nemen en in te schatten wat de meest dringende noden waren. Over mogelijke onderzoeken naar de houding van lokale bestuurders onder de bezetting, repte Naudin echter met geen woord.

Ondanks die verschillen in discours, bleef de rol die de burgemeesters onder de bezetting hadden gespeeld in beide landen de gemoederen beroeren³. Provinciegouverneurs en prefecten speelden daarin een sleutelrol. Als de belangrijkste regionale vertegenwoordigers van het centrale gezag oordeelden zij mee over de beslissingen en het gedrag van burgemeesters tijdens de bezetting. Ondanks dat men deze oefening in beide landen maakte, kwamen lokale overheden nog niet aan bod in de steeds verder uitdijende historiografie over de Belgische en Franse na-oorlog. In het bijzonder de bestraffing van burgemeesters en ander lokaal politiek personeel was nog geen voorwerp van studie⁴. Dat kan verbazen, gezien de naoorlogse bestraffing van collaboratie of inciviek gedrag in beide landen al op heel wat interesse kon rekenen. Vooral in België waren de onderzoeksinspanningen groot⁵. De strafrechtelijke repressie van het activisme vormde het startschot, maar al gauw breidde het onderzoek zich uit naar verschillende facetten van de naoorlogse bestraffing⁶. Militaire en burgerlijke rechtbanken bestrafden uiteenlopende vormen van inciviek gedrag. Voor bevrijd Frankrijk bleef gelijkaardig onderzoek lange tijd uit. Een eerste belangrijke aanzet kwam er pas met de bijdrage van rechtshistorica Renée Martinage over de naoorlogse assisenzaken in het Noorderdepartement⁷. Daarna was het opnieuw twintig jaar lang wachten op het werk van met name Philippe Nivet over ‘les procès d’épuration’ in bevrijd Frankrijk⁸.

² ADN, 9R1190: Rapport van de prefect aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, 18/11/1918.

³ Moritz Folmer, “Les hauts fonctionnaires...”, p. 43.

⁴ Voor de bestraffing van burgemeesters in België na de Tweede Wereldoorlog: Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44...*, p. 566-624. Voor een vergelijking tussen België, Nederland en Noord-Frankrijk, zie: idem, *Mayoral collaboration...*, p. 263-284.

⁵ Helen Grevers, “Voorbij Bijltesdag? Recente werken over de bestraffing van collaboratie na beide wereldoorlogen in de Lage Landen”, in *BMGN - Low Countries Historical Review*, 2012, 127.

⁶ Voor het activisme: Jos Monballyu, “Repressie met maat? De omvang en de chronologie van de strafrechtelijke repressie van het Vlaams burgeractivisme na de Eerste Wereldoorlog,” in *En toen zwoegen de kanonnen: Akten van het internationaal colloquium georganiseerd door het Rijksarchief van België en het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis (Brussel, 3-6 November 2008)*, Brussel, 2010, p. 305-363 en Laurence van Ypersele en Xavier Rousseaux (Reds.), *La patrie crie vengeance: la répression des "inciviques" belges au sortir de la guerre 1914-1918*, Brussel, 2008.

⁷ Renée Martinage, “Les collaborateurs devant la cour d'assises du Nord après la très Grande Guerre”, in *Revue du Nord*, 1995, 309, 77, p. 95-115.

⁸ Philippe Nivet, “Les procès d’ ‘épuration’ en France après la Première Guerre Mondiale”, in Marie Houllémare en Philippe Nivet (Reds.), *Justice et guerre de l'Antiquité à la Première Guerre mondiale*, Amiens, 2011, p. 231-257.

Dat geen van de bovenvermelde auteurs aandacht had voor de bestraffing van burgemeesters of ander lokaal politiek personeel was een direct gevolg van het feit dat zij enkel gebruik maakten van juridische bronnen. Hoe belangrijk het aandeel van de gerechtelijke autoriteiten ook was, zij hadden geen monopolie op de bestraffing. De naoorlogse zuivering zoals die plaatsvond in de Belgische magistratuur en centrale administratie bewees dat al. Terwijl het magistratenkorps en het ministerie van Justitie intern hun eigen epuratie en tuchtsancties organiseerden, ging men in andere ministeries over tot de inrichting van een ‘jury d’honneur’ om ambtenaren te straffen die activistisch gezind waren en gediend hadden tijdens de bestuurlijke scheiding⁹. De bestraffing van burgemeesters na de oorlog verliep in de beide landen volgens een gelijkaardig procedé van administratieve tuchtsancties. De Belgische rechtsgeleerde Alfred Macar en de Britse historicus James Connolly suggereerden dat eerder al. Macar was een jurist die tijdens het interbellum onderzoek deed naar het gemeenterecht en de praktische toepassing ervan. In zijn hoofdstuk over de Belgische gemeentewet voor de prestigieuze ‘Les Nouvelles’ merkte hij op dat ‘Les recueils de jurisprudence administrative des années qui suivent l’armistice de 1918 rapportent de nombreuses peines disciplinaires infligées aux bourgmestres du chef de leur conduite envers l’autorité ennemie occupant la Belgique de 1914 à 1918’¹⁰. Recenter voerde Connolly onderzoek naar ‘mauvaise conduite’ in het bezette Noorden. In functie hiervan maakte hij gebruik van enkele naoorlogse administratieve sanctiedossiers en politieverlagen over de houding van lokaal politiek personeel onder de bezetting. Hij besloot dat de Franse autoriteiten ‘municipal, administrative forms of mauvaise conduite’ zeer serieus namen¹¹. Die administratieve sanctionering van de Belgische en Noord-Franse burgemeesters wordt in dit onderzoek benoemd als ‘épuración’, of ‘zuivering’¹². Die term is geen anachronisme. Onder meer de toenmalige pers hanteerde die term¹³. Wel verschilt de betekenis hiervan hoe die in de Franse historiografie wordt gebruikt. Daar dekt de term ‘épuración’ vaak een bredere lading, en wordt hij ook gebruikt als synoniem voor de strafrechtelijke bestraffing. In wat hieronder volgt worden epuratie en zuivering door

⁹ Melanie Bost, “Un exercice discret de purification...”, p. 65-96. En Stijn De Wilde en Frederick Verleden, “Ambtenaren in dienst van de vijand. De bestraffing van het activisme in de Belgische Rijksadministratie (1918-1921)”, in *BMGN - Low Countries Historical Review* 124, 1, 2009, pp. 30–56.

¹⁰ Alfred Macar, “Institutions communales”, in L. Hennebicq, J. Wathelet en G. Ciselet, *Les Nouvelles. Corpus Juris Belgici. Lois politiques et administratives*, Tome I, Brussel, 1933, p. 302. Een gelijkaardige bemerking is te lezen in: Maurice Vauthier, *Précis des du droit administratif de la Belgique*, Brussel, 1928, p. 121.

¹¹ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 92.

¹² Dit onderzoek kiest ervoor om de naoorlogse administratieve sanctionering van Belgische en Noord-Franse burgemeesters te benoemen als zuivering/épuración. Zoals in de context van de tweede wereldoorlog al veelvuldig opgemerkt, kent ‘épuración’ een andere betekenis in Frankrijk. Het is daar een bredere term die voornamelijk de juridische sanctionering beslaat. Zie bijvoorbeeld de bijdrage van Philippe Nivet over “les procès d’épuración...”, p. 231-257.

¹³ Zo kopte de krant ‘Vers l’Avenir’ op 29 januari 1919 ‘L’épuración continue’ als het over burgemeesters ging. Naar die term verwijzen ook Laurence van Ypersele en Xavier Rousseaux, *La patrie crie vengeance...*, p. 391.

elkaar gebruikt en wordt enkel de administratieve sanctieering bedoeld, dit zowel voor België als Noord-Frankrijk¹⁴.

In dit hoofdstuk is het de bedoeling om te analyseren hoe de Belgische en Franse staat na de bevrijding omgingen met de rol van burgemeesters tijdens de bezettingsjaren. De vragen die centraal staan zijn: hoe beoordeelden en/of bestraffen zij die? Welke omvang nam dit aan? Wie waren de belangrijkste actoren? Welke doelstellingen streefden zij na? En waren er belangrijke verschillen tussen beide staten? Het antwoord op deze vragen is drieledig. In een eerste deel wordt er nagegaan welke doelstellingen de respectieve nationale regeringen nastreefden onmiddellijk na de bevrijding en welke plaats zij toedichtten aan de lokale besturen. Daarna komt aan bod hoe de respectieve overheden de beoordeling en eventuele sanctieering in de praktijk organiseerden en wat de resultaten ervan waren. Tot slot wordt kort ingegaan op hoe dit alles de naoorlogse beeldvorming beïnvloedde. Het bronnencorpus waarop dit hoofdstuk steunt, is divers. Voor de Belgische casus werd in de eerste plaats gebruik gemaakt van de beschikbare provinciearchieven en het archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Van cruciaal belang waren de naoorlogse administratieve sanctie- en onderzoekdossiers¹⁵. Het Franse bronnencorpus was een stuk diverser. Een afgeleide reeks zoals in België bestaat niet. Dit was een gevolg van het meer systematisch onderzoek dat men in België na de oorlog uitvoerde. Voor de naoorlogse bestraffing van burgemeesters in het Noorderdepartement werd in de eerste plaats gesteund op de oorlogs- en politieke archieven van het departement en de prefect, regionale of departementale pers en tot slot onderzoekdossiers van de ‘Brigades Mobiles’ – de gerechtelijke politie - die ‘intelligences avec l’ennemi’ behandelen¹⁶.

¹⁴ Terzelfdertijd vormt het idee van administratieve sanctieering ook een eigen onderzoeksveld in Frankrijk, al hanteert men daar het begrip ‘épuration administrative’. Voor de casus van Wereldoorlog I hadden zij nog geen aandacht. Zie: Marc Bergère en Jean Le Bihan, “Epurations administratives et transitions politiques en France à l’époque contemporaine. Bilan et perspectives de recherche”, in Marc Bergère e.a. (Reds.), *Fonctionnaires dans la tourmente. Epurations administratives et transitions politiques à l’époque contemporaine*, Genève, 2009, p. 9-45.

¹⁵ De originele worden bewaard in de respectieve provinciearchieven. Voor de provincies waar zij niet voor handen of toegankelijk waren (Henegouwen, Namen en Brabant) wordt gesteund op samenvattingen en/of kopijen die in de reeks benoemingsdossiers van het ministerie van Binnenlandse zaken worden bewaard, zie: Arnaud Charon, *Inventaire des archives du ministère de l’Intérieur. Dossiers de nomination des bourgmestres 1919-1971 (1996)* (I 585), Brussel, 2015, p. 9 en 14-65.

¹⁶ ‘L’Écho du Nord’ en ‘le Reveil du Nord’ telkens voor de periode 1918-1919-1920. Voor een korte inleiding op Brigades mobiles, zie: Jean-Marc Berlière, “Les “Brigades du tigre”: La seule police qu’une démocratie puisse avouer”? Retour sur un mythe”, in Marc-Olivier Baruch en Vincent Duclert, *Serviteurs de l’état. Une histoire politique de l’administration française, 1875-1945*, Parijs, 2000, p. 311-323. En voor Rijsel meer specifiek: Thibault Pebayle, “Les débuts de la 2ème brigade mobile. L’activité de la 2ème brigade mobile de sa création à la fin de la première guerre mondiale (1908-1918)”, Onuitgegeven Masterscriptie, Université Lille III, 2017.

2. De herbevestiging en her-legitimering van het statelijke gezag

Na de bevrijding van het grondgebied brak overal een periode van wederopbouw aan. Dat was niet alleen zo in de strikte materiële betekenis het woord. Ook de centrale staat zag zich op de meeste plaatsen gedwongen om zijn gezag opnieuw te bevestigen na vier lange oorlogsjaren. Dit was volgens historicus Bruno Cabanes in zo goed als alle oorlogvoerende landen het geval. Het was voor hem een cruciaal ‘transnational aspect of the transition from war to peace’¹⁷. Deze vraag naar de her-legitimering van het centrale staatsgezag stelde zich ook op prangende en zeer specifieke wijze in de voormalige bezette gebieden¹⁸. Gezien de uiteenlopende bezettingservaringen gebeurde dit in de beide landen op een andere manier. De regering in Parijs had zich de taak gesteld om de bevrijde Noordelijke gebieden terug te re-integreren in de nationale gemeenschap¹⁹. In België daarentegen diende het wettelijke gezag zich opnieuw te presenteren aan een land dat vier jaar lang zo goed als volledig onder bezetting had geleefd. Dit stelde het Belgische staatsgezag voor een omvattender taak dan in Frankrijk waar de bezette gebieden nog geen één tiende van het grondgebied uitmaakten. Dit verschil in schaal verklaart naar alle waarschijnlijkheid waarom de na-oorlog van de Franse bezette gebieden nog maar weinig aandacht kreeg. In tegenstelling tot de Belgische casus was de ‘terugkeer’ van de staat er nog geen voorwerp van onderzoek. Enkel aan de wederopbouw wijdde men al heel wat aandacht²⁰.

Intredes, nationale-politieke hervormingen en verkiezingen

Voor de Belgische en Franse overheid was het zaak om van zodra het land bevrijd was haar wettelijke gezag te herstellen. Na zo’n lange afwezigheid was dat allermist een evidentie. Dat beseften de nationale autoriteiten in beide landen maar al te goed. Een eerste belangrijke stap in dat proces was om zich terug aan de bevolking te presenteren eens de Duitse aftocht ingezet was. Regeringsleider Georges Clemenceau en president Raymond Poincaré hechtten er beide belang aan om zo snel mogelijk de bevrijde gebieden te bezoeken. Al op 19 oktober, de dag na de bevrijding van de stad, sprak eerstgenoemde de bevolking in Rijsel toe vanuit de zwaar beschadigde prefectuur en het

¹⁷ Bruno Cabanes, *The Great War and the Origins of Humanitarianism, 1918-1924*, Cambridge, 2014, p. 5.

¹⁸ Sophie De Schaepdrijver sprak over ‘legitimizing public authority’ in: idem, “Belgium...”, p. 396.

¹⁹ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 320.

²⁰ Zie de omstandige bibliografie in: Yves Le Maner, *La Grande Guerre dans le Nord...*, p. 424-426.

stadhuis²¹. Drie dagen later ontving Delesalle, die intussen al gehuldigd was op de Parijse Place de la Concorde, uit handen van president Raymond Poincaré 'la légion d'honneur'. Poincaré zelf trok verder en hield gelijkaardige ceremonies en toespraken in Roubaix, Tourcoing, Laon en later in Valenciennes en Douai²². Zulke intochten vonden ook plaats in bevrijd België. Drie weken na Clemenceau in Rijsel, trok de immens populaire Koning Albert door de straten van die andere Etappenhoofdstad, Gent²³. Aan de kop van een contingent Belgische troepen presenteerde de Koning-soldaat zich aan dd. burgemeester Edward Anseele op het stadhuis. Op 19 en 22 november volgden dan de 'Blijde Intredes' in Antwerpen en de Brusselse hoofdstad²⁴. Deze publieke demonstraties en sterk geritualiseerde intredes van het nationale gezag waren slechts een eerste kleine symbolische stap in het herstel van de legitimiteit van de Belgische en Franse staat in de voormalige bezette gebieden²⁵. Daarvoor bleek heel wat meer nodig.

In beide landen kwamen na de bevrijding de vooroorlogse discussies over kies- en sociale wetgeving in een stroomversnelling²⁶. Toch leefde de noodzaak tot meer ingrijpende veranderingen een pak sterker in België. Zoals genoegzaam bekend, vormden de bevrijding en de wapenstilstand er het startschot voor verregaande nationale politieke hervormingen²⁷. De oorlogsregering die vier jaar lang in Le Havre had doorgebracht diende op 11 november haar ontslag in, zich bewust van haar gebrek aan legitimiteit en voeling met het terrein. Een regering van nationale unie, gedomineerd door leden van het Nationaal Comité, volgde ze op. Na vier jaar als een officieuze regering te hebben gefunctioneerd, namen zij nu ook officieel het bestuur over België in handen. Zij drukten de beoogde hervormingen door en voerden in de eerste plaats het Algemeen Enkelvoudig Stemrecht in²⁸. Daarnaast pasten zij de al eerder in Le Havre uitgewerkte besluitwetten toe. De regering in ballingschap trachtte zo in te spelen op de noden die leefden in het bezette land. Verschillende historici benadrukten tegen die achtergrond het belang van de bestraffing van het incivisme, het opnieuw naar zich toe trekken van het monopolie op geweld, het invoeren van nieuwe sociale wetten, de naoorlogse voedselpolitiek en de strijd

²¹ ADN 9R 1200 "déplacements officiels" en *Le Progrès du Nord*, 20/10/1918.

²² Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 319-320 en Yves Le Maner, *La Grande Guerre dans le Nord...*, p. 335.

²³ André Capiteyn, *Gent en de Eerste Wereldoorlog...*, p. 113-117.

²⁴ Sophie De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog...*, p. 292-293; Benoît Majerus, *Occupations et logiques...*, ODV, p. 197 en Theo Luyckx, *Politieke geschiedenis van België. Van 1789 tot heden*, 1973, p. 274. De intrede in Antwerpen van Albert I is op film vastgelegd: <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/106002284> (Laatst geconsulteerd: 09/10/2019).

²⁵ Louis Gillet, "Les joyeuses entrées en Belgique", in *Revue des Deux Mondes*, 1919, 49, p. 178-199.

²⁶ Jean-Marie Mayeur, *La vie politique sous la Troisième République (1870-1940)*, Parijs, 1984 en Serge Berstein en Pierre Milza, *Histoire de la France au XX siècle, Tome I: 1900-1930*, Parijs, 1990.

²⁷ Tenzij anders vermeld, put ik uit: Emmanuel Gerard, "De democratie gedroomd, begrensd en ondermijnd. 1918-1939", in Michel Dumoulin e.a. (Reds.), *Nieuwe geschiedenis...*, p. 869-945.

²⁸ Henri Haag, "Le choix du Roi Albert à Loppem", in Carlos Wyffels (Red.), *Actes du colloque Roi Albert. Handelingen van het colloquium Koning Albert*, Brussel, 1976, p. 169-191.

tegen de woeker²⁹. Zodoende probeerde de regering de onvrede die er heerste tegemoet te komen en haar eigen positie te versterken. Al deze en nog andere maatregelen bestendigden mee de legitimiteit van de Belgische staat en het (nieuwe) nationale politieke gezag³⁰. Gelijkaardige problemen en heikele kwesties stelden zich ook in bevrijd Noord-Frankrijk, weliswaar op een veel kleinere schaal. Zoals reeds aangehaald, was dit in de eerste plaats een direct gevolg van de fundamenteel verschillende Franse oorlogservaring³¹. Veel minder dan in België vormden de bijzonder moeizame bevoorrading van de bevrijde gebieden, de Britse geallieerde ‘bezetting’ en de bestraffing van collaborateurs er hete politieke hangijzers met een nationaal bereik. De verwachtingen van de Noord-Franse bevolking verschilden niet fundamenteel van die van hun noorderburen, ze weken voornamelijk af van die elders in Frankrijk³². Bijgevolg maakten zij maar nauwelijks deel uit van de belangrijkste politieke debatten in Parijs. ‘Les anciens occupés se sentent refoulés, rejetés, oubliés’ merkte Philippe Nivet terecht op³³.

Een bijkomende manier om het statelijke gezag terug een gezicht te geven was het herinstalleren van de provinciegouverneurs in België en in het bijzonder de prefecten in Frankrijk. Hun aantreden maakte deel uit van een terugkeer naar de bestuurlijke normaliteit van voor de oorlog. Nog tijdens de bezetting heerste er in Belgische en Franse regeringskringen unanimité dat de vertegenwoordigers van het centrale gezag na de bevrijding een belangrijke rol te spelen hadden. Men rekende erop dat zij terug hun rol opnamen als verbinding tussen het centrale en lokale politieke niveau. Zo gebeurde het ook. Overal in België namen de gouverneurs hun functies terug op. Waar nodig, zoals in Namen, Limburg of Oost-Vlaanderen, adviseerde de pas aangetreden regeringsploeg nieuwe gouverneursbenoemingen aan de Koning³⁴. Niet veel later namen ook overal de arrondissementcommissarissen terug hun functies op. Veel meer nog dan in België het geval was, rekende de regering in Parijs op de prefecten en sous-prefecten om de regering op het terrein te vertegenwoordigen. Het is specifiek tegen die achtergrond dat de beslissing moet gezien worden van Clemenceau om Armand Naudin, en niet Félix Trépont, als prefect te benoemen van het bevrijde Noorden³⁵. De defenestratie van

²⁹ Martin Schoups, “Prosecuting food profiteers after the Armistice: a transitional justice-perspective”, in: Mélanie Bost en Antoon Vrints (Reds.), *Doing Justice in Wartime*, Heidelberg, (Te verschijnen).

³⁰ Laurence van Ypersele en Xavier Rousseaux, “Leaving the War popular violence and judicial repression of ‘unpatriotic’ behaviour in Belgium (1918–1921)”, *European Review of History*, 2005, 12, 1, p. 3 en Martin Schoups, “Na de liefdadigheid, de staat...”, p. 89.

³¹ Jean-Yves Le Naour, “Les désillusions de la libération d’après le contrôle postal civil de Lille (octobre 1918–mars 1919)”, *Revue du Nord*, 1998, 325, 80, p. 393–404.

³² *Idem*, p. 393–394.

³³ Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 327.

³⁴ *Bulletin de Ministère de l’Intérieur...*, 1919, p. 45 e.v. en BS, 21/02/1919.

³⁵ Félix Trépont was na zijn deportatie nog tijdens de oorlog vrijgelaten. Hij had zijn functies als prefect opgenomen in het onbezette Duinkerke. In het laatste oorlogsjaar schoof de regering in Parijs hem aan de kant.

Trépont die in en om Rijsel op heel wat onbegrip stootte in linkse middens, was een weloverwogen keuze uit Parijs³⁶. Zij paste in de bredere strategie van Clemenceau om de spanningen van bij het begin van de oorlog definitief te bezweren³⁷. De verzuurde relaties konden en mochten het onmiddellijke naoorlogse herstel niet in de weg staan. Hij koos voor zekerheid en stabiliteit. Naudin kreeg de volle steun uit Parijs, daar zorgde Clemenceau persoonlijk voor door hem bij te staan tijdens ‘zijn’ intrede in Rijsel. De uitdagingen waar Naudin en zijn sterk uitgedunde administratie in november 1918 voor stonden waren enorm³⁸. Niet alleen was de staat van de prefectuur dramatisch bij de bevrijding, ook de prefecturale autoriteit zelf was sterk uitgehold. Het was net of hij van nul moest herbeginnen, zo schreef hij in zijn eerste rapport aan de regering. De situatie in het Noorderdepartement was op heel wat plaatsen zondermeer desastreus. Afgezien van het vier jaar lange Duitse opeisingsbeleid, lagen de eerder vermelde militaire gebeurtenissen uit het laatste oorlogsjaar en de Duitse terugtocht hier aan de basis van. Dit alles bemoeilijkte de wederopbouw en het heropstarten van het dagelijkse leven in het Noorden nog veel meer dan in België waar de belangrijkste vernielingen zich beperkten tot de zones aan de frontlijn en de martelaarssteden³⁹.

Bestuurlijke continuïteit en administratief herstel in tijden van onvrede

De nationale overheden in België en Frankrijk streefden nog een ander doel na in de bevrijdde gebieden. Politieke hervormingen, verkiezingen of nieuwe wetgeving op nationale schaal volstonden niet om de legitimiteit te herstellen. Er moest ook vormgegeven worden aan een krachtadig dagelijks bestuur op het terrein. Stabiliteit stond daarbij centraal. Maatschappelijke kalmte werd in regeringskringen vitaal geacht om de wederopbouw te kunnen aanvatten⁴⁰. Historisch onderzoek naar de onmiddellijk naoorlogse periode toonde aan al dat dit allerminst een evidentie was. In de beide landen werd men geconfronteerd met gelijkaardige problemen. Bovenaan de politieke agenda stond met stip de bevoorrading. Zo benadrukte Crépy-Saint-Leger, een belangrijke

³⁶ Robert Vandenbussche, “Lille et la guerre...”, p. 203.

³⁷ ADN, Le Reveil du Nord: 21/10/1919; 25/10/1919 en 28/10/1919) en ADN, 1N165, Délibérations du Conseil Général du Nord, 25/10/1918, p. 28.

³⁸ ADN, M149/5, Rapport van de prefect aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, 23/01/1919 en Moritz Föllmer, “Les hauts fonctionnaires...”, p. 42.

³⁹ G. Smets, “Les régions dévastées”, in Ernest Mahaim, *La Belgique restaurée. Etude sociologique*, Brussel, 1926, p. 104-106 en Laurence van Ypersele, “Héros, martyrs et traîtres: les fractures de la Belgique libérée”, in Stéphan Audoin-Rouzeau en Christophe Prochasson, *Sortir de la Grande-Guerre. Le monde et l'après-1918*, Parijs, 2008, p. 213-214.

⁴⁰ Michel Dumoulin e.a. (Reds.), *Nieuwe Geschiedenis...*, p. 869-945.

‘adjoint’ in Rijsel, tijdens een vergadering stellig: ‘D’abord le ravitaillement, ensuite le reste’⁴¹. Ondanks dat besef bleef de aanvoer en bedeling van voedsel en steenkool nog lange tijd bijzonder fragiel in Noord-Frankrijk. In zo goed als elk rapport dat de prefecten en sous-prefecten schreven, benadrukten zij de vele moeilijkheden waarmee de organisatoren van de bevoorrading geconfronteerd werden⁴². Tot diep in 1919 heerste hier onder de Rijselse bevolking grote onvrede over⁴³. In en rond Valenciennes en Avesnes vreesde men zelfs opnieuw hongeroproer⁴⁴. Maar zeer moeizaam kregen de autoriteiten grip op de weinige handel in voedselproducten die er nog restte. De prefect en het stadsbestuur zagen zich gedwongen om in Rijsel en omstreken een economische politie in te richten die de warenwoeker moest bestrijden en de voedselprijzen controleerde⁴⁵. Voedselprijzen werden vastgesteld in een ‘comité de taxation’⁴⁶. In naoorlogs België lijkt de situatie zich sneller te hebben hersteld. Gelijkaardige klachten over de voedselschaarste waren vooral in de eerste maanden na de oorlog te horen. Om het comiteit bij te staan, richtte men vanuit de regering al snel een nationale Bevoorradingdienst op⁴⁷. Vanuit Brussel probeerde men de lokale overheden aan te sturen, maar echt vlotten deed die samenwerking niet altijd. Midden januari 1919 zag minister van Binnenlandse Zaken Charles de Brocqueville zich gedwongen om de lokale overheden aan te sporen beter mee te werken met de initiatieven van het ministerie van Ravitaillering⁴⁸. Hij bracht de besluitwetten met betrekking tot de woeker en voedselvoorziening in herinnering en eiste dat zij overal aangeplakt werden. Naast de gebrekkige voedselvoorziening zagen de Belgische en Noord-Franse autoriteiten zich nog met andere problemen geconfronteerd. In het bijzonder de massale evacuaties van de bevolking hadden verstrekende gevolgen in het Noorden. Zo was er onder meer een schrijnend gebrek aan lokale politieagenten, wat de handhaving van de openbare orde sterk bemoeilijkte⁴⁹. Maar ook de betaling van achterstallige huishuren en adequate huisvesting kreeg men in beide landen maar moeilijk opgelost⁵⁰. Op heel wat plaatsen vonden discussies en conflicten plaats wanneer gevluchte

⁴¹ ADN, 1N165, Délibérations du Conseil Général du Nord, 26/10/1918, p. 28.

⁴² ADN, M149/5, Rapport van de sous-prefect van Valenciennes, 01/04/1919.

⁴³ Jean-Yves Le Naour, “Les désillusions de la liberation...”, p. 393-404.

⁴⁴ ADN, M149/5, Rapport van de sous-prefect van Valenciennes, 31/01/1919 en idem, Rapport van de sous-prefect van Avesnes, 01/03/1919.

⁴⁵ ADN, 9R 1209, Rapport van Le Général de Brigade Dauvé aan de prefect, 13/12/1918 en James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 268.

⁴⁶ ADN, 9R 1209, brief van de prefect aan de generaal van de Brigade Dauvé, 23/12/1918.

⁴⁷ Martin Schoups, “Na de liefdadigheid de staat...”, p. 84-110.

⁴⁸ Omzendbrief van Charles de Brocqueville (Minister van Binnenlandse Zaken) aan de provinciegouverneurs, 19/01/1919, gepubliceerd in: *Bulletin de ministère de l’Intérieur*, 1919, p. 23.

⁴⁹ ADN, 9R 1190, Rapport van de prefect aan de ministerie van de Bevrijde Regio’s, 18/11/1918.

⁵⁰ Martin Schoups, *Woekeraars, uithongeraars, accapareurs, sjacheraars, opkopers, uitzuigers en zeepbaronnen. Prijscontestatatie in België na de Eerste Wereldoorlog, 1918-1924*, Masterscriptie, Universiteit Gent, 2016. En ADN, M149/5, Rapport van de prefect aan minister van Binnenlandse Zaken, 23/01/1919.

gezinnen terugkeerden. Eind januari 1919 schatte prefect Naudin dat er ongeveer 300.000 *Nordistes* zonder vaste woning zaten. Deze woningnood sleepte lang aan. Vier maanden later sprak Naudin nog steeds over een ‘crise de logement’⁵¹.

3. Een sterk en performant lokaal bestuursniveau: één doel, verschillende middelen

Om aan al deze problemen tegemoet te komen hechtten de nationale overheden veel belang aan het lokale bestuurlijke niveau. Ook lokale overheden moesten in veel gevallen ‘hersteld’ worden. Overal stuurden prefecten en provinciegouverneurs instructies uit naar hun medewerkers met de vraag om de lokale bestuurlijke situatie na te gaan in de zopas bevrijde steden en gemeenten. Zij deden dit op aandringen van de respectieve ministeries van Binnenlandse Zaken. Al op 6 december 1918 schreef de Brocqueville een brief aan de provinciegouverneurs waarin hij vroeg om in elke gemeente na te gaan wie er burgemeester was en hoe de gemeenteraad eraan toe was⁵². In het Noorden belastte de prefect zijn collega sous-prefecten met die taak. Zo deelde de sous-prefect van Valenciennes pas op 5 februari 1919 mee dat in elke gemeente van zijn arrondissement een wettelijk lokaal bestuur in functie was⁵³. De prefect kreeg hulp van de gedeputeerden en nationale verkozenen die uit Parijs terugkeerden. Zij gingen ter plaatse in hun kiesdistricten en namen polshoogte van de situatie. Het was een noodzaak om overal zo snel mogelijk een aanspreekpunt en wettelijk lokaal bestuur te hebben. Het kwam immers meer dan eens voor dat burgemeesters ziek, aan de kant geschoven, geëvacueerd of gedeporteerd waren. Op sommige plaatsen, voornamelijk in West-Vlaanderen en belangrijke delen van het Noorden, was de disintegratie van de lokale administratie totaal. In Douai bijvoorbeeld, organiseerde prefect Naudin op vraag van de militaire autoriteiten een nieuwe ‘commission des notables’. Charles Bertin had samen met het merendeel van de raadsleden de stad verlaten tijdens de evacuatie van Douai⁵⁴. Nabij Cambrai, in Marcoing, nam men een gelijkaardige beslissing⁵⁵. De sous-prefect meldde dat er nog

⁵¹ ADN, M149/5, Rapport van de Prefect aan minister van Binnenlandse Zaken, 08/04/1919. En *Idem*, rapport van de sous-prefect van Valenciennes, 03/04/1919.

⁵² RABW-PAA, 603, *Burgemeesters...*, 123, Omzendbrief ministerie van Binnenlandse Zaken aan provinciegouverneurs, 06/12/1918.

⁵³ ADN, M89/272, H en I, 5, 2, Noyelles sur selles, brief van de sous-prefect aan de prefect, 05/02/1919.

⁵⁴ ADN, M89/272 C, 2, 3, Rapport over toestand lokaal bestuur in Douai, (s.d.), (1918).

⁵⁵ ADN, M89/272 F en G, 4, 5, brief van de sous-prefect van Cambrai aan de prefect, 10/01/1919 en antwoord van die laatste (s.d.).

slechts 50 inwoners waren in de gemeente. De burgemeester, adjuncten of andere raadsleden waren nog niet teruggekeerd. Daarom stelde hij voor om tijdelijk de brouwer Léon Duprinois aan het hoofd van de gemeente te plaatsen, de enige notabele daar nog aanwezig.

De idee dat lokale overheden een sleutelrol te spelen hadden in naoorlogs België schemerde al duidelijk door bij de voorbereidingen die de Belgische regering in Le Havre had getroffen voor de bevrijding van het land. Onder meer de besluitwet van 8 april 1917 verklaarde alle Duitse benoemingen in het bezette land ongeldig⁵⁶. Deze maatregel verzekerde een snelle terugkeer van het ‘bezette’ naar het ‘wettelijke’ land⁵⁷. Dit gold zowel voor burgemeesters, raadsleden als gemeentelijke ambtenaren. Iedereen die benoemd was door de bezetter zag zijn positie vervallen. Provinciegouverneurs droeg men op om daar nauwgezet toezicht op te houden. In de weken voor de bevrijding werkte minister van Binnenlandse Zaken, Paul Berryer, nog een andere besluitwet uit. Die voorzag in een tijdelijke wijziging van de gemeentewet zolang het land op voet van oorlog stond. Deze maatregel stelde lokale besturen in staat om hun werking te hernemen wanneer zij daar in normale omstandigheden toe verhinderd zouden zijn⁵⁸. Sterk uitgedunde gemeenteraden bijvoorbeeld, konden zo makkelijker wettelijk samenkomen en sneller beslissingen nemen dan onder het normale gemeenterectelijke kader⁵⁹. Maar daar bleef het niet bij. De besluitwet van 17 oktober 1918 voorzag ook enkele aanpassingen in de sanctionaire en disciplinaire macht van zowel de provinciegouverneur als van de regering⁶⁰. De bevoegdheden die ze al hadden, breidden ze nog verder uit. Het meest van belang was de bevoegdheid om gemeenteambtenaren te kunnen ontslaan en het feit dat de hogere overheden tuchtstraffen konden uitspreken tegen dienstdoende burgemeesters en schepenen⁶¹.

Over gelijkaardige voorbereidingen in Franse regeringskringen is minder geweten. Toch lijkt hun zienswijze nauwelijks of niet verschild te hebben. Ook zij dichtten een

⁵⁶ ‘Arrêté-Loi du 8-4-1917 – Les mesures prises par l’occupant sont abrogées au fur et à mesure de la libération du territoire’, in *Bulletin de Ministère de l’Intérieur - 1918*, Brussel, 1921, p. 79.

⁵⁷ Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters...*, p. 562 en Bruno De Wever en Petra Gunst, “Van Kamerleden en burgemeesters”, in Kris Hoflack en Luc Huysse, *De democratie heruitgevonden: oud en nieuw in politiek België 1944-1950*, Leuven, 1995, p. 81-82.

⁵⁸ *La Revue Communale*, 1919, p. 65 e.v.

⁵⁹ Een KB van 19/12/1918 gaf 22 gemeenten hier al de toestemming toe.

⁶⁰ C. Wiliquet, *La loi communale du 30 mars 1836 et les lois modificatives. Commentaire pratique*, 1926, Brussel, p. 26-27.

⁶¹ Die beslissing was niet zonder controverse. Sommige experts zagen dit als een aantasting van de lokale autonomie. Zie hiervoor onder meer de discussies in *La Revue Communale*, jaargang 1919. De thematiek van de bestraffing van het gemeentelijk personeel komt in deze studie niet aan bod. De Vlaams-nationalistische historicus Hendrik Elias suggereert alvast dat de procedures in kwestie opening lieten voor lokale politieke strijd en afrekeningen. Hij benoemde de ontslagen gemeentemedewerkers zoals de Antwerps stadssecretaris Hubert Melis systematisch de ‘gebrooddroofden’. In welke mate dit ook zo was, blijft voer voor verder onderzoek, zie: Hendrik Elias, *Vijftwintig jaar Vlaamse Beweging (1914-1939), Deel I*, Antwerpen, 1971, p. 181.

belangrijke rol toe aan de lokale overheden. Al op 17 oktober, de dag van de bevrijding in Rijsel, vertolkte de laatste dd. prefect dit zeer duidelijk. In een verklaring aan de bevolking riep Emile Regnier alle burgemeesters op om ter plaatse te blijven en hun taak verder op te nemen. Hun werk was nog niet gedaan, hij bleef op hen rekenen⁶². Negen dagen later stond het herstel van de lokale besturen ('la reconstitution municipale') bovenaan de dagorde van de eerste naoorlogse zitting van de Conseil Général van het Noorden. Tijdens die zitting werd verwezen naar een ministeriële omzendbrief van november 1917. Die schreef voor dat: 'de faire rentrer les autorités communales aussitôt que possible et immédiatement après la récupération du pays, (...) Il est absolument nécessaire que le noyau de l'autorité municipale se reconstitue et soit renvoyé au plus tôt dans les villages'⁶³. Er was consensus dat de prefect onmiddellijk overal in de gemeenten en steden die geëvacueerd waren tijdelijke lokale autoriteiten zou benoemen.

Re-legaliseren en re-legitimeren

Er leefden gelijkaardige denkbeelden in België en Noord-Frankrijk. Een sterk, betrouwbaar en performant lokaal bestuur was onontbeerlijk om de legitimiteit van de centrale staat te stutten en het hoofd te bieden aan de complexe problemen die de woelige na-oorlog en wederopbouw met zich mee brachten. Daarbij streefde men in de eerste plaats bestuurlijke stabiliteit na. Terzelfdertijd beseften prefecten, provinciegouverneurs en andere hogere functionarissen maar al te goed dat er naast die bestuurlijke ook een politieke logica speelde. Een lokaal bestuur mocht dan wel wettelijk gezien correct zijn samengesteld en aangeduid, de gebeurtenissen tijdens of onmiddellijk na de bezetting konden de machtsbasis en legitimiteit van lokale bestuurders sterk hebben ondermijnd. In het slechtste geval had een burgemeester zijn ambt te schande gebracht als gevolg van een compromitterende houding, zich onvaderlands getoond, of zichzelf gewoon onmogelijk gemaakt. Dit kon het functioneren van een lokaal bestuur verhinderen of bemoeilijken. Ook specifiek om die reden vroeg het Belgische ministerie van Binnenlandse Zaken aan de provinciegouverneurs om na te gaan welke zetelende en dienstdoende burgemeesters de waardigheid van hun ambt geschonden hadden of een onwaardige houding hadden aangenomen tijdens de bezetting⁶⁴. De eerder vermelde omzendbrieven van de West-Vlaamse provinciegouverneur waarmee dit hoofdstuk aanving, kwamen hieruit voort. Het is dus van belang om die bestuurlijke logica in het achterhoofd te houden bij de beslissing van de Belgische staat om de houding van zijn burgemeesterskorps na te gaan. Vanuit de

⁶² ADN, 9R 1228, Verklaring Regnier, 17/10/1918.

⁶³ ADN, 1N165, Verslagen Conseil Général du Nord, 26/10/1918.

⁶⁴ RABW-PAA, Burgemeesters..., 123, Brief van de Mechelse arrondissementscommissaris aan de gouverneur, 21/02/1919.

Franse centrale overheid kwam die vraag niet, of toch veel minder expliciet. De Franse regering opteerde eind november 1919 eerder pragmatisch voor wat Nico Wouters in de context van de Tweede Wereldoorlog omschreef als een ‘electoral approach’⁶⁵. Veel sneller dan in België waar men wachtte tot april 1921, schreef de Franse overheid opnieuw lokale verkiezingen uit. Zij ging er vanuit dat lokale besturen die elke vorm van politieke legitimiteit hadden verloren, op die manier van de politieke bühne zouden verdwijnen. Ook in België lijkt de nationale overheid initieel de wens te hebben gehad om zo snel mogelijk gemeenteraadsverkiezingen te organiseren. Deze verkiezingen maakten echter deel uit van de grootschalige keshervorming van het Belgische kiesstelsel die enkele jaren in beslag zou nemen. Bovendien was die hervorming van de lokale kieswetgeving ook als pasmunt gebruikt in het parlement om de ongrondwettelijke nationale verkiezingen volgens het mannelijk enkelvoudig stemrecht te laten doorgaan. De conservatieve rechterzijde kreeg als compromis het vrouwelijk stemrecht bij de gemeenteraadsverkiezingen, en de BWP kreeg de doorvoering van het evenredigheidsstelsel op het lokale niveau⁶⁶.

Wat de achterliggende motieven ook waren van de beide nationale overheden om de verkiezingen eind november 1919, dan wel in april 1921 te organiseren, het bepaalde ontegensprekelijk hun houding ten aanzien van het lokale politieke personeel onmiddellijk na de bevrijding⁶⁷. De Belgische staat opteerde voor een lange transitieperiode waarin hij zeer duidelijk inzette op bestuurlijke continuïteit. Twee jaar en 6 maanden lang ging hij systematisch het oorlogsgedrag na van zijn burgemeesters. Burgemeesters wier houding tijdens de bezetting een adequaat bestuur na de oorlog onmogelijk maakte, onderwierp men aan een administratief onderzoek. Die strategie sluit aan bij wat de Nederlandse historicus Peter Romijn in de context van de Tweede Wereldoorlog benoemde als ‘wederzijdse legitimering’⁶⁸. De Belgische staat legitimeerde zijn gezag van bovenaf door te steunen op de lokale overheden. Stads- en gemeentebesturen dan weer, zagen hun positie versterkt omdat men hen van bovenaf massaal aan boord hield en zelfs actief inschakelde. Veel meer dan in Frankrijk dus het geval was, organiseerde de Belgische staat actief een duidelijke zuiveringsprocedure die niet alleen de meest gecompromitteerde burgemeesters verving, maar ook meer algemeen de situatie in elke stad en gemeente onderzocht. Terzelfdertijd sloten deze verschillende strategieën niet uit dat ook de prefect in het Noorderdepartement in sommige gevallen (plaatsvervangende) burgemeesters

⁶⁵ Nico Wouters, *Mayoral collaboration...*, p. 271.

⁶⁶ Zie hiervoor: Els Witte, “Tussen experiment en correctief...”, p. 58-59 en Michel Dumoulin e.a. (Reds.), *Nieuwe Geschiedenis van...*, Vol 2, p. 899-901. Zie ook de discussies in: Parlementaire Handelingen van de Kamer (PHK), 02/10/1919, p. 1899-1902 en 07/10/1919, p. 1905-1909. Alsook: ARA, Notulen van de Ministerraad, 04/07/1919. Dank aan Martin Schoups voor het aangeven van deze stukken.

⁶⁷ Robert Vandenbussche, “Lille et la guerre (1914-1918)”, in Yves-Marie Hilaire e.a. (reds.), *Histoire de Lille...*, p. 235.

⁶⁸ Peter Romijn, *Boosaardig bestuur...*, p. 20.

bestrafte of hun houding onderzocht onmiddellijk na de bevrijding. Wel was de terughoudendheid er groter, duurde de bewuste periode minder lang en gebeurde het veel minder systematisch, proactief en centraal aangestuurd dan in België⁶⁹.

Zuivering

In de naoorlogse bestuurlijke logica om zo snel mogelijk tot een wettelijk en betrouwbaar lokaal bestuur te komen, zat in beide landen dus een repressieve component vervat. De manier waarop de Belgische en Noord-Franse burgemeesters werden gesanctioneerd, vertoonde op papier sterke gelijkenissen. Zoals in het begin al aangehaald konden zij in beide landen na de bevrijding op twee manieren bestraft worden. Eerst en vooral was er het strafrechtelijke luik, de repressie. Die bracht burgemeesters voor de bevoegde krijgsraden en later voor de burgerlijke rechtbanken, wanneer zij de wet met de voeten hadden getreden⁷⁰. Zo toonde Nivet al aan dat de dd. burgemeesters van Longchamps (Aisne) en Rocroi (Ardennes) die tijdens de oorlog door de bezetter waren benoemd, na de oorlog veroordelingen opliepen. De eerste kreeg van de Krijgsraad een gevangenisstraf van 2 jaar in oktober 1919. De tweede verscheen voor Assisen en werd veroordeeld tot 5 jaar gevangenis⁷¹. De belangrijkste wetgeving verschilde in beide landen. Zo zag de Belgische regering in Le Havre zich gedwongen om nog tijdens de oorlog besluitwetten af te kondigen die de vervolging van incivisme na de bevrijding mogelijk maakte⁷². Voor de gerechtelijke vervolging in Noord-Frankrijk riep men amper nieuwe wetten in het leven. Daar maakte men voornamelijk gebruik van het al bestaande wettelijke kader⁷³. Ten tweede was er een administratieve tuchtprocedure die van groter belang was: de epuratie. Haar onderliggende politiek-administratieve logica week sterk af van die in een gerechtelijk onderzoek. Zo stond er strikt gezien geen schuldvraag centraal zoals dat het geval was wanneer men een gerechtelijk onderzoek voerde naar het gedrag van een burgemeester⁷⁴. In theorie moest een burgemeester geen wetten overtreden hebben om

⁶⁹ Moritz Föllmer, “Les hauts fonctionnaires...”, p. 43

⁷⁰ Thierry Lemoine en Xavier Rousseaux, “La force du droit. Bricolage législatif et réorganisation judiciaire”, in Laurence van Ypersele en Xavier Rousseaux, *La Patrie crie vengeance...*, p. 67-89; Jos Monballyu, “Repressie met maat? De omvang en de chronologie...”, p. 305-363. En Philippe Nivet, “Les procès d’épuration en France...”, p. 231-257.

⁷¹ Voor de twee voorbeelden, zie Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 295-298.

⁷² Jos Monballyu, *Slechte Belgen! De repressie van het incivisme na de Eerste Wereldoorlog door het Hof van Assisen van Brabant (1919-1927)*, Brussel, 2011, p. 9-33.

⁷³ Philippe Nivet, “Les procès d’épuration...”, p. 237 e.v. en Renée Martinage, “Les collaborateurs devant la cour...”, p. 99 e.v. De wet van 27/04/1916 zorgde ervoor dat de burgers door het militair gerecht veroordeeld werden zolang Frankrijk op voet van oorlog stond. Vanaf 12 oktober 1919 stopte dit.

⁷⁴ Nico Wouters, “Straf- en zuiveringsdossiers na WOII als bron voor lokale geschiedschrijving”, *Bladwijzer*, 2012, 5, p. 9-17.

gestraft te kunnen worden. Het wettelijke kader van de gerechtelijke repressie was rigide. De administratieve tuchtprocedure bood een alternatief om de complexe situatie en gebeurtenissen van een lokaal bestuur onder vreemde bezetting te beoordelen. Zo onderzocht men in naoorlogs België voornamelijk of een burgemeester geen anti-patriottisch gedrag had vertoond of de waardigheid van zijn ambt had geschonden⁷⁵. De keerzijde van de medaille was dat het minder stringente kader de deur op een kier zette voor politieke beïnvloeding. Als gevolg van de relatief lange overgangperiode konden dossiers bovendien lang aanslepen. Dit alles was minder mogelijk in Noord-Frankrijk, net omdat de bewuste periode er veel korter was. De rechtsgrond waarop de administratieve sanctiëring zich beriep in de twee landen, waren de respectieve gemeentewetten. Zowel in België als in Frankrijk voorzag die de mogelijkheid aan hogere overheden om sancties te nemen. Zo bood de Belgische gemeentewet (art. 56) een soepele procedure die erin voorzag om tuchtstraffen te op te leggen⁷⁶. Het gaf de Koning, in de praktijk de minister van Binnenlandse Zaken, de mogelijkheid om burgemeesters per KB te ontslaan⁷⁷. Hetzelfde gold voor Frankrijk, waar de President volgens art. 86 een burgemeester kon ontslaan⁷⁸. Op basis hiervan sanctioneerden en onderzochten het Belgische en Franse ministerie van Binnenlandse Zaken het gedrag van de burgemeesters onder de bezetting. Het ontslag was wettelijk gezien zonder twijfel de zwaarst mogelijke sanctie. Een andere mogelijkheid in beide landen was een schorsing van één tot drie maanden.

De gerechtelijke repressie van burgemeesters was eerder uitzonderlijk en zal hieronder slechts sporadisch aan bod komen⁷⁹. Dat was wel een weloverwogen keuze, ingegeven door verschillende argumenten. Een eerste reden was praktisch van aard. Niet alleen waren de verschillende relevante gerechtelijke archieven (België en Frankrijk; militair en burgerlijk) moeilijker toegankelijk of vernietigd, het zou ook tijdrovender geweest zijn om

⁷⁵ C. Wiliquet, *La loi communale du 30 mars 1836 et les lois modificatives. Commentaire pratique*, Brussel, 1926, p. 26-29.

⁷⁶ *Idem*, p. 29.

⁷⁷ Alphonse Broeckx, *Uitlegging der gemeentewet van 30 maart 1836 en de wijzigingen er door latere wetten aan toegebracht*, Lier, 1912, p. 51-54.

⁷⁸ Albert Favre, *La loi municipale du 5 avril 1884*, Parijs, 1884, p. 39.

⁷⁹ Voor de Franse context, zie: Philippe Nivet, “Les procès d’épuration...”, p.231-235; De voor de Belgische context lijkt het dat minstens 27 burgemeesters met het militaire gerecht in contact kwamen na klachten. Vermoedelijk waren het er meer: West-Vlaanderen: Peers de Nieuwburg (Oostkamp), Florent Machiels (Wenduine), Paul Rotsaert de Hertain (Sint-Andries), Goethals (Meulebeke), Eugène Carpentier (Izegem); Oost-Vlaanderen: Victor Roegiers (Eeklo), Victor Van Den Bon (Sijsele), P.J. Maes (Sint-Margriet) en C. Janssens (Oosterzele); Namen: Emile Biermant (Thon), A. Gillain (Flawinne), Félicien Maldagne (Monceau en Ardenne) en Alfred Mathieu (Heer); Limburg: Mathieu Even (Hechtel), Baron de Villenfagne de Vogelsanck (Zolder), J.M. Janssens (Rekem) en Mathieu Lambrechts (Kortesseem); Luik: Théophile Walhin (Ocquier); Brabant: Georges Pitsaer (Goetsenhoven) en Alphonse Haye (Dongelberg); Luxemburg: Delobbe (Fontenoille) en Alphonse Lefebvre (Bastenaken); Henegouwen: Emile Jean Baptist Tondeur (Bernissart), Camille Hot (Soignies), Leopold Valou (Marchienne au Pont) en H. Voisin (Ellezelles). Het aantal burgemeesters dat voor burgerlijke rechtbanken verscheen was nauwelijks of niet te schatten.

ze allemaal in kaart te brengen. Groot was het contrast met de makkelijk toegankelijke en gegroepeerde dossiers met administratieve sancties zoals die worden bewaard in de archieven van de provincies, prefecturen en de ministeries van Binnenlandse Zaken. Ten tweede, en belangrijker, verscheen een burgemeester in theorie als 'burger' voor een rechtbank omdat hij inbreuken had gepleegd tegen een bepaalde (besluit-)wet. Dat was een belangrijk verschil met de administratieve tucht- en sanctiedossiers. Die laatste beoordeelden in de eerste plaats de uitoefening van hun ambt als burgemeester, wat in de context van dit onderzoek van groter belang was. Daar kwam nog bij dat de weinige beschikbare voorbeelden uit België en Noord-Frankrijk duidelijk aantoonde dat burgemeesters die voor het gerecht verschenen, maar zelden ook daadwerkelijk vervolgd werden⁸⁰. Tot slot is het zo dat wanneer een burgemeester in België of Frankrijk een gerechtelijke veroordeling opliep of voor een rechtbank gedaagd werd voor de eerste na oorlogse lokale verkiezingen, dit zo goed als altijd sporen naliet in de vermelde archieven van de provincies, prefecturen, enz. Een schoolvoorbeeld van zo'n zaak was het omstandige dossier over de katholieke burgemeester Auguste Staes van het Antwerpse Dessel. Hier zat zelfs een integrale kopie van het strafdossier bijgevoegd⁸¹. Slechts in enkele weinige gevallen leek dit niet het geval⁸².

⁸⁰ Recent onderzoek naar de gerechtelijke vervolging van collaborateurs, en verklidders in het bijzonder, toonde aan dat er binnen de magistratuur begrip heerste voor de moeilijke positie van burgemeesters. Zie: Gertjan Leenders, "Attentes et stratégies des plaignants dans les affaires de dénonciation à l'ennemi (Anvers, 1918-1921)", in James Connolly e.a. (Reds.), *En territoire ennemi : expériences d'occupation, transferts, héritages (1914-1949)*, Rijsel, 2018, p. 29-40.

⁸¹ RABW-PAA, Burgemeesters..., Dessel, dr. 969-970-971.

⁸² Uit het dossier over burgemeester Eugène Carpentier van Izegem bijvoorbeeld, bewaard in het West-Vlaamse provinciearchief, kon niet worden opgemaakt dat het Auditoraat-Generaal al begin 1919 een onderzoek had geopend naar de burgemeester. Dit was er gekomen na verschillende klachten vanuit de lokale bevolking over Duitsgezindheid, verklinking en het dwingen van arbeiders om te werken voor de bezetter. Ondanks dat er in zijn dossier bij de provincie geen melding van gemaakt wordt, lijkt het strafdossier wel een rol te hebben gespeeld bij het zelf ingediende ontslag van de burgemeester eind september 1919. Zo'n complete afwezigheid van sporen van een gerechtelijk onderzoek is uitzonderlijk. Veel vaker kwam het voor dat een gerechtelijk onderzoek wel sporen naliet. Zie: PAWVL, Archief Kabinet..., 2001/7, 1911-1920, nr. 1244. Veel dank aan Em. Prof. Jos Monballyu om mij foto's van het dossier uit het archief van het Krijgsauditoraat te bezorgen.

4. De praktijk op het terrein in België en Noord-Frankrijk

Zowel in België als Noord-Frankrijk was een sleutelrol weggelegd voor de provinciegouverneurs en prefecten in de analyse, beoordeling en bestraffing van het gedrag van de burgemeesters. Als de belangrijkste regionale vertegenwoordigers van het centrale gezag waren zij de eerste aanspreekpunten van de bevoegde ministeries van Binnenlandse Zaken. Op hun kabinetten kwamen klachten en allerhande informatie toe over het gedrag van burgemeesters onder de bezetting. Zij werkten op hun beurt nauw samen met de arrondissementscommissarissen en sous-prefecten. Die waren over het algemeen goed vertrouwd met de lokale machtsverhoudingen, gaven vorm aan het feitelijke onderzoek en wonnen informatie in. Van hen werd verwacht dat zij de ontvangen klachten en aantijgingen natrokken en beoordeelden. Dat was geen onbelangrijke taak, want de rapporten die zij schreven aan de hogere autoriteiten wogen vaak zwaar door in het finale oordeel van de bevoegde minister.

Voor de betrokken burgemeesters stond er heel wat op het spel. Een onderzoek naar hun houding, de lokale politieke spanningen die het genereerde en een eventuele sanctie konden het einde inluiden van een carrière. Niet elke burgemeester kon hier even goed mee om. Zo schreef *Le Soir* van 26 augustus 1919 over het ontslag van P. Prelle de la Nieppe, burgemeester van het Henegouwse Manage, dat ‘M. de Prelle se montra profondément affecté de cette mesure’⁸³. Een week na de aankondiging van zijn ontslag in het Belgisch Staatsblad ontnam de burgemeester zichzelf van het leven. Dit was geen alleenstaand geval, want enkele maanden later vond er daar niet zo ver vandaan, in Soignies, een gelijkaardige gebeurtenis plaats⁸⁴. Op 19 december hing Camille Hot, de dd. burgemeester van tijdens de bezetting, zich op bij hem thuis nadat men een onderzoek opende als gevolg van aanhoudende beschuldigingen en verwijten over slecht bestuur en fouten tijdens de bezetting⁸⁵. Hij werd er onder meer van verdacht de bevolking op zetten tegen het lokale NCHV-comité⁸⁶. Maar er heerste ook wrevel onder burgemeesters, zeker wanneer een naoorlogs onderzoek uitgevoerd werd door functionarissen die zelf niet in het bezette land gebleven waren. Burgemeester Wattremez van Beauvais-en-Cambrésis

⁸³ *Le Soir*, 26/08/1919 en *Le Reveil du Nord*, 28/08/1919, ook al eerder vermeld in Laurence van Ypersele, “La figure de l’incivique ou la trahison de la Patrie”, in: Laurence van Ypersele en Xavier Rousseaux, *La Patrie crie vengeance...*, p. 197.

⁸⁴ Marie Naeyert, “Une administration communale sur le pied de guerre. Les édiles sonégiennes confrontés à l’occupation...”, p. 84-85.

⁸⁵ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 1582, brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de Gouverneur, 04/01/1919.

⁸⁶ *Idem*, brief van de minister van Justitie aan de minister van Binnenlandse Zaken, 19/02/1919.

bijvoorbeeld, ventileerde dat zeer duidelijk in een brief aan de prefect: 'Je déplore non sans une vive amertume qu'après avoir subi durant près de 5 années l'oppression constante d'un implacable ennemi, je suis obligé aujourd'hui de discuter mes actes avec la justice de mon pays!'⁸⁷. Ook de Lebbeekse burgemeester Armand Dubois liet er in zijn memoires geen misverstanden over bestaan. Hij vond het bijzonder vernederend dat de 'hazen' die zich in Engeland, Frankrijk en Holland hadden verscholen, nu kwamen onderzoeken of burgemeesters 'aan geen enkelen Duitsch de hand gedrukt hadden'⁸⁸. Arrondissementscommissarissen en hun Franse collega's beseften zelf ook dat het hoegenaamd niet evident was om concreet bloot te leggen wat, waarom en hoe iets was gebeurd. Het was niet alleen een delicate en complexe zaak om de houding van een burgemeester onder de bezetting na te gaan, de terughoudendheid van lokale notabelen en inwoners bemoeilijkte dit nog. Zeker in kleine en meer afgelegen dorpjes of gemeenten speelde dit nog meer dan elders. Net als verschillende van zijn collega's jammerde de arrondissementscommissaris van Bastenaken hier midden maart 1919 over in een brief aan gouverneur Emmanuel de Briey. In het dossier over de burgemeester van het Ardens dorpje Nadrin klaagde hij over hoe moeilijk het wel niet was om getuigenissen en verklaringen te verzamelen van inwoners. Die durfden volgens hem niet praten uit schrik voor 'représailles et (...) poursuites judiciaires'⁸⁹.

Informatie uit verschillende hoeken en kanalen

Wie initieerde nu onderzoeksdaden tegen verdachte burgemeesters? In het merendeel van de gevallen ging het initiatief uit van de lokale bevolking. Connolly merkte al op dat inwoners van het Noorden zich soms collectief organiseerden en gebruik maakten van petitie om het gedrag van lokale notabelen en burgemeesters aan te klagen bij de prefect, de bevoegde minister of zelf de president⁹⁰. Door meerdere handtekeningen te verzamelen zetten zij hun eis kracht bij en liepen zij minder risico op represailles. Een groep van 13 inwoners uit Avelin (niet ver van Rijsel) bijvoorbeeld, schreef begin december 1918 een aanklacht tegen verschillende lokale verkozenen⁹¹. Zij wilden de prefect duidelijk maken dat die samen met de bezetter de bevolking heel wat onrecht aangedaan hadden. De burgemeester reageerde zeer gepikeerd nadat de prefect bij hem informatie kwam inwinnen over de aantijgingen. Net als collega's elders legde hij de fout bij de

⁸⁷ ADN, 9R 1229, Dossier Beauvais en Cambrésis, brief van burgemeester Watrellez aan de prefect, 22/03/1919.

⁸⁸ Armand Dubois, *1914-1918, Lebbeke onder het Duitse schrikbewind, mijn dagboek...*, p. 142.

⁸⁹ PA-Luxemburg, Kabinetsarchief provinciegouverneur, Benoemingsdossiers, 144, Nadrin, brief van de arrondissementscommissaris van Bastenaken aan Gouverneur, 17/03/1919.

⁹⁰ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 79 e.v. en ook Philippe Nivet, "Les procès d'épuration...", p. 236.

⁹¹ ADN, M89/272 A, 1, 5, Avelin, brief aan de prefect, 14/12/1918.

briefschrijvers zelf, zij ('les paresseux, les gens peu recommandables') waren er enkel op uit om de orde te verstoren en het publiek op te ruïen tegen alles wat administratie is⁹². Ook in België groepeerden burgers zich om de houding van een burgemeester aan te klagen. In de Henegouwse grensgemeente Bernissart besloten enkele inwoners om een schrijven te richten aan de commandant van de Militaire Veiligheid ter plaatse⁹³. Zij laakten de houding van burgemeester Emile Tondeur, en in het bijzonder diens beslissing om een lijst van 25 inwoners aan de bezetter te bezorgen die voor hen moesten werken op de schietbaan daar niet ver vandaan. De burgemeester betwistte dit ten stelligste en argumenteerde dat hij die lijst niet had gegeven. De procureur des Konings van Doornik leek daarmee in te stemmen, hij zag inderdaad geen enkel bewijs dat de burgemeester die lijst daadwerkelijk zelf had overhandigd⁹⁴. Pas later bleek dat de gemeentesecretaris en een vertaler de bewuste lijst bezorgd hadden aan de Duitse Kommandant. Het rapport besloot dat de twee ambtenaren enkel op bevel van de Duitse bezetter hadden gehandeld, uit schrik voor sancties. Bovendien hadden zij niemand bewust individueel aangeduid. Het was volgens de provinciegouverneur aan de gemeenteraad zelf om te beslissen of de twee medewerkers moesten worden gesanctioneerd⁹⁵.

Uiteraard kwamen klachten en brieven niet steeds collectief tot stand, nog veel vaker gebeurde het dat inwoners individueel besloten om in de pen te kruipen. De onderliggende redenen liepen sterk uiteen. Zo benadrukte Connolly al eerder terecht het belang van geruchten voor het tot stand komen van klachten⁹⁶. Een belangrijk deel van de klachtenschrijvers hoopte, evident, door de hogere autoriteiten aan te schrijven een onderzoek geopend te zien naar het gedrag van de burgemeester⁹⁷. Om de geuite beschuldigingen kracht bij te zetten, gebeurde het zelfs dat inwoners van het Noorden foto's meestuurd van een burgemeester waarop die afgebeeld stond samen met Duitse soldaten⁹⁸. Die tactiek hanteerden ook enkele inwoners van het West-Vlaamse Ruddervoorde die een foto bezorgden van de burgemeester, Paul Van Outryve d'Ydewalle, waarop die poseerde samen met een Duitse kolonel op de trappen voor zijn kasteel⁹⁹. De bereidheid te poseren voor de foto leverde samen met de berichten over gezamenlijke jachtpartijen en maaltijden extra bewijs voor de stelling dat de burgemeester veel te dicht had gestaan bij de Duitse bezetter. Het oordeel luidde dat hij zo een gebrek

⁹² *Idem*, Brief burgemeester aan de Prefect, 23/12/1918.

⁹³ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingen van burgemeesters, Heer, dr. 1325, Brief van de 'Commandant de la Sureté Militaire attaché au Gouvernement Militaire du Hainaut' aan de minister van Binnenlandse Zaken, 19/06/1919.

⁹⁴ *Idem*, Rapport van de procureur des Konings aan de Gouverneur, 31/08/1920.

⁹⁵ *Idem*, Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de Gouverneur, 26/09/1921.

⁹⁶ Zie hiervoor zijn omstandige uiteenzetting: James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 82.

⁹⁷ ADN, M89/272 A, 1, 5, Avelin, Brief aan de prefect, 14/12/1918.

⁹⁸ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 86.

⁹⁹ PA-WL, Archief kabinet van de gouverneur/2001/7 (1911-1920), Ruddervoorde.

aan persoonlijke waardigheid had getoond¹⁰⁰. Sommige opstellers van klachten hoopten om herstel te bekomen voor een onrecht dat hun in hun ogen was aangedaan door de burgemeester. Vlakbij Douai in Auberchicourt bestookte een oudere man de prefect met verschillende klachtenbrieven over de burgemeester. In één daarvan verweet hij hem medeschuldig te zijn voor de dood van zijn zoon, een gedepoteerde arbeider die in Duitsland was overleden. De burgemeester zou niet willen bemiddelen hebben voor de jongeman bij de bezetter¹⁰¹. Nog andere auteurs wilden wraak of probeerden het gezag van een burgemeester te ondermijnen¹⁰².

Provinciegouverneurs, prefecten of aanverwante diensten hechtten groot belang aan de klachten die zij ontvingen over lokaal politiek personeel. Hoewel lang niet alle aantijgingen gegrond waren, onderzochten zij deze allemaal nauwgezet. Eind augustus 1919 richtte de minister van Binnenlandse Zaken hierover een schrijven aan de provinciegouverneurs. De ontvangen rapporten stonden het volgens hem niet altijd toe om volledige kennis te hebben van het feit of klachten al dan niet gefundeerd waren. Hij vroeg om steeds een proces-verbaal op te maken over de specifieke gebeurtenissen en verwijten. Daarbij gevoegd wilde hij ook de getuigenissen voor en tegen. Klachten onderzocht men in beide landen dan ook zo goed als allemaal, vaak tot onvrede van de betrokken actoren. Het verhoogde de werklust. Een onderzoek ter plaatse met getuigenissen nam veel tijd in beslag. Pas na een zoveelste klacht over het gemeentebestuur en de dd. burgemeester van het Noord-Franse Maulde raadde de prefect de sous prefect aan om anonieme klachten uit de gemeente niet langer te onderzoeken¹⁰³. Niet ver daarvandaan in West-Vlaanderen weerklonken gelijkaardige bemerkingen. De arrondissementscommissaris van Ieper vond het onbegrijpelijk dat aan elke klacht gevolg moest gegeven worden, zeker als ze anoniem waren¹⁰⁴.

Klachten, aantijgingen en informatie over de houding van de burgemeesters kwamen niet alleen rechtstreeks vanuit de bevolking. Een andere belangrijke bron van informatie waren de Belgische en Franse juridische instanties¹⁰⁵. Uit de samenwerking tussen deze diensten kwam het belang van de verschillende onderliggende logica's zeer duidelijk naar

¹⁰⁰ *Idem*, Brief van de Gouverneur aan de minister van Binnenlandse Zaken, 02/12/1919. Niet veel later drong men aan bij de burgemeester om zelf zijn ontslag aan te bieden.

¹⁰¹ ADN, M89/272 A, 1, 2, Auberchicourt, Briefwisseling tussen de sous prefect en de burgemeester, 17/03/1919.

¹⁰² ADN, 9R 1229, Dossier Maretz en RAA-PAL, Kabinetsarchief Provinciegouverneur, Benoemingsdossiers, nr. 59, Fontenoille, Brief van de arrondissementscommissaris aan de Gouverneur, 28/06/1920. Zie ook het voorbeeld van burgemeester Hyppolite Finot uit Longuyon (Meurthe-et-Moselle): Philippe Nivet, "Les procès d'épuration..." p. 237.

¹⁰³ ADN M89/272 F en G, 4, 6, Maulde, Brief van de prefect aan de sous-prefect, s.d.

¹⁰⁴ PAWVL, Archief Kabinet..., 1145 A, Dossier Wervik, brief van de arrondissementscommissaris aan de provinciegouverneur, s.d.

¹⁰⁵ PALI, Kabinet Gouverneur..., 25, dr. 128 Kortessem, brief van de Commandant van de Militaire Veiligheid aan de Minister van Binnenlandse Zaken, 26/06/1919.

voor. Het kwam immers voor dat er eerst een gerechtelijk onderzoek was geopend alvorens het ministerie van Binnenlandse Zaken of de provinciegouverneurs aan zet kwamen. Gezien het feit dat dergelijke gerechtelijke onderzoeken zaken veelal op een ‘non lieu’ uitdraaiden of zonder gevolg werden geklasseerd, brachten de gerechtelijke instanties de provinciegouverneur of het ministerie van Binnenlandse Zaken hiervan op de hoogte. Ook in het Noorden streefde Prefect Naudin ernaar op de hoogte gehouden te worden van eventuele gerechtelijke onderzoeken naar raadsleden of burgemeesters uit zijn departement. Midden mei 1919 schreef hij naar het militaire opperbevel in Rijsel dat hij op de hoogte wilde gesteld worden van alle burgemeesters, adjuncten en gemeenteraadsleden waar het militair gerecht informatie over verzamelde¹⁰⁶. Vooral voor sous-prefecten en arrondissementscommissarissen was de overdracht van dit soort dossiers een handige manier om snel aan veel informatie te geraken. Zij hadden immers lang niet dezelfde onderzoeksmogelijkheden als het gerecht. Getuigenissen waren niet onder ede waardoor zij veel meer afhingen van de goodwill van getuigen¹⁰⁷. Hogere functionarissen kregen zo de mogelijkheid om op basis van de aangebrachte feiten alsnog administratief te sanctioneren. Onder meer bij het onderzoek naar burgemeester Derly van Crèvecoeur-sur-l'Escaut (bij Cambrai) was dit het geval¹⁰⁸. Na een onderzoek ter plaatse over Derly's houding schreef het hoofd van de gerechtelijke politie, die de ondervragingen uitvoerde en de getuigenissen verzamelde, dat er de burgemeester niets ten laste kon worden gelegd voor ‘Intelligences avec l'ennemi’. Maar, zo ging hij verder, er kon wel een administratieve sanctie overwogen worden. De burgemeester had er namelijk alles aan gedaan om op een goed blaadje te staan bij de bezetter en zo zijn eigen familiale belangen veilig te stellen¹⁰⁹. Door die bemerking belandde het dossier op het bureau van de prefect, die na een extra onderzoek door de sous-prefect besloot om aan de zaak geen verder gevolg te geven.

In Frankrijk wachtte men niet per definitie de gerechtelijke uitspraak af. Daar kwam het voor dat de prefect een burgemeester sanctioneerde nog voor het gerecht uitspraak deed. Zo gebeurde het in het dorpje Saint-Souplet (nabij Cambrai) waar burgemeester Bricout geschorst werd uit zijn functie na zijn aanhouding en opsluiting in de gevangenis van Rijsel op beschuldiging van ‘intelligences avec l'ennemi’¹¹⁰. In België kwam dit niet voor. Pas wanneer het gerecht een uitspraak had gedaan, bezorgde men het dossier en het gevoerde onderzoek aan de bevoegde provinciegouverneur of minister van Binnenlandse zaken. Wel hielden de betrokken actoren elkaar in tussentijd op de hoogte. Op die manier

¹⁰⁶ ADN, M89/272 F en G, 4, Brief van Prefect aan de Generaal Commandant van het 1^e legerkorps in Rijsel, 16/05/1919; voor de gebeurtenissen en het onderzoek in Lomme, zie: Echo du Nord, 06/05/1918 en 01/04/1919.

¹⁰⁷ RAA-PAL, Kabinetsarchief Gouverneur, Benoemingsdossiers, 150, Brief van de arrondissementscommissaris aan de gouverneur, 15/10/1919.

¹⁰⁸ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 84-85-86.

¹⁰⁹ ADN, 9R 1193, Map 2, “Derly, maire de Crèvecoeur sur l'Escaut”.

¹¹⁰ ADN, Echo du Nord, 27/10/1919 en 05/11/1919.

konden de provinciegouverneur, de arrondissementscommissaris en de minister van Binnenlandse Zaken van zodra het onderzoek afgelopen was, beslissen om al dan niet nog administratief te sanctioneren. Na inzage te hebben gekregen in al de gepleegde onderzoeksdadens, beoordeelden zij of de burgemeester de waardigheid van zijn ambt geschonden had al dan niet.

België zuivert proactief, Frankrijk bestraft reactief

Het verschil in procedures tussen de beide landen kwam zeer duidelijk naar voor in de praktijk op het terrein. Opvallend was dat men in bevrijd België, veel meer dan in Noord-Frankrijk, proactief en systematisch de houding van zo goed als elke burgemeester natrok voor april 1921. Dat was zeer duidelijk een keuze van bovenaf. De organisatie van de zuivering gebeurde er formeler, de procedures waren duidelijker afgebakend en de samenwerking met het gerecht verliep er meer gesmeerd. Dit stond in schril contrast met de situatie in Noord-Frankrijk. De rol van prefecten en sous-prefecten kende veeleer een 'reactief' karakter. Er heerste bij hen een grotere terughoudendheid om zelf burgemeesters en lokale overheden te gaan controleren. In regeringskringen was daar geen vraag naar. Bovendien was de lokale bestuurlijke organisatie als gevolg van de oorlogscontext te sterk versnipperd. Systematische controles konden dit moeizame herstel nog ondergraven. Specifiek om die reden opende de prefect in het Noorden enkel zelf een administratief onderzoek wanneer klachten of informatie hem bereikten. Behoudens de onderzoeken gevraagd aan de prefect door het ministerie van Binnenlandse Zaken, viel vooral de afhankelijkheid van informatie uit juridische hoek op, en in het bijzonder het militaire gerecht. Vaker dan de prefect of de sous-prefecten zelf, stelde het militair gerecht de onderzoeksdadens naar de houding van een burgemeester. Het verloop van zo'n onderzoek was in Frankrijk een complex gegeven door de vele actoren die erbij betrokken waren. Het was niet altijd duidelijk af te leiden wie precies wie aanstuurde. Het waren voornamelijk politionele actoren verbonden aan het militaire gerecht die de belangrijkste inlichtingen verzamelden. Dat was nog tijdens de oorlog in Franse regeringskringen vooropgesteld¹¹¹. De militaire autoriteiten die Frankrijk bevrijdden konden rekenen op de hulp van de gendarmerie die haar functies terug opnam¹¹². Maar ook andere speciale politiediensten als de 'Brigades Mobiles' werden ingeschakeld. Al deze waren verbonden aan het Franse

¹¹¹ Philippe Nivet, "Les procès d'épuration...", p. 235 e.v.

¹¹² Zo werd een eerste onderzoek naar de burgemeester van Semeries, Joseph Auguste Ménard, uitgevoerd door iemand van de 'Mission militaire française, force spéciale de gendarmerie attachée à l'armée britannique'. (ADN, 9R 1197, dossier Semeries, Proces-verbaal, 16/11/1918).

Krijgsgerecht of de legerleiding die de Franse gebieden bevrijdden¹¹³. Doorheen 1919 was het voornamelijk de gerechtelijke politie, die op het terrein klachten over burgemeesters behandelden. Zij legden een grote activiteit aan de dag en gingen na of de burgemeesters die door inwoners werden beschuldigd, daadwerkelijk over de schreef waren gegaan. Alvorens de Krijgsraad besloot om al dan niet te vervolgen, voerden zij een soort van vooronderzoek. Aan het hoofd van de tweede mobiele brigade die in en rond het Rijzelse (Noorden, Pas-de-Calais en Somme) actief was, stond de ‘Commissaire Divisionnaire’¹¹⁴. Hij vormde de directe verbinding met het Franse militaire bevel in het Noorden. Terzelfdertijd was het ook hij die enerzijds in contact stond met ‘Le contrôleur général des services de recherches judiciaires’ in Parijs, de brug tussen het ministerie van Binnenlandse Zaken, de ‘Sûreté Général’ en het Franse Krijgsgerecht. Anderzijds bezorgde hij dossiers en informatie over burgemeesters of andere raadsleden aan de prefect of de sous-prefecten. Eens het dossier overgemaakt aan de prefect besloot die veelal om een bijkomstig administratief onderzoek in te stellen. Hiervoor rekende Naudin op zijn vertegenwoordigers in de arrondissementen en op de medewerking van onder meer de ‘Commissaires Spéciales’¹¹⁵.

In bevrijd België hielden het ministerie van Binnenlandse Zaken en de provinciegouverneurs de touwtjes strakker in handen. Zij gingen de situatie systematisch in elke gemeente na en openden een bijkomend onderzoek wanneer zij geruchten opvingen of informatie toegespeeld kregen. Belangrijk tegen die achtergrond was de eerder vermelde besluitwet uit Le Havre die komaf maakte met alle Duitse benoemingen. Dit hield in dat elke burgemeester die zijn benoeming aan de bezetter te danken had, vervallen zag. Na een onderzoek kon de centrale overheid in Brussel ze wel herbevestigen. Tussen 1914 en 1918 was het vrij vaak voorgekomen dat de bezetter een andere burgemeester benoemde, dit als gevolg van ziekte, overlijden, gevangenschap of de deportatie van een titularis. Het aanvaarden van zo’n benoeming uit handen van de bezettingsmacht ervoer men tijdens en na de oorlog niet per definitie als problematisch¹¹⁶.

¹¹³ Een belangrijke rol speelde het ‘Bureau de Centralisation des Renseignements’. Binnen het Franse krijgsgerecht bepaalde die mee welke politionele actor welk onderzoek uitvoerde.

¹¹⁴ Er waren in 1911 in totaal 15 divisies over heel Frankrijk, de regio Rijzel was daar één van. Zij noemde de 2e divisie. Samen met de Brigades Mobiles was er ook ‘Le controle général des services de recherches judiciaires’. Zij stonden boven de brigades mobiles en functioneerden vanuit Parijs. Zie: Laurent Lopez, “Les gendarmes et la création des brigades du Tigre à la Belle Epoque”, in *Criminocorpus. Revue Hypermedia. Histoire de la Justice, des crimes et des peines*, (online publicatie).

¹¹⁵ De Commissaire Spéciale kan het best gezien worden als een soort van ‘prefectorale politie’. Zij genoten een minder goede reputatie als de Brigade Mobile en konden in opdracht van de prefect een administratief onderzoek uitvoeren. Zie: Jean-Marc Berlière en Marie Vogel, “Aux origines de la police politique républicaine”, *Criminocorpus. Revue Hypermedia. Histoire de la Justice, des crimes et des peines*, (online publicatie).

¹¹⁶ Wat niet wil zeggen dat het niet tot hevige discussies kon leiden. In Frankrijk gebeurde het volgens Philippe Nivet wel dat er Duitsgezinde burgemeesters benoemd werden. Hij behandelt deze in zijn stuk over politieke collaboratie. Zie: Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 295-298.

Dit kwam omdat de Duitse bevelhebbers in het merendeel van de gevallen de gemeenterechtelijke procedures volgden of eerst advies inwonen bij de gemeenteraden alvorens zij iemand aanduiden. Veruit het meest voorkomend was dat een burgemeester tijdens of onmiddellijk na de oorlog was overleden. Samen met hun overlijden verdween voor het ministerie in Brussel de discussie over hun gedrag tijdens de oorlog. Wel ging men de houding na van diens opvolger tijdens de bezetting. Gezien de hoge leeftijd van heel wat burgemeesters aan de vooravond van de oorlog en het feit dat hun mandaat door een Duitse verordening was verlengd tijdens de oorlogsjaren, werd het ministerie vaak geconfronteerd met zo'n situatie. In totaal overleden er doorheen de oorlogsjaren en voor april 1921 naar schatting 401 burgemeesters in België. Wanneer dat gebeurde, ging de provinciegouverneur telkens na wie de overleden burgemeester had opgevolgd tijdens de bezetting, onder welke omstandigheden dat was gebeurd en of die officieel per KB herbenoemd kon worden na de oorlog. De Limburgse provinciegouverneur bijvoorbeeld, zag zich gedwongen om na november 1918 in zo'n 45 gemeenten benoemingen te controleren die waren gebeurd als gevolg van een overlijden van de titularis. Eén van die overleden burgemeesters was A. Hésius van het dorpje Kleine-Brogel. Op 11 mei 1916 kondigde de bezetter in het Verordnungsblatt aan dat: 'Der Herr Generalgouverneur hat mit Erlasse vom 6 Mai 1916 den Bürgermeister der Gemeinde Kleine-Brogel, Adrias Hésius aus dem Amt entlassen und zu seinem Nachfolger den ersten Schöffen Josef Voets ernannt'¹¹⁷. Dit was een logische keuze, gezien Jozef Voets de eerste schepen was. Op zijn houding was klaarblijkelijk niet veel aan te merken, want in 1919 zag hij zijn benoeming officieel bekrachtigd per KB. De continuïteit was er gegarandeerd.

Het benoemen van een opvolger verliep niet overal zo vlekkeloos. Daarvan getuigt het dossier over de Tongerse gemeente Rosmeer. Daar was burgemeester Henri Nelissen bij het begin van de oorlog zeer ziek geworden en nog voor november 1918 overleden. Omdat geen enkele van de schepenen toentertijd zijn functie wilde opnemen, benoemde de Duitse bezetter raadslid Mathijs Boelens¹¹⁸. Zijn houding bleef niet onbesproken na de oorlog. Bij de gouverneur opende men een dossier nadat een klacht was overgemaakt, maar de arrondissementscommissaris benadrukte al gauw dat die niet terecht was. Uiteindelijk kwam men in de schoot van de gemeenteraad tot een oplossing. Die schoof schepen Herman Pauly naar voor als kandidaat-burgemeester. Het gedrag tijdens de oorlog vormde bij benoemingen zonder twijfel de belangrijkste graadmeter, maar ook de politieke kleur verloor men niet uit het oog. Zo bleef het net als voor de oorlog bijzonder moeilijk om socialistische raadsleden en schepenen tot tijdelijk burgemeester te benoemen. Maar ook wanneer de bestuurlijke-administratieve kwaliteiten ontbraken, gingen gouverneurs dwarsliggen. Zo weigerde Brabants provinciegouverneur Béco om de dd.

¹¹⁷ PA-Limburg, Archief Kabinet gouverneur, nr. 178, Kleine Brogel, Uittreksel Gesetz und verordnungsblatt, 11/05/1916.

¹¹⁸ *Idem*, nr. 20, Rosmeer, brief van de AC aan de gouverneur, 23/04/1919.

burgemeester van Couturu-Saint-Germain, Victor Courbet, te bevestigen. Tijdens de oorlog had die laatste de functies van de overleden burgemeester Pierre Deleau waargenomen. De provinciegouverneur zag in hem evenwel niet de geschikte kandidaat om na de bevrijding mee vorm te geven aan het lokale bestuurlijke herstel. Onomwonden schreef hij over Courbet: 'absolument incapable d'exercer correctement ce mandat, il ne jouit d'aucune autorité, de plus il a gravement manqué aux devoirs de sa charge'¹¹⁹.

Gelijkaardige systematische controles als bij een overlijden, voerde men in bevrijd België ook uit wanneer een burgemeester zelf besloot om vroegtijdig zijn ontslag in te dienen voor de lokale verkiezingen. In totaal deden iets meer dan 300 burgemeesters dit¹²⁰. Vooraleer het ministerie van Binnenlandse Zaken dit aanvaardde, ging men na of het gedrag van de burgemeester in kwestie tijdens de oorlog niet problematisch was geweest. Indien dit het geval was, opende men een onderzoek naar zowel de houding van de burgemeester die zijn ontslag indiende als van zijn opvolger. De redenen waarom een burgemeester zelf zijn ontslag aanbood, divergeerden. En ook het ministerie voelde niet altijd de nood om de exacte motivatie weer te geven. Eens een burgemeester bereid was om zijn ontslag aan te bieden, stelde er zich geen probleem meer voor het hoger bestuur. Het was vooral een makkelijke manier om van een bepaalde burgemeester af te raken die om uiteenlopende redenen ongewenst was of elke vorm van legitimiteit was verloren. Die laatste bood het een elegante uitweg want zij bleven zo buiten schot. Onder het mom van ziekte, vermoeidheid, verhuizing of ouderdom konden burgemeesters op een waardige manier zelf het ontslag indienen. Zeer vaak was dat de exacte reden. Maar afhankelijk van het geval lag er soms een officieuze en meer onderliggende motivatie aan de basis van een vroegtijdig ontslag. Niet zelden was dat omwille van postverlating. Dat bewijzen de West-Vlaamse voorbeelden van Outrijve en Assebroek. Eind januari 1919 schreef de provinciegouverneur in een rapport over de burgemeester van Outryve dat 'Il est évident que ce magistrat communal a commis une faute et ne restant pas à son poste mais la faute ne me paraît pas suffisamment grave pour justifier une révocation ou une suspension: un blâme, s'il était prévu par les dispositions légales, serait mieux proportionné à la gravité du fait reproché'¹²¹. Die laatste had in september 1914 zijn post verlaten en was pas vier jaar later in november 1918 teruggekeerd naar de gemeente, iets wat de bevolking hem niet in dank afnam. Een vroegtijdig ontslag zou verdere problemen evenwel vermijden. De arrondissementscommissaris toetste de situatie af en maakte duidelijk in een rapport dat burgemeester Buysens bereid was om zich terug te trekken. De officiële motivering stelde

¹¹⁹ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossier, Couturu-Saint-Germain, nr. 1223, rapport van de Provinciegouverneur, 1921.

¹²⁰ Schatting gebaseerd op onderzoek o.b.v. de informatie in de benoemingsdossiers en de gepubliceerde namen van burgemeesters in het BS.

¹²¹ PAWVL, Archief Kabinet..., 2001/6, C-125-F3, nr. 2061. Outrijve. Rapport van de arrondissementscommissaris, 31/11/1920.

dat er niets kon ingebracht worden tegen de beslissing van de burgemeester die ingegeven was door ‘des motifs de santé’. Sterk gelijkaardig was de situatie in het Brugse Assebroek waar ook burgemeester Ferdinand De Smet in mei 1919 zelf zijn ontslag aanbood¹²². De Smet was eind september 1914, voor de Duitse aankomst, naar Nederland getrokken. Ook hier besloot de arrondissementscommissaris dat zijn ontslag aanvaard kon worden, want zijn ‘leeftijd en gezondheid’ stonden het niet langer toe dat hij zich actief inliet met de belangen van de gemeente¹²³. Naast postverlating volgde men ook om diverse andere redenen een gelijkaardig procedé. De casussen Kortrijk-Dutsel en Court-Saint-Etienne bijvoorbeeld, maken duidelijk dat ook hevige conflicten binnen de gemeenteraad of met het Nationaal comiteit hier aan de basis van konden liggen¹²⁴.

Het vroegtijdige overlijden of ontslag indienen van een burgemeester kwam logischerwijs ook in Noord-Frankrijk voor. Hier vormde het nauwelijks een directe aanleiding voor een onderzoek naar de houding van een burgemeester. Opnieuw klonk het adagium dat wanneer er geen expliciete klachten binnen kwamen, er geen onderzoek nodig was. Exacte cijfers over het aantal dat kwam te overlijden of zelf eerder zijn ontslag aanbood, ontbreken door een gebrek aan serieel bronnenmateriaal. Toch lijkt dit net als in België allerm minst een marginaal fenomeen te zijn geweest. Ook de motivaties voor burgemeesters om zich vroegtijdig terug te trekken, verschilden niet wezenlijk. Zo diende de oude burgemeester van Baives, in Frans Henegouwen, onmiddellijk na de bevrijding zijn ontslag in. Hij gaf aan te lijden aan geheugenverlies en fel verzwakt te zijn als gevolg van de oorlogscontext en zijn verblijf in Duitsland¹²⁵. Gelijkaardige motieven brachten ook de Rijksse burgemeester Charles Delesalle ertoe om zijn ontslag na de bevrijding voor te leggen aan de prefect. Eind januari 1919 schreef Delesalle dat zijn gezondheid hem echt niet langer toestond om nog burgemeester te zijn¹²⁶. Of de vele naoorlogse verwijten aan zijn adres een rol speelden in die beslissing is niet duidelijk. De Noord-Franse historicus Robert Vandenbussche legde alvast geen direct verband tussen beide. Wel merkte hij op dat: ‘Charles Delesalle et l’équipe municipale sont au centre de polémique sérieuses. On dénonce une conduite timorée, louvoyante’¹²⁷. Het gebeurde zeker ook dat burgemeesters omwille van hun houding tijdens de bezetting besloten om zich nog voor de verkiezingen terug te trekken. In Ostricourt (Rijsel) besloot de dd. burgemeester om zijn ontslag in te zenden. Uit zijn schrijven bleek duidelijk dat hij het beu was. Na vier jaar lang jaren van

¹²² *Idem*, nr. 87, Assebroek, Brief van de arrondissementscommissaris aan de gouverneur, 31/03/1919.

¹²³ Valentin De Grande, *Assebroek 1914-1918...*, p. 40.

¹²⁴ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers burgemeesters, nr. 876, Kortrijk Dutsel, Rapport van de Gouverneur, 1921 en ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers burgemeesters, nr. 1222, Court-Saint-Etienne, Rapport van de Gouverneur, 1921.

¹²⁵ ADN, M89/272 A, 1, 8, Baives, Brief van de burgemeester aan de prefect, s.d. (1919).

¹²⁶ ADN, M89/272 F en G, 4, Brief van Charles Delesalle aan prefect Naudin, 31/01/1919 en Robert Vandenbussche, “Lille et la guerre (1914-1918)...”, p. 235.

¹²⁷ Robert Vandenbussche, “Lille et la guerre...”, p. 203.

problemen met de bezetter en de discussies met de lokale bevolking, bleef beterschap na de bevrijding uit: ‘Mais maintenant que la situation a changé; écéuré des attaques malveillants et calculées dirigées contre moi, fatigue, par un surmenage de cinq ans et qui a causé le délabrement de ma santé,-; je crois le moment venu de résigner mes fonctions et de passer à d’autres, une charge qui me pèse trop lourdement’¹²⁸. Niet alleen onvrede als gevolg van de vele discussies brachten hen ertoe om zich terug te trekken. Net als in België gebeurde het dat een breuk tussen de raad en de burgemeesters aan de basis lag. Onder meer in Cantin en Cattenières distantieerden raadsleden zich openlijk van het gedrag van de burgemeester onder de bezetting¹²⁹. Te Cantin, niet ver van Douai, dwong een groep raadsleden burgemeester Hector Coquelet tot vroegtijdig ontslag. Zij stemden een motie waarin zij verzet aantekenden tegen de onverschillige houding van de burgemeester ten aanzien van de inwoners. Ze verweten hem dat hij zijn post verlaten had tijdens de invasie en zich vervolgens volledig onttrokken had aan het dagelijkse bestuur in de gemeente. Van de prefect eisten ze dat hij de nodige maatregelen nam om de burgemeester vervangen te zien worden¹³⁰. Uiteindelijk hield Coquelet de eer aan zichzelf.

‘La crise des municipalités’: (her-) opleving van het aantal klachten in het aanschijn van de eerste lokale verkiezing

Dergelijke dossiers over het vroegtijdige ontslag van verschillende burgemeesters in het Noorden kunnen niet los gezien worden van wat de sous-prefect van Valenciennes begin augustus 1919 in één van zijn rapporten benoemde als ‘la crise des municipalités’¹³¹. Met die term vatte hij de wijdverspreide onvrede samen die er vanaf begin 1919 heerste in het Noorden ten aanzien van de burgemeesters, lokale verkozenen en de organen die voorzagen in de voedselvoorziening (CANF). Die bestuurscrisis op het lokale niveau kende drie oorzaken die sterk onderling verbonden waren. Eerst en vooral was er de moeizame bevoorrading die nog maandenlang voor problemen bleef zorgen. Zoals al vermeld zorgde die ervoor dat de onvrede van tijdens de laatste twee bezettingsjaren nooit écht weg ging. Het tegendeel gebeurde zelfs, ze zwol nog aan. Al op 2 januari 1919 schreef de sous-prefect van Avesnes in een rapport dat verschillende gemeenteraden dreigden met collectief ontslag indien de bevoorrading niet snel zou verbeteren: ‘Les populations se plaignent et murmurent, les municipalités menacent de démissionner en bloc’¹³². In die optiek lijkt het dat de lokale overheden mee het gelag betaalden voor de teleurstelling die

¹²⁸ ADN, M89/272 H en I, 5, 6, Ostricourt, Brief van de dd. burgemeester aan de prefect, 11/07/1919.

¹²⁹ ADN, M89/272 B, 2, 6, Brief aan de sous-prefect, 17/07/1919.

¹³⁰ ADN, M89/272 B, 2, 4, Brief aan de prefect, 23/04/1919.

¹³¹ ADN, M149/5, Rapport van de sous-prefect van Valenciennes, 01/08/1919.

¹³² *Idem*, Rapport van de sous-prefect van Avesnes, 02/01/1919.

er leefde onder de bevrijde bevolking omdat die zich in de steek gelaten voelde door Parijs. De tweede en misschien wel belangrijkste oorzaak voor de vele discussies en moeilijke werking benadrukte Vandenbussche al eerder, de nakende lokale verkiezingen¹³³. Die periode viel ongeveer samen met de terugkeer van heel wat oud-strijders in de loop van 1919. Die mix zorgde ervoor dat beslissingen van lokale mandatarissen, genomen tijdens de oorlog, nu opnieuw op heel wat plaatsen werden gecontesteerd¹³⁴. Vanuit de regio Valenciennes schreef de sous-prefect omstreeks mei 1919 dat de klachten over burgemeesters en CANF-medewerkers de pan uit swingden. Dat hij daarom niet per se begrip opbracht voor hun moeilijke positie, bleek duidelijk op het einde van zijn rapport: ‘Quelques maires seront exécutés... et ce sera justice’¹³⁵. In het bijzonder de stadsbesturen van Valenciennes en Denain kregen het volgens hem hard te verduren. Enkele maanden later maakte hij zelfs gewag van ‘comités des poilus’ die zich als ‘Comités du Salut Public’ profileerden en vanuit die hoedanigheid burgemeester Tauchon bekritiseerden¹³⁶.

Zo’n algehele naoorlogse onvrede over burgemeesters en lokale overheden beperkte zich zeker niet tot Noord-Frankrijk. Ook in bevrijd België waren gelijkaardige opvattingen te horen. De Gentse arrondissementscommissaris zag er zelfs de belangrijkste reden in waarom de burgemeester van Zeveren er niet in slaagde om zijn meerderheid te behouden na de verkiezingen in april 1921: ‘Ce mécontentement général qui existe dans les communes contre tous ceux ont en à s’occuper durant la guerre de l’administration et s’est manifesté avec plus ou moins d’intensité partout’¹³⁷. Wel weerklonken zulke opvattingen minder luid en waren ze minder algemeen verspreid dan in Noord-Frankrijk. Bovendien zwakte het aantal klachten en beschuldigingen af vanaf de tweede helft van 1919, iets wat in Noord-Frankrijk veel minder het geval was. Het succes van de nationale Bevoorradingdienst lijkt daar de belangrijkste verklaring voor. De onvrede over de bevoorrading nam in België sneller af. Toch gaf ook in België de electorale context aanleiding tot een resem nieuwe klachten eind 1920, midden 1921. De daarbij behorende discussies, disputen en ruzies leidden ertoe dat men bij de bevoegde instanties andere kandidaten, al dan niet terecht, probeerde zwart te maken. De klachtenbrieven over Gofdried Medaer, burgemeester van het Limburgse Stokkem getuigen daarvan¹³⁸. Twee maanden na de lokale verkiezingen, schreef een inwoner van de gemeente dat Medaer werklozen had verplicht mee te helpen aan het vervaardigen van de elektrische draad die liep tussen Nederland en bezet België. Voorts betichtte de briefschrijver Medaer ook van

¹³³ Robert Vandenbussche, “Lille et la guerre...”, p. 203 en 235 en Philippe Nivet, “Les procès d’épuration...”, p. 236.

¹³⁴ ADN, M149/5, Rapport van de sous-prefect van Avesnes, 01/06/1919.

¹³⁵ *Idem*, Rapport van de sous-prefect van Valenciennes, 01/05/1919.

¹³⁶ *Idem*, Rapport van de sous-prefect van Valenciennes, 01/08/1919.

¹³⁷ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 625, Zeveren, Rapport van de arrondissementscommissaris, 1921.

¹³⁸ PA-Limburg, Kabinetsarchief, Burgemeesters, Stokkem, 11, 53, Brief aan de provinciegouverneur, 8/6/1921.

machtsmisbruik en onregelmatige opeisingen. Na onderzoek bleek al snel dat de klachten niet terecht waren, de gouverneur klasseerde de zaak zonder gevolg.

5. Resultaten

Welke omvang nam de naoorlogse bestraffing van burgemeesters nu aan? Hoeveel burgemeesters sanctioneerde men effectief en welk straffen vielen hun te beurt? Hoe verhield dit aantal zich tot de hoeveelheid klachten die er te horen waren of onderzocht werden? En wat nam men de burgemeesters nu allemaal exact kwalijk? Van groot belang is dat de administratieve tuchtmaatregelen die men uitsprak uit meer dan alleen het ontslag bestonden. Naargelang de feiten beschikten de hogere autoriteiten over meerdere sanctiemogelijkheden, de ene al formeler dan de andere. Die bemerking gold in de eerste plaats voor bevrijd België. Want zoals Connolly al eerder bemerkte, was de finaliteit van een onderzoek in Noord-Frankrijk niet steeds te achterhalen¹³⁹. Hoeveel onderzoeken tot alternatieve sancties hebben geleid, is niet duidelijk af te bakenen. Schattingen voor de Belgische casus tonen aan dat ongeveer 1 op 10 burgemeesters na de oorlog ‘gecontroleerd’ werd. Voor de Noord-Franse casus zijn een 40-tal dossiers bewaard over burgemeesters die men controleerde na klachten¹⁴⁰. Deze aantallen zijn geenszins exhaustief, er zijn namelijk aanwijzingen dat het reële aantal vermoedelijk hoger lag¹⁴¹. Zeker in België trok men per slot van rekening in theorie de houding van alle burgemeesters na¹⁴². Het onderscheid tussen een routinecontrole en een onderzoek als gevolg van een klacht was niet altijd even duidelijk. Bovendien waren heel wat dossiers het gevolg van ongegronde verdachtmakingen. Als dusdanig vertellen ze vaak meer over de lokale politieke verhoudingen na de oorlog dan over de positie van een burgemeester onder de bezetting.

¹³⁹ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 92-93.

¹⁴⁰ Dat zijn er meer dan James Connolly becijferde. Hij schatte het aantal onderzoeken na klachten over het gedrag van burgemeesters en ander gemeentepersoneel in het Noorderdepartement op ongeveer 30. Connolly maakte in zijn telling geen onderscheid tussen burgemeesters of ander lokale verkozenen. Bovendien maakte hij enkel gebruik van de dossiers die bewaard zijn in de ‘9R’ oorlogsserie in de ADN. Onderzoekdossiers, klachten én sancties kwamen ook veelvuldig voor in andere bronnenreeksen, zoals het politiek archief in de Série M en de dossiers van gerechtelijke politie (Mobiële Brigade). Eigen onderzoeksresultaten vonden ongeveer 43 klachten en gevallen terug, specifiek voor burgemeesters alleen.

¹⁴¹ Zo is de kans zeer reëel dat er in de niet geïnventariseerde en slechts gedeeltelijk toegankelijke archieven van de Brigade Mobiles nog andere dossiers terug te vinden zijn.

¹⁴² Bovendien was het zo dat de functie van de burgemeester soms door verschillende personen werd uitgevoerd tijdens de bezetting. Dit maakt dat in sommige gemeenten verschillende onderzoeken voorkwamen.

Het ontslag

De belangrijkste en meest ingrijpende administratieve sanctie was zonder meer het ontslag op staande voet. In de beide landen was dit een middel om de meest gecompromitteerde burgemeesters zonder pardon aan de kant te schuiven. 27 burgemeesters viel dit in naorlogs België te beurt tussen november 1918 en april 1921¹⁴³. Dit kwam heel wat minder voor in het Noorden waar men voor eind november 1919 slechts één dienstdoende burgemeester stante pede ontsloeg. Die eer viel te beurt aan de dd. burgemeester van Noyelles-sur-Selles (Valenciennes). Espagne stond aan het hoofd van de ‘Commission spéciale’ die de gemeente door de oorlog had geloodst¹⁴⁴. Ironisch genoeg trad de prefect op tegen Espagne omwille van persoonlijke verrijking en favoritisme na de bevrijding. Dit kwam aan het licht nadat een delegatie van inwoners op het bureel van de sous-prefect was komen klagen over hoe de oogsten, achtergelaten door de bezetter, verkocht werden¹⁴⁵. Espagne zou voornamelijk zijn eigen belangen en die van zijn vrienden behartigd hebben. De burgemeester zelf zette de klachten tijdens het onderzoek weg als onterecht. Dit staaft hij met getuigenissenverklaringen en verschillende documenten. Pas na een grondiger onderzoek van de tegengestelde verklaringen door de politie besloot die laatste dat Espagne valse getuigenverklaringen had opgesteld en de prefectuur had proberen te misleiden. Om die reden stelde de prefect aan de minister van Binnenlandse Zaken voor om hem onmiddellijk te ontslaan¹⁴⁶.

Een blik op de redenen voor ontslag in België maakt duidelijk dat de bevoegde autoriteiten extra gevoelig waren voor enkele specifieke thema’s. Bijzonder opvallend was dat men steevast benadrukte dat de respectieve burgemeesters de waardigheid van hun ambt hadden geschonden. Dit kon op verschillende manieren gebeuren. Het publiekelijk tonen van sympathieën voor het activisme was daar ongetwijfeld één van. Drie van de burgemeesters die men op staande voet ontsloeg, stonden geboekstaafd als activist. Het ging hier om de drie eerder vermelde burgemeesters die openlijk sympathiseerden of zelfs samengewerkt hadden met de Vlaams-nationalistische collaborateurs. Het ministerie redeneerde dat zij met hulp van de Duitse bezetter een einde hadden willen maken aan de eenheid van België. Lidmaatschap van activistische organisaties en uitingen van activistische sympathieën bleken volgens de officiële motiveringen voldoende voor ontslag. De Ruyter en Verstraeten uit Sint-Joris-Winge en Sinaai wachtten de confrontatie met de

¹⁴³ Brabant: Sint-Joris-Winge, Strijtem, Liedekerke, Elingen; Antwerpen: Duffel, Bonheiden; Oost-Vlaanderen: Nieuwenhove, Sinaai, Balegem; Luik: Hermée, Ayeneux, Tourinnes La Chaussée, Attenhoven, Acosse, ; Henegouwen: Thirimont, Manage, Leernes, Rosée; Limburg: Neerhaeren, Opgrimbie; Luxemburg: Bellefontaine, Moiricy, Maissin, Nolleveau, Framont, Namen: Franière en Flawinne.

¹⁴⁴ ADN, M89/272 H en I, 5, Brief van de sous-prefect aan de prefect, 05/02/1919.

¹⁴⁵ *Idem*, Brief van de sous-prefect aan de prefect, 11/06/1919.

¹⁴⁶ *Idem*, Brief van de Prefect aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, 15/07/1919.

Belgische autoriteiten niet af en kozen voor de vlucht naar het buitenland. Beide ontsloegen uit hun functies per KB¹⁴⁷. In het Belgische staatsblad stond te lezen dat De Ruyter ‘Zich ingelaten heeft met activisme en dat hij zich aangesloten heeft bij de kuiperijen van degenen die getracht hebben tezamen met de Duitse overheid de nationale eenheid te verbreken’. Zijn vertrek naar het buitenland en vlucht voor de vervolging stond voor het ministerie gelijk aan een bekentenis van schuld. Zijn bestraffing kreeg ook een strafrechtelijk gevolg. Als lid van de Tweede Raad van Vlaanderen werd hij bij verstek op 19 juni 1920 veroordeeld tot twintig jaar hechtenis, afzetting, levenslange ontzetting en een fikse geldboete¹⁴⁸. Na zijn terugkeer naar België verscheen hij alsnog voor het Hof van Assisen en werd hij op 7 juli 1921 opnieuw veroordeeld¹⁴⁹. Het verdict luidde dit keer drie jaar gevangenis, tien jaar ontzetting, afzetting en opnieuw een geldboete¹⁵⁰. Duffels burgemeester Verberck bleef wel in het land¹⁵¹. Hij was de enige activistische burgemeester die onmiddellijk na de bevrijding de confrontatie aanging met de Belgische autoriteiten. In december 1918 verscheen hij voor de Antwerpse gouverneur. Daar kreeg hij te horen dat de lokale afdeling van het NCHV tegen hem had getuigd. Die benadrukte dat Verberck zijn medewerking had verleend aan initiatieven als Volksopbeuring en Soldatentrost. Andere beschuldigingen waren het feit dat hij openlijk had gedweept met activisten, Duffelaars had aangemoedigd om voor de bezetter te gaan werken en vluchtelingen niet goed had opgevangen. Tot slot hechtte men in de officiële bekendmaking ook veel belang aan het feit dat hij had geprobeerd om de verantwoordelijkheid in de schoenen van anderen te schuiven. Verberck pikte de beschuldigingen niet en ging in het verweer. Dat er bij een huiszoeking niets was gevonden dat zijn sympathie voor het activisme bevestigde, leverde volgens hem het bewijs van zijn onschuld. Al de beschuldigingen veegde hij onder de mat, ook dat hij in een lokaal café openlijk zou getwijfeld hebben aan het Koningschap in België. Nooit had hij de woorden uitgesproken dat het land beter zou af zijn met een republiek. Ondanks zijn strijdvaardigheid zette men hen op non-actief. Jozef Janssens verving hem. Op 7 maart viel het doek en kreeg Verberck definitief het ontslag¹⁵².

Een andere motivatie was verklikking. Zes burgemeesters werden hiervoor ontslagen, vaak in combinatie met verregaande samenwerking met de bezetter of uitingen van

¹⁴⁷ Eugene De Ruyter: KB van 20/01/1919 (BS 27-28/01/1919) en Jozef Verstraeten: KB van 28/03/1919 (BS 06/04/1919).

¹⁴⁸ Jos Monballyu, *Inventaris van het Archief van het Hof van Assisen van Brabant: strafdossiers tegen incivieken van de Eerste Wereldoorlog 1919-1926*, Brussel, 2013, p. 26.

¹⁴⁹ ARA 2, Hof van Assisen van Brabant: strafdossiers tegen incivieken van de Eerste Wereldoorlog, nr. 33, 2, Frans (Eugene) De Ruyter, 1921.

¹⁵⁰ *De Standaard* 05/07/1921 en 06/07/1921.

¹⁵¹ Voor al de informatie over de naoorlogse sanctie tegen Verberck put ik uit: RABW-PAA, Burgemeesters..., 1034-1035.

¹⁵² KB 27/02/1919 (BS 07/03/1919).

Duitsgezindheid. De casus van Theodore Dubois, burgemeester van de Limburgse gemeente Neerharen, is illustratief. Hij signaleerde niet alleen verschillende landbouwers aan de bezetter wanneer die te laat gehoor gaven aan opeisingen, maar hij leverde zelf ook hand en spandiensten voor de bezetter, zoals het vervoeren van hout bij opeisingen. Bovendien spoorde hij zijn burgers aan om hetzelfde te doen¹⁵³. Volgens het ministerie van Binnenlandse Zaken en de Militaire Veiligheid had hij hiermee dus niet enkel zijn eigen onderdanen verklikt, maar ook zichzelf persoonlijk verrijkt¹⁵⁴. Nadat Dubois voor deze feiten al een maand in de gevangenis was opgesloten, concludeerde de arrondissementscommissaris dat er niet aan te twifelen viel: ‘M. Dubois (...) s’est compromis au plus haut point (...) sa situation de chef d’administration communale est devenue impossible’¹⁵⁵.

Ook de onvrede over de dalende levenskwaliteit en de moeizame bevoorrading tijdens de bezetting leefde door na de bevrijding. Van burgemeesters en lokale besturen werd verwacht dat zij alles in het werk stelden om de lokale bevolking te voorzien van levensmiddelen. Wanneer zij van de oorlogsomstandigheden hadden geprofiteerd om zich persoonlijk te verrijken, leidde dit tot controverse. De casus van de Bonheidense burgemeester Philippe-Alphonse Gillemot (Antwerpen) was daar een goed voorbeeld van¹⁵⁶. Hij had tijdens de oorlog een gemeentemagazijn geopend, wat in werkelijkheid neerkwam op een privéonderneming. Problematisch vond men vooral dat hij het alleenrecht opeiste om via die winkel goederen bestemd voor de bevolking, te verkopen. Hij zou hiervan misbruik gemaakt hebben om op die manier producten aan woekerprijzen te verkopen met behulp van ‘gewetenlooze handeldrijvers’. Op de koop toe was zijn omgang met de Duitsers te hartelijk, wat een verkeerd signaal gaf naar de bevolking. Dit alles leidde tot de conclusie dat hij niet langer ‘waardig’ het ambt van burgemeester kon uitoefenen¹⁵⁷. Ook de burgemeester van Franière (Namen) werd belangenvermenging verweten. François Philippot had het volgens de officiële motivering niet kunnen laten zijn beroepsbelangen van hotelhouder boven de waardigheid van zijn ambt te stellen¹⁵⁸. Als burgemeester en hotelier verleende hij, tegen betaling, onderdak aan de Duitse bezetter. Zijn eigen financiële belangen vooropstellend, benadeelde hij zo de andere hotelhouders in de gemeente. Bovendien had hij levensmiddelen aan de voorbijtrekkende Duitse troepen geleverd. Soortgelijke aantijgingen werden ook

¹⁵³ KB 20/09/1919 (BS 27/09/1919).

¹⁵⁴ PALI, Kabinet van de Gouverneur..., 26, 135, Neerharen, Brief van de Minister van Binnenlandse Zaken aan de Gouverneur, 21/06/1919.

¹⁵⁵ *Idem*, Brief van de Arrondissementscommissaris aan de Gouverneur, 18/7/1919.

¹⁵⁶ KB 17/11/1919 (BS 27/11/1919). Een ander belangrijk bezwarend element volgens de motivatie in het BS was dat hij bij het begin van de oorlog het gemeentebestuur niet had opgenomen, bovendien zou hij daarna alleen over de gemeente geheerst hebben zonder de gemeenteraad te consulteren.

¹⁵⁷ RABW-PAA, Burgemeesters..., nr. 595-596-597.

¹⁵⁸ KB 17/04/1920 (BS 22/04/1920).

geformuleerd aan het adres van Adolf Baele, de burgemeester van het Oost-Vlaamse Balegem. Daarom voerde het Gentse parket een onderzoek naar zijn betrokkenheid bij woekerhandel. Hieruit bleek dat hij een klein deel van de sommen betaald door de Duitse bezetter voor de verschillende opeisingen van voedsel, voor zichzelf gehouden had. Daarenboven zou hij cichorei hebben verkocht aan hogere prijzen dan eerst vooropgesteld. De rechtbank sprak hem vrij, maar toch stelde de gouverneur, nadat het dagelijks bestuur van de gemeente onmogelijk was geworden, om zelf ontslag te nemen. Indien hij dit weigerde zou hij ontslagen worden¹⁵⁹. Een burgemeester die zich zo gedragen had miste het prestige en de autoriteit voor zijn functie, zo luidde de redenering. De onderzoeksrechter deelde die visie: 'Les faits qui sont délictueux sont pour la plus part amnistiables. Mais il me semble nécessaire et urgent d'agir administrativement contre Baele et Walez (secrétaire communal) qui ont manqué d'honnêteté et de dignité dans leurs fonctions'¹⁶⁰. Baele hield voet bij stuk en weigerde zijn ontslag aan te bieden. Niet veel later besloot men zijn ontslag per KB¹⁶¹.

Nauw in verband hiermee stonden dossiers over burgemeesters die voor het gerecht hadden moeten verschijnen. Een gerechtelijke veroordeling luidde vaak het einde in van een ambtsperiode. Zo wekt het weinig verbazing dat men burgemeester Xavier Wyns van Framont (Luxemburg) nog ontsloeg in de twee laatste weken voor de verkiezingen in april 1921¹⁶². Het Hof van Assisen had hem immers veroordeeld voor het leveren van vee aan de bezetter. Die veroordeling en het daaraan voorafgaande verblijf in de gevangenis besmeurden de waardigheid van zijn ambt¹⁶³. Hij kon dus niet langer de functies van burgemeester opnemen. Eenzelfde redenering speelde bij het ontslag van Arsène Gillain, burgemeester in Flawinne (Namen). Hij mocht dan wel vrijgesproken zijn voor het Assisenhof, zijn houding was een burgemeester onwaardig. In de ogen van de provinciegouverneur en het ministerie van Binnenlandse Zaken was het wel degelijk zonneklaar dat Gillain ermee ingestemd had dat de bezetter in zijn werkhuis hout voor de loopgraven bewerkte¹⁶⁴.

Vaak lag een combinatie van factoren aan de oorsprong van een veroordeling. Het onderzoek naar de ontslagen Luxemburgse burgemeesters Armand Roba (Moiricy) en Albert Henrion (Nollevaux) bevestigt dat. Roba had er niet alleen voor gezorgd dat burgers dwangarbeid moesten vervullen, maar had ook de Duitsers geholpen bij

¹⁵⁹ PA-OVL, Kabinetsarchief Gouverneur, 2/9902/10, Brief van de gouverneur aan de minister van Binnenlandse Zaken, 15/10/1919.

¹⁶⁰ *Idem*, Rapport van de onderzoeksrechter aan de procureur des Konings, 15/04/1920.

¹⁶¹ KB 03/11/1920 (BS 11/11/1920).

¹⁶² KB 07/04/1921 (BS 16/04/1921).

¹⁶³ RAA-PAL, Archief Kabinet Gouverneur, dr. Framont, nr. 61, Brief van de arrondissementscommissaris aan de gouverneur, 09/12/1920.

¹⁶⁴ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, Flawinne, nr. 2552. En KB 18/06/1920 (BS 23/06/1920).

huiszoekingen en inbeslagnames. Op de koop toe had hij van de gelegenheid gebruik gemaakt om een handel op te zetten met de bezetter. Hoewel er voor een gerechtelijke vervolging te weinig concreet bewijsmateriaal was, drong de procureur des Konings van Neufchateau samen met de procureur-generaal aan bij de gouverneur op een disciplinaire sanctie¹⁶⁵. In Nolleveaux was er wel meer dan voldoende bewijsmateriaal om burgemeester Albert Henrion te veroordelen. Het Hof van Assisen veroordeelde hem tot een boete van 30.000 fr. voor handel met de vijand. Daarnaast had hij ook verstopte Franse soldaten en werkweigerars aangegeven die zich in de gemeente verstopten¹⁶⁶. Daarnaast voorzag Henrion op regelmatige basis levensmiddelen aan de bezetter en verdonkeremaande hij zelfs voeding bestemd voor de bevolking, met grote winsten tot gevolg¹⁶⁷. Om al die redenen vroeg ook hier de procureur met aandring om de zwaarst mogelijke administratieve sanctie, het ontslag¹⁶⁸. Meerdere factoren speelden ook in verschillende andere ontslagdossiers zoals van Alfred Larock, de burgemeester van de Luikse gemeente Tourinnes-la-Chaussée¹⁶⁹. Tijdens de bezetting had Larock samen met zijn broer actief verschillende hectaren landbouwgrond geëxploiteerd waarvan hij wist dat de opbrengsten in Duitse handen terecht kwamen. Maar daar was het niet bij gebleven, hij had actief de Duitse bezetter ingeschakeld om huiszoekingen uit te voeren bij de inwoners in zijn gemeente, wat aanleidingen had gegeven tot verschillende veroordelingen.

Om de waardigheid van het burgemeestersambt te schenden moest er niet steeds sprake zijn van persoonlijke verrijking, verklikking, een gerechtelijke veroordeling of zelfs activisme. De waardigheid van het ambt in gedrang brengen was een vlag die vele ladingen kon dekken. Het ontslag van enkele andere burgemeesters toont dat duidelijk aan¹⁷⁰. In Attenhoven bij Luik bijvoorbeeld, verweet men aan Alfons Higuët dat hij in zijn gemeente actief de werking van het Nationaal Comité had gedwarsboomd¹⁷¹. Dat de

¹⁶⁵ RAA-PAL, Kabinetsarchief provinciegouverneur, Benoemingsdossier, Moiricy, nr. 135, Brief van de procureur des Konings Neufchateau aan de Gouverneur, 16/10/1919. Hij wilde dat er een sanctie kwam want er was gemor onder de bevolking over het gebrek aan daadkracht door het gerecht. En KB 25/06/1919 (BS 09/7/1920).

¹⁶⁶ KB 16/11/1920 (BS 01/12/1920).

¹⁶⁷ RAA-PAL, Kabinetsarchief provinciegouverneur, Benoemingsdossier Nolleveaux, nr. 150, Brief van het 'Parquet de la Cour d'Assises et du Tribunal d'Arlon' aan de Gouverneur, 04/06/1920.

¹⁶⁸ Bijzonder opvallend was alleszins dat ook zijn broer, de burgemeester van het nabijgelegen Maissin ook ontslagen werd als burgemeester onmiddellijk na de bevrijding. Dit omwille van schriftvervalsing van publieke documenten. Maar ook over zijn houding onder de oorlog was er heel wat te doen na de oorlog, zie hiervoor: RAA-PAL, Kabinetsarchief provinciegouverneur, Benoemingsdossier Maissin, nr. 124.

¹⁶⁹ PALU, Archief van de Gouverneur, 71, nr. 336, Tourinnes-la-Chaussée. En KB 20/05/1919 (BS 24/05/1919).

¹⁷⁰ Michel Aug (Bellefontaine) KB 17/11/1919 (BS 27/11/1919), P. Prella de la Nieppe (Manage) KB 09/08/1919 (BS 18/08/1919) en Maurits Thibaut (Nieuwenhove) KB 28/03/1919 (BS 06/04/1919).

¹⁷¹ Over de sancties tegen Higuët uit Attenhoven is buiten het bewuste KB niets gekend: KB 17/11/1919 (BS 27/11/1919).

medewerking met de ‘oorlogscomiteiten’ deel uitmaakte van de naoorlogse evaluatiecriteria, bleek al eerder uit de bij het begin van dit hoofdstuk geciteerde instructies van de West-Vlaamse provinciegouverneur. Dit gebrek aan samenwerking met het Nationaal Comité ging in Attenhoven samen met een grote mate van ‘dienstwilligheid voor den vijand’.

Alternatieve sancties

Het ontslag als tuchtsanctie bood de centrale autoriteiten in België een flexibele procedure om zelf in te vullen wat onwaardig gedrag was. Toch kwam dit ontslag maar sporadisch voor. De ontslagen waren slechts een klein onderdeel van een bredere groep burgemeesters van wie men na de oorlog de houding natrok. De hogere Belgische en Franse autoriteiten beschikten namelijk over nog andere formele en minder formele sanctiemechanismen. In tegenstelling tot wat epuratieonderzoek over de Tweede Wereldoorlog aantoonde, paste men na de Eerste Wereldoorlog in België en Noord-Frankrijk geen breed scala aan straffen toe¹⁷². Toch waren er naast het ontslag per KB of PB nog andere sancties mogelijk. Eerst en vooral was er het gedwongen ontslag. Op die manier bood men de burgemeester aan om de eer aan zichzelf te houden, was er geen officiële ontslagprocedure nodig en kon hij zo de schade beperken. Het lijkt erop dat prefect Naudin hier twee keer gebruik van maakte. Onder meer in Hautmont (Frans Henegouwen) voltrok zich zo’n proces. Hier dwong de prefect burgemeester Fidèle Haussy al in maart 1919 om een stap terug te zetten, dit omwille van ‘intelligences avec l’ennemi’¹⁷³. De zaak Haussy was, als gevolg van de uitgebreide media-aandacht, de bekendste en meest geruchtmakende van de naoorlogse onderzoeken naar de houding van een burgemeester in het Noorden. Toch ging de Rijksle Mobiele Brigade pas op 8 november 1919, in opdracht van het Krijgsgerecht, formeel over tot de aanhouding van Haussy¹⁷⁴. Sinds de lente van 1919 al, beschikte de gerechtelijke politie over een waslijst aan beschuldigingen en klachten. Die hadden zij ter plaatse verzameld. Omstreeks die tijd overhandigden zij het onderzoeksdossier aan het militaire gerecht die pas enkele maanden later besloot om de vervolging in te zetten¹⁷⁵. De aanklachten luiden dat Haussy al te ijverig had meegewerkt met de lokale Kommandantur, dat hij Franse soldaten zou hebben verkleit, middels de bezetter wraak had proberen nemen op lokale politieke tegenstanders, handelgedreven had met de bezetter met voedsel bestemd voor de bevolking, enz. Zijn publieke houding had heel wat verontwaardiging opgewekt, te meer omdat hij zo goed als

¹⁷² Nico Wouters, “Straf- en zuiveringsdossiers...”, p. 9-17.

¹⁷³ ADN, Echo du Nord, 07/11/1919 en 10/11/1919.

¹⁷⁴ ADN, 1874 W 42, 827: ‘Haussy-Fidèle. Intelligences avec l’ennemi à Hautmont (Nord)’, 08/11/1919.

¹⁷⁵ ADN, Le Cri du Nord, 24/10/1921.

zonder gemeenteraad bestuurde. Niet veel later doken er in de pers ook verhalen op over drinkgelagen, gezamenlijke maaltijden en zelfs het uitlenen van zijn sjerp aan Duitse soldaten¹⁷⁶. Een andere zaak die een gelijkaardige afwikkeling kende, betrof het dossier over de socialistische adjunct en dd. burgemeester van de gemeente Denain¹⁷⁷. De man in kwestie, Delphien, stond er aan het hoofd van een 'délégation spéciale'. Die was bij het begin van de oorlog opgericht omdat de burgemeester en vele raadsleden niet ter plaatse waren¹⁷⁸. Hoewel de finaliteit van de sanctie niet helemaal duidelijk was, zette de dd. burgemeester Delphien naar alle waarschijnlijkheid eind oktober zelf een stap opzij na aandringen van de prefect. Eén van de belangrijkste redenen hiervoor was dat hij enkele maanden eerder op 14 Juillet nog samen met tien andere burgemeesters uit het Noorden een eervolle vermelding had verkregen in het Journal Officiel, dit omwille van hun exemplarische houding tijdens de bezetting¹⁷⁹. Bij heel wat inwoners en enkele oud-strijders uit Denain was dit in het verkeerde keelgat geschoten. Te meer zij zelf al enkele weken eerder hun onvrede over Delphien hadden laten blijken. Die informatie was echter te laat in handen gekomen van de sous-prefect die meegewerkt had aan de samenstelling van de lijst. Hiervoor had hij zich gebaseerd op enkele gesprekken in Denain in december 1918 en het feit dat Delphien tijdens de tweede helft van de bezetting naar Duitsland was gedeporteerd door de bezetter¹⁸⁰. Ondanks enkele verwoede pogingen om de vermelding in het Journal Officiel nog tegen te houden slaagde hij hier niet in. De beschuldigingen aan het adres van Delphien en zijn adjunct waren niet mals¹⁸¹. De twee adjuncten hadden geholpen bij opeisingen, zouden er mee bedreigd hebben niet langer toelages te betalen voor zij die weigerden te werken bij opeisingen en hadden een werkhuis ingericht waar vrouwen zandzakjes maakten voor de bezetter. Onder impuls van het lokale hoofd van de oud-strijdersbeweging kregen de klachten een luidere weerklank, met een grondiger onderzoek als gevolg. In het bijzonder het aandeel van de dd. burgemeester in de vervaardiging van zandzakjes door inwoners voor de bezetter wekte heel wat verontwaardiging op¹⁸². De zaak ging uiteindelijk naar het militaire gerecht in Rijsel, dit ook op uitdrukkelijke vraag van de adjunct zelf die zich wenste te verdedigen. De lokale socialistische partijafdeling wachtte alvast het oordeel niet af. Onder druk van de burgemeester-titularis, het socialistische kopstuk Lefebvre, verwijderde men Delphien uit de partij¹⁸³.

¹⁷⁶ ADN, Reveil du Nord, 10/11/1919.

¹⁷⁷ Zie ook James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 86, 91 en 100.

¹⁷⁸ ADN, 9R 513, Rapport van de politiecommissaris aan de sous-prefect, 24/12/1918.

¹⁷⁹ ADN, 9R 1193, 1, Rapport van de sous-prefect aan de Prefect, 23/09/1919.

¹⁸⁰ *Idem*, Brief van de sous-prefect aan de Prefect, 05/09/1919.

¹⁸¹ *Idem*, Rapport sous-prefect, s.d.

¹⁸² Al eerder door getuigen in Evian aangeklaagd, zie: ADHS 4M 342..., 391, 21/12/1916, p. 3 en ADN, 9R 513, Rapport van de commissaris..., p. 3.

¹⁸³ ADN, M89/276/1, Denain, Rapport van de sous-prefect van Valenciennes, 01/06/1919.

In bevrijd België dwongen hogere autoriteiten minstens een negental burgemeesters om ontslag te nemen¹⁸⁴. Maar meer dan vermoedelijk lag het reële aantal burgemeesters aan wie gevraagd werd om een stap opzij te zetten, een pak hoger. Het onderscheid tussen een opgelegd ontslag van bovenaf per KB en het opdringen van een meer elegante uitweg was allesbehalve duidelijk. Het soms zeer beknopte karakter van de bewuste bronnenreeksen laten een meer accurate schatting niet toe. Eén van die negen was de burgemeester van Godarville (Henegouwen). Naar hem opende men een onderzoek voor verklikking. Hij had een inwoner van zijn gemeente aangegeven bij de bezetter omdat die nog in het bezit zou geweest zijn van een wapen, wat indruiste tegen een Duitse verordening. Hoewel burgemeester Edgard Seure officieel een 'non lieu' bekam voor het gerecht, werd hij in 1920 door toenmalig minister van Binnenlandse Zaken Henri Jaspar toch gedwongen om ontslag te nemen¹⁸⁵. Een gecontesteerde beslissing die twee jaar later nog zou leiden tot een interpellatie in de Kamer door Emile Buisset, liberaal burgemeester van Charleroi. Seure won de eerste naoorlogse lokale verkiezingen in 1921 en werd opnieuw door de meerderheid voorgedragen tot burgemeester. De bevoegde minister Paul Berryer, weigerde uit solidariteit met partijgenoot en voorganger Jaspar de benoeming te bekrachtigen¹⁸⁶.

De redenen waarom men burgemeesters met aandrang vroeg om zich terug te trekken varieerden sterk. Een duidelijke lijn bestond er niet. In het merendeel van de gevallen ging het om feiten die te licht waren voor een direct ontslag, maar die terzelfdertijd een goed functionerend lokaal bestuursniveau verhinderden omdat hun houding te veel aan contestatie onderhevig was. Bij baron Paul de Bonhomme bijvoorbeeld, de burgemeester van het Naamse dorpje Montgauthier, speelde een combinatie van uiteenlopende factoren¹⁸⁷. Niet alleen verliet hij de gemeente voor de Duitse aankomst om pas een paar maanden later terug te keren, eind 1915 schreef hij ook als burgemeester een klacht over een inwoner aan de lokale Kommandantur. Doordat die eind oktober 1915 plaats had gevonden was deze 'verklikking' evenwel niet strafrechtelijk te vervolgen. Daarbij kwamen nog klachten vanuit de bevolking over het al te 'gewillig' meewerken met de Duitse opeisingen. Toch vond men in Brussel en Namen een ontslag per KB niet opportuun. Afgezien van de (terechte) klachten en zijn afwezigheid de eerste maanden had de burgemeester zich immers wel ingespannen om de lokale inwoners zo goed en zo kwaad mogelijk te helpen, zo luidde de redenering. Om al die redenen besloot de minister van

¹⁸⁴ Groot-Bijgaarden, Muizen, Montgauthier, Grandvoir, Wardin, Godarville, Ruddervoorde, Hodeige en Outrijve

¹⁸⁵ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, 1408, Godarville, Rapport van de arrondissementcommissaris, 28/07/1921.

¹⁸⁶ PHK, 12/12/1922, p. 208-213.

¹⁸⁷ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 2463, Montgauthier, Brief van de Gouverneur aan de Minister van Binnenlandse Zaken, 16/09/1919.

Binnenlandse Zaken dat aan de burgemeester moest gevraagd worden om zelf zijn ontslag in te dienen, iets wat uiteindelijk eind december 1919 gebeurde¹⁸⁸.

In tegenstelling tot de Belgische hogere autoriteiten, maakte de prefect van het Noorden wel gebruik van zijn bevoegdheid om tijdelijk burgemeesters te schorsen. Er was in België slechts één uitzondering bekend op die regel, namelijk de schorsing van drie maanden voor de schepen en dd. burgemeester van Ernage in Namen. Hiervoor beriep men zich op de besluitwet van 17 oktober 1918¹⁸⁹. In het Noorden besloot de prefect om wel te schorsen. Dit deed hij niet alleen voor (dd.) burgemeesters maar ook voor hun adjuncten. Dat bleek uit de schorsing van Ovide Fauconnier, een adjunct uit het dorpje Rainsars (Avesnes)¹⁹⁰. Hem werd verweten twee Franse soldaten die in de gemeente verbleven te hebben verklikt aan de bezetter¹⁹¹. Een gelijkaardig lot viel ook, zoals eerder vermeld, de burgemeester van Saint-Souplet te beurt. Uit die zaak bleek dat de beslissing om een burgemeester voor een bepaalde periode te schorsen veelal ingegeven was doordat er een gerechtelijk onderzoek liep tegen hen. Zo bevond burgemeester Bricout zich tijdens de bewuste periode van zijn schorsing in de gevangenis¹⁹². Eenzelfde sanctie trof de adjunct uit Catillon die de functies van burgemeester uitgeoefend had tijdens de bezetting, Anatole Dambrinne¹⁹³. In het aanschijn van de verkiezingen eind november besloot de prefect om Dambrinne voor één maand uit zijn functies te schorsen. Net als de zaak tegen burgemeester Haussy uit Hautmont, haalde de zaak tegen Dambrinne en zijn collega adjunct Pamart de belangrijkste regionale kranten¹⁹⁴. Ook hier voerden de Brigades Mobile het onderzoek uit, dat deden ze opnieuw zeer grondig met heel wat getuigenverslagen voor gevolg. Opnieuw was de beschuldiging ‘intelligences avec l’ennemi’, maar ook hier was de lijst met aantijgingen bijzonder lang. Dit ging van het

¹⁸⁸ *Idem*, Brief van het ministerie van Binnenlandse Zaken aan de Gouverneur, 05/12/1919. Dit was het enige dossier waarin er sprake was van een jury d’honneur die een advies schreef voor de minister van Binnenlandse Zaken over wat te doen met de klachten over de burgemeester. De namen van de voorzitter en de andere leden van de jury sluiten aan bij de gegevens zoals bestudeerd door De Wilde en Verleden. Dat een jury d’honneur een advies gaf over een burgemeester is hoogst opmerkelijk en wijkt af van al de andere hier behandelde gevallen. Die erejury deed in theorie enkel uitspraak over ambtenaren die actief waren in de Rijksadministratie. Nog meer opvallend aan dit dossier is dat dit dan één van de enige adviezen lijkt geweest te zijn die de minister van Binnenlandse zaken niet volgde, iets wat hij in alle andere zaken wel zou gedaan hebben volgens de Leuvense onderzoekers. De jury d’honneur deed uitspraak op 13/11/1919, en werd voorgezeten door voorzitter Mechelynck. (Stijn De Wilde en Frederik Verleden, “Ambtenaren in dienst van de vijand...”, p. 30-58).

¹⁸⁹ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 2547, Ernage.

¹⁹⁰ *Le Reveil du Nord*, 06/08/1919.

¹⁹¹ ADN, M89/272 H en I, 10, ‘Ordre préfectorale’ van 07/08/1919.

¹⁹² ADN, 9R 1197, Saint-Souplet, process-verbaal, 29/10/1918.

¹⁹³ ADN, 9R 1229, 6, ‘Catillon’.

¹⁹⁴ *Echo du Nord*, 09/08/1919.

kunstmatig opdrijven van voedselprijzen voor de bevolking, het achterhouden van voedsel van de CRB tot schriftvervalsing en dergelijke meer¹⁹⁵.

De lokale verkiezingen boden de Belgische centrale autoriteiten een laatste mogelijkheid om de houding en positie van burgemeesters te sanctioneren na de oorlog. Zo kon het gebeuren dat een provinciegouverneur of een minister van Binnenlandse Zaken er doelbewust voor opteerde om een burgemeester niet actief te sanctioneren maar om het oordeel van de kiezer af te wachten. Twee zaken waren van belang bij zo'n beslissing. Enerzijds was er het tijdstip wanneer men een onderzoek afrondde. Hoe dichter dit gebeurde voor de lokale verkiezingen, hoe meer het centrale gezag gedwongen was om expliciet rekening te houden met de electorale context. Anderzijds bood diezelfde electorale logica het centrale gezag een makkelijke oplossing om in te kunnen spelen op lokale gevoeligheden. Door niet van bovenaf in te grijpen, beïnvloedde het de uitslag van de op til staande verkiezingen niet. Ondanks alles lag ingrijpen op het lokale bestuurlijk niveau immers nog steeds gevoelig, zeker als er maar weinig concreet bewijsmateriaal voor handen was. Wanneer de discussies hoog opliepen over het al dan niet sanctioneren, bood het afwachten van de lokale verkiezingen een makkelijke uitweg. In dergelijke gevallen telde nog meer dan anders het oordeel van de provinciegouverneur en de bevoegde arrondissementscommissarissen, net omdat zij geacht werden om de situatie op het lokale niveau best te kunnen inschatten. Dit alles bleek zeer duidelijk uit het lijvige dossier over de burgemeester van het Henegouwse dorpje Cambron-Casteau. In juni 1919 schreef de commandant van de Militaire Veiligheid aan de provinciegouverneur dat bij zijn diensten in het Henegouwse een onderzoek liep naar burgemeester Nicolas Delhaye voor een inbreuk tegen artikel 118bis¹⁹⁶. Daarnaast doken er ook verschillende klachten op over zijn functioneren onder de bezetting. Niet veel later bleek dat burgemeester Delhaye op juridisch vlak niets kon weerhouden worden. Dit liet procureur-generaal Servaes begin januari 1921 aan de minister van Justitie weten. De procureur des Konings van Charleroi had het dossier definitief zonder gevolg geklasseerd. Langs die weg kwam het dossier in februari 1921 opnieuw op het bord van de minister van Binnenlandse Zaken en de provinciegouverneur. Die laatste kaartte in zijn rapport aan dat ondanks alle onderzoeken, er eigenlijk maar weinig grond was om een ontslag te legitimeren. Wel stelde hij vast dat de daden van de burgemeester niet echt strookten met het gedrag dat van hem verwacht kon worden. Hij begreep de onvrede die er leefde onder de bevolking. Toch waren er ook verzachtende omstandigheden aldus de provinciegouverneur, hij had het over: 'cette mentalité de village qui tolérait quelque familiarité avec l'ennemi en vue d'en obtenir des avantages. Il ne me semble toutefois pas qu'il se soit laissé entraîner dans cette voie à des

¹⁹⁵ ADN 1874 W 43, 875.

¹⁹⁶ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers burgemeesters, nr. 1468, Cambron-Casteau, Brief van de Commandant van de Militaire Veiligheid aan de minister van Binnenlandse Zaken, 17/06/1919.

actes réellement condamnables par leur nature antipatriotique. En tout état de cause, ces actes, (...) ne paraissent pas suffisamment établis pour justifier une révocation.’ Vertrouwend op het oordeel van de provinciegouverneur, besloot minister Carton de Wiart om dossier verticaal te klasseren en om de kiezers te laten beslissen¹⁹⁷.

De lokale verkiezingen boden nog op een andere manier de mogelijkheid aan de Belgische centrale autoriteiten om een burgemeester meer officieus te sanctioneren. Het was zo dat in België het oorlogsgedrag van elke door de meerderheid voorgestelde kandidaat-burgemeester nagetrokken werd, en in het bijzonder van kandidaten die zichzelf wilden opvolgen¹⁹⁸. De bevoegde minister besloot alvast om er geen twijfel over te laten bestaan. Op 22 april 1921, twee dagen voor de verkiezingen, kregen alle arrondissementscommissarissen en provinciegouverneurs een brief toegestuurd. De instructies waren zeer duidelijk: ‘Je désire trouver (...) des renseignements au sujet de l’attitude des candidats présentés pendant l’occupation et, éventuellement, l’indication des peines disciplinaires qui leur auraient été infligées’¹⁹⁹. Henri Carton de Wiart was niet van plan burgemeesters te benoemen van wie het oorlogsgedrag niet onberispelijk genoeg was om een goed bestuur te verzekeren. Deze Belgische praktijk bood het ministerie in Brussel de mogelijkheid om de (her-)benoeming van een burgemeester tegen te houden wanneer zij (en de provinciegouverneur) oordeelden dat daar genoeg redenen voor waren. Zoals al bleek, kwam het voor dat men hiervoor opteerde bij kwesties als postverlating. Dit lot was burgemeester Hauwaerts uit Bellingen (Brabant) beschoren²⁰⁰. Ondanks zijn meerderheid en de steun vanuit de gemeenteraad blokte het ministerie zijn benoeming af. Zijn vlucht bij het begin van de bezetting en zijn verblijf in het buitenland werden hem verweten, in het bijzonder omdat hij één van de enige lokale notabelen in het kleine dorp was.

Opnieuw organiseerden de hogere Belgische autoriteiten het toezicht en de controles heel wat systematischer dan in Noord-Frankrijk waar men dit niet deed. Veel minder dan in België grepen het Franse ministerie van Binnenlandse Zaken en de prefect de naoorlogse lokale verkiezingen aan als een extra mogelijkheid of om van bovenaf het oorlogsgedrag van burgemeesters na te gaan. Dit had niet alleen alles te maken met de timing van de eerste naoorlogse verkiezingen die men al één jaar na de bevrijding organiseerde. Men rekende net ook in de eerste plaats op die lokale verkiezingen om de politieke legitimiteit van het lokale bestuurlijke niveau te herstellen. Van controles door de prefect van nieuwe burgemeesterskandidaten of zij die zich opnieuw aan het lokale

¹⁹⁷ Idem, Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de Gouverneur, 21/03/1921.

¹⁹⁸ Bruno De Wever en Petra Gunst, “Van Kamerleden en burgemeesters...” p. 85.

¹⁹⁹ RABW-PAA, Burgemeesters..., 130, Brief van de Minister van Binnenlandse Zaken aan de Provinciegouverneurs, 22/04/1921.

²⁰⁰ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, 723, Bellingen, Rapport van de arrondissementscommissaris, 28/07/1921.

kiespubliek presenteerden voor een verlenging van hun mandaat, waren geen sporen terug te vinden.

6. Conflicterende opvattingen en verwachtingen van boven- en onderuit

Van bovenaf: begrip

Het aantal burgemeesters dat men van bovenaf sanctioneerde, lag in beide landen in feite bijzonder laag. Verhoudingsgewijs werd maar aan een zeer kleine hoeveelheid klachten gevolg gegeven middels een sanctie. Dit had meerdere redenen. Afgezien van de onterechte aantijgingen, een gebrek aan concrete bewijzen of het anticiperen door burgemeesters met een vroegtijdig ontslag, viel in de eerste plaats op dat er onder de centrale autoriteiten heel wat begrip leefde voor de moeilijke en complexe positie waar burgemeesters zich vier jaar lang in hadden bevonden²⁰¹. Men ontsloeg en sanctioneerde enkel de meest gecompromitteerde gevallen. Dat bleek zeer duidelijk in het Noorden waar het bijzonder lage aantal sancties voor burgemeesters sterk in het oog springt. Dit begrip vertaalde zich ook op het terrein en in de manier waarop prefecten klachten beoordeelden en onderzoeken afsloten. Onder meer in het onderzoek naar de beschuldigingen aan het adres van Charles Paquet, de burgemeester van Anstaing (nabij Rijsel), kwam dit duidelijk naar voren. Een lokale geestelijke stuurde onmiddellijk na de bevrijding een klachtenbrief naar zowel de prefect als de bevoegde procureur²⁰². Eén van de aanklachten betrof de houding van de burgemeester bij de verplichte tewerkstelling, en in het bijzonder een brief van zijn hand die een groep arbeiders verplichtte om gehoor te geven aan de oproep van de bezetter als zij hun hulptoelage niet geschrapt wilden zien. Het onderzoek hiernaar in opdracht van de prefect deed de bevoegde Commissaire Spécial echter besluiten dat de burgemeester niet zo veel te verwijten viel. Dat hij de arbeiders op zo'n manier ocriep om voor de bezetter te werken: 'est le résultat de la pression violente exercée par les Autorités allemandes sur la Municipalité. En la publiant, le maire s'est fait l'instrument de la Kommandatur; il a informé ses concitoyens que des pénalités sévères leur seraient infligées en cas de désobéissance. On nous a signalé que le Commandant Allemand Zorn était particulièrement exigeant et brutal'. Van belang was dat hij de arbeiders had gewaarschuwd voor de potentiële Duitse represailles die een weigering kon opleveren ten

²⁰¹ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 92.

²⁰² ADN, 9R 1229, Anstaing, Brief aan de prefect, 12/12/1918.

aanzien van hun mede inwoners. Het rapport besloot dan wel dat de beschuldigingen overdreven waren, terzelfdertijd erkende het ook dat de burgemeester inderdaad gezwicht was voor de Duitse dwang. Dat werd gezien de context en zijn persoonlijke wedervaren niet uitzonderlijk en zelfs begrijpelijk geacht. Op andere momenten had hij zich immers wel stellig getoond in zijn tegenwerking, met alle gevolgen van dien. De bezetter had hem gevangengenomen, bedreigd, uit zijn huis gezet, enz. Ook voor de positie van de hierboven al eerder vermelde Berteaux uit Fourmies, de machtige medewerker van burgemeester Coppeaux die aan het hoofd stond van het CANF en dus de bevoorrading, had men na de oorlog veel begrip. Klachten over het feit dat hij te dicht bij enkele Duitse officieren had gestaan, werden resoluut van tafel geveegd. Ter zijner verdediging stelde men dat inwoners niet altijd goed beseften dat nauwe contacten met de bezetter soms noodzakelijk waren om een goede gang van zaken te verzekeren²⁰³.

Het begrip voor de moeilijke en complexe houding van burgemeesters stopte zeker niet aan de landsgrenzen. Integendeel, ondanks de in verhouding iets hogere sanctioneringsgraad en systematischer onderzoek, heerste er ook onder de Belgische hogere autoriteiten heel wat begrip voor hun positie. Nergens kwam dit begrip van bovenaf prominenter naar voor dan in de behandeling van de delicate vraag naar de verantwoordelijkheid van burgemeesters bij de deportaties van arbeiders in 1916. Ook na de oorlog waren er klachten en verwijten te horen over burgemeesters die lijsten met de werklozen of andere inwoners hadden overhandigd aan de bezetter. Eind mei 1919 bijvoorbeeld, schreef de voorzitter van de 'Bond der Weggevoerden' van het kanton Bree een lange brief naar de Limburgse provinciegouverneur Jean de Renesse²⁰⁴. Hij verweet de burgemeester van Bocholt, Hendrik Langens, ervan dat hij in 1916 de lijst met werklozen bezorgd had aan de lokale Kommandantur. Langens zelf verdedigde zich energiek. Net als elders, zo stelde hij, beschikte de bezetter enkel over een algemene lijst van alle (mannelijke) inwoners tussen de 18 en 55 jaar. De provinciegouverneur erkende zulks, waarna hij de klacht klasseerde. Ook in Henegouwen doken er na de oorlog verschillende verwijten op aan het adres van burgemeesters die lijsten met werklozen aan de bezettingsmacht zouden gegeven hebben. Opnieuw waren het de provinciegouverneur en de arrondissementscommissarissen die hier een oordeel over velden. Zij kregen daarbij hulp van de juridische autoriteiten. Het kwam immers frequent voor dat burgemeesters specifiek om die reden al eerder aan een gerechtelijk onderzoek onderworpen waren voor verklikking. Deze besloten zij zo goed als altijd met een 'non lieu' of 'ne comporte pas de suite'. Dit strookte met de zienswijze van de socialistische minister van Justitie, Emile Vandervelde. Die zag zich in de lente van 1919 genoodzaakt om via zijn collega Charles de Brocqueville aan de provinciegouverneurs te laten weten dat alle burgemeesters die

²⁰³ ADN, 9R 1193, 4, Fourmies, Brief van M. Droulers aan de voorzitter van het CANF, 28/05/1919. Zie ook: James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 89-91.

²⁰⁴ PALI, Kabinetsarchief..., Bocholt, 6, 23, Brief aan de gouverneur, 31/05/1919.

gezwicht waren voor de Duitse dwang, en dus de lijsten hadden overhandigd, in principe niet vervolgd konden worden voor verraad (art. 115 strafwetboek) of verklikking aan de vijand (besluitwet 8 april 1917)²⁰⁵. Net als zijn collegaminister van Justitie Vandervelde, voegde de minister van Binnenlandse Zaken eraan toe dat de houding van burgemeesters in deze kwestie een bestuurlijke en geen juridische kwestie was²⁰⁶. Enkel indien zou blijken dat burgemeesters of andere leden van het gemeentebestuur ‘in eenen geest van verraad, de beslagname van den bezetter op zyne onderhoorigen zou vergemakkelykt hebben, of ze aan den vyand zou aangeklaagd hebben met een misdadig inzicht’, konden zij daarvoor gestraft worden. Het leek de Brocqueville dan ook opportuun om in elke gemeente na te gaan of er daadwerkelijk een lijst overhandigd was en in welke omstandigheden dit had plaatsgevonden. Hoe nauwgezet aan deze oproep tot onderzoek gevolg is gegeven, is niet bekend²⁰⁷. Wel valt het op dat er in België voor de verkiezingen van 1921 niet één burgemeester specifiek en alleen om die reden werd ontslagen of gesanctioneerd. Het tegendeel was waar: de meeste klachten hierover werden geklasseerd. Enkel bij sommige van de burgemeesters die na de oorlog per KB aan de kant geschoven werden, telde dit als een extra bezwarende omstandigheid. In het Luikse Acosse bijvoorbeeld, ontsloeg men burgemeester Thomas om die reden²⁰⁸. Wanneer het duidelijk was dat de ‘verklikkende’ burgemeester geen slechte bedoelingen had, en dat hij slechts handelde omdat hij onder druk werd gezet of wanneer hij gedwongen was, dan sanctioneerde men niet. Die visie trad de top van de Belgische magistratuur bij, zeker wanneer het ging over gemeenten die deel uitmaakten van het Etappengebied. Procureur-generaal Jean Servais adviseerde de Henegouwse provinciegouverneur in het eerder vermelde dossier over burgemeester Joseph Delhaye van Cambron-Casteau dat er helemaal geen sprake was van slechte bedoelingen. Het kon helemaal niet aangetoond worden dat Delhaye ‘la cause directe et volontaire’ was voor de bewuste deportaties²⁰⁹. Informatieoverdracht in functie van de ambtsuitoefening was dus geen reden voor ontslag. Wanneer een burgemeester of lokaal bestuur kon verantwoorden en aantonen dat zij een bepaalde beslissing genomen hadden om een groter kwaad te vermijden, vonden zij begrip bij de hogere autoriteiten. De schrik

²⁰⁵ RABW-PAA., Burgemeesters..., 124, Omzendbrief van minister van Binnenlandse Zaken aan de Provinciegouverneurs, 16/05/1919.

²⁰⁶ Idem, Brief van de Gouverneur aan de arrondissementscommissarissen, 24/05/1919.

²⁰⁷ Enkel zo'n 41 Antwerpse gemeentebesturen reageerden op de oproep. Zo goed als allemaal getuigden zij deze niet overhandigd te hebben, of dat zij in handen van het comiteit gebleven waren. Enkel in Bouchout zou dit wel zijn gebeurd.

²⁰⁸ KB 16/03/1920 (BS 21/03/1920): Zijn aanzien en waardigheid waren niet alleen gekrenkt omdat hij de hulp van de bezetter inschakelde in een (ogenschijnlijk banaal) dispuut met het Nationaal Comiteit, maar ook omdat hij aan de Duitsers de werklozenlijst had overhandigd. Nochtans was hem dit uitdrukkelijk verboden door de andere burgemeesters die deel uitmaakten van het gewestelijke comiteit voor hulp en voeding en die daar instructies over gekregen hadden uit Brussel.

²⁰⁹ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 1468, Cambron-Casteau, Rapport van de procureur-generaal, februari 1921.

voor collectieve represailles of geweld tegen de bevolking bleken zeer valabele argumenten.

Met deze uitingen van begrip richtten de Belgische hogere autoriteiten zich in hun discours voornamelijk tot de burgemeesters van kleinere gemeenten en meer afgelegen dorpjes. Zij beseften zeer goed dat het voor die burgemeesters een pak moeilijker was geweest om zich openlijk en duidelijk af te zetten tegen de bezetter. Zo'n argument haalde ook Emile Buisset aan wanneer hij in de Kamer de verdediging van de burgemeester van Godarville op zich nam: 'Il faut s'être trouvé dans la situation du pauvre bourgmestre d'une commune écartée, isolé de tout, sans conseil, sans avis, sans résistance, sans force morale, découragé par la population même qui l'entourait et qui l'engageait parfois aux pires capitulations'²¹⁰. Zulke argumenten kwamen frequent bovendien wanneer provinciegouverneurs of arrondissementscommissarissen uit de doeken deden waarom een burgemeester in hun ogen niet gesanctioneerd hoefde te worden. Daarvan getuigt de briefwisseling van de Brabantse gouverneur Béco. Na eerder onderzoek door diensten van de Militaire Veiligheid en het parket van Nijvel kwam het dossier over burgemeester Alphonse Haye van Dongelberg eind mei 1920 op zijn bureau terecht²¹¹. Juridisch pleitte men Haye vrij van de beschuldigingen dat hij veel te dicht bij de bezetter had gestaan en vanuit die hoedanigheid vrijwillig hout had ingezameld en vervoerd voor de bezetter. Ter verdediging voerde de burgemeester aan dat het een opeising door de bezetter betrof, maar dat daar geen schriftelijk bewijs van bewaard was. De bezetter had mondelinge bevelen gegeven aan de veldwachter. En de burgemeester, zelf een welgesteld landbouwer, had om zijn inwoners te sparen zelf de gevraagde werken uitgevoerd. Die uitleg volstond voor het gerecht. Ondanks dat er geen schriftelijk bewijs bestond, was er in hun ogen wel degelijk sprake van Duitse dwang. Ter motivatie van het oordeel merkten zij op dat het van belang was om in het achterhoofd te houden dat het merendeel van de plattelandsburgemeesters geen kennis had van het internationale oorlogsrecht. De burgemeesters vreesden daarenboven Duitse represailles waardoor zij zonder protesteren gehoorzaamden. Gouverneur Béco en de bevoegde arrondissementscommissaris konden hiervoor veel begrip opbrengen: 'Il s'est trouvé, comme beaucoup de bourgmestres de la campagne, dans des situations excessivement difficiles, obligé de lutter chaque jour contre les exigences de l'ennemi, et forcé aussi de subir la loi du plus fort en donnant le moins possible pour éviter à ses administrés de plus grands maux'²¹². Met die opvatting stond gouverneur Béco lang niet alleen. Verschillende van zijn collega's spraken zich op eenzelfde manier uit. Voor Damoiseaux in Henegouwen was het maar eerlijk om toe te geven dat 'l'héroïsme et l'amour du sacrifice ne s'imposent pas et qu'à la campagne

²¹⁰ PHK, 12/12/1922, p. 1922-1923.

²¹¹ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 1227, Dongelberg, Brief van de Kommandant van de Sureté Militaire naar Minister van Binnenlandse Zaken, 30/08/1919.

²¹² *Idem*, Rapport van de arrondissementscommissaris, 17/09/1921.

surtout la résistance passive aux actes de l'ennemi est plus dans la tempérament qu'une résistance active et extérieur²¹³. Deze bemerkingen van de gouverneur sloten nauw aan bij het naoorlogse discours dat burgemeesters van kleinere gemeenten en dorpjes zelf hanteerden als verdediging tegen aantijgingen.

Dit begrip voor de complexe positie van stads- en gemeentebesturen, en voor burgemeesters van kleinere en afgelegen dorpen en gemeenten meer in het bijzonder, sloot naadloos aan bij de dominante bestuurlijke logica. De woorden van de Henegouwse provinciegouverneur, opnieuw in een onderzoek naar de rol van een burgemeester bij de arbeidersdeportaties, wonden er geen doekjes om. Volgens hem eiste de bezetter de bewuste lijsten van de lokale overheden en niet van de burgemeesters als persoon. Bijgevolg konden zij dus ook niet verantwoordelijk gesteld worden om deze lijsten overgemaakt te hebben. Zijn conclusie was duidelijk: geen serieuze mens had er tijdens de oorlog over geklaagd dat lokale besturen dergelijke informatie hadden overhandigd. Iedereen beseftte zeer goed dat wanneer men weigerde zo'n lijsten te geven, het risico steeg dat de bezetter willekeurig en zonder onderscheid mannen, vrouwen en kinderen zou meegenomen hebben²¹⁴. Hier schemerde zeer duidelijk de algemenere opvatting door dat het de burgemeesters aan mogelijkheden ontbrak om zich openlijk, succesvol en blijvend te verzetten. Bovendien greep Damoiseaux de vraag om werklozenlijsten af te geven aan als een symbolische kwestie om een breder punt te maken. Diverse van de heikele kwesties waar burgemeesters mee geconfronteerd waren, moest men zien als een collectieve verantwoordelijkheid van het voltallige gemeentebestuur. Het was in zijn ogen dus zeker niet de individuele verantwoordelijkheid van de burgemeesters alleen, een mening die procureur-generaal Servais bijtrad. Gouverneur Damoiseaux en Servais stonden niet alleen met die opvattingen. Uit de woorden van de Naamse provinciegouverneur viel een gelijkaardige logica af te leiden. In de kantlijn van een klachtenbrief die de burgemeester van het dorpje Montgauthier ervan betichtte de werklozenlijst overgedragen te hebben, zette hij die klacht weg met de verzachtende omstandigheid dat: 'Dans bien des communes les listes des chômeurs ont été fournies'. Het was duidelijk dat de provinciegouverneurs een denkbeeldig domino-effect wilden vermijden. Indien er één burgemeester voor het afgeven van werklozen-lijsten gesanctioneerd zou worden, dan zou hetzelfde lot een paar honderd andere burgemeesters uit Henegouwen treffen, zo redeneerde men²¹⁵.

²¹³ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 1318, Arc-Ainières, Rapport van de gouverneur april 1921.

²¹⁴ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 1523, Saint-Ghislain, Brief van de Gouverneur aan de Minister van Binnenlandse Zaken, 30/03/1920.

²¹⁵ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 1523, Saint-Ghislain, Brief van de Gouverneur aan de Minister van Binnenlandse Zaken, 30/03/1920.

Van onderuit: een veelvoud aan klachten

Naast het begrip dat er ontegensprekelijk leefde, was de discrepantie tussen het aantal klachten en effectieve sancties een gevolg van het feit dat er verschillende logica's speelden in de bevrijde gebieden. Het beeld van de epuratie en de naoorlogse bestraffing dat tot nu toe naar voor kwam, weerspiegelde in de eerste plaats de logica van de staat. Zoals reeds vermeld, was die in de eerste plaats en ondanks het repressieve aspect dat erin vervat zat, bestuurlijk van aard en gericht op continuïteit en administratief herstel. Men sanctioneerde burgemeesters wanneer zij hun ambt te schande hadden gebracht of hun positie een performant lokaal bestuur onmogelijk maakte. De maatstaf hiervoor lag in het feit dat men wetten overtreden had, iemand moedwillig schade had berokkend, de eigen belangen boven die van de *communitas* had gesteld en zo zijn ambt publiekelijk te schande had gebracht. Die visie vanuit de centrale overheid hield dus voornamelijk rekening met het gedrag van een burgemeester in relatie tot de bezetter, de waardigheid van zijn functie als verlengstuk van het nationale gezag, en of die geen anti-patriottische en dus anti-‘vaderlandse’ daden had gesteld.

Om allerlei evidente redenen kon die opvatting vanuit de overheid afwijken van de repressieve logica die er onder de lokale bevolking leefde. De logica van overheidswege geeft dan ook slechts een beperkt beeld van hoe men na de oorlog het gedrag van burgemeesters evalueerde. Een analyse van de grieven die geen of veel minder gevolg kregen, nuanceren en vullen dit aan. Klachten raakten immers aan de complexe relatie tussen een burgemeester en zijn bevolking. Aan dit aspect besteedde de naoorlogse bestuurlijke- en repressieve logica maar weinig aandacht. Dit soort beschuldigingen werpen een ander licht op de factoren die de legitimiteit van een burgemeester ondergroeven en waar de logica van de staat aan voorbij ging. Een burgemeester hoefde immers niet steeds strafbare of sanctioneerbare feiten te hebben gepleegd om bekritiseerd te worden of zijn politieke legitimiteit uitgehold te zien. Die bevinding nuanceert het argument van Connolly. Hij verklaart de vele geklasseerde en ‘onterechte’ klachten vanuit de idee dat de lokale bevolking en klachtenschrijvers de mogelijkheden voor burgemeesters overschatten om zich publiekelijk af te zetten of verzet aan te tekenen²¹⁶. Hoewel dit argument zonder meer geldt voor sommige klachten, gaat Connolly voorbij aan de notie van wat in de ogen van de lokale bevolking ‘goed’ of ‘legitiem’ bestuur was. In die optiek is het onbehagen dat er tijdens de twee laatste oorlogsjaren leefde over de steeds slechter wordende levensomstandigheden en het aandeel van de lokale overheden in de organisatie van de hulp- en voedselpolitiek revelerend om het gros van de naoorlogse klachten en opvattingen beter te begrijpen.

²¹⁶ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 81.

Minstens even vaak als er te horen viel dat een burgemeester te dicht bij de bezetter had gestaan, hiermee te nauw had samengewerkt of zich te weinig openlijk had verzet, waren er vanuit de lokale bevolking ook aantijgingen te horen over burgemeesters die de bevoorrading niet goed of niet eerlijk organiseerden. Dat het in een dergelijk geval een ander ‘soort’ klachten betrof, bleek zeer duidelijk uit hoe de Oudenaardse arrondissementscommissaris de verwijten aan het adres van de Everbeekse burgemeester presenteerde aan de Oost-Vlaamse provinciegouverneur. Hij merkte in de lente van 1921 op dat er een hele electorale campagne gevoerd was tegen de burgemeester in kwestie, dit ‘à raison de son attitude pendant la guerre non au point de vue patriotique, mais au point de vue de la façon dont il a organisé alors le ravitaillement de la commune’²¹⁷. Het gevolg was dat de burgemeester in kwestie aan prestige en populariteit had ingeboet. Een hernieuwing van zijn mandaat zou dan ook slecht vallen bij de bevolking, zo schreef hij. Het oordeel over de Zellikse burgemeester volgde eenzelfde logica²¹⁸. Ter verklaring van zijn verkiezingsnederlaag schreef men dat burgemeester Timmermans zonder meer een goede vaderlander was, maar in zijn dagelijks bestuur was hij niet altijd even ‘handig’ geweest en dat had tot onvrede geleid in de gemeente. Men verweet hem immers dat hij verschillende petjes droeg, burgemeester, landbouwer, caféhouder, winkelier, handelaar in graan, tassen, enz. De sjerp zou vooral gediend hebben om zijn eigen belangen te behartigen.

Een dergelijke redenering was ook de Franse hogere autoriteiten niet vreemd. Politiecommissaris Marouze van de Rijselse mobiele brigade verwoordde dit eind 1919 treffend in een dossier dat hij opstelde naar aanleiding van (opnieuw) een (onterechte) klacht over ‘intelligences’ en ‘commerce avec l’ennemi’ aan het adres van Jules Derôme, de burgemeester van Gommegnies (Avesnes). Zijn oordeel was helder. Het onderzoek had niets opgeleverd. Er kon de dokter-burgemeester vanuit juridisch oogpunt niets weerhouden worden. Meer nog, de klachtenbrief was volgens hem opgesteld met het doel om wraak te nemen tegen de burgemeester²¹⁹. Terzelfdertijd echter, benadrukte de agent dat een deel van de aantijgingen – voornamelijk met betrekking tot de voedselvoorziening - toch niet volledig uit de lucht gegrepen waren²²⁰. Volgens hem was het zo dat de medewerkers van de burgemeester die belast waren met de praktische organisatie van de ravitaillering zeker niet achteraan in de rij gestaan hadden tijdens de bedelingen. Voor agent Marouze was het duidelijk. Het betrof een fenomeen dat zich overal voordeed in de

²¹⁷ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 642, Everbeek, Rapport van de Gouverneur, april 1921.

²¹⁸ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 818, Zellik, Rapport van de arrondissementscommissaris, april 192.

²¹⁹ ADN, 1874 W 42823, “Affaire Derôme-Jules, maire de Gommegnies et nombreux autres”, Brief van Marouze (Commissaris bij de Mobile Brigade) aan het hoofd van de 2^e divisie, 30/11/1919.

²²⁰ Ook tijdens de oorlog al waren er dergelijke klachten opgedoken. Zie: ADHS, 4M 342..., 374, 21/12/1916.

gemeenten die bezet geweest waren. De gebrekkige voedselvoorziening had op heel wat plaatsen een wig gedreven tussen de inwoners, en dat leidde in de eerste plaats tot beschuldigingen ten aanzien van zij die de bevoorrading georganiseerd hadden. Het merendeel van die klachten mocht dan wel vanuit juridisch oogpunt ongegrond zijn, zo ging hij verder, het was zo dat ‘certains faits considérés par les habitants des pays libérés, comme constituant des actes d’intelligences avec l’ennemi, ne sont en réalité que le résultat d’une soumission craintive devant les exigences de l’occupant’²²¹. Een burgemeester kon maar moeilijk gestraft worden omdat de bevoorrading slecht georganiseerd was. Wettelijk gezien was daar niets mis mee. Wel kon het hun legitimiteit ondergraven hebben. Deze kwestie toont zeer duidelijk aan op welke punten de staatse logica en die van de bevolking konden divergeren.

Verwijten over het aandeel van burgemeesters in de ravitaillering kwamen in beide landen frequent voor en kregen uiteenlopende invullingen. De grond van de klachten kon zeer divers zijn. Het ging van zeer algemene verwijten als dat de ravitaillering slecht georganiseerd was tot betichtingen over gemeentebesturen die specifieke gewassen zouden geproduceerd hebben voor de bezetter of producten bewust aan te hoge prijzen zouden hebben verkocht. Dit laatste schreef een groep van verontwaardigde inwoners aan de minister van Binnenlandse Zaken na de verkiezingen van april 1921 over het gemeentebestuur van het Henegouwse Lanquesaint²²². De schepen in kwestie, een zekere Octave Parmanne, had tijdens de bezetting grote velden met aardappelen aangelegd voor een Duitse Kommandant uit Ath. Samen met de burgemeester zou hij ook kippen en boter voor hogere prijzen verkocht hebben aan de bezetter, en dat terwijl hun landgenoten het met droog brood moest stellen. Het was een schande dat zo’n mensen aan het hoofd stonden van hun gemeente. Hoe lang moest dat nu nog duren, zo vroegen de briefschrijvers zich af? In het merendeel van de gevallen echter, viseerde men lokale bestuurders omdat ze er tegen de achtergrond van de nijpende voedselkwestie toch in geslaagd waren om zich persoonlijk te verrijken of om medestanders te bevoordelen. In het Brabantse Sint-Margriete-Houtem werd de burgemeester beschuldigd dat hij zijn broer die een grote hoeve had, hielp om opeisingen en leveringen aan de bezetter te omzeilen: ‘Deze dan stond ze af aan de smokkelaars en had nooit één graantje voor zijne hongerige medeburgers’²²³.

Hoewel ze in beide landen voorkwamen, werden de hogere autoriteiten in het bevrijde Noorden verhoudingsgewijs meer geconfronteerd met geruchten, klachten en

²²¹ ADN, 1874 W 42823, “Affaire Derôme Jules...”, Brief van Marouze (Commissaris bij de Mobiele Brigade) aan het hoofd van de 2^e divisie, 30/11/1919

²²² ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 1356, Lanquesaint, Anonieme brief aan de minister van Binnenlandse Zaken, 16/06/1921.

²²³ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 924, Anonieme brief aan de Gouverneur, 1921

beschuldigingen over de gebrekkige voedselvoorziening²²⁴. Die vaststelling bevestigt de eerdere conclusie uit dit onderzoek dat de onvrede over de voedselschaarste en daaraan gerelateerde zaken, hoger oplaaide in bezet Frankrijk dan in bezet België. In ongeveer de helft van al de onderzoeken die men voerde kwam dit thema aan bod. In het merendeel van de gevallen maakte het deel uit van een bredere bundeling van klachten, zoals onder meer in Comines en Villerau-Herbignies²²⁵. Daar bekritiseerde men de respectieve (dd.) burgemeesters, Paul Lesaffre en Victor Dejardin. Hoewel de concrete verwijten raakten aan diverse zaken, kwam toch prominent naar voor dat zij door een deel van de bevolking als de belangrijkste verantwoordelijken gezien werden voor de tekortschietende bevoorrading en de manier waarop die georganiseerd was. Een agent van de gerechtelijke politie noteerde in het dossier over Dejardin dat er vanuit juridisch oogpunt hoegenaamd geen sprake was van ‘intelligences avec l’ennemi’. Maar toch uitte de bevolking hevige kritiek aan het adres van de burgemeester. Die hield hem verantwoordelijk voor de slechte omstandigheden waarin het voedsel bedeed werd doorheen de bezetting²²⁶. Wanneer de voedselvoorziening wel de belangrijkste aanklacht vormde, ging het vooral over vermoedens en beschuldigingen van favoritisme of persoonlijke verrijking. Iets wat ook Connolly al eerder opmerkte²²⁷. In hetzelfde dossier met de klacht over burgemeester Dejardin, passeerde ook de houding van de burgemeester van Aulnoye de revue. Officiële verklaringen ontbraken, maar voor de agent bestond er geen twijfel over. De burgemeester werd stevig op de korrel genomen in het dorp. Een deel van de bevolking nam het hem kwalijk dat de voedselbedelingen zeer partijdig en dus niet altijd even eerlijk waren verlopen²²⁸.

Beschuldigingen van persoonlijke verrijking kwamen vaak voor onder het mom dat burgemeesters of andere lokale bestuurders handelgedreven hadden met voedsel bestemd voor de bevolking. Dat bleek al eerder uit de beschuldigingen en sancties aan het adres van de burgemeesters van Catillon en Hautmont die respectievelijk geschorst werden en gedwongen ontslag namen. Nog vaker kwam het voor dat zulke beschuldigingen niet gegrond bleken of maar moeilijk konden worden hardgemaakt. Dat was zo in Mons-en-

²²⁴ James Connolly merkte zelfs op dat er onder inwoners het gevoel leefde dat woekeraars en anderen die zich schuldig gemaakt hadden aan ‘mauvaise conduite’, beschermd werden door de autoriteiten. Zie: James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 271.

²²⁵ Al tijdens het eerste oorlogsjaar waren er klachten over de bevoorrading in Comines (Thomas Weber, *Hitler's first war...*, p. 60). Voor klachten na de oorlog, zie: ADN, 9R 505, “Rapport sur la municipalité de Comines” s.d. en ADN, 1874 W 31/496, Paul Lesaffre, maart-juni 1919.

²²⁶ ADN, 1874 W 42 823, “Affaire Derôme Jules, maire de Gommegnies et nombreux autres”, Dossier M. Dejardin (Villerau-Herbignies), Rapport ‘Victor Dejardin, Maire de Villerau-Herbignies’, s.d.

²²⁷ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 94.

²²⁸ ADN, 1874 W 42 823, “Affaire Derôme Jules, maire de Gommegnies et nombreux autres”, Rapport ‘Favart, Maire d’Aulnoye’, s.d.

Baroeul en in Hasnon²²⁹. De minister van Binnenlandse Zaken bezorgde prefect Naudin in juni 1919 het dossier met informatie over burgemeester Beaufort van Hasnon²³⁰. Er was in opdracht van het gerecht onderzoek gevoerd naar de aantijgingen, maar er waren geen bezwaarlijke documenten of bewijzen gevonden die een officiële beschuldiging rechtvaardigde. Een deel van bevolking had een lijst opgesteld met 12 feiten. Verschillende daarvan benadrukten het feit dat hij niet alleen voedsel achtergehouden had, maar ook verhandeld had om zichzelf te verrijken.

Net zoals tijdens de oorlog viseerde men ook na de bevrijding in België specifiek burgemeesters uit rurale gemeenten omwille hun aandeel in het voedselvraagstuk. Een lang en scherp stuk in *Le Peuple* van eind januari 1919 opende de debatten. De titel kopte ‘Bourgmesres indignes’²³¹. De socialistische opiniemakers juichten het ontslag toe door de regering van de activistische burgemeester Eugene De Ruyter uit Sint-Joris-Winge. Maar terzelfdertijd merkten zij op dat er nog andere burgemeesters waren die niet minder schuldig waren dan die enkele activisten. Er waren namelijk burgemeesters die op directe of indirecte wijze handelgedreven hadden met de bezetter. De ene had paarden verkocht, de andere had vee voorzien ter voeding van de bezetter en nog anderen hadden stenen en/of hout vervoerd om loopgraven mee te bouwen. Ook nu richtten socialistische militanten hun pijlen op de boeren-burgemeesters: ‘Parmi ces fermiers criminels il y a, je le répète, des bourgmestres’. Het discours uit *Le Peuple* sloot aan bij de eerder vermelde anonieme brochure die na de bevrijding verschillende burgemeesters van plattelandsgemeenten omschreef als ‘vampires de guerre’. De gehanteerde taal in *Le Peuple* liet er geen misverstanden over bestaan: ‘Ils ont affamé pendant l’occupation et continuent à affamer leurs concitoyens’. Dat de spreekbuis van de socialistische partij zich – ondanks de regeringsdeelname - openlijk afvroeg waarom de regering de boeren-burgemeesters ongestraft liet, is niet zo verwonderlijk. De aanklachten tegen boeren-burgemeesters die hun eigen belangen en die van hun collega’s beschermden, pasten volledig in de naoorlogse politieke logica van de partij. Zelf bleven zij buiten schot, want socialistische burgemeesters waren er niet voor 1921, en ook schepenen of raadsleden hadden zij nauwelijks of niet in meer rurale streken. Door de onvrede die er hier over leefde in verstedelijkte gebieden te kanaliseren, wilden zij voornamelijk de eigen kabinetten en maatregelen in de verf zetten. Bovendien zetten zij ook druk op de naoorlogse hervormingen van het gemeentelijke kiessysteem en de zo door socialisten

²²⁹ In Mons-en-Baroeul was het een oud-strijder die op basis van getuigenissen van inwoners een klacht indiende over ‘Trafic des vivres destinés au ravitaillement de la population de Mons-en-Baroeul’. Was echter al eerder onderzocht en ‘onterecht’ geklasseerd door andere politiediensten. Zie: ADN, 1874 W 43 896 “Lelièvre, Maire de Mons en Baroeul: trafic de vivres desintés au ravitaillement de la population de Mons en Baroeul (Nord)”, Proces-verbaal, 30/07/1919.

²³⁰ ADN, 9R 1229, Hasnon, Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de prefect, 06/06/1919.

²³¹ *Le Peuple*, 31/01/1919.

vermaledijde 'loi des quatre infamies'. Diezelfde tactiek schemerde ook duidelijk door in het feit dat het stuk diezelfde boeren-burgemeesters viseerde die nu na de oorlog weigerden om de (socialistische) maatregelen mee uit te voeren op het terrein 'par ce que l'application de ces arrêtés nuiraient à leurs propres intérêts de producteurs exploiters'. Men verweet hen nog steeds te hoge voedselprijzen te vragen, te weinig controles uit te voeren en de KB's ter beteugeling van de woeker niet toe te passen. Dat het socialistische verwijt zeker niet uit de lucht gegrepen was, blijkt uit verschillende omzendbrieven vanuit het ministerie van Binnenlandse Zaken. Ook in recent onderzoek wordt gewezen op de onvrede die er heerste in regeringskringen over de gebrekkige toepassing van de nieuwe wetten door de lokale overheden²³².

Het ongenoegen over de houding van burgemeester-landbouwers tijdens de oorlog ging verder dan enkel verwijten in de socialistische pers. Uit klachten van onderuit bleek duidelijk dat dit een realiteit was die leefde op het terrein. Eind mei 1919 maakte de minister van Binnenlandse Zaken de Limburgse gouverneur attent op het feit dat er verschillende klachten binnen gekomen waren aan het adres van Constant Missoul, de burgemeester van Michelen-boven-Aalst. Zo waren er hem inlichtingen ter ore gekomen dat Missoul zelf grote partijen landbouwgewassen achter had gehouden bij opeisingen. Telkens weer zou hij in de eerste plaats zijn eigen belangen hebben verdedigd²³³. Na onderzoek kon de Hasseltse arrondissementscommissaris niets anders dan besluiten dat burgemeester Missoul alle feiten ontkende. Ondanks dat de feiten bij zo goed als iedereen in het dorp bekend waren, slaagde hij er niet in een geschreven verklaring te bemachtigen²³⁴. De kwestie van boeren-burgemeesters die zichzelf verrijkt hadden of al te mild waren opgetreden tegen woekerende en sjoemelende collega landbouwers domineerden in verschillende rurale gemeenschappen eind 1920, begin 1921 de lokale electorale debatten. De aantijgingen aan het adres van de burgemeesters van Muizen en Vossem zijn daar duidelijke voorbeelden van. In Muizen (Brabant) verweet een anonieme groep inwoners de dd. burgemeester en landbouwer Jacques Horckmans na de verkiezingen van 1921 dat hij zichzelf verrijkt had op de kap van de bevolking: 'Hij verkocht al zijne waren aan dure prijzen aan de vijand, terwijl wij en onze kinderen niets konden verkrijgen en bijna van de honger omkwamen'²³⁵. Door van het ministerie een nieuw onderzoek te eisen, probeerden de inwoners in kwestie om zijn naoorlogse benoeming te verhinderen. Zeer gelijkaardig waren de aanklachten aan het adres van

²³² Martin Schoups, "Prosecuting food profiteers after the Armistice...", p. 20 en Brieven van Charles de Brocqueville en Jules Renkin aan de Belgische provinciegouverneurs, 19/01/1919, 31/01/1919 en 08/01/1920, gepubliceerd in *Bulletin de Ministère de l'Intérieur*, 1921, p. 23.

²³³ PA-Limburg, Archief Kabinetsarchief provinciegouverneur, Benoemingsdossiers, 13, 62, Michelen boven Aalst, Brief van de Minister van binnenlandse zaken aan de gouverneur, 28/05/1919.

²³⁴ *Idem*, Brief van de arrondissementscommissaris aan de Gouverneur, 06/10/1919.

²³⁵ ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, 773, Muizen, Rapport van de arrondissementscommissaris, 27/03/1919.

Frederic Ingebos, de burgemeester van het Brabantse Vossem²³⁶. Net als in Muizen schreef men over Ingebos dat hij zijn landbouwgewassen met grote marges verkocht had. Hoe waarachtig de verdachtmakingen waren, was in geen van de beide gemeenten duidelijk. Wel verhinderden ze niet dat zowel Ingebos als Horckmans werden herbenoemd. Meer bijzonder was het geval Antoine Latour, de burgemeester van het Luxemburgse Tillet. Zijn geval sprong volgens de bevoegde arrondissementscommissaris in het oog net omdat hij het zo heldhaftig opgenomen had tegen woekerende collega landbouwers²³⁷. Na de oorlog had dit er zelfs toe geleid dat de landbouwers in kwestie zijn politieke tegenstander financieel ondersteunden. Net omdat de landbouwer-burgemeester zich zo moedig had getoond, weigerde men vanuit Aarlen om zijn tegenkandidaat te benoemen²³⁸. Die was enkel tot stand gekomen uit haat jegens Latour, en daar wilde de gouverneur noch de bevoegde minister mee instemmen.

7. Tussen heroïseren en culpabiliseren

Exact één maand na de Wapenstilstand nam de katholieke volksvertegenwoordigers Jules Poncelet het woord tijdens de discussies over het officiële antwoord van de Kamer op de troonrede van Koning Albert. Hij stoorde zich aan de bewoordingen die in het stuk over bezet België aan bod kwamen, en dan in het bijzonder de lofreden op ‘les administrations publiques restées en fonctions’²³⁹. Uiteraard ging hij *au fond* akkoord met de boodschap, maar hij vond dat er één specifieke categorie van burgers was die recht had op een specifieke publieke erkenning, namelijk de burgemeesters. Door een algemene term als ‘openbare besturen’ te hanteren, werd hun optreden tijdens de oorlogsjaren oneer aangedaan vond hij. Want, zo ging hij verder ‘Dans chaque ville, dans chaque village, c’est le bourgmestre qui a incarné la résistance; c’est lui qui, bien souvent seul, a dû supporter le choc’. De lof van Poncelet voor de Belgische burgemeesters vormde geenszins een uitzondering. Integendeel, hij vatte het officiële naoorlogse nationale politieke discours

²³⁶ Idem, 936, Vossem, Brief van de Minister van Binnenlandse Zaken aan de Provinciegouverneur, 08/06/1921.

²³⁷ RAA-PAL, Kabinetsarchief provinciegouverneur Luxemburg, 202, Tillet, Rapport van de arrondissementscommissaris, 24/05/1921.

²³⁸ Burgemeesters die een ferme houding hadden aangenomen tegen woekerende boeren konden daar een eervolle vermelding voor krijgen. Onder meer in Doel was dit zo. Over de burgemeester schreef men: ‘Il a eu une attitude correcte vis à vis du pouvoir occupant. Durant la guerre il s’est créé des ennemis parmi les cultivateurs parce qu’il les obligeait à céder leurs produits à des prix raisonnables’. (ARA, Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, Benoemingsdossiers, nr. 695, Doel, rapport van de Arrondissementscommissaris, 1921).

²³⁹ PHK, 11/12/1918, p. 23.

dat vanaf dan stelselmatig tot ontwikkeling kwam, treffend samen. Aangevoerd door *primus inter pares* Adolphe Max, kregen burgemeesters daarin een bijzondere plaats toebedeeld naast onder meer het Nationale Comité en Kardinaal Mercier²⁴⁰. Zo besloot men al snel om heel wat onder hen te decoreren. In de provincie Luxemburg alleen al bijvoorbeeld, zette men minstens 55 van de 233 burgemeesters in de bloemetjes omwille van hun exemplarische houding²⁴¹. Een drietal maanden later sprak minister Jaspar, opnieuw onder luid applaus vanop alle banken, gelijkaardige woorden. Het waren de burgemeesters die op het terrein, of dat nu in de grote steden of op meer geïsoleerde plaatsen was, weerstand geboden hadden tegen alle eisen van de bezetter. Zij waren de hoeders en verdedigers van het vaderland geweest. Jaspar schreef de houding van de burgemeesters toe aan het glorieuze verleden en de lokale autonomie: ‘Notre grandeur dans le passé, ce sont des communes qui constituent l’essence même de notre vie nationale, c’est cette vie communale immense développée au cours des siècles, cette famille communale qui est la prolongation de la famille naturelle, c’est cette vie communale qui a organisé la résistance pendant ces quatre années d’oppression. Je rends ici hommage aux bourgmestres, échevins et conseillers communaux de toutes nos communes’²⁴². Met die historische parallel, de eeuwenoude strijd van de gemeenten en de alom geroemde lokale autonomie, wees Jaspar burgemeesters aan als één van de symbolen bij uitstek van nationale eenheid. Zo’n discours werkte zelfbevestigend, want het versterkte de opvatting dat lokale autonomie en stedelijke vrijheden essentiële karakteristieken waren van de Belgische natie²⁴³. Tot in de jaren twintig en dertig kwam dit discours telkens opnieuw bovendrijven. Dat bleek al uit de twee citaten aan het begin van de inleiding van dit proefschrift van onder meer Henri Pirenne²⁴⁴. Maar ook burgemeesters zelf, en dan voornamelijk die uit de grootste steden, namen dit discours al snel over. De heroïsche status van gedeporteerde burgemeesters als Adolphe Max, Edmond Wibaut, Charles Dessain en Emile Braun bood hen de mogelijkheid om in speeches de link te maken tussen de lokale vrijheden en hun verzet tegen de vreemde bezetter tijdens de oorlog²⁴⁵.

²⁴⁰ Laurence van Ypersele, “Les héros nationaux de la Grande Guerre en Belgique: mémoires collectives et enjeux identitaires”, in: *En toen zweggen de kanonnen. Akten van het internationaal colloquium georganiseerd door het Rijksarchief van België en het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgeschiedenis (Brussel, 3-6 november 2008)*, Brussel, 2010, p. 423-424.

²⁴¹ RAA-PAL, Kabinetsarchief provinciegouverneur Luxemburg, 223, Virton, Nota provinciegouverneur, s.d.

²⁴² PHK, 27/03/1919, p. 656-657.

²⁴³ Nico Wouters, *Mayoral collaboration...*, p. 11-27.

²⁴⁴ Dit wil uiteraard niet zeggen dat dit discours unaniem gedeeld werd in de naoorlogse jaren. De bezettingservaring was in essentie lokaal, met als gevolg dat de legitimiteit van een burgemeester, of het discours over een burgemeester, sterk konden verschillen naargelang de stad of gemeente.

²⁴⁵ Voor de toespraken van Emile Braun op 22 juli 1919 bij de ontvangst van Frans president Raymond Poincaré en Adolphe Max of Koning Albert op het ‘Banquet des bourgmestres’ in 1930, zie: Florent Verfaillie, “*Vivent les Patries!*” *Les fêtes nationales en Belgique (1919-1930). Les commémorations des 21 juillet, 11 juillet et des Journées de septembre à travers la presse belge*”, Université Catholique de Louvain-la-Neuve, 2011, Onuitgegeven Masterproef, p. 34 en 117.

Veelzeggend was het ook dat lokale overheden al snel hun eigen burgemeesters fêterden door straten naar hen te vernoemen. Een eer die normaalgezien voorbehouden was aan overledenen²⁴⁶. Het naoorlogse uitgesproken patriottische discours kan niet los gezien worden van de zuivering van de burgemeesters en het begrip dat men vanuit de bevoegde ministeries en provinciehuizen toonde voor hun moeilijke positie tijdens de bezettingsjaren. Dit discours was van bij meet af aan uitgesproken burgerlijk, patriottisch, consensueel en erop gericht om de aangescherpte klassentegenstellingen van tijdens de oorlogsjaren te minimaliseren, dan wel te overstijgen²⁴⁷. Beide sloten aan bij de bredere doelstelling om het statelijke gezag te herstellen en de legitimiteit van de lokale autoriteiten te versterken en te herbevestigen. Dat men daarbij steeds opnieuw de burgemeesters tegenover de bezetter plaatste (de gemeenschappelijke externe vijand), en met geen woord repte over andere interne spanningen, is dan ook geen verrassing.

Van een gelijkaardig discours in Frankrijk was er veel minder sprake. Daar kreeg de bezettingservaring van Noord-Frankrijk een marginale en bijna onbestaande plaats in het naoorlogse nationale politieke discours. Centraal daarin stonden in de eerste plaats het offer van de *poilus*, de militaire overwinning en de ‘terugkeer’ van Elzas-Lotharingen. Het geweld waaraan de burgerbevolking in de bezette gebieden was blootgesteld, werd al snel vergeten²⁴⁸. In tegenstelling tot België, waar de oud-strijders ook een centrale plaats innamen in de naoorlogse herinnering, was het oorlogsheldenpantheon er veel minder breed²⁴⁹. Terwijl de bezetting in België een omvattender fenomeen betrof, was bezet Frankrijk in zekere zin perifeer gebied voor Parijs. Het voortbestaan van de Franse staat had niet aan hetzelfde zijden draadje gehangen als de Belgische. Het discours over de rol van de burgemeesters in de Franse bezette gebieden kon dus ook geen gelijkaardige ontwikkeling of hetzelfde belang hebben. Daarenboven opteerde de regering in Parijs ervoor om al één jaar na de bevrijding lokale verkiezingen te organiseren om het politieke herstel van de lokale overheden te bewerkstelligen.

Wel zijn er aanwijzingen dat er na de bevrijding regionale en lokale varianten tot ontwikkeling kwamen. Zoals Connolly al opmerkte ontstond er in het Noorden al snel een narratief dat het lijden van de burgerbevolking en het offer van de bezetting voor Frankrijk centraal plaatste. Burgemeesters kregen daarin niet dezelfde plaats als hun Belgische collega’s, maar volledig ontbreken deden ze ook niet. Clemenceau roemde eind oktober tijdens zijn bezoek aan Roubaix-Tourcoing-Lille ‘la résistance des grandes villes

²⁴⁶ Laurence van Ypersele en Karla Vanraepenbusch, “Les traces mémorielles de l’occupation 1914-1918 dans trois villes belges: Bruxelles, Anvers et Liège”, in Elise Julien, Matthias Meirlaen e.a. (reds.), *En territoire ennemi: Expériences d’occupation, transferts, héritages (1914– 1949)*, Rijsel, 2018, p. 106.

²⁴⁷ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 276.

²⁴⁸ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 268-294.

²⁴⁹ Laurence van Ypersele, “Les héros nationaux...”, p. 423-424.

du Nord de la France²⁵⁰. Hij prees het passieve verzet van de gedeporteerde burgemeesters Lebas en Dron uit Roubaix en Tourcoing. Maar ook de voorbeelden van senator Auguste Potié, Charles Tauchon en Victor Ramette, burgemeesters van Haubourdin, Valenciennes en Cambrai, wekten bewondering op omwille van hun deportatie²⁵¹. Charles Delesalle op zijn beurt kreeg omstreeks die tijd ‘la légion d’honneur’. En in het Journal Officiel publiceerde de Franse overheid lijsten met namen van inwoners uit de bezette gebieden die zich exemplarisch gedragen hadden. Zeer vaak waren er raadsleden, adjuncten en burgemeesters op terug te vinden²⁵². Dat dit discours in Noord-Frankrijk niet bij voorbaat kansloos was, blijkt – net als in België – uit het relaas van de belangrijkste naoorlogse historici en gepubliceerde getuigenissen. Bernard Wilkin merkte terecht op dat inwoners uit bezet Frankrijk vanaf de jaren twintig zelf aan het schrijven sloegen om er de rest van Frankrijk van te overtuigen dat ook zij het hoofd geboden hadden aan de Duitsers²⁵³. Ook daar speelden burgemeesters een belangrijke rol in. Het in het begin van de inleiding vermelde citaat uit het tot op vandaag invloedrijke werk van Georges Gromaire uit 1925 bijvoorbeeld, illustreert dat zeer goed. Nog begin jaren ’80 schreef Marc Blancpain in een veel verkocht boekje over de geschiedenis van het Noord-Frankrijk over de burgemeesters onder de bezetting: ‘Tout le monde se tient derrière lui. Il est notre champion et le symbole même de la patrie crucifiée (...) Les maires français eurent tous une conduite strictement irréprochable’²⁵⁴. Ondanks al deze publicaties, was deze Noord-Franse variant niet even wijdverspreid of unaniem uitgedragen als in naoorlogs België. Het discours over de burgemeesters als symbolen van patriottisch verzet was veel meer en openlijker aan contestatie onderhevig. De hoger oplopende spanningen tijdens de laatste oorlogsjaren en de onvrede die er heerste onmiddellijk na de bevrijding verklaren dit. En ook een blik op de naoorlogse pers suggereert dat. Terwijl die in naoorlogs België nauwelijks met een woord repte over de houding van burgemeesters onder de oorlog, schreven verschillende, voornamelijk socialistische, journalisten, in en rond Rijsel kritische stukken over Delesalle’s houding tijdens de invasie, en in het bijzonder zijn relatie met de prefect²⁵⁵. Maar ook elders kregen belangrijke burgemeesters, zoals Charles Tauchon, het soms hard te verduren in de pers, en dan voornamelijk door oud-strijders. Maar misschien wel het meest illustratief voor dit alles, is de tot op vandaag veelgelezen roman, ‘Invasion 14’, van Maxence Van der

²⁵⁰ James Connolly, *Encountering Germans...*, p. 275.

²⁵¹ Robert Vandebussche, “La fonction municipale...”, p. 333.

²⁵² Philippe Nivet, *La France occupée...*, p. 331-333.

²⁵³ Bernard Wilkin, “Occupants et occupés dans...”, p. 71-72.

²⁵⁴ Marc Blancpain, *La vie quotidienne dans la France du Nord sous les occupations (1815-1944)*, Hachette, 1983, p. 297-298.

²⁵⁵ Marcel Deschamps bijvoorbeeld, journalist van Le Reveil Du Nord. Hij publiceerde er ook een boek over: Marcel Deschamps, *L’abandon de Lille en 1914 et le général Percin*, Rijsel, 1919.

Meersch²⁵⁶. De gerenommeerde Noord-Franse auteur koos er namelijk voor om Hector Lacombe, de burgemeester van het fictieve dorpje Herlem nabij Roubaix en Tourcoing, uitgesproken negatief af te beelden. De burgemeester verstopte zich bij de (tweede) aankomst van de Duitse soldaten in het dorp in 1914. En eens de bezetting een feit was, onderwierp hij zich slaafs aan hun bevelen. Veruit het meest opvallend evenwel is de manier waarop Van der Meersch schrijft over Lacombe's rol in de organisatie van de ravitaillering en het voedselcomiteit. Hij zet de burgemeester weg als iemand die zijn macht misbruikt, medestanders voortrekt, voorraden achterhoudt voor zichzelf en zelfs gerantsoeneerd voedsel bestemd voor de bevolking doorverkoopt aan Duitse soldaten²⁵⁷. Als dusdanig neemt hij het discours dat er op heel wat plaatsen weerklonk tijdens het laatste oorlogsjaar over.

8. Conclusie

Naast de wederopbouw, het in handen nemen van de voedselvoorziening, de bestraffing van het incivisme en het doorvoeren van een pakket sociaaleconomische en electorale hervormingen vormde ook de consolidatie van het lokale bestuursniveau een belangrijke pijler van het naoorlogse herstelbeleid van de Belgische regering. Hiermee hoopte men de gespannen situatie van de twee laatste oorlogsjaren te bezweren en de transitie naar de naoorlogse periode goed te laten verlopen. Als dusdanig diende het massaal aan boord houden van de lokale autoriteiten een duidelijk doel: het statelijke gezag her-legitimeren. Doordat het nationale bestuursniveau zich zo sterk manifesteerde onmiddellijk na de bevrijding, keerde de dynamiek van tijdens de oorlog terug om. Door de zaken in handen te nemen en bevoegdheden terug naar zich toe trekken, ondersteunden zij het lokale bestuursniveau. Dit moet niet zozeer gezien worden als een breuk met de lange traditie van gemeentelijke vrijheden, maar wel als een manier om de moeilijke situatie die er heerste op het einde van de oorlog terug in handen te nemen. Terwijl er op het nationale

²⁵⁶ Maxence Van der Meersch, *Invasion '14*, Parijs, 1935 Niettegenstaande literatuurwetenschappers en historici het omschrijven als 'fictional truth', wordt Van der Meersch tot op vandaag geroemd voor zijn genuanceerd oordeel en geloofwaardige weergave van politieke thema's als verzet, collaboratie, smokkel en woeker in het Noorderdepartement tijdens de Eerste Wereldoorlog. Voor het belang van de roman meer algemeen: Brian Newsome, "Occupation, race and empire. Maxence Van der Meersch's invasion 14", in *Historical Reflections*, 2014, 40, 1, p. 47-66 en Annette Becker, "Mémoire et commémoration: les 'atrocités' allemandes de la Première Guerre mondiale dans le nord de la France", in *Revue du Nord*, 1992, 74, p. 344-345.

²⁵⁷ Ook in naoorlogs België benadrukten romanciers die schreven over de bezetting voornamelijk de toegenomen sociale spanningen. Zie hiervoor: Sophie De Schaepdrijver, "Vile times...", p. 535-554.

politieke niveau duchtig werd hervormd, koos men voor continuïteit op het lokale bestuursniveau. Van een machtsvacuüm tijdens en na de bevrijding was er dan ook geen sprake. Sterk was het verschil met de situatie in bevrijd Frankrijk. Ook Parijs rekende in eerste instantie op de bevoegde bestuurlijke tussenniveaus (prefecten en medewerkers) en de lokale overheden om tijdens de eerste maanden de continuïteit te waarborgen in de pas bevrijde gebieden. Gezien de centralistische traditie kan het verbazen dat de Franse staat zich reactiever en terughoudender opstelt ten aanzien van de burgemeesters dan de Belgische staat. Alles wijst erop dat de Franse regering het herstel van de statelijke autoriteit en legitimiteit in de bevrijde gebieden geen zelfde urgent karakter toebedeelde als in buurland België. De bezetting had er niet op dezelfde manier het voortbestaan van het land bedreigd als in bezet België. Bovendien was het land als grote overwinnaar uit de oorlog gekomen, wat de regering in Parijs – en bij uitbreiding de Republiek – heel wat prestige opleverde.

Om het lokale bestuursniveau te consolideren diende - wanneer nodig - de legitimiteit van de burgemeesters en hun collega's hersteld. Daarom opteerde men er in beide landen voor om een zuivering van het burgemeesterskorps door te voeren. De meest gecompromitteerde gevallen schoof men aan de kant. In België gebeurde dat zeer actief. De overheid nam er uitgebreid de tijd voor en coördineerde dit vanuit Brussel en de provinciehoofdsteden. In Noord-Frankrijk kende dit een eerder afwachtend en reactief karakter. In tegenstelling tot in België waar men in theorie de houding van elke zetelende burgemeester naging, liet de prefect in het Noorden enkel een onderzoek uitvoeren wanneer er klachten binnen kwamen over een burgemeester. Die minder proactieve houding verraadt een andere strategie. Terwijl de zuivering en de bestuurlijke continuïteit in België een doel op zich waren, was dat in het Noorden veel minder het geval. Daar waren dit vooral tijdelijke overgangsmaatregelen in afwachting van de lokale verkiezingen die een snelle doorstart moesten mogelijk maken. De regering in Parijs wilde discussies en een langdradige afwikkeling absoluut vermijden. Het was zaak om snel met een nieuwe lei aan de wederopbouw te beginnen. De nieuw aangestelde prefect van het Noorden, Armand Naudin, incarneerde dit. De regering in Parijs opteerde er veel sneller voor om overal in het land opnieuw gemeenteraadsverkiezingen te organiseren. Terwijl die in België om uiteenlopende redenen pas in april 1921 plaatsvonden, trok de Noord-Franse bevolking al in november 1919 naar de stembus voor de eerste naoorlogse gemeenteraadsverkiezingen.

De zuivering van het burgemeester korps in de beide landen vertoont zowel gelijkenissen als verschillen. Zo maakten de respectieve regeringen in beide landen gebruik van hun bevoegdheid om in de marge van de gerechtelijke repressie, administratieve tuchtsancties te nemen. Op basis van de gemeentewet konden zij burgemeesters ontslagen of tijdelijk schorsen. Voorts beschikten zij ook nog over meer informele sanctiemechanismen zoals het gedwongen ontslag. Een centrale rol in dit alles was weggelegd voor de regionale vertegenwoordigers van de regering: de (sous-)prefecten,

provinciegouverneurs en arrondissementscommissarissen. Zij kregen de lastige taak toebedeeld om het onderzoek te voeren en de ministers te adviseren. Die medewerkers trokken zelf op onderzoek, praatten met getuigen en maakten wanneer mogelijk gebruik van de informatie die men bij een eerder gerechtelijk onderzoek verzameld had. Het resultaat van dit alles was dat men slechts een zeer beperkte aantal burgemeesters sanctioneerde. Enkel de meest gecompromitteerde gevallen die een goed draaiend naoorlogs bestuur verhinderden of een vervolging riskeerden, schoof men aan de kant. In België ontsloeg men voor april 1921 27 burgemeesters op staande voet en vroeg men er minsten een 9-tal om de eer aan zichzelf te houden. Nog lager lagen de cijfers in het Noorden. Daar kreeg slechts één burgemeester zijn ontslag. Wel schorste de prefect er 2 en drong hij er bij 2 op aan om zelf op te stappen. In de beide landen was het begrip voor de burgemeesters die onder de bezetting gefunctioneerd hadden groot. In veel gevallen genoten zij bij klachten het voordeel van de twijfel.

De zuivering die men van bovenaf organiseerde en de zeer beperkte sanctionering vertaalden in hoofdzaak de logica van de (centrale) staat. Het zeer beperkte aantal burgemeesters die men aan de kant schoof, hadden in de ogen van hun overheid de waardigheid van hun ambt geschonden of zich anti-patriottisch opgesteld door hun houding ten aanzien van de bezetter. Zo'n zienswijze schemerde ook duidelijk door in het officiële naoorlogse Belgische politieke discours. Burgemeesters kregen er al snel een prominente plaats naast de andere symbolen van patriottisch verzet zoals het Nationaal Comité en Kardinaal Mercier. Zulke uitingen waren nu en dan te horen in het parlementaire halfroond en vonden verspreiding in het merendeel van de belangrijkste naoorlogse publicaties over de oorlog. Hoewel het discours eerder beperkt was in omvang, verschilde de situatie niet fundamenteel in het Noorden. Ook daar beoordeelde de overheid de positie van burgemeesters in directe relatie tot de bezetter, en dus uitgesproken positief. Deze logica van bovenaf vertelt maar één kant van het verhaal. De realiteit op het terrein was lang niet zo eenduidig, niet in België en niet in Noord-Frankrijk. De legitimiteit van een burgemeester kreeg namelijk niet alleen vorm in relatie tot de bezetter, maar ook tot de lokale bevolking. De vele klachten van onderop die geen gevolg kregen, bewijzen dat. Als dusdanig bestond er een discrepantie tussen de doelstellingen van bovenaf, en de verwachtingen van onderuit. Inwoners die klaagden over het aandeel van een burgemeester in de organisatie van de voedselvoorziening, vermeende fraude of de deportaties van arbeiders en de verplichte tewerkstelling kregen bij de hogere overheden dan wel veelal een nul op rekest, het wil geenszins zeggen dat het de legitimiteit en machtsbasis van burgemeesters niet aantastte. Ze symboliseren de opvattingen die er leefden onder de lokale bevolking over wat legitiem of goed bestuur was, en wat inbreuken daartegen betekenden.

Algemeen besluit

1. De staat in bezet België en Noord-Frankrijk

Dit proefschrift weerlegt de gangbare opvattingen over de desintegratie van het Belgische en Noord-Franse staatsgezag onder de bezetting. De idee dat er tijdens de oorlogsjaren ‘geen staat als dusdanig was’, of dat die ‘uiteenviel’ en ‘desintegreerde’, ‘met een machtsvacuüm als gevolg’, klopt niet. Die voorstelling van zaken schiet in drie opzichten tekort. Eerst en vooral gaat het vertoog over de desintegratie enkel op voor de eerste oorlogsmaanden en niet voor de daaropvolgende periode. Bovendien maakt een vergelijking tussen beide gebieden duidelijk dat de situatie in België verbleekte met wat er in Noord-Frankrijk gebeurde. In België ontregelden de Duitse invasie, de militaire confrontaties, de grote vluchtelingenstromen en het massale oorlogsgeweld tegen de burgerbevolking zowel op nationaal als lokaal niveau het openbare leven. Vooral daar waar het tot militaire confrontaties of Duitse vergeldingsacties kwam, was de chaos compleet. Al snel was er niet langer sprake van een centraal politiek gezag. Koning Albert trok zich met het leger terug achter het IJzerfront, de regering vluchtte naar Frankrijk en het parlement kon niet meer samen komen. De werking van de centrale administraties en andere belangrijke nationale instellingen kwam tot stilstand. Op het bestuurlijke tussenniveau legden provinciegouverneurs en arrondissementscommissarissen bij aankomst van de Duitse troepen hun functies neer. Dit proces zette zich hier en daar ook door op stedelijk en gemeentelijk vlak. Iets meer dan 80 burgemeesters besloten om uiteenlopende redenen, om hun post te verlaten. Maar daar bleef het niet bij. Ook heel wat schepenen, gemeenteraadsleden en politieagenten trokken weg, vluchtten of namen dienst in het Belgische leger. In Noord-Frankrijk was het openbare leven nog veel sterker ontregeld. De communicatie vanuit de meest noordelijke departementen met de regering in Parijs verliep bijzonder moeizaam en het optreden van de prefecten en sous-prefecten was om velerlei redenen weinig doortastend. De onduidelijkheid die er heerste omtrent hun houding tijdens de invasie en het quasi verdwijnen van hun functie eens de gebieden bezet, zorgde ervoor dat burgemeesters er niet enkel in die eerste oorlogsdagen alleen voor

stonden, maar ook in de maanden en jaren daarna. Ook hier gold dit enkel voor de burgemeesters die op hun post waren gebleven. Ondanks het ontbreken van exacte cijfers lijkt de postverlating in Noord-Frankrijk een groter probleem te zijn geweest dan in België. In Noord-Frankrijk kozen verhoudingsgewijs meer burgemeesters ervoor om te vluchten of om andere redenen weg te trekken. Terzelfdertijd namen er, gezien de hogere mobilisatiegraad, heel wat meer burgemeesters en verkozenen dienst in het leger dan in België. Een gelijkaardige situatie deed zich ook, veel meer dan in België, voor in de Noord-Franse magistratuur en lokale politiediensten. De gerechtelijke macht kreeg er al snel met heel wat meer structurele en organisatorische problemen te kampen. Zo zorgde de sterker ingeperkte mobiliteit ervoor dat magistraten zich niet langer konden begeven naar de (hoofd)plaatsen waar zij zetelden. Het belangrijkste was dat Noord-Frankrijk afgesneden raakte van Parijs. Heel wat magistraten en medewerkers verbleven er of waren daarheen getrokken tijdens de eerste dagen van de oorlog. Rest de vraag wat nu de verschillende machtsverschuivingen in beide landen verklaart bij het begin van de oorlog? Hoe komt het dat het staatsgezag in Noord-Frankrijk in die eerste maanden sneller en diepgaander desintegreerde dan in België? Waren de vooroorlogse politieke en bestuurlijke cultuur van doorslaggevend belang? Verklaart de grotere autonomie van de Belgische lokale bestuurders enerzijds en het afgesneden raken van het sterk gecentraliseerde bestuur vanuit Parijs anderzijds, dat het staatsapparaat in Noord-Frankrijk sneller ineenzakt? En ondersteunt die vaststelling dan de hypothese dat een sterker gecentraliseerde staat, eens onthoofd, sneller en meer verregaand desintegreert dan een staat met een sterker gedecentraliseerde structuur? Hoewel zeker van belang voor de bewuste periode, zijn deze politiek culturele typeringen lang niet de enige factoren. Zij kunnen en mogen niet los gezien worden van de specifieke bezettingscontext zoals die eind 1914 tot stand was gekomen. Die lijkt minstens even essentieel te zijn geweest. Zij diepten de effecten van wat tijdens de invasie gebeurde nog verder uit in de maanden en jaren die erop volgden.

Een tweede factor die historici veelal over het hoofd zien wanneer zij spreken over de desintegratie van het staatsgezag, is het bestuurlijke herstel. Terwijl dit er in bezet België al snel kwam, was er van dit alles veel minder sprake in bezet Frankrijk. Aan de basis van dit bestuurlijke herstel in bezet België lagen de initiatieven die lokale bestuurders en andere notabelen uitwerkten in en rond de grootstedelijke agglomeraties. Al vrij snel, in de herfst van 1914, zagen intercommunale voedsel- en hulporganisaties er het licht. Op die manier versterkten de burgemeesters en schepencolleges van de belangrijkste steden en gemeenten hun grip op het ommeland. Voornamelijk de dreigende voedselschaarste noopte een coalitie van bestuurders, notabelen en belangrijke economische spelers daartoe. Maar in bepaalde gevallen, zoals de Antwerpse Intercommunale Commissie of de Brusselse burgemeestersconferenties die een voorgeschiedenis kenden, oversteeg een en ander het voedselvraagstuk. Gelijkaardige initiatieven kwamen in bezet Frankrijk veeleer sporadisch voor en bleven vooral denkoefeningen. Een essentiële katalysator voor het bestuurlijk

herstel in bezet België bleek de totstandkoming van het Nationaal Comité voor Hulp en Voeding (NCHV) in de late herfst van 1914. Het politieke belang hiervan kan moeilijk overschat worden. Al vrij snel omspande zijn netwerk het gehele bezette Belgische grondgebied (inclusief de westelijk gelegen en sterker afgesneden Etappengebieden). Zijn lokale en belangrijke provinciale afdelingen entten zich op de reeds bestaande lokale en intercommunale initiatieven en namen de activiteiten ervan goedgekeurd over. Meer dan wie ook wierp het NCHV, en dan vooral in het Generalgouvernement, zich op als de incarnatie van het Belgische staatsgezag. De organisatie groeide uit tot de belangrijkste speler en geprivilegieerde gesprekspartner van het bezettingsbestuur. Onderhandelingen gingen voornamelijk over alles wat aan de voedselvoorziening raakte. Maar NCHV-leiders stelden ook andere aspecten van de bezettingspolitiek ter discussie en trachtten zo de politiek van de bezetter te beïnvloeden. Die politiek van moeizame samenwerking, gedeelde belangen en complexe onderhandelingen evolueerde vanaf 1916 naar een bittere machtsstrijd. Vanaf dan deden zich de hevigste conflicten voor en ging de bezetter steeds actiever de machtspositie van het Comité ondermijnen. De impact van de verschillende bezettingsregimes op het ontluikende bestuurlijke herstel was groot. Terwijl het Generalgouvernement aan Francqui en co. toestond om zich te organiseren en contacten aan te knopen met de Britse regering en andere spelers, was daar in volle 'Race naar de Zee', geen sprake van in het door militairen gedomineerde bezettingsbestuur van Noord-Frankrijk. Daar perkte het militaire opperbevel de mobiliteit veel sterker in, zowel wat betreft contacten met het buitenland als binnen bezet Frankrijk. Het ontbreken van een gelijkaardig initiatief als het NCHV in Noord-Frankrijk verklaart deels waarom er daar geen sprake was van een bestuurlijk herstel die naam waardig. De machtsbasis van het Comité d'alimentation du Nord de la France (CANF), pas operationeel in de lente van 1915, was op geen enkele manier te vergelijken met die van het Comité in bezet België. Er waren geen nationale vergaderingen waar vertegenwoordigers van overal in het bezette land aanwezig tekenden overleg. En ook de bevoegdheden en financiële middelen - waar het CANF dan nog eens sterk voor afhankelijk was van de Belgische zusterorganisatie - waren veel beperkter. Zo bekommerde het CANF zich, in tegenstelling tot het Comité, niet over de steun- en hulppolitiek aan vrouwen of weduwen van soldaten en werklozen. Terwijl in bezet België de werklozenhulp in handen kwam van het Comité en dus een nationaal karakter kreeg, dienden de Franse burgemeesters daar zelf een oplossing voor te zoeken. Hoe belangrijk de aard van het bezettingsregime ook was, het was zeker niet de enige verklaring waarom bestuurlijke herstel en centraliseringstendenzen veel sterker uitbleven in bezet Frankrijk dan in België. Er is ook een nationaal onderscheid. Zo springt in België de veerkracht van zowel de lokale als de nationale elites in het oog. Machtige prominenten trokken in Brussel gedeceerd het laken naar zich toe en vervelden zo gaandeweg 1915 tot een alternatief Belgisch gezag. Veel sterker dan hun Noord-Franse collega's paste deze groep van zakenmensen, bankiers en enkele politici zich beter aan de crisissituatie aan. Ze sprongen in het politieke gat dat in Brussel bij het begin van de oorlog ontstond. In

Noord-Frankrijk werd het politieke vacuüm veel minder opgevuld. Eén reden hiervoor is dat de belangrijkste (Noord-) Franse elites nog tijdens de invasie naar Parijs waren getrokken. Een andere hypothese voert terug op de vooroorlogse politieke cultuur. Franse burgemeesters en lokale notabelen waren het gezien de centralistische traditie veel minder gewend om zelf initiatief te nemen dan hun Belgische collega's. Het bestuurlijke herstel kwam er later maar zou, in tegenstelling tot in België, een lokaal gegeven blijven.

Tot slot veronachtzamen de aanhangers van de desintegratiethese de dynamieken op het lokale niveau. Naast het bestuurlijke herstel en de zekere mate van her-centralisering in bezet België, toonde dit onderzoek terzelfdertijd aan dat het zwaartepunt van het politieke leven tijdens deze vier jaren verschoof naar het lokale niveau. De macht municipaliseerde. Die bevindingen zijn niet in tegenspraak met elkaar. Overal in bezet België en Frankrijk nam het belang van de burgemeestersfunctie en het gemeentelijke bestuursniveau sterk toe. Lokale overheden breidden hun takenpakket uit en namen in sommige gevallen zelfs bevoegdheden over die voor de oorlog aan de centrale staat toebehoorden. Dat dit op heel wat plaatsen een moeizaam proces was, bleek duidelijk uit het ordehandhavingsvraagstuk. Het streven naar orde en veiligheid bezorgde zo goed als elke burgemeester vier jaar lang kopzorgen. De Rijkswacht bevond zich aan het front, er was een tekort aan politieagenten, de bewapening was gebrekkig, de criminaliteit steeg sterk en de nog beschikbare agenten waren ondergeschikt aan de bezetter. Dit zorgde er overal in de bezette gebieden voor dat het politionele gezag verzwakte. De vraag of al deze moeilijkheden nu daadwerkelijk hebben geleid hebben tot een 'uitholling van het geweldsmonopolie' en dus een symptoom vormden van de algemene crisis van het staatsgezag, blijft moeilijk te beantwoorden. In het geconsulteerde bronnenmateriaal werden er alvast weinig sporen teruggevonden die in die richting wijzen. Wat de bronnen wel duidelijk aantoonde, was dat burgemeesters alles in het werk stelden om oplossingen te zoeken. Zij bleven initiatieven ontwikkelen om tegemoet te komen aan de vele moeilijkheden. Vooral in de Etappengebieden verliep dit alles bijzonder moeizaam, en dan voornamelijk in Noord-Frankrijk en de meest afgelegen, rurale en dunbevolkte streken. Meer algemeen zette die machtsverschuiving van het centrale naar het lokale niveau zich veel sterker door in Noord-Frankrijk, met als resultaat dat de burgemeestersfunctie daar verhoudingsgewijs meer aan belang won. Dit was onder meer te wijten aan het feit dat slechts een klein deel van Frankrijk bezet (én afgesneden van de hoofdstad) was en dat de Duitse bezettingpolitiek er door de nabijheid van het front tout court sterker versnipperd was. Bovendien ontbrak het bezet Frankrijk aan enig centraal gezag die naam waardig. Het sterk gecentraliseerde prefecturale bestuur van voor de oorlog viel weg (of weigerde elke medewerking). En een alternatief centraal gezag of bovenlokale machtsstructuur, zoals het NCHV in België, kwam in Noord-Frankrijk nauwelijks tot ontwikkeling. In bezet België was de greep van het Comité op de lokale comiteitsafdelingen en gemeentebesturen al bij al vrij groot. Zo ontvingen burgemeesters nu en dan instructies waarin te lezen stond dat het Comité de lokale politiediensten opeiste voor zijn

organisatie. Op nog andere momenten dreigde het Comité ermee het aanleveren van voedsel en andere hulp- en levensmiddelen in te perken, de burgemeesters en lokale instanties zo dwingend om in de pas te lopen. Deze en andere eisen gaven al snel aanleiding tot nieuwe spanningen en discussies. Burgemeesters en lokale verkozenen lieten zich namelijk niet zomaar de les spellen. Laat staan dat zij zonder veel tegenstribbelen bereid waren macht af te staan aan de Brusselse organisatie. Zeker op meer afgelegen plaatsen waar de lokale elites minder voeling hadden met het comitébestuur, kon de wrevel groot zijn. Protest richtte zich dan tegen de Brusselse en grootstedelijke bestuurlijke arrogantie die zonder veel kennis van het terrein instructies oplegde. Gaandeweg nam de greep van het Comité op het bezette land toe. Tekenend hiervoor is dat het er als niet officieel erkende organisatie - zonder rechtspersoonlijkheid of wettelijke bevoegdheden - in slaagde om een samenwerking te ontwikkelen met de magistratuur. Het overtuigde de rechterlijke macht om inbreuken tegen NCHV-regelgeving te sanctioneren. In Noord-Frankrijk voltrok zich een tegenovergestelde evolutie. Het CANF kende een sterk gedecentraliseerde organisatie die volledig afhing van de medewerking door stads- en gemeentebesturen. Nooit groeide het CANF uit tot een alternatief centraal gezag naast de lokale overheden. Terwijl het NCHV en de lokale overheden in bezet België in theorie strikt gescheiden waren voor elkaar (het centrale comité kondigde bij zijn oprichting zelfs regels af die burgemeesters buiten de werking moesten houden), was dat in Noord-Frankrijk hoegenaamd niet het geval. De belangrijkste burgemeesters coördineerden en domineerden de werking ervan die zich zo in belangrijke mate entte op de lokale bestuurlijke organisatie. Van een machtsstrijd tussen beide actoren zoals die zich in bezet België wel ontwikkelde, was dan ook veel minder sprake. Die verstrengeling tussen CANF en stadsbesturen had voor gevolg dat de Noord-Franse burgemeesters verhoudingsgewijs een veel belangrijker aandeel hadden in het voedsel- en hulpvraagstuk dan hun Belgische collega's. Het gebrek aan een zich herstellend centraal gezag in Noord-Frankrijk, en de meer verregaande her-lokalisering, bleek zeer duidelijk uit de kwestie van de oorlogsbelastingen. In tegenstelling tot in bezet België waar het bezettingsbestuur die afhandelde met vertegenwoordigers van de bankenwereld en de provinciebesturen, rekende hij in Noord-Frankrijk op de lokale overheden, en dan in het bijzonder op de burgemeesters van de belangrijkste steden. Van hen werd verwacht dat zij geld voorzagen voor de minder kapitaalcrachtige omliggende dorpen en gemeenten. Dit alles had voor gevolg dat de persoonlijke machtsbasis van Franse burgemeesters, verhoudingsgewijs, sterker toenam dan in België. In het bijzonder de burgemeesters van steden als Rijsel, Tourcoing, Roubaix, Cambrai, Douai en andere hoofdplaatsen groeiden in het Noorden hoe langer hoe meer uit tot de belangrijkste politici. Hun macht presidentialiseerde sterker dan in bezet België. In zekere zin groeiden zij zo zelf uit tot een bovenlokale machtsstructuur.

2. Burgemeesters en bezetters

Als toonbeelden van verzet en beschermheren van de lokale bevolking wierpen burgemeesters een dam op tegen de bezetter. Dat is, samengevat, wat Henri Pirenne en Georges Gromaire kort na de oorlog schreven over de rol van de Belgische en Noord-Franse burgemeesters in hun invloedrijke werken. Zij zagen de burgemeesters als 'le dernier carré de la nation'. De deportaties of de afzetting door de bezetter van enkele van de belangrijkste burgemeesters zoals Adolphe Max (Brussel), Charles Dessain (Mechelen), Louis Franck (Antwerpen), Emile Braun (Gent), Jean-Baptiste Lebas (Roubaix), Gustave Dron (Tourcoing), Victor Ramette (Cambrai) en Charles Tauchon (Valenciennes) leverden daar in hun ogen het ultieme bewijs voor. Hoewel die beeldvorming tot op vandaag invloedrijk blijft, en dan met name in de Franse bezettingshistoriografie, doorstaat ze de toetsing aan de situatie op het terrein niet. Hoe moeten het optreden en de houding van de burgemeesters ten aanzien van de bezetter dan wel ingeschat worden?

Om het bestaande beeld scherper te stellen, waren in dit onderzoek twee zaken van belang. In de eerste plaats was een systematische blik van onderuit essentieel. Zulk perspectief kwam in het bestaande onderzoek nog te weinig aan bod. Eerder dan opnieuw de aandacht toe te spitsen op de bekendere voorbeelden van episodisch luidkeels protest door burgemeesters, was het noodzakelijk om te focussen op de bestuurlijke praktijk op het terrein zoals die beschreven staat in vele ambtelijke documenten, administratieve bronnen en briefwisseling. Dergelijke 'dagelijkse' bronnen bieden een veel representatiever beeld van de bestuurlijke realiteit. Daarnaast was het ook zaak om op een andere manier te kijken naar de relatie tussen burgemeesters en bezetters dan tot dusver gebeurde. Nog al te vaak hanteren WOI-historici vrij binaire analysekaders zoals collaboratie, accommodatie en verzet. Ook de meer recente varianten hierop zoals 'mauvaise conduite', 'notable protests' of 'respectable resistance' illustreren dit treffend. Dit leesraam doet afbreuk aan de handelingsmogelijkheden, het 'wheelen en dealen' en de soms zeer strategische keuzes van burgemeesters in oorlogstijd. Bovendien leiden zulke categorieën niet tot een beter begrip van de lokale politieke context en hebben ze maar weinig oog voor de complexiteit achter het optreden van de burgemeesters. Zo verklaren dergelijke opdelingen maar moeilijk waarom het ene stadsbestuur wel, en het andere niet protesteerde tegen een bepaalde maatregel van de bezetter. En ook de vraag waarom samenwerking met de bezetter in sommige gevallen wel ver ging, laten zij onbeantwoord. Er gaat met andere woorden onvoldoende aandacht naar de achterliggende motivaties, discussies en dynamieken. In plaats van de houding van burgemeesters telkens weer op een continuüm te plaatsen van veel of weinig samen- en/of tegenwerking, is het interessanter de analyse aan te vangen vanuit de specifieke problemen die bezetter aan de burgemeesters oplegde. Burgemeesters beschikten namelijk over een breed pallet aan strategieën en verschillende keuzemogelijkheden. Naargelang de lokale politieke context, het tijdstip in de oorlog, de

verschillende kwesties en hun eigen prioriteiten, kon hun houding verschillen. Dat ging van actieve medewerking, bereidheid tot onderhandelen, gemor, hevige discussies, tegenkating tot openlijk protest en zelfs regelrechte weigeringen. Van één vooraf vastgelegde houding was geen sprake

De bestuurlijke praktijk werd in de eerste plaats getypeerd door complexe vormen van samenwerking. Hoewel die vaak bijzonder ver ging, verliep dit nooit van harte en was ze nooit ingegeven door ideologische motieven. De bereidwilligheid van burgemeesters om samen te werken moet begrepen worden als een negatieve keuze. Het Duitse bezettingssysteem was structureel repressief. Het zag burgemeesters in de eerste plaats als uitvoerders van hun beleid. Samenwerking met de bezetter was dus even onvermijdelijk als noodzakelijk. Ook dat had het geweld tegen burgemeesters en de bevolking bij aanvang van de bezetting duidelijk gemaakt. Burgemeesters die categoriek weigerden om mee te werken, schoof de bezetter aan de kant. Veel mogelijkheden restten burgemeesters dus niet. Zij moesten de bestuurlijke molen draaiende houden. Die verwachting leefde bij iedereen. De respectieve nationale overheden stuurden in de zomer van 1914 instructies in die zin, en de bevolking eiste dat haar belangen werden verdedigd.

Met welk probleem de bezetter burgemeesters ook confronteerde, telkens weer pasten de lokale administraties zich aan. Burgemeesters toonden zich zo vier jaar lang van hun meest pragmatische kant. Nergens kwam dit duidelijker naar voor dan in de bezettingskwesties waar het oorlogsrecht vrij formeel over was: inkwartiering, opeisingen, monetaire kwesties en de bevoorrading van de bezettende troepen. Nog veel meer dan de historiografie aanneemt, bood het internationale oorlogsrecht een leidraad voor zowel de bezetter als de lokale overheden. Discussies over dit soort kwesties sleepten vaak lang aan en wekten heel wat irritatie op, niet het minst onder de bevolking die er zich in de dagelijkse realiteit mee geconfronteerd zag. Afspraken schond en herzag de bezetter frequent, maar veelal kwamen de betrokken administraties tot een nieuw vergelijk. Tot fundamentele conflicten of een breuk tussen lokaal bestuur en bezetter kwam het maar zelden.

Heel wat moeizamer verliep de samenwerking over meer fundamentele kwesties die het lokale niveau overstegen. Thema's als de voedselvoorziening of ordehandhaving raakten direct aan de kerntaken van zowel de lokale overheid als het bezettingsbestuur. Toch springen ook hier opnieuw de pragmatiek en het aanpassingsvermogen van de lokale autoriteiten in het oog. Zo leidde de voedselkwestie op het lokale bestuurlijke niveau minder vaak tot rechtstreekse confrontaties met de Duitse bezetter. Dit was te wijten aan het feit dat de krijtlijnen waarbinnen burgemeesters opereerden in belangrijke mate boven hun hoofden uitgetekend werden. Het kluwen van regelgeving degradeerde de burgemeesters in theorie tot simpele uitvoerders met een sterk ingeperkte speelruimte. Maar terzelfdertijd bleken zij in de praktijk essentiële schakels omdat zij bij elke stap in het proces wel op één of andere manier betrokken of verantwoordelijk waren, en dan vooral in Noord-Frankrijk waar zij mee instonden voor de lokale organisatie van het CANF.

Burgemeesters werden ingeschakeld in een krachtveld waar zij zelf nauwelijks of geen invloed op hadden. Al te fors interfereren in de lokale voedsleconomie lag sowieso gevoelig. Het werd gezien als een socialistisch recept en leidde gegarandeerd tot spanningen met de lokale middenstand. Wanneer burgemeesters toch probeerden om zelf in te grijpen en maatregelen af te kondigen, was het risico zeer groot dat zij werden teruggefloten. Er was amper ruimte om zelf te gaan interveniëren in het voedselvraagstuk, en al zeker niet in de strijd tegen woekerpraktijken en sterk stijgende voedselprijzen. De belangrijkste hefboomen om in te grijpen lagen in handen van de bezetter en Comiteit. Autonoom prijzen afkondigen lukte niet meer en al te streng optreden tegen malafide handelaars die in dienst van de bezetter werkten, stootte op Duits weerwerk. Grote voedselvoorraden opeisen voor de eigen bevolking of een exportverbod afkondigen, deed het Comiteit dan weer teniet.

Voor het handhaven van de openbare orde, een absolute prioriteit voor de bezetter achter het front, lag dit alles anders. Hier was geen derde machtsblok betrokken zoals dat in het voedselvraagstuk (NCHV-CANF) wel het geval was. De relatie burgemeester-bezetter was dus veel meer één op één, met vaak veel lokale diversiteit in de onderlinge afspraken voor gevolg. Grote conflicten met de top van de bezettingsmacht over politionele kwesties kwamen amper voor, zeker in vergelijking met het vraagstuk van de voedselvoorziening. Van centraal opgelegde regelgeving inzake de politiemacht was in de bezette gebieden nauwelijks sprake. Hetzelfde kan gezegd worden van ver doorgedreven politiehervormingen. In de belangrijkste stedelijke centra dwong de bezetter de stadsbesturen om bepaalde diensten te centraliseren op Duitse leest, zoals bijvoorbeeld de zedenpolitie. Maar zulke operaties waren in de eerste plaats ad hoc reacties op omvangrijke problemen, geen voorbeelden van een doelbewuste politiehervorming. In het merendeel van de gevallen was het optreden van de politie – acute crisissituaties buiten beschouwing gelaten – vooral reactief. Gaandeweg raakten deze lokale praktijken geformaliseerd. Burgemeesters genoten vooral in het ‘Belgische’ Generalgouvernement nog een zekere mate van autonomie om zelf prioriteiten te bepalen. Bovendien ging het merendeel van de zaken waar de lokale politiediensten zich voor de oorlog op dagelijkse basis mee bezig hielden tijdens de oorlog onverwijld door. In de Etappengebieden lag dit wel enigszins anders. Daar was de autonomie beperkter en de Duitse inmenging sterker. De Duitse verordeningen en bevelen waren er talrijker, het optreden strenger en repressiever.

Ofschoon de samenwerking van lokale politiediensten en de bezetter hoegenaamd niet op gelijke voet verliep, convergeerden de belangen in dit vraagstuk. Lokale autoriteiten behielden een zekere invloed en het Duitse bezettingsbestuur trachtte met zo weinig mogelijk eigen manschappen de rust te bewaren. Het duidelijkst kwam dit tot uiting bij de regulering van het prostitutievraagstuk. Het bestaande vooroorlogse kader volstond niet en diende uitgebreid, iets waar ook lokale autoriteiten wel het nut van inzagen. Maar evenzeer aangaande het verzekeren van rust en orde in de publieke ruimte streefden

burgemeesters en bezetters dit na. Zulke vormen van samenwerking kwamen voort uit de dagelijkse praktijk. Hoe specifiek en gedetailleerd de lokale Belgische, Franse en Duitse politiediensten bij het begin van de oorlog afspraken maakten, of en wanneer dat dan exact gebeurde en of men dit schriftelijk bekrachtigde, was nergens terug te vinden in de bronnen. Terwijl er in het Generalgouvernement op topniveau afspraken kwamen tussen magistratuur en centraal bezettingsbestuur over het feit dat de Duitse diensten zich niet of nauwelijks moeiden in zaken waar geen Duitser of verordening aan te pas kwam, wijst op het lokale politionele niveau alles in de richting van een gelijkaardig (stilzwijgend) akkoord. Dit alles gold, opnieuw, veel meer in het Generalgouvernement dan in de Etappengebieten. De daar talrijker aanwezige Duitse soldaten en politiediensten hielden de touwtjes veel strakker in handen, met veel meer repressie tot gevolg. Zeker in bezet Frankrijk was dat absoluut het geval. Daar herstelden het lokale politionele en gerechtelijke apparaat zich niet of toch veel minder na de desintegratie ervan tijdens de zomer van 1914. Daardoor hingen lokale bestuurders er voor de repressie van allerlei zaken veel meer af van de Kommandantur en de aanwezige Duitse politiediensten. Die laatsten beschikten er over een quasi monopolie, met lokale agenten en veldwachters als tandeloze toekijkers.

Verregaande samenwerking tussen de respectieve politiediensten impliceerde niet dat burgemeesters gewillig hand en spandiensten leverden of zomaar informatie overdroegen aan de bezettende instanties. Zo kozen burgemeesters en agenten er op sommige momenten bewust voor om de bezetter in het ongewisse te laten over een bepaald onderzoek naar inwoners. Vervolgens deelden zij dan enkel mee aan het bezettingsbestuur dat zij de daders zouden sanctioneren, dit alles zonder namen te noemen. In welke mate zo'n praktijk ook buiten de belangrijkste stedelijke centra gangbaar was, kon uit het beschikbare bronnenmateriaal niet afgeleid worden. Maar dat burgemeesters zich behoedzaam opstelden hoeft niet te verbazen. Zo wilden zij inwoners beschermen tegen Duitse repressie. In bepaalde gevallen echter, achtten burgemeesters dit niet wenselijk. Als de belangen enigszins parallel liepen, woog dit argument minder zwaar door. Onder meer in het voedselvraagstuk kwam dit voor. Zo heeft het er alle schijn van dat burgemeesters en politieagenten van de grootste steden minder met gewetensproblemen geconfronteerd werden wanneer zij processen verbaal over woekerende handelaars en winkeliers aan de bezetter doorspeelden.

De preoccupatie met de bescherming van de bevolking verklaart in belangrijke mate waarom burgemeesters en lokale politiediensten soms zeer ver meegingen in de samenwerking met de bezettingsmacht. Door mee te werken behielden zij een zekere invloed om erger kwaad te vermijden. Deze politiek bracht de agenten op het terrein in een hachelijke positie tijdens specifieke crisissituaties. Dat bleek zeer duidelijk het geval wanneer de bezetter verplicht tewerkgesteld op transport zette naar Duitsland. Terwijl het in de eerste plaats zo goed als altijd de Duitse soldaten en agenten waren die deze deportaties daadwerkelijk uitvoerden, speelden ook Belgische en Franse agenten hierin een

rol. In het Generalgouvernement hielden zij veelal enkel toezicht en dienden zij de toegestroomde bevolking in toom te houden en bij te staan. Maar in de Etappengebieden ging hun betrokkenheid op sommige plaatsen wel verder. Zo bedeedden agenten in Rijsel op vraag van de bezetter oproepingsbevelen onder de bevolking aan de vooravond van de deportaties en hielden zij mee toezicht op de verzamelde arbeiders aan het station.

Samenwerking tussen lokale en Duitse politiediensten kreeg dus lang niet overal dezelfde invulling. In de Belgische en Franse Etappengebieden verliep dit alles moeizamer dan in het Generalgouvernement. De stadsbesturen van de grootste stedelijke centra beschikten daar over heel wat meer ruimte om orders van de Duitse bezetter naast zich neer te leggen of te betwisten, iets wat in de regio's dicht bij het front zo goed als onmogelijk was. Dit alles bleek zeer duidelijk uit de praktijken op het terrein in de Etappengebieden. Von Bissing's verordening van eind 1916 bijvoorbeeld was daar niet of nauwelijks van tel. Die bepaalde dat lokale overheden en politiediensten ontslagen werden van de verplichting om mee te werken aan alles wat zuiver in het Duitse politieke en militaire belang was. Hoe wijdverspreid deze praktijk dan wel voorkwam in de Etappengebieden, kon door de gebrekkige bronnensituatie niet achterhaald worden. Uit de schaarse beschikbare informatie bleek wel dat de bezetter er niet over twijfelde om nu en dan lokale agenten in te schakelen om hem bij te staan tijdens aanhoudingen of om zelf arrestaties uit te voeren, bijvoorbeeld bij het zoeken van ondergedoken werkweigeraars, om ontsnapte gevangenen op te sporen of om inwoners te vinden die voor de bezetter moesten werken. Wel ging het in zulke gevallen niet zelden om crisissituaties waarbij weigeren geen optie was. Burgemeesters, commissarissen en lokale agenten tekenden in zo'n geval protest aan, maar dat bleek tevergeefs. Indien zij medewerking weigerden, dreigde de bezetter met sancties en hardhandig optreden tegen de bevolking.

De samenwerking tussen de lokale autoriteiten en bezettingsmacht in het kader van de voedselvoorziening en de ordehandhaving moet begrepen worden tegen de achtergrond van een welbepaalde bestuurlijke context. Daarin was het uitwisselen van informatie en het verlenen van medewerking tot op een zeker niveau noodzakelijk voor de verderzetting van het openbare leven. Hoewel steevast de belangen van de bezettingsmacht doorwogen, konden tegelijk ook de belangen van het bezette land verdedigd worden. Van bepaalde andere aspecten van de Duitse bezettingspolitiek kon dat niet gezegd worden. Maatregelen als de oorlogsbelastingen, grootschalige opeisingen van materiaal, arbeid en mensen of het hervormen van de staatsstructuur middels de Flamenpolitiek dienden exclusief de Duitse belangen. Zij maakten rechtstreeks onderdeel uit van de Duitse oorlogsdoelstellingen en exploitatiepolitiek. Voor een goed begrip van de reacties van burgemeesters is het internationale oorlogsrecht van belang. Voor zover deze conventies bekend waren in de bezette gebieden, probeerden burgemeesters op basis hiervan in de mate van het mogelijke hun houding te bepalen en te legitimeren. Vooral in de belangrijkste stedelijke centra gebeurde dit het vaakst. Makkelijk was dat allerminst. Over bepaalde aspecten van de Duitse exploitatiepolitiek was het oorlogsrecht immers niet

eenduidig. In theorie stond het oorlogsrecht het toe aan de bezetter om belastingen te heffen, materialen op te eisen of arbeiders op te vorderen voor bepaalde karweien. Wel stond er te lezen dat dit alles enkel maar kon geschieden op de voorwaarde dat dit niet buitensporig mocht zijn. Er mocht niet van de burgerbevolking verwacht worden dat zij inging tegen de belangen van haar land of rechtstreeks de Duitse oorlogsinspanningen diende. Dit alles leidde ertoe dat burgemeesters in eerste instantie niet veel anders konden dan instemmend te reageren. Het was dan ook pas na die eerste maanden dat die afwachtende houding van de burgemeesters wijzigde. Algemeen beschouwd kwam de kentering er voornamelijk als reactie op de radicalisering van de Duitse bezettingspolitiek omstreeks 1916. De situatie in de Etappengebieden bewees evenwel dat dit geen eenduidig breukmoment was, maar wel een geleidelijk proces. Daar laaiden de eerste hevige discussies al op vanaf de tweede helft van 1915. In de grootsteden van het Noorden was het de zogenaamde 'affaire des sacs' (en dan voornamelijk de reacties daarop vanuit Parijs) die de lokale besturen wakker schudde. De twist tussen lokale verkozenen onderling, de druk van onderuit en dan nog later de berichten over de gigantische offensieven bij Verdun en de Somme en de exuberante materiële eisen die dit met zich meebracht, zorgden er in de maanden en jaren erna voor dat enkele van de belangrijkste burgemeesters steeds vaker en luider protest gingen aantekenen. Niet zelden beriepen zij zich daarbij op juridische argumenten uit het oorlogsrecht. Er werd aangevoerd dat de immer stijgende belastingsommen die de bezetter vorderde niet proportioneel waren en dat de tewerkstelling van arbeiders zeer duidelijk de Duitse oorlogsmachine diende. Een gelijkaardige evolutie was waar te nemen in bezet België, en dan vooral in de Etappengebieden waar het beleid van de bezetter, o.m. inzake verplichte tewerkstelling sneller radicaliseerde dan in het Generalgouvernement. Toch speelden er in bezet België ook andere thema's dan in Noord-Frankrijk. De kwestie van de oorlogsbelastingen bijvoorbeeld. Voor de Belgische burgemeesters was dit enkel tijdens de eerste weken en maanden van de oorlog een strijdpunt. Op het terrein vonden er in het Generalgouvernement vooral talloze kleinere conflicten plaats tussen de gemeentehuizen en Kommandanturen. Grote discussies die de houding van de burgemeesters overal te lande op scherp stelden, bleven uit tot de herfst van 1916 en de invoering van de verplichte tewerkstelling. De enige uitzondering was de *Flamenpolitik*. Daar bestond in het kader van het internationale oorlogsrecht hoegenaamd geen twijfel over. En dat beseften de Belgische burgemeesters zeer goed, met als resultaat dat hier vanaf het begin openlijk protest werd tegen aangetekend.

Hoe ongelijk de machtsbalans initieel ook was, burgemeesters beschikten steeds over een zekere marge om te onderhandelen. Vaak verliep dit alles volgens een gelijkaardig patroon. Als de Belgische en Noord-Franse burgemeesters met netelige kwesties geconfronteerd werden, zetten ze in eerste instantie veelal een hoge borst op en protesteerden ze meerdere keren, doorgaans in patriottische bewoordingen. Terzelfdertijd weerhield dit hun er niet van om achter de schermen toch nog te proberen maatregelen af

te zwakken of uitzonderingsmaatregelen te bekomen. Want zo lang de bezetter niet expliciet of rechtstreeks dreigde met sancties tegen de bevolking, kon er gepraat worden. Pas wanneer het echt te link werd en de bevolking rechtstreeks gevaar liep, gingen ze overstag en verleenden ze de geëiste medewerking. Onbeperkt was de onderhandelingsmarge allerminst. Vanaf een zeker moment primeerden enkel nog de belangen van de bevolking, wat hen deed kiezen voor de pragmatiek. Door de discussie aan te gaan, probeerden zij de Duitse maatregelen af te zwakken, uit te stellen, tijd te winnen of teniet te doen. Het was de enige optie die hun toestond om nog iets van invloed te kunnen hebben. Dat was voor het merendeel van de burgemeesters prioritair: in de mate van het mogelijk de lokale belangen en de veiligheid van de inwoners proberen te waarborgen. Een duidelijk afgebakende lijn tot waar de onderhandelingen konden gaan, bestond er zeker niet. Burgemeesters gingen bovendien niet over één nacht ijs. Zeker in de grootsteden consulteerden zij raadgevers (juristen, vertrouwelingen, medewerkers, collega verkozenen...), wogen zij de belangen af en bedachten zij wat de politieke gevolgen konden zijn. Want ondanks de moeilijke omstandigheden werd er immers nog steeds aan politiek en machtsverwerving gedaan.

3. De legitimiteit van het lokale bestuursniveau blijft overeind

De Belgische en Noord-Franse burgemeesters deden er vier jaar lang alles aan om hun legitimiteit, en bij uitbreiding die van het Belgische en Franse staatsbestel, overeind te houden. Of een burgemeester daar al dan niet in slaagde, hing af van velerlei factoren en de specifieke lokale context. Drie zaken bleken van bijzonder belang voor hun legitimiteit. Eerst en vooral waren er de gebeurtenissen tijdens de invasie. De impact hiervan op de legitimiteit van een burgemeester kan maar moeilijk overschat worden. Burgervaders die bij aankomst van de Duitse troepen hun bevolking in de steek lieten, verloren heel wat aanzien. Zonder veel problemen de sjerp terug opnemen na het verlaten van de post, bleek zo goed als onmogelijk. Voor sommigen betekende het zelfs het einde van hun politieke carrière. Het tegendeel gebeurde ook. Lokale overheden en burgemeesters die met succes de overgave van hun steden en gemeenten onderhandelden en alles gedaan hadden om hun bevolking te vrijwaren van geweld, zagen hun positie en prestige danig versterkt.

De tweede factor die mee de legitimiteit van burgemeesters bepaalde, was de relatie met de bezettingsmacht. Zoals gezegd ontwikkelde er zich in beide landen tussen burgemeesters en bezetters een politiek van verregaande bestuurlijke samenwerking. Dagelijkse contacten en veelvuldige interacties met de bezetter waren daarbij

onvermijdelijk. Dat beseftte de bevolking ook. Tot op zekere hoogte leefde er dan ook begrip voor deze nauwe samenwerking en de soms zelfs goede contacten met de Kommandanturen. Zij beseften dat dit de verdediging van hun belangen ten goede kwam. Dat wil niet zeggen dat burgemeesters zich alles konden permitteren. Er golden wel degelijk enkele ongeschreven regels. Zo kon een goede relatie enkel maar geschieden binnen de contouren van het ambt. In zulke gevallen aanvaardden inwoners deze politiek van verregaande samenwerking. Een cruciale voorwaarde voor dit begrip, was dat dit op een waardige manier gebeurde en de lokale bestuurders hier zelf geen voordeel uit haalden. Burgemeesters en andere verkozenen die dat wel deden, of leken te doen, riskeerden het vertrouwen van de bevolking te verliezen. Het laten primeren van de eigen belangen of die van naasten, vrienden en collega's werd niet getolereerd. Samen met Duitse officieren of soldaten genieten van pompeuze maaltijden, onderhoudende jachtpartijen of bieravonden, kon niet door de beugel. In zulke gevallen werden plezier of eigenbelang, en dus niet het algemeen belang, nagestreefd. Afgezien van het met de voeten treden van deze morele codes, stootten burgemeesters nu en dan op de grenzen van deze politiek van verregaande samenwerking. Die had onvermijdelijk ook negatieve consequenties. Sommige maatregelen van de bezetter waren van die aard dat elke vorm van medewerking – hoe passief ook – op kritiek stootte bij de bevolking. In dat geval was het voor burgemeesters zo goed als onmogelijk om daar ongeschonden uit te komen. Dat bewezen bijvoorbeeld de verplichte tewerkstelling en de deportaties van arbeiders naar Duitsland omstreeks oktober 1916. Hoe burgemeesters hier ook op reageerden, discussies en onvrede kwamen er sowieso.

Een derde factor van belang voor de legitimiteit van een burgemeester, waren de materiële levensomstandigheden, en meer bepaald de voedselvoorziening. Heel wat burgemeesters zagen hun legitimiteit eerder inkrimpen als gevolg van het voedselvraagstuk dan omwille van de directe relatie met de bezetter. Een gebrekkige voedselpolitiek kon het vertrouwen in een burgemeester heel wat schade toebrengen. De burgerbevolking eiste van haar burgemeester dat hij er alles aan deed om een zo'n rechtvaardig mogelijke voedselpolitiek uit te bouwen. Wanneer burgemeesters daar als 'maire nourricier' niet in slaagden of daar te weinig met begaan waren, leidde dit tot onvrede en maakten inwoners op de meest diverse manieren duidelijk dat ze meer inspanningen verwachtten. Wat een rechtvaardige voedselpolitiek nu exact betekende, kon variëren. In de steden dacht men hier anders over dan op het platteland. Wel heerste er consensus dat er van iedereen offers verwacht werden. Gezien de oorlogscontext moest iedereen het met minder doen. Maar die afspraak gold enkel als de gevraagde offers in balans waren. Net daarin school – uiteraard naast allerlei logistieke en organisatorische besommeringen - de belangrijkste taak van burgemeesters en andere lokale bestuurders in de voedselpolitiek. Het was hun taak om toe te zien op dat evenwicht en in te grijpen wanneer nodig. Wanneer zij daar niet in slaagden, kwam er ruis op de relatie met de bevolking. Hoe langer de oorlog duurde, hoe zwaarder de schaarste, rantsoenering en voedseltekorten doorwogen voor de

bevolking. Het resultaat was dat de fixatie op woekeraars, voedsel fraudeurs en andere oorlogsprofiteurs, sterk toenam. Vooral vanaf 1916 klonk de roep om bestraffing steeds luider. Voor burgemeesters (maar evenzeer voor comiteitsmedewerkers) bleek dat bijzonder moeilijk. Al snel werd duidelijk dat er geen eenvoudige oplossingen voor dit complex probleem bestonden. Bovendien ontbrak het de gemeentelijke overheden aan bewegingsruimte, bevoegdheden, mensen en middelen. Zoals al vermeld, was het krachtenveld van de voedselpolitiek zeer ongelijk. De reële macht lag bij het Comité en de bezetter, en die laatste verhinderde een krachtadiger optreden wanneer zijn belangen in het gedrang kwamen. Wanneer daadkrachtige maatregelen en resultaten vervolgens uitbleven, dan ging de woede van de bevolking zich steeds vaker richten tegen het lokaal bestuur zelf. Her en der gingen stemmen op die stelden dat men in de stadhuizen niet wilde ingrijpen, om zo ook de eigen belangen en die van collega's en vrienden veilig te stellen. Met andere woorden, inwoners gingen de lokale gezagsdrager steeds meer wantrouwen en zelfs als medeplichtigen beschouwen. Burgemeesters werden verdacht van slechte bedoelingen en verweten dat zij aan de verkeerde kant stonden. Op plaatsen waar zich (vermeende) schandalen en (vermoedelijke) gevallen van misbruik voordeden, nam dit wantrouwen de hoogste vlucht. Deze onvrede ten aanzien van de lokale autoriteiten liep hoger op in bezet Frankrijk dan in België. De voedselschaarste was er groter en het aandeel van burgemeesters veel belangrijker en zichtbaarder. Terwijl de onvrede zich daar richtte tot de eigen burgemeesters, was dat in het Generalgouvernement enigszins anders. Daar fixeerde de woede van de stedelingen zich veel vaker op de burgemeesters van de plattelandsgemeenten. Veel meer dan in Noord-Frankrijk liepen in bezet België de spanningen tussen stad en platteland hoog op. De idee leefde dat de zogenaamde boerenburgemeesters het toestonden aan hun collega-landbouwers om voedsel achter te houden bij opeisingen, zodat er minder voorraden naar de steden vloeiden die zij dan tegen woekerprijzen op de zwarte markt sleten. De gecensureerde en Duitsgezinde pers wakkerde die onvrede nog aan en blameerde burgemeesters publiekelijk, in de hoop om zo het Belgische staatsgezag te discrediteren.

De drie fundamenten waarop de legitimiteit van burgemeesters rustte, kunnen niet los van elkaar gezien worden. Naarmate de oorlog duurde, liepen deze hoe langer hoe meer door elkaar. Het gevolg van deze verstrengeling was dat burgemeesters het vooral tijdens de twee laatste bezettingsjaren steeds moeilijker kregen om hun houding, keuzes en positie te legitimeren. Burgemeesters ondergingen die evolutie evenwel niet passief en boden weerwerk. Zij begrepen zeer goed dat hun legitimiteit veranderlijk was en constant nagestreefd, verdedigd of heronderhandeld diende te worden. Burgemeesters staken daar in beide landen heel wat energie in. In relatie tot de bezetter bijvoorbeeld, deden zij er alles aan om naast die politiek van verregaande samenwerking terzelfdertijd duidelijk te maken aan welke kant zij stonden. Dit alles gebeurde door nu en dan de patriotische afstand tussen hen en de bezetter duidelijk in de verf te zetten. Een duidelijk voorbeeld daarvan is het openlijk protest aantekenen tegen de maatregelen van de bezetter. Niet

zelden kozen burgemeesters, en dan vooral in de grootste steden, daarbij zeer bewust voor een uitgesproken patriottisch discours. Deze patriottische uitlatingen worden tot op vandaag nog te eenzijdig geïnterpreteerd als uitingen van een bredere patriottische cultuur. In realiteit kunnen zij niet los gezien worden van de bestuurlijke context. Het performatieve karakter van dit protest was voornamelijk van symbolisch belang en diende een weloverwogen strategie. Het was én een kaart die zij inzetten in hun onderhandelingen met de bezetter én een functionele uiting van een tactiek die erop gericht was de eigen legitimiteit te stutten en het patriottische blazoen op te poetsen. Het illustreert opnieuw de bijzondere pragmatiek die de Belgische en Noord-Franse burgemeesters aan de dag legden. Belgische burgemeesters konden zich makkelijker inschrijven in zulk patriottische verhoog, terwijl dit in Noord-Frankrijk minder institutioneel werd uitgedragen. De boodschap van moreel verzet die Kardinaal Mercier al begin 1915 uitstuurde bijvoorbeeld, kende in het Noorden haar gelijke niet. Zijn herderlijke brief 'Patriottisme et Endurance' zette de bezetting ondubbelzinnig weg als illegitiem. En ook het Nationaal Comité wierp zich op het terrein veel meer dan het CANF op als een vaderlandse organisatie. Veel meer dus dan hun Belgische collega's waren de Noord-Franse burgemeesters op zichzelf aangewezen om aan een patriottisch verhoog vorm te geven. Ook tegen de achtergrond van het voedselvraagstuk legden burgemeesters alles aan de dag om te verhinderen dat hun legitimiteit uitholde. Gezien de hoogoplopende sociale spanningen en de steeds luider weerklinkende kritiek aan hun adres, bleek dat allesbehalve een sinecure. Terwijl gepaste maatregelen nemen bijzonder moeilijk bleek, drong het besef door dat de bevolking duidelijk gemaakt moest worden dat hun klachten niet in dovemans oren vielen. Vanaf dan probeerden burgemeesters om duidelijk te maken dat zij de geventileerde onvrede serieus namen. Wat met beleid maar moeilijk lukte, probeerde zij dus met communicatie op te vangen. Op affiches in de voedselbedelingslokalen of in kranten reageerden de verantwoordelijken van de voedselpolitiek op veelgehoorde klachten. Brochures werden verspreid, de maatregelen van het stads- of gemeentebestuur opgelijst. Hier en daar communiceerden zij zelfs publiekelijk dat de opties beperkt waren en dat het de bezetter was die ingrijpende maatregelen verhinderde. Met die boodschap stonden zij niet alleen. Ook de clandestiene pers verspreidde zo'n discours en nam het zo op voor de burgemeesters. Op die manier erkenden burgemeesters de klachten als legitiem en toonden zij zich bereid om te onderhandelen met de bevolking.

Het effect van deze communicatiecampagnes was gering. Het geklaag over de lokale besturen bleef enkel maar toenemen tijdens de twee laatste bezettingsjaren, met de twee winterperiodes telkens als hoogtepunten. Toch slaagden de Belgische en Noord-Franse lokale elites er ondanks alles in om de sociale spanningen te beheersen en de gezagsrelaties overeind te houden. Escaleren deed de situatie niet, zelfs niet tijdens de bevrijdingsdagen

wanneer het revolutionaire potentieel het grootst zou moeten zijn geweest¹. Uitspraken als dat het ‘in 1918 geen voorspelbare uitkomst was dat België van een proletarische revolutie gespaard zou blijven’, lijken dan ook enigszins overtrokken². Van een reëel conflictpotentieel lijkt geen sprake te zijn geweest. Meer bronnenonderzoek in de archieven van het Nationaal Comité kan dit beeld scheper stellen, maar op het lokale niveau waren geen sporen terug te vinden waaruit blijkt dat er omstreeks de herfst van 1918 onder de lokale autoriteiten zo’n vrees leefde. In tegenstelling tot wat in Duitsland, Rusland of Oostenrijk-Hongarije gebeurde, kwam het in bezet België of Frankrijk nooit tot een breuk tussen staat en bevolking. Lokale bronnen suggereren vooral het tegendeel, namelijk dat de lijnen tussen de gemeentehuizen en de lokale bevolking vier jaar lang openbleven. Burgemeesters deden alles wat in hun macht lag om in te spelen op de noden van de bevolking. En ook de bevolking zelf bleef zich tot de burgemeesters richten, net omdat die in hun ogen het enige legitieme gezag waren en hun grieven tegemoetkwamen. De bevolking voelde zich in de herfst van 1918 nog steeds vertegenwoordigd door de lokale bestuurlijke elites. Die vaststelling ontkent dus niet dat er heel wat onvrede leefde of dat er, vooral in belangrijkste steden, ongezond veel ruis op de lijn zat met de bevolking. Maar dit alles betekent nog niet dat de legitimiteit van het lokale bestuursniveau wegviel. Achteraf gezien was het toegenomen wantrouwen ten aanzien van de lokale besturen maar erg tijdelijk van aard. Dit bleek ook zeer duidelijk na de oorlog. In naoorlogs België zwakte de onvrede ten aanzien van de lokale autoriteiten snel af, iets wat zich ook vertaalde in een zeer beperkte sanctiëring van diezelfde burgemeesters. Slechts 36 burgemeesters schoof men aan de kant. Ditzelfde gold in mindere mate voor Noord-Frankrijk. Daar hield de onvrede, zowel meer algemeen als over het lokale bestuursniveau, wel langer aan. Toch verwijderde men ook in het Noorden maar vier burgemeesters uit hun ambt. Al was dat aantal evenzeer te danken aan het feit dat de eerste naoorlogse lokale verkiezingen al één jaar na de bevrijding georganiseerd werden.

Dat de legitimiteit van het lokale bestuursniveau in België en Noord-Frankrijk niet wegviel, sluit geenszins uit dat er verschillende categorieën van burgemeesters waren die er nog tijdens en ook na de oorlog niet langer in slaagden om hun keuzes en houding te legitimeren. Zo was er een zeer selecte groep van burgemeesters die over geen enkele legitimiteit meer beschikte en hun machtsbasis volledig uitgehold zag. Het waren die burgemeesters die men vanuit regeringskringen aan de kant schoof onmiddellijk na de oorlog. Hun aanblijven werd niet alleen gezien als een hinderpaal voor een snelle doorstart van het lokale bestuur, in de ogen van Brussel hadden ze hun functie te schande gebracht en zich veelal anti-patriottisch getoond. Een andere groep van burgemeesters kampte nog lange tijd met de naweën van, en discussies over, de gebrekkige

¹ De rode novemberdagen zijn in die zin toch vooral een ‘révolution allemande en territoire occupé’. Zie Benoît Majerus, ‘Un novembre rouge à Bruxelles?’, in *Le Vij/L'Express*, Hors série, p. 19

² Giselle Nath, *Brood willen we hebben...*, p. 260-261.

voedselpolitiek. In het aanschijn van de lokale verkiezingen staken die op heel wat plaatsen opnieuw de kop op. In regeringskringen zag men hier evenwel geen reden in om burgemeesters aan de kant te schuiven. Een keuze die vooral in België, gezien het tijdelijke karakter van het wantrouwen, goed uitdraaide. Nog een andere groep van burgemeesters die het niet onder de markt hadden, waren zij die aan het hoofd stonden van totaal uitgeleefde bestuurscoalities. De oorlogsomstandigheden en een buitengewoon lange regeerperiode had niet zelden gezorgd voor heel wat politieke personeelwissels, aanslepende discussies, een zekere bestuursmoeheid, heel wat overlijdens en een sterke veroudering van het bestuur. Ook in al die gevallen kwam het voor dat de legitimiteit van een lokale overheid averij opgelopen had, maar voor deze burgemeesters rekende men in regeringskringen vooral op de komende verkiezingen.

Het kan niet alleen op het conto van de Belgische en Noord-Franse burgemeesters zelf geschreven worden dat hun legitimiteit en machtsbasis niet fundamenteeler was aangetast in november 1918. Integendeel, paradoxaal genoeg was dit in belangrijke mate ook te danken aan de Duitse bezetter. Op de lange termijn maakten de uitbarsting van geweld, de represailles tegen de burgerbevolking en de duizenden slachtoffers het voor de bezetter al van bij de invasie onmogelijk om zich in de jaren erna op te werpen als een alternatief en legitiem gezag. Wie zo aan een bezetting begint, lijkt wel bij voorbaat kansloos om in de daaropvolgende jaren nog enige legitimiteit te verwerven. De breuk met de Belgische en Franse lokale bevolking (en haar lokale bestuurders) bleek vanaf dan al onherstelbaar. Het hardvochtige en repressieve bezettingsregime, de totale economische exploitatie van middelen en mensen, alsook de radicalisering van dit alles vanaf 1916, versterkten dit nog. Het deed de bevolking vier jaar lang beseffen dat de Duitse overheerser de belangrijkste verantwoordelijke was voor al het leed.

4. Het belang van het lokale bestuursniveau voor de naoorlogse periode

De vaststelling dat de legitimiteit van het lokaal bestuur in belangrijke mate overeind bleef tijdens de bezettingsjaren is ook van belang voor wat er in België na de oorlog gebeurde. Het voegt namelijk een lokale dimensie toe aan de naoorlogse politieke geschiedenis die tot op heden vooral vanuit een nationaal politiek perspectief geanalyseerd werd. In dat verhaal gaat de meeste aandacht naar het optreden van Koning Albert I en het oppermachtige NCHV. Beiden zagen de noodzaak in van ingrijpende veranderingen en voerden naast heel wat nieuwe sociale wetgeving ook het Algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen in. Dit alles resulteerde in socialistische regeringsdeelname, de totstandkoming van de parlementaire massademocratie en luidde terzelfdertijd het einde

in van de 19^e-eeuwse nachtwakersstaat. Voor een goed begrip van deze nationale omwentelingen en het herstel van het Belgische staatsgezag meer algemeen, verdient het optreden van het lokale bestuursniveau een meer prominente plaats in de naoorlogse politieke geschiedenis. De stabiliteit die er op het lokale niveau heerste – het officieel benoemen van ongeveer 710 burgemeesters veranderde daar niets aan – creëerde mee de context waarbinnen die verregaande nationale politieke hervormingen konden plaatsvinden. Het aan boord houden van de lokale besturen vormde een extra pijler in de bredere strategie waarmee de nieuwe regeringsleiders de legitimiteit van het Belgische staatsgezag herstelden. In die redenering kan het dan ook niet verwonderen dat op het nationale politieke niveau een discours tot ontwikkeling kwam dat het optreden van de lokale besturen tijdens de oorlogsjaren nog eens extra in de verf zette. Dat verhoogde de laatste in de markt als ‘hoeders van de natie’. Voor de hoog opgelopen intra-Belgische spanningen van tijdens de laatste twee bezettingsjaren, was in dit officiële discours logischerwijs geen plaats.

In bevrijd Noord-Frankrijk lagen de kaarten enigszins anders. De regering in Parijs koos er voor een andere tactiek om tot bestuurlijk herstel te komen. Daarbij dicteerde veel meer dan in België de centrale overheid de agenda. Ook in Parijs zag men voor de gemeentebesturen een belangrijke rol weggelegd, maar men koos ervoor om al één jaar later, eind november, begin december 1919, in het hele land lokale verkiezingen te organiseren. Dat was noodzakelijk omdat er niet dezelfde mate van stabiliteit was. De uitdagingen waar men in het Noorden voor stond waren enorm. De evacuaties van de burgerbevolking tijdens de laatste oorlogsmaanden, de grote vluchtelingenstromen, de gigantische vernielingen als gevolg van de gevechten en Duitse terugtocht, zorgden voor een moeizame bevrijding met veel meer materiële beslommingen. Dit alles voedde de onvrede en leidde onder de Noord-Franse bevolking tot een gevoel dat de regering in Parijs hen in de steek liet.

Onder historici heerst unanimitieit: 1914-1918 vormde een breukmoment in zowel de Belgische als Franse nationale politieke geschiedenis. Minder duidelijk is in welke mate dit ook gold voor het lokale niveau³. Wat vast staat is dat de ervaringen van tijdens de Eerste Wereldoorlog geen aanleiding gegeven hebben tot duurzame institutionele veranderingen in de verhouding tussen centraal en lokaal bestuur. Zo was er bijvoorbeeld in geen van beide landen sprake van een nieuwe gemeentewet⁴. Wel ondernamen burgemeesters uit

³ Lokaal onderzoek naar tussenoorlogse gemeentelijke politiek in Gent en Antwerpen concludeert alvast van wel: Dirk Martin, “Regimecrisis en lokaal bestuur in het Interbellum. Een comparatief sociaal profiel van Antwerpse en Gentse collegeleden, 1921-1938”, *Bijdragen tot de Eigenijdse Geschiedenis*, 1, 1, 1996, p. 163-165

⁴ Nico Wouters, *Mayoral collaboration...*, p. 19-20. Wel kwam er in België de wet van 1 maart 1922 op ‘de vereniging van gemeenten tot nut van het algemeen’. Die wet regelde de vorming en werking van intercommunales. Of en welk verband er is met de ervaringen tijdens 1914-1918 dient nog te worden

de voormalige bezette gebieden in het interbellum pogingen om de lokale autonomie die ze dankzij hun houding tijdens de Eerste Wereldoorlog herwonnen hadden, aan te houden en zelfs te versterken⁵. In Noord-Frankrijk slaagden burgemeesters van de belangrijkste steden er alvast meer dan voorheen in om een onafhankelijker koers te varen van het prefectorale gezag. Die laatsten boetten dan weer aan macht in als gevolg van hun afwezigheid tijdens de bezetting⁶. Ook in België lieten de belangrijkste burgemeesters geen kans onbenut om het belang van de lokale autonomie te benadrukken. In dat opzicht was de macht van de burgemeester in beide landen duidelijk toegenomen door zijn optreden onder de bezetting.

Hoewel er in relatie tot de centrale staat weinig veranderde, lijkt de gewijzigde kieswetgeving wel een impact te hebben gehad op het Belgische lokale politieke leven na de oorlog. Op 15 april 1920 kwam er immers een wet die het algemeen enkelvoudig stemrecht aan vrouwen toekende voor de gemeenteraadsverkiezingen. Het resultaat was een sterke verruiming van het lokale kiespubliek. Gericht verkiezingsonderzoek naar de vraag of, en in welke mate, de Eerste Wereldoorlog en de gewijzigde kieswetgeving geleid hebben tot een lokale wissel van de macht, bestaat tot op heden niet. Wel bevestigt een telling aan de hand van de naoorlogse benoemingsdossiers, een onlangs in die zin geformuleerde hypothese⁷. Van de in totaal 2631 burgemeesters in 1914, droegen er nog slechts 763 ook na de eerste naoorlogse lokale verkiezingen nog hun sjerp. Deze cijfers maken duidelijk dat er zich na 1921 een nieuwe generatie burgemeesters heeft aangediend. Op de vraag in welke mate het bestuur van een burgemeester onder de bezetting een factor speelde in zijn herverkiezing al dan niet, geven deze cijfers geen antwoord. Zo waren er van de ongeveer 1868 burgemeesters die die niet langer de sjerp droegen na april 1921, tussen hun verkiezing vóór de oorlog en de eerste naoorlogse verkiezingen in 1921, al zo'n 401 overleden. En nog eens ongeveer 309 voormalige burgemeesters kozen er – om de meest uiteenlopende redenen – voor om nog voor april 1921 zelf hun ontslag aan te bieden. Bovendien komt ook daar nog bij dat er nauwelijks iets geweten is over het grote aantal burgemeesters dat zich in april 1921 niet opnieuw kandidaat stelde. Alles wijst erop dat in de bezette arrondissementen van het Noorden een kleiner aantal burgemeesters zijn sjerp behield na de oorlog (29,4% in België en 27,14% in het Noorden). Slechts 149 van de in totaal ongeveer 549 vooroorlogse burgemeesters namen daar na de oorlog opnieuw plaats in de burgemeestersstoel. Of dit ook betekent dat Franse burgemeesters meer dan hun Belgische collega's electoraal afgestraft werden voor

onderzocht. Zie hierover o.m. Koenraad De Ceuninck, *Politieke besluitvorming in België: over de fusies van 1976*, ODV, Universiteit Gent, 2009, p. 43.

⁵ Nico Wouters, 'The impact of the German occupation (1940-1944) on the Belgian and Dutch mayoralty', in John Garrard (Red.), *Heads of the Local State: Mayors, Provosts and Burgomasters since 1800*, Burlington, 2007, p. 116.

⁶ Robert Vandenbussche, "La fonction municipale...", p. 335-337.

⁷ Nico Wouters, *Mayoral collaboration...*, p. 20.

hun beleid tijdens de oorlog maken de cijfers niet duidelijk. Beweringen in die zin door Franse historici, kunnen dus niet zomaar overgenomen worden⁸. Wel een factor van belang – maar ook dit behoeft verder onderzoek – lijkt de timing te zijn geweest van de eerste naoorlogse verkiezingen en het politieke klimaat waarin ze plaats vonden. Terwijl de Belgische lokale overheden en burgemeesters tussen november 1918 en april 1921 iets meer dan 2,5 jaar hadden om hun houding van tijdens de oorlog te legitimeren en te verantwoorden, was dat in Frankrijk niet het geval. Daar vonden de eerste naoorlogse verkiezingen al enkele maanden na de bevrijding plaats. De spanningen van tijdens de oorlog lagen nog veel verser in het geheugen en de onvrede om het gebrek aan alles, en dan in het bijzonder een krachtadig herstel, was een pak groter. In België daarentegen, was de sociaaleconomische situatie tegen april 1921, veel meer dan in Noord-Frankrijk begin 1919, al gestabiliseerd.

⁸ Philippe Nivet: Philippe Nivet, “Les municipalités...”, p. 265-267. Voor een gelijkaardige bemerking: Philippe Salson, *L’Aisne occupée...*, p. 168-169.

Bibliografie

Uitgegeven werken

- Agulhon, Maurice. "La mairie." In *Les lieux de mémoire I. La République.*, Pierre Nora (Red.). Paris: Galimard, 1984.
- . *Les maires du Consulat à nos jours*. Paris: Publications de la Sorbonne, 1986.
- Allender, Roland. *Douai 1914-1918: une ville du Nord à l'heure allemande*. Saint-Cyr-sur-Loire: Editions Alan Sutton, 2008.
- Amara, Michaël. "L'exode...de 14 la fuite des populations civiles face au tourbillon de l'invasion." *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, no. 15 (2006): 47–65.
- . *Inventaire des archives du Comité national de Secours et d'Alimentation (CNSA)*, Brussel Algemeen Rijksarchief, 2009.
- Archives Départementales du Nord. *Guides des sources de la guerre 1914-1918*. Villeneuve-d'Ascq: Presses Univ. du Septentrion, 2009.
- Archives Départementales des Ardennes (red.), *Les Ardennes durant la Grande Guerre (1914-1918)*, Charleville-Mézières, ADA, 1994,
- Arnould, Marie. *Le Hainaut au cœur de la Grande Guerre. Radioscopie de l'administration provinciale durant le conflit*. Bergen, 2014.
- Aubert, Pierre. *Le corps préfectoral face à l'occupation allemande: 1914-1918, 1940-1944*. Ivry-sur-Seine: Phénix Éd., 2001.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane, en Annette Becker. "14-18": *De Grote Oorlog opnieuw bezien*. Brussel: Globe, 2000.
- Augé-Laribe, Michel, en Pierre Pinot. *Agriculture and Food Supply in France During the War*. Yale University Press, 1927.
- Baclin, Guillaume. *En première ligne: la justice militaire belge face à l'incivisme' au sortir de la Première Guerre Mondiale*. Brussel: Archives Générales du Royaume, 2010.
- Baclin, Guillaume, Jonas Champion, en Xavier Rousseaux. "Les chiffres en guerre. Occupations, justices pénale et statistiques en Belgique (1900-1950)." *Histoire et Mesure*, XXII (2007): 5–44.
- Baldin, Damien, en Emmanuel Saint-Fuscien. 2013. *Charleroi: 21-23 août 1914*. Paris: Numérique Premium.
- Baudhuin, Fernand, *Histoire économique de la Belgique 1914-1939*. 2e éd. Bruxelles: Bruylant, 1946.
- Baumann, Roland, en Roland Hubert. "Bruxelles occupée, ou l'impossible dialogue." In *Einstein-Kolloquium 1998: Carl Einstein in Brüssel: Dialoge Über Grenzen*, 127–42. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2001.

- Beaupré, Nicolas. *La France en guerre, 1914-1918*. Édition : 1re. Parijs: Belin Littérature et Revues, 2013.
- . “France”, in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, en Bill Nasson (Reds.), Freie Universität Berlin, Berlin, Berlijn. 2014.
- Becker, Annette. *Journaux de combattants et de civils de la France du Nord dans la Grande Guerre*. Villeneuve d’Ascq: Presses universitaires du Septentrion, 1998.
- . *Les cicatrices rouges, 14-18: France et Belgique occupées*. Parijs: Fayard, 2010.
- . “Les occupations.” In *Encyclopédie de la Grande Guerre: 1914-1918: histoire et culture*. Becker, Jean-Jacques, en Stéphane Audoin-Rouzeau (Reds.) 2004. Parijs: Bayard.
- . “Life in an Occupied Zone: Lille, Roubaix, Tourcoing.” In *Facing Armageddon The First World War Experience*, Hugh Cecil en Peter Liddle (Reds.), 630–42. Barnsley, South Yorkshire: Leo Cooper Ltd, 2003.
- . “Mémoire et commémoration: les ‘atrocités’ allemandes de la première guerre mondiale dans le nord de la France.” *Revue du Nord*, 74 (1992): 295.
- . *Oubliés de la Grande Guerre: humanitaire et culture de guerre, 1914-1918: populations occupées, déportés civils, prisonniers de guerre*. Pluriel. Parijs: Hachette littératures, 1998.
- . “La spécificité du sort des femmes lors de l’occupation allemande du Nord de la France, 1914-1918”, in Anna Bellavitis en Nicole Edelman (Reds.), *Genre, Femmes, Histoire en Europe: France, Italie, Espagne, Autriche*, Nanterre, 2011, 349-364
- Becker, Jean-Jacques. *1914, comment les Français sont entrés dans la guerre: contribution à l’étude de l’opinion publique printemps-été 1914*. Parijs: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1977.
- . “A Lille au début de la guerre de 1914.” *Revue Historique*, 256 (1976): 89–116.
- Beetham, David. *The Legitimation of Power*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press International, 1991.
- Bellanger, Emmanuel. “Le maire au xxe siècle, ou l’ascension d’une figure ‘sympathique’ et ‘intouchable’ de la République.” *Pouvoirs* 148, 1 (January 1, 2014): 15–29.
- Benvindo, Bruno, en Benoît Majerus. “Belgien zwischen 1914 und 1918: ein Labor für den totalen Krieg.” In Bauerkämper, Arnd, en Elise Julien. *Durchhalten!: Krieg und Gesellschaft im Vergleich 1914-1918*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 2010.
- Benvindo, Bruno, Benoît Majerus, en Antoon Vrints. “La Grande Guerre des historiens belges, 1914-2014.” *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 44, 2–3 (2014): 170–96.
- Bergère, Marc en Jean Le Bihan. “Épurations administratives et transitions politiques en France à l’époque contemporaine. Bilan et perspectives de recherche”, in Marc Bergère e.a. (Reds.), *Fonctionnaires dans la tourmente. Épurations administratives et transitions politiques à l’époque contemporaine*, Genève, 2009.
- Berlière, Jean - Marc. “Les ‘Brigades du Tigre’: la seule police qu’une démocratie puisse avouer”? Retour sur un mythe.” In *Serviteurs de l’état. Une histoire politique de l’administration Française, 1875-1945*, Marc-Olivier Baruch en Vincent Duclert (Reds.), 311–23. La Découverte, Parijs, 2000.
- Berlière, Jean-Marc en Marie Vogel, “Aux origines de la police politique républicaine”, *Criminocorpus. Revue Hypermedia. Histoire de la Justice, des crimes et des peines*, (online publicatie)
- Bernardo y Garcia, Luis Angel. *Le ventre des Belges: une histoire alimentaire des temps d’occupation et de sortie de guerre (1914-1921 & 1939-1948)*. Brussel: Algemeen rijksarchief, 2017.
- Beyen, Marnix. “Het verhaal van België tijdens de Eerste Wereldoorlog. Christelijke martyrologie, Griekse tragedie of moderne ontwikkelingsroman?” *Nachbarsprache Niederländisch* 1–2, 29 (2014): 5–21.
- Blancpain, Marc. *La vie quotidienne dans la France du Nord sous les occupations (1814-1944)*. Paris: Hachette littérature générale, 1983.

- Blockmans, Wim, André Holenstein, en Jon Mathieu. *Empowering Interactions: Political Cultures and the Emergence of the State in Europe, 1300-1900*. Burlington, Ashgate, 2009.
- Bock, Fabienne. "L'exubérance de l'état en France de 1914 à 1918." *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 3, 1 (1984): 41–52.
- Bocquet, Carlos. *Lille pendant la guerre 14-18*. Libro-sciences, s.l., 1980.
- Bonnard, Jean-Yves. "Ernest Noël (1847-1930), Sénateur-Maire de Noyon, un symbole national dans la Grande Guerre." *Annales Historiques Compiègnoise*, 85–86 (2002): 36–48.
- Bonzon, Thierry. "Consumption and Total Warfare in Paris, 1914-1918." in *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars*, Frank Trentmann en Flemming (Ed.) Palgrave Macmillan.
- . "Guerre totale et gouvernement local à Paris." In *Le XXe siècle des guerres*. Editions de l'Atelier, 2004.
- . "La société: l'état et le pouvoir local: l'approvisionnement à Paris, 1914-1918." *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, 183 (July 1, 1996): 11–28.
- Bosscher, Doeko. "Het noodlot van de burgemeester in oorlogstijd." *BMGN - Low Countries Historical Review* 122, 2 (2007): 233–41.
- Bost, Melanie. "Exercer la justice en zone occupée: l'expérience des magistrats belges." In *La Bataille de Charleroi, 100 ans après. Actes de colloque. Charleroi, 22 et 23 Août 2014*, 197–212. Brussel: Académie Royale de Belgique, 2014.
- . "La première occupation allemande (1914-1918) et la consécration du principe de continuité de l'état." *Journal Des Tribunaux*, 6577 (2014): 632–35.
- . "Un exercice discret de purification. 'L'autoépuration' de la magistrature belge après la Première Guerre Mondiale." *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 24 (2011): 65–96.
- . "Une forme de coopération patriotique peu connue – la protection judiciaire du Comité National de Secours et d'Alimentation." In *Nouveaux regards sur la Grande Guerre. Actes du colloque organisé par la province de Luxembourg et les Archives de l'Etat, Bertrix, 9 et 10 Mai 2014*, 85–92. Aarlen-Brussel, 2014.
- Bost, Melanie en Aurore François, "La grève de la magistrature belge (février-novembre 1918). Un haut fait de la résistance nationale à l'épreuve des archives judiciaires", in: Dirk Heirbaut, Xavier Rousseaux en Alain Wijfels (Reds.), *Histoire du droit et de la justice, une nouvelle génération de recherches*, Louvain-la-Neuve, 2010.
- Bost, Melanie en Kirsten Peters, "Belgian Magistrates and German Occupiers: A Diachronic Comparison (1914–1918/1940–1944)", in Annie Hondeghem, Xavier Rousseaux en Frédéric Schoenaers (Reds.), *Modernisation of the Criminal Justice Chain and the Judicial System*, Cham, 2016,
- Boterberge, Robert. *Blankenberge in en om de Eerste Wereldoorlog*. Kring voor Heemkunde Dr. Van Damme, 1986.
- Boulin, Pierre. *L'Organisation du travail dans la région envahie de la France pendant l'occupation*. Parijs: Payot, 1927.
- Bourguinat, Nicolas. "Le maire nourricier: renouvellements et déclin d'une figure titulaire dans la France du 19ième siècle." *Le Mouvement Social*, 3, 224 (2008): 89–104.
- Brakels, Theo. *Geschiedenis van Nederbrakel, Opbrakel en omstreken*. Kortrijk: Vermaut, 1952.
- Brose, Jean. 1970. *Histoire de la police liégeoise de 1795 à nos jours*. s.l.
- Cabanes, Bruno. *The Great War and the Origins of Humanitarianism, 1918 - 1924*. Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare. Cambridge University Press, 2014.
- Caestecker, Frank en Antoon Vrints, "The National Mobilization of German Immigrants and Their Descendants in Belgium, 1870-1920", In Panikos Panayi (Red.), *Germans as Minorities During the First World War: a Global Comparative Perspective*, Farnham, 2014, p. 123–146.

- Campion, Jonas. "La répression des trafics animaliers." In *La patrie crie vengeance. La répression des "inciviques" belges au sortir de la guerre 1914-1918*, Laurence van Ypersele en Xavier Rousseaux (Reds.), Brussel: Le Cri, 2008. 293–310.
- Capiteyn, André. *Gent en de Eerste Wereldoorlog: het stadsleven in de jaren 1914-1918*. Stad Gent, 1991.
- Carrol, Alison, en Ludivine Broch (Reds.). *France in an Era of Global War, 1914-1945: Occupation, Politics, Empire and Entanglements*. Palgrave Macmillan, 2014.
- Ceunen, Marika, en Piet Veldeman. *Aan onze helden en martelaren...: beelden van de brand van Leuven (augustus 1914)*. Leuven: Peeters, 2004.
- Chancerel, Pierre. "Le ravitaillement civil dans le Nord occupé: l'exemple du charbon." In *Les bassins industriels des territoires occupés 1914-1918 - des opérations militaires à la reconstruction.*, Jean Heuclin en Jean-François Eck (Reds.). Valenciennes: Presses Universitaires de Valenciennes, 2016.
- Chandernagor, A. *Les maires en France. XIXe-XXe Siècle. Histoire et sociologie d'une fonction*. Parijs, 1993.
- Chanet, Jean-François, Philippe Bragard, Catherine Denys, en Philippe Guignet, Reds. *L'armée et la ville dans l'Europe du Nord et du Nord-Ouest du XVe siècle à nos jours*. Académia Bryulant Louvain-la-Neuve, 2006.
- Chanet, Jean-François, en Christian Windler, Reds. *Les ressources des faibles neutralités, sauvegardes, accommodements en temps de guerre, XVIe-XVIIIe siècle: [actes des journées d'étude, Berne, 9-10 novembre 2007]*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2009.
- Charon, Arnaud. *Inventaire des archives du Ministère de l'Intérieur. Dossiers de nomination des bourgmestres 1919-1971 (1996)*, I 585, Brussel, Algemeen Rijksarchief 2015.
- Chatriot, Alain, en Marion Fontaine. "Contre la vie chère" *Cahiers Jaurès*, 187–188 (December 1, 2008): 97–116.
- Chickering, Roger en Marcus Funck (Reds.). *Endangered Cities: Military Power and Urban Societies in the Era of the World Wars*. Boston, Brill, 2004.
- Chickering, Roger. *Imperial Germany and the Great War, 1914 - 1918*. New Approaches to European History 27. Cambridge Cambridge Univ. Press, 2009.
- . *The Great War and urban life in Germany: Freiburg, 1914-1918*. New York: Cambridge University Press, 2009.
- Chickering, Roger, en Stig Förster. *Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918*. Cambridge University Press, 2000.
- Claeys-Van Haegendoren, Mieke. "De Antwerpse socialistische federatie van 1914 tot 1921, de evolutie van haar positie in verhouding tot de Belgische Werkliedenpartij." *Res Publica* 1 (1967): 29–85.
- Clerbout, Geert. "Honger in oorlogstijd. Voedselhulp aan de bevolking van Kapelle-Op-Den-Bos, Ramsdonk en Nieuwenrode tijdens de Eerste Wereldoorlog." *Erfgoedblad* 1 (2013): 31–51.
- . *Oorlog aan de Dijle: Mechelen tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Leuven: Van Halewyck, 2012.
- Cnudde-Lecointre, Carine. "Monseigneur Charost, l'évêque de Lille durant la Grande Guerre." *Revue Du Nord* 80, 325 (1998): 355–66.
- Cobb, Richard. *French and Germans, Germans and French: a personal interpretation of France under two occupations, 1914-18/1940-44*. Hanover: Brandeis University Press, 1983.
- Cockshaw, Pierre "Les monnaies de nécessité de la Première Guerre Mondiale." In Centre Pro Civitate, *L'initiative publique des communes en Belgique 1795-1940*, I, 12ième Colloque International de Spa de 4-7 Septembre 1984, 293–314. Brussel: Crédit communal de Belgique, 1986.
- Collinet, Paul, en Paul Stahl. *Le Ravitaillement de la France occupée*. New-Haven U.S.A. : Yale University Press, 1928.

- Condette, Jean-François. "Les manifestations de ménagères dans le département du Nord de 1940-1944." In *Femmes et résistance en Belgique et en zone interdite*, Robert Vandebussche (Red.), 125–64. Rijssel: IRHIS-Lille III - CEGES, 2007.
- . "Résister au travail forcé dans le Nord occupé (1914-1918)." In *La Résistance en France et en Belgique occupées (1914-1918)*, Robert Vandebussche (Red.), Villeneuve-d'Ascq (Nord): CEGES/Septentrion, 2012.
- Connolly, James. "Charost, Alexis-Armand", in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, en Bill Nasson (Reds.), Freie Universität Berlin, Berlijn, 2017.
- . "Delesalle, Charles", in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, en Bill Nasson (Reds.), Freie Universität Berlin, Berlijn, 2016.
- . "L'occupation du Nord de la France (1914-1918) vue par les Britanniques." *Revue Du Nord*, 1 (2014): 133–56.
- . "Sandbags, Strikes and Scandals: Public Disorder and Problematic Policing in Occupied Roubaix during World War One." *Historical Reflections* 42, no. 3 (2016): 9–28.
- . "The History of Occupied Northern France in the First World War." In *France in an Era of Global War, 1914-1945. Occupation, Politics, Empire and Entanglements*, Ludvine Broch en Alison Carrol (Reds.), 31–50. New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- . "Mauvaise Conduite: Complicity and Respectability in the Occupied Nord, 1914–1918." *First World War Studies* 4, 1 (2013): 7–21.
- . "Notable Protests: Respectable Resistance in Occupied Northern France, 1914–18." *Historical Research*, April 1, 2015,
- . "Trépoint, Félix", in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, en Bill Nasson (Reds.), Freie Universität Berlin, Berlijn, 2016.
- Conway, Martin. "Political Legitimacy in Mid-Twentieth Century Europe: An Introduction." In *The War on Legitimacy in Politics and Culture: 1936-1946*, Martin Conway en Peter Romijn (Reds.), 1–27. Oxford; New York: Berg, 2008.
- . *The Sorrows of Belgium: Liberation and Political Reconstruction, 1944-1947*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Conway, Martin en Peter Romijn (Reds.). *The War on Legitimacy in Politics and Culture 1936-1946*. Oxford; New York: Berg, 2008.
- . "Introduction." *Contemporary European History* 13, 4 (November 2004): 377–88.
- Corni, Gustavo. "Occupation during the war." 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, en Bill Nasson (Reds.), Freie Universität Berlin, Berlijn, 2014.
- Cortenbosch, Marcel. "De intercommunales tot 1940." In Centre Pro Civitate, *L'initiative publique des communes en Belgique 1795-1940, I, 12ième Colloque International de Spa de 4-7 Septembre 1984*, 107-138. Brussel: Crédit communal de Belgique, 1986.
- Craeybeckx, Jan. "Boeren 1894-1914", in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, vol. 13, 1978, p. 292-293.
- Cuvelier, Joseph. *L'invasion allemande*. Vol. 2. La Belgique et la guerre. Brussel: Bertels, 1921.
- Cuyvers, Jos "Hoe de Duitse inval in 1914 het politieke einde van burgemeester De Coninck bezegelde." *Jaarboek van de Vrijheid en het Land van Geel* 43 (2008): 31–93.
- Daems, Bruno. "Jules Spincemaille (1882-1954) en de Vlaamse beweging", *Wetenschappelijke Tijdingen*, 2006, 65, 1
- Damm, Eva. "Un général vainqueur. Portrait de Hans von Zühlke." In *Les Bassins Industriels Des Territoires Occupés 1914-1918 - Des Opérations Militaires à La Reconstruction.*, Jean Heuclin

- en Jean-François Eck (Reds.). Valenciennes: Presses Universitaires de Valenciennes, 2016: 41-56.
- Davis, Belinda. *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000.
- . “Food scarcity and the Empowerment of the Female Consumer in World War I Berlin”, in Victoria De Grazia en Ellen Furlough (Eds.), *The Sex of Things: Gender and Consumption in Historical Perspective*, Berkeley, 1996, 287-310
- De Koster, Margo. “Routines et contraintes de la police urbaine à Anvers (1890-1914).” In *Métiers de police: être policier en Europe, XVIIIe-XXe Siècle*, Jean-Marc Berlière en Cathérine Denys (Reds.), 345–62. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2008.
- . “De verhouding politie-bevolking in historisch perspectief: wederzijdse afhankelijkheid en stilzwijgende contracten.” *Justitiële Verkenningen*, 2 (n.d.): 81–93.
- . “Politieoptredens en het dagelijks ordenen van de stad. Antwerpen, eind 19de-begin 20ste eeuw.” In *Werken aan de stad. Stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1900*, Margot De Koster, Bert De Munck, Hilde Greefs, Bart Willems, en Ann Winter (Reds.), 236–53. Brussel: VUB Press, 2011.
- De Koster, Margo, en Pieter Leloup. “Politie en veiligheid in de Antwerpse haven. Een lappendeken van publieke, private en hybride spelers en belangen, 1890-1914.” *Stadsgeschiedenis* 1, 12 (2017): 1–22.
- De Koster, Margo, Dirk Heirbaut, en Rousseaux, Xavier. (2015). *Tweehonderd jaar justitie: historische encyclopedie van de Belgische justitie*. Brugge: Die Keure.
- De Koster, Margo, Hervé Leuwers, Dirk Luyten, en Xavier Rousseaux, (Reds.) (2012.) *Justice in Wartime and Revolutions: Europe, 1795-1950*. Brussel, Algemeen Rijksarchief.
- De Koster, Margo, Xavier Rousseaux, en Karel Velle. *Bronnen en perspectieven voor de sociaal-politieke geschiedenis van justitie in België (1795 - 2005)* Brussel: Algemeen rijksarchief, 2010.
- De Lannoy, Herwig. “Ridder Karel Dessain 1871-1944 Katholiek burgemeester senator en rots in de woelige mechelse branding.” *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde Letteren en Kunst van Mechelen*, 108 (2004): 203 250.
- De Schaepdrijver, Sophie. “A Civilian War Effort: The Comité National de Secours et d’Alimentation in Occupied Belgium, 1914-1918.” In *Remembering Herbert Hoover and the Commission for Relief in Belgium*, 25–37. Brussel, 2007.
- . *Bastion: Occupied Bruges in the First World War*. Brugge: Hannibal, 2014.
- . “Belgium.” In *A Companion to World War I*, John Horne (Red.). Chichester: Wiley-Blackwell, 2012.
- . “Bruges occupée et le Marinegebiet, 1914-1918.” *Cahiers Bruxellois – Brusselse Cahiers* XLVI, 1 (June 1, 2014): 96–108.
- . “Bruxelles occupée, ou l’impossible dialogue.” In *Carl Einstein-Kolloquium 1998: Carl Einstein in Brüssel: Dialoge über Grenzen*, Roland Baumann en Hubert Roland (Reds.), 127–42. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2001.
- . “Death is elsewhere: the Shifting Locus of Tragedy in Belgian Great-War Literature”, *Yale French Studies*, 2002, 102, p. 100-101
- . “Deux patries: la Belgique entre exaltation et rejet, 1914 - 1918.” *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 7 (2000): 17–49.
- . “Endurer sous l’occupation. La Belgique occupée à travers les journaux intimes.” In *Dans la guerre 1914-1918. Accepter, endurer, refuser*, Nicolas Beaupré, Heather Jones, en Anne Rasmussen (Reds.), 157–73. Parijs: Les Belles Lettres, 2015.
- . *Gabrielle Petit: The Death and Life of a Female Spy In the First World War*. London: Bloomsbury Academic, 2015.
- . “L’Europe occupée en 1915. Entre violence et exploitation.” In *Vers La Guerre Totale: Le Tournant de 1914-1915*, John Horne (Red.), 121–53. Paris, 2010.

- . “Making Sense of the War (Belgium).” 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, en Bill Nasson (Reds.), Freie Universität Berlin, Berlijn, 2014.
- . “Introduction. Military Occupation, Political Imaginations, and the First World War.” *First World War Studies* 4, 1 (2013): 1–5.
- , (Red.) *Military Occupations in First World War Europe*, Routledge, Londen, 2015.
- . “Military Occupations, 1914-1945,” in Roger Chickering, Denis Showalter en Hans Van de Ven, (Reds.), *The Cambridge History of Warfare, Volume Four: War and the Modern World (1850-2005)*, Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2012, 236-256.
- . “Verzonken herinnering: een nawoord”, in Axel Tixhon en Mark Derez (Reds.), *Visé, Aarschoot, Andenne, Tamines, Dinant, Leuven, Dendermonde. Martelaarssteden. België. Augustus-september 1914*, Namen, 2014,
- . “Populations under Occupation.” In *The Cambridge History of the First World War*, edited by Jay Winter, III, 242–56. New York: Cambridge University Press, 2014.
- . “Préface”, in James Connolly, Emmanuel Debruyne, Matthias Meirlaen en Elise Julien (Reds.), 9-14, *En territoire ennemi. Expériences d’occupation, transferts, héritages*, Villeneuve d’Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 2018.
- . *Tussen gemeenschap en geweld. Aalst in de Grote Oorlog. 1914-1918*. Aalst: Erfgoedcel Aalst, 2014.
- . “Vile times. Belgian interwar literature and the German occupation of 1914-1918”, in: Tallier, Pierre Alain / Nefors, Patrick (eds.) 535-554: *When the guns fall silent. Proceedings of the international colloquium, Brussels, November 2008*, Brussels 2010: Archives générales du Royaume.
- . *Erfzonde van de twintigste eeuw: notities bij ’14-’18*. Houtekiet, 2013.
- De Schaepdrijver, Sophie, en Emmanuel Debruyne. “Sursum Corda: The Underground Press in Occupied Belgium, 1914–1918.” *First World War Studies* 4, 1 (2013): 23–38.
- . *De Grote Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam: Atlas, 1997.
- De Vos, Luc, en Pierre Lierneux. “Der Fall Belgien 1914 bis 1918 und 1940 bis 1944.” In *Erster Weltkrieg. Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich.*, Bruno Thoss en Hans-Erich Volkmann (Reds.), Paderborn, 2002.
- De Wever, Bruno. “Geschiedschrijving en lokale politiek.” *Res Publica* 39, 1 (1997): 101–7.
- De Wever, Bruno, Herman van Goethem, en Nico Wouters (Reds.). *Local Government in Occupied Europe (1939-1945)*. Gent: Academia Press, 2006.
- De Wever, Bruno, en Petra Gunst. “Van kamerleden en burgemeesters.” In Luc Huyse en Kris Hoflack (Reds.) *De democratie heruitgevonden. Oud en nieuw in politiek België: 1944-1950*, 69–89. Van Halewyck, 1995.
- De Wever, Bruno, Gaston Durnez, en Reginald De Schryver. *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tiel: Lannoo, 1998.
- Debarge, Sebastien. “Fourmies occupée pendant la Grande Guerre.” *Revue Du Nord* 80, 325 (1998): 285–309.
- Debarge, Sebastien. “Le ravitaillement de Fourmies pendant la Grande Guerre.” *Valentiana*, 21 (1998): 45–52.
- Debruyne, Emmanuel. *La résistance au quotidien 1914-1918: témoignages inédits*. Brussel: Racine, 2009.
- . “L’appareil répressif allemand dans l’arrondissement judiciaire de Mons, 1914-1918.” In *Mons dans la tourmente. Justice et société à l’épreuve des guerres mondiales (1914-1961)*, Jonas Champion, Xavier Rousseaux, en Amandine Thiry (Reds.), 23–51. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain-la-Neuve, 2016.
- . “Les «femmes à Boches» en Belgique et en France occupée (1914-1918).” *Revue du Nord* n° 404-405, 1 (December 18, 2014): 157–85.

- . “Les ‘délices’ de l’occupation. Rencontres intimes entre femmes belges et soldats Allemands, 1914-1918”, in *Revue Générale*, 2014, 3, 4.
- Debruyne, Emmanuel, en Elise Rezsöhazi. “La main sinistre. Police secrète allemande et taupes belges. 1914-1918.” *Cahiers Inlichtingenstudies*, 2015, 15.
- Defoort, Hendrik. *Mijnheer Slunse. Het socialisme van Auguste Debunne (1812-1963)*. Antwerpen/Gent: Houtekiet/Amsab, 1998.
- Degrande, Valentin. *Assebroek 1914-1918. Het leven zoals het was tijdens vier jaar Duitse bezetting*. Brugge: V. Degrande, 2014.
- Delbrel, Yann, Pierre Allorant, en Philippe Tanchoux. *France occupée, France occupante: le gouvernement du territoire en temps de crise (de la Guerre de Cent Ans au régime de Vichy): actes du colloque d’Orléans, 7 et 8 Septembre 2006*. Orléans: Presses Universitaires d’Orléans, 2008.
- Delforge, Paul. 2008. *La Wallonie et la Première Guerre mondiale: pour une histoire de la séparation administrative*. Namur: Inst. Destrée.
- Delhalle, Sophie. “L’alimentation pendant la Guerre: un défi quotidien pour les Belges occupés” In *Les Nouvelles notices Visétoises (Nr. 133-134-135). Actes Du Colloque Du 9 Mai 2015 à Visé*, 49–56. Visé: Musée Régional d’Archéologie et d’histoire de Visé, 2015.
- Delmotte, Etienne. “Une reddition honorable, fin août 1914. Un épisode méconnu de la retraite de Namur.” *Cahiers de Sambre et Meuse*, 3 (2014): 190–211.
- Delplancq, Thierry “Des civils dans la guerre. Une approche du sort des évacués Français En Belgique, 1917 - 1918.” In *Liber Amicorum Jacques Henri Lefebvre*, 71–80. La Louvière, 2001.
- . ed. *La Louvière aux urnes. Vies et combats politiques dans l’entité Louviéroise du 19e siècle à l’an 2000*. Archives de la Ville de La Louvière, La Louvière, 2007.
- . “Une chasse aux ‘oisifs’. Les déportations de civils à Bruxelles en 1917.” In *Bruxelles et la vie urbaine. Archives - art - histoire. Recueil d’articles à la mémoire d’Ariette Smolar-Meynard (1938-2000)*, Frank Daelemans en A. Vanrie (Reds.), 513–39. Brussel, 2001.
- Delplancq, Thierry, en Véronique Drugmand. *Sources pour servir à l’histoire de la première guerre mondiale*. La Louvière: Archives de la Ville de La Louvière, 2001.
- Delvaux, Camille. “De ‘Grote Oorlog’ 14-18 in Mol”, *Molse Tijdingen*, 1997, 133–63.
- Demasure, Brecht. *Boeren, boter en bezetters: onderzoeksgids landbouw, voeding en Eerste Wereldoorlog*. Centrum Agrarische Geschiedenis, 2013.
- Demoulin, Robert, “Gustave Kleyer.” In *Biographie Nationale*, 1961, 31, 507-512.
- Den Hertog, Johan. “The Commission for Relief in Belgium and the Political Diplomatic History of the First World War.” *Diplomacy and Statecraft* 21, 4 (2010).
- Deneckere, Gita. *1900: België op het breukvlak van twee eeuwen*. Tiel: Lannoo, 2006.
- Denis, Vincent, Vincent Milliot, en Chiara Lucrezio Monticelli. “Introduction: Urban Crises, Policing Crises: Mirror Images? (C. 1700–1900): Cities in Flux and Changes to Policing.” *Urban History* 43, 2 (2016): 200–214.
- Denys, Cathérine. “L’occupation Hollandaise à Lille de 1708-1713,” Markus Meumann, Jörg Rogge (Reds.) *Die besetzte res publica. Zum Verhältnis von ziviler Obrigkeit und militärischer Herrschaft in besetzten Gebieten vom Spätmittelalter bis zum 18. Jahrhundert, Colloque de Halle, 19-21 septembre 2001*, 2006, Münster, 315-336.
- . “Quelques réflexions sur la régulation de la violence de guerre dans les Pays-Bas Méridionaux aux XVIIIe et XVIIIe siècles.” In *Les ressources des faibles. Neutralités, sauvegardes, accomodements en temps de guerre (XVIe-XVIIIe Siècle)*, Jean-François Chanet en Christian Windler (Reds.), 205–20. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2009.
- . “The Development of Police Forces in Urban Europe in the Eighteenth Century.” *Journal of Urban History*, February 1, 2010.
- Denys, Cathérine, Jean - Marc Berlière, en Dominique Kalifa, (Reds.) *Métiers de police: être policier en Europe, XVIIIe-XXe siècle*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2008.

- Deperchin, Annie. "1914-1918: la justice sur les routes, justice en déroute?" In *La Route*, Serge Dauchy (Red.), 173–80. Centre d'Histoire Judiciaire, 1995.
- . "Justice et front pendant la Première Guerre Mondiale: le cas de la Somme." *Revue Du Nord* 96, 404–405 (2014): 187–206.
- . *Le journal de guerre de Pierre Malicet. Un magistrat des territoires occupés pendant la Première Guerre Mondiale*. Centre d'histoire judiciaire, Rijssel, 2016.
- . "Les juridictions pénales illégales des Ardennes occupées pendant la Grande Guerre : la commission judiciaire de Charleville et le tribunal français de Givet." In *Juges et Criminels. Études en hommage à Renée Martinage, textes réunis par Serge Dauchy et Véronique Demars-Sion*, Serge Dauchy en Véronique Demars-sion (Reds.), 425–39. Rijssel: l'Espace Juridique, 2001.
- . "The laws of war." In *The Cambridge History of the First World War. Volume 1. Global War.*, 615–38. Cambridge University Press, 2014.
- . "Un établissement pénitentiaire pendant la Grande Guerre : Loos." *Revue du Nord* 80, 325 (1998): 337–54.
- Deperchin, Annie, en Laurence Van Ypersele. "Droit et occupation: le cas de la France et de la Belgique." In *Vers la Guerre totale: le tournant de 1914-1915*, John Horne (Red.). Paris, 2010.
- Deruyck, René. *Lille 1914-1918, dans les serres allemandes*. Edition La Voix du Nord, Rijssel, 1992.
- Detournay, Céline. 2003. *La grande guerre sous le regard de l'élite tournaissienne occupée: contribution à la culture de guerre*. Bruxelles: Archives générales du Royaume.
- Dhondt, Frederik. "Inter Ruinas Publicas Scriptum: Ernest Nys, a Legal Historian in Defence of Belgian Tax Payers during the Great War." *Comparative Legal History* 3, 1 (2015): 131–51.
- Diest, Philippe. "Les places de Dunkerque, Lille et Maubeuge, et l'invasion de 1914: impréparations, improvisations et conséquences." *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains* n° 254, 2 (August 6, 2014): 95–108.
- Dominique, Michel. "La crise des institutions communales dans le département des Vosges durant la Grande Guerre." In *La Grande Guerre dans les Vosges, actes du colloque d'Épinal de 4-6 Septembre 2008*. Épinal: Conseil Général des Vosges, 2009.
- Doorslaer, Rudi van, 2008. De politie in de Lage Landen en haar confrontatie met het nazisme. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 123(3), pp.378–385.
- Druelle - Korn, Clotilde. "La gageure du ravitaillement des territoires français occupés pendant la Grande Guerre. Le cas de Maubeuge et sa région." In *Les Bassins Industriels Des Territoires Occupés 1914-1918 - Des opérations militaires à la reconstruction.*, Jean Heuclin en Jean-François Eck (Reds.). Valenciennes: Presses Universitaires de Valenciennes, 2016.
- . "From an alicé in wonderland idea? Financer le ravitaillement de la France occupée pendant la Grande Guerre", in Florence Descamps en Laure-Quennouëlle-Corre (Reds.), *Finances publiques en temps de guerre. Déstabilisation et recomposition des pouvoirs*, Parijs, 2016, 207-232.
- Dujardin, Vincent, Michel Dumoulin, Emmanuel Gerard, Eliane Gubine, Jean-Pierre Nandrin, en Els Witte (Reds.), *Nieuwe Geschiedenis Van België*. Tiel: Lannoo, 2005.
- Dumons, Bruno en Gilles Pollet. "Espaces politiques et gouvernements municipaux dans la France de la IIIe République. Eclairage sur la sociogenèse de l'état contemporain." *Politix* 14, no. 53 (2001): 15–32.
- Dupriez, Léon. "Local Government in Belgium." *The American Political Science Review* 14, no. 3 (August 1, 1920): 408–22.

- Eck, Jean-François, en Pascal Raggi. “Une première expérience d’occupation allemande des mines françaises : les charbonnages du Nord et les mines de fer de Lorraine pendant la grande guerre.” *Entreprises et histoire* n° 62, 1 (August 31, 2011): 66–94.
- Elias, Hendrik Jozef. *Vijftwintig jaar Vlaamse beweging 1914-1939*. Mens en tijd. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1971.
- Emsley, Clive. *Crime, Police, and Penal Policy: European Experiences 1750–1940*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Engel, Barbara Alpern. “Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I.” *The Journal of Modern History* 69, 4 (1997): 696–721.
- Farré, Sébastien. “La Commission for Relief of Belgium: neutralité, action humanitaire et mobilisations civiles durant la Première Guerre mondiale.” *Relations Internationales*, 159 (December 10, 2014): 69–82.
- Fermer, Douglas. *Three German Invasions of France: The Summer Campaigns of 1870, 1914 and 1940*, 2013.
- Fluchard, Claude. “La gestion communale à Visé de 1914 à 1920.” In *Les nouvelles notices Visétoises (Nr. 133-134-135). Actes du colloque du 9 mai 2015 à Visé: l’occupation allemande*, 95–112. Visé: Musée Régional d’Archéologie et d’histoire de Visé, 2015.
- Föllmer, Moritz. “Der Feind im Salon: Eliten, Besatzung und Nationale Identität in Nordfrankreich und Westdeutschland 1914–1930.” *Militär-geschichtliche Zeitschrift*, 1, 61 (2002): 1–24.
- . “Les hauts fonctionnaires et la construction de la nation. Une comparaison entre la France et la Prusse de 1900 aux années 1920.” In *Figurationen des Staates in Deutschland und Frankreich 1870-1945*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2006.
- Francois, Aurore, en Frédéric Vesentini. “Essai sur l’origine des massacres du mois d’août 1914 à Tamines et à Dinant.” *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 7 (2000): 50–82.
- Garrard, John. (Red.) *Heads of the Local State: Mayors, Provosts and Burgomasters since 1800*. Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate, 2007.
- Gauchez, M. *Louis Franck: note biographique suivi d’un choix de discours et essais*. Antwerpen, 1927.
- Gemeentekrediet, van België. Internationaal colloquium. *L’initiative publique des communes en Belgique 1795-1940*. Pro Civitate. Historische Uitgaven. Brussel: Gemeentekrediet, 1986.
- George, Jocelyn. *Histoire des maires, 1789-1939*. Alençon, 1990.
- Gildea, Robert. *Children of the Revolution: The French, 1799-1914*. Harvard University Press, 2008.
- . *France 1870-1914*, Routledge, Londen, 1996.
- . *Marianne in Chains: In Search of the German Occupation, 1940-1945*. London: Macmillan, 2002.
- Gildea, Robert, Olivier Wieviorka, en Anette Warring. *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe*. A&C Black, 2006.
- Ghysens Jos, *De gemeentepolitie van Aalst*, Octavo, Aalst, 1994.
- Goebel, Stefan. “Cities.” In *The Cambridge History of the First World War. Volume III, The State*, 358–81. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Goossens, Patrick, en Lieve Meiresonne. *Vlaanderen niemandsland 1914: van gendarmen, vrijwilligers en burgerwachten tijdens de eerste oorlogsmaanden*. Davidsfonds, 2009.
- Gotovitch, José. “Révolution à Bruxelles: le Zentral-Soldaten-Rat in Brüssel”, in Roland Baumann en Hubert Roland (reds.), *Carl Einstein Kolloquium 1998*, Frankfur am Main, 2001, 237-257.
- Gotovitch, José en Gerard-Libois, Jules. *L’An 40. La Belgique occupée*, Brussel, 1971.
- Grevers, Helen. “Voorbij bijltjesdag? Recente werken over de bestraffing van collaboratie na beide Wereldoorlogen in de Lage Landen.” *BMGN - Low Countries Historical Review* 127, 1, (2012): review 1.

- Gromaire, Georges. *L'occupation allemande en France: 1914-1918*. Payot, 1925.
- Guillon, Jean-Marie. "Les manifestations de ménagères. Protestation populaire et résistance féminine spécifique." In *Les Femmes dans la résistance en France. Actes du colloque international de Berlin, 8-10 Octobre 2001*. Parijs, 2003.
- Haag, Henri. *Le comte Charles de Broqueville, Ministre d'Etat, et les luttes pour le pouvoir (1910-1940). I et II*. Brussel: Louvain - la - Neuve, 1990.
- . "Le choix du Roi Albert à Loppem", in Carlos Wyffels (Red.), *Handelingen van het colloquium Koning Albert*, Brussel, 1976, 169-191.
- Haemers, Jelle, en Antoon Vrints. "Honderd jaar '14-'18 in de stad: Interview met Sophie De Schaepe-drijver en Jo Tollebeek." *Stadsgeschiedenis* 9, 1 (2014): 99-109.
- Halévy, Daniel. *La fin des notables: La République des ducs*. Hachette, 1995.
- . *De Antwerpse burgemeesters van 1831 tot 2000: van Le Grelle tot Detiège*. Antwerpen: De Vries-Brouwers, 2000.
- Hanna, Martha, en John Horne. "France and the Great War on its Centenary." *French Historical Studies* 39, 2 (April 1, 2016): 233-59.
- Hanson, Paul R. "The 'Vie Chère' Riots of 1911: Traditional Protests in Modern Garb." *Journal of Social History* 21, 3 (April 1, 1988): 463-81.
- Hardewyn, André. "Een 'vergeten' generale repetitie. De duitse oorlogsbelastingen in België tijdens de Eerste Wereldoorlog." *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 6 (1999): 183-209.
- Hardy-Hémery, Odette. "L'industrie houillère en zone occupée: d'une coexistence ambiguë au contrôle par l'occupant." *Revue du Nord*, 1998, 305.
- . "Travailleurs forcés et mineurs dans le Nord occupé sous la Première Guerre Mondiale." In *La Main-d'oeuvre Française Exploitée Par Le IIIème Reich. Actes Du Colloque Des 13-15 Décembre 2001*, B. Garnier en J. Quellien (Reds.), 17-39. Caen: Centre de recherche d'histoire quantitative, 2003.
- Healy, Maureen. *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*. Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare, 17. Cambridge: Cambridge University press, 2004.
- Heemkring Hoghescote. 2014. *Cappellen in den Grooten Oorlog een relaas van het leven van elke dag in Capellen, 1914-1918*. Kapellen: Heemkring Hoghescote.
- Henry, Albert. *Le ravitaillement de la Belgique pendant l'occupation allemande*. Presses universitaires de France, Parijs, 1924.
- Herwig, Holger. "The German victories, 1917-1918", in Hew Strachan (Red.), *The Oxford Illustrated History of the First World War*, Oxford University Press, Oxford, 2014.
- Heuclin, Jean, en Christophe Robinne. *Maubeuge: bastion de la résistance, 1914-1918*. Arras: Degeorge, 2014.
- Heyden, Alfons Van Der. *Vier jaren lief en leed in de stad van Dirk Martens (1914-1918) toen de Duitsers ons land binnenvielen voor de eerste maal*, Aalst, 1984.
- Heyrman, Peter. *Middenstandsbeweging en beleid in België 1918-1940: tussen vrijheid en regulering*. Leuven: Universitaire pers, 1998
- Hilaire, Yves-Marie. *Histoire de Lille: du XIXe Siècle au seuil du XXIe siècle*. Rijsel, 1999.
- , Red. *Histoire du Nord Pas-de-Calais de 1900 à nos jours*. Toulouse, 1982.
- Hirschfeld, Gerhard, en Irina Renz (Reds.). *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Paderborn: Schöningh, 2003.
- Holenstein, André. "Introduction: Empowering Interactions: Looking at Statebuilding from Below'." In *Empowering Interactions. Political Cultures and the Emergence of the State in Europe, 1300-1900*, Wim Blockmans, André Holenstein, en Jon Mathieu (Reds.), 1-31. Burlington (Vt.): Ashgate, 2009.
- Hoover, Herbert Clark, *An American Epic*. Chicago: H. Regnery Co., 1959.
- Horne, John. *A Companion to World War I*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2012.

- . “End of a Paradigm? The Cultural History of the Great War.” *Past & Present* 242, 1 (February 1, 2019): 155–92.
- . *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*. Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare 3. Cambridge: Cambridge university press, 2002.
- . “Introduction: État, société et ‘économie morale’: L’approvisionnement des civils pendant la guerre de 1914-1918.” *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, 183 (July 1, 1996): 3–10.
- , ed. *Vers la guerre totale: le tournant de 1914-1915*. Paris: Editions Tallandier, 2010.
- , “Les civils et la violence de guerre”, in: Stéphane Audoin Rouzeau e.a. (Reds.), *La violence de guerre 1914-1945. Approches comparées des deux conflits mondiaux*, 2002, Parijs.
- Horne, John, en Alan Kramer. “War between Soldiers and Enemy Civilians 1914-1915.” In *Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918*, Roger Chickering en Stig Förster (Reds.), 153–68. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- , *German Atrocities, 1914: A History of Denial*. New Haven, CT: Yale University Press, 2001.
- Horvat, Stanislas. *De vervolging van militairrechtelijke delicten tijdens Wereldoorlog I: de werking van het Belgisch Krijgsgerecht*. Brussel: VUBpress, 2009.
- Houziaux, Pierrick en Glaude Claire-Marie (Reds.), *Guide des sources de la Première Guerre mondiale*, Rijsel, 2014.
- Hull, Isabel V. *A Scrap of Paper: Breaking and Making International Law during the Great War*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2014.
- . *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004.
- Jans, Paul. “Gelenaars en sinjoren in de Eerste Wereldoorlog: spanningen tussen lokale Autonomie en antwerpse bemoeizucht.” *Jaarboek van de Vrijheid en het Land van Geel / Geels Geschiedkundig Genootschap*, 50 (2015): 139–60.
- Jaumain, Serge, Michaël Amara, Benoît Majerus, en Antoon Vrints (Reds.). In Jaumain, Serge, Michaël Amara, Benoît Majerus, en Antoon Vrints (Reds.). *Une guerre totale?: la Belgique dans la Première Guerre mondiale: nouvelles tendances de la recherche historique*. Algemeen Rijksarchief, Studies over de Eerste Wereldoorlog. Brussel 2005.
- Jeuris, Françoise. “Les autorités communales liégeoises face à l’invasion.” In *1914 1918: vivre la guerre à Liège et en Wallonie*, Christine Maréchal en Claudine Schloss (Reds.). Liège: Editions du Perron, 2015.
- Jones, Heather. “As the Centenary Approaches: The Regeneration of First World War Historiography. A Review Article.” *The Historical Journal* 56, 3 (2013): 23.
- . “The Great War: How 1914–18 changed the Relationship between War and Civilians.” *The RUSI Journal* 159, 4 (2014): 84–91.
- Jouret, Alain. *14-18. Entre larmes et espérances à Dour et aux alentours. Opérations militaires, approvisionnement, aide sociale, enseignement, économie, maintien de l’ordre, réquisitions, résistance, loirs, libération et bilan*. Saint-Ghislain, 2011.
- . “L’affaire des gouverneurs de province”. Le cas de Maurice Damoiseaux, gouverneur du Hainaut.” *Revue Belge de Philologie et d’histoire* 4, 60 (1982): 870–86.
- Julien, Élise. “À propos de l’historiographie française de la première guerre mondiale.” *Labyrinthe*, 18 (July 15, 2004): 53–68.
- Keersmaekers, Frank, *Duffel bezet, Duffel bevrijd. De lange bange dagen van de Grootte Oorlog*, 2014, Jaarboek Duffelse Heemkundige Kring (23).
- Kerchove de Denterghem, Charles de. *L’industrie belge pendant l’occupation allemande 1914-1918*. Presses Universitaires de France, Parijs, 1927.

- Kesteloot, Chantal, Ann Mares, en Claudine Marissal. *Gemeenteraadsverkiezingen 1890-1970: databestand*. Gemeentekrediet van België, 1996.
- Kesteloot, Chantal en Bénédicte Rochet, “Du patriotisme à l’accommodation: autorités locales et occupations à Bruxelles”, in James Connolly, Emmanuel Debruyne, Matthias Meirlaen en Elise Julien (Reds.), *En territoire ennemi. Expériences d’occupation, transferts, héritages*, Villeneuve d’Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 2018. 165-170
- Kott, Christina. *Préserver l’art de l’ennemi?: le patrimoine artistique en Belgique et en France occupées, 1914-1918*. Bruxelles: P.I.E. Peter Lang, 2006.
- Kramer, Alan. “Besatzung (Westen).” In *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Gerhard Hirschfeld, en Irina Renz (Reds.), 381–84. Paderborn: Schöningh, 2003.
- . *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*. Oxford, Oxford University Press, 2007.
- . “Recent Historiography of the First World War - Part I.” *Journal of Modern European History* 12, 1 (2014).
- . “Recent Historiography of the First World War (Part II).” *Journal of Modern European History* 12, 2 (2014).
- Kurgan-Van Hentenryk, Ginette. *Gouverner la Générale de Belgique: essai de biographie collective*. Brussel: De Boeck université, 1996.
- Lagrou, Pieter. “Between Europe and the Nation: The Inward Turn of Contemporary Historical Writing.” In *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Histories*, Konrad Hugo Jarausch, Thomas Lindenberger, en Annelies Ramsbrock (Reds.), 69–81. Berghan books, 2007.
- Lammers, Cornelis. *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief*. Amsterdam: Bert Bakker, 2005.
- Lanneau, Catherine. *14-18: La Grande Guerre à Mons et dans sa région*. Waterloo: Avant Propos, 2015.
- Lauterbach, Albert. “Economic Demobilization in France After the First World War.” *The Journal of Politics* 5, 3 (1943): 237–69.
- Lauwers, Karen. *Negotiating the Republic. Direct interactions between unorganized citizens and MPs in France, ca.1900-1930s*, Doctoraatsscriptie, Universiteit Antwerpen, 2019.
- Leducq, Gérard. “Le conseil municipal sous l’occupation 1914-1918 d’après les cahiers de Georges Desjardins”, *Mémoires de la Société d’Emulation de Cambrai*, Tome 111, 2010.
- . “Jonathan Manassé Demolon, maire de Cambrai pendant la Grande Guerre”, in: *Mémoires de la Société d’Emulation de Cambrai*, Tome 111, 2010, 214-267.
- Le Maner, Yves. “Coppeaux Manassé, Ephraïm”, in Jean Maitron (Red.), *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier Français*, Tome 4: 1914-1939. De la première à la seconde guerre mondiale”, Tome 23, Paris, 1984, p. 157.
- . *La Grande Guerre dans le Nord et le Pas-de-Calais*. Rijssel: La Voix du Nord, 2014.
- Le Naour, Jean-Yves. “Femmes tondues et répression des ‘Femmes à Boches’ en 1918.” *Revue d’histoire Moderne et Contemporaine (1954-)* 47, 1 (2000): 148–58.
- . “Les désillusions de la libération d’après le contrôle postal civil de Lille (Octobre 1918-Mars 1919).” *Revue Du Nord* 80, 325 (1998): 393–404.
- Leemans, Guy. “Herman Van Den Reeck (1901-1920) en de anti-burgerlijke strekking in de Vlaamse Beweging na de Eerste Wereldoorlog.” *Wetenschappelijke Tijdingen*, 2 (1995): 91–106.
- Leenders, Gertjan. “Attentes et stratégies des plaignants dans les affaires de dénonciation à l’ennemi (Anvers, 1918-1921).” In James Connolly, Emmanuel Debruyne, Matthias Meirlaen en Elise Julien (Reds.), 9-14, *En territoire ennemi. Expériences d’occupation, transferts, héritages*, Villeneuve d’Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 2018.

- . “Verklikkers in Duitse dienst in Antwerpen en hun gerechtelijke vervolging na de Eerste Wereldoorlog.” *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 47, 2–3 (2017): 41–72.
- Lefevre, Patrick, en Jean Lorette. *La Belgique et la Première Guerre Mondiale. Bibliographie*. Centrum Voor Militaire Geschiedenis. Bijdragen. 21. Brussel: Koninklijk Legermuseum, 1987.
- Leleux, Marc. “Exploitation de la main-d’oeuvre et stratégies industrielles Allemandes dans le nord de la France et le hainaut Belge durant la Première Guerre Mondiale.” In *Les bassins industriels des territoires occupés 1914-1918 - Des opérations militaires à la reconstruction.*, Jean Heuclin en Jean-François Eck (Reds.). Valenciennes: Presses Universitaires de Valenciennes, 2016.
- . “Les syndicats du Nord et la question du chômage.” In *Le Syndicalisme à l’épreuve de la Première Guerre Mondiale*, Jean-Louis Robert en David Chaurand (Reds.), 143–55. Rennes: PU Rennes, 2016.
- Leloup, Pieter. “The Private Security Industry in Antwerp (1907-1934). A Historical-Criminological Analysis of Its Modus Operandi and Growth.” *Crime, History and Societies* 19, 2 (2015): 119–47.
- . *Uw geld of uw leven! Een sociaal-historische studie van gewapend banditisme in Oost- Vlaanderen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog (1914-1925)*. Masterscriptie, Universiteit Gent, 2011.
- Leloup, Pieter, Xavier Rousseaux, en Antoon Vrints. “Banditry in Occupied and Liberated Belgium, 1914–21. Social Practices and State Reactions.” *Social History* 39, 1 (2014): 83–105.
- Lembré, Stéphane. *La guerre des Bouches. Ravitaillement et alimentation à Lille (1914-1918)*. Rijssel: Septentrion. Presses universitaires, 2016.
- Lensen, Jean-Pierre. “La situation des bourgmestres de notre région en 1914-1918.” In *Les Nouvelles notices Visétoises (Nr. 133-134-135). Actes du colloque du 9 Mai 2015 à Visé: L’occupation allemande*, 74–87. Visé: Musée Régional d’Archéologie et d’histoire de Visé, 2015.
- Levie, Jean. *Michel Levie (1851-1939) et le mouvement chrétien social de son temps*. Louvain: Editions de la Societe d’Etudes Morales, Sociales et Juridiques, 1962.
- Levy, Raphaël. “Le ravitaillement du Nord de la France et de la Belgique”, in *Revue des deux mondes*, 1917, 42, p. 419.
- Liang, Hsi-huey. *The Rise of Modern Police and the European State System from Metternich to the Second World War*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1992.
- Liebin, Jacques “Bois-du-Luc, un charbonnage dans la guerre.” In *Le Centre 1914-1918*, 59–97. La Louvière: Ecomusée régional du Centre, 1998.
- Lipkes, Jeff. *Rehearsals: the German Army in Belgium, August 1914*. Leuven University Press, 2007.
- Little, Branden. “An Explosion of New Endeavours: Global Humanitarian Responses to Industrialized Warfare in the First World War Era.” *First World War Studies* 5, 1 (January 2, 2014): 1–16.
- Liulevicius, Vejas Gabriel. *War Land on the Eastern Front Culture, National Identity, and German Occupation in World War I*. Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Lopez, Laurent, “Les gendarmes et la création des brigades du Tigre à la Belle Epoque”, in *Criminocorpus. Revue Hypermedia. Histoire de la Justice, des crimes et des peines*, (online publicatie).
- Luykx, Theo, *Politieke Geschiedenis van België van 1789 tot heden*. 3e ed. Amsterdam: Elsevier, 1974.
- Luyten, Dirk. “War Finance (Belgium)”. in 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, en Bill Nasson (Reds.), Freie Universität Berlin, Berlin. 2014.

- Lynch, Edouard. "Food Stocks, the Black Market, and Town and Country Tensions in France during the Two World Wars and Beyond." In *War, Agriculture and Food. Rural Europe from the 1930s to the 1950s*, Paul Brassley, Yves Segers, en Leen Van Molle (Reds.), 229–45. Londen/New York: Routledge, n.d.
- Lyon, Georges. "Dans Lille occupée." *Revue Des Deux Mondes*, 1919, 537–67.
- Macar, Alfred. *Les Institutions Communales*. Les Nouvelles, I. Bruxelles: Picard, 1933.
- Macleod, Jenny, en Pierre Purseigle (Reds.). *Uncovered Fields Perspectives in First World War Studies*. Boston: Brill, 2004.
- Mahaim, Ernest. *Le chômage en Belgique pendant l'occupation allemande*. Paris - New Haven: Presses universitaires de France, 1926.
- Mahaim, Ernest. *La Belgique restaurée : étude sociologique*. Brussel: Lamertin, 1926.
- Majerus, Benoît. "Bruxelles 1918: révolution et sortie de guerre." In *Villes en guerre (1914 - 1945)*, Philippe Chassaing (Red.). Parijs: Colin, 2004.
- . "Conclusion. Politiques d'occupation et de répression en Europe de l'Ouest", in: Patrice Arnoud en Fabien Théofilakis (Reds.), *Gestapo et polices allemandes. France, Europe de l'Ouest, 1939-1945*, Parijs, 2017
- . "Controlling urban society in Brussels during World War I. Cooperation between Belgian authorities and the Forces of Military Occupation." In *Endangered Cities: Military Power and Urban Society in the Era of World Wars.*, Roger Chickering en Markus Funck (Reds.), 65–79. Leiden: Brill, 2004.
- . "Guerre et occupation dans la première moitié du XXe siècle." In *27 Leçons d'histoire*, Jean-Joël Jeanneney (Red.), 221–28. Paris: Seuil, 2009.
- . "L'âme de résistance sort des pavés mêmes? Quelques réflexions sur la manière dont les Bruxellois sont entrés en guerre (fin juillet 1914- mi août 1914)." In Jaumain, Serge, Michaël Amara, Benoît Majerus, en Antoon Vrints (Reds.). *Une guerre totale?: la Belgique dans la Première Guerre mondiale: nouvelles tendances de la recherche historique*. Algemeen Rijksarchief, Studies over de Eerste Wereldoorlog. Brussel 2005. 33-46.
- . "La prostitution à Bruxelles pendant la Grande Guerre: contrôle et pratique." *Crime, Histoire & Sociétés* 7, 1 (2003).
- . *Occupations et logiques policières: la police bruxelloise en 1914-1918 et 1940-1945*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 2007.
- . "Stadt, Nation und Besatzung. Die Strassen Brüssels als patriotische Projektionsfläche (1914-1918 und 1940-1944)." *Informationen zur Modernen Stadtgeschichte*, 2 (2004).
- . "Von Falkenhausen zu Falkenhausen. Die deutsche Verwaltung Belgiens in den zwei Weltkriegen" In *Besatzung. Funktion Und Gestalt Militärischer Fremdherrschaft von Der Antike Bis Zum 20? Jahrhundert*, Gunther Kronenbittera, Markus Pohlmann, en Walter Dierk (Reds.), 131–45. Paderborn: Schöningh, 2006.
- Majerus, Benoît, Nicolas Beaupré, en Anne Duménil. "Pour une histoire croisée des expériences d'occupation Européennes (1914-1949)." *Histoire & Sociétés. Revue Européenne d'histoire Sociale*, Histoire et sociétés, 17 (2006): 6–7.
- Majerus, Benoît, Xavier Rousseaux, en Cyrille Fijnaut. "The World Wars and Their Impact on the Belgian Police System." In *The Impact of World War II on Policing in North-West Europe*. Leuven: Leuven University Press, 2004.
- Majerus, Benoît, en Antoon Vrints. "De slagschaduw van de honger: hoe de Eerste Wereldoorlog de Belgische democratie baarde en bijna weer vernietigde." In *Het land dat nooit was: een tegenfeitelijke geschiedenis van België*, Koen Aerts, Maarten Van Ginderachter, en Antoon Vrints (Reds.), 235–66. De Bezige Bij Antwerpen, 2014.
- Manfroid, S., en J. Fueg. "Scènes de la vie communale. La vie quotidienne à Houdeng - Aimeries durant l'occupation." *1914 - 1918. Nos Communes sous l'occupation*, (La Louvière), 1998.

- Martin, Dirk. “Regimecrisis en lokaal bestuur in het interbellum. Een comparatief sociaal profiel van Antwerpse en Gentse collegeleden, 1921-1938.” *Bijdragen Tot de Eigentijdse Geschiedenis* 1 (1996): 163–91.
- Martin, Philippe. *De betekenis van de commission for relief in Belgium in het nationaal en internationaal spanningsveld (1914-1919)*, Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1981.
- Martinage, Renée. “Les collaborateurs devant la cour d’assises du Nord après la très Grande Guerre.” *Revue du Nord* 77, 309 (1995).
- Matteazzi, Florence. “Souvenirs des années les plus tristes de ma vie. Aperçu du ravitaillement à Soignies durant la Grande Guerre.” In *Soignies et sa région dans la Grande Guerre*, 91–125. Soignies: Cercle Royal d’Histoire et d’Archéologie du Canton de Soignies, 2015.
- Mauclère, Jean. *L’orage sur la ville. Tourcoing pendant l’occupation allemande, 1914-1918*. Paris, 1933.
- Mayerhofer, Lisa. “Making Friends and Foes: Occupiers and Occupied in First World War. Romania, 1916-1918.” In *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, edited by Jones Heather, Jennifer O’Brien, en Christoph Schmidt-Supprian, 119–49. Brill, 2008.
- Mayeur, Jean-Marie. *La vie politique sous la Troisième République, 1870-1940*. Paris: Seuil, 1984.
- Mazower, Mark. *Hitler’s Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*. Penguin UK, 2013.
- McPhail, Helen. *The Long Silence: Civilian Life under the German Occupation of Northern France, 1914-1918*. London: Tauris, 2001.
- Meerpoel, Robbe. “Behn en de beenhouwerij”, in *Ninoofse Oorlogsgazet*, nr. 6, juni 2016.
- Meert, Dirk. *Aalst 1914-1918, Aalstenaars als slaven weggevoerd*. Aalst. Dirk Meert, 2013.
- . *Aalst 1914-1918, Het leven in een Duitse stad onder Duitse bezetting*. Aalst: Dirk Meert, 2013.
- Ménager, Bernard. “Une longue bataille: le démantèlement des remparts de Lille (1899-1923).” *Revue du Nord* 66, 261 (1984): 619–30.
- . “Le socialisme municipal dans le Nord de la France des origines à 1939”, in Jean-François Sirinelli en Jean Vavasseurs-Desperriers (Reds.), *Cent ans de socialisme septentrional*, Rijssel, 2018, 67-77.
- Mertens, Jozef. “Louis Franck in het verzet tijdens de Eerste Wereldoorlog.” *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, 22, 3 en 5, (1977-1978): 331–46.
- Métayer, Monique. *La vie dans les territoires occupés de la France pendant la Première Guerre Mondiale*, Mémoire de maîtrise, Université de Paris, 1968.
- Miller, Jeffrey B. *Behind the Lines: WWI’s Little-Known Story of German Occupation, Belgian Resistance, and the Band of Yanks Who Helped Save Millions from Starvation*. Denver: Milbrow Press, 2014.
- Milliken, Jennifer, en Keith Krause. “State Failure, State Collapse, and State Reconstruction: Concepts, Lessons and Strategies.” *Development and Change* 33, 5 (November 1, 2002): 753–74.
- Moden, Jacques. “La restructuration du crédit communal”, *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 34, 1539, 1996.
- Monballyu, J. “Repressie met maat? De omvang en de chronologie van de strafrechterlijke repressie van het vlaams burgeractivisme na de Eerste Wereldoorlog.” In *En toen zwoegen de kanonnen: Akten van het internationaal colloquium georganiseerd door het Rijksarchief van België en het Koninklijk Museum van Het Leger en de Krijgsgeschiedenis (Brussel, 3-6 November 2008)*, Patrick Nefors e.a. (Reds.), 305–63. Studies over de Eerste Wereldoorlog. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2010.
- Monballyu, Jos. *Inventaris van het archief van het Hof van Assisen van Brabant: strafdossiers tegen incivieken van de Eerste Wereldoorlog 1919-1926*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2013.
- . *Slechte Belgen!: de repressie van het incivisme na de Eerste Wereldoorlog door het Hof van Assisen van Brabant (1919-1927)*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2011.
- Morelon, Claire. “A Threat to National Unity?: The Urban-Rural Antagonism in Prague during the First World War in a Comparative Perspective.” In *Frontwechsel: Österreich-*

- Ungarns “Grosser Krieg” Im Vergleich, Wolfram Dornik en Julia Walleczek (Reds.), 325–42. Wenen, 2014.
- . “Staging the War Effort in Public Space: Prague during the First World War.” In *Städte Im Krieg - Erlebnis- Inszenierung Und Erinnerung Des Ersten Weltkriegs*, Ernst Otto Braünche en Stephan Sander-Faes (Reds.). Ostfildern: Thorbecke, 2016.
- Moyersoen, Ludovic. *Baron Romain Moyersoen en de politieke problemen van zijn tijd: 1870-1967*. Aalst: Moyersoen, 1986.
- Nabulsi, Karma. *Traditions of War Occupation, Resistance, and the Law*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Naeyaert, Marie. “Une administration communale sur le pied de guerre. Les édiles Sonégiennes confrontés à l’occupation.” In *Soignies et sa région dans la Grande Guerre*, Pierre-Jean Niebes (Red.). Soignies: Cercle Royal d’Histoire et d’Archéologie du Canton de Soignies, 2015.
- Nahoé, Dominique. “La population liégeoise face aux soldats allemands en août 1914.” In *1914 1918. Vivre la guerre à Liège et en Wallonie*, Claudine Schloss en Christine Maréchal (Reds.). Liège: Editions Péron, 2015.
- Nath, Giselle. *Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog in België*. Manteau, Antwerpen. 2013.
- . “Stad in de storm: arbeidervrouwen en het hongerjaar 1916.” *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nr. 1-2, 65 (2011): 205–27.
- Nath, Giselle, en Maarten Van Alstein. *14 - 18 van dichtbij: inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog*. Leuven. Acco, 2012.
- Newsome, Brian. “Occupation, Race and Empire. Maxence Van Der Meersch’s Invasion 14.” *Historical Reflections* 40, 1 (2014): 47–66.
- Niebes, Pierre-Jean. *Soignies et sa région dans la Grande Guerre*. Soignies: Cercle Royal d’Histoire et d’Archéologie du Canton de Soignies, 2015.
- Nivet, Philippe. “Administrer une commune occupée pendant la Première Guerre Mondiale. Le cas des villes Picardes.” In *Guerre et politique en Picardie aux époques moderne et contemporaine. Actes du colloque d’Amiens du 19 Mai 2006*, Philippe Nivet en Olivia Carpi (Reds.), 73–95. Amiens: Encrage, 2007.
- . “Des civils dans la guerre qui dure. La France occupée (1915-1918).” In *1915-1918, La guerre qui dure..., Usure et adaptations, Cahiers d’études et de recherches du musée de l’armée. Actes du colloque de Paris des 13-14 Octobre 2006*, 123–56, 2007.
- . *La France occupée: 1914-1918*. Paris: A. Colin, 2011.
- . “La vie dans l’Oise sous l’occupation allemande.” In *1914-1918, l’Oise dans la Grande Guerre. Actes du colloque organisé par le Conseil Général et la ville de Noyon, Noyon, 24-25 Octobre 2008*, 75–85. Beauvais: Archives Départementales de l’Oise, Conseil Général de l’Oise, 2011.
- . “Le clergé catholique en France occupée (1914-1918).” In *Servir Dieu en temps de guerre, Guerre et clergés à l’époque contemporaine (XIXe-XXIe Siècles). Actes du colloque de Lille Des 8, 9 et 10 Novembre 2011*, 137–49. Paris: Armand Colin/Ministère de la Défense, 2013.
- . “Les femmes dans la France occupée, 1914-1918.” In *Les Femmes et la guerre de l’antiquité à 1918. Actes du colloque d’Amiens des 15-16 Novembre 2007*, Philippe Nivet en Marion Trévisi (Reds.), 275–324. Paris: Economica, 2010.
- . “Les municipalités en France occupée pendant la Première Guerre Mondiale.” In *France occupée, France occupante, le gouvernement du territoire en temps de crise de la Guerre de Cent Ans au régime de Vichy. Actes du colloque d’Orléans de Septembre 2006*, Yann Delbrel, Pierre Allorant, en Philippe Tanchoux (Reds.), 244–66. Orléans: Presses Universitaires d’Orléans, 2008.

- . “Les municipalités en temps de guerre (1814-1944).” *Parlement[s], Revue d’histoire politique*, 20 (March 18, 2014): 67–88.
- . “Les procès d’épuration en France après la Première Guerre Mondiale”, in Marie Houllémare en Philippe Nivet (Reds.), *Justice et guerre de l’Antiquité à la Première Guerre mondiale*, Amiens, 2011, 231-257.
- . “Les réfugiés du Nord pendant la Première Guerre Mondiale.” In *Se déplacer du Moyen Age à nos jours, Actes du 6e colloque Européen de Calais*, Stéphane Curveiller en Laurent Bucharth (Reds.), 223–31. Calais, 2009.
- . *Les réfugiés français de la Grande Guerre, les Boches du Nord*. Parijs: Economica, 2004.
- . “Les violences allemandes dans la France occupée (1914-1918).” In *Rituels et transgressions de l’antiquité à nos Jours. Actes du colloque de Paris Des 13-14 Octobre 2006*, Geneviève Hoffmann en Antoine Gailliot (Reds.), 151–71. Amiens: Encrage, 2009.
- . “Les Vosges occupées pendant la Première Guerre Mondiale.” In *La Grande Guerre dans les Vosges. Actes du colloque d’Epinal du 4 Au 6 Septembre 2008*, 121–41. Epinal. Conseil Général des Vosges, 2009.
- . “Refuser l’occupation. Accepter la Guerre.” In *Dans la Guerre 1914-1918. Accepter, endurer, refuser*, Nicolas Beaupré, Jones Heather, en Anne Rasmussen (Reds.), 129–57. Parijs: Les Belles Lettres, 2015.
- . “Vivre avec l’ennemi. Les relations entre occupants et occupés en Picardie (1914-1918).” In *La Picardie occupée: du Moyen Âge au XXe siècle: actes du colloque, Amiens, 13 Juin 2003*, Olivia Carpi (Red.), 81–136. Amiens: Encrage, 2005.
- Nivet, Philippe, Coraline Coutant-Daydé, Mathieu Stoll, en Hervé Lemoine (Reds.) *Archives de la Grande Guerre: Des sources pour l’histoire*. Rennes: PU Rennes, 2014.
- Nortier, Gerard. “La vie de la population civile de Cambrai, de 1914 à 1917”, in *Mémoires de la Société d’Emulation de Cambrai*, 2010, Tome 111, p. 41.
- O’Brien, Jennifer, Jones Conference Heather, en Christoph Schmidt-Suppryan (Reds.). *Untold War New Perspectives in First World War Studies*. Leiden; Boston: Brill, 2008.
- Parisot, Guillaume. “De la négociation comme instrument d’occupation pacifiée et d’exploitation économique efficace pendant la Guerre de 1870-1871.” In *Le temps des hommes doubles. Les arrangements face à l’occupation, de la Révolution Française à la Guerre de 1870*, Jean-François Chanet, Annie Crépin, en Christian Windler (Reds.), 279–302. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2013.
- . “La capitulation est dans la rue? Retour sur la volonté de résistance ou de reddition des villes face à l’ennemi au cours de la Guerre de 1870.” In *La ville en ébullition, les sociétés urbaines à l’épreuve*, Pierre Bergel en Vincent Milliot (Reds.). Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2014.
- Passelecq, Fernand. *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée (1916-1918)*. Histoire économique et sociale de la guerre mondiale. Série belge. Paris: Les Presses Universitaires de France, 1928.
- Pauly, Louis. *Occupation allemande et guerre totale. Etude de l’évolution du régime des personnes et des biens d’après l’expérience de la dernière guerre*. Nancy: Soc. d’impr. typogr. 1930.
- Pebayle Thibault, *Les débuts de la 2ème brigade mobile. L’activité de la 2ème brigade mobile de sa création à la fin de la première guerre mondiale (1908-1918)*, Masterscriptie, Université Lille III, 2017.
- Piat, Jean. *Jean Lebas: de la Belle Epoque à la Résistance*. [Roubaix: Maison du livre, 1994.
- Pieters, Patrick. *Het ontmoetingsnetwerk van de Antwerpse bankierselite aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog*. Masterscriptie, Universiteit Antwerpen, 2008.
- Pirenne, Henri. *La Belgique et la Guerre Mondiale*. New Haven: Yale University Press, 1929.
- Pirenne, Jacques, en Marcel Vauthier. *La législation et l’administration allemandes en Belgique*. Presses Universitaires de France, 1925.

- Portocarrero, Herman. *Collaboratie, fortuin en ondergang. Familiekroniek 1914-1945*, Leuven, Van Halewyck 2015
- Prior, Robin en Trevor Wilson. "War in the West, 1917-1918", in Horne, John. *A Companion to World War I*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.
- Proctor, Tammy M.P. *Civilians in a World at War, 1914-1918*. New York - Londen, 2010.
- . "Les politiques de la pomme de terre pendant la Grande Guerre en Europe." In *La pomme de terre de la renaissance au XXIe Siècle*, Marc Ferrière le Vayer en Jean-Pierre Williot (Reds.), 297–310. Presses Universitaires de Rennes, 2011.
- . "Missing in Action: Belgian Civilians and the First World War." *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 35 (2005).
- Provoost, Guido. "Hulin De Loo, Georges", in Reginald De Schryver e.a. (reds.), *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tiel, 1998, p. 1479.
- Purseigle, Pierre. "A Very French Debate: The 1914-1918 War Culture." *Journal of War & Culture Studies* 1, 1 (August 28, 2007): 9–14.
- . "Between Participation and Victimization. WWI Urban Mobilization in Comparative Perspective." In *Kollektive Gewalt in Der Stadt: Europa 1890-1939*, F. Lenger (Reds.). Munich: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2013.
- . "Beyond and Below the Nations. Towards a Comparative History of Local Communities at War." In *Uncovered Fields Perspectives in First World War Studies*, Pierre Purseigle en Jenny Macleod (Reds.). Boston: Brill, 2004.
- . "Home Fronts: The Mobilization of Resources for Total War." In *The Cambridge History of War*, Roger Chickering (Red.), Cambridge Histories online, 4, War and the Modern World: 257–84. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- . *Mobilisation, sacrifice, et citoyenneté. Angleterre – France, 1914-1918*. Parijs: Les Belles Lettres, 2013.
- . "The First World War and the Transformations of the State." *International Affairs* 90, no. 2 (March 1, 2014): 249–64.
- Putteman, Paul. "Bange septemberdagen. De militaire activiteiten en wandaden van het Duitse leger tegen de burgerbevolking in Dendermonde in de periode van 4 september tot 8 oktober 1914", in *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, 2013, 31, 4.
- Quairiaux, Yves. "Les grèves à Bois-Du-Luc de 1865 à 1912." In *Bois-Du-Luc, 1685-1985*, 105–25. L'Écomusée Régional du Centre, 1985.
- Ranieri, Liane. "Herbert Hoover et Emile Francqui, Nuages et Beaux Jours (1914-1917)." *Cahiers Bruxellois*, 25 (1980): 47–56.
- Rémy, Francis. *Août 1914: le choc de l'invasion dans le Nord*, Rijsel, 2014.
- Rency, Georges. *La Belgique et la Guerre Tome 1: La vie matérielle de la Belgique durant la Guerre Mondiale*. Brussel: Henri Bertels, 1920.
- Renouvin, Pierre. *Les formes du gouvernement de guerre*. Parijs, Presses Universitaires de France, 1926.
- Röger, Maren en Emmanuel Debruyne. "From Control to Terror: German Prostitution Policies in Eastern and Western European Territories during both World Wars", *Gender & History*, 2016, 28, 3.
- Romijn, Peter. *Boosaardig bestuur: rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam op 21 november 2002*, Amsterdam University Press, 2003.
- . *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Ronsijn, Wouter. "De 'laatste' voedselrellen. Voedseloproer in de jaren 1850 in Vlaanderen: een casestudie van Sint-Niklaas", in *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 2009, 6, 1.

- Ronvaux, Marc. "Fernand Golenvaux, bourgmestre, espion et prisonnier." *Cahiers de Sambre et Meuse: Le guetteur Wallon / Société Royale Sambre et Meuse* 3, 90 (2014): 211–37.
- Roof, C. "Die Deportationen von Belgischen Arbeitern nach Deutschland 1916/1917." In *Projekte Zur Geschichte Des 20. Jahrhunderts. Deutschland Un Europa in Düsseldorf Magister- Und Examensarbeiten*, C. Roof en S. Rauthe (Reds.), 30–45. Neuried bei München, 2000.
- . "Generalgouvernement Belgien", in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, en Bill Nasson (Reds.), Freie Universität Berlin, Berlin, 2015.
- Roth, François. 1990. *La guerre de 1870*. Parijs: Fayard.
- Rousseaux, Xavier. "Un 'long 19e siècle'. Banditisme, protestation populaire et violence dans les territoires belges (1750–1919)." *European Review of History: Revue Europeenne d'histoire* 6, 20 (2013): 989–1009.
- . "A history of crime and criminal justice in Europe", in René Levy e.a. (Reds.), *The Routledge Handbook of European Criminology*, New-York, Routledge, 2014.
- Rousseaux, Xavier, en Laurence van Ypersele. *La patrie crie vengeance: la répression des "inciviques" belges au sortir de la guerre 1914-1918*. Brussel: Le Cri, 2008.
- Salomé, Séverine. *Valenciennes sous l'occupation allemande: 1914-1918*. Mémoire de Maîtrise, Université Lille III, 1998.
- Salson, Philippe. *L'Aisne occupée: les civils dans la Grande guerre*. Presses universitaires de Rennes, 2015.
- Salson, Philippe en Guillaume Parisot, "L'occupation de 1914 en rupture par rapport à celle de 1870-1871? Le cas de l'Aisne", in Jean-François Chanet e.a. (Reds.), *D'une guerre à l'autre: Que reste-t-il de 1870-1871 en 1914*, Marseille, 2016, p. 201-203
- Schepens, Luc. *Anatomie van een stad in oorlogstijd: Brugge 1914-1918, 1940-1944*, Tiel, Lannoo, 1985.
- Schmidt, Vivien. *Democratizing France: The Political and Administrative History of Decentralization*. Cambridge England; New York: Cambridge University Press, 1991.
- Scholliers, Peter. "België dreunt in zijn voegen. Sociale en politieke troebelen, 1914 - 1921." In *Mensen in oorlogstijd*, Fernand Vanhemelryck (Red.). Brussel: UFA, 1998.
- . "Oorlog en voeding: De invloed van de Eerste Wereldoorlog op het Belgische voedingspatroon, 1890 - 1940." *Tijdschrift Voor Sociale Geschiedenis* 11, 1 (1985): 33.
- . "The Policy of Survival: Food, the State and Social Relations in Belgium, 1914 - 1921." In *The Origins and Development of Food Policies in Europe*, John Burnett en Derek J. Oddy (Reds.) London - New York, 1994.
- . "Koopkracht en indexkoppeling. De Brusselse levensstandaard tijdens en na de Eerste Wereldoorlog." *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis*, 3–4 (1978): 334–84.
- Scholliers, Peter, en Frank Daelemans. "Standards of Living and Standards of Health in Wartime Belgium." In *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe, 1914 - 1918*, Richard Wall en Jay Winter (Reds.). Cambridge, 1988.
- Scholliers, Peter. "Food Fraud and the Big City: Brussels' Responses to Food Anxieties in the Nineteenth Century." In *Food and the City in Europe since 1800*, Peter Atkins, Peter Lummel, en Derek J Oddy (Reds.), 77–90. Burlington: Ashgate, 2007.
- Scholliers, Peter, en Patricia Van den Eeckhout. "Hearing the Consumer?: The Laboratory, the Public, and the Construction of Food Safety in Brussels (1840s-1910s)." *Journal of Social History* 44, 4 (June 5, 2011): 1139–55.
- Scholliers, Peter, en Patricia Van Den Eeckhout. "Feeding Growing Cities in the Nineteenth and Twentieth Centuries: Problems, Innovations, and Reputations." In *The Handbook of Food Research*, Anne Murcott, Warren Belascot, en Peter Jackson (Reds.), 69–85. Bloomsbury Academic, 2013.

- Schoonhoven, Etienne. "Bunge (Edouard-Gustave)." In *Biographie Nationale*, Vol. 35. Brussel: L'académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, 1969.
- Schoups, Martin. "Na de liefdadigheid, de staat: de bevoorrading van België 1918-1924." *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 48, 4 (2018): 84-109.
- . "Prosecuting food profiteers after the Armistice: a transitional justice-perspective", in: Mélanie Bost en Antoon Vrints (Reds.), *Doing Justice in Wartime*, Heidelberg, (Te verschijnen).
- Schoups, Martin, en Antoon Vrints. "Quand les anciens combattants belges s'érigent en 'justiciers' (1918-1925)." *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, 272, 4 (2018): 121-34.
- Segers, Yves. "Een biografie van Leo Bruyninx (1866-1929), volksvertenwoordiger en burgemeester van Dendermonde." *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van Het Land van Dendermonde*, 1996, 133-50.
- Smaele, Henk de. "Politiek als hanengevecht of cerebraal systeem. Ideeën over politieke representatie en de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in België (1899)." *BMGN-Low Countries Historical Review* 114, 3 (1999): 328-357.
- Smith, Leonard V. "France, the Great War, and the Return to Experience." *The Journal of Modern History* 88, no. 2 (June 1, 2016): 380-415.
- . "France", in *A Companion to World War One*, 418-432 John Horne (Reds.), Wiley-Blackwell Chichester, 2012.
- Stengers, Jean. "L'entrée en guerre de la Belgique." *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, no. 179 (1995): 13-33.
- . "Histoire de la législation électorale en Belgique", in Serge Noiret (Red.), *Political strategies and electoral reforms. Origins of Voting systems in Europe in the 19th and 20th centuries. Stratégies politiques et réformes électorales. Aux origines des modes de scrutin en Europe aux XIXe et XXe siècles*, Baden-Baden, 1990, p. 76-107.
- Stoneman, Mark R. "The Bavarian Army and French Civilians in the War of 1870-1871: A Cultural Interpretation." *War in History* 8, 3 (2001): 271-93.
- Stovall, Tyler. "The Consumers' War: Paris, 1914-1918." *French Historical Studies* 31, no. 2 (April 1, 2008): 293-325.
- Stovall, Tyler, en Colette Friedlander. "Du vieux et du neuf: économie morale et militantisme ouvrier dans les luttes contre la vie chère à Paris en 1919." *Le Mouvement Social*, 170 (January 1, 1995): 85-113.
- Strikwerda, Carl. *A House Divided: Catholics, Socialists, and Flemish Nationalists in Nineteenth-Century Belgium*. Lanham (Md.): Rowman and Littlefield, 1997.
- Tallier, Pierre-Alain. *La Louvière sous l'uniforme 1914-1920: entre défenseurs, occupants et libérateurs*. La Louvière: Archives de la Ville et du CPAS de La Louvière, 2014.
- Tallier, Pierre-Alain, en Patrick Nefors. *When the guns fall silent: proceedings of the international colloquium organized by the Belgian State Archives and the Royal Museum of the armed forces and of military history (Brussels, 3-6 November 2008)*. Brussel: Archives générales du royaume, 2010.
- Tallier, Pierre-Alain, en Sven Soupart. *La Belgique et la Première Guerre Mondiale. Bibliographie. Tome II (Ouvrages Édités de 1985-2000)*. Centrum Voor Militaire Geschiedenis. Bijdragen. 35. Brussel: Koninklijk Legermuseum, 2001.
- Tanguy, Jean-François. "Le débat sur le gouvernement des communes et sa solution républicaine." *Cahiers du CRHQ*, 1 (2008): 158-86.
- Taylor, Lynne. *Between Resistance and Collaboration: Popular Protest in Northern France 1940-45*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan Ltd, 1999.
- Te Brake, Wayne Ph. *Shaping History: Ordinary People in European Politics, 1500-1700*. Berkeley: University of California Press, 1998.

- Thiel, Jens. "Between Recruitment and Forced Labour: The Radicalization of German Labour Policy in Occupied Belgium and Northern France." *First World War Studies* 4, no. 1 (2013): 39–50.
- . "Forced Labour, Deportation and Recruitment. The German Reich and Belgian Labourers During the First World War." In Jaumain, Serge, Michaël Amara, Benoît Majerus, en Antoon Vrints (Reds.). *Une guerre totale?: la Belgique dans la Première Guerre mondiale: nouvelles tendances de la recherche historique*. Algemeen Rijksarchief, Studies over de Eerste Wereldoorlog. Brussel 2005. 235–47.
- . *Menschenbassin Belgien: Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg*. Klartext, 2007.
- Thompson, Edward Palmer. "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century." *Past & Present*, 50 (1971): 76–136.
- Tilly Charles, "Reflections on the history of European state-making", in Charles Tilly (Red.), *The formation of national states in Western Europe*, 3-83, Princeton: Princeton University Press, 1975.
- Tixhon, Axel. "Police and Social Control in the Belgian Country Areas (1840-1885)." In *Guisés of Power. Integration of Society and Legitimation of Power in Sweden and the Southern Low Countries, ca 1500-1900*, Xavier Rousseaux (Red.), 151–75. Uppsala: Swedisch Science Press, 2001.
- Touchelay, Béatrice. "Salariés sans ouvrage, entreprises sans ressource, comment survivre à Lille sous l'occupation allemande 1914-1918?" *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains* 3, 267 (2017): 87–98.
- Touchelay, Béatrice, en Jean-François Eck. "Les «monnaies de Nécessité» dans le Nord de la France occupé entre 1914 et 1918: Les conditions d'un transfert de souveraineté." In *Les banques centrales dans la Grande Guerre. Colloque historique international*. Presses de Science PO, 2016.
- Trentman, Frank. "Introduction." In *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars*, Trentman, Frank en Flemming Just (Reds.), 2006, Houndmills, Palgrave, 1-12
- Troch, J.H. *Geschiedenis van Tisselt*, 1938.
- Uytterhoeven, Rik. "Es't wel dank on't cometoet, over de voedsel- en brandstofbevoorrading tijdens de Eerste Wereldoorlog te Heverlee." *Jaarboek Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 35 (1995): 84–93.
- Uytersprot, Marc. *De rode roos in de vuist. Ontstaan, groei en ontwikkeling van de socialistische arbeidersbeweging in Aalst*. Aalst: Curieus, 2012.
- Vacheron, Simon. "L'industrie textile du Nord dans la tourmente de la guerre, 1914-1918." In *Les Bassins Industriels Des Territoires Occupés 1914-1918 - Des Opérations Militaires à La Réconstruction.*, Jean Heuclin en Jean-François Eck (Reds.) Valenciennes: Presses Universitaires de Valenciennes, 2016.
- Van Alstein, Maarten. *Belegerde Stad: Het Antwerps Stadsbestuur 4 Augustus-10 Oktober 1914*. Licentiaatsverhandeling, UGent, 2000.
- Van Bosstraeten, Truus. *Bezet maar beschermd. België en de Markies van Villalobar tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Leuven: Acco, 2008.
- Van Clemen, Sam. *Den oorlog verklaard! De Grootte Oorlog in de Provincie Antwerpen*. Antwerpen, n.d.
- . *Een provinciestad tijdens het eerste jaar van de Grote Oorlog, Turnhout 1914-1915*. Leuven: Sam Van Clemen, 1995.
- . *Turnhout tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Turnhout: Brepols, 2004.
- Van Clemen, Sam, en Harry De Kok. *Turnhout tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Turnhout Brepols, 2004.
- Van Dam, Peter. "Vervlochten geschiedenis - Hoe histoire croisée de natiestaat bedwingt." *Tijdschrift Voor Geschiedenis* 125, 1 (February 1, 2012): 96–109.

- Van De Woestijne, P. “Uit het dagboek van Victor Roegiers, waarnemend burgemeester Eeklo, 1914-1918.” *Ons Meetjesland* 17, 1 (1984): 29.
- Van de Woestijne, Paul. “Victor Roegiers, oorlogsburgemeester van Eeklo 1914-1918.” *Heemkundige bijdragen uit het Meetjesland* 27, 1 (2013): 1-24.
- Vanden Bosch, Hans. *Verzamelingen documentatie over de Eerste Wereldoorlog van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1916-1932*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2011.
- . *Verzameling oorlogsdagboeken en -verslagen van de Commissie voor de Oorlogsarchieven, 1914-1935*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2011.
- Van den Heule, Gert. *Dendermonde tijdens Wereldoorlog I*. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2001.
- Van den Wijngaert, Mark, Erik Buyst, Emmanuel Gerard, Dirk Luyten, en Luc Vandeweyer. *België, een land in crisis: 1913-1950*. Standaard uitgeverij, Antwerpen, 2006.
- Van der Fraenen, Jan. *Voor den kop geschoten: spionage en executies in het bezette België, 1914-1918*. Roularta, Roeselare, 2009.
- Van Der Heyden, Alfons. *Vier jaren lief en leed in de stad van Dirk Martens (1914-1918). Toen de Duitsers ons land binnenvielen voor de eerste maal*. Aalst, 1984.
- Van Eenoo, Romain. “De evolutie van de kieswetgeving in België van 1830 tot 1919”, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 92, (1979) 333-349.
- Van Ginderachter, Maarten. “An Urban Civilization. The Case of Municipal Autonomy in Belgian History (1830 - 1914).” In *Nationalism and the Reshaping of Urban Communities in Europe, 1848-1914*, William Whyte (Red.), 110-30. Basingstoke, Palgrave-Macmillan, 2011.
- Van Goethem, Herman. “La Convention de La Haye, la collaboration administrative en Belgique et la Persécution des juifs à Anvers.” *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 17 (2006): 117-97.
- Van Heesvelde, Paul. “Les chemins de fer oubliés. L’exploitation ferroviaire pendant la Première Guerre Mondiale.” In *Le temps du train. 175 ans de chemins de fer en Belgique. 75e anniversaire de la SNCB*, Bart Van Der Hertten, Michelangelo Van Meerten, en Greta Verbeurgt (Reds.). Leuven University Press, 2001.
- Van Herwegen, Leon. *Het oorlogsgebeuren in Mortsel tijdens de Eerste Wereldoorlog en het Mortsels Komitee voor Hulp en Voeding*. Mortsel, 1993.
- Van Hooreweghe, Colette. “Het prostitutioneel kader te Gent in de periode 1910-1932”, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1990, 44, p. 151-167.
- Van Hoorick, Karin. “Het activisme te Mechelen (1914-1918).” *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 3-4 (1993): 501-27.
- Van Kerckhoven, Marcel J. *Geraardsbergen tijdens Wereldoorlog 1914-18*. Geraardsbergen s.n., 1980.
- Van Lidth de Jeude, Peter, *Bureaucratic Occupations: Career, Ambition and Ideology in Germany’s World War I Occupations*, ODV, Pennsylvania State University, 2017.
- Van Lierde, Bjarn. “Florimond Leirens, rechtvaardige rechter? Burgemeester van Wetteren tijdens de Duitse bezetting”, Ongepubliceerde oefening, Historische Praktijk II, Universiteit Gent, 2015-2016.
- Vanraepenbusch, Karla en Anne-Mie Havermans, “De moeilijke omgang met het erfgoed van de “vijand”. Duitse WOI-monumenten op stedelijke begraafplaatsen in bezet België”, *Volkskunde*, 2016, 1, p. 1-19.
- van Ypersele, Laurence “Les héros nationaux de la Grande Guerre en Belgique: mémoires collectives et enjeux identitaires.” In *When the Guns Fall Silent: Proceedings of the International Colloquium Organized by the Belgian State Archives and the Royal Museum of the Armed Forces and of Military History (Brussels, 3-6 November 2008)*, Pierre Alain Tallier en Patrick Nefors

- (Reds.), *Studies over de Eerste Wereldoorlog*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2010. 417–49.
- . “Introduction.” *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 7 (2000): 11–15.
- . “Sortir de la Guerre, sortir de l’occupation: les violences populaires en Belgique au lendemain de la Première Guerre Mondiale.” *Vingtième Siècle. Revue d’histoire*, 83 (2004): 65–74.
- . “Héros, martyrs et traîtres: les fractures de la Belgique libérée”, in Stéphan Audoin-Rouzeau en Christophe Prochasson, *Sortir de la Grande-Guerre. Le monde et l’après-1918*, Parijs, 2008, 213-214.
- van Ypersele, Laurence, Emmanuel Debruyne, Stéphanie Claisse, en Sophie De Schaepdrijver. *De la Guerre de l’ombre aux ombres de la Guerre: l’espionnage en Belgique durant la Guerre 1914-1918 : histoire et mémoire*. Brussel: Editions Labor, 2004.
- van Ypersele, Laurence en Karla Vanraepenbusch, “Les traces mémorielles de l’occupation 1914-1918 dans trois villes belges: Bruxelles, Anvers et Liège”, in James Connolly, Emmanuel Debruyne, Matthias Meirlaen en Elise Julien (Reds.), 9-14, *En territoire ennemi. Expériences d’occupation, transferts, héritages*, Villeneuve d’Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 2018
- van Ypersele, Laurence, en Xavier Rousseaux. “Leaving the War Popular Violence and Judicial Repression of ‘Unpatriotic’ Behaviour in Belgium (1918–1921).” *European Review of History: Revue Européenne d’histoire* 12, 1 (2005): 3–22.
- von Kohler, Ludwig. *Die Staatsverwaltung der Besetzten Gebiete. 1. Band. Belgien*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt. 1927.
- Vanacker, Daniël. *De Frontbeveging: de Vlaamse strijd aan de IJzer*. De Klaproos, 2000.
- . *Het aktivistisch avontuur*. Stichting Mens en Cultuur, Gent, 1991.
- . *Van activist tot antifascist Leo Augusteyns en het Vlaams-Nationalisme*. Gent Academia Press, 2008.
- . “Het aktivistische schepencollege van Gent”, *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 47, 1988, nr. 1, 19-34.
- Vandenbogaerde, Sebastiaan. “De administratiefrechtelijke organisatie van het ‘Vagevuur’: de Etappenkommandantur Kortrijk als deel van het Duitse Etappengebied tijdens de Eerste Wereldoorlog.” *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 148 (2011): 181–214.
- Vandenbroucke, Martijn. “Een kleine revolutie in een grote oorlog. De Deerlijkse hongermars van december 1915”, in *Derlike: Driemaandelijks tijdschrift*, 2014, 37, 2, 49-59.
- Vandenbussche, Robert. “La fonction municipale sous la Troisième République: l’exemple du département du Nord.” *Revue du Nord LXXVI*, 35 (1994): 319–37.
- . *La résistance en France et en Belgique occupées, 1914-1918: actes de la journée d’études, Bondues, 30 janvier 2010*. Villeneuve-d’Ascq: IRHIS, CEGES, Centre de gestion de l’éd. scientifique, 2012.
- . “Les Croisiens à l’heure allemande”, in: Vandenbussche, Robert, en Sam Bellet. 2006. *Croix: la mémoire d’une ville*. Parijs: La Martinière.
- . “Le pouvoir municipal à Douai sous l’occupation (1914-1918).” *Revue Du Nord* avril-juin, 241 (1979): 445–74.
- . “Lille dans la main allemande.” *Brusselse Cahiers XLVI*, 1, (June 1, 2014): 109–23.
- . “Lille et la guerre (1914-1918).” In *Histoire de Lille. Du XIXe siècle au seuil du XXIe Siècle*, Louis Trenard en Yves-Marie Hilaire (Reds.), 179–205. Rijsel, 1999.
- . “Aspects de l’histoire politique du radicalisme dans le département du Nord (1870-1905).” *Revue du Nord* 47, 185 (1965): 223–68.
- Vander Wee, Herman en Monique Verbreyt, *De Generale Bank. Een permanente uitdaging*, Lannoo, Tielt, 1997.

- Vandeweyer, Luc. "Activisten op veroveringstocht in de administratie: machtsverwerving in het ministerie van Financiën tijdens de Eerste Wereldoorlog." *Wetenschappelijke Tijdingen* 55, 1 (January 1, 1996): 29–59.
- . "Collaboreren en arbeiders deporteren! Dilemma's voor activisten en Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog." *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen*, 1996, 15–32.
- . *Een kleine stad in een Grote Oorlog: de Eerste Wereldoorlog en het activisme te Tienen en omgeving*. Tienen: Aqua fortis, 2003.
- . "Het activisme in Limburg tijdens de Eerste Wereldoorlog, Deel I (De geleidelijke infiltratie van een provincie) en II (De confrontatie met de bevolking)" *Limburg. Het Oude Land van Loon* 76, 1997. 97-139 en 193-230.
- . "Het conflict tussen patriotten en activisten. De clerus in het kanton Asse tijdens de Eerste Wereldoorlog." *Eigen Schoon en de Brabander*, 94 (2011): 307–46.
- . "Kiezen tussen Kardinaal en Kaiser. Vlaamse katholieke activisten tijdens de Eerste Wereldoorlog." *Trajecta: Tijdschrift voor de Geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 2 (1996): 134–55.
- . "Net boven de taalgrens! Activisten in de Brabantse stad Halle, 1914-1918." *Hallensia*, 2 (april-juni) (1998): 32–59.
- . "Sociale wetgeving onder Duitse bezetting, 1914-1918." In *Hoeders van de volksgezondheid. Artsen en mutualiteiten tijdens het interbellum: het Antwerps voorbeeld*, Karel Van Acker, Jo Defermé, en Luc Vandeweyer (Reds.), 41–75. Gent: Amsab - Instituut voor Sociale Geschiedenis, 2005.
- . "Splijtzwammen in Sint-Martens-Bodegem. Activisten in een pajotse dorpsgemeenschap tijdens de Eerste Wereldoorlog." *Eigen Schoon en de Brabander* 1-2-3-4, 85 (2002): 91–151.
- . "Tuintjes in oorlogstijd." In *Volkstuinen. Een geschiedenis*. Kadoc Diversen 45. Leuven/Gent: Provincie Oost-Vlaanderen, 2007.
- . "Van activisme naar verzet: het flamingantisme van Jan Boon." *Wetenschappelijke Tijdingen* 51, 4 (January 1, 1992): 226–42.
- Vanhaute, Eric. "So Worthy an Example to Ireland. The Subsistence and Industrial Crisis of 1845-1850 in Flanders." In *When the Potato Failed. Causes and Effects of the "last" European Subsistence Crisis, 1845-1850*, R. Paping, Eric Vanhaute, en C. O Grada (Reds.), 123–48. Brepols, 2007.
- Vanloubbeeck, Georges. "L'activité politique à Liège pendant la guerre 1914 - 1918." *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis*, 1970, 113–31.
- Vansteenwegen, Bruno. "De onderlinge verhoudingen binnen het Mechelse stadsbestuur en de relatie met de Duitse bezetter tijdens de Eerste Wereldoorlog", *Handelingen Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* CXII (2008): 205–23.
- Vanthemische, Guy. *De werkloosheid in België, 1929-1940*. Brussel: Epo, 1989.
- Vauthier, Marcel. *Précis du droit administratif de la Belgique*. Vol. 1. Brussel: Larquier, 1950.
- Veldeman, Piet: Garde Civique, in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, en Bill Nasson (Reds.), Freie Universität Berlin, Berlijn, 2016.
- Velle, Karel en Paul Drossens, *Inventaris van de archieven van het parket van de Procureur des Konings te Antwerpen. Diverse overdrachten*, 149, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2007.
- Verbeke, Patrick. "De inname van Brugge op woensdag 14 oktober 1914." *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 151, 2 (2014): 157–94.
- Vercammen, Rik en Vicky Van Ruysseveldt, "Van centraal beleid naar lokale praktijk. Het probleem van landloperij en bedelarij in België (1890-1910)", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2015, 7, 1.

- Vermeersch, Griet. “De haas en de schildpad. Stad en staat in pre-industrieel Europa.” *Stadsgeschiedenis*, 5 (2010): 56–71.
- Verschuere, Nicolas. “L’enjeu du pain à Bruxelles dans la première moitié du 19ième siècle”, *Belgische Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2009, 49, 3-4, p. 329-367
- Vesentini, Frédéric. *Pratiques pénales et structures sociales. L'état Belge et la répression du crime en temps de crise économique (1840-1860)*, Louvain la Neuve: Academia Bruylant, 2006.
- Viltart, Frank. “Le regard de l’occupant: la question des civils dans les archives de la 7e armée allemande (1914-1918)”, in “Les civils de l’Aisne dans la guerre”, *Bulletin de la Société Historique de l’Aisne*, 69-93, 2014.
- Vrints, Antoon. “All the Butter Belongs to Us Belgians. Well Being and Lower Class National Identification.” In *National Identification from below. Europe From the Late 18th Century to the End of the First World War.*, Marnix Beyen en Maarten Van Ginderachter (Reds.), 230–49. Palgrave-Macmillan, Houndmills-Basingstoke, 2012.
- . “Beyond Victimization: Contentious Food Politics in Belgium during World War I.” *European History Quarterly* 45, 1 (January 1, 2015): 83–107.
- . *Bezette stad: vlaams-nationalistische collaboratie in Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Studies over de Eerste Wereldoorlog 5. Brussel: Algemeen rijksarchief, 2002.
- . “De ‘Klippen des Nationalismus’: de Eerste Wereldoorlog en de ondergang van de Duitse kolonie in Antwerpen.” *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 10 (2002): 7–41.
- . “Eenheid in verdeeldheid: spanningsvelden in België tijdens de Eerste Wereldoorlog.” *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 2–3, 44 (2014): 10–35.
- . “Moffen Buiten! De anti-duitse rellen in augustus 1914 te Antwerpen.” In Jaumain, Serge, Michaël Amara, Benoît Majerus, en Antoon Vrints (Reds.). *Une guerre totale?: la Belgique dans la Première Guerre mondiale: nouvelles tendances de la recherche historique*. Algemeen Rijksarchief, Studies over de Eerste Wereldoorlog. Brussel 2005. 47-63.
- . “Sociaal protest in een bezet land. Voedseloproer in de Eerste Wereldoorlog.” *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 124 (2011): 30–47.
- . “Van niemandsland tot de ‘grote klaprozenexplosie’. Twee decennia onderzoek over België in de Eerste Wereldoorlog, 1995-2014.” *BMGN - Low Countries Historical Review* 131, 3 (September 28, 2016): 54–73.
- . “Verschuivende tolerantiedrempels: de morele codes van het leven in bezet België (1914-1918).” *Volkskunde*, 3 (2013). 1-12.
- . “Werken aan een krachtig herstel (1918-1930).” In *Het grote geschiedenisboek van Antwerpen*, 265–75. Waanders, 2010.
- Vrints, Antoon, en Benoit Majerus. “De brutalisering voorbij? De Eerste Wereldoorlog en politiek geweld in Europa.” *Zestiende Jaarboek van Het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie*, 2005, 52–75.
- Vrints, Antoon, en Xavier Rousseaux. “La répression étatique d’un phénomène de crise sociale. Le banditisme pendant et après la Première Guerre Mondiale en Belgique.” In *When the Guns Fall Silent: Proceedings of the International Colloquium Organized by the Belgian State Archives and the Royal Museum of the Armed Forces and of Military History (Brussels, 3-6 November 2008)*. Pierre-Alain Tallier en Patrick Nefors (Reds.), Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2010.
- Wannyn, L. “Ronse, een stad in oorlog. 1914-1918.” *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse en het Tenement van Inde XXXVII* (1988): 35–115.
- Watts, David. *Just like Free Laborers, but under Police Supervision. German Forced Labor Policy in Belgium 1916-1917 and 1942-1944*, Doctoraatscriptie, Brandeis University, 2002.
- Weber, Thomas. 2011. *Hitler's first war: Adolf Hitler, the men of the list regiment, and the First World War*. Oxford: Oxford University Press.

- Wegner, Larissa. "Besatzung." In *Der Erste Weltkrieg 1914-1918. Der Deutsche Aufmarsch in Ein Kriegerisches Jahrhundert*, Markus Pohlmann en Harald Vogel (Reds.), 18. München, 2014.
- . "Occupation during the War (Belgium and France)." 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, en Bill Nasson (Reds.), Freie Universität Berlin, Berlijn, 2015.
- Welter, François. "Quand l'intérêt public se heurte aux obstacles institutionnels et matériels. Une police judiciaire près les Parquets, solution aux défis de la police judiciaire en Belgique (1830-1922)?" *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 24 (2011): 35–64.
- Wilde, Steven De, en Frederik Verleden. "'Ambtenaren in dienst van de vijand'. De bestraffing van het activisme in de Belgische Rijksadministratie (1918-1921)." *BMGN - Low Countries Historical Review* 124, 1 (January 1, 2009): 30–56.
- Wilkin, Bernard. "Aviation and Propaganda in France during the First World War." *French History* 28, 1 (March 1, 2014): 43–65.
- . *Aerial Propaganda and the Wartime Occupation of France, 1914-18*. Abingdon: Routledge, 2017.
- . "Occupants et occupés dans les territoires français occupés, 1914-1918: une historiographie contestée." In *Penser la Guerre autrement? Nouvelles sources et méthodologies pour écrire l'histoire de la Première Guerre Mondiale*, 67–79, 2016.
- . "Propagande militaire aérienne et législation durant la Première Guerre Mondiale." *Revue Historique des Armées* 274 (2014): 87–94.
- Wils, Lode. *Flamenpolitiek en aktivisme: Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog*. Keurreeks 126. Leuven: Davidsfonds, 1974.
- . *Onverfranst, Onverduist? Flamenpolitiek, Activisme, Frontbeweging*. Kalmthout: Pelckmans, 2014.
- Winter, Jay, en Antoine Prost. *The Great War in History: debates and controversies, 1914 to the Present*. Cambridge: Cambridge University press, 2006.
- Winter, Jay, en Jean-Louis Robert. *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914-1919*. Cambridge University Press, 1999.
- Witte, Els. "Tussen experiment en correctief. De Belgische gemeentelijke kieswetgeving in relatie tot het nationale kiesstelsel," *De gemeenteraadsverkiezingen en hun impact op de Belgische politiek (1890-1970)*. 16de Internationaal Colloquium. Spa 2-4 sept. 1992. Handelingen. 13-72. Brussel: Gemeentekrediet, 1994.
- Witte, Els, Jan Craeybeckx, en Alain Meynen. *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*. Antwerpen: Standaard, 2005.
- Witte, Pol de. *Alles is omgekeerd: hoe de werklieden leefden 1848-1918*. Het Geheugen. Leuven: Kritak, 1986.
- Wouters, Nico. "Municipal Government during the Occupation (1940-5): A Comparative Model of Belgium, the Netherlands and France." *European History Quarterly* 36, 2 (April 1, 2006): 221–46.
- . "Groot-Brussel tijdens WOII." In *De Brusselse negentien gemeenten en het Brussels model*, Els Witte (Red.). Brussel, 2002.
- . "Localisation in the Age of Centralisation: Local Government in Belgium and Nord-Pas-de-Calais (1940 - 1944)." In *Local Government in Occupied Europe (1939 - 1945)*, Bruno De Wever, Nico Wouters en Herman Van Goethem (Reds.), 83–109. Gent: Academia Press, 2006.
- . *Mayoral Collaboration under Nazi Occupation in Belgium, the Netherlands and France, 1938-46*. 1st ed. 2016. New York, NY: Palgrave Macmillan, 2016.
- . "New Order and Good Government: Municipal Administration in Belgium, 1938–1946." *Contemporary European History* 13, 4 (November 2004): 389–407.

- . *Oorlogsburgemeesters 40/44: lokaal bestuur en collaboratie in België*. Lannoo, 2004.
- . “Straf- en zuiveringsdossiers na WOII als bron voor lokale geschiedschrijving.” *Bladwijzer* 2012, 5 (n.d.): 9–17.
- . “The Impact of the German Occupation (1940-1944) on the Belgian and Dutch Mayoralty.” In *Heads of the Local State: Mayors, Provosts and Burgomasters since 1800*, John Garard (Red.), Aldershot, Ashgate, 2007. 115–30.
- . “Herman De Baets”, in Tony Valcke e.a. (Reds.), *Fontein van de oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de Provincie Oost-Vlaanderen van 1830 tot nu. Deel 4. Biografieën van twintigste-eeuwse beleidsmakers*, Gent, 1993, p. 613-617.
- . “Historiography 1918-Today (Belgium)”, in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, en Bill Nasson (Reds.), Freie Universität Berlin, Berlin, 2015.
- Yante, Jean-Marie “L’administration Belge pendant les deux conflits mondiaux.” In *L’administration et la gestion de crise: le cas de la guerre, Cahiers d’Histoire de l’Administration*, 53–61. Bruxelles: I.I.S.A., 2000.
- Yernaut, Dimitri. “1914-1918: le droit économique et la guerre.” In *L’Etat et la propriété: le droit public économique par son histoire (1830-2012)*, 418–28. Bruylant, 2013.
- Zilch, Reinhold. “Grundzüge der finanziellen Besatzungspolitik des deutschen Imperialismus im ersten Weltkrieg”, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1980, 1.
- Zuckerman, Larry. 2004. *The rape of Belgium: the untold story of World War I*. New York, N.Y.: University Press.

Onuitgegeven werken

- Bost, Melanie. *Traverser l’occupation 1914-1918: du modus vivendi à la grève, la magistrature belge face aux occupants Allemands*. Doctoraatscriptie, UCL, 2013.
- Briclet, Catherine. *La Louvière pendant la Grande Guerre: la santé des civils et leur prise en charge*, Historische Oefening, UCL, 2009.
- Bufftona, Deborah. *The Ritual of Surrender: Northern France under Two Occupations, 1914-1918, 1940-1944.* Doctoraatscriptie, University of Wisconsin, 1987.
- Bukowski, Eric. *Cambrai: une ville du Nord occupée lors de la Première Guerre Mondiale*, Mémoire de Maîtrise, Université Lille III, 1986.
- Buyse, Lies. *Vertrapt door ’s vijands wreeden lust? Dendermonde in de Eerste Wereldoorlog en de impact van deze strijd op de stad (1870-1939)*, Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2005.
- Cardon, Jean-François. *La gestion municipale à Cambrai pendant la Première Guerre Mondiale*, Mémoire de Maîtrise, Université Lille III, 1994.
- Connolly, James. *Encountering Germans: The Experience of Occupation in the Nord, 1914-1918*. Doctoraatscriptie, King’s College London, 2012.
- Cuignet, Isabelle. *1914-1918: réquisitions et ravitaillement alimentaire dans le district de Lille*. Mémoire de Maîtrise, Université de Lille III, 1996.
- D’Aloisio, Irena. *La Louvière et la Grande Guerre. Le ravitaillement et le secours aux populations des dix communes de l’actuelle entité*, Licentiaatsverhandeling, ULB, 2004-2005.

- Debarge, Sébastien. *Fourmies, ville occupée pendant la Grande Guerre*. Mémoire de Maîtrise, Université Lille III, 1997.
- Dedobbeleer, Willem. *De Grootte Oorlog bekeken door een pince-nez: Edward Anseele, het socialisme en de bezetting van Gent*, Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2006.
- Delfosse, Ellen. *Lichtmeisjes in Antwerpen. Prostitutie bij jonge Meisjes in Antwerpen voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog (1912-1918)*. Licentiaatsverhandeling Universiteit Antwerpen, 2005.
- Deneckere, Gita. *Sire, het volk mort: collectieve actie in de Sociale Geschiedenis van de Belgische Staat, 1831-1940*, Doctoraatscriptie, Universiteit Gent, 1994.
- Devlieghere, Julie. *Rien de plus immoralisant que la guerre? Een analyse van het fenomeen diefstal in het arrondissement Mechelen voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Masterscriptie, Universiteit Gent, 2015.
- Devos, Carlos. *A.H. Cornette*, Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1979.
- Dieleman, Bram. “August Raemdonck. Burgemeester tussen twee vuren”, Ongepubliceerde oefening Historische Praktijk II, Universiteit Gent, Vakgroep Geschiedenis, 2015.
- Dowdall, Alex. *Under Fire: Civilians at the Western Front, 1914–1918*, Doctoraatscriptie, Trinity College Dublin, 2014.
- Hancké, Lode. “Antwerpen boven! Leopold II, de Antwerpse kwestie sinds 1863 en de Grote Doorsteek, 1894-1914”, Doctoraatscriptie, Vrije Universiteit Brussel, 2009.
- Leleux, Marc. *Conditions et attitudes sociales et politiques des sans-travail et des travailleurs précaires dans le département du Nord de 1848-2002*. Doctoraatscriptie, Université Lille III, 2006.
- Little, Branden. *Band of Crusaders: American Humanitarians, the Great War, and the Remaking of the World*, Doctoraatscriptie, Universiteit U.C. Berkeley, 2009.
- Majerus, Benoît. *Occupations et logiques policières. La police communale de Bruxelles pendant les Première et Deuxième Guerres Mondiales (1914-1918 et 1940-1944)*. Doctoraatscriptie, ULB, 2004.
- Matheve, Niels. *Une république des camerades. Elite en elitenetwerken in de Belgische tussenoorlogse politiek. 1918-1940*, Doctoraatscriptie, KULeuven, 2015.
- Moerman, Manon. *Involvement van de Eerste Wereldoorlog op de gentse politierechtbank? Een onderzoek naar werking, rechtspraak en actoren (1909-1923)*, Masterscriptie, Universiteit Gent, 2016.
- Morelon, Claire. *Street Fronts: War, State Legitimacy and Urban Space, Prague 1914-1920*. Doctoraatscriptie, University of Birmingham, 2015.
- Nath, Giselle. *Shaping Consumer Interests: Belgian Consumer Movements Between Technocracy, Social Democracy and Cold War Internationalization (1957-2000)*. Doctoraatscriptie, Universiteit Gent, 2016.
- . *Voedselschaarste en voedselbedeling, tactieken en strategieën. Twee episodes uit de Belgische bezetting tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Masterscriptie, Universiteit Gent, 2010.
- Pycke, Inez. *Antwerpen in de bevrijdingsperiode, 1918-1919. Oorlogsresten, pogingen tot herstel en sociale problemen*, Licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1989.
- Ramirez, Christel. *Les villes et les campagnes dans le Nord pendant l'occupation allemande de 1914-1918*, Mémoire de Maîtrise, Université Lille III, 1999.
- Richard, Alexandra. *Le Préfet Félix Trépont, ou la difficile affirmation de l'autorité préfectorale dans le Nord pendant la Première Guerre Mondiale*. Mémoire de Maîtrise, Université Lille III, 2003.
- Salson, Philippe. *1914-1918: les années grises. L'expérience des civils dans l'Aisne occupée*. Doctoraatscriptie, Université de Montpellier, 2013.
- Salome Séverine, *Valenciennes sous l'occupation allemande (1914-1918)*, Mémoire de Maîtrise, Université Lille III, 1998.
- Schmidt-Suppryan, Christoph. *The Antwerp Question. The Significance of the Port City of Antwerp for Germany during the First World War*. Doctoraatscriptie, Dublin: Trinity College Dublin, 2006.

- Schoups, Martin. *Woekeraars, uithongeraars, accapareurs, sjacheraars, opkopers, uitzuigers en zeepbaronnen. Prijscontestatie in België na de Eerste Wereldoorlog, 1918-1924*. Masterscriptie, Universiteit Gent, 2015.
- Van Damme, Wouter. *Sporen van de Oorlog: invloed van de Eerste Wereldoorlog op de burgerlijke gedingvoering voor de laagste rechter. Een vergelijking van de activiteiten van het vrederecht Ledeberg vijf jaren vóór, tijdens en vijf jaren na de Eerste Wereldoorlog*, Masterscriptie, Universiteit Gent, 2008.
- Vande Voorde, Vania. *Prostitutie te Brugge tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog*, Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2006.
- Van Driessche, Steven. *Lokeren bezet tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1998.
- Van Deun, Veerle. *Smokkel en verzet in de Turnhoutse Kempen tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 2003.
- Van Haute, Benedicte. *Overleven in Sint-Niklaas: onderstandsverlening voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Masterscriptie KU Leuven, 2014.
- Van Waesberghe, Steven. *Smokkel in het Land van Waas tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2001.
- Vandenbogaerde, Sebastiaan. *En boven het gebulder der kanonnen. Het dagelijkse leven in een plattelandsgemeente in het Duitse Etappengebied. Tiegem 1914-1918*. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2006.
- Vandenbussche, Robert. “*Opinion et vie politiques dans le département du Nord à la veille de la première guerre mondiale (1910-1914)*.” Doctoraatsscriptie, Université Lille III, 1976.
- Vanloubeeck, Georges. *Liège 1914-1921: vie politique et syndicale*, Licentiaatsverhandeling, Université de Liège, 1969.
- Verfaillie, Florent. *Vivent les Patries! Les fêtes nationales en Belgique (1919-1930). Les commémorations des 21 juillet, 11 juillet et des Journées de septembre à travers la presse belge*, Masterscriptie, UCL, 2011.
- Vrints, Antoon. *Het theater van de straat: publiek geweld, respectabiliteit en sociabiliteit in Antwerpen (ca. 1910-1950)*, Doctoraatsscriptie, Universiteit Gent, 2006.
- Wouters, Nico. *Oorlogsburgemeesters (1940-1945): lokaal bestuur en nieuwe orde in België, Nederland en Noord-Frankrijk*. Doctoraatsscriptie. Universiteit Gent, 2004.

Bronnen

Uitgegeven bronnen

België

Bronnenuitgaven

- Bert Cornelis *Burgemeester in de Grootte Oorlog. De dagboeken van Gaëtan de Wouter d'Oplinter en Maria Theresia Goethals (Rotselaar 1914)*. Peeters, Leuven, 2014.
- George Gay e.a., *Public Relations of the Commission for Relief in Belgium. Documents*, Stanford, 1929.
- Charles Henry Huberich en A Nicol-Speyer. *Législation allemande pour le territoire Belge occupé (textes officiels)*. Den Haag: Nijhoff, 1915-1919. Vol 1-16.
- Henri Haag, "Le mémoire de Léon Arendt et les Conseils des ministres d'Août 1914", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 2008, 174, p. 167-255.
- Kamiel Mertens (red.), *Sint-Truiden in de Eerste Wereldoorlog. Bronnenboek*, Balen, 2012, Online geraadpleegd.
- Fernand Passelecq (Red.), *Rapports et documents d'enquête sur les déportations des ouvriers belges et sur les traitements infligés aux prisonniers de guerre et aux prisonniers civils belges*, Tome II, Brussel, 1923.
- Lodewijk Van Nueten, *Dagboek burgemeester Meerle*, online gepubliceerd: www.meerle14-18.be.
- Michaël Amara, Hubert Roland, en Michel Dumoulin. *Gouverner en Belgique occupée: Oscar von der Lancken-Wakenitz, rapports d'activité 1915-1918*. Lang, Bern, 2004.
- Fernand Mayence, *La Correspondance de S. E. le cardinal Mercier avec le gouvernement général allemand pendant l'occupation, 1914-1918*. Brussel, Dewit. 1919.
- Norbert Nieuwland en Jean Schmitz. *Documents pour servir à l'histoire de l'invasion allemande dans les provinces de Namur et de Luxembourg*. Brussel, Van Oest, 1919.

- Jan Paquay en Kamiel Mertens. *De Duitse inval in Limburg, augustus-oktober 1914*. Balen, Studium Generale, 2007.
- Luc Schepens (Red.) *Stijn Streuvels. In oorlogstijd. Het volledige dagboek van de Eerste Wereldoorlog*, Digitale Bibliotheek der Nederlandse Letteren (DBNL). Laatst geconsulteerd op 4 December 2013.
- Willy Staquet. *Un clocher en Aimeries*, La Louvière, 1979.
- Karel Ressler, Benoit Suykerbuyk en Walter Ressler. *Dagboek van een bezette stad. Antwerpen onder de pinhelmen, 1914-1918*. Brasschaat, Pandora, 2008.
- Sylvia Van Peteghem en Ludo Stynen (Reds.), *In Oorlogsnood: Virginie Lovelings dagboek 1914-1918*, Gent, Koninklijke academie voor Nederlandse taal- en letterkunde, 1999.

Gepubliceerde egodocumenten en getuigenissen

- Alphonse Callebaut, *Tot wederziens: verhalen en dagboek over mijn oorlog en opeising*, Aalst, Callebaut, 2001
- Edward Eyre Hunt. *War bread, a personal narrative of the war and relief in Belgium*, New York: H. Holt, 1916.
- Edgar Castelein, *Les réquisitions 'en masse' à Anvers: et la contribution de guerre*. Antwerpen: A. De Tavernier, 1918.
- Victor Deguisse. *La défense de la position fortifiée d'Anvers en 1914 (20 août - 10 octobre)*, Brussel, Weissenbruch 1921.
- Armand Du Bois, *1914-1918, Lebbecke onder het Duitse schrikbewind, mijn dagboek geschreven tijdens den oorlog, door Armand Dubois, burgemeester van Lebbecke. Plundering-brandmoorderijen, gewelddaden door de Duitsers gepleegd te Lebbecke van 1914-1918*. Lebbecke: A. Tirez De Taey, 1918.
- Arthur Faingnaert, *Verraad of zelfverdediging? Bijdragen tot de geschiedenis van den strijd voor de zelfstandigheid van Vlaanderen tijdens den oorlog van 1914-18*. Kapellen, De Noorderklok, 1932.
- Louis Franck, *1914-1918. En pays occupé. L'oeuvre de secours et d'alimentation et la résistance civile*, Antwerpen, s.d.
- Franck, Louis. *Le mouvement flamand et von Bissing, Un récit de M. Louis Franck, ministre des Colonies*, Brussel, 1922.
- Charles Gheude, *L'administration provinciale du Brabant sous l'occupation allemande (19 Août 1914 - Novembre 1918). Quelques notes commémoratives extraites d'un journal de guerre*. Brussel, n.d.
- Fernand Golenvaux en Georges Pirson. *Les premiers jours de la guerre à Namur: souvenirs de Fernand Golenvaux, sénateur et bourgmestre de Namur*. Namur: Ad. Wesmael-Charlier, 1935.

- Joseph Thiry, *Un bourgmestre sous l'occupation allemande: mémoires laissés par le Dr Joseph Thiry, ff. bourgmestre d'Aywaille (Août 1914- Janvier 1916)*. Remouchamps: Imp. G. Steinmetz-Haenen, 1923.
- Hugo Van den Abeele, *Oorlogsdagboek van eenen gemeentesecretaris of oorlogskronijk der Gemeente Sint-Martens-Laathem aan bosch en Leie 1914-1919*. Ledeberg: Erasmus, 1924.
- Petrus Van Nuffel, *De Duitschers in Aalst, De vooruitgang*, Aalst, 1921.
- Auguste Vierset, *Mes souvenirs sur l'occupation allemande en Belgique*. Parijs, Plon, 1932.
- Louis Gille, Alphonse Ooms, en Paul Delandsheere. *Cinquante mois d'occupation allemande*. Dewit, Brussel, 1919 (Vol 1-4).
- Ernest Nys, *L'occupation de guerre. Avis, études, exposés juridiques*, Brussel, Weissenbruch, 1919.

Officiële publicaties

- *Almanach Royal Officiel de Belgique: annuaire du personnel des institutions publiques de Belgique*, Brussel, Guyot, 1913-1921.
- *Belgisch Staatsblad*, Brussel, Belgisch Staatsblad, 1914-1921.
- *Bulletin du Ministère de l'intérieur*, Brussel, Belgisch Staatsblad, 1914-1921.
- Commission d'enquête sur les violations des règles du droit des gens, des lois et des coutumes de la guerre Rapports et documents d'enquête (Reds.). *Rapports sur les attentats commis par les troupes allemandes pendant l'invasion et l'occupation de la Belgique*, Vol 1, Tome 1 en 2, Brussel, De Wit, 1922.
- *Conventies van Den Haag, 1907: "Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907"*.
(Geraadpleegd via: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp en laatst geconsulteerd op 25/10/2019).
- *Parlementaire Handelingen van de Kamer (PHK)*, Brussel, 1918-1919.
- Nationaal comiteit voor hulp en voeding. Provincie Oost-Vlaanderen. *Verslagen van het Provinciaal comiteit*, Gent, Volksdrukkerij, 1915-1917.
- Stad Antwerpen, *Verslag over de oorlogsgebeurtenissen in de Stad Antwerpen: 1914-1918*, s.d., s.l., s.n.
- Gemeente Duffel, *Oorlogsgebeurtenissen: Verslag opgemaakt in uitvoering van den omzendbrief van den heer Gouverneur der Provincie Antwerpen, de dato 27 december 1918*, Duffel, 1919.

Handboeken en becommentarieerde uitgaven

- Alphonse Broeckx, *Uitlegging der gemeentewet van 30 maart 1836 en de wijzigingen er door latere wetten aan toegebracht*, Lier, Van In, 1912.
- *Antwerpen: 1860-1960*, Antwerpen, Stad Antwerpen, 1960.
- Camille Wiliquet, *La loi communale du 30 mars 1836 et les lois modificatives. Commentaire pratique*, Frameries, Dufrane-Friart, 1926.

- Emile Francqui, *Rapport général sur le fonctionnement et les opérations du Comité National de Secours et d'Alimentation – Première Partie*, CNSA, Brussel, 1919.
- *La Revue Communale*, Namen, Briard, 1919-1920.

Kranten

CEGESOMA

Warpress: gecensureerde en clandestiene pers Wereldoorlog I (selectie)

Het Vlaamsche Nieuws
 L'Echo Belge
 De Antwerpsche Courant
 Le Quotidien
 Het Volk (Christelijk Werkmansblad)
 Gazet van Brussel
 Vooruit
 Le Bruxellois
 L'Âme Belge
 La Libre Belgique

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK (KBR)

Belgicapress (selectie) (1918-1921)

De Standaard
 Le Soir
 Vers l'Avenir
 Les Nouvelles
 Vooruit
 Le Télégraphe
 La Gazette du Centre

Andere

- Amedée Lynen, *Histoire de la Commune de Saint-Josse-ten-Noode pendant la guerre mondiale et l'occupation allemande, 1914-1918*, Brussel, 1919
- Maurice Maeterlinck, *Le Bourgmestre de Stilmonde. Pièce en 3 Actes*, Luik, Union Liégeoise du livre et de l'estampe, 1928.
- Jean Schaefer, *La Ville de Huy sous l'occupation allemande 1914 à 1918*, Hoei, 1922.
- JDX, *Les affameurs ou les vampires de la guerre: les mauvais bourgmestres et les mauvais fermiers sur la sellette: leurs méfaits; leur patriotisme*, Nil-Saint-Vincent, 1919
- Abbé Berger, *L'agriculture belge pendant la guerre et après la guerre. Ire partie: Le procès des agriculteurs. Le procès d'agriculture*, Enghien, 1919.
- Louis Bertrand, *Occupation allemande en Belgique*. Vol I en II. Brussel, 1919.
- Louis Bertrand, *Schaerbeek pendant la guerre 1914-1918*. Brussel, Librairie de l'Agence Dechenne, 1919.
- A. Elleboudt en G. Lefèvre. *Oostende onder de Duitse bezetting 1914-1918*. Oostende: Elleboudt, 1919.

- Albert Henry, *L'oeuvre du Comité national de secours et d'alimentation pendant la guerre*. Lebègue, Brussel. 1920.
- Léon Marcotte, *Le vengeur, ou les bons et mauvais patriotes dans l'arrondissement de Verviers, et particulièrement à Spa, Sart, Nivezé et Alentours*. Spa, Léon Marcotte, 1919.
- *Spa pendant la guerre (1914-1918)*, Spa, 1919.
- Adolf Solansky, *German Administration in Belgium*. New York, 1928.
- August Swennen, *De Duitschers in Limburg, Sint-Truiden*. Patria, 1919.
- Jules de Thier en Olymphe Gilbart. *Liège pendant la grande guerre*. (Vol I-IV) Luik: Bénard, 1919.
- René Vermandere, *De Duitse furie te Antwerpen*. Antwerpen: Veritas, 1921.
- Cyriel Vlaminck, *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918*. Ons Land, Lokeren, 1925.
- Eugène Waterschoot, *De Duitschers in de Kempen: memorandum van den oorlog 1914-1918*. Waterschoot, n.d.

Frankrijk

Bronnenuitgaven

- Élie Fleury en René Jourdain. *Les soixante-quatre séances du conseil municipal de Saint-Quentin pendant l'occupation allemande, 24 août 1914-3 février 1917*. Parijs, Feuillâtre, 1924.
- Cour des comptes en Comité d'histoire. *La cour des comptes dans la guerre de 14-18*. Parijs, Documentation française, 2015.
- Georges Lyon en Jean-François Condette. *Souvenirs de guerre 1914-1918*. Villeneuve d'Ascq: Presses universitaires du Septentrion, 2016

Gepubliceerde egodocumenten en getuigenissen

- Annie Deperchin (Red.), *Le journal de guerre de Pierre Malicet. Un magistrat des territoires occupés pendant la Première Guerre Mondiale*, Rijssel, 2016.
- Eugène Descambres, "L'administration municipale de la Ville de Chauny pendant la guerre (2 août 1914 – 22 février 1917)", Exposé fait par M. Descambres, Maire au Conseil municipal lors de la première séance tenue dans les ruines de la Ville le 26 avril 1919, (www.memchau.free.fr laatst geconsulteerd op 14 december 2016).
- Ernest Noël, "Noyon pendant l'occupation Allemande", in *'La France et ses alliés en guerre. Parole de témoins'*: gepubliceerd in: *La Revue Hebdomadaire*, 7, 16/02/1918.
- *Marcq-en-Baroeul sous l'occupation. Le ravitaillement*, Tome 1, s.d. s.l.
- Emile Basly, *Le martyr de Lens trois années de captivité*. Parijs, Plon-Nourrit, 1918.
- Charles Debrabander *Sous l'occupation Allemande, 4 années de secours et de ravitaillement par la municipalité de Roubaix*, Roubaix, 1919.

- Eugène Delahaye-Thery, *Les cahiers noirs. Notes quotidiennes écrites d'Octobre 1914 à Novembre 1918 par une Lilloise sous l'occupation allemande*, Rennes, 1934.
- Jonathan Demolon, *On vous demande à la commandanture! Heures vécues à la mairie de Cambrai pendant l'occupation allemande 1914-1918*, Parijs, Plon-Nourrit, 1922.
- Fernand Heusghem, *Jeunesse 14-18, Souvenir de l'occupation*. Paris: Plon, 1938.

Officiële publicaties

- *Annuaire Statistique du département du Nord*, Danel Imprimeur, Rijsel, 1914-1920.
- *Rapports et procès-verbaux d'enquête de la commission instituée en vue de constater les actes commis par l'ennemi en violation du droit des gens*, Parijs, 1915-1916, Tome 1-12.
- *Journal Officiel*, Parijs, 1919.

Handboeken en becommentarieerde uitgaven

- Albert Faivre, *Loi municipale du 5 avril 1884 avec commentaires*, Parijs, 1886.
- Louis Rolland, "L'administration locale et la guerre"; "La police municipal"; "Le ravitaillement de la population civile" en "Le rationnement des consommateurs", in *Revue du droit public et de la science politique en France et à l'étranger*, 1915 (a and b), 1916 and 1917, p. 107-133; 500-544; 248-294; 320- 339.

Kranten

L'Echo du Nord: 1918-1920.
 Le Reveil du Nord: 1918-1920.
 Le Progrès du Nord: 1918-1919.

Andere

- Just Arnoux, *Bombardement et occupation de la ville de Lille par les Allemands, 1914-1918*. Rijsel, 1919.
- Liller Kriegszeitung, *Lille in Deutscher hand*, Rijsel, 1915
- Renée Delame, *Valenciennes. Occupation allemande, 1914-1918*, Tome I, Valenciennes, 1933 (Tome I en II).
- Pierre Bosc, *Les allemands à Lille*. Parijs, Edition Foi et Vie, 1919.
- Charles Calippe, *La Somme sous l'occupation allemande, 27 Août 1914-19 Mars 1917*. Parijs: Pierre Téqui, 1918.
- Henriette Célarié. *Le martyre de Lille*. Parijs, Bloud & Gay, 1920.
- René Delame, *Valenciennes. Occupation-allemande, 1914-1918... Faits de Guerre et Souvenirs*. imp. Hollande, 1933. (Vol I en II).
- Gustave Delory, *Aperçu historique sur la Fédération du Nord du Parti Socialiste*. Lille, 1921.
- Marcel Deschamps, *L'abandon de Lille en 1914 et Le Général Percin*. Paris: Bécour, 1920.

- Camille Fauchart, *Fourmies pendant l'occupation ou quatre années d'invasion Allemande 1914-1918*. Fourmies: Impr. Bachy, 1923.
- Edmond Faucheur, *Lille et la chambre de commerce pendant la Guerre 1914-1918*, Rijsel, 1922.
- Emile Ferré, *Croquis et notes d'occupation, Vie intime et anecdotique de Lille de 1914 à 1918*. Rijsel, 1919.
- Elie Fleury, *Sous la botte, histoire de la ville de Saint-Quentin pendant l'occupation Allemande, août 1914-février 1917*. Saint - Quentin: Imprimerie Paul Dupré, 1996.
- Jules Hélot, *Cinquante mois sous le joug allemand. L'occupation allemande à Cambrai et dans le Cambrésis*, Cambrai, 1921.
- Jean Lorédan, *Lille et l'invasion Allemande, abandon, martyre et délivrance*. Perrin, Rijsel, 1919.
- Martin Mamy, *Quatre ans avec les barbares, Lille pendant l'occupation allemande*. La Renaissance du Livres, Parijs. 1919.
- Jean Marquiset, *Les allemands à Laon (2 septembre 1914-13 octobre 1918)*. Parijs, Bloud & Gay, 1919.
- Joseph Picavet, *Les Allemands à Amiens: août-septembre 1914* Amiens, 1914.
- Paul Trochon, *Lille avant et pendant l'occupation allemande*. Rijsel, Duvivier, 1922.
- H. Hoecker, *Lille in Deutscher Hand*. Rijsel, 1915.
- Walter Jenkich, *Die Lebensmittelversorgung der Stadt Lille während des krieges*, Doctoraatsverhandeling, Universität München, 1919.
- Jules Thiroux, *Valenciennes (10 Octobre 1918 - 11 Novembre 1918). L'évacuation - le Bombardement - la délivrance*. Valenciennes, Imprimerie Lasseron, Dehon et Companie, 1933.
- Jules Thiroux, *Valenciennes sous l'occupation ennemie: 25 Août 1914 - 2 Novembre 1918*. Valenciennes, Dehon & Cie Impremerie, 1939.
- Maxence Van der Meersch, *Invasion 14: Roman*. Parijs, Michel, 1935.

Onuitgegeven bronnen

België

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF

Archief ministerie van Binnenlandse Zaken
Benoemingsdossiers burgemeesters
Brusselse agglomeratie (37-55).

Oost-Vlaanderen (421-716).
Vlaams-Brabant (717-949).
Waalst-Brabant (1200-1315).
Henegouwen (1316-1768).
Namens (2369-2734).

Archief Raad van Vlaanderen (WOI)

Notulen Commissie Binnenlandsche zaken (479).
Notulen van de Eerste raad van Vlaanderen (5-18).
Ministerie van Binnenlandse Zaken, ordner nr. 8. (49-50).
Verzameldossier (170).
Dossier 'Allerlei' (228).
Dossier 'Gevolmachtigde voor Binnenlandsche Zaken Prof. Mr. K. Heyndrickx' (238).
Gevolmachtigde Karel Heyndrickx (468).
Persoonlijke dossiers van Heyndrickx (480).
Dossiers over burgemeesters in bepaalde gemeenten (851, 874, 890, 906, 940, 945, 986, 1034, 1045, 1062, 1108, 1129, 2476, 2477, 2481, enz.)

Archief van Louis Varlez betreffende de Eerste Wereldoorlog, 1885-1919

Krantenknipsels inzake de hulpverlening aan behoeftige werklozen (uit de Vooruit): Aalst (42) en Antwerpen (43).

Archief Notulen van de Ministerraad

04/07/1919

Verzameling oorlogsdagboeken en -verslagen WOI

Dagboek van dokter Edmond Min, burgemeester van Bolinne-Harlue (32)

Archives du Bureau de Documentation et de Propagande

'La classe ouvrière pendant l'occupation allemande', Tome I en II.

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF 2 (DÉPOT CUVELIER)

Hof van Assisen van Brabant

Strafdossiers tegen incivieken van de Eerste Wereldoorlog, nr. 33, 2,
Frans (Eugeen) De Ruyter, 1921.

RIJKSARCHIEF BEVEREN-WAAS

Archief provincie Antwerpen, 'burgemeesters'

Aartselaar 177-178; Antwerpen 210; Arendonk 244-245-246; Baarle Hertog 272; Balen 302 – 303; Beerse 333 – 334; Beerzel 363; Berchem 404 – 405 – 406 – 407; Berendrecht 442 – 443 – 444; Berlaar 472 – 473; Bevel 508 – 509 – 510; Blaasveld 535; Boechout 567 – 568 – 569 – 570; Bonheiden 595 – 596 – 597; Booischoot 637; Boom 669; Borgerhout 700; Bornem 727 – 728; Borsbeek 762; Bouwel 796; Brasschaat 828; Brecht 860; Breendonk 895; Broechem 922;

Dessel 969 – 970 – 971; Deurne 999 – 1000 – 1001 – 1002; Duffel 1034 – 1035; Edegem 1062 – 1063; Eindhout 1096 – 1097; Ekeren 1129 – 1130 – 1131; Emblem 1156; Essen 1181 – 1182; Geel 1210- 1211 – 1212 ; Gestel 1239 – 1240; Gierle 1267; Grobbendonck 1291 – 1292; Hallaar 1315; Halle 1340; Heffen 1363 – 1364; Heindonk 1390 – 1391; Heist-op-den-Berg 1420; Hemiksem 1448 – 1449 – 1450 – 1451 – 1452; Herentals 1484; Herenthout 1514 – 1515; Herselt 1548 – 1549 – 1550; Hingene 1574; Hoboken 1597 – 1598 – 1599 – 1600; Hoevenen 1618 – 1619 – 1620; Hombeek 1645 – 1646; Hoogstraten 1673; Houtvenne 1711; Hove 1734 – 1735; Hulshout 1762 – 1763; Itegem 1789; Kalmthout 1823 – 1824; Kapellen 1853; Kasterlee 1890; Kessel 1927 – 1928 – 1929; Koningshooikt 1962 – 1963 – 1964; Kontich 1990 – 1991 – 1992; Leest 2017 – 2018; Lichtaart 2042; Lier 2073; Liezele 2100; Lille 2126; Lillo 2160; Lint 2179; Lippelo 2211 – 2212; Loenhout 2242; Mariekerke 2264 – 2265; Massenhoven 2288; Mechelen 2325; Meer 2356; Meerhout 2392 – 2393; Meerle 2421; Merksem 2443 - 2444 – 2445; Merksplas 2481 – 2482 – 2483; Minderhout 2510; Mol 2529 – 2530; Morkhoven 2559; Mortsel 2591 – 2592 – 2593 Niel 2621 – 2622; Nijlen 2646 – 2647; Noorderwijk 2675; Oelegem 2704; Oevel 2739 – 2740; Olen 2770; Olmen 2794 – 2795; Onze-Lieve-Vrouw Waver 2831-2832-2833; Oordenen 2859; Oosterweel 2879; Oostmalle 2894 – 2895; Oppuurs 2920; Oud-Turnhout 2943 – 2944 – 2945; Poederlee 2968; Poppel 2991 – 2992; Pulderbos 3015; Pulle 3039 – 3040; Putte 3069 – 3070 – 3071; Puurs 3101; Ramsel 3123 – 3124 – 3125 – 3126; Ranst 3149; Ravels 3168 – 3169; Reet 3198 – 3199; Retie 3229 – 3230 – 3231; Rijkevorsel 3257 – 3258 – 3259 3260; Rijmenam 3288 – 3289; Ruisbroek 3314; Rumst 3347 – 3348 – 3349; Schelle 3376 – 3377 – 3378; Schilde 3398 – 3399; Schoten 3427; Schrick 3453 – 3454; s’ Gravenwezel 3481 – 3482; Sint-Amands 3508 – 3509; Sint-Job-in-’t-Goor 3545; Sint – Katelijne – Waver 3581; Sint – Lenaarts 3604 – 3605 – 3607; Stabroek 3638; Terhagen 3656; Tielen 3683 – 3684; Tisselt 3715 – 3716 – 3717; Tongerlo 3750; Turnhout 3781 – 3782; Varendonk 3805; Veerle 3830 – 3831 – 3832; Viersel 3857 – 3858 ; Vlimmeren 3883; Vorselaar 3919 – 3920 – 3921 – 3922; Vorst 3959 – 3960; Vosselaar 3994; Vremde 4019; Waarloos 4041; Walem 4070 – 4071; Wechelderzande 4099 – 4100 – 4101; Weelde 4130 – 4131 – 4132; Weert 4165; Westerlo 4191; Westmalle 4218; Westmeerbeek 4247 – 4248; Wiekevorst 4277 – 4278; Wijnegem 4303 – 4304; Willebroek 4336 – 4337; Wilmarsdonk 4370; Wilrijk 4387 – 4388; Wommelgem 4420 – 4421 – 4422; Wortel 4451; Wuustwezel 4481; Zandhoven 4510; Zandvliet 4535; Zoerle-Parwijs 4563 – 4564; Zoersel 4588 - 4589.

RIJKSARCHIEF AARLEN

Archief provincie Luxemburg, ‘kabinetsarchief gouverneur Luxemburg’

Benoemingsdossiers burgemeesters

Amberloup; Amonimes: Anlier; Anloy; Abrefontaine; Arlon; Arville; Assenois; Athus; Attert; Aubange; Auby; Autelbas; Awenne; Aye; Bagimont; Bande; Barvaux; Bastogne; Beausaint ; Beffe; Bellefontaine; Bellevaux; Bende; Bertogne; Bertrix; Bihain; Bleid; Bomal; Bonnert; Borlon; Bouillon; Bovigny; Bras; Buzenol; Champlon; Chanly; Chantemelle; Chassepierre; Chatillon; Cherain; Chiny; Corbion; Cugnon; Dampicourt; Daverdisse; Dochamps; Dohan; Durbuy; Ebly; Erezee; Erneville; Etalle ; Ethe; Fauvillers; Fays – les - Veneurs; Flamierge; Florenville; Fontenoille; Forrieres; Framont; Freux; Gembes; Gerouville; Grand - Halleux; Grandhan; Grandménil; Grandvoir; Grapfontaine; Grunc; Grupont; Guirsch; Habay-la-Neuve; Halleux; Halma; Hamipré; Hampteau; Hargimont; Harnoncourt; Harre; Harsin; Hatrival; Hautfays; Heinsch; Herbeumont; Heyd; Hives; Hodister; Hollange; Hompré; Hondelange; Hotton; Houdemont; Houffalize; Humain; Izel; Izier; Jamoigne; Jehonville;

Juseret; Lacuisine; Lamorteau; La Roche; Latour; Lavacherie; Légglise; Les Bulles; Les Hayons; (Les) Tailles; Lesterny; Libin; Libramont; Limerlé; Lomprez; Longchamps; Longvilly; Longlier; Mabompré; Malempré; Maissin; Marche; Marcourt; Marenne; Martelange; Masbourg; Meix – Devant – Virton; Meix – le – Tige; Mellier; Messancy; Mirwart; Moiricy; Mont; Montleban; Morhet; Mormont; Muno; Musson; Mussy – la – Ville; My; Nadrin; Nassogne; Neufchateau; Nives; Nobressart; Noirefontaine; Nollevaux; Nothomb; Noville; Ochamps; Odeigne; Offagne; On; Opont; Orgeo; Ortho; Paliseul; Petithier; Porcheresse; Poupehan; Pussemange; Rachecourt; Recogne; Redu; Remagne; Rendeux; Robelmont; Rochehaut; Rossignol; Rulles; Roy; Ruette; Sainte-Cécile; Sainte-Marie-Chevigny; Sainte-Marie sur Semois; Saint-Hubert; Saint-Leger; Saint-Hard; Saint-Medard; Saint-Pierre; Saint-Vincent; Samree; Selange; Sensenruth; Septon; Sibret; Smuid; Sohier; Sommethonne; Soy; Straimont; Sugny; Suxy; Tavigny; Tellin; Tenneville; Termes; Thiaumont; Tillet; Tintange; Tintigny; Toernich; Tohogne; Tontelange; Torgny; Tournay; Transinne; Ucimont; Vance; Vaux-Chavanne; Vaux-les-Rosieres; Vesqueville; Vielsalm; Villance; Villers-Devant-Orval; Villers-la-Bonne-Eau; Villers-la-Loue; Villers-Sainte-Gertrude; Villers – sur – Semois; Virton; Vivy; Waha; Wardin; Wellin; Weris; Wibrin; Witry

RIJKSARCHIEF OOST-VLAANDEREN (GENT)

Archief provinciaal hulp- en voedingscomité Oost-Vlaanderen en gewestelijk hulp- en voedingscomité Gent Stad: 6, 7, 10, 31, 32 en 54

PROVINCIAAL ARCHIEF LIMBURG

Archief kabinet gouverneur, 'benoemingsdossiers burgemeesters'

1: Alken, As, Niel bij As; **2:** Beringen, Beverlo, Koersel; **3:** Paal, Beverst, Bilzen; **4:** Eigenbilzen, Grote Spouwen, Hees, Hoelbeek; **5:** Kleine Spouwen, Martenslinde, Mopertingen, Munsterbilzen, Rijkhoven; **6:** Rosmeer, Waltwilder, Bocholt, Kaulille, Reppel; **7:** Bommershoven, Borgloon, Broekom, Gors-Opleeuw, Gotem, Grootloon, Hendrieken; **8:** Hoepertingen, Jesseren, Kerniel, Kuttehoven; **9:** Rijkkel, Voort, Vechmaal, Borgloon, Beek, Bree, Gerdingen; **10:** Oppiter, Tongerlo, Diepenbeek, Dilsen, Eelen; **11:** Lanklaar, Stokkem, Dilsen, Genk; **12:** Boekhout, Borlo, Gingelom, Jeuk, Kortijs; **13:** Michelen boven Aalst, Montenaken, Muizen, Niel bij Sint-Truiden, Vorsen; **14:** Halen, Loksbergen, Zelem, Kwaadmechelen, Oostham; **15:** Achel, Hamont; **16:** Hasselt, Kermt; **17:** Kuringen, Sint – Lambrechts – Herk, Spalbeek, Stevoort; **18:** Stokrooie, Wimmertingen, Eksel, Hechtel; **19:** Batsheers, Heers, Heks, Horpmaal, Gutschoven, Klein-Gelmen; **20:** Mechelen-Bovelingen, Mettekoven, Opheers, Rukkelingen-Loon, Vechmaal, Veulen; **21:** Berbroek, Donk, Herk de Stad, Schulen; **22:** Herstappe, Heusden, Zolder, Hoeselt; **23:** Romershoven, Schalkhoven, Sint – Huibrechts – Hern, Werm, Hoeselt, Helchteren, Houthalen; **24:** Kinrooi, Kessenich, Molenbeersel, Ophoven, Guigoven; **25:** Kortessem, Vliermaal, Vliermaalroot, Wintershoven, Kortessem, Gellik; **26:** Lanaken, Neerharen, Rekem, Veldwezelt, Heppen; **27:** Leopoldsburg, Lommel; **28:** Linkhout, Lummen, Meldert, Maaseik; **29:** Meeswijk, Neeroeteren, Opoeteren, Boorse; **30:** Eisden, Leut, Maasmechelen, Opgrimbie, Uikhoven; **31:** Vucht, Ellikom, Gruitrode, Meeuwen; **32:** Neerglabbeek, Wijshagen, Neerpelt, Sint-Huibrechts-Lille; **33:** Binderveld, Kozen, Nieuwerkerken, Wijer, Opglabbeek; **34:** Overpelt, Grote-Brogel, Kleine-Brogel, Peer, Wijckmaal; **35:** Genoelsederen, Herderen, Kanne, Membruggen; **36:** Millen, Riemst, Val-meer, Vlijtingen; **37:** Vroenhoven, Zichen-Zussen-Bolder, Aalst bij Sint-Truiden, Brustem, Buvingen; **38:** Engelmanshoven, Duras, Gelinden, Gorssem, Groot-Gelmen; **39:** Halmaal, Kerkom, Ordingen, Runkelen; **40:** Sint – Truiden, Velm; **41:** Wilderen, Zeperren,

Tessengerlo; **42:** Berg, Diets-Hem, Henis, Koninksem, Lauw, Mal, Neerrepn, Nerem; **43:** Overrepn, Piringen, Riksingen, Rutten, 's Heren – Elderen, Sluizen A/Jeker; **44:** Tongeren, Vreren, Widooc; **45:** Berlingen, Herten, Ulbeek; **46:** Zonhoven, Zutendaal

PROVINCIAAL ARCHIEF LUIK

Archief kabinet gouverneur, 'benoemingsdossiers burgemeesters'

1: Abec-Scry, Abolens, Acosse, Aineffe, Alleur, Amay; **2:** Ambleve, Ambressin, Ampsin, Andrimont, Angleur, Ans; **3:** Antheit, Anthisnes, Argenteau, Attenhoven, Aubel; **4:** Avennes, Avennes le Beauvuin, Avin, Awans, Awirs; **5:** Ayeneux, Aywaille; **6:** Baelen sur Vesdre, Barchon, Bas-Oha, Bas-Bodeux; **7:** Bassenge, Battice, Beaufays, Bellaire; **8:** Bellevaux Ligneuville, Ben-Ahin, Bergilers, Berloz, Berneau; **9:** Bertrez, Bettincourt, Beverce, Beyne-Heusay, Bierset; **10:** Bilstain, Blehen, Bleret, Boelhe, Boirs, Bois Borsu; **11:** Bolland, Bombayé, Boncelles, Borlez, Bovenistier; **12:** Braives, Bra sur Lienne, Bressoux; **13:** Bullange, Burdinne, Butgenbach; **14:** Celles, Cerexhe-Heuseux, Chaineux, Chapon Seraing, Charneux, Chaudfontaine; **15:** Chenece, Chevron, Cheratte; **16:** Chokier, Ciplet, Clavier, Clermont s/Berwinne, Clermont s/Huy; **17:** Comblain au Pont, Comblain Fairon, Cornesse, Corswarem; **18:** Couthuin, Cras Avernas, Crehen, Crisnee, Crombach; **19:** Dalhem, Darion, Dison, Dolembreux, Donceel; **20:** Eben-Emael, Ehin, Eliksen, Ellemelle, Elsemborn, Embourg; **21:** Engis, Ensival, Ernonheid, Esneux; **22:** Eupen, Evagnee-Tignee, Eynatten; **23:** Fallais, Faimes, Faymonville, Feneur, Ferrieres; **24:** Fexhe le Ht Clocher, Fexhe – Slins, Filot, Fize Fontaine; **25:** Fize le Marsal, Flemalle Grande, Flemalle Haute, Fleron; **26:** Flone, Fooz, Foret, Fosse-sur-Salm; **27:** Fouron le Comte, Fouron Saint – Martin, Fouron Saint – Pierre, Fraipont; **28:** Fraiture, Francorchamps, Freloux, Fumal ; **29:** Geer, Gemmenich, Glain, Gleixhe, Glons; **30:** Goe, Gonze Andoumont, Grace-Berleur, Grace-Hollogne; **31:** Grand 'Axhe, Grand Hallet, Grand Rechain, Grandville, Grivegnée; **32:** Haccourt, Hamoir, Haneffe, Hanneche, Hannut, Harzé; **33:** Hauset, Henri-Chapelle, Heppenbach, Hergenrath, Hermalle Sous Argenteau; **34:** Hermalle s/Huy, Hermee, Heron, Herstal, Herve; **35:** Heure le Romain, Heusy, Hodeige, Hodimont, Hody, Hognoul; **36:** Hollogne aux Pierres, Hollogne sur Geer, Hombourg, Horion, Hozemont, Housse; **37:** Houtain l'Eveque, Houtain Saint Siméon, Huccorgne, Huy; **38:** Jalhay, Jchay Bodegnée, Jemeppe Sur Meuse, Jenefte; **39:** Julemont, Jupille sur Meuse, Juprelle, Kemexhe, Kettenis; **40:** Laer, La Calamine, La Gleize, Lambermont, Lamine, Lamontzee; **41:** Lanaye, Landen, Landenne sur Meuse, Lantin, Lantremange, La Reid; **42:** Latinne, Lavoir, Lens Saint Rémy, Lens Saint Servais, Lens sur Geer; **43:** Les Avins, Les Waleffes, Liège; **44:** Lierneux, Liers, Ligny, Limbourg, Limont, Lincet; **45:** Linchet, Lixhe, Lommerweiler, Loncin; **46:** Lontzen, Lorce, Louveigne; **47:** Magnee, Malmedy, Manderfeld, Marchin; **48:** Marneffe, Meeffe, Melen, Menbach, Merdorp, Meyrode; **49:** Milmort, Micheroux, Modave, Moha, Momalle, Mons-lez-Liège; **50:** Montegnée, Montzen, Moresnet, Mortier; **51:** Mortroux, Moulant, Moxhe; **52:** Nandrin, Neerhespen, Neerlanden, Neerwinden, Nessonvaux; **53:** Neufchatteau lez Dalhem, Neuville en Condroz, Neu-Horesnet, Neuville sous Huy, Noville; **54:** Ocquier, Odeur, Oleye, Olne, Omal, Ombret Rausa; **55:** Oreye, Oteppe, Othee, Otrange, Ouffet; **56:** Ougree, Oupeye, Outrelouxhe, Overhespen, Overwinden; **57:** Paifve, Pailhe, Pellaines, Pepinster; **58:** Petit-Hallet, Petit-Rechain, Plainevaux, Polleur; **59:** Poucet, Poulseur, Pousseur, Queue du Bois; **60:** Racour, Raeren, Rahier, Ramelot, Ramet (ivoz); **61:** Recht, Remersdaal, Remicourt, Retinne, Reuland (burg); **62:** Richelle, Robertville, Rocherath, Roclenge sur Geer, Rocourt; **63:** Roloux, Romsee, Rosoux Crenwick, Rotheux Rimiere, Rouvieux, Rumsdorp; **64:** Saint André Lez Dalhen, Saint Georges Sur Meuse, Saint Nicolas, Saint Remy, Saint Severin; **65:** St Vith, Saive, Sart (-lez-Spa), Schoenberg, Seilles; **66:** Seny, Seraing sur Meuse, Seraing le

Chateau, Sippenacken/Sippenaeken, Slins; **67:** Soheit-Tinlot, Soiron, Sougne-Remouchamps, Soumagne; **68:** Spa, Sprimont, Stavelot; **69:** Stembert, Stoumont, Stree; **70:** Tavier, Terwagne, Teuven, Theux, Thimister, Thisnes, Thommen, Thys; **71:** Tihange, Tilf, Tilleur, Tourinne la Chaussée, Trembleur, Trognée; **72:** Vaux-Borset, Vaux sous Chevreumont, Velroux, Verlaine, Verviers, Vienne; **73:** Vierzet-et-Barse, Vieux Ville, Vieux Waleffe, Ville en Hesbaye, Villers aux Tours, Villers le Bouillet; **74:** Villers le peuplier, Villers le Temple, Villers l'Évêque, Villers St Siméon, Vinalmont; **75:** Visé, Vissoul, Vivegnis, Voroux-Goreux; **76:** Voroux les Liers, Vottem, Vyle Tharoul; **77:** Waimes, Walhorn, Walsbets, Wamont, Wandre; **78:** Wange, Wanne, Wanze, Wansin, Wareme; **79:** Warret-Péveque, Warnant-Dreye, Warsage, Warzee, Wasseiges; **80:** Wegnez, Welkenraedt, Werbomont, Wezeren, Wihogne, Wonck; **81:** Xhendelesse, Xhendremael, Xhoris, Yvernee-Fraigneux

PROVINCIAAL ARCHIEF WEST-VLAANDEREN

Archief kabinet gouverneur (1911-1920)

2001/4: Wijtschate, Zwevezele, Dottignies, Kortemark, Wulveringem, Zerkegem, Merkem, Sint-Joris, Moere, Bredene, Oostende, Alveringem, Handzame, Sint-jacobs-kapelle, Komen, Zoutenaai, Vinkem, Wielsbeke, Oostnieuwkerke, Ploegsteert, Aartrijke, Wenduine, Rekkem, Dottignies, Markegem

2001/6: Hoogstade, Waardamme, Outrijve, Zuidschote, Pervijse, Slijpe, Westkapelle, Ernegem, Sint-kruis, Aarsele, Hollebeke, Roesbrugge – haringe, Gijverinkhove

2001/7: Sint-Baafs-Vijve, Ruddervoorde, Oedelem, Izegem, Beveren, Kachtem, Leyele, Ettelgem, Oeren, Vladslo, Bulskamp, Alvering, Schoore, Kortrijk, Sint – michiels, Tielt, Oeselgem, Zedelgem, Torhout, Asselbroek, Meetkerke, Syssele, Zuyenkerke, Ghisteltes/gistel, Jabbeke, Westkerke, Wervik, Watou, Krombeke, Poperinge, Voormezele

PROVINCIAAL ARCHIEF OOST-VLAANDEREN

Archief kabinet Herman De Baets, 016/722/5 en 016/853/1

Archief kabinet gouverneur, dossiers na klachten over burgemeesters

2/20-9875/1 en 2/20-9875/1 Bis: Aalter

2/20-9876/2: Sint-Martens-Latem

2/20- 9876/3: Moorsel, Lede, Sint – Maria – Latem

2/20-9875/6: Sint-Lievens-Esse

2/20-9875/8: Eksaarde

2/20-9875/9: Ertvelde

2/20-9875/10: Eeklo

2/20-9875/11: Kerxcken

2/20/9876/2: Sint-Margriete

2/20-9877/1: Nokere en Neygem

2/20-9877/2: Waterland Oudeman

2/20-9882/6: Meldert

2/20-9902/4: Beveren

2/20-9902/10: Balegem
0/333/16: Buggenhout
0/333/15: Beveren-Waas

AMSAB

Syndicaal Mededelingenblad van de Algemene Federatie der Vakbonden van Antwerpen (1915-1918).

Gemeentebestuur Sint-Jans-Molenbeek, 'L'activité Communal pendant l'occupation à Molenbeek-Saint-Jean. Extrait du compte rendu de la Séance du Conseil Communal du 10 décembre 1918', Brussel, 1919.

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UNIVERSITEIT GENT

De Witte Kaproen (1919-1920)

STADSARCHIEF AALST

Gemeenteraadsverslagen (1914-1921)

Verslagen CBS (1914-1921)

Archief Van den Berghe

Bureel van weldadigheid (476, 489)

De Werkman (1914-1918)

De Volksstem (1914-1915)

Politiearchief (1914-1919)

Documentatiecentrum en Archief voor Daensisme en Hedendaagse Geschiedenis van de Denderstreek (DAAD)(521)

STADSARCHIEF ANTWERPEN (FELIXARCHIEF)

Gemeenteblad (1914-1921)

Verslagen CBS (1914-1919)

Kabinetsarchief Jan De Vos

Archief Intercommunale Commissie

Archief Antwerps Komiteit voor Hulp

Archief oorlogszaken: Commission de ravitaillement

'Oorlogsarchieven' van stadsdiensten

2de bureel (veiligheid)

Archief hoofdcommissariaat

Archief van de burgerpolitie

Archief van de Antwerpse politie

Bestuurlijke briefwisseling

Beleidsdossiers en mappen over verschillende onderwerpen

Zedendienst

Archief van het stedelijk slachthuis

Archieven Vertalingsdienst

Dienst voor bevoorrading

Kabinet van de burgemeester

Kabinet schepen Strauss

Kabinet Louis Franck

Personneelsdossiers

Hubert Melis

Frans-Karel-Matthias Schmit
Willem Schepmans

ARCHIVES DE LA VILLE DE LA LOUVIÈRE - HOUDENG-AIMERIES

Gemeenteraadsverslagen (1914-1920)

Verslagen CBS (1914-1919)

Fonds 1914-1918

0.9.0. Relations d'événements, rapports, procès verbaux (I en II)

0.9.1. Institutions et organismes spéciaux, organisation, fonctionnement, relations (I en II)

0.9.2. Recensements et réquisitions des biens et des animaux, logements militaires, abris civils (I en II)

0.9.3. Ravitaillement et secours (I, II, III, IV, V, VI)

0.9.4. Militaires, victimes, civiles, répression, recensements, pensions, indemnités et distinctions (II)

0.9.5. Dégâts, compensations des dommages

STADSARCHIEF GENT

M31, M32 en M33

ANDERE

Privé Archief familie Gray

Prentiss Gray, *Fifteen months in Belgium: a CRB diary*, s.d., s.l.

Kittredge, Tracy B. *The History of The Commission for Relief in Belgium 1914-1917*, Ongepubliceerd manuscript.

Gedownload via: <https://archive.org/details/historyofcommiss00kittrich/page/n8> (Laatst geconsulteerd op 26/10/2019).

Frankrijk

ARCHIVES DEPARTEMENTALES DU NORD (ADN)

Série 9R: 'affaires militaires: guerre 1914-1918'

8-13, 20, 21, 30, 32-34, 38, 48, 129, 144, 204-210, 213, 215, 218, 219-223, 228, 325-328, 329, 344-350, 383, 502-503, 505-509, 513, 541, 561, 580-589, 590-597, 617, 619, 673, 679, 673, 692, 700, 705, 726-731, 735, 795, 797-799, 813, 822, 825-826, 829, 833, 843, 905, 1187-1193, 1195-1197, 1200, 1209, 1228-1229, 1233 en 1237.

Série M: Fonds M89: 'élections et municipalités'

M89/271.

M89/272-A: 1, 1-10.

M89/272-B, 2, 1-6.

M89/272-C, 2, 1-3.

M89/272-D-E, 3, 1-7.

M89/272-F-G, 4, 1-9.

M89/272-H-I, 5, 1-11.

M89/272-J-K, 6, 1-3.

M89/276/A: Valenciennes, Douai, Cambrai, Avesnes en Lille.
M149/5: 1919.

Série N

1N160: 1914.
1N161: 1915.
1N162: 1916.
1N165: 1919.

Série J

J 124, 3-4 Archives de la famille Rémy, 'Journal de Charles-Louis Rémy sur l'invasion et le bombardement de Lille', août-octobre 1914.
J 207, Musée 349, 'Mémoires de Félix Trépont (préfet du Nord)', Tome I, II et III.
J 474, 'Papiers de Henri-Constant Groussau', 108, 'Linselles, Rapports du maire', 1918.
J 610, 'Poursuites contre les industriels Lilloise accusé d'avoir fabriqué des sacs de sable pour les allemands pendant la guerre'. (Verzameling krantenknipsels uit L'Echo du Nord van proces in de zomer van 1921).
J 1238, 1-6, 'Souvenirs de la guerre 1914-1918 à Cambrai par Georges Desjardins'
72 J 224, Journal de Guerre de M. Trollin, Directeur de l'école Rollin Lille, 1914-1918.
74 J 241-248, 'Papiers de Pierre Dumont interprète à la mairie de Lille, notes personnelles, souvenirs'.
142 J 4, 'Fonds Pierre Paul Desrumaux, Journal d'occupation de Lille, 1914-1918'.

Série W

1874 W, Service Régional de Police Judiciaire de Lille, 'Intelligences avec l'ennemie'.
31/496 en 31/497.
42/813, 42/823 en 42/827.
43/875, 43/882, 43/882, 43/885, 43/886 en 43/896.

ARCHIVES DÉPARTEMENTALES DE HAUTE-SAVOIE (ADHS)

4M Police: Fonds du commissariat spécial d'Évian. Rapports et notices individuelles des rapatriés.

4M 342: 1915-1916.
4M 513: 1917 (janvier-avril).
4M 517: 1917 (mai-juin).
4M 518: 1917 (juillet-octobre).
4M 519: 1917 (novembre-décembre).

ARCHIVES MUNICIPALES DE LILLE (AML)

Gemeenteraadsverslagen, 1914-1919
4H 6, 19-21, 63-64, 67, 94, 96-100/bis, 102-104, 107, 120-121, 128-129, 130-131, 143, 149, 166, 181, 190, 240, 242, 249-250, 266-271, 273-274, 425.

ARCHIVES MUNICIPALES DE FOURMIES - ECOMUSÉE DE FOURMIES

'Copies des lettres du maire': registers 1914, 1915, 1916, 1917, 1918.

Gemeenteraadsverslagen: 1918-1919.

4H 19, 21, 24, 26-31, 33.

ARCHIVES MUNICIPALES DE SOLESMES

Gemeenteraadsverslagen, 1914-1919.

Arrêts municipaux, 1914-1918.

Collection Bombarde: affiches de guerre (1914-1917).

Archives guerre 14-18: carton 1-4.

Samenvatting

Deze studie behandelt de burgemeesters die dienst deden onder de Duitse bezetting van België en Noord-Frankrijk tijdens de Eerste Wereldoorlog. Twee onderzoeksvragen staan daarbij centraal. Een eerste behandelt de politieke legitimiteit van de burgemeester en zijn bestuur tijdens de oorlogsjaren. Was die aan verandering onderhevig als gevolg van de bezettingscontext? Kreeg de definitie van wat 'legitiem' of 'goed' bestuur was een andere invulling? Hoe probeerden burgemeesters daar op in te spelen? En tot slot, wat was het verdict op het einde van de oorlog? De tweede vraag die in dit proefschrift voorligt, peilt naar hoe het lokale bestuursniveau zich verhiel tot de Belgische en Franse centrale staat. Wereldoorlog I historici lijken het er vandaag de dag namelijk over eens dat de staat, en bij uitbreiding het statelijke gezag, in bezet België en Noord-Frankrijk 'desintegreerden' als gevolg van de oorlogscontext. Dit onderzoek toetst die these aan de gebeurtenissen op het lokale niveau. Hoe manifesteerde dit proces van desintegratie zich exact? En op welke manier impacteerde dit het lokale bestuursniveau en het functioneren van de burgemeesters?

Deze en andere vragen beantwoordt dit onderzoek aan de hand van een gecombineerde transnationale en lokaal-historische invalshoek. De analyse vertrekt daarbij vanuit enkele specifieke thema's die van onderuit op het lokale niveau bestudeerd worden in de zes casusgemeenten: Antwerpen, Rijsel, Aalst, Fourmies, Houdeng-Aimeries en Solesmes. De thema's in kwestie vallen grotendeels samen met de drie belangrijkste functies van de burgemeesters en lopen als een rode draad doorheen de negen hoofdstukken. Een eerste functie is de burgemeester als 'voeder' die moet toezien op de voedselvoorziening van zijn inwoners. In hoofdstukken 3 tot en met 6 wordt nader ingegaan op respectievelijk: de eerste maanden van de oorlog waarin de voedseltekorten zich al snel laten voelen; de uitbouw van de internationale voedselhulp en de Duitse voedselpolitiek vanaf eind 1914, begin 1915; de bewegingsruimte die er burgemeesters nog restten om zelf te interveniëren in het voedselvraagstuk; en tot slot de gespannen relatie met de bevolking die een gebrekkige voedselpolitiek voor gevolg kon hebben. Een tweede belangrijke functie is de burgemeester die als 'beschermheer' garant staat voor het handhaven van de openbare orde en ook waakt over de veiligheid van de lokale bevolking

in de gemeente. Deze rol van beschermer staat bijzonderlijk in hoofdstukken 1 en 7 centraal. Die behandelen het optreden van de burgemeesters tijdens de invasieperiode enerzijds, en de organisatie van de ordehandhaving op het lokale niveau anderzijds. De derde en laatste functie is die van 'vertegenwoordiger' van de bevolking en de Belgische of Franse staat. Deze 'dubbele' rol was zeker niet nieuw, maar kwam als gevolg van de oorlog wel op scherp te staan, en dan in het bijzonder tijdens de onderhandelingen met de bezettende overheid. Dat thema wordt uitgewerkt in hoofdstuk 8.

De resultaten van dit onderzoek laten zich samenvatten in vier punten. Eerst en vooral argumenteert dit proefschrift dat de opvatting over de desintegratie van het Belgische en Noord-Franse staatsgezag onder de bezetting nuance verdient. De idee dat er tijdens de oorlogsperiode geen staat als dusdanig was of dat die uiteenviel en desintegreerde, met een machtsvacuüm voor gevolg, klopt niet. De idee over de desintegratie beschrijft goed de situatie tijdens de eerste oorlogsmaanden, maar niet de daaropvolgende periode. Een blik op het bestuurlijke herstel (dat zich veel meer in België dan in Noord-Frankrijk doorzette) en de dynamieken die op het lokale niveau tot ontwikkeling kwamen, maakt dat duidelijk. Verder legde deze studie ook bloot dat de lokale bestuurlijke praktijk in bezet België en Noord-Frankrijk vooral getypeerd werd door complexe vormen van samenwerking met de bezettingsmacht. In veel gevallen ging de samenwerking ver, maar nooit was die van harte of ingegeven door ideologische motieven. Zo'n vaststelling nuanceert het invloedrijke discours dat na de bevrijding al snel tot ontwikkeling kwam over het optreden van de burgemeesters. Dat vertoog zette hen exclusief in de markt als toonbeelden van patriottisch verzet, hoeders van het vaderland en beschermheren van de lokale bevolking. Ten derde kwam uit dit onderzoek ook naar voor dat de Belgische en Noord-Franse burgemeesters er vier jaar lang alles aan deden om hun legitimiteit, en bij uitbreiding die van het Belgische en Franse staatsbestel, overeind te houden. Of een burgervader daarin slaagde al dan niet, hing af van velerlei factoren en de specifieke lokale context. Drie factoren bleken van bijzonder belang voor die legitimiteit. Eerst en vooral waren er de gebeurtenissen tijdens de invasie. Burgemeesters die op de vlucht sloegen of hun bevolking op een andere manier in de steek lieten, verloren heel wat aanzien. Een tweede factor die die mee de legitimiteit van een burgemeester bepaalde, was de relatie met de bezetter. Dagelijkse contacten en veelvuldige interacties met de bezetter waren daarbij onvermijdelijk. Dat besepte iedereen. Maar dat betekende zeker niet dat burgemeesters zich alles konden permitteren. Een goede relatie met de bezetter kon enkel maar geschieden binnen de contouren van het ambt. Burgemeesters die zelf voordeel probeerden te halen uit hun geprivilegieerde positie, of dat leken te doen, riskeerden het vertrouwen van de bevolking te verliezen. De laatste factor die essentieel was voor de legitimiteit van een burgemeester waren de materiële levensomstandigheden, en de voedselvoorziening in het bijzonder. De burgerbevolking eiste van de burgemeesters dat zij er alles aan deden om een zo'n rechtvaardig mogelijke voedselpolitiek uit te bouwen. Wanneer burgemeesters daar niet in slaagden of daar te weinig met begaan waren, leidde

dit tot onvrede en maakten inwoners op de meest diverse manieren duidelijk dat ze meer inspanningen verwachtten. Tot slot toonde dit proefschrift aan dat de legitimiteit van het lokale bestuursniveau in België en Noord-Frankrijk niet wegviel. Dit wil uiteraard niet zeggen dat er hier en daar burgemeesters waren die er als gevolg van de algehele onvrede, tijdens en na de oorlog niet langer in slaagden om hun keuzes en houding te legitimeren. Wel bleek het toegenomen wantrouwen ten aanzien van de lokale besturen achteraf gezien maar erg tijdelijk van aard. Zo goed als overal bleven de lijnen open tussen de gemeentehuizen en de lokale bevolking. In de herfst van 1918 voelde de Belgische en Noord-Franse bevolking zich nog steeds vertegenwoordigd door de lokale bestuurlijke elites.

Summary

This study deals with the mayors who served under the German occupation of Belgium and northern France during World War I. It addresses two central questions. The first gauges the political legitimacy of the mayor and his governance during the war. Was it subject to change as a result of the occupation context? Did the definition of what 'legitimate' or 'good' governance is, acquire a different interpretation? How did mayors try to respond to that? And finally, what was the verdict at the end of the war? The second question in this dissertation assesses how the local level of administration related to the Belgian or French central state. World War I historians seem to agree nowadays that the state, and by extension the governmental authority in occupied Belgium and northern France, 'disintegrated' as a result of the war context. This study tests this thesis against the events at the local level. How did this disintegration process manifest itself? And how did it impact the local governance level and the functioning of the mayors?

This research study answers these and other questions from of a combined transnational and local historical point of view. The analysis starts from several specific themes which are studied from the bottom up at six local casestudies: Antwerp, Lille, Alost, Fourmies, Houdeng-Aimeries and Solesmes. The themes at issue fall largely together with the three most important functions of the mayors and form a common thread that runs through the nine chapters. A first function is the mayor as 'feeder' who must ensure the food supply of his inhabitants. In chapters 3 to 6, the study delves in greater depth respectively into: the first months of the war during which food shortages were felt all too rapidly; the expansion of the international food aid and the German food policy as of the end of 1914, beginning of 1915; the leeway that was still left to mayors to intervene in the food issue; and finally, the strained relationship with the population that a flawed policy can lead to. A second important function is the mayor who as 'protector' stands guarantee for maintaining public order and watches over the safety of the local population in the municipality. This role of protector takes centre stage particularly in chapters 1 and 7. They deal with the action taken by the mayors during the invasion period on the one hand, and the organization of law enforcement at local level on the other. The third and last function is that of 'representative' of the population and the

Belgian and French state. This 'double' role was certainly not new, but came more to the fore as a result of the war, and then particularly during negotiations with the occupying forces. This issue is elaborated in chapter 8.

The results of this research study can be summarized in four points. First and foremost, this dissertation argues that the idea that Belgian and northern French state authority disintegrated under occupation has to be nuanced. The idea that there was no state as such during the war period or that it collapsed and disintegrated, leaving a power vacuum, is not true. A glance at the administrative restoration (which was much more the fact in Belgium than in northern France) and the dynamics that ensued at the local level, make clear as much. Furthermore, this study also showed that the local administrative practice in occupied Belgium and northern France was particularly epitomized by complex forms of cooperation with the occupying forces. In many cases, such cooperation went far, but it was never wholehearted or driven by ideological motives. Such a finding finetunes the influential discourse that was developed all too rapidly after the war about the way the mayors acted. That discourse portrayed them exclusively as paragons of patriotic resistance, guardians of the fatherland, and protectors of the local population. Third, this research study also showed that the Belgian and northern French mayors did everything during four years to sustain their legitimacy and, by extension, that of the Belgian and French state structure. Whether a mayor succeeded in doing so, depended on all sorts of factors and the specific local context. Three factors seemed to be particularly important for that legitimacy. First and foremost, there were the events during the invasion. Mayors who fled or left their population in the lurch in another way, lost a great deal of esteem. A second factor which co-determined the legitimacy of a mayor was the relationship with the occupier. Daily contacts and frequent interactions with the occupier were unavoidable. Everyone realized that. But that certainly did not mean that mayors could do whatever they wanted. A good relationship with the occupier could occur only within the confines of the office. Mayors who tried to benefit from their privileged position, or seemed to do so, risked losing the trust and confidence of the population. The last factor that was essential for the legitimacy of a mayor were the material living conditions, and the food supply in particular. The civilian population required mayors to do everything in their power to elaborate as equitable a food policy as possible. When mayors did not succeed in doing so or were not sufficiently concerned, the inhabitants were dissatisfied and made it clear, in a wide variety of ways, that they expected more efforts. Finally, this thesis showed that the legitimacy of the local level of administration in Belgium and northern France did not disappear. This does not mean of course that there were no mayors here and there who as a result of generalized discontent no longer managed to legitimize their choices and attitude during and after the war. Nevertheless, with hindsight, the increased distrust of the local authorities seemed to be very temporary. The lines between the town hall and the local population remained open nearly everywhere. In the autumn of 1918, the

Belgian and northern French population still felt represented by the local administrative elite.

